Library Rare Texts Publication Series No. 4

NYĀYARATNAMĀLĀ

OF

PĀRTHASĀRATHI MIŚRA

With the Commentary

NĀYAKARATNAM

by

ŚRĪ RĀMĀNUJĀCĀRYA

Foreword by

DR GAURINATH SASTRI
Vice-Chancellor

Edited by

A. SUBRAHMANYA SHASTRI
Ex. Head of the Department of
Dharmaśāstra and Mīmāṁsā Philosophy
Faculty of Oriental Learning & Theology
Banaras Hindu University

VARANASI

1982

[Published under the Rare Texts Publication Scheme of Sarasvati Bhavana Library with financial assistance provided by University Grants Commission]

Published by :
Lakshmi Narayan Tiwari
Librarian,
Sarasvati Bhavana Library
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya
Varanasi.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya
Varanasi-221002 (India)

First Edition—500 Copies.
Price : Rs. 76·00

Printed by :
Acharya Mudranalaya,
Macchodari, Varanasi.

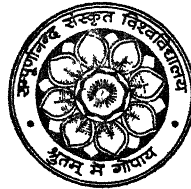
पुस्तकालय-दुर्लभग्रन्थ-प्रकाशन-योजना : चतुर्थ पुष्पम्

श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता

न्यायरत्नमाला

श्रीरामानुजाचार्यकृत–
नायकरत्नसंवलिता

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयकुलपति-
श्रीगौरीनाथशास्त्रिविरचित–
प्रस्तावनया समलङ्कृता

सम्पादकः
अ० सुब्रह्मण्यशास्त्री
धर्मशास्त्र-मीमांसादर्शनविभागाध्यक्षचरः
प्राच्य-धर्मविज्ञानसंकाये
काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य

वाराणस्याम्

२०३९ वैक्रमाब्दे　　१९०४ शकाब्दे　　१९८२ खैस्ताब्दे

प्रकाशकः—
लक्ष्मीनारायण तिवारी
सरस्वतीभवनपुस्तकालयाध्यक्ष·
सम्पूर्णानन्द-सस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी

[सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य दुर्लभग्रन्थप्रकाशनसम्बन्धिविशेषयोजनान्तर्गत विश्वविद्यालयानुदानायोगतः प्राप्तेन वित्तीयसाहाय्येन प्रकाशिता]

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रयविभागः
सम्पूर्णानन्दसस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी–२२१००२

प्रथमं संस्करणम् : ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् : ७६-०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—
आचार्य मुद्रणालय,
मच्छोदरी, वाराणसी।

FOREWORD

I am glad to write an introductory note to this monumental work, Nyāyaratnamālā of Pārthasārathi Miśra, with the commentary, Nāyakaratna, of Śrī Rāmānujācārya, edited by late Professor A. Subrahmanya Shastri with a long introduction and notes. Professor Shastri was recognised as an authority on both the Bhāṭṭa and Prābhākara systems of Mīmāṁsā. From my personal acquaintance with him for all these years, I could discover and appreciate the depth of his erudition. It is a matter of regret that he collapsed suddenly on May 27, 82—not alive even to see the completion of the printing of this work which he had started sometime back. His esteemed friend Professor S. Subrahmanya Shastri helped us in bringing out the work by looking into the proofs of the unfinished portions of the work.

Prabhākara, the founder of the Prābhākara School of Mīmāṁsā, wrote two commentaries on Śabarasvāmin's Bhāṣya on the Mīmāṁsā Sūtras of Jaimini. These two works criticised the views of Kumārila Bhaṭṭa and showed a new way of interpretation. The style is terse and it is not often easy to draw out the intention of the author. It was Śālikanātha who commented upon both the two commentaries, and wrote an original work called Prakaraṇa-pañcikā explaining the *prakriyās* employed

by Prabhākara. Pārthasārathi Miśra who came later, wrote Nyāya-ratnamālā to explain the *prakriyās* of Bhaṭṭa on the lines of Prakaraṇa-pañcikā and condemned the views of Prabhākara as explained in Prakaraṇa-pañcikā. Naya-viveka is another work of the Prābhākara School which was written after the Ṛjumālā of Śālikanātha.

It is in this book that we find a statement which indicates that the Mīmāṁsakas believe in the existence of God. All that they urge is that one cannot prove the existence of God through inference. The text runs as follows. "तदेवमीश्वरेऽनुमानं निरस्तं नेश्वरो निरस्त.". It is interesting to note that long before the publication of this work Dr Pashupatinath Shastri in his work, 'An Introduction to Pūrva Mīmāṁsā', described Mīmāṁsā-darśana as Seśvara-Mīmāṁsā as against the views of Vedānta-deśika and others.

Naya-viveka mentions the views of Śrīkara, Dhīra, Mahodadhi, Mahāvrata and others, all commentators of Prabhākara, but their works seem to have been lost to posterity. A verse found in Prabodha-candrodaya mentions Mahodadhi and Mahāvrata :

"नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं कौमारिलं दर्शनं
तत्त्वज्ञानमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ।
सूक्तं नापि महोदधेरधिगतं माहाव्रती नेक्षिता
सूक्ष्मा वस्तुविचारणा नृपशुभिः स्वस्थै. कथं स्थीयते" ॥

Gaṅgeśopādhyāya, the founder of Navya-nyāya School, says in the second introductory verse to his magnum opus Tattvacintāmaṇi that he begins the work after learning the views of the *Gurus* (Prābhākaras) :

"अन्वीक्षानयमाकलय्य गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां मतं
चिन्तादिव्यविलोचनेन च तयोः सारं विलोक्याखिलम्" ।

Gaṅgeśa presents the *akhyātivāda* of Prabhākara and the text runs into more than one hundred pages. It seems that it was not easy for him to reject *akhyāti* and establish *anyathākhyāti*.

I hope, the critical publication of this important work will receive recognition from scholars all over the academic world.

We express our deep gratitude to the University Grants Commission that has not only extended financial aid but has also encouraged us in various ways for such important and useful publications of this University.

17th October, 1982 Gaurinath Sastri

भूमिका

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥

पूर्वमीमांसाशास्त्रं नाम वेदगतकर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डात्पूर्वभाविनः तात्पर्यनिर्णयाय श्रीजैमिनिमहर्षिग्रथितन्यायसहस्रात्मकं शास्त्रम् । इदं च शास्त्रं स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै आ २.) इति वेदवाक्यगताध्ययनविधिमूलक अतः वेदतुल्यम् । श्रीमान् महर्षिर्जैमिनिः अनादिसिद्धान् लोकप्रसिद्धान् न्यायानवलम्ब्य श्रौतस्मार्तकर्मप्रयोगाणां स्वरूप इदमित्थमिति व्यवस्थापयितुं यत्र यत्र कर्मकाण्डेषु विविधशाखागतेषु प्रयोगसंशयः तत्र तत्र पूर्वपक्षमुद्भाव्य सिद्धान्तान् प्राणैषीत् पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तरचने सिद्धान्तार्थस्य दार्ढ्योपपत्तेः । आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इति मनुना प्रोक्तत्वात् ।

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

इति वार्तिककारैश्च तस्यैव समर्थनात् । न चेद् प्रथमतया जैमिनिः इदं शास्त्रं प्रणिनायेति शङ्कनीयम् । ततः पूर्वमपि लोके प्रसिद्धानां मीमांसाशास्त्रप्रणेतॄणां बादरि-आलेखन-काशकृत्स्नादीना जैमिनिसूत्रेषूदाहरणात् ।

अध्ययनविधिमूलकमिदं शास्त्रमिति भट्टमतम् अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनं तस्य सार्थक्याय मीमांसाशास्त्रमध्येतव्यमिति प्रभाकरः । स्पष्टमिदमत्रैव प्रयुक्तितिलके ।

प्रभाकरः गुरुः इति च शास्त्रेषु सर्वेषु प्रसिद्धः वार्तिककारश्रीकुमारिलस्य शिष्य इति च विदितः शबरस्वामिभाष्योपरि टीकाद्वयं रचयांबभूव । तयोः बृहतीलध्वीसंज्ञयोः उपरि ऋजुविमला दीपशिखाख्ये द्वे टीके यथाक्रमं लिलिखे तत्रभवान् शालिकनाथः । अपर च स्वयमेव टीकाद्वयार्थसंग्रहात्मकं प्रकरणपञ्जिकाह्वयं प्रकरणमुपनिबबन्ध, यदधीनं पण्डितानामद्यतनाना प्राभाकरमतपरिज्ञानं, बृहत्या षष्ठाध्यायोपरितनभागस्य, लध्व्याः सर्वस्या अपि नष्टत्वात् ।

भट्टमते तु भाष्यं तदुपरि श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिकटुप्टीकाह्वयभागत्रयसमन्वितं वार्तिकं च रचयांबभूव तत्रभवान् कुमारिलभट्टः । तद्रचितं बृहट्टीकाख्यं टीकान्तरं तु नष्टमेव । परन्तु तन्मतसङ्ग्रहरूपः न्यायरत्नमालाख्यः प्रकरणग्रन्थः चिरेण रचितः प्रकरणपञ्चिकादृष्टान्तेन श्रीमता पार्थसारथिमिश्रेण, यत्र च प्रभाकरमतं निखिलेन भाष्यादिग्रन्थानाधारीकृत्य समखण्डि । तदधीनः अद्यत्वे अस्माकं प्रभाकरमूलग्रन्थविधुराणां प्राभाकरमतपरिज्ञानम् ।

मीमांसाशास्त्रस्य प्रतिपाद्यम्

सन्दिग्धानां वेदवाक्यानां तात्पर्यपरिशोधनाय मीमांसासंज्ञकस्तर्कोऽवश्यं समाश्रयणीयः । पद-वाक्य-प्रमाणपारावारपारीण इत्यभियुक्ता[१] व्याहरन्ति । तत्र वचने न्यायव्याकरणयोर्मध्ये मध्यममणिन्यायेन संग्रथितं वाक्यशास्त्रमेव मीमांसाशास्त्रमिति भाष्यते । सागरसंकाशेऽस्मिन्नेव शास्त्रे वाक्यार्थनिर्णयानुकूलाः न्यायविशेषास्तरङ्गभेदाः इव भासन्ते । इदं पूर्वतन्त्राख्यं महर्षिणा जैमिनिना प्रणीतं कर्मकाण्डगतविचारप्राधान्येन प्रवृत्तमपि, तत्त्वदर्शनम्, दार्शनिकसम्मतं प्रमाणप्रमेयविवेचनम्, क्रतुप्रयोगनिर्धारणम्, शाब्दबोधोपयोगिशाब्दन्यायविवेचनञ्चेति शरीरचतुष्टयं बिभ्राणं दरीदृश्यते ।

शंकरभगवत्पादादिभि'श्शास्त्रतात्पर्यविद आहुः', 'यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमित्या'दि प्रयुञ्जानैः शबरस्वामिनां मीमांसाभाष्यकाराणां भूरिप्रशंसा कृता दृश्यते । तैः स्वोपज्ञे भाष्ये तत्र तत्रेमानि चत्वारि स्वरूपाणि विशिष्य तर्कपादे बहुधा वितन्यन्ते स्म ।

भाष्यस्योपरि वार्तिकम् ।

तदेव भाष्यं प्रसन्नपदगम्भीरं समेषां जिज्ञासूनां सुलभावगाहं भवत्विति समीक्षमाणः तत्र भवान् कुमारिलभट्टः उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरणलक्षणं वार्तिकाख्यं श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-टुप्टीकादिभेदभिन्नं व्याख्यानं व्यरीरचत्, तत्र सर्वेऽपि विषयाः भाष्यनिगूढार्थाः मीमांसाया दर्शनपदोपलम्भकाः, अन्ये विषयाश्च निरूपिताः, किं बहुना वार्तिकमिदम् भाष्यमप्यतिशयानमिवाध्वरमीमांसादर्शनमूलस्तम्भायमानं राराजते इति नेयमतिशयोक्तिः ।

तत्र पार्थसारथेर्वैशिष्ट्यम् ।

तदवलम्ब्यैव तन्मतपरिपोषणाय सर्वतन्त्रापरतन्त्रः श्रीमान् पार्थसारथिमिश्रः न्यायरत्नमाला-तन्त्ररत्न-शास्त्रदीपिका-न्यायरत्नाकरनामानि चत्वारि ग्रन्थरत्नानि प्रणीय, कौमारिलं प्रस्थानं सर्वोपादेयमचीकरदिति सर्वसम्प्रतिपन्नोऽयं विषयः ।

केषाञ्चिन्मतस्योपन्यासः ।

एतेन ब्रह्मसिद्धान्तकृता, तद्व्याख्यात्रा च षड्दर्शनसमालोचनाशीर्षकेऽवतारे षड्दर्शनानि प्रसिद्धानि, तत्क्रमञ्च न्यक्कृत्य, स्वमनीषया कश्चन क्रम उपन्यस्तः । तस्मिन् प्रसंगे पूर्वोत्तरमीमांसे अपि न दर्शनश्रेण्यां परिगणनमर्हतः, तयोर्वाक्यार्थविचारात्मकत्वादित्युक्तम् ।

१—'विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेद.' इति पा गृ सू विधि'—ब्राह्मणम्, विधेय -मन्त्र, तर्क -मीमासा इति तदर्थं ।

२—मीमासकसञ्ज्ञकस्तर्कस्सर्ववेदसमुद्भव
सोऽतो वेदो रुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणात्मवदित्याह वा. ता पृ. ६१ । इति ।

यथा—

'कर्मब्रह्मविभागात् ब्राह्मणवेदे द्विधास्ति काण्डं यत्।
तद् वाक्यार्थविचारन्यायो मीमांसनं नाम ॥

श्लो सं. ११। इति।

तद्व्याख्यात्रा च 'पूर्वमीमांसायांन्तु केवलवेदवाक्यार्थविचार एव, नतु जगन्मूलचिन्तनमिति, सा न दर्शनान्तर्गता, यतो हि प्राच्यां मीमांसायां यत्र क्वचित् पदार्थेषु विप्रतिपत्तिः प्रदर्श्यते। सा न सूत्रमूला, परन्तु भाष्यकृता, वार्तिककृता च केचन विचाराः प्रदर्शिताः। व्याख्यातृभिश्च विवृता इति भगवतः सूत्रकारस्य जगन्मूलप्रदर्शने प्रवृत्त्यभावात् न सा प्रदर्शनीयेत्यन्तेन।

तन्मतसमीक्षा।

अत्र वयं ब्रूमः—सर्वाणि दर्शनानि सूत्ररूपेण प्रवर्तन्ते, नतु तस्य मूलान्तरं समस्ति, यथा गौतमादिसूत्राणि। परन्तु नेय रीतिर्मीमांसादर्शनस्य। इदञ्च दर्शनं सर्वज्ञकल्पो भगवानाम्नायो मूलम्, जगत् सत्यमिति च स्वीकृत्य प्रवर्तते। जगत् सत्यम्, तस्य मूलं धर्मः। स च जीवाश्रितः जीवसमवेत इति। न हि सूत्रोपात्त एवार्थः स्वीकर्तव्यः, न तु भाष्यादिषूक्तोऽर्थ इति राजाज्ञा विद्यते, न वा वेदानुशासनम्। अपि तु सूत्रे, भाष्ये, वार्तिके च ये पदार्थाः शब्दत उपात्ताः, अर्थतश्च सूचिताः, ते सर्वे सौत्रा एवेति सर्वसम्प्रतिपन्नोऽर्थः। यथोक्तं वार्तिके—

'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके।
सूत्रं योनिरिहार्थानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम् ॥

त वा. पृ सं ६२३ इति।

अतः सूत्र-भाष्य-वार्तिकादिषूक्ताः सूचिताश्च सर्वे विचाराः सूत्रसम्बद्धा एव, शाब्दिकाश्च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्युद्घुष्यन्तः भाष्यं सूत्रादपि विशिष्यत इति सोरस्ताडं प्रतिपादयन्ति। अपि च मीमांसादर्शनस्य चत्वारि शरीराणि-तत्त्वदर्शनम्, क्रत्वनुष्ठाननिर्धारणम्, दार्शनिकसम्मतप्रमाण-प्रमेयप्रतिपादनम्, वाक्यार्थनिर्णयोपयोगिन्यायसंकलनञ्चेति प्रागवोचाम, तन्न प्रस्मर्तव्यम्। प्रायेण कर्मकाण्डवाक्यानां विचारकरणात्तेषामयं भ्रमः। सूक्ष्ममिदञ्च गुरुसम्प्रदायात् भाष्य-वार्तिकाभ्यासोपचितचेतोलोचनसंस्कारैर्विवेक्तुं शक्यते, नतु स्थूलदृष्टिभिः। यथोक्त केनचित् कविना—

'मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम्।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम्' ॥ इति

मीमांसादर्शनस्येतरदर्शनेभ्योऽन्यद् वैशिष्ट्यम्।

भारतीयेषु सर्वेष्वपि दर्शनेषु धर्मः, तत्त्वदर्शनञ्चेति अशद्वयं विद्यते, तत्र सर्वैर्दार्शनिकैश्चित्तशुद्धये ईश्वरार्पणबुद्ध्या वा वर्णाश्रमनिबन्धनस्य श्रौतस्य स्मार्तस्य वा कर्मजातस्यानुष्ठानमङ्गीक्रियत एव। अर्थात् पूर्वमीमांसाशास्त्रविवेचित धर्मानुष्ठानं सर्वेषां दर्शनानां प्रथमसोपानमित्यत्र नास्ति संशीतिलेशोऽपि। तत्र वस्तुतत्त्वविचारणायां समेषां तैर्थिकानां वैमत्येऽपि अन्तःकरणशुद्धिहेतोः धर्मानुष्ठानस्य वैमत्यं न कस्यापीति

निश्चप्रचमिदम्। यथाऽऽहुरभियुक्ताः "भारतीयानामृषिवंशप्रसूतानामस्माकमाचारे पारतन्त्र्यम्, विचारे स्वातन्त्र्यमि"ति। तत्र धर्मस्वरूपं धर्मज्ञानसापेक्षम्, तच्च ज्ञानम् वेदाध्ययन-तदर्थविचारसाध्यम्। अत एवोक्तं वेदभाष्यकृता 'वेदाध्ययनमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादूर्ध्वम् अनुष्ठेयमर्थं ग्राहयति, अनेनैतदवगम्यतेऽधीतवेदेन धर्मजिज्ञासामकृत्वा न गुरुकुलान्निवर्तितव्यमि'ति। धर्मस्वरूपञ्च सूत्रकृता विवेचितं "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति। धर्मानुष्ठानञ्च धर्मज्ञानसाध्यम्, धर्मज्ञानञ्च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना न सेद्धुमर्हति। यथोक्तं मिश्रैः—न चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूप - तदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुमि (भामती पृ स ५३-५४) ति

यच्च वैशेषिकतन्त्रादौ-अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः, यतोऽभ्युदय-निश्रेयससिद्धिः, स धर्मः, (वै द १-२२) इत्याद्युपक्रमणं शास्त्रमुखे, तदपि तदीयैरेव निराकारि।

यथा—

'धर्मं व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थविवेचनम्।
समुद्रं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनं यथे'॥ त्यादि वदद्भिः।

समेषां तैर्थिकानामास्तिकानां पूर्वमीमांसादर्शननिर्णीतमेव धर्माधर्मस्वरूपमुपजीव्यम्, मीमांसादर्शने इदमपि वर्तते विपुलं, वस्तुतत्त्वविचारणमपि। तेनान्यानि दर्शनानि विषयेऽस्मिन्नपरिपूर्णानि वस्तुतत्त्वविचारणमात्रविश्रान्तानि, मीमांसदर्शनन्तु द्वाभ्यामंशाभ्यांधर्मानुष्ठान–वस्तुतत्त्वविचारणाभ्यां परिपूर्णमिति दर्शनान्तरेभ्यः मीमांसादर्शनमनितरसाधारणम् वैशिष्ट्यं बिभर्त्ति।

तत्रोपष्टम्भकोपन्यासः।

पवमानेष्टिवाक्यजातेनायमंश उपस्थाप्यते। तथाहि—आधानपवमानाभ्यामग्निसिद्धिरिति याज्ञिकमीमांसकानां मर्यादा। 'तत्राग्नये पवमानाय, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये'इत्यादिना विहितानि पवमानहवीषि त्रीणि, आग्नेयं हविः तेभ्योऽतिरिक्तम्। तत्र सर्वज्ञकल्पः वेदपुरुषः ब्रवीति–यः कश्चिद् यजमान आत्मभूतमाग्नेयं हविरनिरुप्य, त्रीणि हवींषि निर्वपति, तदपि न युक्तम्। एवं त्रीणि हवीष्यनिरूप्याग्नेयं हविः केवलं निर्वपति, तदपि न युक्तम्। अपि तु एतानि हवींषि सह निरूप्याणीति। यथा—ब्रह्मवादिनो वदन्ति—'तनुवो वावैता अग्न्याधेयस्य, आग्नेयो वा अष्टाकपालोऽग्न्याधेय इति। यत्तं निर्वपेत्, नैतानि, यथाऽऽत्मा स्यात्, नाङ्गानि, तादृगेव तत्, यदेतानि निर्वपेत्, न तम्, यथाङ्गानि स्युः, नात्मा, तादृगेव तत्। उभयानि सहनिरूप्याणि, यज्ञस्य सात्मत्वाय। (त ब्रा १ प्रपा ६)।

एवञ्चोभाभ्यामेव धर्मानुष्ठान–वस्तुतत्त्वविचारणाभ्यां दर्शनस्य स्वरूपं परिपूर्ण भवति। ईदृशं तत्त्वं सम्प्रदायतोऽवगन्तव्य विज्ञैरिति।

एतेन महामहोपाध्यायभोपाख्यश्रीगङ्गानाथशर्मणा पूर्वमीमांसासोर्सनामके आङ्गलभाषानिबन्धे कैश्चन हेत्वाभासैर्निरूपितोऽप्यर्थो निराकृतः इति ध्येयम्। तस्य विस्तरः प्र पं० भूमिकातोऽवगन्तव्यः।

न्यायरत्नमालाया नामनिर्देशः प्रतिपाद्यविषयनिर्देशश्च ।

तत्र पार्थसारथिमिश्रेण चत्वारो ग्रन्था निरमायिषत इति पूर्वमवादिषम् । तेषु भाट्टमतानुसारि मीमांसाप्रकरणं न्यायरत्नमाला नाम । न्यायाःअधिकरणानि, तद्घटकाः सिद्धान्ताश्च त एव रत्नानि तैर्निर्मितेय मालेत्यन्वर्थनामकमिदं प्रकरणम् ।

इदं च न्यायरत्नमालायाः प्रस्तुतायाः उपक्रमोपसंहारगतैः पद्यैरवगम्यते ।

यथा—

'मीमांसार्णवसम्भूतैः कुमारस्वामिनाऽऽहृतैः ।
न्यायरत्नैरहं मालां सम्ग्रन्थामि मनोरमाम् ॥
तस्माद्वार्तिककारोक्ता गम्भीरा भाष्यसम्मता ।
स्वाध्यायविधिवाक्यार्थगोचरा नीतिरुच्यते ॥
आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना ।
पार्थसारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलकः कृतः ॥
विधितत्त्वे विमन्यन्ते बहुधा वादिनो यतः ।
अतो वार्तिककारीयैः क्रियते तत्त्वनिर्णयः ॥
वाक्यार्थसंविदो मूलं बहुधा वादिनो विदुः ।
तत्र वार्तिककारीयैर्न्यायमार्गः प्रदर्श्यते ॥
पार्थसारथिमिश्रेण निर्णयोऽभिहितान्वये ।
यथागमं यथाप्रज्ञं वार्तिकोक्तः प्रदर्शितः ॥
दृष्ट्या वार्तिककारस्य विशेषः काम्य-नित्ययोः ।
अङ्गसाकल्य वैकल्यलक्षणः प्रतिपाद्यते ॥
पार्थसारथिना सम्यग्विशेषः काम्यनित्ययोः ।
आचार्यमतमाश्रित्य न्यायलेशात् प्रदर्शितः ॥
अङ्गस्वरूपसम्बन्धप्रमाण सप्रकारकम् ।
यदुक्तं वार्तिके सम्यक् तत्संक्षेपेण कथ्यते ॥
पार्थसारथिमिश्रेण वार्तिकोक्त्यनुसारतः ।
यथाप्रतीति निर्णीतो नियमः सप्रमाणकः ॥
मीमांसाब्धिं व्याकुलं चोद्यनक्रैः मन्दप्रज्ञैर्दुर्विगाह्यं विगाह्य ।
मत्याचार्यैराहृतैर्न्यायरत्नैः मालामेनां कल्पयामास धीरः' ॥ इति ।

एतेषां वचनानां पर्यालोचनेनेदमवगम्यते—यदयं ग्रन्थकारो भट्टमते गरीयसि निरूढाभियोगस्तदीयसिद्धान्तं समर्थयितुं सर्वथा बद्धपरिकरः आसीदिति । अत एवोक्तं धर्मपुर्यभिजनरामानुजाचार्येण टीकाकृता ।

यथा—

'अस्पष्टभावमपरीक्षकदुष्प्रवेशम्
आचार्यतन्त्रमधिकृत्य दृढप्रकाशम् ।
न्यक्कृत्य पार्थरथसारथिरन्यतन्त्रम्
सत्प्रीतये ग्रथितवान् नयरत्नमालामि'ति ॥

तृतीयादि-द्वादशाध्यायान्तप्रतिपाद्यप्रमेयाणां विप्रतिपन्नप्राभाकरमतनिरासपूर्वकं सुखावगतयेऽत्यन्तमुपयुज्यते प्रकरणमिदम्। तत्र सन्ति इमानि प्रकरणानि, १. प्रयुक्ति-तिलकः, २ स्वतःप्रामाण्यनिर्णयः ३ विधिनिर्णयः ४ व्याप्तिवादः ५. वाक्यार्थनिर्णयः ६ नित्यकाम्यविवेकः, ७ अङ्गनिर्णयः। परिच्छेदे च प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमश्चेति। प्राधान्येन तर्कपादीयः अध्ययनविधिविचारः, चोदनासूत्रस्य स्वतः प्रामाण्यविचारः विधिनिरूपणम्, व्याप्तिवादः, अभिहितान्वयनिर्णयः षाष्ठिकः सर्व-शक्त्यधिकरणसिद्धान्तश्च विवेचिताः प्राभाकरपक्षविधूननेन।

प्रयुक्तितिलकस्य प्रतिपाद्यविषयसंक्षेपः।

तत्र प्रयुक्तितिलके शालिनाथेनोक्तमध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्, तत्प्रयुक्तो विचारशास्त्रस्यारम्भ इति प्राभाकरमतेन पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां मीमांसाशास्त्रारम्भमुपन्यस्य निरस्यति स्म। ततो वार्तिककाररीत्याऽध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्, नाध्यापनविधि-प्रयुक्तम्, तत्प्रयुक्त्या विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति प्रतिपादयामास।

तत्र भाट्टमतेन द्वादशस्वध्यायेषु नियतक्रमेषु प्रथमाध्यायप्रतिपाद्या प्रमाण-चिन्ता बहिरङ्गयुक्तिमूलकतया न व्यचीचरत्। द्वितीयाध्यायगोचरा कर्मभेदचिन्ताऽ-त्यतिविप्रतिपत्त्यभावात्समुपेक्ष्यावशिष्टाध्यायदशकप्रतिपाद्यं प्रमेयतत्त्वं प्रत्यपोपदत्। तत्र जल्पन्यायेन प्राभाकरसम्मतमर्थं निरस्य, भाट्टसम्मतशास्त्रार्थप्रमेयतत्त्व सञ्जग्राह।

'न्यायरत्नैरहंमालां सग्रथनामि मनोरमाम्'।

'न्यायरत्नैर्मालामेनां कल्पयामास धीर' इति सुव्याहृत ग्रन्थकृता।

अध्यापनविधिविषये प्रकारद्वयम्।

तदेवाधस्तात् संक्षेपेण प्रदर्श्यते। तथाहि—अध्यापनविधिविषये प्राभाकर-प्रस्थाने प्रकारद्वयमस्तीति, पञ्चिकायां शलिकनाथमिश्रेण उपन्यस्तम्। तत्राद्यः प्रकारस्त्वयम्—

'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते'॥

इति स्मृत्याऽनुमितः माणवकमुपनीयाध्यापनेन आचार्यकं भावयेदित्येवंरूप आचार्यकरणविधिरिति। अयमेव प्रकारः प्राधान्येन सर्वेषु प्रामाणिकेषु ग्रन्थेषु अध्यापनविधिविचारप्रस्तावे उपन्यस्तो दृश्यते। अत एव "एवं तावदध्यापनविधि स्मृत्यनुमितमाश्रित्य राद्धान्तवर्णना कृता" (प्र. पं पृ स २५) इति। अनन्तरं 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत, प्रत्यक्षोध्यापनविधिः कस्याञ्चिदपि शाखाया-माम्नायते, तदनुसारेणाध्यापनविधिः प्रत्यक्ष इत्यङ्गीकृत्य विवरणटीकायां विचारः प्रवर्तितः। अत एव नारायणः पञ्चिकाव्याख्यायां न्यायसिद्धौ एवं स्वसिद्धान्तमुपन्यस्य इदानीं विवरणसिद्धान्तमुपन्यस्यति अन्येत्विति ब्रूते। इममेवार्थं मनसि निधाय भवनाथमिश्रेणोक्तं नयविवेके श्रौतो वा आचार्यकरणविधिरिति ग्रन्थमिमं व्याख्यातुं प्रवृत्तः रविदेवः नयविवेकतत्त्वे इत्थमवतारयति 'एवं प्रकरणमतमुपपाद्य, विवरणमता-नुसारेणापि आचार्यकविधिसमर्थनार्थमाह श्रौतोवेत्यादिना" इति। एवञ्चाध्यापन-विधिविषये उपर्युक्त प्रकारद्वयं प्रसिद्धं वरीवर्तीति ज्ञेयं विज्ञैः।

तत्राद्यः प्रकारश्चेत्थं माणवकमुपनीयाध्यापनेनाचार्यं भावयेदित्येवंरूपः 'उपनीय तु यः शिष्यमि'त्यादिस्मृत्यनुमितोऽध्यापनविधिः। आचार्यकरणविधिमधिकृत्य जिज्ञासाधिकरणस्य प्रवृत्तिः प्राभाकरमते। स्मृत्यनुमितेन विधिना अत्राध्यापनं विधीयते, तस्य चोद्देश्यमाचार्यकम्, अध्यापनञ्चाचार्यकर्तृक माणवककर्तृकमध्ययनमन्तरा न सम्भवति, अतो येन विना यन्न सम्भवति, तत्तेनाक्षिप्यते। यद्वा यत्तु स्वसिद्ध्यर्थमुपादीयते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार इति। उपादीयत इत्यस्य आक्षिप्यत इति प्रतिपदव्याख्यानम्। टीकावचनानुसारेण अध्यापनेनाध्ययनमाक्षिप्यते, तच्चाध्ययनमुपनयनसंस्कारमन्तरा न सम्भवति। अतस्तदध्यापनमुपनयनं प्रयुक्ते, तत्रोपनीतोपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति, अध्ययनं तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते। एवञ्च स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिरध्ययनं प्रयुङ्क्त इति। उपनयनविषये मतद्वयमस्ति। तद्द्विरूपमंगम्, प्रधानञ्चेति। तत्राद्यं मीमांसकानाम्, ब्राह्मणमुपनयीतेति द्वितीयाश्रवणात्। स्मृतिकारास्तु प्रधानं संस्कारमध्ये परिगणनादिति, मित्रमिश्रो वदति (सं प्र पृ ३३६)। अध्यापनविधिसिद्धत्वादध्ययनस्य, अध्ययने विधिर्नास्तीत्यर्थः। अतएवाह-नित्यानुवाद इति न्यायमालाविस्तरे माधवाचार्यः। तस्य चाध्यापनविधेः प्रयोजनाकाङ्क्षायामाचार्यत्वमेव साध्यत्वेन सम्बध्यते। आचार्यत्वस्य यूपाहवनीयादिवदलौकिकत्वेन साधनसापेक्षत्वात्, न तु विप्रकृष्टकालीनमर्थज्ञानम्। अतः पाठमात्रेणाध्यापनसिद्धेः, अध्ययनस्याध्यापनार्थत्वेन स्वाध्यायस्याध्ययनार्थत्वे नान्यार्थत्वात् स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वात् अध्यापनस्य पाठमात्रेण निष्पत्तेः सन्देहाभावेन विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति प्राभाकरमतेन 'पूर्वपक्षसंक्षेपः।

प्राभाकरमतेन सिद्धान्त

सिद्धान्तस्तु–अध्यापनविधेरर्थज्ञानमेव प्रयोजनं माणवकगामित्वेनान्तरङ्गत्वात्, नाचार्यत्वसिद्धिः, तस्यान्यगामित्वेन बहिरङ्गत्वात्। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्मध्ये अन्तरङ्गं बलीय इति पाञ्चमिकन्यायात्।

किञ्च यद्यपि प्रयोजकविध्यधिकारः पूर्वभावी, तथापि न तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनम्, यत्कर्तृकं हि यत्कर्म, तस्यैव तत्प्रयोजकम्, अतोऽध्यापनविधिरन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेव प्रयोजनतया स्वीकरोति, नाचार्यकम्। तच्चार्थज्ञानमध्यापनमात्रेण न सिद्ध्यत्यतः तदुपायभूत विचारशास्त्रमपि प्रयुङ्क्ते इति। एवञ्चाध्यापनविधिप्रयुक्त्या विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः, इममेव सिद्धान्त भगवान् सूत्रकारोऽपि मीमांसाश्रवणस्य गुर्वायत्तत्वात् गुरुकुलान्निवृत्तिमात्रं निवारयन् भिक्षाचरणादिसकलब्रह्मचारिधर्मान् अनुमन्यमान आह 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति। अयमेव प्रकारः प्रत्यक्षविधौ बोध्यः।

अत्राय विशेषो बोध्य –अध्ययनमध्यापनागमितिप्रकारो निरूपित, अपरश्चायमध्ययनमध्यापनाग न भवति, श्रुत्यादीनामन्यतमस्याभावात्। तस्मादनगतयैव पूर्वपक्षोवर्णनीय.। अयञ्चार्थ 'प्रयोज्यत्वादनगत्वाच्च सशय' इति टीकाया व्यक्त, प्रकरणशालिकायामपि। इति।

उक्तमतस्य निरासः

इदमनुपपन्नमिति पार्थसारथिमिश्रो मेने । तस्यायमाशयः । तथाहि—अध्यापनविधिमङ्गीकुर्वता अध्ययने विधिर्नास्तीति वक्तव्यम् । तत्र अध्ययने नियोज्यस्याश्रवणमेव हेतुः, एवञ्चाध्ययनविधौ नियोज्यस्य अश्रवणात् स विधिरध्ययनं प्रयोक्तुं नेष्टे । अतोऽध्यापनविधिरङ्गीकर्तव्य इति । येन हेतुनाऽध्ययने विधिर्निराकृतः, स हेतुरध्यापनेऽपि समानः । यथा "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र नियोज्यो न श्रूयते । तथा 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत' इत्यत्र न कश्चिन्नियोज्यः श्रूयते । तेनाध्यापनप्रयोजकत्वमपि नैव घटते । अध्ययनप्रयुक्तिस्तु दूरोत्सारिता । अर्थात् नैव भवितुमर्हति ।

यद्यध्यापनविधौ आचार्यत्वकामो नियोज्यः परिकल्प्यत इत्यभिधीयेत, तर्ह्यध्ययनविधावप्यर्थज्ञानकामो नियोज्य इति कल्पयितुं शक्यत इति समानयोगक्षेममेव । यथोक्तम्—

'यस्तूभयोस्समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे' ।। इति ।

ननु सर्वत्रैवं दृश्यते–ज्ञाते वस्तुनि कामना जायते, न त्वज्ञाते । यतो हि ज्ञातत्वादेव ज्ञाते कामना नोपपद्यते, तथा सर्वथा बुद्ध्यनारूढेऽर्थे कामना नोपपद्यते, तस्मात् नार्थज्ञानकामो नियोज्योऽध्ययनविधौ परिकल्प्यत इति वक्तुं न शक्यते–इति ।

तत्रेदं समाधानम्–केनचिद्रूपेण ज्ञातस्य केनचिद्रूपेणाज्ञातस्य जिज्ञासा दृश्यत एव । यथोक्तं भाष्यकृता धर्मजिज्ञासामाक्षिपता 'स च धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा, स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासितव्यः, अथाप्रसिद्धः, नतराम्' (शा भा पृ १०) इति । प्रकृते धर्माधर्मयोरिष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वमात्रेण ज्ञातयोर्विशेषरूपेणाज्ञातयोर्हानोपादानासम्भवेन तत्परिज्ञानेच्छा संघटत इति, धर्माधर्मार्थज्ञानकामः स्वाध्यायमधीयीत इति नियोज्यः लब्धुं शक्यः । वेदाध्ययनात् प्रागपि धर्मजिज्ञासासम्भवेन तदानन्तर्यं नोपपद्यत इति ।

अत्रेदं बोध्यम्–प्रथमं माणवकः वृद्धेभ्यः धर्माधर्मौ ज्ञातव्याविति शृणोति, ततस्तज्जिज्ञासते, जिज्ञासमानश्च तादर्थ्येन विहितमध्ययन तेभ्यः एव श्रुत्वाऽधीते । अव्युत्पन्नस्य वेदैर्ज्ञानानुत्पत्तेः, किमनेनोच्यत इति पुनरन्यादृशी जिज्ञासा जायते । ततो निगम-निरुक्त-व्याकरणाद्यध्ययने प्रवर्तते । तत आपाततोऽर्थप्रतीतौ समुत्पन्नायामपि शाब्दन्यायानवधारणात् संशयानो भवति, ततो वाक्यार्थविशेष जिज्ञासमानस्तदुपायम् अन्विष्यति । तदिद जिज्ञासाद्वयमभिप्रेत्य "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्युक्तम् । यथोक्तं मिश्रेण—

'जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुतेः ।
ज्ञातविद्यान्तरस्यान्या या मीमांसापुरःसरा' ।। (न्या. र. मा पृ ७) इति ।

अतोऽन्तिमाया जिज्ञासायाः वेदाध्ययनानन्तर्यं सङ्गच्छत इति । यथोक्तं भाष्यकृता–'उच्यते तादृशीं धर्मजिज्ञासामधिकृत्य अथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति–(शा. भा पृ. सं. ६) ।

विषयभूताध्ययनफलं ज्ञानम्, न तु नियोगजन्यमतोऽर्थज्ञानकामस्य न नियोज्यत्वं सम्भवति, नियोगफलस्यैव नियोज्यविशेषणत्वात्। इदन्तु आचार्यत्वेऽपि समानम्। यतो हि आचार्यकमपि विषयभूतस्याध्यापनस्य फलम्। न तु नियोगफलम्, अतस्तस्य नियोज्यविशेषणत्वं कथं घटतामिति।

अपि च एष प्रभाकरसिद्धान्तः-अन्यतोऽप्रवृत्तः खलु पुरुषः शास्त्रेण प्रवर्तनीयः। तथा च काम्यनियोगेषु फलवदेव यागादिकरणांशेऽपि रागत एव प्रवृत्तः। इतिकर्तव्यतासु शास्त्रेण प्रवर्तत इति। अध्यापनस्य काम्यत्वात्, तद्विषयरागेणैव तन्निष्पादकेऽध्ययनेऽनुष्ठानलाभात्। आचार्यकरणविधेस्तत्प्रयोजकत्वं नोपपद्यते।

किञ्चाध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वात् विधितः प्रवृत्तिरिति न वक्तुं शक्यते, अङ्गताबोधकप्रमाणानां श्रुत्यादीनामन्यतमस्याभावेनाध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्व न युज्यते। न चाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेनाऽध्ययनस्य अध्यापनाङ्गत्वमिति शङ्कनीयम्, अतत्प्रयुक्ते व्यभिचारात्। तथा हि नहि 'भिन्ने जुहोती'[1] त्यादौ भेदनादीनां तत्प्रयुक्तिवदध्ययनस्याप्यसिद्धेः, तस्यैव विचार्यमाणत्वात्। किञ्चाङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तिः, प्रयुक्त्या च तदङ्गत्वमिति दुरुद्धरमन्योन्याश्रयत्वं प्रसज्येत, भेदनस्य निमित्तत्वेन नैमित्तिकहोमं प्रति प्रयोजकत्वमस्ति, अङ्गित्वं परं नास्ति। भेदनादीनां निमित्तत्वेनाननुष्ठेयतयाङ्गित्वानुपपत्तेः। अतः प्रयुक्तिर्व्यभिचारिणी।

प्रभाकरमतेन शङ्का

किञ्च तार्तीयप्रमाणाभावेऽपि चातुर्थिकमुपादानात्मकं प्रमाणमध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वे-इति। तथाहि-उपादाननामकं प्रमाणान्तरमभ्युपगच्छतः तस्यानितरसाधारणं प्रमेयं वक्तव्यम्। तच्चेत्थम्-सन्निपत्योपकारकाणामङ्गानामपूर्वशेषत्वं ग्राहकग्रहणेन भवति। व्रीह्यादिद्वारशेषत्वं श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः, करणशेषत्वं नान्यतस्सिद्धमिति, उपादानमेव सन्निपातिनां करणशेषतया विनियोजकमाश्रयणीयम्। एवञ्च श्रुत्यादीनामभावेऽपि चातुर्थिकस्योपादानप्रमाणस्य सत्त्वात्, तेनाध्यापनाङ्गमध्ययनमिति।

तदिदन्तावदविमृश्यमानसुन्दरमिति मीमांसकवरिष्ठा मन्यन्ते। अयमस्याशयः-यथा-निर्वापप्रोक्षणावघातादीनां सन्निपत्योपकारकाणामङ्गानां श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिद्वारशेषत्वं सिद्ध्यति, तथा करणशेषत्वमपि श्रुत्यादिभिरेव सिद्ध्यतीति, नोपादानप्रमाणं स्वीकर्तुमुचितम्। अपि चारादुपकारकाणां ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहाय करणोपकाररूपद्वारपरिकल्पकं प्रकरणमिति प्राभाकरमीमांसकानां मर्यादा। एतदेव सन्निपातिष्वपि ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहाय द्वारं कल्पयेदिति, तेषु न द्वारपरिकल्पनाय प्रमाणान्तरमास्थातव्यमिति। 'विनियोजकमेतावदि'त्यादिकारिकायाष्टिप्पण्यामस्य (न्या० र० मा० १८० विस्तरो द्रष्टव्यः।

किञ्चेदं विचारणीयम्-कश्चासावध्यापनविधिः, यत्प्रयुक्तमध्ययनं भवेत्। यद्युच्येत-'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः' इति स्मृत्या माणवकमुपनीयाध्यापयेदाचार्यकं भावयेदिति वाक्यमिति वक्तु न शक्यते, यतो हीदं वाक्य यत्तच्छब्दघटितमेकं वाक्यमिति प्रतीयते, अत आचार्यस्वरूपनिरूपणपरम्, नाध्यापनविधिपरम्।

१-'भिन्ने जुहोति' कपालभेदने निमित्ते नैमित्तिको होम. कर्तव्य इति तदर्थ. बोध्य:।

ख

किञ्च तच्छब्दोपबन्धात् विधिशक्तिरुपहन्यते । यथोक्तम्—

'सिद्धत्वद्योतनाद्वक्त्राभिमुख्यासम्भवाद्विधौ ।
आत्मनि प्रेरणाभावात् निमित्ताद्यभिधानतः ॥
विधिशक्तिविहन्तृ स्यात् यच्छब्दादिचतुष्टयम् ।
प्राप्त्ययोगे तु तद्बाधात् क्वचित् स्यादविहन्तृता' ॥

(न्या. सु पृ. ९०५) इति ।

किञ्चेयं स्मृतिर्यद्यध्यापनविधिपरा स्यात्, तर्हि–यो द्विजः, तमाचार्यं प्रचक्षते इत्यनेनैकवाक्यता न स्यादिति तर्केणाचार्यलक्षणपरता निश्चीयते–अस्याः स्मृतेः । तथा च मानवं वचनम्—

'आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः' ॥ इति ।
'एवं सर्वत्र तर्कौघैरर्थाभासनिरासतः ।
वाक्यार्थस्थापनी सर्वा मीमांसा तर्करूपिणी' ॥ इति च ।

अपि चेदं वाक्यमध्ययनविधिपरमेव । यथा—'एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदि'-त्यादौ याजयतेरुपरि श्रूयमाणोऽपि विधिर्यागपर एव । अर्जनादिना ब्राह्मणः द्रव्यम् अर्जयेत् इत्यादिनाऽध्यापनस्य प्राप्तत्वादनुवादः ।

अतः 'षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविके'त्यादिना प्राप्तत्वादध्यापनं काम्यम्, वृत्तिमध्ये परिगणनात् । अध्ययनं नित्यम्, अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्, 'अनधीयाना व्रात्या भवन्ती'ति वाक्यात् । अतः नेदं वाक्यमध्यापनं विधातुं शक्नोति । यथोक्तं मिश्रैः—

नाध्यापनमिदं वाक्यं विधातुं क्षमते यतः ।
द्रव्यार्जनार्थप्राप्तत्वात् यच्छब्देन च संगतेः ॥

(न्या. र. मा. पृ. १४) ॥ इति ॥

अतो मानवं वचनमध्यापनविधेरनुमापकमिति आशामोदकायते ।

द्वितीयप्रकारस्यान्यथा व्याख्यानम् ।

यदुक्तम्–'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीते'ति । तस्यायमर्थः अष्टवर्षो ब्राह्मणो गुरुसमीपं गच्छेत् । तमध्यापयीत–सोऽधीयीत इत्यर्थः अत इदं वचनमध्ययन-विधायकमेव, नाध्यापनविधायकम् । इदं व्याख्यानं विवरणादावनुसृतमिति बोध्यम् । आचार्योऽपि लोकप्रसिद्ध एव । अतः 'उपनीय ददद्वेदं आचार्यस्स उदाहृतः' इति याज्ञवल्कीयं वचनमनुवाद एव । यद्यपि—'विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते' इत्यादिवचनैर्विद्यादानात्मकमध्यापनं फलान्तरशेषतया विहितमिति स्यान्मनीषा । तथापि नाध्ययनस्य तत्प्रयुक्तिः, सर्वत्र नियोज्याश्रवणस्य समानत्वात् ।

यद्युच्येत–अर्थज्ञानं स्वयमपुरुषार्थत्वात् नाध्ययनस्य प्रयोजकं भवितुमर्हति, तथापि ज्ञानसाध्यानि अग्निहोत्रादिकर्माणि अध्ययनस्य प्रयोजकानि भवितुमर्हन्ति, तेषां ज्ञानमङ्गमिति वक्तुं न शक्यते, अङ्गताबोधकप्रमाणाभावात् । उपकारकमात्रन्तु

भवति आचार्यकस्य। आचार्यकस्य अध्यापनमङ्गमेवातस्तद् द्वारेण प्रयोजकम्। एवञ्चा-ध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति न शङ्कनीयम्।

इदन्तु आपातरमणीयम्, यद्यपि ज्ञानं कर्माङ्गम्, अध्ययनन्तु ज्ञानाङ्गमेव तेन प्रयुज्यमानमध्ययनं शेषिप्रयुक्तमेव भवति, अध्यापनप्रयुक्तन्तु न शेषिप्रयुक्तं भवति, अध्ययनस्य तदनङ्गत्वात्। यद्यपि ज्ञानं स्वरूपेण अपुरुषार्थम्, तथापि कर्मानुष्ठानौपयिकतया पुरुषैरभिलष्यमाणत्वात् पुरुषार्थं भवति, आचार्यकमपि न स्वरूपेणाभिलषितम्, दक्षिणालाभाद्यर्थमेव पुरुषेण प्रार्थ्यते, तस्मात् तस्य न प्रयोजकत्वम्।

अपि चोत्तरविधिप्रयुक्तत्वे फलार्थितैव प्रवर्तिका। ततश्शूद्रादेरपि अधिकारः प्रसज्येत, फलार्थिताया अविशेषात्। यदुक्तं 'विद्यादानेन सुमतिरि'त्यादि, तदपि पुरुषार्थप्रापकविद्यादानाभिप्रायम्। तस्मादध्यापनविधिर्न सम्भवति। ग्रन्थकृता शास्त्रदीपिकायां जिज्ञासाधिकरणे उक्तम्–'प्रायेणायं पक्षो न्यायरत्नमालायां निरस्त इत्युपरम्यते' इति।

(१) 'मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्चे'ति गुणसूत्रे मुख्यशब्दस्य शेषित्वेन पयः प्रतिपादयतश्चाभिसंस्तवप्रयोजकत्वं न्याय्यम्। तदनेनाध्ययनस्यान्तरंगभूतश्शेषिभूतश्च स्वाधिकार एव प्रयोजकः। न तु बहिरगोऽतच्छेषिभूतश्चाचार्यकरणविधिरिति दर्शितम्। तं० र. पृ. ८२।

(२) स्वच्छन्दचारिणामेव त्वेकदेशिनामुत्सूत्रमुद्भाष्यञ्च प्रवर्तमानानामिदमुचितं वक्तुम् आचार्यकाङ्गमुपनयनम्, नाध्ययनाङ्गमिति।

ननु तादर्थ्येन विधीयमानस्योपनयनस्य तन्निष्पादकता कथमवगम्यते ? न ह्यदृष्टार्थता विधिमन्तरेण सिद्ध्यति, सत्यम्। न त्वाचार्यकं नामादृष्टमस्ति, यद् वैधं साधनमाकाङ्क्षेत। क्रियानिमित्तो ह्ययं शब्दः पाचकादिवदुपनीय वेदं ददतो वाचकः। अत एव तमध्यापयेदित्यपि नाध्यापनविधिरयम्, दृष्टार्थत्वादध्यापनस्य विध्यपेक्षाभावात्। किन्त्वविवक्षितप्रयोजकव्यापारं विवक्षितप्रयोज्यव्यापारं याजयेदित्यादिवद्विधत्त इति न्यायरत्नमालायामेव निर्णीतमित्यलमनेन, तं र. पृ. ४३४।

(३) पुरुषस्याध्ययनं श्रूयते, न क्रतोः, श्रुत्याद्यभावात् न्यायरत्नमालायां वर्णितम् तं० र० ५०७, विशेषस्तु ग्रन्थशरीर एव द्रष्टव्यः। तस्मान्नाध्यापनविधिरस्ति, तमुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षौ न वर्णनीयौ।

तस्मिंश्च विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः आप ध सू १-१-१३ इति सूत्रं व्याचक्षाणो हरदत्ताचार्यो ब्रवीति-यद्यासावाचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति, प्रच्युते च तस्मिन् असंपर्कार्हेऽन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येवेति वदन् आचार्यकरणविधिपक्षेऽनुपपन्नं स्यादिति अनुपपत्त्या निरस्यति स्म। यथा-येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनम्, तेषामेतन्नोपपद्यते, कथम् ? उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति, सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारस्संभवति, तं कथमन्योऽध्यापयेत् ?

एतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदध्ययनं नाचार्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यमिति भाषमाणो हरदत्ताचार्यो वृत्तिकारः प्राभाकरमीमांसकमतखण्डनेऽभिनिविष्ट

इव सलक्ष्यते । यतोहि गुरुमतानुसारिणः अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत इति कस्याञ्चिच्छाखायां प्रत्यक्षश्रुतेनाध्यपनविधिनाऽऽचार्यत्वसिद्ध्यर्थमध्यापनं विदधता अध्ययनं प्रयुज्यते चातुर्थिकेनोपादानाख्यप्रमाणेनेति ते ब्रुवते, अतोऽध्यापनान्यथानुपपत्त्याऽऽक्षिप्यमाणमध्ययनम् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति न स्वधिना विधीयते, किन्त्वनुवाद इति । एवं सन्ति बहूनि स्थलानि, गौरवभिया नोदाहृतानि, स्थालीपुलाकन्यायेन हरदत्ताचार्यीयमेकमुदधारि ।

यत्तु—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत्' इत्याश्वलायनसूत्रभाष्ये परस्मैपदपाठोऽयमध्येतृणां प्रमादजः आचार्यकरणे यस्मात्प्राप्नोत्येवात्मनेपदमिति हरदत्तव्याख्यानम् ।

तदपि पार्थसारथ्यादयो नानुमन्यन्ते । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेनैव ञितो, नित्यं आत्मनेपदसिद्धौ पुनः संमाननसूत्रादकर्त्रोभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति ज्ञापयति । ततश्चाचार्यकरणेऽप्यात्मगामिक्रियाफलाभावादात्मनेपदमपि परस्मैपदतुल्यमेव । तदुक्तम् वैयाकरणैः–'अकत्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भः' इति । तस्मान्नायं प्रमादपाठः । सं प्र. पृ ३३९ इति बोध्यम् । अवसरान्तरेऽन्यानि प्रदर्शयिष्यन्ते-इति ।

प्रस्थानद्वयस्यापि निबन्धग्रन्थेष्वादर इति कथनम् ।

तत्रेदमवधेयम्- प्रथमोपाकरणांगत्वेन वृद्धि (नान्दीश्राद्धं) करणीयमिति धर्मशास्त्रकाराणां व्यवस्था दृश्यते । तत्र चेदं प्रमाणम्—

'नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समारभेदि' । ति

तच्च यद्यध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तं प्राभाकरमीमांसकरीत्या, तदा संस्कारस्याचार्यनिष्ठत्वात्, आचार्यः स्वपित्रादिभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । यद्यध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनं भाट्टमीमांसकपद्धत्या, तर्हि तन्माणवकार्थमुपाकरणम्, तर्हि माणवकस्य संस्कारार्थं जीवन् पिता स्वपित्रादिभ्यः दद्यात् । न जीवति चेत् पिता, तदा वटुरेव पित्रादिभ्यो दद्यात् ।

यथा—

'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमादिति' ॥

अयमर्थः–तस्य–पितुरभावे तत्क्रमात् पितृक्रमादित्यर्थः । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्–संस्कार्यपितृक्रमादित्यर्थकरणे तु आचार्य एव तत्पित्रादिभ्यः दद्यादिति । एवञ्च मतद्वयानुसारेणापि शास्त्रकारैर्व्यवस्था क्रियमाणोपलभ्यते । दिङ्मात्रमुदाहृतमिति ध्येयम् ।

आचार्यमतेनाध्ययनविधिविचारः

तत्र वार्तिककारमतम्—'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै आ २ प्र.) इति अध्ययनविधिः श्रूयते । तत्राऽधिपूर्वकादिङध्ययने इत्यस्माद्धातोः कर्मणि तव्यप्रत्यये कृते अध्येतव्य इति रूप निष्पद्यते, तत्र प्रकृत्यर्थोऽध्ययनम् । तच्च गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपम् ।

तव्यप्रत्ययार्थः प्रवर्तना। सा च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः, प्रवृत्तिश्चार्थीभावनारूपा। सा च किं केन कथमित्यंशत्रयमपेक्षते, तत्र प्रयोजनापेक्षायामध्ययनं स्वपदोपात्तमपि न साध्यत्वेन सम्बद्धुमर्हति, कष्टं कर्मेति न्यायात्। अत्र स्वाध्यायपदवाच्यः पित्रादि-परम्परया प्राप्तोऽध्ययनविषयोऽनुष्ठानविषयश्च मन्त्र-ब्राह्मणात्मकश्शब्दराशिर्वेदः साध्यत्वेन सम्बद्ध्यते। अत्रायं सन्देहः—आर्थीभावनायाः तव्यप्रत्ययाभिहितायाः साध्याकाङ्क्षायां किं विश्वजिन्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः, अथवा अक्षरसंस्कारादिपरंपरया जायमानं वाक्यार्थज्ञानमेव साध्यमङ्गीकर्तव्यमिति।

अत्रेदं बोध्यम्—इदं विचारशास्त्रापरपर्यायं मीमांसाशास्त्रमध्ययनविधिप्रयु-क्त्याऽनारम्भणीयम्, अथवाऽऽरम्भणीयमिति मुख्यो विचारः, तत्सिद्ध्यर्थमध्ययन-विधेरदृष्टार्थत्वम्, अथवा दृष्टार्थत्वमिति विचारः। अत एव भाष्यकारो जिज्ञासाधि-करणे 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति सूत्रमध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वमाशक्य दृष्टार्थत्वप्रतिपादन-परमिति प्रत्यपीपदत्। तथा च भाष्यम्-'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधन नामे'त्यादि, तस्य प्रसंजकोऽयमेव विधिरित्यादौ तस्य विचार उपपद्यते।

अदृष्टार्थत्वकोटेः कथमुन्मेष इति शका।

अत्रादृष्टार्थत्वकोटेः कथं समुन्मेष इति शंका जायते, यतोऽध्ययनकरणिकायां भावनायां नियोगः प्रतीयमानो नियोज्यविशेषमन्तरा न पर्यवस्यति, अतोऽत्र तस्वर्गादि-परित्यागेन रात्रिसत्रन्यायेन घृतकुल्यादिकमवलम्बते, न चार्थवादत्वं शक्यशंकम्, पारार्थ्यानवगमात्। न च कर्मावबोधार्थत्वेन पारार्थ्यम्, अध्ययनस्य तादर्थ्येना-श्रवणात्। अतः अदृष्टार्थत्वकोटेः कथं समुन्मेषः—इति।

तन्निरास.

अभिधीयते—अध्ययनकरणिकायां भावनायां निर्वर्त्यमानायां तावदर्थावबोधो जायते, सचाहवनीयादिवदुपकारकत्वेन कर्मार्थो भवति। अतोऽध्ययनमपि तद्द्वारा कर्मार्थ-माधानवत्, तथा चाध्ययनस्य पारार्थ्येऽवगते, घृतकुल्यादेस्तदर्थवादत्वोपपत्तौ फलसमर्प-कत्वानुपपत्तेः। नन्वेवम् दृष्टार्थावबोधार्थत्वेनादृष्टार्थत्वानुपपत्तिः। न। तादर्थ्ये विध्या-नर्थक्यापत्तेः। विधिं विनापि तल्लाभात्। अतो विध्यर्थवत्त्वायादृष्टार्थकोटेरुन्मेषोऽङ्गी-कर्तव्यः। अतश्शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वेनाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वम्, दृष्टार्थत्वं वेति इति सशय उपपद्यते। एतेनाध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यम्, उत गुरुगृहात् समावर्तितव्यमिति शास्त्रदीपिकासन्दर्भो व्याख्यातः।

तत्रायं पूर्वपक्षः—अदृष्टार्थमध्ययनं विधीयते—इति। तत्रार्थज्ञानार्थमध्ययन-विधिरिति वादिनाऽपूर्वविधिरिति वक्तुं न शक्यते, अध्ययनसत्त्वेऽर्थज्ञानसत्त्वम्, अध्ययनाभावे अर्थज्ञानाभाव इत्यन्वय-व्यतिरेकरूपयदागमन्यायेन, विमतं वेदाध्यय-नमर्थज्ञानहेतुः, अध्ययनत्वात् काव्याध्ययनवदित्यनुमानेन चाध्ययनस्य अर्थज्ञाना-र्थत्वावगमात्, अतो नायमपूर्वविधिः, नापि नियमविधिरिति वक्तुं शक्यते। क्रतुस्वरूपे, ज्ञानस्वरूपे वा नियमः कर्तुं न शक्यते, अनारभ्याधीतत्वेन अक्रत्वर्थत्वात्। अङ्गताबोधकप्रमाणाभावेन च नावघातवन्नियन्तुं शक्यते। अतोऽदृष्टार्थत्वं वक्तव्यम्।

तत्र फलाकाङ्क्षायामार्थवादिकफलकल्पनम् रात्रिसत्रन्यायेन, लाघवात्। तदसम्भवे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनम्। यथोक्तम्—शास्त्रदीपिकायाम्—

'विनाऽपि विधिना ज्ञानलाभान्न हि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्' ॥ इति ॥

अत्र पद्ये कल्प्यस्त्वित्यत्र तुशब्दः सिद्धान्तापेक्षया पूर्वपक्षेऽतिशयमवद्योतयति—सिद्धान्तेऽपुरुषार्थरूपस्यार्थज्ञानस्य साध्यत्वम्। पूर्वपक्षे तु सर्वाभिलषितस्य पुरुषार्थस्य स्वर्गस्य साध्यत्वमिति। एवञ्च प्रवर्तनात्मकस्य चेतनप्रवर्तनैकरसस्य विधेरुपपत्तिरिति। तस्माददृष्टार्थमध्ययनम्।

आर्थवादिकफलकल्पनेऽनुपपत्तिशङ्का-निरासौ।

यदि शङ्क्यते—अध्ययनं त्रिविधम्—ग्रहणाध्ययनम्, धारणाध्ययनम्, जपाध्ययनमिति। तत्र आयुरादिफलप्राप्तिर्जपाध्ययनविषया, तपःफलप्राप्तिः धारणाध्ययनगोचरा। आद्ये ग्रहणाध्ययने तु न किञ्चित् फलं श्रूयते। अर्थवादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यमात्रस्य शब्दभावनेतिकर्तव्यताभूतस्यातिदेशेन प्राप्तिस्सम्भाव्यते, न त्वायुरादिफलस्वरूपम्। एवञ्च 'स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादि'ति न्यायेनाध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वम्। तत्राऽक्षरग्रहणमात्रेण शास्त्रार्थसमाप्तेः 'अधीत्य स्नाया'दिति स्मृत्यनुसारेण समावर्तनं (स्नानं) कर्तव्यम्। तदनन्तरं प्रयोजनवशेन वेदवाक्यानि विचारयतु, मा वा। तस्मादध्ययनानन्तरं धर्मविचारात्मकं मीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः।

आचार्यमतेन सिद्धान्तप्रतिपादनम्।

सिद्धान्तस्तु—अध्ययनविधेरर्थज्ञानरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम्, तच्च साङ्गवेदाध्यायिनो निगम-निरुक्त-व्याकरणादिवशेनापाततोऽर्थप्रतीतिसम्भवेऽपि निर्विचिकित्सं ज्ञानं विचारमन्तरा न सम्भवति। ज्ञाने निर्विचिकित्सत्वञ्च संशयविपर्ययशून्यत्वे सति संशयविपर्ययविरोधित्वम्। उपेक्षायामतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तं विशेषणम्। संशयविपर्ययविरोधिसंशयविपर्ययान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। इदमेव निर्विचिकित्सज्ञानं फलं वेदार्थज्ञानम्, प्रयोजनवदर्थज्ञानमिति च व्यपदिश्यते। अस्यैव स्वविषयधर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिफलसाधनत्वात्। अतो येन विना यन्न सम्भवति तत्तेनाक्षिप्यत इति न्यायेनाऽध्ययनविधिना विचारशास्त्रमाक्षिप्यते।

अत्रेदमवधेयम्—यद्यपि अर्थज्ञानमुद्दिश्याध्ययनं विधीयते इति शास्त्रे अभियुक्तानां व्यवहारो दृश्यते। परमिदं विचारणीमध्ययनस्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चरणरूपस्य कथं वाक्यार्थसाधनत्वमिति।

अतः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यस्य द्वेधा वचनव्यक्तिः सम्भाव्यते। तत्राद्या अध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेत्, अधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेदिति। 'अध्वर्युं वृणीते' इतिवत्। अध्वर्युं वृणीते इत्यस्य वरणेनाध्वर्युं संस्कुर्यात्, स च विध्यन्तरपर्यवसायी वृतेनाऽध्वर्युणा कर्म कुर्यादिति। एवं प्रकृतेऽपि। द्वितीया त्वर्थज्ञानसाधनीभूतं स्वाध्यायमध्ययनेन भावयेदिति। एवञ्चाध्ययनविधेरर्थज्ञानरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम्।

न्यायस्वरूपविवेचनम्, तस्य स्थलनिर्देशश्च ।

सम्भवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति न्यायः। तस्य न्यायस्य मूलं लाघवाख्यस्तर्कः। अस्यायमाशयः। तथाहि—अध्ययनविधेः पूर्वपक्षे—अदृष्टार्थत्वपक्षे अदृष्टं प्रयोजनमिति वक्तव्यम्, अन्यथा विधेरानर्थक्यात्। तत्रादृष्टस्यालौकिकत्वादेव तत्स्वरूपं कल्पनीयम्। तस्य अध्ययनजन्यत्वम्, तस्यैव प्रयोजनत्वमिति बहु कल्पनीयम्। अर्थज्ञानस्वरूपम्, तस्याध्ययनजन्यत्वञ्च सिद्धमेव। परन्तु तस्यैव प्रयोजनत्वं कल्पनीयमिति लाघवम्। अतः सम्भवति लाघवाख्यः तर्कोऽस्य मूलमिति। यद्यध्ययनविधिस्स्वर्गफलकस्स्यात्, तर्हि दृष्टार्थत्वे सम्भवत्यदृष्टग्रहणात् गौरवं स्यादिति तर्कानुग्रहेणार्थज्ञानफलबोधको भवतीत्यनुसधातव्यं विज्ञैरिति। अयं न्यायो जिज्ञासाधिकरणे न साध्यते, अपि तु नावमिकेऽधिकरणे इति पार्थसारथिमिश्रः। सोमनाथस्तु मन्त्राधिकरणे व्युत्पाद्यते (पृ १८) इति। तत्रैव विशेषो द्रष्टव्यः।

अध्ययनविधेर्नियमपरत्वे मतद्वयम्।

तत्र शास्त्रदीपिकायामध्ययनविधेरधिकारिनियमः प्रयोजनमिति जिज्ञासाधिकरणे, षष्ठे अपशूद्राधिकरणे च विशदोऽयं विषयः।

यथोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्।

'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना।

विधेस्तु नियमार्थत्वात् नानर्थक्यं भविष्यति' शा० दी० पृ० ६ इति।

अधिकरणमालायान्तु माधवाचार्येण क्रत्वपूर्वे नियमः प्रतिपादितः।

यथा—

'दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकमि'ति।

विवरणप्रमेयसग्रहेऽपि विस्तरेणायमर्थः प्रतिपादितः।

न्यायरत्नमालानुसारेण स्वपक्षस्योपस्थापनम्।

परन्तु न्यायरत्नमालायां अप्राप्तविधिरेवायं इत्यादिना ग्रन्थेन फलतः नियमभाषा। 'यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्ये'त्यत्र फलतः परिसख्या वाचोयुक्तिः। एवमध्ययनविधावपि नियमवाचोयुक्तिः द्रष्टव्या इति। अत एव न्यायरत्नमाला—शास्त्रदीपिकयाविरोधपरिहाराय युक्तिस्नेहप्रपूरण्यामुक्तम् 'एतच्च सम्भतादुक्तम्, वस्तुतस्त्वपूर्वविधिस्वीकारेण पूर्वपक्षोक्तदोषपरिहारात् नियमार्थत्वं सम्भवति अधिकारनियमस्तु प्रकारान्तरेणोपपद्यते। अतः अपूर्वविधिरेवायमतोऽत्रापि नियमो न वाक्यार्थः, किन्त्वपूर्वविधेः फलमि' पृ ६–७। ति।

अध्ययनविधेरनेकफलत्वे शंका–परिहारौ।

अपि चानेकेषां प्रयोजनानां कल्पने गौरवमपि नाशङ्कनीयम्? यदेव विध्यन्तरोषयोगि अपेक्षितञ्चाध्ययनेन साध्यमानं दृश्यते, तत्सर्वमस्य प्रयोजनमित्यङ्गीक्रियते। यथोक्तं ग्रन्थकृता—

'न केवलार्थविज्ञानसिद्धिरस्य प्रयोजनम् ।
अपेक्षित दृश्यते यत् तत् सर्वं फलमिष्यते' ॥

न्या र मा पृ. २२ इति ।

एवञ्चाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वात्, अर्थज्ञानं विचारमन्तरा न सम्भवति । अतो धर्मजिज्ञासा कर्तव्या इति प्रयुक्तितिलके विस्तरेणोपपादितस्य संक्षेपोऽयमिति ।

द्वितीयप्रकरणस्य प्रतिपाद्योऽय विषयः ।

स्वतः प्रामाण्यनिर्णयाख्ये द्वितीये प्रकरणे श्रीमानयं ग्रन्थकारः चोदनासूत्रे विधिप्रामाण्यार्थमनागतावेक्षणन्यायेन वार्तिककृतोपन्यस्त वेदानां स्वतः प्रामाण्यं मतान्तरनिराकरणपूर्वक सङ्क्षेपेण प्रतिपादयामास । तत्र प्राधान्येन स्वशब्दः-आत्मवचनः, आत्मीयवचनो वा इत्येकः विषयः । तथा प्रामाण्यं किं स्वतो भवति, किम्वा भवति, द्वितीयो विषयः, तथा प्रामाण्यं नाम किमर्थतथात्वम्, किम्बा तथाभूतार्थनिश्चायकत्वमिति तृतीयो विषयः ।

तत्रादौ (१) श्लोकवार्तिकव्याख्यातुः उम्वेकभट्टस्य मतेनऽर्थाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम्, स्वशब्दः आत्मीयवाचोत्यादिकमुपक्षिप्य, वार्तिकवचनानां पूर्वापरविरोधेन तदीयं व्याख्यानं निरस्यति स्म मिश्रः ।

अनन्तरं सुचरितमिश्रस्य मतमुपन्यस्य, तदपि पूर्वापरवार्तिकविरोधेन निराचकार । अयञ्च विषयः ग्रन्थशरीर एव ग्रन्थकृता विवेचित इति । तत्र पूर्वपक्षे सांख्यमतेन, तार्किकमतेन, सौगतमतेन वा अप्रामाण्यमेवोपस्थाप्यते । अयञ्च विषयः षट्त्रिंशत्पृष्ठेऽधस्ताट्टिप्पण्यामस्माभिरुपपादितः । यथा—स्वतो द्वयमित्यत्रापि सांकर्यादेव प्रामाण्यानिर्णयात् फलतः अप्रामाण्यमेव साख्यमतेन, तार्किकमतेऽपि परतो द्वयमित्यत्रापि गुणाभावादेवाप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षस्याशयः ।

यथोक्तम्—उभयं परत इति पक्षे पुरुषगुणानामभावादप्रामाण्यञ्चोदाननाम् । तथा द्वयं स्वत इत्यत्रापि पक्षे चोदनानामप्रामाण्यम् । नहि द्वयोः स्वाभाविकत्वे, चोदनायाः प्रामाण्यं स्वाभाविकमित्यत्र निश्चयोऽस्तीति (ता० टी० पृ० ४८) सौगतमते तु अप्रामाण्यं स्वत इति । अत्रार्थे वार्तिकमिदमनुसन्धेयम्—

'एवं स्थिते तु वेदस्य सति वाऽसति वा नरे ।
प्रामाण्यं दुर्लभं मत्वा नन्वित्येतदचूचुदत् ॥ इति ॥

सिद्धान्ते ज्ञानं स्वतः प्रमाणम्, अर्थात् ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं सत् प्रमाणान्तरमपेक्षते, तदपि प्रमाणान्तरमित्यनवस्था स्यात् । तथा च जन्मसहस्रेणापि न कश्चिदर्थनिश्चयः स्यादिति, अशेषस्य जगत आन्ध्यं प्रसज्येत—इति, अतो ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । यथोक्तम्—

'स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते' ॥ इति ।
'परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् ।
मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाऽध्यवस्यति' ॥ इति च ।

परत· प्रामाण्ये यस्य कस्यचिद् वा ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यानभ्युपगमे अनवस्था स्यात्, न किञ्चिद् विनिगमकमस्ति। यदि संवादिज्ञानम्, गुणज्ञानम्, अर्थक्रियाज्ञानञ्च स्वतः प्रमाणमित्यभिधीयते, तदा तयोः क. विशेषः, यदेकं स्वतः प्रमाणम्। अन्यच्च परतः प्रमाणमिति।

तात्पर्याचार्यैरपि टीकायां प्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वप्रतिपादनावसरे अनवस्थापरिहाराय परतःप्रामाण्यवादिभिस्तार्किकैरिदं जलमिति ज्ञानं प्रमाणम् सफलप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमाने हेतुज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यं प्रतिपादितम्, तज्जिज्ञासूनां सुखावगतये टीकासन्दर्भोऽधस्तादुल्लिख्यते। तथाहि–अनुमानस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यलिङ्गजन्मनोऽन्यस्य वा निरस्तसमस्तव्यभिचारशङ्कस्य स्वत. एव प्रामाण्यम्, अव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात्। नहि लिङ्गाकारं ज्ञानं लिङ्गं विना न च लिङ्गं लिङ्गिनं विनेति, अत एवागृहीताव्यभिचारलिङ्गसमुत्थं निष्कम्पमुत्पद्यते ज्ञानम्। प्रत्यक्षज्ञानमर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारात्, अपि तु सत्तामात्रेणावस्थितात्, न च कारणान्तराण्यपीन्द्रियाण्यतीन्द्रियाण्यर्थेन गृहीताव्यभिचाराणि नवाऽर्थेनाव्यभिचाराणि। शाब्दं ज्ञानं तु नार्थादुत्पद्यते तदभावे, सति शब्दे भावात्। नापि लिङ्गस्येव शब्दस्यार्थाव्यभिचारः, किन्तु संकेतग्रहणमात्रात् पदार्थप्रत्यायनेन वाक्यार्थमवगमयति शब्दः। तस्मात् प्रत्यक्षशब्दविज्ञानयोः न स्वतो व्यभिचारग्रह इति, प्रवृत्तिसामर्थ्यम्, तज्जातीयत्वं वा लिङ्गमर्थाव्यभिचारायानुसरणीयम्। ज्ञानगततज्जातीयत्वलिङ्गग्राहिणश्च ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षस्य तादृशस्यादृष्टव्यभिचारतया परितः निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वतः प्रामाण्यमिति नानवस्थे न्या० वा० ता० टी० पृ० १३ ति।

प्रकरणार्थस्य निगमनम्।

एतेनोद्धरणेनेदमवगम्यते–यद्वाचस्पतिमिश्रस्यानुमानज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम्, प्रत्यक्ष–शब्दादिज्ञानस्य न स्वतः प्रामाण्यम्, तत्र परतः प्रामाण्येऽपि नानवस्था, तत्प्रामाण्यग्राहकस्यानुमानस्य स्वतः प्रमाणत्वेन प्रमाणान्तरानपेक्षणादिति सम्प्रधार्यते, अत्र मीमांसकमतेनाभिप्रायेणोक्तं स्वत इतीति टिप्पणम्, परमताभिप्रायेणोक्तं स्वत इति वर्धमानोपाध्यायवचनञ्च चिन्त्यम्। अत्र न्यायरत्नमालाकारो ब्रवीति। संवादो नाम तद्विषयं ज्ञानान्तरम्। तस्य पूर्वज्ञानात् को विशेषः, येन पूर्वज्ञानेनानिश्चितमतेन निश्चीयते इति। एवञ्च विशेषाभावेनान्ततोगत्वा यत्र कुत्रापि स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमे आवश्यके सति, प्रथमज्ञानस्य स्वत प्रामाण्यं स्वीकर्तव्यमिति। तथा च वार्तिकम्—

'कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता।
प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धनः'॥ इति।

एवञ्च व्याख्यामोहविवादशमनमुखेन वार्तिकानुसारेण संक्षेपेण ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्यम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां परतोऽप्रामाण्यञ्च वर्णयामास इति। वेदे अपौरुषेये पुरुषदोषाणामसम्भवेनाऽनपोदितं प्रामाण्यं सम्भवतीति।

अत्रेयं समीक्षा

अत्रेदं बोध्यम्–श्रीमानयं ग्रन्थकार आचार्यमताभिनिवेशी प्राभाकरमतखण्डने व्यग्रः कथं प्राभाकरमतनिरासमुपेक्ष्य, आचार्यशिष्याणाम् व्याख्याविषयिणीं विप्रतिपत्तिं निरसितुमिदं प्रकरणं निर्ममे। यथोक्तम् प्रकरणावसाने—

'व्याख्याविवादसंजातमोहव्यावृत्तये कृतेः' ॥ इति ॥

प्राभाकरमतेन चोदनालक्षणः—कार्यरूपः, धर्मः—वेदार्थ इति सूत्रम् व्याचक्षाणेन टीकाकारेण शब्दानामर्थासंस्पर्शिताशंका निरस्ता। तामुपेक्ष्याचार्यशिष्याणां व्याख्याविवादशमनाय प्रकरणमिदमुपन्यस्तं ग्रन्थकृतेति अवगन्तव्यं विज्ञैः।

विधिनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषयः

विधिनिर्णयनामके तृतीये प्रकरणे ग्रन्थकारो विध्यर्थविषये चतुरः पक्षानुपचिक्षेप। तथाहि १ नियोगो विध्यर्थः प्राभाकरीयः, २ इष्टसाधनत्वम् तत्त्वेन रूपेण विध्यर्थः। ३ तत्तद्धात्वर्थरूपं क्रियागतं कार्यत्वम्। ४ अभिधाख्यः शब्दव्यापार इति पक्षचतुष्टयं निरदिक्षत्। तत्राद्यपक्षं महताऽभिनिवेशेन खण्डयांबभूव। तथाहि चेतनप्रवृत्ति प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारण सर्वसम्मतम्, न कार्यताज्ञानम्। किञ्च कृतिसाध्यत्वं कार्यत्वम्, अथवा कृत्युद्देश्यत्वम् वेति द्वेधा विकल्पः। तत्र नाद्यः पक्षः संजाघटीति, आनुषगिकसाध्यानामपि कार्यत्वं स्यात्। यदेव किञ्चिद्रागद्वेषलोभादिनाऽनर्थरूपमर्थतयोद्दिश्य पुरुषः प्रवर्तते, तत्सर्वं कार्य स्यात्। एवञ्च सर्पायाङ्गुलिदानादावनिष्टसाधनेऽतिव्याप्तिः प्रसज्येत। न द्वितीयः, तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। कृत्युद्देश्ययोगित्वमित्यपि न साधु। सुख-दुखरोगपरिहारोपायत्वमपि नोपपद्यते, अननुगमात्। अपि च प्रवृत्तेः पूर्वकालवर्त्येव कार्यताज्ञानं प्रवृत्तिप्रयोजकम् भवितुमर्हति, न समकालम्, न वोत्तरकालमित्यतोऽपि हेतोः कार्यताज्ञानस्य न प्रवृत्तिकारणत्वमुपपद्यते इति प्रभाकरमीमांसकसम्मतनियोगविध्यर्थवादं निरास्थत्। द्वितीय—तृतीयमतयोर्वार्तिकाननुगुणतां पूर्वमतादविशेष इत्यादिना, निरस्यति स्म।

पार्थसारथिमतवर्णनम्

[1]न्यायविदान्त्विष्टसाधनत्वमेवाभिमतमित्यादिना स्वाभिमतं विध्यर्थम्[2] उपापीपदत्। तथाहि—विध्यर्थः प्रवर्तना, सा च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः इष्टसाधनत्वेन प्रवर्तना विध्यर्थः, न तु प्रवर्तनात्वेन। प्रवर्तनासामान्यञ्च विशेषमन्तरा न संभवति, 'निर्विशेषं न सामान्यमि'ति न्यायात्। प्रवृत्तिसामान्यं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धम्। अतः इष्टसाधनत्वेन प्रवर्तना विध्यर्थ इति। भगवतो मण्डनाचार्यस्येदृशमेव विधिविवेकादवगम्यते। तथा च तत्रत्यो ग्रन्थः।

'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।
प्रवृत्तिहेतु धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्तनामि' ॥ वि० वि० (पृ० २४३) ति

१—न्यायविदान्त्विष्टसाधनत्वमेवाऽभिमतम्। इदमेव भगवतो मण्डनमिश्रस्यापि—

पुसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्य. प्रवर्तक:।
प्रवृत्तिहेतु धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्तनामिति ॥

एव चकारश्च प्रवर्तनाप्रत्यय· ३७६ प्रवर्तनावचन. कर्तव्यतावचनः इति च वदतोऽभिमतमिति।

२—तत्र स्वाभिमत पक्षमाह—न्यायविदान्त्विति ना० र० पृ० ८४।

अस्यार्थः—इष्टाभ्युपायत्वादिति ल्यबूलोपे पंचमी, इष्टसाधनत्वम् विहायेत्यर्थः, अन्यः कृतिसाध्यत्वादिः क्रियासु यागादिरूपादिषु न प्रवर्तकः ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकतायां विषयतया नाऽवच्छेदकः। यजेतेत्यादिवाक्यान्तर्गतलिङादिशक्यो नेत्यर्थः। चो हेतौ, यतः प्रवृत्तिहेतुम्, प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकमेव प्रवर्तनापदेन व्यपदशन्ति। तथा च प्रवर्तनात्वेनेष्टसाधनतैव लिङादिवाच्य इति। अयमर्थो मूल एव न्यायरत्नमालायाम् व्यक्त इति।

उक्तार्थे साक्षितया सोमनाथमिश्रस्योपन्यासः

शास्त्रदीपिकाव्याख्याता सर्वतोमुखसोमयाजी 'सोमनाथदीक्षितोऽपि ग्रन्थकारमते (पार्थसारथिमते) इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेति सुस्पष्टमेव कीर्तयति।

खण्डदेवाचार्योद्धृतपार्थसारथिमतेनाभिधापक्षस्योपन्यास।

मीमांसकाग्रणीराचार्यखण्डदेवः–'कः पुनरसौ प्रवर्तनारूपो व्यापारः? शब्दस्येति ब्रूमः। तस्य सन्निहितत्वादन्यस्य चाप्रतीतेः' इति स्वर्गकामाधिकरणशास्त्रदीपिकामवलम्ब्य शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य प्रवर्तनारूपत्वमित्यभिधाभावनापक्षमेवार्थवादाधिकरणकौस्तुभे पृ० २१, भाट्टतन्त्ररहस्ये पृ० १६ विध्यर्थनिरूपणावसरे चोपन्यस्यति। सोऽपि पक्षो ग्रन्थकृता स्वाभिमतेऽर्थे 'अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः' इति वार्तिकव्याख्याव्याजेन प्रकरणान्ते समर्थित एव।

तत्समर्थनम्।

अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनञ्चास्य व्यापारः, अस्य प्रवर्तकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वमिति पक्षः षष्ठाद्ये उपर्युल्लिखितवार्तिकसंवादक एव। अयमपि पक्षो पूर्वोक्तान्नातिरिच्यते।

अभिधाभावनापक्षे न्यायसुधाकारोक्तदूषणम्।

वार्तिकव्याख्याता सोमेश्वरभट्टोऽभिधाभावनापक्षमभिधाव्यापारस्य लिङादिना बोधनात् प्राक् प्रवर्तकत्वशक्तिरस्ति न वेति द्वेधा विकल्प्य दूषयामास। तत्राद्यपक्षे व्यर्थमेव तस्य लिङाद्यभिधेयताकल्पनम्। न द्वितीयः-तदनन्तरमपि केनाऽसावुत्पाद्यताम्, तां प्रति हेतुत्वासंभवात्। एवञ्च प्रवर्तकतैव मिथ्या स्यादिति महदनिष्टमापद्यत इति दूषणद्वय वर्णयामास।

तथा च तदीयौ श्लोकौ—

'अथ प्रवर्तनात्वेन कार्यादनवबोधतः।
तद्रूपेणाभिधेयत्वं तच्चान्यासु न विद्यते' ।। इति।

१—'ननु सिद्धान्ते भावनैव लिङादिवाच्या, न समीहितसाधनम्। ततश्च कथमय ग्रन्थसन्दर्भ इति चेत्। सत्यम्। प्रवर्तना लिङादिभिरभिधीयते। प्रवृत्तिहेतुर्धर्म प्रवर्तना। न च प्रेक्षापूर्वकारी समीहितसाधनादन्यत्र प्रवर्तयितु शक्य इति, अर्थात् समीहितसाधनत्वमपि लिङादिभिरभिधीयते इत्याशयात्। यद्वा, ग्रन्थकारमते इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेति, न काप्यनुपपत्तिरिति 'म मा' पृ. ७।

प्रथममाभिधापक्षमनूद्य,

'तन्नास्य ह्यभिधानात् प्राक्चेत् प्रवर्तकरूपता।
स्याद् व्यर्थमभिधेयत्व नास्ति चेत् स्यादसत्यता'॥ न्या. सु. इति।

न्यायसुधाकृदुक्तदूषणोद्धार, तन्मते दूषणापादनञ्च।

तदिदमविमृश्यमानसुन्दरमिति विचारचातुरीधुरीणा मन्वते। तथाहि—अभिधापक्षे लिङादेः प्रवर्तकत्व परित्यज्य, तदभिधायाः प्रवर्तकत्वमुररीक्रियेत। तदात्व एवोक्तदूषणमवकाशमासादयेत्। लोके प्रवर्तकस्वभावस्याचार्यादेरिव वेदस्थलिङादेरपि विनैवाभिधान प्रवर्तकत्वसम्भवेन अभिधाया लिङाद्यभिधेयत्वमनर्थकमापद्येत, न तु तथाऽभिधीयते, किन्तु लिङादीनामेव प्रवर्तकत्वम्। अभिधायास्तु प्रवर्तनात्वमिति ह्युच्यते। तथा च नोक्तदूषणावकाशः, प्रत्युत विलक्षणस्यालौकिकस्य व्यापारस्यैव कल्पनागौरव दूषण तन्मत एव वज्रलेपायते। अतस्तन्मतमेव नोपपत्तिमत्।

तन्मते गौरवापत्ति।

न्यायसुधाकृन्मते शब्दे एको व्यापारस्स्पन्दाद्यतिरिक्तः कल्पनीय., भाट्टमीमासकैशब्दस्य विभुत्वाभ्युपगमेन स्पन्दादेरसभवादित्येक गौरवम, शब्दनिष्ठत्वेन कल्पितस्य व्यापारस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तौ, पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाक्लृप्तस्य प्रवर्तनात्वेन प्रवृत्त्यनुकूलत्वकल्पनमिति द्वितीयम् गौरवम्, अन्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वेन क्लृप्तस्य शब्दस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वमिति तृतीय गौरवम्। विधेश्च प्रवर्तकत्वनिर्वाहाय धात्वर्थस्येष्टसाधनत्वानुमानम्। अनुमानञ्च याग इष्टसाधनम्, अयमत्र प्रवर्तितामित्याकारकाप्तेच्छाविषयीभूतप्रवृत्तिविषयत्वादिति इति चतुर्थम्। अतोऽप्रसिद्धव्यापारकल्पनातोवर क्लृप्तस्यैवाभिधाख्यस्य व्यापारस्य विध्यर्थत्व परमेक कल्पनीयमिति लाघवम्। पार्थसारथिमतेऽन्योपि विशेषः लोकक्लृप्त एव विध्यर्थः। लोकसिद्धमेव परीक्षकैरनुसरणीयम्।

अभिधापक्षे विनिगमनाविरहशका।

आचार्यखण्डदेवो विध्यर्थविचारप्रसङ्गे न्यायरत्नमालादावुपपादितम् पक्षमुपक्षिप्य विनिगमनाविरहदूषणमुपन्यस्तवान्। तथाहि—यदि अभिधाया. क्लृप्तत्वेन लिङादिवाच्यत्वमभ्युपगम्यते तर्हि सख्याद्यभिधानमपि क्लृप्तमिति तेन विनिगमनाविरहः—भा त र पृ १६ इत्युक्तम्।

तस्य परिहार।

अत्रेद बोध्यम्—विध्यर्थः प्रवर्तनात्मको व्यापारो लिङादिशब्देषु किस्वरूप इति जिज्ञासायामर्थभावनाभिधानात्मक एव। तत्र पदश्रुत्या यागस्य साध्यत्वावगमेऽपि पदश्रुत्यपेक्षया विधिश्रुतेर्बलीयस्त्वात् एकप्रत्ययगम्यत्वेनार्थभावना-शाब्द भावनयोः प्रथम सम्बन्धोऽवगम्यते, स च सम्बन्धः प्रत्यर्थञ्चाभिसयोगात् भाव्यभावकत्वरूपो वाच्यः। पुरुषार्थभाव्यकत्वमन्तरेण प्रवृत्तः प्रवर्तनासाध्यत्व न सघटते। अतो विध्यन्वयबलादेव सामान्यरूपेण पुरुषार्थः कोऽपि भाव्य इति निश्चीयते। एवञ्च पुरुषार्थभाव्यकप्रवृत्तिरूपभावनाभिधानात्मक एव सः, क्लृप्तत्वात्। तस्यैव प्रवर्तनात्वेन

रूपेण लिङादिज्ञानकत्वं कल्प्यत इति ग्रन्थकृत आशयः। एवं सति अयमर्थः पर्यवस्यति—यत्पुरुषार्थप्राप्यकभावनाभिधानमेव प्रवृत्तिप्रयोजकम्, न तु संख्याभिधानमित्यन्यतर-पक्षपातिन्या युक्तेर्विनिगमनायाः सत्त्वात् विनिगमनाविरहदूषणं परिहृतमिति विज्ञेयं विबुधैरिति। एवम् पराभिमतविध्यर्थप्रकाराणां निरसनमुखेन स्वाभिमतविध्यर्थस्य निरूपणेन प्रकरणमिदमुपसमाहारि। विस्तरस्तु भाट्टतन्त्ररहस्यभूमिकायां द्रष्टव्यः।

शाब्दीभावनाया अंशत्रये साधनेतिकर्तव्यतयोः कथं भानमिति शंका।

अत्रेदं बोध्यम्—यथाऽऽर्थभावनाया अंशत्रयम्-साध्यम्, साधनम्, इति-कर्तव्यता चेति, तथैव शाब्दभावनाया अप्यंशत्रय भवत्येव, नात्र काचित् विप्रतिपत्तिः। परन्त्वंशद्वयस्य साधनांशस्य इतिकर्तव्यतांशस्य च शब्दादनुपस्थितत्वेन शाब्दबोधे भानं न भवति, केवलो व्यवहार एव। अत एव खण्डदेवाचार्यो भाट्टतन्त्ररहस्ये आह 'अस्य च करणत्वेन व्यवहारमात्रम्, न तु तस्य शाब्दबोधे करणत्वेनान्वयः, अशाब्द-त्वात्। एवं प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानं यथाक्रम विधिनिषेधयोरितिकर्तव्यता, तदपि वस्तुत एव, न तु शाब्दबोधेऽन्वयः, अशाब्दत्वादेवमि'ति भा० तं० र० पृ० २७।

तस्य समाधानम् (लिङादिज्ञानस्य शाब्दत्वकथनम्)।

अत्राद्वैतसिद्धिकारा मधुसूदनसरस्वत्यः आचक्षते—तथाहि भट्टवार्तिके उद्भि-दधिकरणे उपपादितरीत्या लिङादिज्ञान प्राशस्त्यज्ञानयोरप्युपस्थितिसंभवात् प्रशस्त-त्वेतिकर्तव्यतांशस्यापि शाब्दबोधे भानम् सभवतीति। तथा च वार्तिकग्रन्थः—'सर्वत्रा-नुपस्थितविशेषणाविशिष्टे बुद्धिर्न भवति, न त्वनभिहितविशेषणा तं. वा. पृ. ३२६ इति।

अस्यायमर्थः—प्रायेण सर्वत्र शाब्दबोधे भासमानानां पदार्थानामुपस्थितिरे-वाऽपेक्ष्यते, न त्वभिधानमिति। यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः यजेते'त्यादौ ज्योतिष्टो-मादिनामधेयम्। यथा वा लिगादिविनियोज्यः 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्रः। तथा प्रकृतेऽपि विधिर्लिङादिशब्दस्तावच्छ्रवणेनोपस्थापितः तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचक-शक्तिरपि स्मरणेनोपस्थापिता। तदुभयनिष्ठज्ञातता तन्निष्ठवाचकशक्तिमत्तया ज्ञातो लिङादिविधिशब्देनोपस्थापितैव। अनेन यच्छक्नुयात्, तत् भावयेदिति स्वाध्याय-विधितात्पर्यात् शब्दातिरिक्तेनोपस्थापितमपि शब्दबोधे भासत एव।

प्राशस्त्यज्ञानस्यापि शाब्दत्वोपपादनम्।

एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण भवति, प्राशस्त्यस्य तु तैरेव लक्षणयोप-स्थितिर्भवति, तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तु मनसा भवति; एवमर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वे-तीतिकर्तव्यतयाऽन्वयोऽप्युपस्थित एव। तथा च यथाऽर्थभावनायामंशत्रयस्य शाब्दबोधे भानम्, तथालिङादिज्ञान—प्राशस्त्यज्ञानयोरप्युपस्थितत्वाच्छाब्दबोधे भानं संभव-त्येवेति मन्तव्यम्। अयञ्चार्थो गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनस्वामिचरणैस्त्रिविधा कर्मचोदना गी० अ० १८ श्लो० १८ इति श्लोकव्याख्यायां पृ० ३५०—३५३ मुपपादितः। अयमेवार्थो ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिर्न्यायरत्नावल्यां परिष्कृतः।

स एवार्थः कविमण्डनशंभुभट्टेनार्थवादाधिकरणप्रभावल्या (प्र० पृ० ६२) मुपपादित इति बोध्यम्। अत्र च करणेतिकर्तव्यतयोर्विधि-निषेधज्ञान—प्राशस्त्याप्राश-स्त्यज्ञानयोरपि शाब्दबोधेऽन्वय इत्येवं केचिद्वर्णयन्ति इत्यादिग्रन्थेन।

स्व (विधि) ज्ञानम्, शक्तिज्ञानम्, शक्तिविशिष्टस्वज्ञानञ्च । अत्रेदमाकूतम् । लोके मत्प्रवृत्त्यनुकूलवानयमाचार्य इति व्यवहारवत् अपौरुषेये वेदेऽपि मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानय विधिरिति व्यवहारात् प्रवर्तना—प्रवृत्ति हेतुव्यापारः विधिशब्दस्य, तस्यव दशलकारसाधारणेनाख्यातत्वेनोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनां प्रति वाचकत्वम्-तज्ज्ञानहेतुत्वमित्यर्थो बोध्यः । सा च ज्ञातेवाऽनुष्ठातुं शक्यत इति तद्धीहेतोरपि शब्दस्य तद्धेतुत्वं परम्परया भवत्येव । तत्र च विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाज्ञानहेतुव्यापारः तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानम्, स एव तस्य प्रवृत्तिहेतुव्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकं भजते । वृत्तिज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् शब्दस्य ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने प्रमाणाभावात् । यथोक्त मिश्रन्यायकणिकायां 'प्रमाणं शब्दः प्रतिज्ञायते, चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः इति । बोधकञ्च प्रमाणम्—अबाधितानधिगतासन्दिग्धार्थप्रमाजनकम्' न्या. क पृ ५ इति । ज्ञानजनकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञानम्, शक्तिज्ञानम्, शक्तिविशिष्टस्वज्ञानञ्च । तत्राद्ययोरन्यतरस्य शाब्दभावनात्वम्, तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति वैलक्षण्य बोध्यम् ।

वाक्यार्थनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषयः—

अस्मिन्प्रकरणे ग्रन्थकृता शाब्दिक-बौद्ध नैयायिक-प्राभाकरमतानि प्रदर्श्य, तन्निराकरणपूर्वकम्, विशिष्यान्विताभिधाननिरासमुखेन सोपपत्तिकं गौरवप्रदर्शनपूर्वकमभिहितान्वयवादस्समर्थितः । तदेवाऽधस्तात्सङ्क्षेपेण प्रदर्श्यते । तथाहि—सर्वोऽपि जनोऽनधिगतमर्थं जिज्ञासते लौकिकः परीक्षकश्च । वक्तारश्च जिज्ञासितमर्थं श्रोतृपुरुषानवगतमर्थम् बुबोधयिषवो वाक्यं प्रयुञ्जते । प्रतिपित्सितमर्थं जिज्ञासवः पृच्छन्ति । स्वकीयाभिप्रायाभिव्यञ्जनेन, विवक्षितार्थाभिधानेन च शाब्दं, प्रमाणम् सर्वाणि प्रमाणान्यतिशेते । अतः शब्दप्रमाणस्य वैशिष्ट्यं सर्वेषां दार्शनिकानां सम्प्रतिपन्नम् । तत्राऽऽनुपूर्वीविशिष्टा वर्णाः पदम्, आनुपूर्वीशिष्टपदानि वाक्यम् । तत्र प्रकारत्रयम्—सुबन्तचयः, तिङन्तचयः, सुप्तिङन्तचयश्चेति । आद्यस्योदाहरणम्—'रामेण बाणेन हतो वाली' । द्वितीयस्योदाहरणम्—'पचति भवति' । तृतीयस्योदाहरणम्—'देवदत्तः पचती'ति । परं कारकान्विता क्रिया यदि प्रतीयेन । तथा च कोशः—सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इति । वाशब्दश्चेदित्यर्थे, तथा चायमर्थः फलति कारकान्विता क्रिया चेत्, तत् वाक्यमिति ।

शाब्दबोधस्य विवरणम्

पदानि पदार्थान् बोधयन्ति, पदार्थानां संसर्गो वाक्यार्थ इत्युच्यते । अनेकगुणभूतपदार्थविशिष्टः एकः प्रधानपदार्थो वा, पदार्थानामन्वितावस्था वा वाक्यार्थ इत्युच्यते, तद्बोधः—वाक्यार्थबोधः, शाब्दबोधः, संसर्गबोध इत्यादिभिश्शब्दैरभिलप्यते ।

स च शाब्दबोधः केन कारणेन, कैस्सहकारिभिः, किमात्मको जायत इति संक्षेपेण विविच्यते । तत्र निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य बोधकमिति शाब्दिकानां मतम् । विज्ञानमेव वाच्यवाचकभावेन वर्तमानम् वाक्यात्मकं ज्ञानं वाक्यार्थात्मकं ज्ञानं वाक्यार्थ इति पक्षद्वयं ग्रन्थकृता वार्तिककारोक्तैर्युक्तिभिर्निरस्त इति टिप्पण्यां सूचित इति, नात्र लेखनी व्यापार्यते ।

तार्किकमते स्थालीपुलाकन्यायेन दोषवर्णनम् ।

'नैयायिकमतमाकांक्षामर्यादया संसर्गो भासत इति न साधु । वृत्त्यविषयतया पदार्थस्य शाब्दबोधे भानं नोपपत्तिमत् । अर्थात् शक्त्या, लक्षणया वा पदादुपस्थित एव पदार्थो वाक्यार्थे भासते, अशक्यस्य अलक्ष्यस्य च तस्य संसर्गमर्यादया (आकांक्षा- मर्यादया) न शाब्दत्व युज्यत इति ।

आचार्यमतस्योपन्यासः ।

अवशिष्यते प्राभाकराणामन्विताभिधानवादः, यः प्राधान्येन निरसनीयो ग्रन्थ- कारस्य । तत्रादावाचार्यमतमेवोपक्षिप्यते–पदानि स्वंस्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि भवन्ति, अथेदानीं पदार्था अवगतास्सन्त इत्यादि वदन् भगवान् भाष्यकारः वाक्यार्थ- ज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वम् मन्यते । वार्तिककारोऽपि 'अर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रम्, उपर्युद्धृतभाष्यञ्च प्रणयन् वाक्यार्थो लाक्षणिक इति प्रतिपादयति । अर्थात् पदसमुदायात्मकवाक्यघटकपदाभिहितैः, लक्षितैर्वा पदार्थैः आकांक्षायोग्यता-आसत्ति- सहकृतैर्वाक्यार्थबोधः समुत्पद्यते इति । अतः शाब्दबोधे पदार्था एव कारणम्, पदोपस्था- पितपदार्था वा, न पदमिति वदन् पदाभिहितेन पदार्थेन करणेन अन्वयः संसर्गबोध इत्यभिहितान्वयवादमभ्युपगच्छति । तस्याय भावः—पदश्रवणेऽपि पदार्थज्ञानाभावे वाक्यार्थज्ञानं नोत्पद्यते, पदाश्रवणे पदार्थज्ञानसत्त्वे वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते इत्य- न्वय-व्यतिरेकाभ्याम् वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ पदार्थज्ञानस्य, ज्ञायमानपदार्थस्यैव वा कारणत्वमङ्गीकर्तव्यमिति ।

अन्विताभिधानवादसमीक्षा ।

प्राभाकरमीमांसकाः पुनः–पदान्येव वाक्यम्, पदार्था एव वाक्यार्थ इति मन्वानाः पदानामेव वाक्यार्थज्ञानकारणता युक्ताऽभ्युपगन्तुमिति मन्यन्ते ।

यथोक्तम्—

'पदान्याकांक्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसंगतान् ।
स्वार्थानभिदधन्तीह वाक्यं वाक्यार्थगोचरम्' ।। इति ।

प्राभाकरमते शंका, तन्निरासः ।

इदमनुपपन्नम्–वाक्यघटकानां सर्वेषां पदानामन्विताथाभिधाने शक्तौ स्वीक्रिय- माणायाम्, अस्य पदस्य जातिरर्थः, अस्य द्रव्यम्, अस्य पदस्य गुण इति पदार्थविभाग एव दुरधिगमस्स्यात् ।

अपि चान्विते पदानां शक्तिवादिनां पदशक्तेरन्वयमात्रविषयत्वे तत्त्वाविशेषात् सर्वशब्दानां पर्यायतापत्तिः । अतोऽन्विताभिधानवादश्शक्तिकल्पनागौरवात् दृष्ट-

१—'पदज्ञानन्तु करण द्वार तत्र पदार्थधीः ।
'शाब्दबोध फल तत्र शक्तिधीस्सहकारिणी' इति,
'शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य ससर्गस्ससर्गमर्यादया भासते' व्यु० वा इति चानुसन्धेयम् ।

बाधान्न युक्तः । व्यक्तिदृष्टान्तो य उपन्यस्तः शालिकाचार्येण । तत्र दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यप्रतिपादने बह्व्यो युक्तयः उपन्यस्ता ग्रन्थकृता ।

'रूपिशून्या च बुद्धिरस्त्येव नद्यथे'ति, ताः सर्वा युक्तयोऽस्माभिष्टिप्पण्यां सङ्गृहीताः । तस्मात्पदानां स्वार्थमात्रे शक्तिकल्पनोचिता ।

उभयमतेन नियतान्वयप्रतिपादनम् ।

किञ्च नियतान्वयप्रतीत्युपपत्तिः कथं भवतीति विचारणायाम्, उभाभ्यामेकवाक्यताबलेन भवतीत्यवश्य कल्पनीयम् । तत्राभिहितान्वयवादे पदार्थानामेव परस्परान्वयार्हत्वात् तेषु परस्परान्वयस्य वाक्यार्थबोधनसामर्थ्यं क्लृप्तमेव, किन्तु नियममात्रं कल्पनीयम् । अन्विताभिधानवादे तु पदानामन्वितार्थप्रतिपादनशक्तिरत्यन्ताक्लृप्ता कल्पनीया । तत्र धर्मधर्मिणोरुभयोः कल्पनापेक्षया धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वात् पदार्थानामेव वाक्यार्थबोधहेतुत्वं युक्तम् । शक्तिविचारप्रसङ्गे ग्रन्थकृतैव गौरव-लाघवे प्रदर्शिते इति, तत् ग्रन्थशरीर एव द्रष्टव्यम् ।

अपि च विनापि पदं पदार्थज्ञानाद्वाक्यार्थबोधो जायते । कवयः स्वयमुत्प्रेक्षितमर्थं वर्णयन्तीति प्रसिद्धं लोके, वाक्यरचनायां वाक्यार्थज्ञानम् हेतुरिति सर्वसम्प्रतिपन्नम्, 'अर्थं बुध्वा वाक्यरचना' इति न्यायात् । तत्र कवीनां चिन्ताविषयेणोपस्थिताः पदार्थाः परस्परमन्वयरूपं वाक्यार्थम् बोधयन्तीति प्रथितमेव ।

येन पुंसा ज्ञातश्वैत्येन विज्ञातह्रेषाशब्देनाज्ञातरूपोऽश्वोऽनुमितः, खुरनिक्षेपशब्देनाज्ञातकर्तृकधावनं चानुमितम्, तस्य पुरुषस्य श्वेतोऽश्वः धावतीति वाक्यार्थज्ञानं जायते, न च तत्र पदं श्रूयते, अतोऽत्रोपस्थितपदार्था एव वाक्यार्थं बोधयन्तीत्यवश्यमभ्युपगमनीयम् ।

यथोक्तं वार्तिककृता—

'पश्यतः श्वेतमारूपं ह्रेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरनिक्षेपशब्दञ्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ॥ इति ।

तस्माद्वाक्यार्थबोधे पदार्था एव करणमित्येषितव्यम्, न पदानि । किञ्चान्विताभिधानवादे पदैः पदार्थस्मरणानन्तरमेव वाक्यार्थज्ञानं जायते इत्यङ्गीकर्तव्यम् । एवञ्च वाक्यार्थावगमपूर्ववर्ति पदार्थज्ञानमेव कारणम्, न पदं कारणं स्यात्, शाब्दबोधात्पूर्वक्षणे पुनः पदस्मरणकल्पनायां न किञ्चित्प्रमाणं प्रक्रमते ।

किञ्च दीर्घतमेषु वाक्येषु पुनः पदानुसन्धानं दुष्करमेव । असत्यपि तस्मिन् पदार्थोपस्थितिमात्रेण शाब्दबोधो जायत इति युक्तम् । एवञ्च दृष्टानुगुण्यात्पदार्थनिमित्तक एव शाब्दबोधः, न पदनिमित्तकः । यथोक्तम् वार्तिककृता—

पदार्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमपह्नुतम् ।
आनन्तर्याद्धि वाक्यार्थः तद्धेतुत्वं न मुञ्चति' ॥

श्लो वा ७–११३½ ११४½ इति ।

अत्र पद्ये वाक्यार्थपदं शाब्दबोधपरम्। तद्धेतुत्वपदं च पदार्थहेतुकत्वपरमिति ज्ञेयम्।

तन्मतदूषणम्

अपि चान्विताभिधानवादिना वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य कारणत्वमनिच्छताऽप्युपगमनीयम्। तेषामियं मर्यादा। ते हि कार्यान्विते पदानां शक्तिमूरीकुर्वन्ति। लिङादिघटितवाक्यादेव कार्यान्वितविषयकः वाक्यार्थ उत्पद्यते। यत्र प्रश्नोत्तररूपाणि वाक्यानि प्रयुज्यमानानि दृश्यन्ते-कोऽयम्? राजपुरुष इति, कीदृशास्तरवः, फलिनः इति च। अत्र कार्यबोधकपदाभावेऽपि सिद्धार्थबोधदर्शनात्। तथा-कोऽयं गच्छतीति प्रश्ने, राजासौ गच्छतीत्युत्तरम्। नात्र कार्यवाचकं पदमस्ति।

अस्यायमाशयः—

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः।
रामाः कौशेयसंवीताः कदम्बा इव शोभनाः॥
(न्याय० र० मा० पृ० ९६ प्रतिमा ना श्लो० २) इति।

अत्रार्थविशेषवर्णनमेव दृश्यते। एवं च कवीनामर्थविशेषवर्णनरूपे वाक्यसन्दर्भे कार्यबोधकलिङादिपदाभावादत्कार्यपरत्वं वक्तुं न शक्यते। इदन्तु चर्चितपूर्वम्। अतस्तं पश्येत्यध्याहारयोदं लाक्षणिकमिति तेषां समयः। तस्मादत्रापि पदार्थानामन्योन्यसंसर्गबोधो जायत एव कार्यवाचकपदाभावेऽपि। एवं राजपदस्मारितराजपदार्थे गमनपदाभावेऽपि राजपदस्मारितराजपदार्थाचाकांक्षादिसहकृताद्राजगमनयोःसंसर्गावगाहिबुद्धिरुत्पद्यत इत्यनिच्छताप्यभ्युपगमनीयम्। अतोऽत्र पदार्थस्य शाब्दबोधनिमित्तत्वे सिद्धे, सर्वत्रापि तस्यैव निमित्तत्वकल्पनमुचितम्, न तु पदानाम्।

सिद्धार्थस्य विशिष्टबोधस्यानुमानमिति शका।

यदि-सिद्धार्थबोधकवाक्येष्वन्वयावगतिर्न पदेन भवति, न वा पदार्थेन, अपि त्वनुमानेन, तथाहि-आप्तवाक्यस्य रचना विशिष्टार्थविवक्षापूर्विका विवक्षामनुमापयति, विवक्षा च स्वकारणं विशिष्ट ज्ञानम्। तेन च विषयीभूतार्थानुमानसिद्धिरित्युच्यते। (अनुमानन्तु ९६ पृ० टिप्पण्याम् द्रष्टव्यम्)। तदा पूर्वोक्तानुमानपरम्परया विशिष्टावगतिसिद्धेः पदानामन्विताभिधायित्वान्न कल्पनीयमित्यन्विताभिधानं न सिद्ध्येत्, 'वृद्धिमिच्छतो मूलमपि विनष्टमि'ति हा कष्टतरमिति न्यायात्।

असंसर्गाग्रहस्वीकारेण संसर्गानभ्युपगमेऽनुभवापलाप।

अपि चात्र संसर्गबोध एव न जायते, परन्त्वसंसर्गाग्रह इत्युच्यते। असंसर्गाग्रहस्वीकारेण संसर्गानभ्युपगमेऽनुभवापलापस्स्यात् गामानयेत्यत्रापि संसर्गग्रहस्वोकारो व्यर्थस्स्यात्, असंसर्गाग्रहसम्भवात्। किञ्च पदानामन्विताभिधायित्वं व्यवहाराद्व्यवस्थापनीयम्, तन्न युज्यते। गामानयेति प्रयोजकवृद्धस्य वाक्यश्रवणसमनन्तरमन्वितार्थज्ञानं जातमित्यत्र न किमपि प्रमाणम्। येन शब्दस्यान्वितार्थाभिधायकता स्यात्। न चानुमानेन प्रयोज्यवृद्धस्यान्वितप्रीतिर्जायत इति वाच्यम्। तन्न सम्भवति। यतः

प्रवृत्त्या लिङ्गेनान्वितज्ञानमनुमेयम्। न चैतदुपपद्यतेऽन्विताभिधानवादिनामख्याति-मङ्गीकुर्वताम्।

तथाहि—शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानं विशिष्टमेकं न भवति। अपि त्विदमित्यनुभवात्मकम्, रजतमिति स्मरणात्मकम्, दोषवशाद् इदमि इदम्पदार्थे रजतभेदो विद्यमानोऽपि न गृह्यते, अतो रजतार्थी पुरुषः पुरोवर्तिनि पदार्थेऽपि इष्टरजतभेद-ज्ञानाभावेऽपि, इष्टरजतभेदग्रहाभावात् पुरोवर्तिनि प्रवर्तते इति तेषामभ्युपगमः। एवञ्च 'गामानये'त्यत्र गोपदेन द्वितीयविभक्त्या, धातुना, विधिप्रत्ययेन च तत्तदर्थेष्वभि-हितेषु सत्सु तेषामन्वये गृहीतेऽपि तदनन्वयाग्रहादपि प्रवृत्तिस्सम्भवति। तस्मान्मध्यम-वृद्धः विशिष्टार्थज्ञानवान् प्रवृत्तिमत्त्वाद् इत्यनुमानं न सम्भवति, विनापि विशिष्टज्ञानं प्रवृत्तेस्सम्भवेन व्यभिचारात्।

प्रवृत्तिद्वैविध्याभ्युपगमेन तन्मतेन—शंका।

यद्युच्येत प्रवृत्तिर्द्विधा—संवादिनी विसंवादिनी चेति। 'इदं रजतमि'त्यत्र शुक्तिरजतादिस्थले भेदाग्रहनिबन्धना प्रवृत्तिर्विसंवादिनी। गामानयेत्यादिवाक्यप्रयोग-स्थले मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिस्संवादिनी दृश्यते। इत्थञ्च विसंवादिन्याः प्रवृत्तेर्विशिष्ट-ज्ञानव्यभिचारेऽपि संवादिन्याः प्रवृत्तेः विशिष्टज्ञानाव्यभिचारात्। तथा च विशिष्टज्ञानानुमानं घटत इति।

एवं वक्तुं न शक्यम्। यतो हि विशिष्टग्रहणनिबन्धनोऽपि व्यवहारः अविसंवादी दृश्यते। यथा—उष्ण जलमिति व्यवहारः। जले उष्णभेदाग्रह एव, नत्वभेदाग्रहः। अन्यथा भ्रमस्वीकारापत्तेः, तत्प्रयुक्तश्च व्यवहारोऽविसंवाद्येवानुभूयते।

अविसंवादिव्यवहारे उदाहरणान्तरम्।

अपि च यस्मिन्देशे विनापि धूममग्निरस्ति, तदुपरिदेशे बाष्पोद्गमः भवति। तच्च बाष्पं धूमं मत्वा तेन तत्र देशे वह्निमनुमाय वह्न्यर्थी प्रवर्तते। प्रवर्तमानश्च लभते वह्निम्। बाष्पधूमज्ञानं तत्र देशे न धूमसंसर्गमवगाहते, अपि तु धूमासंसर्गाग्रहण मेव तत्प्रयुक्ता च प्रवृत्तिः सफला दृश्यते, वस्तुतः तत्राग्नेस्सत्त्वात्। तथा च चाग्रहण-निबन्धनाया अपि सफलप्रवृत्तेर्दर्शनादसंवादित्वविशेषणनिवेशेन न व्यभिचारवारणम्। तस्मादन्विताभिधानमेव तन्मते न सम्भवति।

अन्विताभिधानेऽनुपपत्त्यन्तरवर्णनम्।

किञ्च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरवाचित्वं स्यात् यदि गङ्गापदेनो-पस्थितः प्रवाहः स्वसम्बन्धितीरं लक्षयतीति पदार्थसंसर्गेणापि तीरप्रतीतेरुपपत्तः। तीरपदस्येव गङ्गापदस्य तीराभिधायित्वम्, तदा शक्यस्यापि स्वबोधितपदार्थसंसर्गेण वाक्यार्थपरत्वसम्भवादन्विताभिधानं न सिध्यति।

अभिहितान्वयवादस्य निगमनम्।

अतः पदार्थानामेव वाक्यार्थबोधकत्वम्। 'यथा काष्ठैः पचति' इत्यादौ पाक-पराण्यपि काष्ठानि न साक्षात्पाकसमर्थानि, तद्द्वारा तु काष्ठानि पाके उपयुज्यन्ते,

तद्वदेव पदानि स्वार्थमभिदधति, ते त्वर्था वाक्यार्थं बोधयन्ति। पदार्थप्रतिपादनञ्च काष्ठाना ज्वालास्थानीयम्। यथोक्त वार्तिककृता—

'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥
वाक्यार्थमितये तेषा प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेव काष्ठाना पदार्थप्रतिपादनमि' ॥ ति

तत्र सूत्रकारसम्मतिप्रदर्शनम्।

भगवान्सूत्रकारोऽपि तद्भूताधिकरणे'ऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादि' ति वदन् स्पष्टमेव पदार्थस्य वाक्यार्थावगमहेतुत्वमभिधत्ते। यत्तु पदार्थाः—अन्विताः, वाक्यार्थम्—अन्वय बोधयन्तीति व्याख्यानेनान्वितप्रतिपादकाना पदानामन्वयप्रतिपादकत्वमिति, टीका तद्विवरणञ्च पौर्वापर्यालोचनेनाऽऽमूलविशीर्णम्। टिप्पण्यामस्माभिर्विवेचितम्।

प्रातिपदिकादित्यादिभाष्यस्य प्राभाकरीये व्याख्यानेऽनाञ्जस्यम्, स्वमते तस्यानुकूल्यमिति च वर्णनम्।

किञ्च—'अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयाविभक्ति' प्रातिपदिकार्थः विशेषक इत्याहे'ति भाष्यमन्विताभिधानपरतया योजितम्। तदप्याशामोदकायते। यतो हि भाष्यमिद प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे, न त्वन्विताभिधानवादे स्वरस-मित्यप्यस्माभिरुक्तमेव तत्र चाधस्ताट्टिप्पण्याम्।

भाष्यस्याशयान्तरवर्णनम्।

अथवा 'सोऽय देवदत्तः' इत्यत्र प्रत्यभिज्ञाने यथा धर्म्यंशः समभिव्याहारादेव भाति, अर्थात् 'अय देवदत्तः' इति ग्रहणाश इन्द्रियसन्निकर्षजन्यः, स इति स्मरणाश-स्संस्कारनिमित्तक इति विविच्यते। यथा वा 'घटाभाववद्भूतलम्' इति ज्ञानेन घटाभावविशिष्टभूतले गृह्यमाणे सति विशेष्यस्य भावाशस्य भूतलस्य प्रत्यक्षविषयता विशेषणस्याभावस्यानुपलब्धिप्रमाणविषयता चेति प्रतिपाद्यते। तथा प्रत्ययेन स्वार्थोऽ-भिधीयमानः प्रथमावगतः प्रकृत्यर्थसम्बद्ध एव प्रतीयते। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्याम्, प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्वस्वार्थांशे निमित्तत्वम्। पदान्तरसमभिव्याहारस्य ससर्गांशे निमित्तत्वम्। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारादेव सम्बन्धाशेप्रतीतिसिद्धे प्रत्ययस्य नाभिधायकत्वम्। अत एवोक्त वार्तिककृता—

'पाक तु पचिरेवाह कर्तार प्रत्ययोऽप्यकः।
पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्॥

अतोऽस्मन्मते प्रत्ययस्य नाऽन्विताभिधायित्वमिति। तस्मात्पदाभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थमवगमयन्ति। तत्रैते हेतवः—सामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वाच्छक्तिकल्पनालाघवाच्च। पद च शुद्ध पदार्थस्वरूपमभिधत्ते, तावता पदम् चरितार्थं भवति। तत्र सूत्रभाष्य-योस्स्वारस्यमित्यादयः।

पदार्थाभिधाने प्रकारद्वयस्योपन्यासः।

इदञ्चाभिधानं किमात्मकमिति विचारे, तत्र मतद्वयमस्ति। तत्राद्यम्। मतम्-पदजन्यपदार्थज्ञानं शाब्दबोधं प्रति करण स्मृतिपदेन व्यपदिश्यत इति। तेषामयमाशयः—पदाज्जायमाना पदार्थप्रतीतिः प्रमाण-संशय-विपर्यय-स्मृतिषु कुत्रान्तर्भवतीति। तत्र न तावत्प्रमाणज्ञानम्, अधिगतत्वात्। संशय-विपर्ययहेतुत्वं शब्दस्य दूरनिरस्तम्। पञ्चमः ज्ञानप्रकारस्तु पदार्थज्ञानम् स्मृतिरेवेति।

अपरे तु शब्दश्रवणानन्तरमर्थप्रतीतेर्दर्शनात्—पदमभिधायकमेव, न तु स्मारकम्, प्रणाल्यां प्रमाणाभावात्। यद्यपि अर्थस्वरूपे वाच्ये पदस्याभिधायकत्वमुपपद्यते, एवञ्च पदात् पदार्थस्वरूपे अभिहिते आकांक्षा-योग्यता-आसत्तिवशाद्वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया वाक्यार्थबोधो जायते, अत एव वाक्यार्थो लाक्षणिक इति भाट्टमीमांसकानाम् घण्टाघोषः।

अभिहितान्वयवादे वाक्यार्थवर्णने प्रकारद्वयम्।

पूर्वोक्तयुक्त्याऽन्विताभिधानवादासम्भवेनाभिहितान्वयवादः स्वीकर्तव्यः इत्युक्तम्। तत्र प्रकारद्वयम्—पदोपस्थापितानां पदार्थानां विशिष्टार्थप्रत्यायनेच्छयोच्चरितानां तदनुपपत्त्या पदार्थमात्रबोधेन वाक्यार्थे लक्षणेति केचन मन्वते। एवञ्च पदानां स्वार्थमात्रमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैवैकवाक्यत्वं सिद्ध्यति। एकप्रयोजनसिद्ध्युपयोगिता च पदार्थानाम् पदात्पृथगुपस्थितानां वैशिष्ट्यमन्तरेण न सङ्घाघटीति। अतः प्रयोजनवत्त्वाय, एकवाक्यतासिध्यर्थं च लक्षणया पदानां विशिष्टार्थप्रत्यायनपरत्वमास्थातव्यम्। तथा चैकवाक्यान्तर्गतानां समेषां पदानामितरपदार्थान्वितस्वार्थलक्षणायां वाक्यार्थभेदेन प्रसक्तो वाक्यभेदः समभिव्याहृतगुणभूतनानापदार्थान्वितप्रधानपदार्थस्यैकस्यैवाभ्युपगमे निराकर्तुं शक्यते। इत्थञ्च वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या कल्प्यमाना लक्षणा समभिव्याहारगम्या। यथोक्तं ग्रन्थकृता—

'अविनाभावनिमित्ता लक्षणा' इति। क्वचिदेकवाक्यतापि तत्र निमित्तम्। एकवाक्यता च क्वचित्प्रत्यक्षा। यथा—'सोमेन यजेत' इति। क्वचित्प्रकरणाद्यनुमेया। 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, समिधो यजति' इत्यनयोः। अत एव वाक्यार्थो लाक्षणिक इति मीमांसका इत्यभियुक्ताना व्यवहारः। यथोक्तं कुमारिलभट्टेन—

'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिः' इति। इत्थञ्च वाक्यार्थे लक्षणाऽनुभवसिद्धा समभिव्याहृतसकलपदार्थवृत्तिः, प्रधानपदमात्रवृत्तिर्वेति।

द्वितीयस्य प्रकारस्योपपादनम्।

अपरे तु प्रकारान्तरमुन्नयन्ति। तेषान्त्वयमाशयः—पदैरनन्वितावस्थाः पदार्था एवाऽभिधीयन्ते। अनन्वितावस्थो हि अभिहितः पदार्थोऽन्वितावस्थां लक्षयति। अन्यथा पदार्थस्वरूपातिरेकीष्टार्थाभिधाने गौरवं प्रसज्येत। अवस्था—अवस्थावतोस्तावत्सम्बन्धोऽस्ति। एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायात्। एवञ्च पदाभिहिताः पदार्थाः अनन्वितावस्थाः आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमन्तो वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या स्वान्वयमनुभावयन्ति वाक्यार्थं लक्षणयेत्ययकल्पते। पदेन यद्बोध्यते, तच्छक्यम्।

पदार्थेन यद्बोध्यते, तल्लक्ष्यमिति नियमः स्वीक्रियते। एतत्सर्वम् मनसि निधायैव ग्रन्थकारः प्रकरणमिदं निगमयति स्म।

'पदस्वरूपाभिहितैः पदार्थैः संलक्ष्यतेऽसाविति सिद्धमेतत्'। इति

नित्य-काम्यविवेकाख्यस्य प्रकरणस्य प्रतिपाद्यो विषयः।

प्रकरणेऽस्मिन्प्राभाकरमतेन नित्यकाम्ययोर्विवेकमुपन्यस्य निरस्यति स्म।

षष्ठाध्यायतृतीयपादस्याद्याधिकरणम्।

तथाहि—अस्मिन्नधिकरणे गम्भीरस्य न्यायमहाह्रदस्योपरि बह्वो लघुधियः प्लवन्ते, न्यायविचारमेव तावदादितोऽनुक्रमामहे।

तत्र केचिन्मन्यन्ते यथा जीवनादिकम् अधिकारिविशेषणम्, तथा सकलसाङ्ग-प्रधानकर्मणोऽनुष्ठानसामर्थ्यमपि। तत्रैतावानेव विचारः-किमङ्गलोपेनाऽप्यनुष्ठानं कर्तव्यम्-उत नेति। तत्रान्य एव समादधिरे न प्रवृत्ताविवेदं यथा शक्त्यनुष्ठानमभि-धीयते, अपि तु प्रवृत्तस्य। तेन सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्येनादावधिकृत्य यद्यन्तरा शक्ति-र्व्यापद्यते, प्राक्तनाधिकारदार्ढ्येनानुष्ठानं समाप्यत एव अत एव नित्येष्वग्निहोत्रादिषु शूद्रादीनामनधिकार इति स्वगोष्ठ्यां कलहः-इति।

आचार्यमतस्य निर्देशः, तथा गुरुमतस्यापि

काम्येऽङ्गसाकल्यम्, नित्येऽङ्गवैकल्यमिति काम्य-नित्योरङ्गसाकल्यवैकल्या-भ्यामिति ग्रन्थकारस्य मतं वक्ष्यते। प्राभाकरमते तु कार्यं प्रधानवाक्यार्थः, तच्च कृत्यधीनात्मलाभम्, कृतिश्च पुरुषप्रयत्न एव गीयते। स च चेतनं कर्तारमपेक्षते, कर्ता चाधिकारम्, अधिकारश्च नियोज्यमपेक्षत इति।

तन्मतस्थितिः।

वनसिंहन्यायेन नियोज्यापेक्षं कार्यम्, कार्यापेक्षो नियोज्य इति। नियोज्य-श्चानुपादेयगुणविशिष्टः। स च द्विविधः फल-निमित्तभेदेन। अतो विषय-नियोज्याभ्यां विषयत्त्वबाधेन विषयिणः कार्यस्य प्रतीतेः। तद्बलेन हीनाङ्गकर्मानुष्ठानं भवेत्। नित्ये तु नायं प्रकारः सम्भवति। तत्र नियोज्यः फलकामो न भवति। येनायं कार्यं कार्यतया न बुद्ध्येत।

सिद्धविशेषणविशिष्टस्तु नियोगो भावार्थमात्रावच्छिन्नमेव कार्यं प्रथममनु-गच्छति। कार्यप्रतीतेः कृतिं विनाऽसम्भवात्। कृतेश्च अकरणिकाया असम्भवात्करणमपे-क्षमाणा सन्निहितस्य भावार्थस्य करणत्वं कल्पयति। एवञ्च नित्ये विषयीभूतस्य भावार्थस्य पश्चात्करणत्वेनेतिकर्तव्यतासाहित्यं च भवतीति, नाङ्गलोपेऽपि विषयाभावः। एवञ्च विषयाविलये कार्यस्याविलयादशक्याङ्गविधुरमेव कर्मानुष्ठापयति नित्यः नियोग इति नित्य-काम्यविवेकसिद्धिरिति।

यथोक्तम्—

'केचित्तु विषयीभावः करणीभावपूर्वकः।
काम्ये तेनाङ्गसाकल्यमाहुर्नित्ये विपर्ययम्'
न्या. र. मा. पृ. सं. ११९॥ इति।

प्राभाकरमतस्य निरासः।

तन्निराकरणप्रकारश्चेत्थम्। तथाहि—गुरुमतसिद्धान्तोऽविमृश्यमानसुन्दरः सूक्ष्मन्यायदृष्ट्या विचार्यमाण आरकूटायते। आरकूटं नाम सुवर्णसदृशो लोहविशेषः, सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाणो न सुवर्णमित्यर्थः।

प्रथम दूषणम्।

तन्मतनिराकरणाय ग्रन्थकृताऽष्टौ दोषाः प्राधान्येनोपन्यस्ताः। सन्निकृष्टं स्वपदोपात्तमपूर्वं परित्यज्य विप्रकृष्ट पदान्तरोपात्त फलं धात्वर्थस्येति श्रुतिवाक्यबलाबलज्ञः कथं ब्रूयात्। अत इदमनुपपन्नम्।

द्वितीयञ्च दूषणम्।

अपूर्वस्य वाच्यत्वं न सम्भवति। अयं विषयो ग्रन्थशरीरेऽस्मिन्प्रकरणे, एकादशाध्यायप्रतिपाद्यविषयनिरूपणावसरे च पृष्ठाकोटेन ग्रन्थकृता निरूपित इति।

अपूर्वस्य प्राधान्य ह्रीयत इति तृतीयं दूषणम्।

फलकामिनियोज्यसम्बन्धाधीन फलसाधनं नियोगस्यैव, न तु यागस्य। यागस्तु केवल तद्विषयः। एवञ्च तद्विषयत्वं तस्य स्वरूपेणैव घटत इति फलकरणत्वे तत्प्रवेशकथनं गौरवपराहतमिति मन्तव्यम्। 'समप्रधानभावेन स्वरूपस्यानपायतः, इति दूषणद्वयं विकल्पद्वयदूषणपरतया ग्रन्थशरीर एव योजितमिति तत्रैवाय विषयो पृ १२८ द्रष्टव्यः।

'अप्रयोजकभावेनेति' इत्युक्तम्। इत्थं ज्ञेयम्—यत् करणीभूतस्य यागस्याङ्गसम्बन्धोत्तरकालमपूर्वविषयत्वेऽपूर्वस्याङ्गप्रयोजकत्वं न भवेत्, ग्राहकग्रहणस्य ग्राहकीयद्वारविनियोगस्य चासिद्धिः। तत्पूर्वकत्वात् प्रयोजकत्वस्य। अत्रत्यो विषयः पारिभाषिकशब्दविवरणञ्च टिप्पण्यामस्माभिस्सुष्ठु विवेचित इति नेह प्रतन्यते।

प्रकारान्तरेण व्याख्यानम्।

नियोगस्याप्रयोजकत्वं प्रकारान्तरेणोपपादितम्। यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' (आप. श्रौ सू.) इत्यत्र कपालस्य पुरोडाशशेषत्वेनैव तुषोपवापे विनियोगात् तुषोपवापः कपालस्य प्रयोजको न भवति। किन्तु पुरोडाशश्रपणमेव इति, तथैव प्राच्योदीच्याङ्गसहितस्य यागस्य फलमेव प्रयोजकं स्यात् न नियोगः। अत एव 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि' इत्यनारभ्याधीतवाक्येन सामान्येन हिंसामात्रं निषिध्यते। श्येनयागोऽपि हिंसारूपः, मारणरूपत्वात्। अतः श्येनस्य विधेयत्वाभावेन निषेधगोचरत्वाच्छ्येनस्यानर्थत्वमिति प्राभाकरसिद्धान्त उपपद्यत इति न शङ्कनीयम्।

तन्निरासः।

यतो भवन्मते करणस्येवाङ्गांशेऽपि विधेयत्वासिद्धेः। श्येनयागवदग्नीषोमीयस्याप्यनर्थत्वं भवेत्। यतो हि द्वैविध्यमेव निषेधस्य—किञ्चित्फलोद्देश्येनानुष्ठीयमानं कर्म फलपर्यन्तं निषिध्यते, साधनत्वमात्रपर्यवसानं वेति। आद्यस्योदाहरणम्—सुखार्थं मदिरास्वादः प्रसक्त एव निषिध्यते। नानेन सुखमवाप्तव्यम् अकार्यमेतत्साध्यं सुखमिति। द्वितीयस्योदाहरणम्। यथा—रोगार्तस्तदुपशमार्थी भेषजबुद्धया प्रवर्तमानः निषिध्यते—

मैवं कार्षीः, नेदमस्योपशमसाधनमिति। एवञ्च यदि विधेयत्वं श्येनस्य, निषेधगोचरत्वादनर्थत्वमिति, श्येनस्यानर्थत्वमङ्गीकुर्वतामस्माकमविधेयत्वमिष्टमेवेतीष्टापत्तिरिति प्राभाकरवचनमनुपपन्नमेव।

अष्टमं दूषणञ्च जातेष्टौ च प्रसङ्गतः।

जातेष्टौ करणीभूतस्य विषयत्वेऽङ्गोपसंहारापेक्षासम्भवात् तत्सिद्ध्यर्थं निमित्तानन्तर्यबाधप्रतिपादकमत्रत्यमाद्यमधिकरणं व्यर्थं स्यात्। तदुत्तरप्रवृत्तानाञ्चाधिकरणानां विषयाभावेनानर्थक्यञ्च। अतोऽयं प्राभाकरसिद्धान्तरूपकोशस्य वर्धकं शंखनिधिं स्वयमेवोन्मूलयन्नर्थात्करणीभूतस्य विषयत्वोक्त्या सकलसिद्धान्तव्यवहारोपयुक्तमपूर्वप्राधान्यादिकं कर्तयन् कथं स एव भवता पुनरङ्गीकर्तुं शक्यः। अतो गुरुमतमयुक्तमिति।

इति पूर्वपक्षः।

सिद्धान्तवर्णनम्।

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र यावच्छब्दाज्जीवनं होमनिमित्तत्वेनावगम्यते। निमित्तस्यैतद्रूपमिदं यत्तस्मिन्सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यमिति।

किमिदमवश्यं कार्यमिति, अवश्यमेव कर्तव्यम्—अभिप्रेतेन फलेन योजयतीत्यर्थः। अयमेवार्थो मण्डनमिश्रमतमवलम्ब्य मूलेनोपपादितः, अस्माभिश्च स्फुटमुपपादितः। एवञ्च निमित्तश्रवणात्फलसाधनत्वावश्यंभावोऽङ्गसङ्कोचनिमित्तमिति, न यथाशक्तिप्रयोगप्रसङ्ग इति, गभीरोऽय न्यायमहाह्रद इति।

अत्रायं विशेषः-यद्यपि निमित्तवद् यथाशक्तिमात्रमधिकारविशेषणं भवत्येव। तथापि न सर्वत्रानियमेन तदधिकारविशेषणत्वमुपपद्यते। कल्पनीयाऽपि शक्तिः सर्वाङ्गविषया अधिकारिविशेषणतया न कल्प्यते। किन्तु प्रयोगविध्यनुष्ठाप्याङ्गविषयतयैव-साङ्ग प्रधानमनुतिष्ठेत्। एवंरूपो हि प्रयोगविधिः, तत्र निमित्ताविरोधे सर्वाङ्गसमेतमनुष्ठानं विधेयम्, तद्विरोधे तु कतिपयाङ्गहीनमपि। तथा च यथा काम्येषु फलकामी सर्वाङ्गसमेत प्रधानमनुतिष्ठेदित्युच्यते, तथा निमित्तवान्यथाशक्त्यनुतिष्ठेदिति, स्वीकारे न किञ्चिद्धीयते। एवञ्च प्रयोगविध्यनुष्ठाप्याङ्गविषयाया एव शक्तेरधिकारिविशेषणत्वोपपादनात्तुरीयवर्णस्यानधिकारः, कालोपसंहारश्च सिध्यति। एवञ्च विध्यन्तरसिद्धां विद्यां विध्यन्तरसिद्धाङ्गनोऽप्रयोगविधिरुपजीवति, न त्वनुष्ठापयतीति। तथा चानुपादेयभूतनिमित्तवदेतान्यधिकारिविशेषणानि भवन्तीत्यधिकारिकाण्यनुप्रविष्टानीति, नित्यानाम्, काम्यानाञ्च कर्मणां विवेकः सिद्ध्यतीति।

तथाभूतोपदेशादिति सूत्रखण्डस्य तन्त्ररत्नगतानां व्याख्यानानां संग्रहः।

सर्वशक्त्यधिकरणे तथाभूतोपदेशात्' इति सूत्रांशोऽनेकधा व्याख्यातस्तन्त्ररत्ने, तत्रत्यं व्याख्यानं जिज्ञासूनां सुखावगतयेऽधस्तात्सङ्गृह्य प्रदर्श्यते।

तथाहि-'तथाभूतोपदेशात्' (तन्त्ररत्ने ६.३ १-२ पृ. ४९४ पृ) एवमधिकरणानां विषयविभागः कथितः। इदानीं प्रकृतमधिकरणपूर्वपक्षमधिकृत्य अभिधीयते। सर्वैरङ्गैः क्रतुः 'अग्निहोत्रं जुहोति इत्येवमुत्पन्नो निराकांक्षीक्रियते तादृश एव सर्वाङ्गोपेत एव क्रतुः कर्तुर्धर्मत्वेन यावज्जीववाक्येन चोद्यते। तदिदमुक्त 'तथाभूतोपदेशादिति'।

योजनान्तरमाह्—अथवा यथा काम्ये धातोर्धात्वर्थस्य पूर्वापरभूतभावनाकरणता सर्वैरङ्गैर्निराकांक्षीक्रियते, न तु कतिपयैरेव तथा नित्येऽपि 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' इत्यस्य न्यायस्य काम्ये नित्ये चाविशेषादित्यतः 'तथाभूतोपदेशादित्युक्तम्। यथाभूत काम्यम्, तथाभूतमेव नित्यमिति।

व्याख्यानन्तरमाह्—अथवा नामविशिष्टं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म सर्वैरङ्गैर्निराकांक्षीक्रियते। यथा काम्ये, तथा नित्येऽपि। कुतः ? तन्नाम्नः तुल्यत्वात्। यदि हि नामान्तरं श्रूयते तेन काम्यान्नित्य कर्मान्तरं स्यात्। ततश्च क्रत्वन्तरधर्मा इव क्रत्वन्तरेषु काम्यस्य धर्मा नित्ये न प्रवर्तेरन्। तन्नामकमेव तु निमित्त प्रत्युपदिश्यत इत्यतः 'तथाभूतोपदेशात्' इत्युक्तम्।

व्याख्यानान्तरमाह्–अथवा यथा काम्यस्य सन्निधावितिकर्तव्यताऽऽम्नाता, तथा नित्यस्यापि। द्वयोरपि सन्निधानाविशेषवादित्यतः तथाभूतोपदेशादित्युक्त इति कर्तव्यतासन्निधिर्द्वयोरपि तुल्य इत्यर्थः।

व्याख्यानान्तरमाह्–अथवा भावना-आत्मनेपद-इतरेतरयोग-करणानां तुल्यत्वात् 'तथाभूतोपदेशान्' इत्युक्तम्। इदानी तु नामधेयमते इरेतरयोगकरणविभक्त्योराख्यात-पदस्य च काम्यवाक्यसमानरूपत्वात् स्पष्टमेव कर्मैकत्वमित्युच्यते। कर्मैक्ये च सति धर्माणामप्येकरूपत्वमेव युक्तम्, न तु क्वचित् साकल्यम्, इतरत्र वैकल्यमिति वक्तु युक्तमिति।

व्याख्यानान्तरमाह्–अथवा पुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्र काम्ये, नित्ये च विद्यमानत्वात् 'तथा भूतोपदेशात्' इत्युक्तम्। यदि हि निमित्ते निष्फलम् कर्ममात्रमेव कर्तव्यं स्यात्। उभयत्रापि तु फलसम्भवात्तस्य च यथाश्रुतसामग्र्यधीनसिद्धित्वात् समस्तेतिकर्तव्योपनतस्य करणस्य फलसाधनत्वेन श्रवणात् काम्यवन्नित्येऽपि सर्वाङ्गोपसंहार इति। यथा काम्यं फलायोपदिष्टम्, तथाभूतमेव नित्यमपीति सूत्रार्थः।

प्रभाकरमते यथाशक्ति प्रयोगस्यानुपपत्तिवर्णनम्।

किञ्च कार्यवाक्यार्थवादे कार्यमेवेप्सिततममिति, न तस्य फलापेक्षा युज्यते, विश्वजिदादावपि फलाकाङ्क्षया स्वर्गो न कल्प्यते, अपि तु कार्यस्य कृत्यधीनत्वात्, कृतेश्च कर्तृत्वाधिकारत्वात्परम्परया नियोज्यापेक्षणान्, अविशिष्टस्य नियोज्यत्वानुपपत्तेः तद्विशेषणाकाङ्क्षायां स्वर्गः कल्प्यत इति तन्मतस्थितिः। अतो नैमित्तिकेषु निमित्तस्य नियोज्यविशेषणस्योपलम्भान्न तद्विशेषणतया फलसिद्धिः, अनाकाङ्क्षितत्वात्। भावनावाक्यार्थपक्षे तु भावना प्रथमतः फलमेवाकाङ्क्षतीत्युपपद्यते। प्राभाकरमते तु नैमित्तिकम् कर्म विफलमिति तस्मादनुष्ठानं कथं घटेत। यथाशक्ति प्रयोगस्तु कुतस्तरामिति।

उद्देश्यद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद इति शंका–निरासौ।

यदि निमित्तसम्बन्धः, फलसम्बन्धश्चेत्युभयमङ्गीक्रियते, तद्युभयोः सम्बन्धः कथं घटताम् ? उद्देश्यद्वयसम्बन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गात्। एवञ्च 'प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः' इति न्यायेन निमित्तवाक्ये फलं न स्वीकारमर्हतीति। शङ्का त्वित्थं समाधेया—विधेयस्य

यत्र द्वाभ्यामुद्देश्याभ्यां सम्बन्धः, तत्रैव वाक्यभेदो दुष्परिहरः। न चेह तथा विधेयस्य कर्मणः फलेन सम्बन्धः, तत्कर्तव्यतायाश्च निमित्तेनेति न कश्चिद्विरोधः। अर्थात्स-जातीयोद्देश्यद्वयसम्बन्धे वाक्यभेदः, न तु विजातीयोद्देश्यद्वयसम्बन्धे। फलस्येप्सित-त्वाख्यमुद्देश्यत्वम्। निमित्तस्य त्वनुष्ठापकत्वरूपम्। अतः काम्येषु कर्मसु समग्राङ्गोप-संहारसमर्थस्यैवाधिकारः। नित्ये त्वङ्गेषु तु यथाशक्तिन्यायः।

तत्राय विशेष.—अङ्गाना विधिना विहितत्वाद्ग्रहणम्, निमित्तानुरोधाद्वा त्यागः। उभयानुग्रहार्थं शक्त प्रत्युपादानम्। अशक्त प्रति परित्याग इति त्रेधा गति-र्भवितुमर्हति। तत्र यद्युभयानुग्रहो भवितुमर्हति, स एव न्याय्य। तत्रापि न सर्वेषा-मङ्गाना यथाशक्ति न्यायविषयत्व युज्यते। अपि च यानि शक्तौ सत्या प्रयोगविधिरनु-ष्ठापयति, तेषामेव, न त्वग्निविद्याशक्तानाम्, न तु कालादीनाम्, तेषामनुपादेयत्वात्।

वैरूप्यशङ्का-समाधाने

नन्वेव सत्येकस्यैव विधेः शक्त प्रत्यनुष्ठापकत्वम्, अशक्त प्रत्यननुष्ठापकत्व-मिति वैरूप्य नाशङ्कनीयम्। 'यथाशक्ति कुर्यात्' इत्येकेनैव वचनेनोभयसङ्ग्रहात्। एवञ्च सर्वाङ्गानुष्ठान मुख्यम्। असम्भवेऽङ्गेषु यथाशक्तिन्यायः, तस्याप्यसम्भवे प्रधानमात्रानुष्ठानेन। प्रधानमात्रानुष्ठानमिति मूल एव ग्रन्थकृता निपुणतरमुपपादि-तत्वादिति प्रकरणार्थसङ्क्षेपः।

वक्ष्यमाणेऽर्थे श्रोतृबुद्धिसमवधानायोक्तर्थस्य सिंहाव-लोकनन्यायेन अनुसन्धानम्।

एवमध्ययनविधिवाक्ये प्रभाकरमत निरस्य, आचार्यमतस्थापनाय प्रयुक्ति-तिलकन्नामकमाद्य प्रकरण प्रावर्तिष्ट। ततः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म.' इति सूत्रोक्तस्य विधिप्रामाण्यस्योपपादकत्वेन ज्ञानाना स्वतः प्रामाण्ये नान्तरीयकतया साधनीये, तत्र वार्तिकव्याख्यातृणा स्वयूथ्यानाम्-उम्वेदकभट्ट-सुचरितमिश्रादीना व्याख्या पूर्वापर-वार्तिकविरोधोपन्यासेन निरस्याऽऽचार्याभिमतस्स्वतः प्रामाण्यनिर्णयः द्वितीये प्रकरणे व्यधायि (निरधारि)। तृतीये प्रकरणे विधिनिर्णयः गुरुमतसर्वस्वभूतकार्यविध्यर्थ-विधूननेनाकारि। तदनन्तर प्रत्यक्षसूत्रशेषतया व्याख्यातृभिर्निरूपितस्याऽनुमानस्य हेतुभूता व्याप्ति व्यवस्थापयितु व्याप्तिनिर्णयो नाम प्रकरण प्रववृते। ततः वाक्याधि-करणेऽन्विताभिधानवादनिरासमुखेनाऽभिहितान्वयवादसमर्थनेन लाघवसूत्रभाष्यानुकू-ल्यप्रतिपादनेन वाक्यार्थप्रकारो भावनामुख्यविशेष्यकः विमृश्यते स्म। ततः सर्वशक्त्य-धिकरण एकदेशिभिः, प्राभाकरमीमासकैश्च प्रतिपादित नित्य काम्यविवेकप्रकार बाधकै-र्हेतुभिर्विधूय, आचार्यसम्मतः नित्य-काम्यविवेको निरधारि।

एव पूर्वोक्तविचारे सम्पन्ने तृतीयप्रभृतिद्वादशपर्यन्त विचारितम् शेषत्वादिक तत्तत्प्रमाणैस्सह क्वचित्स्थूलरूपेण, क्वचिद्विशिष्य, आचार्यसम्मतोऽर्थोविशिष्ट सङ्गृहीतः।

अङ्गनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषयः।

जैमिन्युपज्ञे मीमांसादर्शने नियतक्रमे बहिरङ्गमूलकतया मीमासककुलेश्वरः पार्थसारथिमिश्रः प्रथमाध्यायप्रतिपाद्य प्रमाणविचारमुपेक्ष्य, प्रस्थानद्वये द्वितीयाध्याय-

प्रतिपाद्ये कर्मभेदविचारेऽतिविप्रतिपत्त्यभावादनादृत्य, अवशिष्टाध्यायदशकप्रतिपाद्य-प्रमेयतत्त्वसंग्राहककर्मांगनिर्णयाख्यम् सप्तमप्रकरणमरीरचत्। तत्र सन्ति पञ्च परिच्छेदाः।

प्रथमपरिच्छेदे सन्निपत्योपकारककर्मनिरूपणम्।

तत्र प्रथमपरिच्छेदे श्रुतिविनियोगो न्यरूपि। तथाहि—दृष्टादृष्टोभयार्थभेदेनांगं त्रिविधम्। दृष्टार्थं चतुर्विधं जात्यादि। अदृष्टार्थं द्विविधम्। इदमेव सिद्धसाध्यभेदेन द्विविधमिति न्यायप्रकाशार्थसंग्रहादौ प्रत्यपादि। उभयार्थमेवाश्रयिकर्मेत्युच्यते। दृष्टार्था क्रिया सन्निपत्योपकारकमित्यभिधीयते, अवघातादि। अदृष्टार्था द्विविधा सन्निपत्योपकारकं प्रोक्षणादि, आरादुपकारकं प्रयाजादि च। उभयार्थन्तु पशुयागाङ्ग-भूतपुरोडाशयागस्विष्टकृदादि। सन्निपत्योपकारकमिति यौगिकं कर्मनामधेयम्। सन्नि-पत्यद्रव्यादिषु सम्बध्य, यानि प्रधानस्योपकुर्वन्ति, तानि सन्निपत्योपकारकाणीति। परि-भाषायान्तु गुणकर्मार्थकर्मभेदेन द्वैविध्यमुक्तम्। तत्र कर्माङ्गद्रव्याद्युद्दिश्य विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकमिति तल्लक्षणम्।

तद्घटकदलानां प्रयोजननिर्देशः।

अत्र सन्निपत्योपकारकमिति लक्ष्यनिर्देशः। अवशिष्टं लक्षणमिति विवेकः। व्रीह्यादिद्रव्यम्—यागादिकर्माङ्गम्, तदेवोद्देश्यम्, तदुद्दिश्य प्रोक्षणं विधीयते। उद्देश्यता कर्माङ्गव्रीहिनिष्ठा, प्रोक्षणं विधेयम्, विधेयता प्रोक्षणनिष्ठा, तयोर्निरूप्यनिरूपक-भावस्सम्बन्धः। कर्माङ्गभूतव्रीहिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपिता या प्रोक्षणनिष्ठा विधेयता तच्छालित्वम्, कर्मत्वञ्च प्रोक्षणेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः।

अत्र कर्मत्वं सन्निपत्योपकारकस्य लक्षणमित्युक्तौ, आरादुपकारकेऽतिव्याप्तिः स्यात्। तद्वारणाय कर्माङ्गेत्यादिविशेषणं देयम्। तेन तद्वारणम्। कर्माङ्गभूतद्रव्यादि-निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वमात्रोक्तौ जुहूमुद्दिश्य विजीयमानायां पर्णताया-मतिव्याप्तिः स्यात्, तत्रापि लक्षणस्य सत्त्वात्। अतस्तद्वारणाय कर्मत्वमिति विशेष्यदलं देयम्। पर्णतायां कर्मत्वाभावान्न दोषः। तथा च कर्माङ्गभूतद्रव्यादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपित-विधेयताशालित्वे सति कर्मत्वं सन्निपत्योपकारकस्य लक्षणम्।

आरादुपकारकलक्षणम।

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्माऽऽरादुपकारकमिति, स्वजन्यात्मसम-वेतादृष्टद्वारोत्पत्त्यपूर्वेण प्रधानापूर्वापरपर्यायेण परमापूर्वे जननीये उपकारकमारो-दुपकारकमिति।

परिभाषोक्तो विशेषश्च।

संस्कारजनकं गुणकर्म। तत्रात्मगतापूर्वजनकं कर्माऽर्थकर्म। तच्च अङ्गप्रधान-रूपम्। अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास, प्रयाजादि। परन्तु कृष्णयज्वाऽङ्गद्वैविध्यनिरूपणावसरे आत्मसमवेतापूर्वजनकान्यारादुपकारकाणीति लक्षयाम्बभूव।

दृष्टादृष्टार्थं कर्म आश्रयिकर्मेत्युच्यते। यथा पशुयागाङ्गभूतं पुरोडाशयागादि। इदञ्चोद्देशांशेन देवतास्मरणरूपं दृष्टम्, त्यागांशेनादृष्टं करोतीत्युभयार्थमिति भण्यते। एवं स्विष्टकृत्—पिष्टलेप—फलीकरणहोमादि।

अत्र विषये प्राभाकरमतम् ।

प्राभाकरमीमांसका उभयार्थकर्मणि आश्रयिकर्मनामकेऽदृष्टकल्पनापूर्वकं दृष्ट-प्रयोजनसमाश्रयणमित्यातिष्ठन्ते । तेषामयमाशयः । तथाहि—प्रधानयागादौ विनियुक्तमेव पुरोडाशादिद्रव्यं स्विष्टकृद्यागेऽपि द्रव्यम् भवति, परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात्तस्य । प्रधानयागदेवतैव स्विष्टकृद्यागे देवता, मानसत्यागरूपस्य दर्शादियागं प्रति दृष्टोपकारः कोऽपि न दरीदृश्यते, तदङ्गभूतस्य द्रव्यप्रक्षेपादेर्दर्शपूर्णमासद्रव्याश्रयत्वात् । अतस्स्विष्टकृद्यागस्य प्रधानशेषत्वाभावात्, तद्द्रव्यसंस्कारत्वं न युज्यते । एवञ्चादृष्टकल्पनामन्तरा न निर्वहतीत्यादावदृष्ट प्रयोजनं परिकल्पनीयम् । तत उद्देशांशस्य स्मरणरूपदृष्टप्रयोजनपरिकल्पनम् । एवञ्चादृष्टप्रयोजनकल्पनपूर्वकम् दृष्टप्रयोजनमिति तेषामाशयः । यथोक्तं बृहत्यां गुरुणा । यथा—तदर्थमुत्पत्तिनियोगो विवक्ष्यते, सिद्धमपूर्वार्थत्वम् पश्चादधिकारनियोगार्थत्वे यागस्य निरूढेऽङ्गसम्बन्धे सति तद्द्वारेण द्रव्यदेवतागतदृष्टसंस्कारसिद्धयर्थमित्यनुमन्यत एव । ब. पृ –९७६ ।

आश्रयिकर्मविषये भाट्टमतम् ।

तेषामिदमाकूतम् । तथाहि—कर्मणस्त्रैविध्यम्, चातुर्विध्यञ्चेति प्रागवोचाम । अत्रेदं बोध्यम्, कर्म त्रिविधम्—दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थम्, दृष्टादृष्टार्थञ्चेति । तत्र सन्निपत्योपकारकाणामुत्पत्ति-प्राप्ति-विकृतिनिमित्तानां केवलदृष्टार्थत्वम् । संस्कारहेतूनामदृष्टार्थत्वम्, आरादुपकारकाणां केवलादृष्टार्थत्वम् उभयार्थं कर्म पशुपुरोडाश-स्विष्टकृदादि अग्नीषोमीयपशुयागस्य साक्षादुपकर्तुमीष्टे । न द्रव्यान्तरमपेक्षते । अतस्स्वांशभूतेनोद्देशेन देवतास्मरणस्य कर्तुं समर्थत्वात् । तथा च देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो याग इति कीर्त्यते । तत्र त्यागांशेनादृष्टोत्पत्तेरदृष्टार्थत्वम् । उद्देशांशेन देवतास्मरणरूपदृष्टार्थत्वम् । अतः पशुपुरोडाश उभयार्थः भवति । तत्रायं विशेषः । यद्यपि प्रवर्तनैकरसो विधिरेकेनैव प्रयोजनेन शान्ताकाङ्क्षो नान्यत्प्रयोजनमपेक्षते, तथापि अंशभेदेनापेक्षावशात् प्रयोजनद्वयकल्पनं न गौरवावहम् । अत्र दृष्टत्वात् प्रथमदेवतास्मरणं प्रयोजनमाश्रित्य, तदनन्तरमदृष्ट कल्पनीयम् । दृष्टप्रयोजनस्य मानान्तरसिद्धत्वेनाकल्पनीयतया तस्य प्रयोजनत्वम् नान्तरीयकमिति, तदपि प्रयोजनमुररीक्रियते । अतो नायं नियमः—अदृष्टकल्पनापूर्वकं दृष्टमाश्रयणीयमिति । अयमर्थो मूलेनैव निगदव्याख्यातः ।

चातुर्विध्यवादिनो मतम्, नायकरत्नकृतो मतञ्च ।

केचित् कर्मणा चतुर्धा विभागमाचक्षते, आरादुपकारकम्, सन्निपत्योपकारकम्, उभयात्मकम्, अनुभयात्मकञ्चेति । तत्रोभयात्मकमाश्रायकर्म, अनुभयात्मकास्तु जाति-द्रव्यगुणाः । ते हि न कारकेऽतिशयमादधते, नापि फलापूर्वं, अपि तु क्रियामात्र-निर्वर्तका इति प्रकारान्तरमिति नायकरत्ने श्रीरामानुजाचार्योऽब्रवीत् । इति ।

दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टस्योपपादनम् ।

'व्रीहीनवहन्ती'त्यादावुपायान्तरनिवृत्तिरेव नियमस्य फलम् । नियमांशस्य दृष्टप्रयोजनं न लभ्यते । दर्शपूर्णमासयागस्य पुरोडाशसाध्यत्वात्, व्रीहीणां पुरोडाशावरुद्धे निवेशासम्भवेन पुरोडाशप्रकृतितया व्रीहीणामन्वयो वाच्यः । 'व्रीहिभिर्यजेते'ति

तृतीययावगतं करणत्वं परम्परया निर्वोढव्यम्। अतण्डुलीभूतानां व्रीहीणां पुरोडाश-प्रकृतिकत्वासम्भवात् तण्डुलीभाव आक्षेपात्प्राप्नोति, नानोपायाश्चाक्षेपादेव प्राप्ताः। ततश्चावघातस्य वैतुष्यमात्रप्रयोजनत्वे, तदुपायनियमानभ्युपगमे अवघातविधिरनर्थक एव सम्पद्येत। एवञ्च विधिपरिगृहीतं तेनावघातेन निष्पन्नानां तण्डुलानामुपायान्तरं निवर्त्य तण्डुलेभ्योऽदृष्टमस्तीति कल्पनीयम्। न चावघातक्रियानिष्पाद्यतयाऽवघात-क्रियाया एव प्रयोजनं स्यात्। न तु नियमस्येत्याशंकनीयम्। न च नियमस्याक्रिया-रूपतया साक्षाददृष्टनिर्वर्तकत्वं सम्भवति, तथापि तदकल्पने नियमस्यानर्थक्यापत्तेरदृष्ट तत्प्रयोजनं कल्प्यते, नियमजन्यत्वान्नियमादृष्टमित्यभिधीयते।

सर्वेष्वङ्गेषु प्रकरणस्यैव विनियोजकत्वम्।

अत्रेदं बोध्यम्—आरादुपकारकेषु साध्यस्यानिर्देशेन भाव्यसमर्पकतया प्रकरण-विनियोगो युज्यते। सन्निपातिषु श्रुत्यादिभिरेव भाव्यस्य समर्पितत्वात् प्रकरणस्य विनियोजकत्वं कथमिति जिज्ञासायाम्, उच्यते—सन्निपातिषु श्रुत्याद्युन्नीतभाव्यत्वानां व्रीहीणामाकाङ्क्षायां तदुपशमस्य प्रकरणाधीनत्वादुभयेषामपि प्रकरणं विनियोजकमेवेति सिद्धान्तसरणिः।

तत्राप्ययमपरो विशेषः। यत्प्रकरणं नाम न साक्षादपूर्वसाधनत्वलक्षणं भवति। अपि तु प्रकरणेन प्रथमं प्रधानैकवाक्यता, तदनन्तरं विनियोगादिपरामर्शः। तदनन्तरम-पूर्वोपस्थितिः, ततस्तत्साधनत्वलक्षणा, तदनु विनियोगः—इति। अयं प्रकारः सर्वत्र द्रष्टव्यः।

प्रकृतमनुसरामः स्विष्टकृद्यागे त्यागांशस्य प्रयोजनापेक्षास्तीति। तस्यादृष्टमेव प्रयोजनमवश्यं कल्पनीयम्। यतः पूर्वपक्षे तस्य प्रतिपत्तित्वमेव स्विष्टकृदर्थवत्तस्य नाशे यथा लोपः तथासिद्धान्तेऽपि एकदेशद्रव्यत्वेन द्रव्याप्रयोजकत्वाल्लोपाविशेषादिति चेत्। सत्यम्। उत्तरार्द्धादिद्रव्यप्रयोजकत्वाभावेऽप्यादृष्टार्थत्वे सति, अदृष्टसम्पादनाय 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरयुर्वा आज्येन ताः देवताः परिसंख्याय यजेत' इति वचनेन हविर्नाशे निमित्ते विहितेनाज्येन स्विष्टकृत् कर्तव्य इत्यस्ति प्रयोजनम्। एवं पिष्टलेप-फलीकरणयोरपि द्रष्टव्यम्। अत एवोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्—

देवतास्मरणे मन्त्रात् प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः।

त्यागांशस्य तु नादृष्टादृते किञ्चित्प्रयोजनमिति (शा पृ. ३५५) तन्त्ररत्नेऽ-प्यधिकारलक्षणे पार्थसारथिमिश्रेणावोचि अपूर्वसिद्ध्यर्थमपेक्षत एव। एतदपि स्विष्टकृतः प्रयोजनमेव। यद्यपि चैकदेशत्वादसौ न स्वयं द्रव्यं पुरोडाशम्, उत्तरार्द्धं वा प्रयोक्तुं क्षमः। तथापि तावदपेक्षत एव। तावता च साधारणविहितं नैमित्तिकमाज्यं किमिति न गृह्णाति। तस्मात्तस्याज्येन समापनम्। इदमेव चाश्रयिष्वपूर्वप्रतिपादनस्य प्रयोजनमित्युक्तम् तं र. पृ. ५४३–५४४ इति।

श्लोकवार्तिकव्याख्याने परिसंख्यापक्षे फलप्रदर्शनावसरेऽभिहितम्। यथा—हवि-श्शब्दाभिधेयनाशदोषनिमित्तचोदिताज्यसाधनीयस्विष्टकृद्व्यतिरिक्तानामिडा—प्राशित्र-चतुर्धाकरण—शंयुवाककालभक्षणरूपशेषकार्याणामप्रयोजकत्वात्, प्रतिपत्तित्वाच्च तद्-द्रव्यनाशे, दोषे च लोप एव युक्तः इत्याध्याहृत्य व्याख्यास्यते—इति।

विनियोगपदार्थः, अङ्गस्वरूपनिरूपणञ्च ।

विनियोगो नाम सम्बन्धः, स च सम्बन्धिद्वयाधीनः सम्बन्धिद्वयप्रतिपत्तिपूर्वकः । सा च समभिव्याहाररूपाद् वाक्यादेव भवति । यथा द्वितीया साध्यत्वं ब्रूते, तस्य साधनतानिरूपितत्वात् यत्किञ्चित्साधनाक्षेपेण सम्बन्धेऽपि प्रमाणं भवति । अत एव यस्य शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते, सा विनियोक्त्री श्रुतिरित्याचक्षते मीमांसाविचक्षणाः । एतादृशस्थले श्रौतो विनियोग इति च । वाक्यन्तु तदाक्षिप्तसाधनविशेषाक्षेपकतया सहायमात्रम् । व्रीहीन् प्रोक्षति, अवहन्ती'त्यादौ वाक्यस्य सत्त्वेऽपि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायात् श्रुत्या विनियोगः, द्वितीयादीनामभावेऽपि यत्राऽङ्गाङ्गिबोधकपदसमभिव्याहारमात्रेण विनियोगः । 'यथा- यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'त्यादौ पर्णताया जुह्वङ्गत्वमिति मीमांसकानां मर्यादा । एवं तृतीयास्थलेऽपि । अयमर्थो मूल एवाक्षेपसमाधानाभ्यां विविच्य दर्शितः ।

अत्र खण्डदेवाचार्यमतम् ।

नव्यमीमांसकः खण्डदेवाचार्यः, तदन्तेवासी कविमण्डनशम्भुभट्टश्च भङ्ग्यन्तरेणेममर्थमुपापादयताम् । तथाहि—'व्रीहिभिर्यजेते'त्यत्र तृतीयाविभक्तिरूपा श्रुतिः तत्परासती स्वप्रकृत्यर्थस्य करणत्वरूपकारकत्वप्रतिपादनेनान्याङ्गत्वं बोधयति । अतः तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वमिति । द्वितीयायास्त्वयं विशेषः—यत् द्वितीयाविभक्तिस्स्वप्रकृत्यर्थस्योद्देश्यताबोधनद्वाराऽन्यार्थस्य विधेयतापादनेन करणतातात्पर्येणान्यार्थस्य स्वप्रकृत्यर्थाङ्गत्वं बोधयति, न तु स्वप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्व बोधयतीति । अयमर्थश्शेषलक्षणे तेषामर्थाधिकरणे भाट्टदीपिकायां 'तत्र द्वितीया उद्देश्यत्वपरा सती प्रोक्षणादेरङ्गत्वे हेतुः (भा. दी. पृ २२५)

तृतीयादिविभक्तिः··· ······वैषम्येण तस्याः प्रमाणत्वमुपपादयतीत्यत्र विशदः ।

एतेन-द्वितीयाश्रुत्याऽवघातस्य व्रीह्यङ्गत्वम् , तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वमिति न्यायप्रकाशार्थसंग्रहगतं वाक्यजातं निगदव्याख्यातम् ।

अङ्गत्वलक्षणनिरूपणम् ।

अङ्गसामान्यलक्षणन्तु—परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वम् । कृतिव्याप्यत्वञ्च पुरुषकृतौ कारकत्वेन विहितत्वम् । तेनाङ्गत्वाच्च प्रयोज्यत्वस्य भेदः । अस्यायमाशयः । तथाहि—परप्रेरणात्मको विधिः भावनां विषयीकरोति । अफले चेतनस्य प्रवृत्तिर्न सम्भवति । अतस्समीहितसाधनत्वमात्रेण चेतनप्रवृत्तेरसम्भवेन समीहितोद्देशेन पुरुषेण व्यापारितव्यमिति । एवञ्च विधिरेव परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमाक्षेपात् गमयति । प्रवर्तनात्मकशाब्दभावना विधिः । प्रवृत्तिहेतुभूतो व्यापारः प्रवर्तना, समीहितसाधनादन्यत्र चेतनः प्रवर्तयितुं न शक्यत इति, विधिस्स्वस्य प्रवर्तकत्वसिद्ध्यर्थं स्वभाव्याया भावनायास्समीहितभाव्यत्वं गमयति, अर्थात् भावनाकरणस्य यागादेस्समीहितोद्देशप्रवृत्तव्यापारगोचरत्वं गमयतीत्यर्थः ।

यः पुरुषः पुरुषार्थत्वेन, तत्साधनत्वेन वा यद् वस्तु जानाति, तस्य तद्विषयिणीच्छा जायते । तदनन्तरं तद्विषयकः प्रयत्नः । स च साक्षात्तत् साधयितुमनीशानस्तत्साधनेऽ-

वतरति । तेन साधनेन च तत्साध्यत इति, अर्थात्–यद्धि येन रूपेण पुरुषस्य समीहितं साधयति, तेन रूपेण तद्वस्तु, तत् समीहानिमित्तपुरुषव्यापारगोचरीभूतेन येन वस्तुना साध्यते, तत् तस्याङ्गमित्यभिधीयते, इदमेव परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वमित्युच्यते। एवञ्च यदुद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यत् कारकत्वेन विहितम्, तत्तदङ्गमित्युच्यते, प्रोक्षणादौ समन्वयप्रकारश्चेत्थम्। तथाहि–अत्र परशब्देन प्रधानमभिप्रेतम्। परोद्देशेन व्रीहिसंस्कारोद्देशेन प्रवृत्तः पुरुषः तत्समवेता कृतिः, व्रीहिसंस्कारकर्मिका कृतिः। तत्र करणकारकत्वेन प्रोक्षणादीनां विधानात् लक्षणसमन्वयः। एवं सर्वेष्वङ्गेषु समन्वयो बोध्यः।

अंगत्वे प्रमाणनिरूपणम्।

एतादृशमङ्गत्वं केन बोध्यत इति जिज्ञासायां न केवलेन श्रुत्यादिना, साध्यत्वसाधनत्वादिमात्रबोधनात्। नापि विधिना, अभिधानेन तस्य चेतनप्रवर्तनैकरसत्वात्। अतः कथमेतादृशस्याङ्गत्वस्य बोध इति चेत्? अभिधीयते-विधिसहितः श्रुत्यादयोऽङ्गत्वमवगमयन्तीति। तत्राप्यर्थापत्त्या। अयं भावः–विधिस्साक्षाद्भावनामेव विषयीकरोति। तथापि भावनाविशेषणतया सोमादींश्च विषयीकरोत्येव। एवञ्च धात्वर्थादीनां भावनाविशेषणत्वं विधिसंस्पर्शमन्तरा न सम्भवतीति, विधिस्स्वविषयत्वसिद्ध्यर्थम् धात्वर्थादीनां भावनाविशेषणत्वं साक्षात्परम्परया वाऽपेक्षते। विध्यपेक्षितम् विशेषणत्वं श्रुत्यादयस्समर्पयन्ति।

तत्रैतावान् विशेषः—धात्वर्थस्यैकपदश्रुत्या भावनाविशेषणत्व गम्यते। द्रव्य-जाति-गुणानां तृतीयादिविभक्तिश्रुत्या धात्वर्थविशेषणत्वं प्रतीयते-इति। एवं श्रुत्यादिना विशेषणत्वे सति विधिर्विशिष्टविषयो भवति। विशिष्टविधिना तत्तद्विशेषणानामपि स्वस्वविशेष्योद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ कारकत्वेन विहितत्वस्य बोधनात्, सोमादीनां विधितः पारार्थ्यं सिद्ध्यति। तथा च श्रुत्यादीनां तत्तत्पदार्थविशेषणत्वमुखेनाङ्गत्वबोधकविधौ साहाय्यकरणाच्छ्रुत्यादिगम्यत्वञ्चोपपद्यत इति। अयमर्थ आक्षेपसमाधानाभ्यां ग्रन्थकृता समुपपादि। यथा—'कथं तर्हि श्रुत्यादीनि विनियोगकारणानि? तादर्थ्यमेव विनियोगः। तच्चेत् विधितः। न श्रुत्यादीनां तत्कारणत्वमुपपद्यत इति। तदेवं शेषि विशेषप्रतिपादनेन चाङ्गत्वं बोधयतो विधेस्सहायकम् कुर्वन्ति श्रुत्यादीनि विनियोगे कारणान्यभिधीयन्ते, इति।

अत्र विषये खण्डदेवाचार्योक्तं समाधानम्।

भाट्टदीपिकाकारस्तु प्रकारन्तरेणेममर्थमुपन्यस्यति स्म। यथा—यद्यपि नेदृशमङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणकम्, कारकत्वमात्राभिधायित्वात्, तृतीयादेः। तथापि यत्पदार्थः स्वर्गादिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं संसर्गादिना, कृतिः आख्यातात्। कारकत्वं तृतीयादेः, विध्यन्वयित्व विधिपदसमभिव्याहारात्। विधिर्हि विशिष्टभावनां विदधत्, अर्थात् विशेषणान्यपि विधत्त इति। सर्वेषामुद्देश्यत्वेन, विधेयत्वेन वा भावनायामन्वयः, तस्या विध्यन्वयः। अत एवाङ्गत्वघटकीभूतपदार्थान्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्घटककारकत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वेन तेषामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः (भा. दी. पृ. २२४) इति।

शास्त्रदीपिकोक्तलक्षणस्य न्यायरत्नमालायामुक्तलक्षणे पर्यवसानमिति कथनम् ।

उपरि निरुक्तलक्षणस्य समीहितसाधनत्वमङ्गत्वमित्यस्य च विरोधः नाशङ्कनीयः। पूर्वोक्तस्य लक्षणस्यात्रैव पर्यवसानमिति नास्ति विरोधः। अयमर्थो मूल एव व्यक्तः। अयम्भावः। तथाहि—लिङादिशब्दानाम् प्रवर्तनालक्षणो व्यापारः, विधिश्चार्थ इति केचित् मन्यन्ते। भावनातद्गतभिष्टसाधनत्वञ्चेत्युभयमर्थः इत्यपरे मन्यन्ते। तत्र प्रथममते–प्रवर्तनात्मा विधिरिष्टसाधनत्वातिरेक्ते चेतन प्रवर्तयितु नेष्टे, प्रवृत्तिविषयस्य समीहितसाधनत्वमाक्षिपतस्तस्य समीहित प्रत्यङ्गत्वात्तत्र प्रमाण भवति।

द्वितीयपक्षे तु समीहितसाधनत्वस्यैव विधित्वात्तस्य श्रुतिप्रमाणत्वमस्मिन्पक्षे। प्रथमपक्षे त्वर्थात् विधेः प्रमाणत्वमिति विवेक.। अत एव शास्त्रदीपिकाया 'स्रुगादीनां शेषित्व कथमवगम्यते, नहि शेषत्ववाचिनीत्याक्षिप्य समाहितम्। समीहितत्व, साध्यत्वञ्चेति शेषित्वबोधे द्वयमपेक्षितम्। तत्र द्वितीयया साध्यत्वमवगम्यते। विधिबलाच्च समीहितत्व ज्ञायते, अतः द्वितीयासहकृतविधितश्शेषित्वबोधस्सम्भवति।

एवञ्चैतत् सर्वं मनसि निधायैवाभ्यधायि—

'कर्तुस्समीहित येन सिद्ध्यत्यङ्ग तदुच्यते' इति।

• परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ कारकत्वेन विहितत्वमिति लक्षण लौकिकवैदिकसाधारणम्। वैदिकन्तु वेदावगतसमीहितसाधनत्वमिति। शेषत्वगुणत्व–परार्थत्वाङ्गत्वाना वैलक्षण्यनिरासाय मूले समीहितसाधनमङ्गशब्देन शेषगुणादिपर्यायेणाभिधीयत इत्युक्तमिति बोध्यम्।

श्रुतिलक्षणम, तद्विभागश्च ।

स्वार्थप्रतिपादने (प्रमाणा) पदान्तरमनपेक्षमाणशब्दः इति श्रुतिर्लक्षणम्। अर्थात् लिङादिवत् विमर्शनिरपेक्ष यच्छब्दज्ञानमन्यव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थज्ञान जनयति, स तस्मिन्नर्थे श्रुतिः। सा त्रिविधा, विधात्र्यादिभेदेन, तत्र विधात्री कर्तव्यत्वबोधिका। एतेन न्यायप्रकाशार्थसंग्रहस्थो वाक्यसन्दर्भो व्याख्यातः।

एवञ्च शेषिशेषत्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणोपस्थितयोस्सम्बन्धबोधो व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छब्दज्ञानेन जन्यते, सा विनियोक्त्रीति निष्कर्षः। अस्य समन्वयप्रकारः पूर्वं प्रादर्शि। अत्रेदमवधेयम्। यद्यपि विनियोजकमात्रप्रस्तावे विनियोगश्रुतिरेव निरूपणीया, तथापि, श्रुतित्वसामान्यात् इतरत् श्रुतिद्वय प्रसङ्गादुक्तमिति मन्तव्यम्, विधि-तद्विनियोज्यत्वोपस्थापनेन विधिसहकारित्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्।

प्राभाकरमतेन पशुना यजेतेत्यत्र लिङ्गसङ्ख्यान्वयप्रकार ।

प्राभाकरमीमासकाः 'पशुना यजेते'त्यत्र लिङ्गादीना परस्परमनन्वितानामेव प्रथम ग्राहकग्रहणे सति, तदनन्तर पशुनेति तृतीयश्रुत्या पशोर्यागशेषतया ग्राहकैदम्पर्थ्यस्य निर्वाहो भवति। लिङ्ग सङ्ख्ययोश्च करणत्वेनानभिधानात् यागान्वयासम्भवेन पश्चात् पशुद्वारा ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहः वाच्यः। तत्र लिङ्गसङ्ख्ययो' पशुमात्रान्वयेऽपि ग्राहकैदमर्थ्यस्याऽनिर्वाहात् उपादानाख्य आक्षेपापरपर्यायो विधिव्यापारस्स्वी-

कर्तव्यश्चातुर्थिकः । तेन विधिव्यापारेण लिङ्गसंख्ययोर्ग्राहकीयपशुशेषत्वसिद्धेस्तन्निर्वाह इति, प्रतिपादयन्ति ।

तस्य निरास ।

इदमापातरमणीयमिति भाट्टमीमांसका मन्यन्ते । तेषामयमाशयः तथाहि— यत्रानेकार्थाभिधानमेकेन शब्देन युगपत् क्रियते । तत्र तेषामन्वितानामेवाभिधानमिति । यथा 'पशुना यजेते' त्यत्र तृतीयाविभक्त्या लिङ्ग-संख्या-कारकाण्यभिधीयन्ते, तत्रापि 'यदा कर्मादयः विभक्त्यर्थाः, तदैकत्वादयो विशेषणत्वेने'ति कर्त्रधिकरणाभाष्यानुसारेण प्रतीतिबलेन कारकं प्रधानतः, लिङ्गासंख्ये गुणत इति लिङ्ग-संख्याविशेषितकरत्व तृतीयया श्रुत्याभिधीयते । तेषां यागभावनाशेषत्वमित्यर्थः । पशुलिङ्ग-संख्यानान्तु अरुणैकहायनीन्यायेन पाष्ठिकः परस्परान्वयः । एवञ्च अन्वितानामेव तेषामभिधाने परस्परसम्बन्धोऽप्यवगम्यते । अतस्तत्रैकाभिधानमेव विनियोजकम् । अनया रीत्या लिङ्गादीनां साक्षादेकभिधानश्रुत्या भावनाङ्गत्वम् । एकपदश्रुत्या योगाङ्गत्वम् । एवमेकेन लिङ्प्रत्ययेन विधिभावना-कर्तृ-सख्यानामभिधानात् एकस्यैव शब्दस्य सम्बन्धबोधकत्वमिति । तथा च लिङ्गादीना सन्निहितपरित्यागेन व्यवहितेन ग्राहकेण अन्वयो न घटते । उपादानन्तु विचार्यमाणं सिकताकूपवत् स्वयम् विदीर्यते । अर्थात् 'अरुणया-पिङ्गाक्ष्या एकहायन्यासोम क्रीणती'त्यत्र प्रथममारुण्यादीनां क्रयान्वये सति, या अरुणा सा गौरैव, या गौः, साऽरुणा इति द्रव्यगुणयोः परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपो नियमो भवति । तथैव प्रकृतेऽपि एकेन पुंसा पशुना यजेतेति सर्वेषां यागान्वये सति, स पशुरेकः पुमानिति पार्ष्टिको बोधो जायते ।

पश्वेकत्वस्य ग्राहकग्रहणपक्षेऽनिष्टापादनम् ।

प्राभाकरमीमांसकानां पश्वेकत्वस्य ग्राहकग्रहणेनापूर्वार्थत्व (आत्मार्थत्व) निर्वाहाय करणीभूतपशुसम्बन्धित्वाकाङ्क्षया नाविवक्षितत्वमिति कथनमविचारितरमणीयं प्रतिभाति । एवं विवक्ष्यमाणेऽनिष्टमापद्यते, 'पशुनायजेते'त्यत्र तृतीयाविभक्तिः प्रातिपदिकार्थगतमेवैकत्वमभिधत्ते क्रियाकारकतया, तथापि नाविवक्षितम् । अस्यापि ग्राहकग्रहणेनापूर्वेदमर्थ्यं तावदापादितम् । तच्चास्य केन द्वारेण निर्वहत्विति द्वारापेक्षायाम्, संख्येयावच्छेद एव सामर्थ्यात् द्वारमिति प्रतीयते । पशुरपि यागांगत्वेन विहितः परिच्छेदकमतेक्षते, अपरिच्छिन्नस्य यागसाधनत्वासम्भवात् । तत्स्थतया चैकत्वं प्रतीयते । तथा चैकत्वस्य ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहाय अपूर्वमेव विनियोगापर्यायमेकत्वस्य करणीभूतपशुसम्बन्धित्वमाकांक्षतीति विवक्षितमेकत्वमिति ।

अत्र वयं ब्रूमः–एकत्वस्य ग्राहकग्रहणं नोपपत्तिमत् । परविशेषणत्वादन्विताभिधानं हि ग्राहकग्रहणमित्यभिधीयते प्राभाकरमीमांसकैः । तच्च योग्यतायामायतते, न च पशुविशेषणमन्येनान्वेतुं योग्यम् ।

एतेन स्थलान्तरस्य निरास इति कथनम् ।

अनेनैव न्यायेन 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र ग्रहैकत्वमपि विवक्षितं स्यात् । तस्यापि ग्राहकग्रहणेन विध्यैदमर्थ्यमवगतमेव । तस्यापि द्वारापेक्षायाम् ग्रहस्थत्वेनावगतस्य

सामर्थ्यावगतसंख्येयपरिच्छेदद्वारस्य स्वात्मार्थत्वं कर्तुं सम्मार्गकर्मीभूतग्रहसम्बन्ध नियोग एवाक्षिपतीति वक्तुं शक्यत इति। एवञ्चाक्षेपलभ्यं न वाक्यं भिनत्तीति ग्रहैकत्वविवक्षा दुर्वारा स्यात्। अतस्तदीयप्रक्रियया पशुग्रहैकत्वस्य विवक्षाऽविवक्षे न भवितुमर्हत इति, अस्मदुक्तप्रकार एव साधीयानिति ध्येयम्। एतत्सर्वं पार्थसारथि-ग्रन्थेषु कृतपरिश्रमाणां पुरस्तात् नावशिष्यते वक्तव्यम्।

श्रुतिनिरूपणस्योपसंहारः।

एवञ्च श्रुतिस्त्रिविधा विधात्र्यादिभेदेन। विनियोक्त्र्यपि त्रिधा-एकाभिधानरूपा, विभक्तिरूपा, एकपदरूपा चेति। यत्र शेषिणि साध्यत्ववाचिनि द्वितीया, व्रीहीनिति यत्र शेषसाधनत्ववाचिनी दध्नेति तत्र श्रुतिविनियोगः। एवञ्चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमी-विभक्तिषु श्रौत एव विनियोगः। यत्र श्रुतिविपर्ययः, तत्र लक्षणया साध्यत्वम्, साधनत्वं प्रतिपाद्यते, तत् तत्प्रतिपादनञ्च पदान्तरान्वयपरामर्शफलमिति, तस्य वाक्यनिमित्तत्वमिति संक्षेपः।

लिङ्गनिरूपणम्।

लिङ्गं नाम सामर्थ्यं रूढिरिति पर्यायः, तेन यौगिकशब्दात् समाख्यातस्फुट-स्तस्य भेदः। तच्च दृष्टार्थेष्वेव विनियोजकम्।

तच्च द्विविधं सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षम्, तदनपेक्षमिति। अयमर्थो 'लिङ्गक्रमसमाख्यानादि (मी. द. ३-२-२०) त्यधिकरणे व्यचारि। अदृष्टसाध्ये विषये वस्तुसामर्थ्यस्यागमैकसमधिगम्यतया तत्र श्रुत्यादिभिरेव विनियोगो भवति।

अत्रेदमवगन्तव्यम्-आकांक्षाया अभावे योग्यतारूपस्य लिंगस्य विनियोजकत्वं न भवति। मन्त्रगतप्रयोजनाकांक्षायाः शान्तये सर्वेषां मन्त्राणां नोपपद्यते। अत एवं वक्तव्यम्-यत्र स्वारसिकाकांक्षानिवृत्तेराकांक्षोत्थापकसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षा भवत्येव। तच्च प्रमाणान्तरं क्वचिद्वाक्यम्, क्वचित् स्थानम्, क्वचित्समाख्या वेत्यत्रा-नादरः। तत्राद्यं यथा-येयजामहादिमन्त्राणां 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः (तै. सं. १-६-१-११) इति। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादीनां प्रकरणम्। यूपानुमन्त्रणमन्त्रादौ समाख्येति विवेक्तव्यम्।

यत्र तु स्वारसिकी आकांक्षा न निवर्तते, यथाऽर्थज्ञाने, उपनिषज्जन्यात्मज्ञाने वा तत्राकांक्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणमन्तरेणाऽपि तन्निरपक्षात् सामर्थ्यादेव विनियोग उपपद्यत एव। एतत्सर्वं मनसि कृत्वैव शास्त्र-दीपिकायाम्, तदनुसारिणि न्यायप्रकाशादौ सामर्थ्यं द्विविधमिति। तदेवोपपाद्यते। तथाहि—सिद्धसामर्थ्यस्य दृष्टसाध्यमात्रविषयत्वात्, दृष्टार्थानामेवाङ्गानां विनियोजकं लिङ्गम्। सन्निपातिष्वपि नादृष्टार्थेषु, एवमारादुपकारकेषु क्वापि न लिंगम् विनियो-जकमिति निष्कर्षः।

आद्यस्य बर्हिर्लवनमन्त्र उदाहरणम्। द्वितीयन्तु अर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठा-नाङ्गत्वमिति। अत एव मित्रमिश्रेणोक्तं लिङ्गादेवाङ्गत्वं ज्ञानस्येति। मन्त्राधिकरणन्तु दृष्टार्थमन्त्रानधिकृत्यैव प्रावर्तिष्ट। वेदभाष्यकृता शङ्कासमाधानाभ्यामयमर्थः प्रत्यपादि।

ननु मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थस्मारकत्वम् क्वचिदनुपपन्नम् अदृष्टार्थेषु नायं दोषः। मन्त्राधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात्, नादृष्टार्थेषु। 'दिवो वा विष्णावि'त्यादिस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यत इति लिङ्गविनियोगाविषयत्वात्-(तै सं. भा भू. इति। पृ. २१) इति मन्त्राणां मुख्य एवार्थे विनियोगः, न गौणे इत्ययमर्थः लिङ्गाधिकरणे मी द. ३-२-१ व्यवस्थापितः।

वाक्यनिरूपणम्।

समभिव्याहारो वाक्यम्। अत्र वाक्यमिति लक्ष्यनिर्देशः, समभिव्याहार इति लक्षणम्। समभिव्याहारो नाम सहोच्चारणम्। कयोरित्याकाङ्क्षायामङ्गाङ्गिवाचकपदयोरव्यवधानेनोच्चारणं वाक्यमिति फलति। उदाहरणम्—'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति'। तै सं. ३-५-७-२ इति। अस्यायमर्थः—यस्य यजमानस्य जुहूः—होमसाधनीभूतः पात्रविशेषः पलाशवृक्षनिर्मितो भवति, स यजमानः पापम् श्लोकम्—अपकीर्तिं न शृणोतीति। अत्राङ्गिवाचकं जुहूपदम्। अङ्गवाचकं पर्णतापदम्। अत्र साध्यत्वसाधनत्वादिवाचकद्वितीयादेरभावेऽपि, अङ्गाङ्गिवाचकपदयोस्समभिव्याहारमात्रादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वमिति।

अत्र समभिव्याहारो वाक्यमित्येतावन्मात्रोक्तौ 'व्रीहीन् प्रोक्षती'ति श्रुतिस्थलेऽपि वाक्यलक्षणस्य सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिस्स्यात्, अतस्तद्वारणाय साध्यत्वादिवाचकद्वितीयादिविभक्तिशून्यत्वे सत्यङ्गाङ्गिवाचकपदयोस्सहोच्चारणं वाक्यमिति बोध्यम्।

उदाहरणान्तरप्रदर्शनम्।

तस्योदाहरणान्तरम्, यथा—'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे, अश्विनोर्बाहुभ्याम्' पूष्णो हस्ताभ्याम्, अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति। अत्र अग्नि-जुष्ट-निर्वापादिपदार्थानां दर्शपूर्णमासयागे सम्भवात् पदत्रयमेव समवेतार्थाभिधायि, तावन्मात्रस्याग्न्यादिविशिष्टे निर्वापे लिङ्गाद्विनियोगः, देवसवित्रादिपदार्थानामेतत्पदैकवाक्यतया निर्वापे विनियोग इति बोध्यम्। अत एवोक्तम् ग्रन्थकृता मन्त्रेष्वपि यानि समवेतार्थाभिधायिव्यतिरिक्तानि सवित्रादिपदानि, तेषां वाक्येनैव निर्वापादिषु विनियोगः,' (न्या. र मा पृ. १५४) इति।

प्रकरणनिरूपणम्।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणमिति लक्षणवाक्यम्। अत्र प्रकरणमिति लक्ष्यनिर्देशः, उभयाकाङ्क्षेति लक्षणमिति विवेकः। लक्षणवाक्यस्यायमर्थः-अंगानाम्, प्रधानस्य, प्रधानानां वाऽऽकांक्षा। अर्थात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः यजेते'ति यागस्य साधनत्वेन फले विधानम्। यागेन फलं कथं कर्तव्यमिति साधनस्येतिकर्तव्यताकांक्षाऽस्ति। इतिकर्तव्यता च साध्यसव्यपेक्षा। तथा चांऽगानि भाव्यापरपर्यायं प्रधानोपकारमपेक्षन्ते, अंगवाक्ये फलस्य अनिर्देशात्। प्रधानञ्चोपकारकमपेक्षते। एवञ्चांगप्रधानगतपरस्पराकांक्षा फलाकांक्षाविशिष्टकथंभावाकांक्षेत्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयभावनासन्निहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेनेति ज्ञेयम्। प्रयाजादिदर्शपूर्णमासयोराकांक्षावतोः संबन्धः प्रकरणम्। उभयोराकांक्षावत्त्वे सति तत्संबन्धप्रतिपादकमेकम् वाक्यम्-प्रयाजादिभिरुपकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदित्याकारकं परिकल्प्यते। यथोक्तमक्ताधिकरणवार्तिके—

'स्वार्थबोधे समाप्तानामगागित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्व पुनरुपहृत्य जायते' ।। (त वा पृ ३६६) इति ।

वाक्यादभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते, अभिधानसामर्थ्यात् विनियोक्त्री श्रुतिः । तया विनियोगः । एवमेव सर्वत्रोत्तरोत्तरप्रमाणैः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनाद्वारेणैव विनियोगः, बलाबलाधिकरणसिद्धान्तात् ।

अस्य वार्तिकस्य शकरभट्टीयं व्याख्यानम् ।

मीमासाबालप्रकाशे त्वक्ताधिकरणवार्तिक प्रयोगविधिनिरूपणपरतया व्याख्यातम् । अस्यायमभिप्रायः । तथाहि—प्रवर्तनैकरसोविधिरुत्पत्त्यादिभेदेन चतुर्विध इति १९३–१९४ पृष्ठयोर्विवरिष्यते, तत्रोत्पत्ति विनियोगाधिकारविधीना प्रत्यक्षेणोपलम्भात् ते क्लप्ताः । प्रयोगविधिस्तु कल्प्य एव, न तु क्लप्तः । अत एव श्रीकृष्णयज्वाऽभिदधे—प्रयोगविधिरश्रौत इति । एवञ्च प्रयोगविधिरूप महावाक्य नित्यानुमेयमेवेति । तथा च बालप्रकाशसन्दर्भः—'कल्पितागवाक्यैकवाक्यताको हि प्रधानविधिरेव प्रयोगविधिरि'ति (मी बा प्र पृ ९) ।

तस्य द्वेधा विभाग. ।

तच्च द्विविधम्—महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदेन । तयोर्विषयविवेचनम्—अवान्तरप्रकरणमगीकर्तव्य, न वा तदभ्युपगमानभ्युपगमयोर्दूषण—भूषण व्यवस्था, तदनगीकर्तृप्राभाकरमते निवीताधिकरणादीनामनुपपत्तिश्चेत्यादिक मूले, टिप्पण्याञ्च (न्या र मा पृ १५८ तः १७२) पर्यन्ते च विवेचितमिति नेह प्रतन्यते ।

स्थाननिरूपणम् ।

अत्रेदमवधेयम्—स्थान नाम विनियोगे पञ्चम प्रमाणम् स्थानम् क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् । देशसामान्य स्थानमिति लक्षणवाक्यम् । अत्र स्थानमिति लक्ष्यनिर्देशः, देशसामान्य लक्षणम् । देशसामान्यम्—समानदेशत्वम् । समानदेशपठितत्वमित्यर्थः । अत्र 'सूत्रे क्रमश्च देशसामान्यादि'ति क्रम-देशसामान्ययोर्भिन्नविभक्तिनिर्देशात् भिन्नार्थत्वमिति भ्रान्तिर्भवतीत्यभिप्रेत्य शास्त्रदीपिकाकृताऽभिहितम्—यत् 'क्रम इति च देशसामान्यमुच्यते' इति ।

तस्यायमाशयः—क्रमश्च विनियोगे प्रमाणम्, देशसामान्यरूपत्वात् । तस्मादाकाक्षादिक्रमेण विनियोगसभवादिति सूत्रार्थः । अतो भिन्नविभक्तिनिर्देशेऽपि नार्थभेद इति बोध्यम् ।

स्थानस्य द्वैविध्यम् ।

तत् द्विविधम्—पाठसादेश्यम्, अनुष्ठानसादेश्यञ्चेति । तत्राप्याद्यम् द्विविधम्—यथासख्यपाठः, सन्निधिपाठश्चेति । तत्राद्यस्योदाहरणम्—काम्येष्टिकाण्डे प्रथममिन्द्राग्निदैवत्य काम्येष्टिद्वयमाम्नाय, ततो वैश्वानरदेवत्य काम्येष्टिद्वयमित्येव प्रकारेण काम्येष्टयः पठिताः । काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डे प्रथममिन्द्राग्निदेवत्य याज्यानुवाक्यायुगल पठित्वा, ततो वैश्वानरदेवत्यमित्येव क्रमेण याज्यानुवाक्यामन्त्रास्समाम्नातास्सन्ति, काम्या याज्या इति याज्ञिकमीमासकाना समाख्याबलादिष्टिकाण्डस्य, याज्यानु-

वाक्यमन्त्रकाण्डस्य च समाख्यया सामान्यसंबन्धेऽवगते, यथासंख्यपाठात् प्रथमाया इष्टेः प्रथमं याज्यानुवाक्या।युगलमंगं भवति, द्वितीयाया इष्टे द्वितीय याज्यानुवाक्या-युगलमंगमित्येवंरूपो विशेषसबन्धोऽवगम्यते। तत्र लिग-क्रमाभ्यां निर्णयः- इति, भाष्य-वार्तिकशास्त्रदीपिकादिष्वक्षुण्णोऽयं पन्थाः।

इदञ्च मैत्रायणीयसहितानुसारेण। तथाहि-मैत्रायणीयसंहितायाम् द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमेऽनुवाके ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य सजाता वीयुः मै सं २-१-११ इत्यैन्द्राग्नेष्टि विधाय, तत्रैव द्वितीयेऽनुवाके वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्, कामाय (मै स. २-१-२) इति वैश्वानरेष्टिर्विधीयते, एवं चतुर्थकाण्डे एकादशप्रपाठके इन्द्राग्नी रोचना दिवः (४-११-१) मन्त्रानाम्नाय, वैश्वानरो न ऊत्या ४-११-१५ इत्यादिवैश्वानरादिमन्त्राणां पाठात्।

तैत्तिरीयसंहितायां विशेषः।

तैत्तिरीयशाखानुसारेणायम्—ऐन्द्राग्नेष्ट्यस्तु फलभेदेन ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदि. (तै सं. का. प्र. २ अनु १) त्यादिना षडाम्नाताः। मन्त्रकाण्डे 'उभा वामिन्द्राग्नी (तै सं १-१-१४) ति इन्द्राग्निलिंगकाश्चत्वारो मन्त्रास्समाम्नाताः। एवं वैश्वानरदैवत्यं काम्येष्टिद्वयम्, वैश्वानरदेवत्यं याज्यानुवाक्यायुगलमित्येवं क्रमेण याज्यानुवाक्यामन्त्रास्समाम्नाताः। काम्येष्टिकाण्डम्, काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्ड-मिति याज्ञिकानाम् समाख्यया इष्टिकाण्डस्य याज्यानुवाक्यामन्त्रकाण्डस्य च परस्परं सामान्यसंबन्धेऽवगते, प्रथमाया इष्टेः प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलमंगम्, द्वितीयाया द्वितीयमित्येवंरूपो विशेषसंबन्धो यथासंख्यपाठरूपात् स्थानादवगम्यते, तत्र नियामकं-लिगादीति 'लिग क्रम समाख्यानात् काम्ययुक्तम् समाम्नानमि' (मी. द. ३-२-७) त्यत्र स्थितम्।

क्रमसमाख्ययोरादरः।

अत्रेदमवधेयम्—अत्र क्रमसमाख्ययोरादरोऽवश्यं कर्तव्यः, अन्यथाऽतिप्रसंग-स्स्यात्। तथाहि-अत्र क्रममात्रविवक्षणे आग्नेयेष्टिक्रमे समाम्नातानां मन्त्राणां तदिष्टा-न्वयमात्रेण क्रम उपपद्यते, तदिष्टौ सामिधेनीष्वेवान्वयस्स्यात्, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात्। यदि समाख्यामात्रं गृह्यते, तर्हि यत्रैकदेवताका नाना इष्टयः, मन्त्राश्च नाना सन्ति तत्र व्युत्क्रमेणाप्यन्वयस्स्यात्, अतस्तद्वारणायोभयसमादर इति बोध्यम्। एतत्संभवन्मन्त्रविषयम्। असंभवतान्तु मन्त्राणां तास्वेव सामिधेन्यादौ क्रमसहितेन लिगेन विनियोग इति।

यथा—सौमारौद्रेष्टिक्रमे आम्नातानां मानवीनामृचाम्। प्रधानदेवताप्रकाश-कत्वाभावात्। क्वचित् प्रधानदेवताप्रकाशनसामर्थ्येपि बहुत्वादसंभवः।

यथा—'अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि'त्येतदिष्टिक्रमे समाम्ना-तानां 'कृणुष्व पाज' इत्यादीनामिति अलमनल्पाक्षरक्षरणेन।

अत्र ग्रन्थकृता क्रमलक्षणमभिधाय, तस्य पाठानुष्ठानसादेश्यभेदेन द्वैविध्यं आदर्शि, पाठसादेश्यं सन्निधेरुपलक्षणमिति न दोषः। न्यायरत्नमालाकारोऽयं यत्रांगांगि-

नोस्समानदेशे पाठः। यथा–दब्धिमन्त्रस्य, उपांशुयाजस्य चेत्यादि (र-मा-पृ. १७२) ति। वदन्निदमेवोदाहरणमित्यभिप्रेयाय, तथाहि–दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्रस्समाम्नायते 'दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुदभेयमि ('तै सं १–६–२) ति। अस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणे विनियोगमनाम्नाय, अर्थविवरणमेव कृतं दृश्यते, अतोऽस्य मन्त्रस्योपांशुयाजागतायां न श्रुतिः, वाक्यं वा विद्यते, इति पूर्वपक्षयित्वा, सिद्धान्तः कृतः—आध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नोषीययागास्त्रयः क्रमेण विहिताः। याजमाने काण्डे तद्विषयास्त्रयो मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नाताः, तेपूपरि निर्दिष्टो मन्त्रः आग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्रयोर्मध्ये पठितः। तस्माद्यथासंख्यपाठेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽगमिति, पार्थसारथिमिश्रो न्यायरत्नमालाया प्रतिपादयांबभूव। इदमेवानुसरन्नधिकरणमालाकारः क्रमाधिकरणे (मी द. ३–३) सिद्धान्तं न्यरूरुपत्।

अत्र कर्कोपाध्यायमतम्।

कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारः कर्कोपाध्यायः 'तदंगमितरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामि (का श्रौ सू. अ. १-कं-सू. ३) ति सूत्रव्याख्यानप्रसंगे यच्चेत्यादिना विनियोगः इत्यन्तेन पितृभूत्याचार्यमतमनूद्य, तन्नातीव शोभत इत्यादिना सन्दृष्य स्वमतमुपचिक्षेप—यदत्र प्रकरणेन विनियोगः, तद्यदि विशेषे व्यवस्थाप्येत क्रमेण, प्रकरण बाधितं स्यात्' (क भा. पृ १२) इति।

तत्परीक्षणञ्च।

अत्र वयं ब्रूमः- दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य प्रबलप्रमाणलिगाश्रितत्वेन दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितस्य पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन न विनियोगः, अपि तु समाख्याया लिगाश्रितत्वेन विकृतौ विनियोग इति।

प्रकृतेऽपि प्रकरणात् दुर्बलस्यापि क्रमस्य प्रबललिगाश्रितत्वेन प्रकरणस्य बाधात्।

'अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः' ॥ इति।

एवञ्चोपाध्यायमतं चिकित्सितमिति वेदितव्यम्।

सन्निधिनिरूपणम्।

सन्निधेरुदाहरणम्—शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे (तै. सं १–१–२) इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैस्समाख्याते काण्डे पठितः। समाख्यायौगिकः शब्दः, योगश्च शास्त्रसिद्धः। पुरोडाशस्येमे पौरोडाशाः, तेषां व्याख्यानं (प्रतिपादकं काण्डं) पौरोडाशिकम्। 'तस्य व्याख्या न इति व्याख्यातव्यनाम्नः' (पा. ४-३-३६ सू.)। एवञ्चात्र प्रकृतिः पुरोडाशमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययश्च काण्डम्। तेन पुरोडाशपात्राणां न मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षः, अर्थापत्त्या कल्पनीयः। सान्नाय्यपात्राणां कुम्भी–शाखा–पवित्रादीनां शोधने मन्त्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्षः। इध्माबर्हिस्संपादनस्य हविर्निर्वापस्य चान्तरालदेशस्सान्नाय्यपात्राणामुक्तः। मन्त्रश्चायमिध्माबर्हिर्निवापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते, अतस्सन्निधिना सान्नाय्यपात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग इति।

अत्र मयूखमालिकाकारस्य मतम् ।

शास्त्रदीपिकाव्याख्याता निट्टिलकुलतिलकस्सर्वतोमुखसोमयाजी सोमनाथदीक्षितः कथयति—यन्नेदं सन्निधेरुदाहरणं भवितुमर्हति—इति । तस्यायमाशयः । तथाहि—नहि शुन्धध्वमिति मन्त्रः सान्नाय्यपात्रशुन्धनविधिसन्निधावाम्नातः । यतः पात्राणामासदनोत्तरकाले प्रोक्षणं (शुन्धनं) मन्त्रस्य शुन्धनप्रकाशनसामर्थ्यात् शोधनीयपात्रप्रकाशकस्यापि सान्नाय्यपात्रशोधनागत्व वक्तव्यम् । तन्न संभवति, तद्विधिसन्निधौ पाठाभावात् ।

किञ्च तैत्तिरीयब्राह्मणेऽस्य मन्त्रस्य पौरोडाशिकपात्रप्रोक्षणे विनियोगस्समाम्नायते, प्रजापतिर्यज्ञमसृजत, तस्योरवे अस्रंसेतां (तै. ब्रा. सं. ३-२-३) मित्यादिना । अतएव कौस्तुभकृताऽभ्यधायि क्वचित्सन्निधेः क्रमस्यापूर्वसाधनतालक्षणतात्पर्यग्राहकत्वेऽपि नांगत्वे प्रामाण्यम् । प्रकृते तु वाचनिकांगसन्दर्शनैवापूर्वसाधनतालक्षणाग्राहकत्वेन, तदपि नास्तीति बहुपराक्रान्तम् । तथा च सन्निधिना शुन्धनमन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणांगत्वकथनमयुक्तमिति । अतएव सोमनाथीये शाखान्तराभिप्रायेण वेद बोध्यम् । (शा. दी. पृ. २४०) इति प्रतिपादितम् । सोमनाथीयस्यैव वाक्यसन्दर्भस्य प्रभावल्याम (पृ. २४–२५) क्षरशोऽनुवादः कृत इति बोध्यम् ।

सन्निधेर्विकृतिविषयत्वव्यवस्थापनम् ।

अतस्सन्निधिलक्षणः क्रमो विकृतिविषय इति वक्तव्यमापतति, अन्यतराकांक्षया तत्र संबन्धो भवति । तथाहि—विकृतिसन्निधौ यदपूर्वमंग पठ्यते, तत्र फलस्याश्रवणात् तदंगं फलमाकांक्षति, अस्यानर्थक्यं माभूदिति तत्प्रत्याकांक्षा कल्पते, सोऽयमन्यतराकांक्षालक्षणः क्रमः । उदाहरणम् । यथा सांग्रहणीष्टिसन्निधावाम्नाता आमनहोमाः । अतएव न्यायप्रकाशादौ यथासंख्यपाठक्रम निरूप्य, सन्निधिपाठक्रमस्य आमनहोमा उदाहृताः, तथाहि यानि तु वैकृतान्यगानि प्राकृतांगाननुवादेन विहितानि संदंशापतितानि, तेषां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् । तेषां कैमर्थ्याकांक्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते, उपस्थितत्वात्, अतएव तेषु न विश्वजिन्न्यायावतारः, स्वतन्त्रफलार्थत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेः' (न्या. प्र. पृ. ८४) इति । तस्मादामनहोमानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठादिति ज्ञेयम् ।

आमनहोमविषये शास्त्रदीपिका-न्यायरत्नमाला-तन्त्ररत्नग्रन्थ-सन्दर्भाणां सामञ्जस्यवर्णनम् ।

अत्रेदमवधेयम्—पार्थसारथिमिश्रेण न्यायरत्नमाला-शास्त्रदीपिका-तन्त्ररत्नादिग्रन्थेषु प्राकृतांगप्रयाजानुयाजमध्ये आमनहोमानां विधानमिति प्रतिपादितं दरीदृश्यते, विकृतिष्वपि यत् प्राकृतांगमध्ये पठितम् । यथा—आमनहोमः । तस्य प्रकरणेन ग्रहणम् (न्या. र. मा. १६४) ति । अनेन ग्रन्थसन्दर्भेणामामनहोमानां प्राकृतांगमध्य एव पाठ उक्तः ।

एवम्—प्रयुक्तिलक्षणे चतुर्थचतुर्थाधिकरणे प्राकृतांगमध्ये विहितत्वेन प्रकरणसंस्पर्शस्यापि संभवादि (शा. दी. पृ० ३९६) ति शास्त्रदीपिकासन्दर्भेणोपर्युक्त एवार्थः प्रतिपादितः ।

एवम्—तन्त्ररत्नेऽपि प्राकृतास्तावदाकांक्षयैव गृह्यन्ते। तयोर्द्वयोः परामृश्यमानयोर्मध्ये पतितमपूर्वमप्यगमाकांक्षायामव्यावृत्तायां विधीयमानमाकांक्षापरनामधेयप्रकरणेन गृह्यते। यथा—'यत्प्रयाजानां पुरस्तात् जुहुयात्, बहिरात्मानं सजातानां दध्यात्, यदनुयाजानां परस्तात्, स्वर्गम् लोकमपक्रामेत्, मध्ये जुहोति, मध्यत एव सजातानामात्मन् धत्ते (मै. स. २-३-२) इति। त्रयाणां ग्रन्थाना परामर्शेनामनहोमाः प्रकरणेन गृह्यन्त इति प्रतीयते। परं विचार्यमाणे प्रकरणग्राह्यत्वस्यापि सभवादिति शास्त्रदीपिकायामेवकारेणऽस्य सूचनात्। आमनहोमानां सन्निधिग्राह्यत्वमेव युक्तमिति प्रतीयते। एवं सति बलाबलाधिकरणगतराणकग्रन्थोऽपि आमनहोमानाम् सान्निधिविषयत्वप्रतिपादनपरः संगच्छते, अतस्तन्त्ररत्नाद्युक्तिमात्रमाश्रित्य न्यायप्रकाशग्रन्थः 'यत्तु विकृतौ ...... तदपि प्रकरणेन विनियुज्यते। इति व्याख्यातव्यः। एवं न्यायरत्नमालासन्दर्भेऽपि योजनीय इति।

तथा चायमत्र निष्कर्षः—'वैश्वदेवीं साग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकामः (तै. सं. २. ३. ९. २) इति वाक्यविहितायास्सांग्रहणीष्टेः सन्निधौ विहितानां 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' (तै. सं. २-३-५-४) इत्यामनहोमानां सान्निधिग्राह्यत्वमेव पार्थसारथिमिश्रस्याभिमतम्, युक्तियुक्तञ्चेति, वयं प्रतीमः।

यथासंख्यपाठरूपक्रमस्योदाहरणविषये दीक्षितेन्द्राणां मतम्।

अध्वरमासकाः मन्त्रकाण्डस्यैव काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्यया याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमम्, द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः, स यथासंख्यपाठादिति मन्यन्ते, परन्तु परिमलकाराः तृतीय तृतीय चतुर्दशेऽधिकरणे न्यायसंग्रहोक्तमाश्रित्य प्रकारान्तरम् वर्णयन्ति। तथाहि—प्रदेशद्वयसमाम्नातयोस्सबन्धनिमित्त संज्ञैक्यम् समाख्येति मीमांसकोक्तप्रकारं प्रहाय प्रकारान्तरमुपापादि उदाहारि च अतिमुक्तिहोमानाम्, अग्निर्यज्ञं नयतु प्रजानन् (तै० सं०) मन्त्राणाञ्च संबन्धनिमित्तमाध्वर्यवमिति समाख्या, तथा प्रकृतेऽपीष्टि—मन्त्रकाण्डयोः काम्येष्टिकाण्डमित्येवमादिरूपैका संज्ञाऽस्तीति। एवञ्च काम्येष्टिकाण्डस्य याज्यानुवाक्याकाण्डस्य समाख्यायास्संज्ञाया एकत्वात् सामान्यसंबन्धः सिद्ध्यति—एतासामिष्टीनामेते याज्यानुवाक्यामन्त्रा इति विशेषसबन्धः प्रथमाया इष्टेः प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलम्, द्वितीयाया द्वितीयमित्येवंरूपः सन्निधिवशात्। तथा चायं संपिण्डितोऽर्थः—मीमांसकमते मन्त्रकाण्डस्यैव याज्यानुवाक्याकाण्डमिति संज्ञया (समाख्यया) संबन्धः—इति मखीन्द्राणां मते तु इष्टीनाम्, मन्त्राणाञ्च संबन्धो यो मीमांसकेनोक्तः इष्टिकाण्डस्य च संज्ञैक्यमिति विशेषो बोध्यः।

शिवादित्यमणिदीपिकायां दीक्षितेन्द्रैः प्रतिपादितस्य प्रकारस्य कथनम्।

मीमांसकमूर्धन्या दीक्षितेन्द्रास्तु शिवार्कमणिदीपिकायां स्थानं सावान्तरभेदं भंग्यन्तरेणोपपादयन्ति। तथाहि—स्थानं द्विविधम्—यथासंख्यम् सन्निधिश्चेति। तत्राद्यस्योदाहरणं दब्धिमन्त्रः। तस्याग्नीषोमीयमन्त्रद्वयमध्ये समाम्नातस्याग्नेयाग्नीषोमीयद्वयमध्येऽनुष्ठेयोपांशुयाजशेषता। इदञ्च न्यायरत्नमालानुसारेणैव। परं सन्निधौ विशेषः-

आम्नानसन्निधिः, अनुष्ठानसन्निधिश्चेति सन्निधेर्द्वैविध्यम्। आद्येन शुन्धमन्त्रस्य महाप्रकरणावान्तरप्रकरणरहितस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणशेषता, इदञ्च यथाश्रुतशास्त्रदीपिकानुसारेण। द्वितीयेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयपशुशेषतेति प्रतिपादयांबभूवुः–इति।

समाख्यानिरूपणम्

समाख्या यौगिकशब्दः। तेनास्याः लिंगात् भेदः सूचितः। सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति। तत्र होतृचमस इति वैदिक्या समाख्यया होतुश्चमसभक्षणांगत्वम्। आध्वर्यवमिति लौकिक्या समाख्ययाऽध्वर्योः तत्तत्पदार्थांगत्वमिति स्थितिः।

अत्रेदं बोध्यम्। तथाहि–'तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यस्य नाम्नः' (पा० सू० ४–३–३६) इति पाणिनीयं स्मरणम्। तेनाध्वर्योरिमे आध्वर्यवास्तेषां व्याख्यानमित्यर्थे अण्प्रत्ययो विहितः। 'अध्वर्युं वृणीते' इति विधिनाऽध्वर्योर्वरणाख्यस्संस्कारो विहितः, तेन संस्कृतस्याध्वर्योः प्रयोजनाकांक्षा जायते समाख्यावगतसंबन्धेन शाखाच्छेदनादिपदार्थोपस्थितिर्जायते। पदार्थानाञ्च कर्त्रपेक्षायां तेनैव संबन्धेनाध्वर्योरुपस्थितेः। मिथ उपस्थितानां तेषां परस्परसंबन्धस्य योग्यतावशात् क्रियाकर्तृभावलक्षणतया सिद्धस्य प्रयोगविधिना ग्रहणमुपपद्यते। अत अध्वर्य्योस्तत्तत्पदार्थांगत्व सिद्ध्यति। अनुष्ठानस्य प्रवाहानादितया प्रत्यक्षेणैव क्रियाकारकभावसबन्धमवगत्य प्रयोगोपपत्तौ पश्चात् न्यायविदामन्यमूलासंभवे समाख्यात एव तत्प्रतीतिकल्पनं संगच्छते, अत एव यत्र यौगिकपद–तदवयवाभ्यां शेषशेषिभावेनान्वययोग्यपदार्थोपस्थितिः, नतु द्वितीयातृतीयादाविव शेषशेषित्वान्यतरस्य, अतस्तत्र होतृचमसाध्वर्यवपदरूपसमाख्या षष्ठं प्रमाणमिति मीमांसका मन्यन्ते, समाख्याचानादिः, संकेतयितुरस्मरणात्।

तथा च वार्तिकम्—

'लौकिकं वैदिकं वापि प्रमाणं दोषवर्जितम्।
सर्वमाश्रीयते स्वार्थे न चास्मिन् दोषसंभवः' ॥ इति ॥

अतो गवादिशब्दानां शक्तिग्रह इव, अत्रापि संभवेन नान्योन्याश्रयत्वापत्तिः। एतेन प्रभावल्यामन्योन्याश्रयत्वापादनमभित्तिचित्रायते।

अत्राचार्यखण्डदेवमतम्।

खण्डदेवाचार्यस्तु–क्लृप्तावयशक्तिकं पदं द्विविधं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वय्यर्थकम्, तद्भिन्नञ्च। आद्यं निर्मन्थ्यादिपदम्। द्वितीयन्तु आध्वर्यवमधीयते, प्रैतु होतृचमस इत्यादौ। अत्र चैकवाक्यतासंपादकपदमात्रम् कल्प्यते–यमध्वर्युं वृणीते, सोऽग्नीनन्वादधातीति। तच्चान्वादधातीत्यादिविधेः, अध्वर्युं वृणीते इति विधेश्च कथञ्चिदस्त्येकबुद्धिविषयता, अतः पदमात्रकल्पनमिति प्रतिपादयाबभूव।

तस्य समीक्षा

अत्र वय ब्रूमः—इदञ्चापातरमणीयमिति। यतो हि अंगवाक्यानाम् बहुत्वात् तत्तद्वाक्यैकवाक्यतासंपादकानां तत्तच्छब्दानां कल्पनापत्तेर्महत् गौरवं स्यात्। धर्मिग्राहकप्रमाणेन काण्ड एव स्वतन्त्राध्वर्युकर्तृकत्वविनियोगविध्येकवाक्यताकल्पनमेव

युक्तम्, न हि तत्तदंगविध्येकवाक्यताकल्पनम्, गौरवात्। अतः प्राचीनमतमेव साधीय इति तत्त्वम्।

समाख्या यौगिकश्शब्द इति यथाश्रुतमीमांसकप्रसिद्धिमनुरुद्ध्य वदतां मतानुवादः।

दीक्षितेन्द्रैश्शिखरिणीमालायाः—

'त्वदन्यं कं ब्रूमः परमशिव सर्वेश्वर इति,
त्वमीशानादीनां ननु भवसि वाच्यश्रुतिगिराम्।
समाख्यानन्त्वेताश्श्रुतय इति मोहान्धकुहरे
स्फुरन्मीमांसाद्दक् प्रपतति न चेतः कृतधियाम्' ॥

इति (श्लो. ४२ पृ. १४५) शिवतत्त्वविवेकव्याख्याने समाख्या यौगिकः शब्द इति मीमांसकश्लोकैकदेशश्रवणमात्रसन्तुष्टैरुक्तम्—यदीशानादिशब्दास्समाख्याः, अत एव 'पतिंविश्वस्यात्मेश्वरमि'त्यादिवाक्येभ्यः दुर्बला इति परमतमनूद्य दूषितम्। तथाहि—श्रुति-लिंगादीनां स्वस्वप्रमेयपरिच्छेदं प्रति सन्निकर्ष-विप्रकर्षविशेषकृत बलाबलम्। शीघ्रतरेण प्रमाणेन क्वचिदर्थे परिच्छिन्ने पुनः परिच्छेदान्तरं नोपपद्यत इति श्रुतिलिंगाधिकरणे मीमांसकानां मर्यादा। तथा च प्रकृते ईशानादिशब्दाश्च प्रयुज्यमानास्तद्गतैश्वर्यप्रतिपादने सन्निकृष्टाः, पदान्तरनिरपेक्षत्वात्। 'पतिंविश्वस्यात्मेश्वरमि'त्यादयस्तु नारायणादिदेवताविशेषगतैश्वर्यप्रतिपादने पदान्तरसमभिव्याहारसापेक्षतया विप्रकृष्टा इति व्यवस्थिते बलाबले कथंकारं परिभाषामात्रेण वैपरीत्यमापतेत्।

किञ्च समाख्या यौगिकः शब्द इति वदतामपि मीमांसकानाम् अयमभिप्रायः—यत्र यौगिके पदे प्रकृति-प्रत्ययाभ्यां तदवयवाभ्यां शेषशेषिभावेन पदार्थयोरुपस्थितिर्भवति, तत्रैव होतृचमसपौरोडाशिकापदरूपे शेषशेषिभावे समाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमित्यभ्युपगमः, नतु यत्र यौगिकपदे योऽर्थः प्रकृत्यादिवाच्यः, तत्रापि समाख्येति। मीमांसकानाम् तद्धितान्तेषु यौगिकत्वमुररीकुर्वाणानामाग्नेयादिषु तद्धितान्तेषु श्रुतित्वव्यवहारस्येष्टत्वात्। प्रकृते चेशानादिपदेषु शिवैश्वर्यस्य प्रकृत्यंशवाच्यत्वेऽपि न किञ्चिद्धीयते। अतो मीमांसकमतमर्यादयाऽपि न समाख्यात्वशकावकाशः।

तत्र शारीरकन्यायसंग्रहानुसारेण समाख्यास्वरूपवर्णनम्।

विवरणाचार्यैः प्रकाशात्मयतिभिश्शारीरकन्यायसंग्रहे समा चासावाख्या चेति व्युत्पत्त्याऽन्यत्र प्रतिपन्नसंबन्धनिमित्तसंज्ञासाम्यं समाख्या। अर्थात् प्रदेशद्वयाम्नातयोस्सबन्धनिमित्तं संज्ञासाम्यं समाख्येति स्वरूपम् सिद्ध्यति। यथाऽतिमुक्तिहोमानाम्, 'अग्निर्नयतु प्रजानन्' इत्यादिमन्त्राणाञ्च भिन्नप्रदेशाम्नातयोः संबन्धनिमित्तमाध्वर्यवसंज्ञैक्यम्—इति। एवमेव वेदान्तकल्पतरुपरिमलेऽपि वेधाद्यधिकरणे 'न्यायसंग्रहे हीत्याचार्याणामभिप्राय इत्यनेन सन्दर्भेण (७८४-७८५) विवेचितम्। शारीरकन्यायसन्दर्भस्त्वधस्तादुद्ध्रियते। तथाहि'—तच्च वाक्यस्य सामर्थ्यम्, तच्च क्रमद्वयप्रतिपादकमपेक्षते। संबन्धप्रतिपादने वाक्यान्तरप्रतिपन्नेनाऽर्थेन संबन्धनिमित्तं संज्ञासामान्यं समाख्या। न तेषां श्रुत्यादीनाम् प्रत्यक्षादिवत् स्वसत्तयैव प्रामाण्यमिष्यते,

आगमभेदत्वात्। आगमप्रामाण्यस्य तात्पर्याधीनत्वात्। अतः पूर्वस्मादपि प्रमाणादुत्तरं फलसबन्धवत्तया तात्पर्यवच्चेत्, उत्तरेणाऽपि तात्पर्यवता पूर्वमपि तात्पर्यहीनम् बाध्यते इति तत्र अवगन्तव्यम्। (शा० न्या० सं० पृ० सं० ९-१०) इति।

प्रभावल्यां दीक्षितेन्द्रमतस्यानुवादः।

कविमण्डनशंभुभट्टो दीक्षितेन्द्रैः परिमले, शिवतत्त्वविवेके च परमतखण्डनायोपपादितस्य विवरणाचार्यैरभिहितस्याऽनुवदति स्म तत्र दूषणमभिधातुम्। तथाहि तत्रत्यो ग्रन्थः-यत्तु शिवतत्त्वविवेके समा चासावाख्या चेति व्युत्पत्त्या अन्यत्र प्रतिपन्नस्याऽन्यत्र प्रतिपन्नेन सबन्धनिमित्तं संज्ञासाम्यम्-समाख्या, यथा-'अग्निर्यज्ञं नयतु प्रजानन्' इत्यादिमन्त्राणाम्, अतिमुक्तिहोमानाञ्च परस्परसंबन्धनिमित्तमाध्वर्यवसज्ञासाम्यमिति समाख्यास्वरूपान्तरं स्वमतत्वेनोक्तम्, तत् अध्वर्य्वादीनां कर्तृत्वेन विनियोगे अव्यापकत्वादुपेक्ष्यम्। पशुबन्धप्रकरणे 'चतस्रोऽतिमुक्तीर्जुहोती'त्याम्नातानाञ्चतुर्णामतिमुक्तिहोमानां पूर्वोक्तमन्त्रससहसबन्धो न समाख्यातः, किन्तु आपस्तम्बसूत्रोक्त एवेति, तदर्थमीदृश मीमांसकविरुद्ध तत्स्वरूपम् प्रमाणवदिति ध्येयम्, (प्र पृ. सं. २८६) इति।

तत्समीक्षा।

अत्र वयं ब्रूमः-तथाहि-ईश्वरादिशब्देषु शिवैश्वर्य प्रकृत्यंशस्य वाच्यमेवेति, न तत्रैतन्मतमर्यादयापि समाख्यात्वशंकावकाशः। अस्माकन्तु विवरणाद्युक्तरीत्या समाख्यास्वरूपवर्णने न कथमपि समाख्यात्वचोद्यावकाशः।

अपि च पशुबन्धप्रकरणे 'चतस्रोऽतिमुक्तीर्जुहोती'त्याम्नातानामतिमुक्तिहोमानाम्, मन्त्राणामुपर्युद्धृतवचनेन विनियोगोऽवगम्यत इति, आपस्तम्बसूत्रपर्यन्तमनुधावनं कविमण्डनस्यानर्थकमेव। बौधायनसूत्रमेव विवरणाद्युक्तेर्मूलमिति विदांकुर्वन्तु सन्तः। किञ्च 'न हि युक्तिबलाद्विपरीतलेखनं वस्तुसिद्धौ बाधकमि'ति न्यायेन मीमांसान्यायकान्तारे संञ्चरिष्णूनाम् मीमांसकमूर्धन्यानां मखिवर्याणामुपर्याक्रमण शिवद्राहे तात्पर्यमिति न्यायमनुकरोति।

इति श्रुत्यादीनां विनियोगसमीक्षा समाप्ता।

तृतीयाध्यायविषयसंक्षेपः

एवं सिद्धे भेदेऽङ्गाङ्गिभावचिन्तनाय तृतीयाध्यायः प्रावर्तिष्ट। ग्रन्थकारशास्त्रदीपिकायामाह-एवं सिद्धे भेदे शेषशेषित्वमिदानीं चिन्त्यते-'भिन्नानां हि तत् संभवति, नाऽभिन्नानामिति भेदलक्षणस्य हेतुत्वमि'ति। (पृ. सं. १८२)। तत्रायं विचारो बहुधा प्रवर्तते, तथाहि-कः शेष इति स्वरूपम्, केन हेतुना शेष इति शेषपदप्रवृत्तिनिमित्तम्। कथं विनियुज्यत इति विनियोगप्रकारः। श्रुति-लिंग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि विनियोगे-शेषस्य शेषिणाऽन्वयबोधने, कारणानि-प्रमाणानि, तेषां विरोधे, वाचश्च क्रमवर्तित्वादिति न्यायेन द्वयोर्द्वयोर्विरोधे कीदृशं बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति, क्व नास्तीति, आध्यायपरिसमाप्ति वर्तिष्यते।

तत्र शेषस्वरूपम्, शेषपदशक्यतावच्छेदकम् (शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्) अंगताबोधकप्रमाणेषु श्रुतिश्चेति प्रथमपादस्य प्रतिपाद्याः। लिंगरूपम् प्रमाणं द्वितीयपादस्य विषयः, तृतीयपादे वाक्य–प्रकरण–स्थान–समाख्यारूपाणि चत्वारि प्रमाणानि, तेषां विरोधे प्रबलाबलविचारपूर्वकम् विरोधसदसद्भावविचार उपक्रान्तः। इयमेव विचारसरणिराध्यायसमाप्ति अनुवर्तते, तत्रायं विशेषः–चतुर्थ–पञ्चमयोष्षष्ठस्य पादस्य च षष्ठाधिकरणम् यावत् प्रकरणस्य श्रुति-लिंग-वाक्यैस्सह विरोधाविरोधविचारोऽवसितः। ततस्स्थानस्य प्राचीनैः प्रमाणैस्सह विरोधसदसद्भावविचारः 'तुल्यस्सर्वेषामि'त्यादिना 'रशना च लिंगदर्शनादि' त्यन्तेनाधिकरणचतुष्टयेन। ततः प्रासंगिकः प्रकरणवाक्यविरोधाविरोधविचारः सप्तमपादस्य सप्तमाधिकरणपर्यन्तम्। सप्तमस्याष्टमाधिकरणमारभ्य प्राचीनैः प्रमाणैस्समाख्याया विरोधाविरोधचिन्ताऽवशिष्टेनाऽध्यायेन कृतेति विज्ञेयम्।

चतुर्थाध्यायस्य विषयः।

तृतीयेनाध्यायेनाऽङ्गाङ्गिभावेऽवधारिते, चतुर्थे किमंगि, कस्यांगस्य प्रयोजकम्, किं वा प्रयोज्यमिति पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निर्धारयितुं चतुर्थः अध्यायः प्रावर्तिष्ट। तत्रेतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वितत्व क्रत्वर्थत्वम्, तद्भिन्नकरण—फलवृत्तित्वं पुरुषार्थत्वमिति क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारमुखेन समग्रेऽध्याये प्रयुक्तिरेव विचारिता ग्रन्थकृता। अस्य विस्तरो (न्या. र. मा. पृ. १८०–१८१) टिप्पण्यां द्रष्टव्यः। तत्र ग्रन्थकारस्स्वयमेवाक्षेपमुखेन अमुमर्थं प्रतिपादयामास, तथाहि–'यदि प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वचिन्ताचतुर्थे, कथं-तर्ही'त्यादिना प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वसिद्ध्यर्थमेव तदि'त्यन्तेन (न्या. र. मा. १७८)। तत्र प्रथमपादे प्रधानस्य प्रयोजकत्वं आमिक्षा—पुरोडाशश्रपण-सोमक्रयादिभिर्बहुभिरुदाहरणैर्विवेचितम्।

तत्र विशेषः।

शेषलक्षणे भिन्नानां कर्मणां श्रुत्यादिभिष्षड्भिः प्रमाणैश्शेषशेषिभावस्सबलाबलं प्रसंगागतश्चान्यश्च न्यरूपि। एवं सिद्धशेषशेषिभावानाम् कर्मणामनुष्ठापनरूपा प्रयुक्तिश्चतुर्थे निरूपिता। तथाहि–शेष्येव शेषम् स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठापयति, न त्वनुनिष्पाद्यपि, नाऽपि शेषः शेषिणं प्रयुंक्ते। अनेकेषां शेषिणां सत्त्वेऽपि यत्रान्यप्रयुक्तस्यैवान्यत्र विनियोगः, तत्र यत्प्रयुक्तस्यैवान्यत्र विनियोगः, स एव शेष प्रयुंक्ते, न तु शेष्यपि सन्नन्योऽपि, यथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इति वाक्यैर्विधीयमानस्य दधिकर्मकानयनस्य द्विकर्मकस्य कर्मान्तराकांक्षायां समभिव्याहृतं पयः कर्मान्तरत्वेनाविधीयमानं सप्तमी-विभक्त्याऽधिकरणत्वेन निर्देशात् प्रधानकर्मतया पर्यवस्यतीति, प्रकृतस्य प्रधानभूतस्य पयसः परामर्शिना 'सा वैश्वदेव्यामिक्षे'ति तत्पदेन सामानाधिकरण्येन निर्देशात् पयोरूपत्वेनावगताऽऽमिक्षैव प्रधानम्। सैव स्वशेषभूतं दध्यानयनमनुष्ठापयति, न तु तदनुनिष्पादि वाजिनमपि। अत आमिक्षाया अपचार एव पयोऽन्तरे दध्यानयनस्य प्रयुक्तिः, न तु वाजिनस्यापचारेऽपीति विशेषो बोध्यः।

एवम्—'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र पुरोडाशप्रयुक्तस्यैव कपालस्य तुषोपवापं प्रति विनियोगः, कपालेनेति तृतीयाविभक्तिश्रवणात्।

यत्र पुरोडाशो नास्ति, किन्तु 'हस्तेन तुषानुपवपती'ति बहूवृचब्राह्मणोक्त एव पक्षस्समाश्रयणीय इत्यापस्तम्बश्रौत्रसूत्रादिति बोध्यम्। तथाऽप्रधानप्रयोक्तृत्वम् फलचिन्ता—जघन्यांगचिन्ताचेति सापवादा प्रयुक्तिश्चतुर्थे प्रपञ्चिता।

पञ्चमप्रतिपाद्यनिरूपणम्।

पञ्चमेऽध्याये प्रयोज्यवर्गे निरूपिते किं पूर्वं प्रयुज्यते, किमनन्तरमित्यनुष्ठेयगतस्य पौर्वापर्यरूपस्य क्रमस्य निरूपणं कृतम्। तत्र १ श्रुतिः (वृत्त्या क्रमपरवचनम्) २ अर्थः (प्रयोजनम्) ३ पाठक्रमः (विधायकवाक्यानामङ्गीभूतमन्त्राणां वा) ४ स्थानम् (क्लृप्तक्रमकपूर्वपदार्थोपस्थितिः) ५ मुख्यक्रमः (अङ्गिनां क्रमः) ६ प्रवृत्तिक्रमश्चेति।

तत्र-क्रमप्रमाणानि निरूपितानि प्रथमे पादे। तत्र द्वितीयपादे पूर्वोक्तप्रमाणगम्यक्रमं स्वीकुर्वन् प्रयोगविधिरनुष्ठेयस्वरूपनिरूपणन्यायोपबृंहणेन, अनुष्ठातृस्वरूपनिरूपणन्यायोपबृंहणेन क्रमेण क्वचित्पदार्थानुसमयेन गृह्णाति, क्वचित्काण्डानुसमयेनेति रीत्या श्रुत्यादिप्रमाणगम्यस्य क्रमस्य विशेषपर्यवसानं व्युत्पाद्यते द्वितीये पादे काण्डम्—पदार्थवर्गः, अनुसमयः—पश्चात्सङ्गतिः इण् गताविति धातुनिष्पन्नत्वादनुसमयपदस्य। अयं भावः—याज्ञिकानामनुष्ठाने प्रकारद्वयमुपलभ्यते। तत्राद्यम्—अनेकेषु प्रधानेषु समानाङ्गसमुदायवत्सु एकस्मिन्प्रधाने सर्वाण्यप्यङ्गान्यनुष्ठाय, पुनस्तथैवान्यस्मिन् तान्यनुष्ठीयन्ते। एवमनुष्ठान काण्डानुसमय इति याज्ञिकैर्व्यवह्रियते। यथा ब्राह्मणानां पूजने पादप्रक्षालनम्, गन्धादिभिरर्चनम्। दक्षिणादानम्, नमस्कार आशीःप्रार्थनञ्चेति। तथैव विप्रान्तरेऽपि क्रियत इत्यादि। श्रौतोदाहरणन्तु—अश्वप्रतिग्रहेष्टौ वारुणेषु चतुष्कपालेषु पुरोडाशेषु अधिवासदिनादि।

द्वितीयन्तु—क्वचिदेकमेवाऽऽनेकेषु प्रधानेष्वनुष्ठाय पश्चाद्वितीयमङ्गम् सर्वेषां प्रधानानां क्रियते। एवमनन्तराण्यङ्गानि। सोऽयं पदार्थानुसमय इति याज्ञिकमीमांसकानां प्रवादः। एतयोः काण्डानुसमय-पदार्थानुसमययोः कः कुत्र इत्ययं विषयः, तदन्तापकर्षः, तदाद्युत्कर्षश्चेत्यादिः द्वितीयपादस्य प्रतिपाद्यः। एवम्—बहूनां पदार्थाना क्रमविशेषश्चिन्तितः। तृतीयपादे त्वभ्यासाश्रितः क्रमश्चिन्त्यते। नानापदार्थाश्रित क्रमापेक्षयाऽऽवृत्तिनिबन्धनक्रमस्य सूक्ष्मत्वाद्विविच्यते। क्वचिद्दण्डकलितवदावृत्तिः, क्वचित्स्वस्थानविवृद्धिश्चेति। एवञ्चैकस्यैव पदार्थस्यावृत्तावपेक्षितायां तत्पौर्यापर्यविचारः तृतीयपादप्रतिपाद्य इति फलति। चतुर्थपादे पुनः क्रमबोधकप्रमाणानां मध्ये विरोधे बलाबलं विचारितम्।

षष्ठाध्यायस्य प्रतिपाद्यनिरूपणम्।

षष्ठेऽधिकारो विवेचितः। यथोक्तं मिश्रैः—

'भेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते।
कोऽनेनाधिक्रियेतेति साम्प्रतं सम्प्रधार्यते॥

शा॰ दी॰ पृ॰ ४४३।

'निरूपिते ह्यनुष्ठेये शक्यं शक्तिनिरूपणम् ।
तस्यां निरूपितायां तु तदधीनाऽधिकारधीः ॥'
(न्या. र. मा. पृ. ९३ इति च)।

अस्मिन्नध्यायेऽष्टौ पादाः सन्ति तृतीयाध्यायवत् तत्र प्राभाकरीयसङ्गतिं निरस्य, उपजीव्योपजीवकभावरूपा मूले, टिप्पण्याञ्च भाट्टमतावलम्बनेनोपपादितेति नेह प्रतन्यते । अत्राष्टसु पादेषु क्रमेणाधिकारी (अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त यजेतेति) । विशेषणम्, शक्तेरधिकारिविशेषणत्वतदभावौ सत्रे फलविचारोऽधिकारः, काम्ये कर्मणि सर्वपदार्थकरणशक्तस्य समर्थस्याधिकारः, नित्ये अशक्तस्यापीति ।

'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः, दुष्येयुः, अपहरेयुर्वा, द्रव्यनाशादिना दूषिते तन्निमित्तकप्रायश्चित्तम् आज्येन समापनम् कर्मान्तरविधिनिरासेन गुणमात्रविधानाद्भ्युदयेष्टौ, कालाद्यपराधनिमित्तकप्रायश्चित्तानि अपच्छेदन्यायस्वरूपमित्यादि । अहीनसत्रयोर्लक्षणम् । दक्षिणादानम्, अग्निविचार इत्यादयो निरूप्यन्ते ।

सप्तमप्रतिपाद्यनिरूपणम् ।

एवमधिकारचिन्तां परिसमाप्य, औपदेशिकाङ्गसम्बन्धप्रकारः पूर्वषट्केन प्रतिपाद्यते । अनन्तरमातिदेशिकाङ्गसम्बन्धविधा उत्तरस्मिन् । अतिदेशो नाम अन्यसंबन्धिनो ब्राह्मणस्य, पदार्थस्य, उपकारस्य वा तदतिक्रम्याऽन्यत्र देशनम् प्रापण येन भवति, स उच्यते, इदञ्च लक्षणमुपकारपदार्थ-शास्त्रत्रितयसाधारण्येनेति बोध्यम् । पार्थसारथिमतन्तु टिप्पण्यां पृ. २१२-२१३ द्रष्टव्यम् ।

स च त्रिविधः—प्रत्यक्षवचनात्, नामधेयात्, चोदनालिगानुमितवचनाच्चेति शास्त्रदीपिकाकारः । भाट्टदीपिकाकारस्तु-अतिदेशो द्विविधः-वचनातिदेशः, नामातिदेशश्चेति । तत्राद्यो द्विविधः प्रत्यक्षवचनातिदेशः, अनुमितवचनातिदेशश्चेति, अनुमितिवचनातिदेशस्त्रिविधः, सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः, स्थानापत्तिकल्पितवचनातिदेशः, आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेशश्चेति । (प्र ३ भा. पृ १२-१३) ।

मीमांसाकौतूहलन्तु ब्रूते—अतिदेशो द्विविधः वचन-नामधेयभेदेन, वचनं द्विविधं प्रत्यक्षमानुमानिकञ्चेति । नाम त्रिविधं कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकञ्चेति भाष्यमतम् । तत्र केवलस्य यौगिकस्य नाम्नोऽतिदेशकत्वाभावेन नामधेयं द्विविधमेव कर्मनामधेयम्, संस्कारनामधेयञ्चेति, अत्रैव सर्वेषां नैर्भर्यमिति मन्तव्यम् ।

प्रत्यक्षवचनेनातिदेशस्योदाहरणम् ।

षड्विंशब्राह्मणविहिते इषुनामके क्रतौ 'इषुं विष्टुतिं करोति, सप्ताहं साम भवती'ति कांश्चिद्वैशेषिकान् धर्मान् विधाय समाम्नातेन 'समानमितरच्छ्येनेने'ति प्रत्यक्षवचनेन श्येनवशेषिकांगानामिषावतिदेशः । द्वितीयेऽतिदेशोपयोगितया रथन्तरादिशब्दानामाकृतिन्यायेन गानमात्रवाचित्वनिर्धारणम् । विशिष्टवाचकानां शब्दानां विशेषणमात्रपरत्वमिति हि आकृत्यधिकरणसिद्धान्तः । तृतीये 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहृति' तां-ब्रा. (२५-४-१) इत्यत्र नित्याग्निहोत्रेऽग्निदेवतायास्सायंहोमे मन्त्रवर्णे प्राप्तेकदेशप्रवृत्तिनिमित्तमादाय क्लृप्तशक्तिकेन तत्सादृश्यविधित्सया कौण्ड-

पायिनामयने कर्मणि प्रयुक्तेनाग्निहोत्रनामधेयेन तस्मिन्नित्याग्निहोत्रधर्माणामतिदेशश्च सापवादस्सप्तमे पादत्रयेण प्रतिपादितः। चतुर्थे 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादिविकृतिष्वनुपदिष्टधर्मकेषु प्रत्यक्षवचनस्य नाम्नश्चातिदेशिकस्याभावेऽपि कुतश्चिद्वैदिकात् कर्मणो धर्मप्रापकं 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्ये'ति वचनमस्तीत्यानुमानिकवचनरूपेण चोदकेनातिदेशस्सामान्यतः निरूपितः।

उक्तार्थस्य संक्षिप्य कथनम्।

तत्रातिदेशसामान्यलक्षणमतिदेशस्यावश्यकतेत्युपन्यासपूर्वकमातिदेशप्रमाणानि प्रत्यक्षवचनेन नामधेयेन, चोदनाकल्पितवचनेनेति त्रीणि प्रमाणानि पर्यायेण प्रथम–तृतीय–चतुर्थेषु निरूपितानि। द्वितीयपादेऽतिदेशोपयोगितया प्रत्यक्षवचनेनातिदिश्यमानस्य 'कवतीषु रथन्तरं गायती'ति सामपदार्थस्य निर्धारणम्। यद्यपि द्वितीये 'गीतिषु सामाख्ये'त्यत्र निर्धारितमेव। तथाप्यतिदेशोपयोगितयातिदेशविषयनिर्णयार्थं तत्रार्थादुक्तमेव गीतिवाचित्वं स्थूणानिखननन्यायेन दृढीक्रियत इति।

अष्टमस्य विषयः।

तत्र सप्तमान्तोक्तस्य चोदनालिङ्गातिदेशस्य विशेषविचारार्थमष्टमोऽध्यायः उपक्रम्यते, तत्र स्पष्ट प्रतीयमानेन सादृश्यविशेषेणास्मिन्कर्मण्यस्मात् कर्मणोऽङ्गान्यानीयन्ते, नेतरस्मादिति निर्धारण प्रथमपादे क्रियते 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादि'ति।

प्रकृति–विकृतिस्वरूपनिरूपणम्।

अत्रेदं बोध्यम्–वेदस्य पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यं कर्म द्विविधम्–प्रकृतिः, विकृतिश्चेति। प्रकर्षेणाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते, साप्रकृतिः अवशिष्टं प्रकृतेरतिदिश्यते, सा विकृतिरित्यभिधीयते। एतदभिप्रायेणैव 'यत्र समग्राङ्गोपदेशः, सा प्रकृतिः, यत्र हि अन्यत अङ्गानामानयनम्, सा विकृतिरिति तयोर्लक्षणमाचक्षते मीमांसाविचक्षणाः।

तत्र प्रकृतिर्द्विविधा–मूलप्रकृतिः, अवान्तरप्रकृतिश्चेति। अग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः। तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टत्वाभावात्। अग्न्याधानेऽन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्? तर्हि तादृशं सर्वमग्निहोत्रादिरूपं लक्ष्यताम्।

अथवा—अग्निसंस्कारकतया कर्मत्वानादरेण मूलप्रकृतिष्वनुपन्यास इति मन्तव्यम्। अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येणाऽग्नये सूर्याय च होतव्यं कर्म। स्विष्टकृत्स्थानीयं प्रजापतिदेवताकं द्वितीयं हवनम्। तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम्। इष्टिर्नाम पुरोडाशाज्यचर्वादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्य कर्म। तद्विकृतिरैन्द्राग्नादयः काम्येष्टयः। सोमो नाम प्रतिवसन्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमसंस्थाकं ज्योतिष्टोमाख्यं कर्म। तस्य साक्षाद्विकृतिर्विश्वजिदाद्येकाहादिः, परम्परया सहस्रसंवत्सरपर्यन्तः कर्मसंघः।

यद्यप्यग्नीषोमीयः पशुस्तेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमयागेभ्यो विलक्षणः, तथापि नासौ काचिन्मूलप्रकृतिः। अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजादीनामिष्टिधर्माणामतिदेशेन तस्येष्टिविकृतित्वात्। तस्य विकृतित्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरण–नियोजनादीनां सवनीयाद्विपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति, ततो द्व्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृतिरिति कथ्यते।

केवलविकृतित्वम् ।

सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विविधस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । एवं सौर्यार्यमणप्राजापत्येष्टीनामपि केवलविकृतित्वमेवेति मन्तव्यम् ।

अपूर्वकर्मत्वम् ।

गृहमेधीयेष्टिः, उपसद्धोम इत्यादेः प्रकृतिविकृतिभिन्नत्वादपूर्वकर्मत्वम् साङ्ख्यसम्मतपुरुष इव । अन्यदायस्य धर्मस्य तस्मिन्, तदीयस्यान्यस्मिन् वा कश्चिदतिदेशाऽस्ति । तस्मादीश्वरकृष्णोक्तसाङ्ख्यसम्मतचतुर्विधप्रमेयवन्मीमांसकमतेऽपि प्रकृतिः, विकृतिः, प्रकृतिविकृतिः, (उभयात्मकम्) अनुभयात्मकं चेति । प्रकृतिविकृतिस्वरूपविचारेण बहु दूरं नीताः स्मः । प्रकृतमनुसरामः ।

प्राभाकरमतेनोपदेशातिदेशयोर्विषयव्यवस्थापनम् ।

प्राभाकरमीमांसका द्वादशलक्षण्या विषयव्यवस्थामित्थं प्रतिपादयन्ति । तेषामयमाशयः । तथाहि–उपदेशो नाम ग्रन्थसन्दर्भः । स चार्थान्तरान्वित (स्वार्थं) विध्यर्थं प्रतिपादयति । स तथाभूत एवौपदेशिकः । विध्यर्थरूपे कार्ये तस्य प्रमाणत्वावधारणाच्चोदनासूत्रे, ग्रन्थसन्दर्भापरपर्यायादुपदेशाद्योऽर्थः प्रतीयते, स एवौपदेशिक इति न नियमः, अपि तु विध्यर्थं स्वसिद्ध्यर्थं यमाक्षिपति, स सर्वोऽप्यौपदेशिक एव । यथा-पिण्डपितृयज्ञादावश्रुतो नियोज्यः, यथा वा दर्शपूर्णमासादावुपकारः, स एव विकृतावप्युपदेशेन प्राप्यते, परं प्राकृतस्योपकारस्य क्लृप्तत्वेन, विकृतावुपकारस्य कल्प्यत्वेन प्राकृत एवोपकार उपदेशेनोपादीयते (आक्षिप्यते) स्वसिद्ध्यर्थम् । एवञ्चोपकारः प्रकृतौ, विकृतौ चौपदेशिक एव । तस्योपस्थितिः प्रत्यक्षवचन-नाम-चोदनालिङ्गः । स चोपकारव्यक्तिविशेषमाक्षिपन् वैकृतो विधिः प्राकृतोपकाराऽस्तीत्येतावन्मात्रमाक्षिपति । तावता प्रकृतिविशेषनियमस्य चोदकलभ्यत्वमात्रेणौपदेशिकत्वं न प्रहीयते यतो ह्युपदेशो नौपदेशिकः, न वातिदेशिकः, अपि तु केवलविध्याक्षेप्यत्वेनौपदेशिकता । तद्वद्भावेन प्रापितत्वादतिदेशिकतेति, उभयलक्षणाक्रान्तत्वेनोभयरूपत्वमुपकारस्याङ्गीक्रियते । अर्थादुपदेशप्रमेयं पूर्वषट्के विचार्यते, कार्यप्रमेयमुत्तरषट्के प्रपञ्च्यते । उपदेशप्रमेयं कार्यम्, कार्यप्रमेयभूताः पदार्था इति । उपकारस्तयोस्साक्षाद्विचारितः । तद्विचारेणैव तत्प्रमेयभूता अपि पदार्थास्तयोर्विचारिता इति । एवं चोपदेशातिदेशयोरेकत्रैव युगपत्सम्भवान्नैतौ प्रतिपक्षभूतौ शब्दप्रमाणभेदौ, अपितूपदेशकार्याश्रितौ–इति ।

तन्निरासेन स्वमतेनोपदेशातिदेशाश्रितौ पूर्वोत्तरषट्काविति प्रतिपादनम् ।

भाट्टमीमांसकानामियमभिसन्धिः—दशमाद्ये प्रदर्शितरीत्योपकारस्य औपदेशिकत्वासम्भवात् तन्न विचारसहम् । यतोहि उपदेशः, विधिः, चोदना चेत्यनर्थान्तरम् । स चेत्थमिदं कर्तव्यमित्येवंरूपः । यथा 'प्रयाजादिभिरुपकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदि'ति । तद्वदिदं कर्तव्यमित्येवं रूपोऽतिदेशः । यथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति सौर्यवाक्ये दृष्टे औषधद्रव्यकत्वेन, एकदेवताकत्वेन च सादृश्येना-

ग्नेयवाक्यमुपमीयते। तस्मिंश्चोपमिते तदर्थो ज्ञायते। सा च किमाद्याकांक्षात्रयविशिष्टा भावनैव वाक्यार्थ इति स्थितेः। तत्र सौर्यवाक्ये भावनायाः ब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवदुपकृत्येत्युपकारोऽतिदिश्यते। अत उपदेशनिरूपणमुपजीव्यम्। अतिदेशनिरूपणञ्चोपजीवकम्। अतएव द्वादशलक्षणायां मीमांसायां पूर्वषट्के उपदेशविचारः कृतः। उत्तरषट्के चातिदेशविचारः। तत्रापि प्रमाणस्य सर्वोपजीव्यत्वादादौ तन्निरूपणं कृतम्। तन्त्रावापप्रसङ्गानां प्रयोगविधिव्यापाररूपत्वेन चतुर्थे निरूपणीयत्वप्रसक्तावपि प्रकृति-विकृतिसाधारण्येनान्ते निरूपणमिति भाट्टमतस्थितिः। विशेषस्तु ग्रन्थशरीरे टिप्पण्याञ्च द्रष्टव्यः।

नवमाध्यायप्रतिपाद्यनिरूपणम्।

नवमेऽतिदिष्टानां मन्त्र-साम-संस्काराणां प्राकृतपदार्थकार्यापन्नपदार्थान्तरद्वारान्तरसंबन्धेनाऽन्यथाभावरूप ऊहो निरूपितः। 'यद्यपि ऊहशब्दस्तर्कमात्रवचनः। तथाऽप्यस्मिन् शास्त्रेऽन्यथावगतानां पदार्थानामन्यथाभावविषयकस्तर्कः, स ऊहशब्देनोच्यते'। (न्या र मा पृ २१९-२२०) इति ग्रन्थकृता स्वयमेवाभाणि, तन्न प्रस्मर्तव्यम्। प्राकृतपदार्थकार्यापत्तिः प्रत्यक्षेण, अनुमानेन, प्रत्यक्षवचनावगतप्राकृत-निवृत्त्यनुमितशब्देन प्रत्यक्षवचनागतलिंगोन्नीतनिवृत्त्यनुमितशब्देन वाऽवसीयते। अयञ्च विषयो दीक्षितेन्द्रैर्मयूरवावल्यामुपपादितः। अस्य मूलं तन्त्ररत्नग्रन्थः। अस्य विवेचनं मयूरवमालिकाया द्रष्टव्यमि। (म मा. पृ. ६१३) ति।

क्रमेणोदाहरणानि।

'नैवारश्चरुर्भवति' इत्यत्र प्राकृतव्रीहिकार्यहविर्निष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण अवगम्यते, न तु नैवार इति तद्धितेन, तस्येदमिति सम्बन्धसामान्ये अण्प्रत्ययविधानात्, तस्येह प्रकृति-विकृतिभावरूपसम्बन्धविशेषस्य पर्यवसानं प्रत्यक्षाधीनम्। 'नैर्ऋतं चरुं परिवृत्त्यै गृहे कृष्णाना व्रीहीणा नखनिर्भिन्नमि'त्यत्र श्रुतस्य नखस्य प्राकृतोलूखल-मुसलकार्यापत्तिरनुमानेन अवसीयते, न तु प्रत्यक्षेण। 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इत्यत्र प्राकृतयूपकार्ये पशुनियोजने परिधेर्विनियोगः प्रत्यक्षवचनेनावसीयते। 'न गिरा गिरे'ति ब्रूयात्, ऐरं कृत्वादुगेयम् 'इत्यत्र गिरेप्रतिषेधादवगतया गिरापदनिवृत्त्या तत्कार्यस्य साधनापेक्षत्वप्रतीतौ तत्कार्यवाचिपदमनुमाय, गिरापदकार्यार्थं 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्येवं रूपेण श्रुतानुमितैकदेशनिष्पादितेन वाक्येन गिरापदकार्यापत्तिरिरा-पदस्याध्यवसीयते। 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्, ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि' (तै० ब्रा० ३।७।१) त्यत्र पञ्चशरावपरिमितादनद्रव्यकयागस्य दर्शकार्यापत्तौ दर्श-निवृत्तिः प्रत्यक्षवचनान्नावगम्यते, अपितु द्रव्यविनाशादवगम्यते। तन्निवृत्तौ तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां तद्वाचिपदमनुमाय दर्शकार्यार्थं 'ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् निर्वपेत्' इति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नेन वाक्येन पञ्चशरावयागस्य दर्शकार्यापत्तिर्निश्चीयते, 'स प्रत्यामनेत् स्थानात्' (मी० द० ६।४।३०) षष्ठाध्यायाधिकरणपूर्वपक्षरीत्येद-मुदाहरणमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्। एवञ्च कार्यापत्त्यौषधधर्माणां व्रीहिधर्माणामवघातादीनां नीवारेषु, उलूखलमुसलधर्माणां नखे, यूपधर्माणां परिव्याणादीनां परिधौ चोहः, संस्कारोह इति बाध्यम्। गिरापदगतीतिक्रियाया इरापदे तूहः सामोह इति। दर्श-

धर्माणान्तु सिद्धान्ते नास्त्यूहः पञ्चशरावयागे। मन्त्रोहस्त्वष्टविधः। अस्य विवरणं (न्या० र० पृ० २२२) विस्तरेण द्रष्टव्यम्। एवमूहः सापवादः नवनेऽध्याये प्रपञ्चितः॥

दशमाध्यायस्य प्रतिपाद्यम्।

एवमातिदेशिकपदार्थगतरूपान्तरात्मकोहनिरूपणानन्तरं तन्निवृत्त्यात्मकः बाधो दशमेऽध्याये निरूपितः। अत एवोक्तम्—

'रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम्।
निवृत्तित्वाद्विप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते'॥ इति,
'ऊहे सिद्धेऽतिदिष्टानां बाधाभ्युच्चयचिन्तया।
इयत्ता दशमेऽङ्गानां विकृतिष्वभिधीयते'॥ इति च।

निवृत्तिश्च क्वचिदतिदेशप्रवृत्तिकाले प्रकृतावविज्ञाततत्वेन तद्ग्राह्यत्वासम्भवात्। यथा दर्शपूर्णमासभूताङ्गायामारम्भणीयायामारम्भणीयाः। न ह्यारम्भणीयाविधानसमये दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयाऽङ्गमिति ज्ञाता। येन साऽपि प्रयाजाद्यङ्गवदतिदेशवाक्येन गृह्येत। कस्यचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतौ विज्ञातस्याप्यसम्भवान्निवृत्तिः। यथा पवमानेष्टावग्निहोत्रहवण्याः। ययाऽग्निहोत्रं हुतम्, साऽग्निहोत्रहवणी। प्रकृता'वग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपती'त्यादिना निर्वापकरणत्वेन ग्राह्येति स्थितम्। न च पवमानेष्टिसमयेऽग्निहोत्रं हुतम्।

क्वचिद्द्वारलोपान्निवृत्तिरित्यस्य विवरणम्।

तत्र द्वारलोपो द्वारत्वेनाभिमतस्य स्वतस्सिद्धतया, क्वचित्पूर्वसिद्धतया, क्वचिद्द्वारसम्पादनाशक्त्या, क्वचित्सिद्धशेषिविरोधात्। क्वचित्साध्यशेषिविरोधात्, क्वचिद्विरोधाभावेऽपि प्रयोजनाभावान्निवृत्तिरिति बहुविधा। द्वारलोपान्निवृत्तिरित्यत्र द्वारशब्देन यद् द्वारतया, फलतया वा प्रयोजनम्, तत्सर्वं विवक्षितम्। तेन मृते यजमाने क्रियमाणायामिष्टौ आयुराशास्ते' इत्यादिमन्त्राणां विवक्षितफलानां मृतस्य यजमानस्यायुरादिफललोपान्निवृत्तिरप्युदाहरणमित्यादि शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम्। क्रमेणोदाहरणानि। आद्यस्योदाहरणम्। कृष्णलेष्ववघातद्वारस्य वैतुष्यस्य स्वतसिद्धतयाऽवघातस्य निवृत्तिः। द्वितीयस्योदाहरणम्—'खलेवाली यूपो भवति' इत्यत्र खलेवाल्याः प्रागेव छित्वा तक्षणेन श्लक्ष्णीकृत्य, निखाताया ग्रहणेन तक्षणोच्छ्रयणादीनां निवृत्तिः। तृतीयस्योदाहरणम्—प्राशित्रेडाभक्षणार्थेषु कृष्णलेष्वभिधारणजन्यस्योपकारस्य स्वादिम्नः सम्पादयितुमशक्यत्वादभिधारणनिवृत्तिः। चतुर्थस्योदाहरणम्—आग्रयणे दक्षिणारूपे वत्से अन्वाहार्यधर्मस्य पाकस्य। पाके कृते हि वत्सो नश्येत्, तन्मांसमेव दक्षिणा स्यात्। पञ्चमस्योदाहरणम्—वाजपेये 'बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति' इत्यत्र निर्वाप्येषु व्रीहिषु 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यतिदेशप्राप्तस्य चतुर्मुष्टिपरिमाणस्य व्रीहिसाध्यस्य सप्तदशशरावपरिमाणचरुरूपसाध्यशेषिविरोधात्संख्यामुष्ट्योरन्यतरस्य बाधावश्यंभावे जघन्यत्वान्मुष्टेर्निवृत्तिः। षष्ठस्योदाहरणम्—'आग्रयणे दक्षिणारूपे वाससि पाकस्य'; प्रकृतौ हि–अन्वाहार्यरूपदक्षिणाद्रव्यनिष्पत्यर्थं 'दक्षिणाग्नावपरिमित महान्तमोदन पचति' इति पाको विहितः। तत्र दक्षिणाद्रव्ये वाससि

प्रागेव निष्पन्ने स्थिते तन्निष्पत्त्यनुपयोगिना किं पाकेनेत्येवंरीत्या बहुभिरुदाहरणै-र्द्वारलोपान्निवृत्तिरुपपादिता।

प्रत्याम्नानात् बाध ।

क्वचित् प्रत्याम्नानात् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिः। प्रत्याम्नानम्-विरुद्धपदार्थकथनम्। साऽप्यनेकविधा। तथाहि—क्वचिदुपदिष्टपदार्थविरोधात् तन्निवृत्तिः। यथा-'औदुम्बरो यूपो भवती'ति वैकृतपशावतिदेशप्राप्तं यूपमुद्दिश्यौदुम्बररूपप्रकृतिद्रव्यविधानादुदुम्बर-प्रकृतिके यूपे प्राकृतस्य बिल्व-पलाशादेर्विरोधेन प्रकृतित्वासंभवान्निवृत्तिर्भवति।

क्वचिदुपदिष्टपदार्थगतश्रुतनैरपेक्ष्यश्रुतौ विरोधान्निवृत्तिर्भवति। यथा-नैवारश्चरु-र्भवती'त्यत्र नीवारप्रकृतिके चरौ व्रैहतण्डुलानामपि मिश्रणेन प्रकृतित्वसंभवेऽपि नीवारशब्दपरतद्धितोत्पत्त्यवगतनैरपेक्ष्यबाधात् व्रीहीणां निवृत्तिर्भवति। नैवाराणां व्रीहिसापेक्षाणां चरुप्रकृतिकत्वे हि ('सापेक्षमसमर्थमि') त्या न्यायसामर्थ्यात् तद्धितो-त्पत्तिर्न स्यात्।

क्वचिदविरोधेऽपि नैरपेक्ष्यान्निवृत्तिर्भवति। यथाऽऽग्रयणेष्टौ 'वासोदक्षिणा, प्रथमजो वत्सो दक्षिणा' इति श्रुताभ्यां वासो-वत्साभ्यां ऋत्विजामानतौ तयोरन्वाहार्य-निरपेक्षकारणत्वात्, प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणायाः निवृत्तिः।

क्वचिन्नैरपेक्ष्याभावेऽपि नियमवशान्निवृत्तिर्भवति। यथा—ऋतपेये औदुम्बर-स्सोमचमसः दक्षिणा, स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः इति श्रुतेन सोमचमसेन केवलं ब्रह्मणे दत्तेन लौकिकोपायान्तरमनपेक्ष्य ऋत्विजामानतेरसंभवेऽपि, श्रुतनियम-विधिवशात् प्राकृत्या द्वादशशतदक्षिणाया निवृत्तिर्जायत इत्यादिरीत्या प्रत्याम्नानान्नि-वृत्तिः प्रपञ्चिता।

प्रतिषेधात् बाधः।

क्वचित्प्रतिषेधान्निवृत्तिर्भवति। अत्र प्रतिषेधशब्देन यः कश्चित् प्राकृतपदार्थ-निवृत्तिफलकोविधिः, स सर्वोऽपि विवक्षितः। तेन महापित्र्येष्टौ 'नार्षेयं वृणीते' इत्या-र्षेयवरणवर्जं प्रकृतिवत् कुर्यादिति पर्युदासेन या तस्यामार्षेयवरणनिवृत्तिः, साऽपि गृह्यते, एवं 'न तौ पशौ करोति' इत्याज्यभागयोः प्रतिषेधात् या पशुयागे आज्यभाग-निवृत्तिः, साऽप्यभिमता। तथा गृहमेधीयेष्टौ 'आज्यभागौ यजति' इत्यपूर्वतापर-विधिनाऽऽज्यभागव्यतिरिक्तानामंगानां निवृत्तिरपि विवक्षिता। अधिकरणमालाकृता पदार्थसंग्रहो वर्णित इति तदुपेक्ष्य, विशेषः प्रपञ्चित इति ध्येयम्।

तथा—दर्शपूर्णमासयोः 'कपालेषु श्रपयति' इति वाक्यस्य तण्डुलहविष्केषु चित्रायागादिषु व्रीह्युपादानानिवृत्तिरेव फलमिति, साऽप्यत्रोदाहरणमिति मन्तव्यम्। तथा च 'कपालेषु श्रपयती'तिविधेस्तण्डुलहविष्कासु विकृतिषु व्रीहिरूपप्रकृतिद्रव्योपादान-निवृत्तिरेव फलमिति मीमांसकमूर्धन्यैर्दीक्षितेन्द्रैर्विधिरसायनसुखोपयोजिन्यां कण्ठेहत्य विवेचितम्। मया चात्र दशममाध्यायप्रतिपाद्यनिरूपणावसरे तत्रत्यग्रन्थसन्दर्भस्योद्धरणेन (न्या० र० मा० पृ०) प्रत्यपादि, तत् तत एव ज्ञेयम्।

एकादशाध्यायस्य प्रतिपाद्यम् ।

एवमुपदेशविषये, अतिदेशविषये च पृथङ्निरूपणीयेषु विषयेषु निरूपितेषु तदुभयसाधारणयोस्तन्त्र-प्रसंगयोः निरूपणीययोरेकादशेऽध्याये तन्त्रम् निरूपितम् । तन्त्रलक्षणं मूल एव द्रष्टव्यम् ।

तन्त्रस्य त्रैविध्यम् ।

तथाहि—तत् तन्त्रं त्रिविधं फलतन्त्रम्, पदार्थतन्त्रम्, अनुष्ठानतन्त्रञ्चेति । तत्र 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र फलमुद्दिश्योपादीयमानानामाग्नेयादीनां षण्णां द्वंद्वावगतसाहित्यं विवक्षितम् । अतस्स आग्नेयादीनां षण्णां फलमिति फलतन्त्रम् सहितानां फलान्वयात् । अंगानुष्ठानं कालभेदेन भिद्यत इति देशभेदेनांगावृत्तिः क्रियते, तत्रैव 'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोती'तिविहितानामपराग्निकहोमानां देशकालैक्येऽप्य-ध्वर्यु-प्रतिप्रस्थातृरूपकर्तृभेदात् भेदः ।

यत्र कर्तृत्वाधिष्ठानाभेदेऽपि कर्तृकारकभेदः, तत्रापि प्रयोगभेदेन अंगानुष्ठाना-वृत्तिरेव । यथा–'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा, सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणे (तै. सं. १-८-१ श. ब्रा. ३-१-३-१) त्यादिवाक्यविहितेषु राजसूयान्तर्गतेषु यागेषु देश-काल-फल-भेदाप्रतीतावपि वामनानतैराग्नावैष्णवयागः कर्तव्यः, श्यामानतैस्सोमापोष्णश्चरुः कर्तव्य इत्येवं दक्षिणाव्यवस्थया तद्भेदात् कर्तृ-रूपं भिद्यत इति प्रतियागं प्रयोगभेदादंगानुष्ठानावृत्तिस्सिद्ध्यति, यदि कालभेदेन कर्तव्यानां प्रधानानामेककालान्यंगानि, तान्यगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वेषाम् तन्त्रं भवन्ति, उदाहरणम् । यथा प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीय-सवनीयानुबन्ध्यानां 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इति दीक्षाकालकर्तव्यत्वेन विहितः यूपः । यथा वा द्वादशाहे द्वादशानां सोमयागानामहर्भेदेन कर्तव्यानां दीक्षोपसदादय इति रूपेण सापवादमेकादशे तन्त्रं निरूपितम् ।

द्वादशाध्यायस्य प्रतिपाद्यनिरूपणम् ।

द्वादशे प्रसङ्गो निरूपितः । प्रसङ्गो नाम–अन्यार्थेनान्यस्य तत्प्रयुक्तिशक्तस्यो-पकारः । इदमेव स्वरूपं प्रसङ्गस्योक्तं शास्त्रदीपिकाकृताऽन्यार्थेनान्यस्य कार्यसिद्धिः प्रसङ्ग इति । अयंभावः । यत्र तु स्वविधेः प्रयोजकत्वशक्तिसद्भावेऽपि परार्थोपजीवनं भवति, तत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः । यथा—लौकिकमुदाहरणम् । भोजनार्थं प्रथममागतस्या-चार्यस्य कृते कृतेन सूपापूपादिना पश्चादागतस्य स्वयमाचार्यनैरपेक्षेणापि सूपापूपादि-प्रयुक्तिशक्तस्य जामातुरुपकारो भवति । एवं पशुयागार्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना तदङ्ग-भूतस्य पुरोडाशयागस्याप्युपकारो भवति । इदमेव मनसि निधाय नव्यमीमांसकेना-चार्यखण्डदेवेन प्रसङ्गस्वरूपं परिष्कृतम् । प्रसङ्गो नाम 'अन्यत उपकारलाभप्रयुक्ताङ्गा-ननुष्ठानमि'ति ।

प्रसङ्गस्य त्रैविध्यम् ।

स च प्रसङ्गस्त्रिविधः—अनुष्ठानप्रसङ्गः, पदार्थप्रसङ्गः, शास्त्रप्रसङ्गश्चे ति । तत्र पश्वर्थं प्रयाजानुष्ठानेन पशुयागाङ्गभूतस्य पशुपुरोडाशादुपकारोऽनुष्ठानप्रसङ्गः ।

सौमिक्या वेद्या सोमयागाङ्गभूतामामिष्टिपशूनामुपकारः पदार्थप्रसङ्ग इति गीयते। 'याजनादिभिर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदि'ति द्रव्यार्जनशास्त्रेण ज्योतिष्टोमादिशास्त्रस्य ऋत्विगपेक्षस्याविशेषेण त्रैवर्णिकानामार्त्विज्यमाक्षेप्तु प्रयुक्तस्योपकारः शास्त्रप्रसङ्गः। एवञ्च प्रसङ्गस्वरूपम्, तन्त्रिनिर्णय', समुच्चयः, विकल्पश्चेत्येवमादिरूपेण द्वादशे सापवादः प्रसङ्गो निरूपितः। यद्यप्यधिकरणमालायामुपोद्घातप्रकरणे प्रमाणेत्यादिपद्यैरध्यायार्थाः, विध्यर्थवाद इत्यादिश्लोकैश्च पदार्थाः सङ्गृहीताः। 'अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्' इति न्यायेन केचन विषयाः सङ्क्षेपेणात्रोपवर्णिता.। ये सम्प्रदायैकसमधिगम्या इति।

विकल्पप्रयोजकविचारः।

प्रसङ्गलक्षणे 'एकार्थास्तु विकल्पेरन्' इति सूत्रेणैकार्थत्व विकल्पस्य प्रयोजकमित्युक्तम्। यथा–'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्वा यजेत' इति विधिभ्याम् व्रीहियवयोरेकार्थत्वाद्विकल्पो युज्यते। पदसम्बन्धिकार्ये सामर्थ्यम् प्रयोजकम्। तच्चैकार्थीभावलक्षणम्। 'समर्थः पदविधिः' इति पाणिनिस्मरणात्। एतावन्मात्रोक्तौ आग्नेयादीनामेकफलसाधनत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत। तद्वारणाय निरपेक्षसाधनत्व निवेशनीयम्। आग्नेयादीनामेकफलार्थत्वेऽपि निरपेक्षसाधनत्वरूपविशेषणाभावाददोषः। किञ्चास्मिन्पक्षे दण्डादीना 'दण्डेन दीक्षयति' इत्यादिना विहिताना तृतीयाविभक्त्या निरपेक्षसाधनत्वावगमात् विकल्पस्स्यात्। क्रमलक्षणे पञ्चमे 'परेणावेदनाद्दीक्षितस्स्यादित्यधिकरणे दण्डादीना समुच्चयस्साधितोऽनुपपन्नस्स्यात्। अतः पार्थसारथिमिश्रेण तन्त्ररत्नोक्तरीत्या समुच्चयप्रमाणाभावोऽपि विकल्पे कारणमित्यङ्गीकर्तव्यम्। अतस्समुच्चयबोधकप्रमाणाभावे सति एकार्थत्वम् विकल्पप्रयोजकमिति।

'व्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम्।
यवाश्चैवमतस्तेषा मिश्रत्वं नावकल्पते'॥ इति।

अत्र न्यायसुधोक्तस्यार्थस्य निरास।

विरोधाधिकरणवार्तिकन्यायसुधायाः परिशीलनेन निरपेक्षसाधनत्वम् विकल्पप्रयोजकमित्यवगम्यते। तत् दण्डादिषु व्यभिचारि। अतोऽयं ग्रन्थसन्दर्भो मिश्रताव्यावृत्तिद्वारा समुच्चयग्राहकप्रमाणाभावपरतया योजनीयः। एतेन दृष्टार्थत्वम्, अदृष्टार्थत्व वा विकल्पप्रयोजकमिति पक्षः निरस्तः। दर्शपूर्णमासातिपातजन्यदोषनिर्घातार्थाना पथिकृद्वैश्वानरादीनाम् काम्यानामेकफलानामुद्भिच्चित्रादीना च विकल्पो निरस्त इति ध्येयम्।

विकल्पे दोषप्रतिपादनम्।

विकल्पोऽष्टदोषदुष्ट इति मीमांसकमतप्रसिद्धिः। तथाहि–'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र प्रथम व्रीह्यनुष्ठानपक्षे १ यवशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागः, २ अप्रतीताप्रामाण्यस्वीकारः, तथा प्रयोगान्तरे यवेषूपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य ३ पूर्वं परित्यक्तप्रामाण्यस्य स्वीकारः, ४ प्राक्स्वीकृताप्रामाण्यपरित्याग इति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः। द्वितीयप्रयोगे यदा यवानुष्ठानम्, तदा १ व्रीहिशास्त्रस्य त्यक्तस्य प्रतीतप्रामाण्यस्य पुनरुज्जीवनम्, २–अप्रतीतस्य अप्रामाण्यस्य त्यक्तस्य स्वीकारश्च द्वौ दोषौ। पुनस्तृतीयप्रयोगे ३–व्रीहि-

षूयादीयमानेषु व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागः, ४–परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति द्वौ दोषौ। एवं प्रयोगत्रयेण यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः, व्रीहिशास्त्रे चत्वार इति, अर्थात् व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रे द्वौ दोषौ, व्रीहिशास्त्रे द्वाविति चत्वारो दोषाः। एवं यवानुष्ठानेऽपि व्रीहिशास्त्रे द्वौ दोषौ यवशास्त्रे च द्वाविति चत्वारः, एवञ्च-मिलित्वाऽष्टौ दोषाः।

'एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते' ॥ त. वा. पृ इति।

न ह्येकार्थत्वमात्रं विकल्पहेतुः, किन्तर्हि निरपेक्षाणामेकोपकारसाधनत्वमिति पृ २०६–२०७ तृतीयपरिच्छेदान्ते वदति ग्रन्थकारः, तस्यापि तात्पर्यमत्रैवेति बोध्यम्। एवमष्टदोषदुष्टो विकल्पः–इति।

तत्र शङ्का।

अत्रेयं शङ्का समुन्मिषति–यत्प्रामाण्यपरित्यागो नाम प्रामाण्याभावस्वीकार एव, अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, तथाऽप्रामाण्यस्वीकारोऽपि स एव। एवञ्चापौरुषेये वेदे विपर्यासजनकत्वस्यासम्भवेनाप्रामाण्यस्वीकार इत्यत्राप्रामाण्यशब्दस्य प्रामाण्याभावपरत्वात्। तथा चाऽऽद्ययोः दोषयोर्न वैलक्षण्यम्–इति।

उपाधिभेदेन तयोर्वैलक्षण्यमिति समाधानेन तन्निरासः।

अत्र समाधीयते–अप्रामाण्यम्-प्रामाण्याभावः। प्रामाण्यपरित्यागोऽपि प्रामाण्याभाव इत्युभयत्रापि प्रामाण्याभावस्वीकार एव पर्यवसितो दोष इति फलति। तस्य दूषकत्वबीजं द्विविधम्—प्रामाण्ये प्रमाणस्य निर्दोषत्वादेस्सद्भावरूपम्। प्रामाण्याभावे प्रमाणस्य प्रामाण्यानुपलम्भस्याभावरूपञ्चेति। तथा च भावप्रमाण सद्भावोपाधिकतया प्रथमो दोषः। अभावप्रमाणाभावावोपाधिकतया स एव दोष इति, उपाधिभेदेन दोष इति, उपाधिभेदेन दोषद्वैविध्यं विवक्षितम्। अतो न दोषः। तथा च वार्तिकम्—

'प्रमाणमप्रतीतं यदुज्ज्वलं तदपह्नुतम्।
एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात् ॥
तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम्।
भावे सत्यप्यभावेन विनैव परिकल्प्यते' ॥ त वा पृ. ति।

अत्र प्रथमे पद्ये प्रमाणविपर्ययादित्यनेन प्रामाण्यसद्भावविषयकप्रामाण्याभाव स्वीकारस्य दोषत्वं प्रादर्शि। द्वितीयपद्येन त्वभावप्रमाणसद्भावमूलक प्रामाण्याभाव स्वीकारस्य दोषत्वमुपावर्णि। द्वितीयश्लोकस्यायमर्थः—यथा प्रामाण्यपरित्यागो दोष तथा तदप्रमाणत्वमपि दोषः। यत्-यस्मात्कारणात्। अभावप्रमाणकम्—प्रामाण्यानुपलब्धिरूपाभावप्रमाणग्राह्यं प्रामाण्याभावरूपमप्रमाणत्वम्। भावे सत्यपि—प्रामाण्योपलम्भरूपे भावे विद्यमानेऽपि तस्याभावेन विनैव कल्प्यते। ततो हेतोर्द्वितीयः दो इति सर्वमनवद्यम्।

विकल्पभेदप्रदर्शनम् ।

प्रथमं तावद्विकल्पस्त्रिविधः वाचनिकः, न्यायगम्यः, ऐच्छिकश्चेति । आद्यः 'रथन्तरं पृष्ठं भवति, बृहत्पृष्ठं भवति, इति–द्वितीयतृतीयौ प्रसिद्धौ । पुनरपि द्विविधः–व्यवस्थितविकल्पः, अव्यवस्थितविकल्पश्चेति । आद्यस्योदाहरणम् । यथा-अग्निहोत्रे दध्यादिदशद्रव्यविकल्पः । द्वितीयं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ । न्यायगम्य एवायमष्टदोषदुष्टो विकल्पोऽगत्या स्वीकृत इति ।

प्राभाकरमतेन शास्त्रार्थसंग्रहः ।

तृतीयादिद्वादशान्तप्रतिपाद्यम् । प्रमेयजातं सङ्क्षेपेणाभिधाय, शास्त्रार्थसंग्रहः प्रदर्श्यते, तत्रादौ प्रभाकरमतमुपन्यस्य निरासः क्रियते । तथाहि—प्राभाकरमीमांसका लिङादियुक्तेषु वाक्येषु नियोगः लिङादीनाम् वाच्योऽर्थः, तदेव कार्यमित्युच्यते । तच्च कृत्युपहितमर्यादं कृत्या व्याप्तम्, अर्थात् कार्यवाचिनामेव लिङादिशब्दानां कृति-वाच्यत्वम्, अन्यत्र लडादौ कालसंख्यादीनामेव बोधः, न तु कृतिराख्यातार्थ इति । स एव वाक्यार्थः । अर्थात् तदेव वाक्यार्थे मुख्यविशेष्यतया भासते । कार्यञ्च सर्वं सर्वस्य न भवति । कस्यचिदेव किञ्चिदेव भवतीति कार्यस्वरूपविवरणम् । यथा-ज्ञान-माश्रयत्वविषयत्वाभ्याम् निरूप्यते, तथा कार्यमपि नियोगापरपर्यायं विषयनियोज्याभ्यां निरूप्यत इति तन्मतस्थितिः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यागो लिङर्थे कार्ये विषयतयाऽन्वेति । अतः प्रतिपत्त्यनुबंधः विषय इत्युच्यते, कार्योत्पत्तावसाधारण-कारणत्वात् विषयस्यैव करणत्वम् ।

यथोक्तम् ।

'कृति-तत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः ।
कार्येऽसंघटिताकारे करणत्वेन सम्मतः' ॥ इति ॥

अयमर्थो विषयकरणीयनाम्नि प्रकरणे पंचिकायां विवेचितश्शालिकाचार्येण ।

नियोज्यपरत्व स्वर्गकामादिशब्दानाम् ।

'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गकामादिपदं न कर्तृमात्रपरम्, अपितु नियोज्यपरमिति स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तं प्रमाणान्तरागोचरं अपूर्वमिति तदुपपत्तये नियोज्यपरमिति षष्ठाध्यायस्याद्येऽधिकरणे निरणायि । नियोज्यः स उच्यते यो ममेदं कार्यमिति स्वसम्बन्धितया कार्यमवगच्छति । अतो ममेदं कार्यमिति प्रत्येता नियोज्य इत्यभिधीयते । तथा च शालिकाचार्यः—

'नियोज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुद्ध्यते' इति-बोद्धृतयाऽन्वयनियोज्या-न्वय इति । अयं प्रकारः लोकेऽपि प्रसिद्धः, पुष्टिकामः क्षीरम् पिबेदित्यादौ पुष्टिकामः क्षीरपानं मया कार्यमिति बोद्धृतयाऽन्वेति ।

तत्र स्वर्गशब्दः सुखविशेषवाचकः यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्, इत्याद्यर्थवाद-प्रसिद्धः । सा च प्रीतिः देहान्तरभोग्या, कामनायोगाच्च तस्य साध्यत्वम् । नहि सिद्धे कामना भवति तेन साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यस्तदेव कार्यं बुध्यते, यत् स्वकाम्य-

साधनम्। तत्र कार्यमेव वाक्यार्थे मुख्यविशेष्यमित्युक्तम्। अन्यानि पदानि तदन्वितमर्थं प्रतिपादयन्ति, सर्वपदानाम् कार्यान्विते व्युत्पत्तेः।

पदार्थानामन्वये विशेषकथनम्।

तत्रान्वये परं विशेषः। तथाहि—तत्तत्प्रकरणपठितानां पदार्थानां नानाप्रकारेणान्वयः। केषाञ्चित् करणतया। यथा यजेत इत्यादौ यागादेः। केषाञ्चिन्नियोज्यतया, स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादेः, केषाञ्चिदितिकर्तव्यतया, केषाञ्चिन्नामधेयतया, केषाञ्चिदनुष्ठेयपदार्थस्मारकतया, यथा मन्त्राणाम्। केषाञ्चित् स्तावकतया यथाऽर्थवादानाम्, प्रगीतानां स्तोत्रमन्त्राणां गुणिनिष्ठगुणप्रकाशकतया, अप्रगीतानां शस्त्रमन्त्राणां तथाऽन्वयः। प्रैषमन्त्राणान्तु परप्रत्यायकतया इति यथायोगमन्वयो भवति। अतः कृत्स्नो वेदः कार्यपरतया प्रमाणम्। अयमर्थः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यत्र वेदार्थः कार्यरूप इति टीकाकारेण व्याख्यातः। यथा 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुरिति कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं दर्शयती' (टी पृ. २०) ति। इदमेव कार्यं मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमित्यभिधीयते। स्वात्मनि पुरुषम् नियुञ्जानो नियोग इति गीयते।

ग्राहकग्रहणस्वरूपवर्णनम्।

तदेव स्वप्रकरणपठितं पदार्थजातं स्वशेषतया गृह्णन् ग्राहक इत्युच्यते। गृहीतं पदार्थवर्गं श्रुत्यादिभिस्स्वातन्त्र्येण वा द्वारशेषतया विनियुञ्जानः विनियोजक इत्याख्यायते। स्वशेषतया गृहीतं पश्चाद् द्वारशेषतया विनियुक्तमितिकर्तव्यताकलापम्, करणञ्चाऽनुष्ठापयन् प्रयोजक इत्युच्यते। ग्राहकस्यैव ग्राहकत्व-विनियोजकत्व-प्रयोजकत्वावस्थास्तिस्रः क्रमभाविन्यः। ताश्चाधिकारापूर्वस्यैवेति तत्र तत्रास्माभिर्विवेचितम्। प्रयोजकत्वञ्च व्यवस्थितं दृश्यते। यथा काम्यज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्त्या स्वविषयानुष्ठानसिद्धौ, प्रासगिकस्य नित्यज्योतिष्टोमापूर्वस्य 'नित्यनैमित्तिकाधिकारापूर्वस्य करणांशे, इतिकर्तव्यांशे च प्रयोजकता। कामाधिकारापूर्वस्य तु करणांशे न प्रयोजकत्वम्, कामनावशादेव प्रवृत्तेः, अपि त्वितिकर्तव्यतांशे इति।

तत्रावान्तरविशेषप्रतिपादनम्।

क्वचिदवान्तरपूर्वस्यापि परमापूर्वाधीनं प्रयोजकत्वम्। आग्नेयोत्पत्तिपूर्वं प्रति करणत्वेनैवान्वयात्। तस्यैव साक्षात् प्रयोजकत्वे सम्भवति, द्वारद्वारितया प्रयोजकत्वकल्पनं न युक्तम्। 'व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टी'ति विहितयोरवहनन-पेषणयोः परमापूर्वं न प्रयोजकम्, किन्त्वाग्नेयाद्यपूर्वमेव। इत्थं नियोज्यान्वयवशात् लिङ्गादीनामपूर्वपरत्वमभिहितम्; स चान्वयः प्रयोजकापूर्वस्यैव। अगप्रधानात्पत्त्यपूर्वाणाम् तच्छून्यामेवाभिधानं अंगोत्पत्तिनियोगा अपि ग्राहकग्रहीतप्रयाजादिविषयत्वात् अधिकारनियोगत एव लब्धस्वविषयानुष्ठानाः सिद्ध्यन्तीति, न तेषु नियोज्याभिधानम्। तथा प्रधानोत्पत्तिनियोगा अपि अधिकारनियोगाक्षिप्तविषयानुष्ठानेनावाप्तसिद्धय इति, न तत्र नियोज्यापेक्षा। यथा-अपूर्वप्रतीतौ नियोज्यः, एवं प्रतीत्यनुबन्धी विषयोऽपि। परन्त्वयम् विशेषः। नियोज्यान्वयः प्रायिकः-यथोक्तम्-नियोज्यान्विताभिधानञ्च प्रायि-

कम्, अध्ययनाधानांगप्रधानोत्पत्तिनियोगानां नियोज्यशून्यानामभिधानाभ्युपगमादि (प्र० पं० पृ० ४३१) ति। विषयान्वयस्तु नियत एव, अधिकारापूर्वप्रधानाङ्गोत्पत्त्यपूर्वाणां विषयनियतत्वात्। अतः प्रकृत्यर्थभूतो भावार्थ एव विषयत्वेनान्वेतीति।

प्राभाकरमीमांसकानां शास्त्रार्थान्वयप्रकारस्य सामान्येनोक्तस्य विशिष्य प्रतिपादनम्।

तथाहि—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते' ति प्रकृत्य तत्सन्निधौ दर्शपूर्णमासरूपकालयोगि आग्नेयादि यागषट्कं विहितम्। तथा 'समिधः यजति, तनूनपातं यजती'त्यादि आरादुपकारकपदार्थवर्गश्च समाम्नातः। तत्र दर्शपूर्णमासवाक्यमेव विधिवाक्यमथवा अधिकारवाक्यमिति विध्युद्देशवाक्यमिति चाभिधीयते, भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश'इति भाष्यात्। तस्मिन्नेव वाक्ये विषय–नियोज्यान्वितं नियोगापरपर्यायम् क्रियातिरेकि कार्यमपूर्वनामकं प्रतीयते, तदेव कृत्युद्देश्यतया कृतिसाध्यत्वेन च प्रधानमधिकारापूर्वम्, इतरेष्वपि वाक्येषु प्रथमं साधिकारविधेः सन्निहितत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, तदेवापूर्वं तत्तद्विधिप्रत्ययेनानूद्यते। तत्राग्नेयादियागषट्कस्योत्पत्तिवाक्ये कालसम्बन्धात् दर्शपूर्णमासपदवाच्यत्वम्। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनञ्च, 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीम् यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति विद्वद्वाक्यद्वयेन समुदायद्वयस्यानुवादात् समुदायगतं द्वित्वमादायोपपद्यते। एवञ्च विषयनियोज्यघटिते स्वयं प्रयोजनभूतेऽधिकारापूर्वे प्रतिपन्ने सति, तत्सन्निधिपठितस्य आरादुपकारक-सन्निपत्योपकारकपदार्थसमुदायस्य स्वयमप्रयोजनतया प्रयोजनाकाङ्क्षायां सत्यां प्रयोजनीभूतेन परमापूर्वेण अधिकारापूर्वापरपर्यायेण अन्वययोग्यत्वे सति 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति अधिकारवाक्यगतो लिङ्प्रत्ययः युगपत् सकलपदार्थान्वितं स्वार्थमाचष्टे।

ग्राहकैदमर्थ्यवर्णनम्।

स चाऽन्वयः पदार्थवर्ग प्रतिग्राहकैदमर्थ्यरूपः। लोकेऽपि प्रयोजनप्रयोजनिभावेनाऽन्वयः प्रसिद्ध इति प्रागवोचाम। इदमेव ग्राहकग्रहणमित्युच्यते। अस्यैव नामान्तरमन्विताभिधानवाद इति। तत्र सन्निपत्योपकारकविधायकवाक्येषु विधिप्रत्ययेनाधिकारापूर्वेऽनूदिते सति, अवहननप्रोक्षणादयः तदन्वित स्वार्थमभिदधतीति, अन्योन्यान्विताभिधानम्। आरादुपकारकांगविधायकवाक्येषु तदन्वितं स्वार्थाभिधानं न भवति। साधिकारविधिसन्निधौ प्रयाजादिवाक्यानि श्रुतानि, तानि च स्वस्वविषयम् नियोगान्तरभभिधातुं नेशते। अधिकारापूर्वस्याऽनुवादशंकाकुण्ठितत्वात्, किन्तु द्रव्यदेवताविशिष्टयागस्वरूपमेवोपपादयन्ति। तत्र लिङ्शब्दः तदन्वितं स्वार्थमभिधत्ते। प्रयाजादीनां क्षणिकत्वेन विनश्वरतया सम्भूयोपकारकत्वसिद्धयेऽवान्तरापूर्वाण्यङ्गीक्रियन्ते। तत्र योऽसौ लिङादिशब्दः प्रागनूद्यमानार्थतया पूर्वं शंकित आसीत्। स इदानीं परमापूर्वाङ्गतयेव नियोगान्तरमभिधत्ते, अन्यथा विषयनियोगविरोधापत्तेः। अभिहिते च तस्मिन् प्रयाजादिवाक्यानि तदन्वितस्वार्थबोधकानि भवन्ति, न तु परमापूर्वान्वितस्वार्थबोधकानि। एवञ्च ग्राहकग्रहणाविशेषेऽपि सन्नियातिषु अन्योन्यान्विताभिधानमुपपद्यते। आरादुपकारकवाक्येषु नेति इति तन्मतस्थितिः।

खलेकपोतन्यायेनाङ्गानामन्वयोपपादः

इदञ्च ग्राहकग्रहणं खलेकपोतन्यायेन अन्योन्यान्वितैः कृत्स्नपदार्थैः प्रत्ययार्थैश्च सहापर्यायेण भवति। एवञ्च सकलपदार्थशेषिणि प्रयोजनभूते ग्राहके प्रतीते सति, तस्य स्वतः साध्यतया करणाकाङ्क्षाया विषयभूतानामेवाग्नेयादीना करणत्वेनान्वयः। इत्थं करणान्वितो नियोग इतिकर्तव्यतामपेक्षमाणः स्वयमेवोभयविधमपि पदार्थवर्गं करणशेषतया विनियुङ्क्ते। इदमेव प्राभाकरमीमांसकैः करणैदमर्थ्यमित्यभिधीयते। इदञ्च ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहार्थं भवति। तदनन्तर करणैदमर्थ्यनिर्वाहाय करणोपकारमपेक्षमाणो नियोग आदौ करणशरीरनिर्वर्तक सन्निपत्योपकारकपदार्थवर्गं श्रुत्यादिसहितः तत्तद्द्वारशेषतया विनियुङ्क्ते। विनियुञ्जानोऽपि तत्प्रधानापूर्वभेदनिबन्धनः करणभेदमाश्रित्यैव तत्तद्कारकगतातिशयाधानद्वारेण करणशरीरान्निवर्तक भवति। तत्त्वञ्च सन्निपातित्वमिति मन्तव्यम्। तत्तत्कारकगतातिशय एवाऽवान्तरव्यापारः किञ्चित्करः।

तथा प्रकरणमात्रसहायः प्रयाजादीन् साक्षात्करणतया विनियुङ्क्ते। विनियुञ्जानोऽपि कृत्स्नकरणशेषतया, अगृह्यमाणविशेषत्वात्। अवान्तरापूर्वाण्येव करणोपकारः, स एव तज्जन्यः करणोपकारः इत्थं करणैदमर्थ्यनिर्वाहः, ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहश्च भवति। अवान्तरापूर्वकरणोपकारकत्वमेवाराडुपकारकत्वमिति तत्त्वम्। अनेन प्रकारेण सन्निपत्योपकारकाणां करणैदमर्थ्यनिर्वाहो भवति। अत एव प्रयाजादीना समुच्चयेनान्वयः, तन्त्रेणानुष्ठानञ्च। अखण्डोपकारस्तूभयविधाङ्गनिष्पाद्यः। तथा च दण्डचक्रादिन्यायेन प्रधानान्वयपूर्वकः कृत्स्नस्यापि पदार्थवर्गस्य द्वारान्वयः। एवञ्चाग्नेयाग्नीषोमीययोरुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधात् व्रीहीणा न साक्षात्कारणत्व, किन्तु प्रकृतित्वमेव, 'निरूढ प्रत्यनिरूढस्य शेषता' इति न्यायात्। व्रीहीणा प्रकृतितयाऽन्वये, अवहनादीना द्वारद्वारिभावेनान्वयः। इत्थं यथाविनियोग सकलपदार्थान्वित ग्राहकत्वप्रयोजकत्वावस्थमधिकारापूर्वमेव प्रमेय विधितत्त्वमिति प्राभाकरमतेन शास्त्रार्थस्य सङ्क्षेपः।

तन्मतनिराकरणम्।

इदञ्च प्राभाकरमत तेषा सर्वस्वभूतान्विताभिधानवाद कार्यस्यलिङ्वाच्यत्वञ्चोपपादयदविमृश्यमानसुन्दरमिति ग्रन्थकारो मेने। तस्यायमाशयः। तथाहि—सर्वेषा कार्यपरत्वमिति नोपपद्यते। यतो हि लोके केषाञ्चित् सिद्धार्थपरत्वम्, केषाञ्चिच्च कार्यपरत्व दृश्यते। लोकवेदाधिकरणन्यायेन लौकिक–वैदिकशब्दाना तदर्थानाञ्चाभेदात्।

'लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः'।

इति न्यायात्। अत एव भवदेवोऽपूर्वाधिकरणे कार्यस्य लिङादिवाच्यत्वं निराकुर्वन्नाह—

'प्रवर्तकत्वे कार्यस्य तथाऽपूर्वस्वरूपके।
विधिशब्दाभिधेयत्वे व्युत्पत्तिविरहस्त्रिधा'।। तौ. ति. पृ २३९ इति।

अत्रापि' विधिनिर्णये कार्यस्य लिङर्थत्वम्, वाक्यार्थनिर्णये अन्विताभिधानवादः, नित्यकाम्यविवेकप्रकरणे च कञ्चन प्रसंगमापाद्य ग्रन्थकारेण विचार्य आलूनविशीर्ण इति, नात्र पुनः पिष्टं पिष्यते ।

भाट्टमतेन शास्त्रार्थसंक्षेपः ।

अंगनिर्णयस्य पञ्चमपरिच्छेदे आचार्यास्तु शास्त्रप्रमेयमन्यथा प्रतिपादयन्ति भावना वाक्यार्थ इति । सैव सर्ववाक्येषु भाट्टमीमांसकमते कारकविशिष्टरूपेण वाक्यार्थोऽभ्युपगम्यते, न तु तार्किकवत्संसर्गः, 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्यत्राप्युक्तम् 'भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषितेति । तदुक्तं तद्भूताधिकरणवार्तिके ।

'भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता' ॥ इति च ॥

अस्यायमर्थः—वाक्यार्थः वाक्यप्रयुक्तशाब्दबोधमुख्यविशेष्यम्, आख्यातवत्तया-आख्यातसामान्यप्रतिपाद्यत्वात् । अनेकगुणजात्यादीत्यनेन गुणादीनां प्रकारतया, भावनाया मुख्यविशेष्यत्वेन वाक्यार्थत्वं प्रतिपादयन्ति । भेदः, संसर्गो वा न वाक्यार्थः, अनेकार्थत्वप्रसंगादित्युक्तम् ।

तत्रैव भाष्ये 'भेदस्संसर्गो वा वाक्यार्थ इति यद्युच्यते, तथाप्येकार्थता न स्यात्, बहुपदेषु भेदानाम्, संसर्गाणाञ्च बहुत्वात्' । इति । भाष्याभिप्रायविवरणन्तु वार्तिक इत्थं कृतमस्ति । तथाहि—व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वासाम् व्यक्तीनां गवादिपदेनैवोपात्तत्वात्, तद्विशेषशब्दैश्शुक्लादिभिः कृष्णादिव्यवच्छेदमात्रं कर्तव्यम्, तत्संसर्गः पदार्थान्तर्गतत्वान्न वाक्यार्थो भवतीति । तदुपसर्जनस्तेषां भेदो गृह्यते, स च यथा शुक्लशब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वात् भवति । एवं शुक्लशब्दस्य गोशब्देनाश्वादिभ्यः व्यावर्तितस्य भवति, व्यवच्छेद्यमाननानात्वाच्च नास्त्येकवाक्यत्वे प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे च सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसंग इति ।

आकृतिपदार्थपक्षे दूषणम् ।

तथा—आकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्व-गोत्वयोस्स्वरूपेणाऽभिहितयोस्सन्निधानादितरेतरानुरंजनादर्थसिद्धो भेदः, न वाक्यार्थः । स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः, शुक्लत्वे च गोत्वसंसर्गः सामस्त्येनैकव्यक्त्युपसंहारादुपलभ्यत इति नाना । यद्यपि च कथञ्चित् द्विपदे स एवोभयत्रापि संसर्गः इत्येकत्वं गम्येत, तथापि बहुपदे येन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते, तेन तेन तत्संसर्गरूपोपलब्धेरनेकत्वम्—इति ।

सा च भावना सर्वैः पदैः कारकविशिष्टत्वेन लक्ष्यते, तत्रैकैककारकविशिष्टत्वेन तत्तत्कारकपदैः, क्रियापदेन तु सर्वकारकविशिष्टत्वेनेति विशेषः ।

सा च भावना द्विविधा शाब्दी, आर्थी चेति—

'अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः' ॥ (त. वा. पृ. ३७८) इति

ग्रन्थकारसंमतं भावनास्वरूपम् ।

सेयं वाक्यार्थभूता भावनाऽर्थभावनेत्यभिधीयते, अर्थयत इत्यर्थः-फलकामः पुरुषः, तद्धर्मत्वात् । सा च प्रयत्नरूपैवेति न्यायसुधाकारः खण्डदेवाचार्यश्च मेनाते ।

पार्थसारथिमिश्रस्तु प्रायेण पुरुषधर्मः प्रयोजकव्यापाररूपैवेति भावार्थाधिकरणशास्त्रदीपिकायामाह । सा च किं करोति ? पचति, पाकम् करोतीति च करोति-सामानाधिकरण्यात्सर्वाख्यातवाच्या, करोतिश्च किञ्चिदुत्पाद्यवस्त्वन्तरविषयं प्रयोजकव्यापारमेवाह । तस्याश्च पूर्वापरीभूतं सर्वकारकान्वययोग्यं क्रियारुपमाख्यातेनैवोच्यते, इत्यनन्याख्येयः भावार्थ इति चोभयेऽप्याहुः । सा च चेतनप्रवर्तनात्मकविध्यवरुद्धा पुरूषार्थरूपं साध्यं विना विधिर्नोपपद्यते, अतः पुरूषार्थरूपं सा भाव्यमलभवमाना तस्यानिर्ज्ञातकरणत्वात्, अनिर्ज्ञातेतिकर्तव्यताकत्वाच्च स्वयम् शास्त्रीयं सत् शास्त्रीय एव करणेतिकर्तव्यते परिगृह्णाति । एतामेव भावनाम् साक्षाद्विषयीकुरुतो विधि-प्रतिषेधौ, तद्वारा तु तद्विशेषणानि कारकाणि ।

यथोक्तं वाक्याधिकरणवार्तिके—

'विशिष्टां भावना प्राप्य वृत्तिर्विधि-निषेधयोः' ।

विधि-भावनयोस्सम्बन्धनिरूपणम् ।

विधिर्भावनायां पुरुषं विनियुङ्क्ते, व्यापारे पुरुषः कर्तृत्वेन नियोज्यत इति । यद्यपि विधिरन्यैरसंस्पृष्टो शुद्धां भावनां स्पृशति । तथापि शुद्धायाः भावनाया विधातुमशक्यत्वेन न तन्मात्रे विश्राम्यति । यथा-आकाङ्क्षा सम्बन्धकारणम्, एव योग्यताऽपि, न चांशत्रयपरिपूर्णाऽऽर्थीभावना चेतनप्रवर्तनात्मकविध्यन्वययोग्या भवितुमर्हति, तस्याः प्रत्यासन्नत्वात्, भावनयोरन्वयेन भवितव्यमिति सामान्यतः सम्बन्धः प्रतीयते । इयञ्चावस्था विधिसंस्पर्शः, विधिप्रक्रम इति च ग्रन्थकृतां शास्त्रे व्यवहारः ।

एवञ्च—एकप्रत्ययोपात्तत्वेन विधि-भावनयोरन्वयावगमेऽपि विधिरयोग्यत्वात् भावनां विधातुं न शक्नोति । साध्यत्व-साधनत्व-इतिकर्तव्यतारूपांशत्रयविशिष्टा (किं केन कथमिति) यावन्न भवति तावत् प्रयोगयोग्या न भवति । यथा लोके परिणीतबालात्मको वरस्तावद् विलम्बमानः प्रसारितहस्त आस्ते, यावद् सर्वाङ्गसुन्दरीव प्रयोगयोग्या भावना भवति । एतस्यार्थस्योपबृहणानि एतद् वार्तिकानि—

'विधि-भावनयोस्त्वेकप्रत्ययग्राह्यताकृतः ।
धात्वर्थात्प्रथमं तावत् सम्बन्धोऽध्यवसीयते' ।। इति ।

तथा—

'यद्यप्यन्यैरसंस्पृष्टां विधिस्स्पृशति भावनाम् ।
तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ।।
अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः ।
अंशत्रयेण चाऽपूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ।।
तस्मात् प्रक्रान्तरूपोऽपि विधिस्तस्मात् प्रतीक्ष्यते ।
यावद् योग्यत्वमापन्ना भावनाऽन्यानपेक्षिणी' ।।

(श्लो. वा. पृ. ५२१) इति च

वाक्यार्थस्य निगमनम् ।

सा हि भावना वाक्यान्तरोपात्तमपि प्रकरणाधीतं प्राच्योदीच्याङ्गजातमपेक्षते । प्रकृतिवद्भावलभ्यमपि याचते, अर्थसामर्थ्यगम्यमपि स्पृहयतीति अनन्तप्रकार एव उपदेशातिदेशात्मकस्य शब्दप्रमाणस्य महिमा । अयमेव वाक्यार्थ एकयैव बुद्ध्या अनेकजातिगुणद्रव्यक्रियाद्यङ्गकल्माषितशरीरः सकलाङ्गपरिपूरितभावनातत्त्वविषयः प्रतिभासते । तत्र पदज्ञानात् प्रभृति, आ निराकाङ्क्षवाक्यार्थपरिच्छेद एकैवेय शाब्दी-प्रमितिः—इति ।

मण्डनाचार्योपज्ञस्य ग्रन्थकृदभिमतविध्यर्थस्य सिंहावलोकनन्यायेन दिग्दर्शनम्, तस्या आख्यातवाच्यत्वम् ।

इयमेवार्थीभावना पुरुषप्रवृत्तिरित्यादिशब्दैरभिलप्यते, सा सर्वाख्यातवाच्या । अभिधाभावनाशब्द-भावना, तस्य व्युत्पत्तिः ग्रन्थकृता त्रिधा दर्शिता विधिनिर्णये, तत्स्वरूप तत एवावगन्तव्यम् । तत्राचार्यमते प्रवर्तनाविध्यर्थः । अय भावः—प्रवृत्तिर्द्विधा स्वेच्छाधीना, परप्रेरणाजन्या चेति । परप्रेरणोत्तर जायमानायाः प्रवृत्तेः प्रवर्तनैव कारणं तच्चेष्टसाधनताज्ञानानुमानद्वारा, इष्टसाधनताज्ञानस्याऽन्यलभ्यत्वान्न शब्दार्थत्वम्, अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । आचार्यमण्डनमिश्र उभयविधायामपि प्रवृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्व अन्वय-व्यतिरेकसिद्धमिति, तदेव विध्यर्थः । तत्रापि कर्तु-रिष्टसाधनत्वमिति मेने ।

तथा च तदीयकारिका—

'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः' । इति

मीमांसकाग्रणीरयं प्रवर्तनाविध्यर्थ इति पक्षमङ्गीकुर्वन् इष्टसाधनत्वेन प्रवर्तना इति पक्ष समर्थयामास । अतो ग्रन्थकारमते इष्टसाधनत्वेन प्रवर्तना विध्यर्थः । इदमेव विधितत्त्वमिति विधिनिर्णयप्रतिपाद्यनिरूपणावसरे प्राचीकशम् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—विध्यवरुद्धा भावना वाक्यार्थः, सैव शास्त्रप्रमेयमिति । लिङा-दीना भावना विधिश्चेत्युभयमप्यर्थः । तत्राऽर्थभावना प्रवृत्तिरूपा, विधिस्तु पूर्वोक्ता शब्दभावना प्रवर्तनात्मिका । तयोरेकेन प्रत्ययेनोपादानात् प्रथममन्वयः, स च सम्बन्धः भाव्यभावकभावेन परितिष्ठति । विध्यन्वयबलात् भावनाया इष्टसाधनत्वं नान्तरीयकम् । तथा च भावनायाः स्वतोऽभिलषित भाव्यं फलमेवावतिष्ठते ।

'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' समानपदश्रुत्योपादानात् सन्निहितमपि धात्वर्थं न साध्यत्वेन गृह्णाति, कष्ट कर्मेति न्यायात् । अपि तु धात्वर्थमतिलङ्घ्य पदान्त-रोपात्त स्वर्गमेव भाव्यत्वेन गृह्णाति, कामपदसमभिव्याहारात् । ततः फलान्विता भावना फलसिद्ध्यर्थं करणमाकाङ्क्षति । तथा च धात्वर्थः करणत्वेन सम्बध्यते भावार्थाधिकरणन्यायेन । तस्य च क्षणिकस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य कालान्तर-भाविस्वर्गसाधनत्व न सम्भवति । अतस्तदुपपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यते, तच्च कल्प्यमान वस्तु यागस्य शक्तिः, अवान्तरव्यापारो वा । यथोक्तमाचार्येण—

'कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ।
योग्यता शास्त्रजन्या या सा परापूर्वमिष्यते' ॥ इति ।

अत्र श्रुतार्थापत्त्याऽपूर्वं कल्प्यते। शब्दाच्च। अत एवोक्तं भाष्यकृता भावार्थाधिकरणे 'यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं भावयेदि'ति। अत एव भाट्टमीमांसकाः कल्प्यापूर्ववादिन इति गीयन्ते। प्राभाकरमीमांसकास्तु वाच्यापूर्ववादिन इति तु पर्वतवदकम्प्यं महदन्तरमनयोः प्रस्थानयोरस्मिन् विषये ।

ततश्च साध्य-करणान्विता भावना कथमनेन फलं कुर्यादितीतिकर्तव्यतामपेक्षमाणाऽवतिष्ठते, एवं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति अधिकारवाक्ये प्रधानभावनायामाकाङ्क्षात्रयवत्या 'यदाग्नेयोष्टाकपालोऽमावस्थायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रम् पयोऽमावास्यायाम्। अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्। उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति तत्सन्निधौ पठितेषु वाक्येषु द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य तद्धितेनावगतस्य प्रमाणान्तरानवगततया विधिप्रत्यये कल्पिते एवं वाक्यार्थः सम्पद्यते—एतत्कालिकैर्यागैः किञ्चित् श्रेयो भावयेदिति। एताश्चावान्तरभावना किन्तच्छ्रेयः, यत्साध्यमिति आकाङ्क्षमाणा एवावतिष्ठन्ते। तत्सन्निधौ 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादीनि वाक्यानि व्रीह्यादिविशिष्टेन यागेन किञ्चिद्भावयेदिति भाव्यविशेषं काङ्क्षमाणास्तिष्ठन्ति। यानि च 'समिधो यजति' इत्यादीनि वाक्यानि तेष्वपि समिदादिनामकैर्यागैः किञ्चित् फलं भावयेदिति ताश्चावान्तरभावनाः फलविशेषमपेक्षमाणाः अवतिष्ठन्त इति वस्तुस्थितिः। एवं परस्परं नष्टाश्व—दग्धरथन्यायेनाकांक्षावशेनोऽभयाकाक्षालक्षणेन प्रकरणेनैकवाक्यतायाम्, अधिकारवाक्येन एकवाक्यं भवति तत्राग्नेयादिषड्भिर्यागैर्दर्शपूर्णमासनामकैः प्रयाजादिभिरुपकृतैर्फलं भावयेदिति। एवं सर्वेषामंगवाक्यानां प्रधानवाक्यानाञ्च परस्परमेकवाक्यता। एवञ्च प्रधानाङ्गवाक्यानामन्योन्यान्वयेनैकवाक्यतायां तत्तदङ्गैरुपकृतेन दर्शपूर्णमासशब्दवाच्येन फलं स्वर्गं भावयेदिति महावाक्यार्थः सम्पद्यते। तत्र प्रथमं प्रधानवाक्ये भावनायां प्रवर्तनैकरसविध्यन्वये प्रतीतेऽपि श्रुत्यादिभिर्योग्यांशत्रयान्वयेनानुष्ठानयोग्या भवति। इयमवस्था विधिप्रक्रम इति प्रागवोचाम। तथा च योग्यतया वाक्येन समभिव्याहारलक्षणेन फलान्वयः, समानपदश्रुत्या भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्य करणत्वेनाऽन्वयः। यथायोग्यमङ्गताबोधकप्रमाणसहकृतेन विनियोगविधिनेतिकर्तव्यतान्वयः। तत्रारादुपकारकाङ्गवाक्येषु विध्यन्वितायाः प्रयाजादिभावनायाः प्रकरणेन साक्षात् प्रधानभावनैव भाव्यतयाऽन्वेति। सन्निपत्योपकारकेषु प्रकरणसहितैः श्रुत्यादिभिः प्रधानसम्बन्धिनामेव व्रीह्यादीनां साध्यत्वेनान्वयः। उभयत्रापि समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव करणत्वेनान्वयः। अत्र सर्वत्र भावनान्वितस्य विधेस्तत्तदंशान्वयस्तु भावनाद्वारकमेवेति मन्तव्यम्। तत्र साध्यांशस्य साक्षात्परम्परया वा अभिलषितत्वेन स्वयमेव तत्र रागात्प्रवृत्तेः न तत्र विधिव्यापारः समस्ति। यथोक्तम्—भाष्ये—जानात्येवासौ मयैतत् कर्तव्यं इति, उपायन्तु न वेद' इति।

'स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदा' इति च वार्तिकम्।

अतः करणेतिकर्तव्यतांशयोरेव भावनाद्वारा विधिव्यापारः पर्यवस्यति तत्र।

विधेरवस्थाचतुष्टयनिरूपणम् ।

स च विधिः—उत्पत्ति-विनियोग-प्रयोगाधिकारभेदाच्चतस्रोऽवस्थाः अनुभवति । अयमर्थः—सूत्र-भाष्य-वार्तिक-विधिविवेकादिमहानिबन्धेषु विस्तरेण चोत्पत्यादिचतुर्विध-प्रमेयोपन्यासेन द्वितीयादिषष्ठपर्यन्तस्याध्यायगणस्य प्रतिपाद्योऽर्थस्संकलितः । अत्रापि ग्रन्थशरीरे पार्थसारथिमिश्रेण सोपपत्तिकं सम्यक् कर्णोहत्य विवेचितम् ।

अस्यैव प्रकारस्य तदनन्तरकालिकेषु ग्रन्थेष्वनुसरणमिति वर्णनम् ।

अस्यैव विधिचतुष्टयप्रकारनिरूपणस्य न्यायरत्नमालायां फलितस्य शास्त्रदीपिका—मयूखमालिका—न्यायप्रकाशार्थसंग्रह—कुतूहलवृत्तिपर्यन्तेषु ग्रन्थेषु समादरः, समर्थनञ्च दरीदृश्यते ।

स्वरूपैक्येऽपि प्रमेयभेदेन भेदप्रतिपादनम् ।

अत्रेदमवधेयम्—अप्रवृत्तप्रवर्तनैकरसः विधिरिति विधेस्स्वरूपमेकमेव । परन्त्वस्य प्रमेयमुत्पत्त्यादि चतुर्विधम् । अप्रवृत्तप्रवर्तकस्वरूपस्य विधेर्यदा तत्सिद्ध्यर्थं कर्मस्व-रूपपरत्वं भवति, तदा विध्यन्वयप्रतीतिवशादेव तद्विशेषस्य धात्वर्थस्य यागादिकर्मणः प्रमाणान्तराप्राप्तिकथनेनोत्पादकत्वं सिद्ध्यति । अयमेवोत्पत्तिविधिः । अत एव न्याय-प्रकाशादौ कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिरिति तल्लक्षणमुक्तम् । तस्याय-माशयः—अत्र मात्रशब्दो भिन्नक्रमः । कर्मस्वरूपबोधकतामात्रमुत्पत्तिविधिरित्यर्थः । बोधस्यानन्यसाध्यस्यैव फलत्वसम्भवादज्ञातबोधकत्वमिति लभ्यते । एवञ्च प्रमाणा-न्तरेण (प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्) अज्ञातार्थज्ञापकत्वमुत्पत्तिविधेर्लक्षणं पर्यवस्यति ।

तद्वशेन तद्विषयस्य धात्वर्थस्य यागादेः कर्मणः स्वर्गादिफलसाधनत्वम्, फलव-दुपकारकत्वं वा कल्प्यत इति विनियोजकत्वसिद्धिः ।

फलसाधने कर्मणि पुरुषस्याधिकारः फलस्वाम्यञ्च सिद्ध्यतीति, अधिकारोऽपि विधिप्रमेयमेव, स्वरूपेण प्रयोजकत्वमिति युक्तमेव प्रमेयचातुर्विध्याद्विधेश्चातुर्विध्यम्। यथोक्तं ग्रन्थकृता विधिशब्दो हि प्रवर्तनैकरसं विध्यात्मानमभिदधानस्तदन्वयानुपपत्त्यैव प्रमेयचतुष्टयं कल्पयती'ति ।

प्रसङ्गाद्भाट्टालंकारमतपरीक्षणम् ।

न्यायप्रकाशे—'विधिश्चतुर्विधः' इति मूलस्य व्याख्याने भाट्टालङ्कारे 'उत्पत्ति—विनियोग—अधिकार—प्रयोगभेदादि'ति प्रतीकमादाय सोपपत्तिकम्, सोदाहरणञ्च व्याख्यातं दृश्यते । तथा हि 'प्रयोगे'ति । यद्यप्याकरे चतुर्थपञ्चमाभ्यां प्रयोगविधि निरूप्य, षष्ठेऽधिकारनिरूपणमस्तीति प्रयोगविधेर्निरूपणं पूर्वमुचितम्, तथाऽप्यधि-कारिणं प्रति साङ्गप्रधानप्रयुक्तः प्रयोगं विना कर्तुं शक्यत्वात् अधिकारनिरूपणानन्तरं तद्व्यापारनिरूपणमुचितमित्याशयेनेदम् । एवञ्चाकरेऽपि प्रकृति-विकृतिसम्बन्धिविधि-निरूपणान्ते प्रयोगविधिव्यापारनिरूपणपरैकादश-द्वादशाभ्यां प्रयोज्यपरिमाणनिरूपण-त्वादधिकारिनिरूपणात् प्राक् प्रयोज्यनिरूपणन्तु नात्युपायेति बोध्यम् (पृ० ९१ भाट्टालं.)

उक्तस्यार्थस्यैव विवरणम् ।

प्रकृतमनुसरामः—तत्र प्रवर्तनैकस्वभावत्वात् विधेः प्रयोजकत्वं सम्भावितम् । आद्यास्तु तिस्रोऽवस्था तदन्यथानुपपत्त्या तत्सिद्ध्यर्थो भवन्ति ।

विधिः प्रतीतस्सन् प्रथमं स्वस्य प्रवर्तकत्वसिद्ध्यर्थं श्रुत्यादिभिर्भावनाविशेषणतया प्रतिपन्नानां धात्वर्थयागादीनां प्रमाणान्तरेणाप्राप्तिं कल्पयति । प्रमाणान्तरप्राप्ते प्रवर्तकत्वन्तु न सम्भवति । द्रव्यादीनान्तु क्रियाकारकभावस्यान्वय-व्यतिरेकसिद्धत्वात् नियमांशेऽप्राप्तिं कल्पयति, एवं गुणादिष्वपि । एवमवहननादिक्रियास्वपि नियमकल्पनं बोध्यम् । इमामेवावस्थामादायोत्पत्तिविधिरिति व्यवह्रियते मीमांसकैः । अस्य च शब्दान्तरादयः सहायका भवन्ति ।

प्रकरणपठितेषु साधनेष्वङ्गेषु पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वेन तत्साधनता कल्प्यते । तदा विनियोगविधिरित्युच्यते । विनियोगो नामांगाङ्गिभावरूपस्सम्बन्धः । समीहितमङ्गि भवति, तत्साधनमङ्गम् । तत्र फलभावनायाः साक्षात्फलसाधनतया सम्बन्धात्, इतरेषाम्—करणेतिकर्तव्यतादीनां परम्परया । तत्र विनियोगविधिः प्रमाणम्, तत्र श्रुत्यादयः सहायाः । श्रुत्यादिसहितो विधिरेव विनियोगविधिरुच्यते । अयञ्च विषयो द्वितीयपरिच्छेदे विवृतपूर्वः ।

यदा फलसाधनबलेनेदमनुष्ठेयमिति बुद्धिर्जायते, तदा त्वधिकारविधिरिति व्यवह्रियते । विध्यधीना ह्यनुष्ठेयबुद्धिः । यदाऽनुष्ठापयति, तदा प्रयोगविधिरिति । अस्य चार्थवादजन्यं प्राशस्त्यज्ञानम्, मन्त्रावगतपदार्थस्मरणम्, श्रुत्यादिक्रमश्च सहायः । एवञ्च सर्वेषामेव विधीनां प्रवर्तनैकरसतया स्वत एवावस्थाचतुष्टयकल्पनाशक्तावपि यत्प्रमाणान्तराप्राप्तम्, तदेव विधीयत इति । तत्र क्वचिदेकस्य, क्वचिद् द्वयोः, क्वचित्त्रयाणाम्, क्वचिच्चतुष्टयस्येति परमगहनो विधेर्महिमा ।

तथा च विधिविवेकसन्दर्भः—सर्वत्रापि प्रतीयमाने अस्मिंश्चतुष्टये ऐदम्पर्यं भिद्यते, तच्चैदम्पर्यं प्राप्त्युपपदाविशेषसम्बन्धात् । क्वचिच्चतुष्टयपरता, यथा उद्भिदा यजेतेति, अन्यतः कस्यचिदलाभात्, फलपदसम्बन्धात्, क्वचित् त्रिपरता, यथा ज्योतिष्टोमवाक्ये, उत्पत्तेरन्यतो लाभात् । क्वचित् द्विपरता, यथा दर्शपूर्णमासवाक्ये, उत्पत्तिप्रयोगयोरन्यतः सिद्धेः क्वचिदेकपरता, यथाऽग्निहोत्रं जुहोति, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति, इतरे त्वंशा प्रतीता अप्यविवक्षिताः 'वि. वि. पृ. ३७७–३८० इति । अस्य विस्तरः न्यायकणिकायां द्रष्टव्यः । अमुमर्थं न्यायरत्नमालाकारः वर्णयांबभूव ।

यथोक्तं ग्रन्थकृता—

'चतुष्टयेऽपि चैतस्मिन् क्वचित् किञ्चित् विवक्षितम् ।
क्वचिदेकं द्विकं वापि त्रिकं वापि चतुष्टयम्' ॥ इति ॥

एवञ्चोपर्युक्तदिशा किं केन कथमित्यंशत्रयान्वितायां भावनायां तस्यानुष्ठानयोग्यतया तत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति प्रथमप्रतीतो विधिभावनयोरन्वयस्तदा पर्यवस्यति । इयमेवावस्था विधिपर्यवसायिनीति ग्रन्थकृता कथिता ।

प्रकृतावन्वयक्रमः ।

अत्र प्रथमं भावनाया विधेयत्वं भवति, तद्द्वारा यागादिक्रियायाः । तद्द्वारा व्रीह्यादीनां द्रव्याणां विधेयता । एवञ्च प्रधानविधिः करणम्, अङ्गानि च फलसिद्धि-पर्यन्तमनुष्ठापयति । तथा फलगोचरविध्याक्रान्ता फलभावनाख्या साक्षात् फलमुत्पाद-यितुमनीशानांऽङ्गेष्ववतरन्ती तन्निष्पादयति । एवं प्रकृतावन्वयक्रमो बोध्यः ।

विकृतावन्वयक्रमः ।

विकृतौ त्वयं विशेषः—'सौर्यं चरुं निर्वपेद्‌ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादिविकृतिषु साध्यसाधनान्वितायां विकृतिभावनायां ज्ञातायां कथमनेन फलम् भावयेदिति करणोप-काररूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्यक्षवचन—नामधेयचोदनालिङ्गैरतिदेशप्रमाणैः प्रथमं प्राकृत उपकारः, ततस्तज्जनकानाम् पदार्थानां वैकृतभावनाशेषत्वम् । प्रकृतावङ्गविधिभिः प्रकृतिभावनाशेषत्वं प्रतीयते । विनियोगस्य विधिप्रमाणकत्वात् प्रधानविधेरेव प्राकृत-नामङ्गानां वैकृतभावनाशेषत्वेन विनियोगः ।

अयञ्चापरो विशेषः प्रकृतावङ्ग-प्रधानयोः परस्पराकाङ्क्षालक्षणेनान्वयः, विकृतौ त्वङ्गानां प्राकृतभावना-सम्बन्धेनैव निराकाङ्क्षतया प्रधानाकाङ्क्षावशादेवाङ्गान्वयः, उपदिष्टेष्वङ्गेषु प्रधानस्यान्यतराकाङ्क्षया सम्बन्धः । न प्रकरणादिति ।

कृत्स्नशास्त्रार्थसक्षेपस्योपसंहारः ।

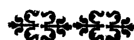
एवञ्च प्रकृतावितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां श्रुतैरङ्गैः प्रथमं शेष-शेषिभावेनान्वये सति, तत्रैव पश्चादुपकारकल्पनमिति ।

विकृतौ तु पदार्थानामुपस्थापकशब्दाभावादाकाङ्क्षानुरोधेन प्रथममुपकारस्या-न्वयः । ततस्तज्जनकीभूतानां पदार्थानाम् । अत एव विकृतावुपकारपूर्वकं पदार्थानामति-देशः । प्रकृतौ तु पूर्वं पदार्थसम्बन्धः, तदनन्तरमुपकारकल्पनमिति । यथोक्तं मिश्रैः—

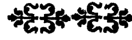
'पदार्थपूर्वक एव प्रकृतावुपकारः' इति तन्त्रज्ञाः' (र. १५६) इति । एवं प्रकृति-भावनां षड्विधेनोपदेशेनांशत्रयान्वय सति विकृतिभावनाया भाव्यकरणांशयोरन्वये श्रुत्यादिभिरुपदिष्टैरेभिः सर्वाङ्गविशिष्टास्तास्ता भावना । प्राकृतो वैकृतश्चविधिः श्रुत्यादि-प्रमाणषट्कक्रमेण देश-काल-कर्तृभेदेऽङ्गानामावृत्त्या स्वर्गादिफलकामिनं पुरुषमनुष्ठा-पयति । तस्मात्प्रेरणा लिङादिप्रत्ययवाच्या विध्यर्थोऽनुष्ठापकतया कृत्स्नशास्त्र-प्रमेयमिति ।

अत्रेदं पद्यमनुसन्धेयम् ।

'आम्नायान्तिमसीमनि स्फुरति यस्सद्भावनागोचरः
स्वे स्वे कर्मणि यः प्रशास्ति पुरुषं योग्याधिकारक्रमात् ॥
आधत्ते किंविधोपकारमखिलैरंगैरशेषांगिनाम्
साक्षाद्विष्णुरिवैधते विधिरयं नानावताराश्रयः' ॥ इति ।

द्रव्यत्यागाद्धुतवहमुखक्षेपणाच्चातिशस्ता
निष्प्रत्यूहं विधिपरिचिता भावनेयं चकास्ति ।
यस्यास्संगादतिशयफलप्रापि यागादि जातं
तामद्याहं मुररिपुपदद्वंद्वपद्मेऽर्पयामि ॥ इति ।

न्यायरत्नमालायामसकृत्प्रयुक्तस्यान्योन्याश्रय-
चक्रकादेस्स्वरूपवर्णनम् ।

न्यायशास्त्रे—आत्माश्रयः, अन्योन्याश्रयः चक्रकम् , व्याघातः, अनवस्था प्रतिबन्दी चेति दोषषट्कं कीर्त्यते, स्वरूपञ्चैषां वर्णितमस्ति । स्वस्य स्वाव्यवहितस्वग्रहसापेक्ष-ग्रहकत्वमात्माश्रयत्वम् । अन्योन्याश्रयेऽतिप्रसक्तिवारणायाऽव्यवहितेति विवक्षितम् । स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रः । यथा महिषभिन्नत्वं गोत्वम् , गोत्वभिन्नत्वञ्च महिषत्वमिति लक्षणे गोत्वज्ञानाय महिषत्वज्ञानापेक्षा महिषत्वज्ञानाय गोत्वज्ञानापेक्षा अत्रान्योन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षितत्वम् , स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रह-विषयत्वम् चक्रकस्य लक्षणम ।

अप्रमाणिकानन्तोपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था अत एवाभियुक्ताः कथयन्ति 'मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणमि'ति । सा द्विविधाऽधोधावन्ती, 'ऊर्ध्वं धावन्ती चेति । तत्राधोधावन्ती यथा-घटजनने कपालापेक्षा कपालजनने कापालिकायाः कापालिकाजनने च तदवयवानामपेक्षा, एवमेव तत्र तत्रेति भेदः । आद्येऽपि ऊर्ध्वं धावन्ती यथा किं भिन्ने वा धर्मिणि वर्तते, अथवाऽभिन्ने वेति द्वेधा विकल्पः 'केन भेदेन भिन्ने कस्य भेदस्यावस्थितिरिति प्रश्ने द्वितीयभेदभिन्ने धर्मिणि प्रथमस्य, तृतीयभेदभिन्ने द्वितीयस्य, चतुर्थभेदभिन्ने तृतीयस्य, एवं तत्रापीत्यगीकारे बोध्यम् ।

व्याघातः विरुद्धार्थवाक्यत्वम्, परस्परविरुद्धधर्मयोरेकाधिकरणे समुच्चयः । यथा यावज्जीवमहं मौनी, ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्याऽऽसीदपुत्रश्च पितामह इति । प्रतिबन्दी—अनिष्टान्तरप्रसञ्जक वाक्यम् । यथा यदि पुरुषत्वादहं चोरः, तदा त्वमपि चोरः स्या इत्यापादनम् ।

लक्षणा—वाक्यभेदादीनां निरूपणम् ।

अस्मिन् शास्त्रे तत्र तत्र लक्षणा स्यात्, वाक्यभेदस्स्यात् , अनर्थकमिदं वाक्य-मापद्येतेति ग्रन्थकृतां व्यवहारो दृश्यते, तदुपोद्बलकं वार्तिकं दृश्यते, श्रूयमाणस्येत्यादि। एवमेव सर्वज्ञकल्पो भगवानाम्नायो लक्षणया गौण्या, वाक्यभेदेन वा यदि कञ्चनार्थं प्रतिपादयेत् , को नु त प्रतिकूलयेदिति च, एवं सति कथमेवविधव्यवहाराणां सामञ्जस्य-मुपपादनीयमिति शंका समुन्मिषति ।

तस्येदं समाधानम्-श्रूयमाणस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वस्वीकारे क्वचित् लक्षणा भवति, क्वचिद्वाक्यभेदो भवति । यथा'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिस-वेने'ति । अत्र विवक्षितोऽर्थ उत्तरकालविशिष्टबृहस्पतिसवान्तरांगकत्वं वाजपेयस्य, तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः प्रसिद्धस्यैव बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरत्वम् । तदुररीकरणे

वाजपेयशब्दे उत्तरकाललक्षणा। वाक्यभेदस्योदाहरणम्-श्रूयमाणस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे विद्धद्वाक्यविहितयोर्द्रव्यदेवते एव विधीयेते, न यागविधिरिति आग्नेयवाक्ये तदुररीकारे प्राप्तोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदस्स्यादिति।

उदाहरणं यथा—'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति' इति। अत्र श्रूयमाणोऽर्थः अग्निर्देवता पुरोडाशद्रव्यकामावास्यापौर्णमास्यन्यतरकालविशिष्टयागविधिः। तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः पौर्णमास्यधिकरणे विद्धद्वाक्यविहितकर्मानुवादेनोपर्युद्धृतेन यदाग्नयादिवाक्येन गुणविधिरिति द्वितीयपूर्वपक्षे शङ्किते। विवक्षितार्थापेक्षया आधिक्याभ्युपगमे आदिशब्दोक्तमानर्थक्यम्। उदाहरणम्। 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यामनहोमविधिः। अत्र 'वैश्वदेवीं सांग्रहणी निर्वपेत् ग्रामकामः (तै. सं. २-२-१०) इति प्रधानविधिवाक्यगत ग्रामकामपदमनुषज्य विवक्षितार्थापेक्षयाऽऽमनहोमविधेराधिक्यस्वीकारे ग्रामकामपदानुषगानर्थक्यमिति विवेकः।

तस्यैव प्रकारान्तरेण व्याख्यानम्।

अथवा न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पने लक्षणा क्वचित्, क्वचिद्वाक्यभेदः, क्वचिच्च गौणत्वदोषः। क्वचिदध्याहारदोषः। क्रमेणोदाहरणानि। तत्राद्यस्योदाहरणम् यथा—'सोमेन यजेत' इति। अत्र मत्वर्थलक्षणा प्रसिद्धा। वाक्यभेदस्योदाहरणम्। यथा—'सौर्यञ्चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति। अत्र स्वर्गकामपदाध्याहारं प्रयुक्तिलक्षणे विश्वजिन्न्यायेन शंकितं निराकर्तुमभिहितं ब्रह्मवर्चसस्यान्वाचयत्वे प्रमाणाभावात् ब्रह्मवर्चसमात्रं फलत्वेन न्यूनस्य स्वर्गकल्पनयाऽधिकार्थत्वे फलद्वयसमावेशाद्वाक्यभेदापत्तिरिति।

एवम्—न्यूनस्याधिकार्थत्वकल्पने गौणीकल्पनैव दोषः। यथा—'सृष्टीरुपदधाति' इति। अत्र हि सृष्टिशब्देन सृष्टिशब्दवन्त एव मन्त्राः अभिधीयन्त इति। न्यूनस्य गौण्याऽसृष्टिशब्दवतामपि मन्त्राणां ग्रहणेनाधिकार्थत्वे गौणत्वमेव दोषः। सतु गत्यन्तराभावादभ्युपगम्यते। एवं न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वे अध्याहारदोषस्योदाहरणम्। यथा—विश्वजिता यजेत' इति। अत्र विध्युपपत्तये स्वर्गकामपदाध्याहारः। अयमप्यगत्या स्वीक्रियते।

अथवा न्यूनत्वे अधिकस्य सतः क्वचित् लक्षणा, क्वचित् वाक्यभेदः, अन्यथात्वकल्पने क्वचिद्विपरिणामः, क्वचित् व्यवहितकल्पना, क्वचित् व्यवधारणकल्पना।

तत्राद्यस्योदाहरणम्। यथा 'चतुरवत्तं जुहोती'ति, अत्र जुहोतिर्देवतोद्देशत्यागविशिष्टप्रक्षेपवाचकस्य प्रक्षेपमात्रत्वे च न्यूनत्वे लक्षणा, आग्नेयादिचोदनयैवोद्देशांश—त्यागांशयोः प्राप्तत्वात्।

द्वितीयस्योदाहरणम्। यथा—'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति। अत्र भक्षानुवादेन प्राथम्यमात्रविधभक्षानुवादः, प्राथम्यं विधेयम्, उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात्, एकपदे उभयासंभवात् वाक्यभेदस्स्यात्। अतस्तत्परिहाराय प्राथम्यविशिष्टभक्षणविधानमिति सिद्धान्तः। अन्यथात्वकल्पने विपरिणामस्योदाहरणम्। अन्यथात्वकल्पने

व्यवहितकल्पनाया उदाहरणम्। यथा—'प्रतितिष्ठन्ति ह वा ये एता रात्रीरुपयन्ती'ति। अत्र ये प्रतितिष्ठासन्ति, ते रात्रीरुतेयुः इत्यन्थात्वे कल्पिते य इत्यस्य रात्रिसमभिव्याहृतस्य ये प्रतितिष्ठासन्तोति व्यवहितकल्पना। अन्यथात्वकल्पने व्यवधारणकल्पनाया उदाहरणम्। यथा—'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेदि'ति। प्रतिग्राहयेदिति दातुरिष्टिरिति स्थितिः। एतत्सर्वं श्रूयमाणवाक्य एव, न तु कल्पिते वाक्ये इति विशेषः। तथा च चित्राधिकरणवार्तिकम्—

'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने।
लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते ह्यसौ॥' (त वा पृ ३२९ इति)।

चित्राधिकरणे पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र पूर्वपक्षे प्रकरणेन स्तोत्रविनियोगेऽपि मत्वर्थलक्षणा नास्तीति प्रतिपादितस्यार्थस्य सग्राहकमिदम्। अस्य वार्तिकस्य व्याख्याप्रकाराश्चित्राधिकरणन्यायसुधाया द्रष्टव्याः।

अयमत्र निष्कर्षः—न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पने लक्षणा-वाक्यभेदगौणत्वाध्याहारदोषाः। न्यूनत्वे लक्षणावाक्यभेदौ आधिक्ये वाऽनर्थक्यम्। अन्यथात्वकल्पने विपरिणाम-व्यवहितकल्पना व्यवधारणकल्पनादोषः। अनुमिते तु (कल्पिते तु) विध्याश्रितार्थाभिधानशक्तस्यैव कल्पनान्न कश्चिद्दोष इति।

अनेकार्थविधाने वाक्यभेद इत्यस्याभिप्रायवर्णनम्।

यदि ह्यनेकार्थविधाने वाक्यभेदः, तर्हि विशिष्टविधिमात्रस्योच्छेदापत्तिः। किन्तु यत्रानेकार्थविधिव्यापार विना विशेषणवैशिष्ट्यस्यासिद्धिः, तत्र विशेषणविशेष्यसबन्धसिद्ध्यर्थम्, विशिष्टविधानार्थञ्च विधायकप्रत्ययस्य व्यापारभेदात् विध्यावृत्त्या वाक्यभेदः, यथा पौर्णमास्यधिकरणे विद्वद्वाक्येन विहिते कर्मणि आग्नेयादिवाक्यैर्गुणविधिपक्षे। नतु सर्वत्रेति बोध्यम्। अवसितो ग्रन्थार्थविचारः प्रासगिकश्च।

❋

ग्रन्थकर्तुः परिचयः।

अथेद प्रस्तूयते—निबन्धकारः पार्थसारथिमिश्रः क देश स्वजन्मना विभूषयति स्म, कावस्य पितरौ, कोऽस्य कालः, तत्प्रणीताः ग्रन्थाः के इति, अयञ्च सुगृहीतनामधेयः पार्थसारथिमिश्रः, मिश्रोपाधिना सरलसरसार्थबहुललेखनप्रणाल्यो मैथिल इति तर्कयामो वयम्।

तस्य जन्मस्थानविचारः।

अयञ्च पार्थसारथिमिश्रः कस्मिन्देशे आविरभूदिति विचारे मण्डनमिश्र-मुरारिमिश्र पार्थसारथिमिश्र सुचरितमिश्रादयो मिश्रशब्दान्ता मैथिला इत्यवधार्यते, मिश्रशब्दसम्बन्धात्। आह्निनैबुगादिक दाक्षिणात्यानामिति शास्त्रदीपिकायामपि मैथिल एवेत्यनुमीयते। श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिवेदिना न्यायवार्तिकभूमिकाया वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां मैथिलत्व प्रासाधि। अभियुक्ताना प्रसिद्धिरपि वस्तुनिर्णये साहाय्यमाचरति, प्रसिद्धञ्चास्य मैथिलत्व विद्वत्समाजे इति, वयमपि तथैवाङ्गीकुर्महे यावद्बाधकोपलम्भम्।

(२) श्रीमानयं ग्रन्थकारोऽस्य ग्रन्थस्यावसाने स्वपितुर्नाम, स्वनाम च निर्दिशति, साभिमानं कथयति स्वपितुस्सकाशादेव सांगोपोपांगवेदशास्त्राणि यथाविधि समधीत्य सुप्रख्यातो जात इति।

यथा—

'भुवनत्रयविख्यातः श्रीमद्यज्ञात्मनन्दनः।
तत एव श्रुतं प्राप्य विश्रुतः पार्थसारथिः' ॥ १ ॥

'आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना।
पार्थसारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलकः कृतः' ॥ २ ॥

'न्यायागमानुसारेण श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना।
पार्थसारथिमिश्रेण कृतोऽयं विधिनिर्णयः ॥' इति।

एतैस्तदीयैरेव वचनैस्स्वपितुर्नाम श्रीयज्ञात्मन् इति, आत्मनो नाम पार्थसारथिमिश्रः इति, स्वपितुस्सकाशादेव सर्वविद्यावाप्तिश्चोदीरयन्। 'मातृमान् पितृमान्, आचार्यवान् पुरुषो वेद, त्रिभिरेत्य सन्धिमि'त्यादिश्रुतिशतसिद्धां प्राचीनभारतीयसंस्कृतिं संप्रदायविशुद्धां स्मारयति।

भाट्टप्रस्थान-प्राभाकरप्रस्थानयोरस्य वैशिष्टचम्।

अपि च—

'अविभक्तविभक्तमार्गयोर्मतयोर्भट्टगुरूपदिष्टयोः ।
उभयोरपि पार्थसारथिः प्रथितः प्राथमिकेऽभियोगवान्' ॥ इति।

स्वयं रामानुजाचार्यो ब्रवीति—यत्-गुरुतन्त्रदीक्षितोऽप्यहं पार्थसारथिमिश्रे बहुमानेन तदुपज्ञस्यास्य प्रकरणस्य व्याख्यां करोमीति।

यथा—

'गुरुतन्त्रनियन्त्रितोऽपि सन् बहुमानादिह पार्थसारथेः।
विवृणोमि मतान्तराश्रिताम् स्थिरभावां नयरत्नमालिकाम्' ॥ इति।

'अस्पष्टभावमपरीक्षकदुष्प्रवेशम् आचार्यतन्त्रमधिकृत्य नयप्रकाशम्।
न्यक्कृत्य पार्थरथसारथिरन्यतन्त्रम् सत् प्रीतये ग्रथितवान्नयरत्नमालाम् ॥ इति च।

अपि च पार्थसारथिमिश्रस्यानितरसाधारणं भाट्टप्राभाकरतन्त्रयोर्वैदुष्यम्। उभयत्राप्रतिहतप्रतिभावैशिष्ट्येऽपि कुमारिलभट्टे, तदुपबृंहिते भाट्टप्रस्थाने चानितरसाधारणः श्रद्धासमादरः, अभिनिवेशश्च। तत्र प्राभाकरमीमांसकमतोपरोधात् कौमारिलप्रस्थानसंरक्षणगौरवमस्यैव, नान्यस्य कस्य चिदित्युक्तिः नात्युक्तिकोटिमाटीकते। अनेन तिरस्कृतस्य प्राभाकरसंप्रदायस्य नाद्यावधि कोऽप्युद्धर्ता श्रूयते।

अस्य शैली।

श्रीमान् मीमांसकाग्रहणीस्सुप्रसिद्धः पार्थसारथिमिश्र आस्तिकनास्तिकदर्शनप्रवीणो मीमांसाशास्त्रीयग्रन्थकर्तॄणां गोष्ठ्यां तात्पर्याचार्यस्य वाचस्पतिमिश्रस्यानन्तरं तदीयस्थानमधितिष्ठतीत्युक्तिरिति। अस्य शास्त्रीयव्युत्पत्तिस्सुपरिष्कृता, वचोभङ्गी

मनोहारिणी, प्रभाकरमतप्रतिक्षेपेऽनन्यसाधारणी चातुरी सहृदयमसौ कौमारिलमत-मवलम्बते। कुमारिलभट्टपादेऽतिभक्तिमतेऽस्मै प्राभाकरीया शास्त्रविचारसरणिर्नैव रोचते। अयञ्च सोपहासमत्यन्तमभिनिवेशेन प्राभाकरमतं खण्डयति, प्रसन्नपदगम्भीरा सरसवाहिनी चास्य वाग्वैखरी संस्कृतभाषायामस्य स्वातन्त्र्यमधिकम्। यद्यपि समेषां ग्रन्थकर्तृणां प्राचामयमंशस्साधारणः, तत्राप्युपहासे निन्दायाञ्च समर्थान् शब्दविशेषान् प्रयुञ्जानः विशिष्यते। कानि चन वाक्यान्यधस्तादुदाह्रियन्ते।

तथाहि—१ यथा अहो बत भवानात्मानं शिष्यान् सकलञ्च लोकमतिसन्धातु-मुद्युक्तः सकललोकविपरीतमभिदधानं न विजहति लोकाः (न्या. र. पृ. ५) इति।

२—तदिदं बालसम्मोहनम्, महेन्द्रजालोपमं वा सम्यङ्न्यायौपधसंस्कृत-स्वान्तानां न सम्मोहाय कल्पते (न्या. र. पृ. ४१) इति।

३—तदेतदापातकल्याणं सूक्ष्मन्यायदृष्ट्या निपुणं निरूप्यमाणमारकूटायते (न्या. र. पृ. १२२) इति।

४—अत्र कश्चिन्निपुणंमन्यः प्रभाकरदर्शनं शिक्षयन्निदं ब्रह्मास्त्रमुत्सृजति, (न्या. र. पृ. १२५) इति।

५—स नूनमस्मिन् वार्तिकेऽश्रुतपूर्वी (१५९) इति,

६—स्वदर्शनानुरागोऽतीवाविष्कृतः (१२५)।

७—कथमिदं परस्परं व्याहतं बुद्धिमन्तोऽभिधीरन् (१२३५)।

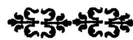
८—कश्श्रुतिवाक्यबलाबलज्ञोऽभिदधीत।

९—अहो बत महामोहसमाश्रयणं भवता यदात्मीयमज्ञानमृषावारोपयति (२३७) इति।

१०—सूक्ष्ममिदं न्यायरत्नं भाष्य-वार्तिकपरिचयोपचितचेतोलोचनसंस्कारै-र्विवेक्तुं शक्यते, न स्थूलदृष्टिभिः, (२४२) इति।

११—इदन्तु तेषामभिधानमिति प्रामाणिका न श्रद्धति (२६२) इति।

१२—द्वितीयस्यामिव शरेषु कापुरुषस्य विधेरनुरागो भवेत् (२३७)।

द्वादशानामध्यायानां प्रतिपाद्यविषये भाट्ट-प्राभाकरप्रस्थानयोर्भेद-प्रदर्शिनी पट्टिका।

प्रथमेऽध्याये

भाट्टप्रस्थाने	प्राभाकरप्रस्थाने
१—धर्मे यावन्ति प्रमाणानि सम्भाव्यन्ते, तेषां सर्वेषां कार्त्स्न्येन निरूपणम्। तत्र प्रथमे साक्षाद्विधिप्रामाण्यम्, द्वितीयेऽर्थवादमन्त्रयोः, तृतीये स्मृति-शिष्टाचारयोः, चतुर्थे नामधेयाद-प्रामाण्यविचार इति विवेकः।	१—चोदनाविध्यपरपर्यायशास्त्रप्रामाण्य-निरूपणम्, तदर्थमेवार्थवाद-मन्त्र-स्मृति-शिष्टाचारनामधेयादिविचारः,

द्वितीयेऽध्याये

भाट्टप्रस्थाने

२—शब्दान्तरादिभिष्षड्भिः प्रमाणैः भावनापरपर्यायस्य कर्मणो भेदनिरूपणम् । धात्वर्थभेदस्य, अपूर्वभेदस्य चानुषंगिकतया निरूपणमिति ।

प्राभाकरप्रस्थाने

२—अनुबन्धनिरपेक्षसाध्यभेदेन शास्त्रभेदनिरूपणम्, अनुबन्धभेदश्च संख्यां विहाय, अविशिष्टैः प्रमाणैरिति विशेषः ।

तृतीयेऽध्याये

३—श्रुत्यादिप्रमाणषट्कसहकृतेन विनियोगविधिना शेष-शेषिभावनिरूपणम् , प्रकरणं द्विविधं-महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदेन तेषां परस्परविरोधे प्राबल्यदौर्बल्यविचारश्च ।

३—वैनियोगिकं शेषित्वं श्रुत्यादिभिः अवान्तरप्रकरण नास्ति ।

चतुर्थेऽध्याये

४—प्रयोज्यप्रयोजकभावविचारः क्रत्वर्थ–पुरुषार्थविचारमुखेन ।

४—उपादानाख्यं प्रमाणं विध्याक्षेपरूपविधिव्यापारात्मकम्-शब्दप्रमाणान्तरम्, तस्योपादानाख्यस्य चातुर्थिकस्य शेषत्वप्रयुक्त्यधिकारोत्पत्त्याख्यचतुष्टयं विषयः ।

पञ्चमेऽध्याये

५—श्रुत्यर्थपाठ-स्थान-मुख्य प्रवृत्त्याख्यैष्षड्भिः प्रमाणैः क्रमनिरूपणम्, क्रमश्च पौर्वापर्यरूपः स च पदार्थविशेषणतया विधेयः तेषां प्राबल्य–दौर्बल्यविचारश्च ।

५—श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः क्रमनिरूपणम् , परमयं विशेषः, शब्दबलवादिनो विवरणकारस्य मते, अर्थबलवादिनः निबन्धनकारस्य मते च सोऽविधेय एवेति ।

षष्ठेऽध्याये

६—अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तो यजेतेत्यनेकाधिकरणसाध्याधिकारनिरूपणम्, अन्यच्च तदनुबन्धि क्वचिच्च चान्यत् पूर्वोक्तस्यापवादः ।

६—अधिकारनिरूपणं भाट्टमतवदेव अत्रायं विशेषः ।
रथकारकर्तृकमाधानमर्थकर्म नाग्निसंस्कारार्थम्, अतो विश्वजिन्न्यायेन कल्प्यफलम्, प्राभाकरप्रस्थानन्तु रथकारस्य क्रत्वधिकारमङ्गीकरोति यथोक्तं टीकाकृता 'आहिताग्नितया च ज्योतिष्टोमादिष्वधिकारो द्रष्टव्यः' बृ भा ५ पृ. ८८ इति ।

सप्तमेऽध्याये

भाट्टप्रस्थाने	प्राभाकरप्रस्थाने
७—सामान्यातिदेशः।	७—प्राभाकरमीमांसकानां सर्वस्वभूतमन्विताभिधाननिरूपणपूर्वकं सामान्येनातिदेशः।

अष्टमेऽध्याये

८—विशेषातिदेशः।	८—तथा

नवमेऽध्याये

९—ऊहो मन्त्र-साम-संस्काराणाम्।	९—मन्त्र-साम-संस्काराणामूहनिरूपणम्

दशमेऽध्याये

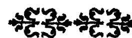
१०—अर्थलोप-प्रत्याम्नान-प्रतिषेधैः। उत्सर्गापवादाभ्यां बाधनिरूपणम्, बाध्यस्य पदार्थस्य अतिदेशतो विकृतौ न प्राप्तिः।	१०—प्राकृतानां पदार्थानां विकृताङ्गत्वमस्ति, परं द्वारलोपादिनाऽनुष्ठानं न भवति।

एकादशेऽध्याये

११—तन्त्रावापाभ्यामङ्गपरिमाणनिरूपणम्।	११—तथैव

द्वादशेऽध्याये

१२—अन्यत उपकारप्रयुक्ताङ्गानुष्ठानरूपः प्रसङ्गः।	१२—तथा

अस्य कालः—खि०ए०डि० १०५०—११२०

पार्थसारथिमिश्रस्यायं पूर्वावधिः १०५० इतः पूर्वमयं नासीत्। ११२० इयमुत्तरावधिः। यतो हि हलायुधभट्टो धनञ्जयभट्टस्यात्मजः उत्कलाभिजनो मीमांसाशास्त्रसर्वस्वे शास्त्रदीपिका-न्यायरत्नमाला न्यायरत्नाकरवचनानि प्रमाणतया समुद्धरति। अयञ्च हलायुधः श्रीभट्टनारायणवंशसम्भूतः। अयं भट्टनारायणः श्रीवङ्गाधिपादिशूरेणानीतेषु ब्राह्मणेष्वन्यतमः। अस्मात् भट्टनारायणात् द्वादशः पुरुषः हलायुधभट्टः। हलायुधभट्टो वङ्गाधिपतेर्लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत्। स च लक्ष्मणसेनो अस्मै बाल्ये आस्थानपण्डितपदं, यौवने मन्त्रिपदं, वार्धके धर्माधिकरणिकपदञ्च दत्तवान्। तथा च सर्वस्ववचनम्—

'बाल्ये ख्यापितराजपण्डितपदश्श्वेतांशुविम्बोज्वल-
च्छत्रोत्सिक्तमहामहत्तनुपद दत्वा नवे यौवने।
यस्मै यौवनशेषयोग्यमखिलक्ष्मापालनारायणः
श्रीमान् लक्ष्मणसेनदेवनृपतिर्धर्माधिकारं ददौ' ॥

(ब्रा० स० श्लो० १२-इति)।

सोऽयं लक्ष्मणसेन ईसवीयद्वादशताब्दीप्रारम्भे आसीदिति प्रत्नतत्त्वविदो मन्वते। तेन सुतरां हलायुधोऽपि ईसवीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिक इति सिध्यति।

अयञ्च ब्राह्मणसर्वस्वम्, धर्मशास्त्रसर्वस्वम्, मीमांसासर्वस्वमित्यादीन् बहून् ग्रन्थान् निर्ममे। तेषु मीमांसासर्वस्वे स्वोक्तिदार्ढ्याय न्यायरत्नमाला-न्यायरत्नाकर-वचनानि समुद्धरति। अतस्तत्पूर्वकालिकः पार्थसारथिमिश्र इत्यायाति। तत्रापि दशमशतकस्योत्तरार्द्धे एकादशशतकस्य पूर्वार्द्धे वाऽऽसीदिति सम्प्रधार्यते यावद्दृढलवद्बाधकोपनिपातम्।

अस्य संस्करणस्य वैशिष्टयम्।

अस्मिंश्च संस्करणे पाठकमहाभागानाम्, तदर्थमधिगन्तुमनसाञ्च सौकर्यार्थं मूले शुद्धपाठः, अर्थसुलभत्वाय, विषमतापरिहाराय, क्वचित् स्पष्टप्रतिपत्तये, क्वचित् पाठान्तरबोधनाय, क्वचिद्विरोधपरिहाराय, क्वचित्समानार्थस्थलान्तरस्थविषयबोधनायेत्येवविधविभिन्नप्रयोजननिर्वर्तयित्रीभिष्टिप्पणीभिः परिष्करणमित्येवंलक्षणा पद्धतिस्समादृता, मध्ये मध्ये भाट्ट-प्राभाकरप्रस्थानयोस्साम्य-वैषम्यबोधकाः सम्प्रदायैकसमधिगम्याः विषयास्संयोजिता जिज्ञासूनामुपकाराय।

न्यायरत्नमालाविषये वक्तव्या विशेषाः।

अस्मिन् प्रकरणे द्वादशस्वध्यायेषु प्राभाकरमत खण्डयित्वा प्रत्यध्यायमाचार्यमतेनाध्यायक्रमेण विषयविशेषा विविच्य व्युत्पाद्यन्त इति प्रागवादिष्म। तत्र यथा मिथिलामण्डलमण्डनायमानस्य मण्डनाचार्यस्योद्वेगे शालिकाचार्यस्येव, शालिकनाथस्योद्वेगे पार्थसारथिमिश्रस्य महदेवासहनमासीत्। तदेव निमित्तं पार्थसारथिमिश्रस्य न्यायरत्नमालाख्यस्य प्रकरणस्य विरचनेऽपि। इदन्तु प्रकरणस्यास्य परिशीलनेन करतलामलकवदवभासेत पण्डितपुण्डरीकाणाम्।

अत्र 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायेन सम्मुखस्थितादर्शावलम्बनेनोद्धरणवाक्यानि श्लोकाश्च प्रथमे द्वितीये च संस्करणे मूल एव नियोजितानि। तेषां स्थानादिकमन्विष्य पार्थक्यसूचनेन तानि यथास्थानं समावेशितानि। यथा—

१—'जिज्ञासैकोपनीतस्य' न्या० र० मा० पृ० ७। इति।

२—याऽपि किमध्ययनस्याचार्यकम्, अर्थज्ञानं वा प्रयोजनमिति चिन्ता (न्या. र. मा पृ १८) इति। नात्र विलिख्यन्ते, पूर्वसम्पादकेन समादृता मूलेऽसंलग्नकाः पाठभेदा टिप्पण्यां संयोजिताः न्यायरत्नमालायास्संक्षेपेणार्थानुसन्धानाय मूलकारिका-

स्सगृहीताः। प्रकरणप्रतिपाद्यानामर्थाना सूचनी विषयानुक्रमणिका, भाट्ट-प्राभाकर-प्रस्थानसम्मताना द्वादशलक्षणगतानामर्थाना विवरणावेदिका च सन्निवेशिता जिज्ञासूना विनेयानाञ्च परिज्ञानाय। न्यायरत्नमालायामुद्धताना ग्रन्थानाम्, तत्कर्तॄणाञ्च निर्देशो यथोपलम्भ कृतोऽस्ति, प्रमादपाठ-शुद्धपाठपत्रिका च।

इदञ्च सस्करणं नायकरत्नस्य निवेशेऽत्यन्तगौरवभीत्या तदनुसृतया सरस-सरलसुललितपदयुक्तया टिप्पण्या योजितमिद प्रकरण यावदुपलब्धमनेककोशाधारेण सशोध्याप्रमाद्यता मया समपादि।

समर्पणम्

प्रातःस्मरणीयचरिता अस्मदाचार्यपादा महामहोपाध्यायाश्चिन्नस्वामिशास्त्रिचरणा वार वार तदा विवेचनपाठभेदादिसमुद्धरणपूर्वक विशिष्ट सस्करण न्यायरत्नमालायाः कर्तव्यमिति आत्मीय सकल्प प्रपूरयितुमसकृदस्मानन्तेवसत आदिक्षन्, साम्प्रत ते चास्माक पूज्यपादाःसत्यसकल्पा इति प्रमोदते मामक चेतः।

धन्यवादः

इदन्त्विहावसरप्राप्तम्—यदेतस्य प्रकाशने परस्परविचारविनिमयेन स्वीय-सम्मतिप्रदानेन च भारतसर्वकारेण सम्मानिताना भृशमुपकृतवताम् एस-सुब्रह्मण्य शास्त्रि-भागानामध्यत्वे वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये यू जि सि प्रोफेसरपदमलकुर्वाणाना साहाय्य न विस्मर्तुमीश्महे। अतस्तेभ्यः कृतज्ञतामाबिभर्मि।

वा॰ स वि वि॰ अनुसन्धानविभागीयपण्डितप्रवरः अस्मत् सहयोगी आद्योप-नामको मध्वाचार्यः स्वीय कार्यमतिरिच्य अस्यास्तदा तदा प्रतिलिपिकरणेऽन्यान्येषु चैतत् प्रसक्तेषु कार्येषु केवलमात्मीयभावेन परिश्रमस्वीकारेण स्वीयकर्तव्यबुद्ध्यैव महत् साहाय्यमकार्षीत्। अतः प्रार्थ्यते काशीपुराधीश्वरोऽन्नपूर्णजानिस्तस्य समुन्नति करिष्यतीति।

अस्य प्रसाधनकर्मणि सामग्री।

अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय आदर्शकोशा इमे—

१—म म चिन्नस्वामिशास्त्रिचरणाना सशोधित प्रथमः क इति सकेतेन व्यवहृतः।

२—ब्रह्मश्रीयुतरामस्वामिशास्त्रिमहाभागैः बटपत्तनात् (बडोदा) प्रकाशितो द्वितीयः।

३—काशी सरस्वतीभवनस्थ तृतीयम्, अनेनाशिकस्तत्रोपयोगः, अस्य परि-शीलन तदा तदा तत्र गमनेनाभूदिति ग इति व्यवहृतः।

४—अन्ये च द्वित्रास्तालपत्रीयाः परिशीलिताः, सन्देहस्थलेषु पाठभेदाय कल्पन्ते स्म।

५—अस्मदध्ययनकाल एव शोधितमपरम्। एतानादर्शकोशानाधारीकृत्येद सम्पादनकृत्य समवर्तिष्ट।

अन्ते च विद्वद्वरेण्याः प्रार्थ्यन्ते यत् सदसद्व्यक्तिहेतवो गुणैकपक्षपातिनः प्राज्ञा मधुलिह इह न्यायरत्नमालासाररसं पायं पायं सफलयन्तु मम परिश्रमम् ।

लेखेऽस्मिन् नाप्यपूर्वः क्वचिदनवगतो नाप्यसम्भावनीयः,
विद्वद्भिर्नीतिविद्भिर्न मितिमतिगतः नाप्यमूलो न बौद्धः ।
अर्थः प्रादर्शि किन्तु गुरुमतमथनीमिश्रसूक्तीर्विभाव्य
प्राचां संगृह्य किञ्चिल्लिखितमिति मया हन्त तुष्यन्तु सन्तः ॥

सिद्धान्तरीतिषु मया भ्रमदूषितेन
स्यादन्यथापि लिखितं यदि किञ्चिदस्य ।
संशोधने सहृदयास्सदया भवन्तु
सत्सम्प्रदायपरिपालननिर्विशंकाः ॥

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्रानुभूयताम् ॥

यदत्र गर्हणीयं स्यान्मदीयं तत् कुकल्पनम् ।
शास्त्रीयं युक्तियुक्तञ्च गुरुभिर्भाषितन्तु तत् ॥

विदुषामाश्रयः
म० म० श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिचरणानां शिष्यः-
शास्त्ररत्नाकरः मीमांसारत्नं अ. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(कपालतडागपुराभिजनः)
पूर्वोत्तरमीमांसाद्वयाचार्यः
धर्मशास्त्र-मीमांसादर्शनविभागाध्यक्षचरः
प्राच्य तथा धर्मविज्ञान संकायः
का. हि. वि. वि.
वाराणसी-५

२७-५-८२

न्यायरत्नमालायाविषयानुक्रमणिका

द्वितीयप्रकरणस्य

विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

तृतीयप्रकरणस्य

विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

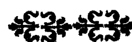
चतुर्थप्रकरणस्य

विषयविवरणम् | **पृष्ठ सं०**

सप्तमप्रकरणस्य

अङ्गनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः

विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

अथाङ्गनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः

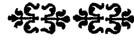
चतुर्थाऽध्यायप्रतिपाद्यार्थः

अथ पञ्चमाऽध्यायार्थः

विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

अथ षष्ठाध्यायार्थः

विषयविवरणम् — **पृष्ठ सं०**

अथांगनिर्णये चतुर्थः परिच्छेदः

सप्तमाष्टमाध्यायप्रतिपाद्यार्थः

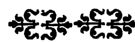
अथ नवमाध्यायार्थः

अथ दशमाध्यायार्थः

विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

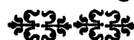
विषयविवरणम् **पृष्ठ सं०**

इत्येकादशाध्यायार्थः

अथ द्वादशाध्यायार्थः

इति न्यायरत्नमालाया विषयानुक्रमणिका समाप्ता

पार्थसारथिमिश्रविरचिता

न्यायरत्नमाला

नायकरत्नाख्यव्याख्यया टिप्पण्या च सहिता

प्रयुक्तितिलकः ॥ १ ॥

'आनन्दममृतं ज्ञानमजं साक्षिणमीश्वरम् ।
ब्रह्म सर्वमसर्वं सदसद्वन्दे हरिं विभुम् ॥ १ ॥

कर्तव्यार्थप्रतिज्ञा

मीमांसार्णवसंभूतैः कुमारस्वामिनाऽऽहृतैः ।
न्यायरत्नैरिह मालां सङ्ग्रथ्नामि मनोरमाम् ॥ २ ॥

नायकरत्नम्

सम्यङ्नयाञ्जनसमेधितमस्तदोषमाम्नायसज्ञमनुशास्ति विशुद्धचक्षु ।
मानान्तरानधिगत क्रतुरत्नतत्त्व तत्त्वान्तर च पुरुषोत्तमसज्ञक त१ ॥ १ ॥
आम्नायान्तिमसीमनि स्फुरति य सद्भावनागोचर
स्वे स्वे कर्मणि य प्रशास्ति पुरुष योग्याधिकारक्रमात् ।
आधत्ते विविधोपकारमखिलैरङ्गैरशेषाङ्गिना
साक्षाद्विष्णुरिवैधते विधिरय नानावताराश्रय ॥ २ ॥
अविभक्तविभक्तमार्गयोर्मतयोर्भट्टगुरूपदिष्टयो ।
उभयोरपि पार्थसारथि प्रथित प्राथमिकेऽभियोगवान् ॥ ३ ॥
अस्पष्टभावमपरीक्षकदुष्प्रवेशमाचार्यतन्त्रमधिकृत्य नयप्रकाशम् ।
न्यक्कृत्य पार्थरथसारथिरन्यतन्त्र सत्प्रीतये ग्रथितवान्नयरत्नमालाम् ॥ ४ ॥
गुरुतन्त्रनियन्त्रितोऽप्यहृ बहुमानादिह पार्थसारथे ।
विवृणोमि मतान्तराश्रिता स्थिरभावा नयरत्नमालिकाम् ॥ ५ ॥

टिप्पणी

१ ओ नमो ब्रह्मादिभ्योधर्मविद्यासप्रदायकर्तृभ्य वशर्षिभ्यो नमो महद्भ्य गुरुभ्य ।

श्रीमान् मीमासकाग्रणी पार्थसारथिमिश्र न्यायरत्नमालाख्य प्रकरण प्रारिप्सु निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थञ्च स्वाभिमतदेवतास्तुतिरूप मगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नाति **आनन्दमित्यादिना** । वन्दे-स्तवीमि । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो'रिति शाब्दिकाना स्मरणेऽपि स्तुतिरेवार्थ, न त्वभिवादनम् । तस्य नामग्रहणसमनियतत्वेन स्वनामग्रहण विनाऽसभवात् । स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपा । तथा च हरिनिष्ठगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारवानहमितिबोध । इदञ्च पद्य ब्रह्मसिद्धिमगलपद्यस्य शब्दतोऽर्थतश्च संवादि । इति बोध्यम् ।

तत्र स्वाध्यायविध्यर्थः प्रथमं तावदुच्यते ।
आचार्यपक्षमाश्रित्य प्रतिपक्षनिरासतः ॥ ३ ॥

प्राभाकरमतेन पूर्वपक्षः

[२]तत्र तावदिमं केचित्पूर्वपक्षं प्रचक्षते ।
आचार्यकनियोगार्थः स्वाध्यायस्तत्प्रयुक्तितः ॥ ४ ॥

अथ प्रारिप्सितग्रन्थस्य प्रत्यूहप्रशान्तये सर्वोत्कृष्टां श्रुतिशिरःसमधिगतां स्वेष्टदेवतां नमस्यति—**आनन्दमिति** । आनन्दं—निरतिशयसुखस्वरूपम् । अमृतं—नित्यमुक्तस्वभावम् । ज्ञानं—संवित्स्वरूपम् । अजं—उत्पत्तिरहितम् । अनेन नित्यत्वमपि सूचितम् । साक्षिणं—सर्वदा सर्ववस्तुसाक्षात्कारिणम् । "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" (पा ५–२–९१) इति हि व्याकरणानुशासनम् । ईश्वरं—सर्ववस्तुनियन्तारम् । सर्वं—सर्वप्रपञ्चात्मकम् । असर्वं सर्वज्ञत्वादिगुणयोगात्—सर्ववस्तुविलक्षणम् । सदसत्—सन्नसदात्मकं नित्यानित्यवस्त्वात्मकमिति यावत् । एतच्च—सर्वमित्यस्यैव विवरणम् । विभुं—व्यापिनम् । ब्रह्म—सर्वश्रुतिषु बहुशो ब्रह्मशब्दवाच्यम् । हरिं—पुरुषोत्तमं नारायणं वन्दे—प्रह्वीभवामीत्यर्थः ॥ १ ॥

उभयोरप्याचार्य—गुरुमतयोः पारदृश्वा पार्थसारथिमिश्रः प्राथमिके—गरीयस्याचार्यमते निरूढाभियोगस्तन्मतमाश्रित्य प्रबन्धं प्रवर्तयन्, प्राचीनप्रबन्धेषु प्रवृत्तेष्वपि स्वप्रबन्धप्रवृत्तेः प्रयोजनातिशयञ्च दर्शयन् प्रबन्धारम्भं प्रतिजानीते—**मीमांसेति** । सूत्र-भाष्य-तन्त्रवार्तिकादिष्वितस्ततो विप्रकीर्णानां न्यायानां मतान्तरनिरासपूर्वं विशिष्टानुपूर्व्या संकलय्य-सन्दर्शनमेव स्वप्रबन्धप्रयोजनमित्याशयः ॥ २ ॥

तत्र नानाप्रकरणात्मके न्यायरत्नमालाभिधाने स्वप्रबन्धे शास्त्रारम्भाक्षेपसमाधानात्मकतया सर्वप्रकरणोपजीव्यं प्रयुक्तितिलकाख्यं प्रकरणं वक्तुमुपक्रमते—**तत्रेति** । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यनेन वाक्येन योऽध्ययनविधिः, तस्यार्थ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

'अथातो धर्मजिज्ञासा' जैमिनि १.१.१ इत्यत्र शास्त्रादौ भाष्यकारेण मीमांसा किमारम्भणीया, अनारम्भणीया वेति, विचिन्त्य तदर्थं स्वाध्यायध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यवसानमस्ति वा—नवेति चिन्ता कृता । तत्र स्वाभिमतपूर्वपक्ष—राद्धान्तौ पश्चात् प्रवर्तयिष्यन् प्रथमं प्राभाकरमतेन पूर्वपक्ष—राद्धान्तौ दूषयितुमनुवदति—**तत्र तावदिति** । एषा हि तन्मतस्थितिः—उभावप्यध्ययनाध्यापनविधी स्वतन्त्रौ । न तु तयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावः । अथाप्यध्यापनविधिप्रयुक्त सेतिकर्तव्यताकमध्ययनम् । उपनयनमुपनेयश्चाऽध्यापनाङ्गमेव । एतावत् पूर्वपक्ष—राद्धान्तयोः—

अस्य ग्रन्थस्य मीमांसाशास्त्रप्रकरणत्वेन तदीयविषयाद्यनुबन्धचतुष्टयेनैव तद्वत्त्वमितिबोध्यम् । धर्मोविषयः, धर्मज्ञानं प्रयोजनं, धर्मज्ञानकामोऽधिकारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्संबन्धः । प्रकरणलक्षणञ्च शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणमिति समाचक्षतेऽभियुक्ताः । तत्प्रयोजनञ्च नानाप्रदेशेषु संक्षेपतश्चार्थसिद्धञ्च सिद्धवच्च यदुक्तम्, तदेकत्रप्रदेशेविस्तरेण साक्षात् सोपपत्तिकमनाकुलं विप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण प्रतिपाद्यत इति अर्थवत् प्रकरणं, तदारम्यश्चोपपद्यत इति ध्येयम् ।

२. सर्वेषु ग्रन्थेषु प्रायश, प्राभाकरमतेन मीमांसाशास्त्रारम्यविचारप्रसंगे शालिकनाथेन-प्रकरणपञ्चिकायामुक्तं 'उपनीयतु याश्शिष्यमि'त्यादि मानववचनकल्पितं माणवकमुपनी-

प्रथमावगतत्वेन तद्धि युक्तं प्रयोजनम् ।
न तु वाक्यार्थविज्ञानं तद्धि पश्चात्प्रतीयते ॥ ५ ॥
तेनाऽविवक्षितार्थत्वाद्वेदस्यार्थविचारणम् ।
न कर्तव्यमतः शास्त्रं मीमांसाख्यमनर्थकम् ॥ ६ ॥

आचार्यकरणविधिप्रयुक्तस्य हि स्वाध्यायाध्ययनस्य प्रयोजनापेक्षायां पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गमपि प्रथमावगतत्वेन तत्सिद्धिरेव प्रयोजनं युक्तम् । न त्वर्थज्ञानम्, तस्य पश्चाद्भावित्वात् । तेनाऽन्यार्थत्वाद्वेदाध्ययनस्याऽविवक्षितोऽर्थः । अविवक्षितश्च न निर्णेतव्यः, प्रयोजनाभावात् । अकर्तव्ये च निर्णये न विचारः कर्तव्य इति—तदात्मकं मीमांसाशास्त्रमनर्थकत्वादनारम्भणीयमिति ।

समानम् । एव सत्यध्यापनप्रयुक्तस्य स्वाध्यायाध्ययनस्याध्यापनविधिसिद्धिरेव प्रयोजनमिति—पूर्व पक्ष. । अर्थज्ञानमिति राद्धान्त —इति । **आचार्यकनियोगार्थः स्वाध्याय इति** । आचार्यकम्—आचार्यत्वम् । तच्च दीक्षिततत्वादिवदलौकिक शिष्यकर्तृकदक्षिणादानादिहेतुतया पुरुषार्थोऽध्यापनसाध्यश्च । तत्प्रयोजनकाध्यापनजन्यनियोग । तदर्थ स्वाध्याया स्वाध्यायाध्ययन तत्प्रयोजनकमित्यर्थ । तत्र हेतु **तत्प्रयुक्तित इति** । अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य तत्सिद्धिरेव प्रयोजनमित्यर्थ । सर्वो हि विधि स्वसिद्ध्यर्थमेवान्यत् प्रयुङ्क्ते ॥ ४ ॥

प्रथमावगतत्वेनेत्यादि तद्धि,—आचार्यक हि । स्वाध्यायाध्ययनानुष्ठानसमकालनिर्वर्त्याध्यापनजन्यत्वेनाऽर्थज्ञानात् पूर्वभावि । अर्थज्ञान त्वध्ययने निर्वृत्ते मीमासाश्रवणोत्तरकालभावितया तत पश्चात्भावीत्यर्थ । वाक्यार्थविज्ञान-वेदवाक्यार्थनिर्णय । मीमासाख्यम्—मीमासा विचार, तदर्थं शास्त्र तदात्मकमित्यर्थ ॥ ५ ॥

श्लोकास्तात्पर्यतो व्याचष्टे—**आचार्यकरणेति** । आचार्यकरणविधि —आचार्यकार्थाध्यापनविधि । **प्रयोजनापेक्षायामिति** । सर्वोऽपि विधिरधिकारपर्यवसायी । अतोऽध्ययनविधेरपि स्वतन्त्रविधितया प्रयोजनापेक्षाया सत्यामित्यर्थ । नन्वध्येतृपुरुषनिष्ठत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेवाध्ययनस्य प्रयोजन युक्तम् । न त्वध्यापकपुरुषान्तरनिष्ठमाचार्यक, बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्याह—**पुरुषान्तरेति** । विधे प्रयोजनापेक्षाया तुल्यकालप्राप्तयो प्रयोजनयोरन्तरङ्गप्रयोजन बलीय । भिन्नकालप्राप्तयोस्तु प्रथमभाविनैव निराकाङ्क्षत्वात् पश्चाद्भाव्यन्तरङ्गमपि नाश्रयणीयमिति भाव । **तेनाऽन्यार्थत्वादिति** । अध्ययनस्याध्यापननिर्वर्तनैकप्रयोजनत्वात स्वाध्यायस्य चाध्ययनशेषत्वात् प्रतीयमानोऽपि स्वार्थो न तात्पर्यविषय इति भाव । ननु वेदस्य तत्र तात्पर्याभावेऽपि शब्दस्वभावात् प्रतीयमानतया तदर्थो निर्णेतव्य । तदर्थं च मीमासारम्भ स्यादित्यत्राह—**अविवक्षितश्चेति** । यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे तात्पर्यं, स एव निर्णयार्हं । न तु प्रतीतिमात्रसिद्ध । यथा गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ताया ऐन्द्र्या इन्द्ररूपोऽर्थ इति भाव । **प्रयोजनाभावादिति** । अनपेक्षितत्वादित्यर्थ । तत किं, तत्राह—**अकर्तव्ये इति** ॥ १–६ ॥

याध्यापनेनाऽऽचार्यक भावयेदिति प्रथम पक्षोऽनूद्यमानो दृश्यते । तदनन्तर विवरणटीकोक्त 'अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीते'ति कस्याञ्चित् शाखायां प्रत्यक्ष एवाध्यापनविधि पठयन इति विवरणमतमुपन्यस्यत इति । परन्तु पञ्चपादिकाविवरणे द्वितीयपक्षमेव उपन्यस्य, अनन्तर प्रथमपक्षोदूषित । तत्कारण भूमिकाया द्रष्टव्यमिति ।

कथं पुनः आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं, न स्वविधिप्रयुक्तम् ?

उच्यते—

न स्वाध्यायविधावस्ति नियोज्यस्तत्र चासतः ।
न प्रयोजकता युक्ता प्रयाजादिनियोगवत् ॥ ७ ॥

न ह्यनधिकारस्य विधेर्विषयानुष्ठापकत्वं सम्भवति प्रयाजादिविधिवत् । नच—स्वाध्यायाध्ययनविधावधिकारी श्रूयते । तस्मान्नास्य प्रयोजकत्वं सम्भवति ।

न च कल्पयितुं शक्यो नियोज्यः पितृयज्ञवत् ।
अकल्पितेऽपि यत्तस्मिन्ननुष्ठानं प्रसिद्ध्यति ॥ ८ ॥

स्यादेतत्—अश्रूयमाणोऽपि नियोज्यः पितृयज्ञादिवत्कल्प्यत इति । न । अकल्पितेऽपि नियोज्ये यस्मादनुष्ठानं प्रसिद्ध्यति । सिद्धे तु तस्मिन्नासौ कल्पयितुं शक्यते, अनुपपत्त्यभावात् । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोगः । तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातारमाक्षिप्याऽनधिकारिणोऽनुष्ठातृत्वासम्भवादनियोज्यस्य चाधिकारासम्भवान्नियोज्यं कल्पयति । यदा तु विध्यन्तरानुष्ठापितेनैव विषयेण स्वात्मलाभं पश्यति, तदाऽनुपपत्त्यभावान्न नियोज्यं कल्पयति प्रयाजादिनियोगवत् । सम्भवति चेहाचार्यकरणविध्यनुष्ठापितेनैवात्मविषयेणाध्ययनेन नियोगसिद्धिरिति, न नियोज्यकल्पनासम्भवः ।

ननु स्वतन्त्राध्ययनविधिः स्वयमेवाध्ययनानुष्ठापकः किमिति न स्यादित्याशयेनाक्षिपति—**कथमिति** । परिहरति—उच्यत इति । विधिवाक्येषु ममेदं कार्यमिति कार्यप्रत्येता नियोज्यः । ततश्च मत्कार्यसाधनत्वात् मदनुष्ठेयमिद कर्मेति कर्मणि मादर्थ्यज्ञानवानधिकारी । तदनु कर्मनिर्वर्तकस्तु कर्तेति तिस्रोऽस्था एकस्यैव क्रमभाविन्य । तत्र यो विधिः सनियोज्यकः, स एव तस्य कर्मण्यधिकारमुपजनय्य तत्कर्मानुष्ठानं प्रयुङ्क्ते । यथा स्वर्गकामनियोज्यकदर्शपूर्णमासविधिः । यत्र तु नियोज्यो न श्रूयते, स त्वप्रयोजकः ; यथा 'समिधो यजती'त्यादिविधिः । अय त्वध्ययनविधिः नियोज्याश्रवणादप्रयोजक इति श्लोकार्थः ॥ ७ ॥

अनधिकारस्य—अनियोज्यकस्य । **विषयानुष्ठापकत्वमिति** । विषयो नाम कार्यावच्छेदको धात्वर्थः । इत्थं हि तन्मतस्थितिः—'यजेत' 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इत्यादिषु लिङादिभिः कार्यप्रतीयमानं स्वरूपेण प्रत्येतुमशक्यमिति धात्वर्थावच्छिन्नमेव प्रतीयते—यागकार्यं, होमकार्यमिति । अतश्च कार्यप्रतीतिदशाया योऽवच्छेदको धात्वर्थः, स विषयः । स एवैतत्कार्यनिर्वृत्तिदशायाँ करणं भवति । अधिकारी-नियोज्यः ।

ननु 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यत्र यथाश्रुतोऽपि स्वर्गकामो नियोज्यः कल्प्यते, तथात्रापि तत्परिकल्पनादध्ययनविधेरेव स्वविषयप्रयोजकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह- **नचेति** । श्लोकं व्याचष्टे—**स्यादेतदित्यादिना** । विधिर्हि स्वप्रतीत्यर्थं, स्वसिद्ध्यर्थं वा विषयवत् करणवच्च न साक्षान्नियमेन नियोज्यमाकाङ्क्षते । निर्नियोज्यकानामपि प्रयाजादिविधीनां दर्शनात् । किंतु स्वस्य कार्यत्वेन स्वविषयानुष्ठानापेक्षायां तत्कर्त्रधिकार्यपेक्षाप्रणालिकया नियोज्यमपेक्षते । अत्र तु तदनुष्ठानस्यान्यतः सिद्धत्वात्, न तदपेक्षेति भावः । **अनधिकारिण** इत्यादि । यो हि ममेद कार्यमिति नियोगं प्रत्येति, स एव तत्साधनं कर्म कार्यमित्यवगच्छति । स एव तदनुतिष्ठतीति भावः । **प्रयाजादिनियोगवदिति** । प्रयाजादिनियोगा हि दर्शपूर्णमासापूर्वेणैवानुष्ठापितस्वविषया इति न नियोज्यापेक्षिण इत्यर्थः ॥ ८ ॥

कथं पुनराचार्यकरणविधिरध्ययनं प्रयुङ्क्ते? तदुच्यते—उपनीयाऽध्यापनादाचार्यकं भवति। न चाध्यापनमध्ययनमन्तरेण सम्भवतीति, तत् तदाक्षिपति। उपनयनमपि क्त्वाप्रत्ययेनाऽध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानं तदङ्गमेव विज्ञायते। तस्य च द्वारापेक्षायामुपनेयासत्तिरेव द्वारं लिङ्गादवगम्यते। उपनेयोऽपि नाकिञ्चित्कराऽङ्गमिति, तद्व्यापारापेक्षायामुपनयनप्रक्रमाधीतमध्ययनमध्यापनोपकारित्वेन तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते। एवञ्च वैधमेवाध्ययनं कुर्वन् माणवकोऽध्यापनस्योपकरोतीत्यवगमात् तद्विषयमेवाध्यापनमाचार्यकसाधनमिति, तद्द्वारेण सर्वस्याध्ययनाङ्गस्य व्रतादेस्तत एवानुष्ठानसिद्धिः। तस्मादाचार्यकरणविधिसिद्धिप्रयोजनत्वादध्ययनस्य अविवक्षितस्वार्थत्वाद्वेदस्य, न तदर्थनिर्णयार्थं मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति।

प्राभाकरमतेन सिद्धान्तोपवर्णनम्

सिद्धान्तस्तु—सत्यमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। न तु तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनम्, बहिरङ्गत्वात्। कर्तृगामित्वेनान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन स्वीक्रियते। ननु प्रथमावगतत्वेन प्रयोजनापेक्षमध्ययनमध्यापनविध्यवगतमाचार्यकमेव तावत् स्वीकरोति। स्वीकृते च तस्मिन्नपेक्षाभावात्पश्चादवगतमर्थज्ञानमन्तरङ्गमपि न—

नन्वध्ययनविधेरध्यापनविधिप्रयुक्तविषयानुष्ठानत्वे भवतु निर्नियोज्यता। तत्प्रयुक्तिप्रकार एव कथमिति पृच्छति—**कथं पुनरिति**। उत्तरमाह—**तदुच्यत** इति।

'उपनीय तु य शिष्य वेदमध्यापयेद्द्विज।
सकल्प सरहस्य च तमाचार्य प्रचक्षते॥' (मनु अ २ श्लो १४०) इति।

वचनार्थ तावदनुसन्धत्ते—**उपनीयेति**। **नचाध्यापनमिति**। अध्ययनस्याध्यापननिर्वर्तकत्वात् तत्प्रयुक्तिरस्य युक्तेत्यर्थ। साक्षात् प्रयोजकत्वमुक्त्वा स्वाङ्गभूतोपनयनप्रयुक्तिद्वाराऽप्यध्ययनप्रयुक्तिप्रकारमाह—**उपनयनमपीति**। 'शिष्यमुपनीय शिष्यमध्यापयेदि'ति वचनबलादुपनयनोपनेययोरप्यध्यापनाङ्गत्वम्। तत्रोपनयनस्याध्यापनापेक्षितोपनेयप्रत्यासत्तिसामर्थ्यान् किंचित्कार। उपनेयस्य त्वध्ययनमेव किंचित्कारतया पर्यवस्यतीति भाव। उपनयनप्रक्रमाधीतम्—उपनयनसंनिधौ पठितम्। अध्ययन नाम गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणम्। तच्च यद्यपि लौकिकमेवाध्यापनोपकारि सभवेत्। तस्यापि उपनयनसंनिधिपाठबलात्—संनियमक वैदिकमेव सपत्स्यत इत्याह—**एवञ्चेति**। तद्विषयम्—वैधाध्ययनोद्देशप्रवृत्तम्। यद्यप्यध्यापनविधिरवैधमेवाध्ययन प्रयुङ्क्ते, तदान्यतोऽसिद्धस्याध्ययनस्वरूपस्य, तदनुष्ठानस्य च तेनैवाक्षेपात् प्रयुक्तिगौरव स्यात्। वैधस्यैव प्रयोज्यत्वे तु विध्यन्तरसिद्धाध्ययनस्वीकारेण तदनुष्ठानमात्राक्षेपादध्यापनविधे प्रयुक्तिलाघवमपि स्यादिति हृदयम्। यतो वैधमेवाध्ययमध्यापनविधिप्रयोज्यम्, अतस्तदङ्गभूताना भिक्षाचरणादीनामपि तत्प्रयुक्तत्व-स्यादित्याह—**तद्द्वारेणेति**। पूर्वपक्ष निगमयति—**तस्मादिति**। **अविवक्षितस्वार्थत्वादिति**। अध्ययनस्याध्यापननिर्वर्तनैकप्रयोजनत्वात् स्वाध्यायस्य चाध्ययनशेषत्वात् प्रतीयमानेऽप्यर्थे न तात्पर्यमिति भाव॥

सिद्धान्त वक्तुमुपक्रमते—**सिद्धान्तस्त्वित्यादिना**। अध्ययनस्य परप्रयुक्तत्व सिद्धान्तेऽप्यभिमतमेवेत्याह—**सत्यमिति**। तर्हि राद्धान्तोदय कथमित्यत्राह—**न तु तत्सिद्धिरिति**।

प्रयोजनं भवितुमर्हति। मैवम्। प्रथममाचार्यकस्य प्रयोजनत्वापरिकल्पनात्। यद्यकल्पिते तस्मिन्नध्ययनस्यानुष्ठानं न सिद्ध्येत्, तर्हि तत्कल्प्येत। न त्वेतदस्ति। अकल्पितेऽपि तस्मिन्नध्ययनस्यानुष्ठानसंभवात्। अनुष्ठिते त्वध्ययने प्रयोजनापेक्षायामन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेवाङ्गीक्रियते। ननु नियोग एव शब्दावगतः प्रयोजन स्यात्, नाऽर्थज्ञानम्। न। अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात्। तेनोभयोरपि प्रयोजनत्वं युक्तमवगतत्वादर्थज्ञानस्य नियोगस्य च। तत्रार्थज्ञानरूप प्रयोजन न विचारमन्तरेणाध्ययनेन सम्पादयितु शक्यत इत्यध्यनविधिरेव तत्सिद्ध्यर्थ विचारमाक्षिपतीति, तदात्मकं शास्त्रमारब्धव्यमिति।

उपपादितस्य प्राभाकरसिद्धान्तस्य निरासः

अत्राभिधीयते नायं विचार उपपद्यते।
अध्यापनप्रयुक्ते हि स्वाध्यायाध्ययने सति ॥ ९ ॥
विचारो युज्यते कर्तुं न तत्तेन प्रयुज्यते।
स्वकीयेनैव विधिना प्रयोक्तुं शक्यते यतः ॥ १० ॥

कर्तृगामित्वेन-अध्येतृगामित्वेन। पूर्वपक्षिण शङ्कामनुवदति—**नन्विति**। समाधत्ते—**मैवमिति** अय भाव—अध्ययनस्य प्रयोजनापेक्षाया हि प्राथमिकत्वादाचार्यक प्रयोजनमङ्गीक्रियेत। नत्वेतदस्ति। अनुष्ठानस्यान्यत सिद्धे। अनुष्ठानार्थ खलु प्रयोजनाकाङ्क्षेति। **प्रयोजनत्वापरिकल्पनादिति।** अनाकाङ्क्षितत्वेनेति शेष। **अनुष्ठानसम्भवादिति।** परप्रयुक्त्येति शेष।

ननु अनुष्ठानस्यान्यत सिद्धेरनाकाङ्क्षितत्वेनाऽर्थज्ञान वा कथ प्रयोजन स्यादित्यत्राह—**अनुष्ठिते त्विति।** अनुष्ठानार्थ प्रथममनाकाङ्क्षितत्वेऽपि पश्चादर्थज्ञानदर्शनेन प्रयोजनापेक्षायामुत्थापितताया तदेव प्रयोजनतया स्वीकर्तुमुचितमिति भाव। **ननु** माभूदध्ययनस्याध्यापननिर्वर्तनैकप्रयोजनकता, तथापि नित्याधिकारत्वाद्विधिसिद्धिरेव प्रयोजन स्यात्। ततश्च तन्मात्रनिर्वर्तकतया वेदस्याविवक्षितार्थता तदवस्था। तत्र प्रतीयमानस्याप्यर्थज्ञानस्य न प्रयोजनत्वम्। एकस्मित् विषये प्रयोजनद्वयायोगात्। ततश्च मीमासारम्भो न स्यादेवेति शङ्कते—**नन्विति।** परिहरति-**अर्थज्ञानस्यापीति।** शब्दत प्रतिपन्नस्य नियोगस्य, वस्तुस्वभावलब्धस्यार्थज्ञानस्य च प्रयोजनत्वे विरोधाभावात तदन्यतरपरित्यागे कारणाभावादुभयमपि प्रयोजनमित्यर्थ। **अवगतत्वादिति।** शब्दतोऽर्थतश्चेति भाव। अस्त्वेवम्। तथापि मीमासारम्भे किमायातम्? तत्राह—**तत्रार्थेति। अध्ययनविधिरेवेति।** यद्यप्यय स्वविषयस्येव स्वाङ्गानामप्यप्रयोजक, तथापि परप्रयुक्त्यैव साङ्गाध्ययने निर्वृत्ते साङ्गाध्ययनसस्कृतात् स्वाध्यायादापाततोऽर्थप्रतीतौ सत्या मदनुष्ठेयकर्मावबोधसाधनत्वात् मदर्थमिदमध्ययनमित्यध्येतुरधिकारो जायते। ततश्च मध्येऽधिकारलाभादुत्तरकालभाविन्या मीमासाया अध्ययनविधिरेव प्रयोजक—इति भाव ॥ ७–८ ॥

एव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावुपन्यस्य स्वय दूषयितुमुपक्रमते-**अत्राभिधीयत** इति। विचार—पूर्वोत्तरपक्षरूप.। **स्वकीयेनैवेति।** स्वतन्त्रस्य भिन्नविषयस्याध्ययनविधे स्वविषयप्रयोजकत्वमभवात् पूर्वोत्तरपक्षसाधारणमध्यापनप्रयुक्तत्वमयुक्तमित्यर्थ। श्लोकौ व्याचष्टे-

यदि ह्यध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमभविष्यत्, ततः किं तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनम्, उतार्थज्ञानमिति विचार उपापत्स्यत। न तु तत्तेन प्रयुक्तम्। स्वकीयेनैव विधिना प्रयुक्तिसम्भवात्।

नियोज्याभावतो यत्तु प्रयोक्तृत्वनिवारणम्।
अध्यापनेऽपि तत्तुल्यं न हि तत्राप्यसौ श्रुतः ॥ ११ ॥

नियोज्याभावान्नाध्ययनविधिरध्ययनस्य प्रयोजको भवितुं क्षमत इति यदुक्त, तदध्यापनविधावपि तुल्यम्। न हि 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यत्र,

'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥'

इत्यत्र वा कश्चिन्नियोज्यः श्रुतः। तेनाध्यापनेऽपि न तावत्प्रयोजकत्वं स्यात्। कुत एवाध्ययने।

अथाचार्यककामस्य नियोज्यत्वं प्रकल्प्यते।
ज्ञानकामस्य किन्नैवमन्यत्रापि प्रकल्प्यते ॥ १२ ॥

यदि ह्यध्यापनविधावाचार्यककामोऽश्रुतोऽपि नियोज्यः कल्प्यते, तह्यध्ययनविधावप्यर्थज्ञानकामस्य कल्पना तुल्यैव। ननु नार्थज्ञानकामस्सम्भवति। यो नियुज्यते। ज्ञातस्तावदर्थो ज्ञातत्वादेव न ज्ञातुमिष्यते। नाप्यज्ञातेऽर्थे ज्ञानेच्छा संभवति। कथं हि बुद्धावनारूढमर्थमिममहं जिज्ञासेयेति ज्ञातुमाशंसीत। तस्मान्नार्थज्ञानकामस्यनियोज्यता सम्भवतीति।

तदुच्यते। अहो बत भवानात्मानं शिष्यान् सकलञ्च लोकमतिसंधातुमुद्युक्तः। कथं हि दुर्गवर्त्मगामिन दस्यु-सरीसृप-कण्टक-व्याल-व्याघ्र-कण्ठीरवादिसदसद्भावजिज्ञा-

---

यदीत्यादीना। नन्वध्ययनविधेरनियोज्यकत्वादप्रयोजकत्वमुक्तमेवेत्यत आह—**नियोज्याभावत** इति। श्लोक व्याचष्टे—**नियोऽज्येति**। **कश्चिन्नियोज्य** इति। 'अष्टवर्षम्' इत्यादिश्रुतौ, "उपनीय तु य शिष्यम्" इत्यादिस्मृतौ चाध्यापनविधे स्वर्गकामादिवत् कश्चिन्नियोज्यो न श्रूयत इत्यर्थ। ततश्चानियोज्यकत्वादध्यापनविधेरध्ययनविधिवत् स्वविषयाप्रयोजकस्य तद्द्वारा परप्रयोजकत्व दूरोत्सारितमित्याह—तेनेति ॥ ९–११ ॥

ननु 'तमाचार्य प्रचक्षते' इत्याचार्यकस्य प्रनीतत्वादध्यापनसाध्यत्वाच्च तत्कामो नियोज्य. स्यादिति शङ्कते—**अथेति**। तर्हि विषयस्वभावजन्यस्यार्थज्ञानस्यापि पश्चात् प्रतीतत्वात् तत्कामो नियोज्य स्यादिति परिहरति—**अर्थज्ञानकामस्येति**। नन्वर्थज्ञानस्य काम्यत्वे हि तत्कामो नियोज्य स्यात्। तस्य च काम्यत्वमेव न सभवति। ज्ञातार्थविषये च, अज्ञातार्थविषये च ज्ञाने कामनायोगादिति शङ्कते—**ननु नार्थेति**। **न ज्ञातुमिति**। निर्णीते निर्णयेच्छायोगादित्यर्थ। **नाप्यज्ञातेऽर्थ** इति। ज्ञानस्य स्वरूपेण काम्यत्वासभवादर्थोपरक्तस्यैव काम्यत्वम्। ततश्चापरिज्ञातेऽर्थे तदुपरक्तज्ञानस्यापरिज्ञातत्वात् तद्विषया कामना नोत्पद्यत इति भाव। एतदेवाह—**कथमिति**। **बुद्धावनारूढमर्थमिति**। अज्ञातमर्थमित्यर्थ। जिज्ञासेय-ज्ञातुमभिलषेयम्। सर्वथा अर्थज्ञानस्याकाम्यत्वे लौकिकवैदिकस्वप्रवृत्तिविरोध इति परिहरति—**तदुच्यत इति**। अहो बतेत्युपहासे। अतिसन्धातुम्—अपह्नोतु वञ्चयितुमिति यावत्। अपवरक—गृहाभ्यन्तर-

सया तत्र तत्र दृष्टिं चालयन्तमात्मानं वेदार्थबुभुत्सया चाऽऽत्मानमुपधावतः शिष्यान् प्रियादिसदसद्भावजिज्ञासया तं तमपवरकादिदेशमवलोकमानं शास्त्रश्रवण पुस्तकनिरीक्षणादिषु च तत्तदर्थज्ञानार्थं घटमानं सकलञ्च लोकमनतिसंधाय ज्ञानेच्छापह्नवः शक्यते कर्तुम् ।

अथवाऽस्य नेदृशो निह्नवो विस्मयपदम् । अयं ह्यागोपालं सर्वलोकप्रसिद्धं द्विचन्द्रादिज्ञानं, धर्माधर्मानुष्ठानस्य चार्थानर्थहेतुत्वं निह्नुते । तानेव तु वयं शोचामः य एवेनं वेदार्थबुभुत्सयोपधावन्तो वेदार्थबुभुत्सा नाम नास्तीति सकललोकविपरीतमभिदधानं श्रद्दधते, न जहति ।

सूत्रकारश्च कथं हि विहायस्सुमनस्सदृशीं जिज्ञासां कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयति । भाष्यकारेणापि चैषा प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वेनाक्षिप्य समाहिता ।

प्रदेश । तत्तदर्थज्ञानार्थम्—अभिमतार्थज्ञानार्थम् । घटमान—चेष्टमानम् । अत्र च यथायोग्य लौकिक-वैदिकस्वप्रवृत्तिविरोधो द्रष्टव्य ।

न केवलमेतावत् । अन्योऽपि महान् लोकव्यतिक्रमोऽस्तीति पुनरप्युपहसन्नाह—**अथ वेति** । अपि चेत्यर्थ । **द्विचन्द्रादिज्ञानमिति** । स तावदित्थमयथार्थज्ञानमपलपति, दोषवशात् द्वेधा प्रवृत्त चाक्षुष तेज एकस्मिन्नेव चन्द्रमसि क्रमेण ज्ञानद्वय जनयति ' ततश्चन्द्रज्ञानगतद्वित्वे चन्द्रे च गृहीते उभयोरसम्बन्धाग्रहात् द्वौ चन्द्राविति व्यवहार । नतु विशिष्टज्ञानमस्तीति ।

आदिशब्दा'दिद रजतमि'त्यत्रापि दोषवशादगृहीतविशेषधर्मके शुक्तिकास्वरूपे गृहीते सदृशदर्शनात् रजतमात्रे च स्मृते सत्युभयोरपि भेदाग्रहादिद रजतमिति विशिष्टव्यवहार । नतु विशिष्टज्ञानम् । तत् सर्व ज्ञान यथार्थमिति । अयमर्थ शालिकनाथेन नयबीथ्यासमर्थित ।

अर्थज्ञानस्य काम्यत्वाभावेऽनिष्टस्य, काम्यत्वेऽनुगुण्यस्य च निरूपणम्

धर्माधर्मानुष्ठानस्येति । 'यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति' इत्यादिनित्यविधिवाक्येषु नियोगस्य स्वत कार्यतया प्रतिपन्नत्वेन साक्षात्फलस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, तत्फलकामस्य नियोज्यस्य चाश्रवणात्, जीवनविशिष्टस्य तस्य च स्ववाक्यलब्धत्वेन तत्कल्पनायोगात् केवल विधिसिद्ध्यर्थमेव कर्मानुष्ठान, न फलार्थमिति ।

तथा 'न कलञ्ज भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधवाक्येष्वपि भक्षणाभावविषयस्य नियोगस्य स्वत कार्यतया प्रतीतत्वेन फलानपेक्षत्वात्, भक्षणे च प्रवृत्तस्य नियोज्यस्य सामर्थ्यलब्धत्वेन फलकामकल्पनायोगात् भक्षणानर्थहेतुत्वस्य चैतद्वाक्याप्रतिपन्नत्वात् विधिसिद्ध्यर्थमेव भक्षणनिवृत्त्यनुष्ठान, नानर्थपरिहारार्थमिति धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्वमपलपतीत्यर्थ ।

किञ्च वेदार्थज्ञानस्य काम्यत्वाभावे भवतो विवक्षितशिष्योपसंग्रहण, शास्त्रप्रवृत्तिरपि न सिध्यतीत्याह—**तानेव त्विति** । बुभुत्सया—कामनया । उपधावन्त —उपसर्पन्त ।

किं चैव—कथयतस्तव "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रप्रवृत्तिविरोधोऽपीत्याह—**सूत्रकारश्चेति** । विहायस्सुमन सदृशी—गगनकुसुमकल्पाम् । किं च ज्ञाताज्ञातविकल्पेनार्थज्ञानस्य काम्यत्वमेव नास्तीत्याक्षिप्य समाहितत्वात । भवतो भाष्यविरोधोऽपीत्याह—**भाष्यकारेणापीति** ।

स्वमतेन समाधानम्

कथं पुनः समाधानम् ? उच्यते। यद्यपि नात्यन्तापरिज्ञातोऽर्थो ज्ञातुमिष्यते। नापि सर्वात्मना ज्ञातः। तथाऽपि केन चिदात्मना ज्ञातः, केन चिदात्मनाऽनवगतः जिज्ञास्यते, तथा दर्शनात्। यथोद्भिदादिपदं गुण-कर्मान्यतराभिधायित्वेनावगतं विशेषरूपेण जिज्ञास्यते। यथा च लोके कुड्यादिव्यवहिते देशे छायाचलनादिना वस्तुसत्तामात्रमवगम्य गवाश्वादिविशेषं जिज्ञासते। तथा धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्व-मात्रेण स्वरूपं वृद्धेभ्यः पित्रादिभ्योऽवगम्य विशेषरूपेणापरिज्ञातयोस्तयोर्हानोपादाना-शक्तेस्तत्परिज्ञानेच्छा सम्भवतीति युक्तमेवैतज्ज्ञानकामस्य नियोज्यत्वम्—धर्माधर्म-ज्ञानकामः स्वाध्यायमधीयीतेति।

यस्तु वदति न वयं ज्ञानेच्छामपह्नुमहे, तस्याः सर्वलोकप्रसिद्धत्वेनाशक्य-निह्नवत्वात्। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानं हि सर्वः प्रार्थयते। कस्तत्र विप्रतिपद्यते। वेदार्थज्ञाने तु नास्ति कामनेत्युच्यते। यदि हि सकलस्य वेदार्थस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहार-हेतुता भवेत्, ततस्तज्ज्ञानं पुरुषेणार्थ्येत। न त्वसावस्ति। नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोर्वि-ध्यनुष्ठानमात्रपरिनिष्ठितत्वात्। तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति।

भाष्याभिप्रेतं समाधानं पृच्छति—**कथं पुनरिति**। उत्तरमाह—**उच्यत इति**। सर्वात्मना—सर्व-प्रकारेण। **केन चिदिति**। सामान्याकारेण निश्चितो विशेषाकारेण त्वनिश्चितो जिज्ञास्यत इति भावः। **तथा दर्शनादिति**। लोके वेदे चेति शेषः।

तदेव दर्शयति—**यथेत्यादिना**। 'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत' इत्यादिवाक्येषु भावार्थोपनिबद्धानामुद्भिदादिपदानां 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' 'पशुना यजेत' इत्यत्र ज्योतिष्टोम-पशुपदयोः नामधेयपरत्वस्य गुणपरत्वस्य च दर्शनात् तथैवान्यतरपरत्वे निश्चिते विशेषांशे जिज्ञासा जायत इत्यर्थः। उक्तं परिहारक्रमं प्रकृतेऽप्युपपादयन्निगमयति—**तथेति**। नन्वध्ययनात् पूर्वं धर्माधर्मयोः सामान्यकारेणाप्यपरिज्ञानात् तद्विशेषजिज्ञासाभावे कथं तत्कामस्याध्ययनविधिनियोज्यत्वमित्यत्राह—**वृद्धेभ्य इति**। **विशेषरूपेणेत्यादि**। इत्थं वृद्धसकाशात् सामान्यतोऽवगच्छतो माणवकस्य पश्चात् को धर्मः ? कश्चाधर्मः ? किं तत्फलम् ? किं वा तत्साधनम् ? कान्याङ्गानि ? कस्तेषामनुष्ठानक्रमः ? को वाऽधिकारीति प्रायेण विशेष-जिज्ञासासंभवात् तन्निर्णयार्थं तं प्रत्यध्ययनविधिर्मीमांसापर्यन्तमध्ययनं विधत्त इत्यर्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वं युक्तमिति स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमिति। **हानोपादानेति**। हानम्—अननुष्ठानम्। उपादानम्—अनुष्ठानम्।

नन्वस्तु ज्ञानस्य काम्यत्वम्। वेदार्थज्ञानस्य तु काम्यत्वासंभवात् न तत्कामोऽध्ययन-विधावधिकारीति कस्यचिन्मतमनुवदति—**यस्त्विति**। ननु तर्हि वेदार्थेऽपि जिज्ञासा स्यादित्या-शङ्क्य, तत्र तदभावं वक्तुकामः तदुत्पत्तौ प्रयोजकमाह—**इष्टानिष्टेति**। **यदि हीत्यादि**। वेदार्थ-ज्ञानस्य स्वरूपेणापुरुषार्थत्वात् स्वतो न काम्यत्वम्, किंतु पुरुषार्थसाधनकर्मानुष्ठानहेतुतया। तत्तु कृत्स्नस्य वेदार्थज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। कुतो नास्तीत्यत्राह—**नैमित्तिकेति**। नैमित्तिक-निषेधानुष्ठानयोर्विधिसिद्धिमात्रप्रयोजनत्वमधस्तात् 'धर्माधर्मानुष्ठानस्य' (१० पृ) इत्यत्रोक्तम्।

स वक्तव्यः किमिदानीन्नैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानमनपेक्षितमेव। यद्येवं तर्हि पिकदशन-काकदशनविमर्शसदृशं किं सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्, अपि वाप्येकदेशे। तथा-सति कालमपि किमनादृत्य यजस्वेत्येव यष्टव्यम्, उत काल एव। मुख्याभावे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधेयम्, उत न। तच्च सदृशमसदृशमि यादि न कर्तव्यं स्यात्। निर्णयार्थत्वाद्विमर्शस्य, तदर्थस्य चानिर्णिनीषितत्वात्। अतोऽवश्यमसत्यपि फले विध्यर्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेव तद्वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितमित्यभ्युपगन्तव्यमिति युक्तमर्थ-ज्ञानकामस्य नियोज्यत्वम्।

अपुरुषार्थसाधनतया नित्यनैमित्तिकाधिकारपरिज्ञानस्यानपेक्षितत्वे त्वनेकाधिकरणैस्त-द्विचार काकदन्तपरीक्षाकल्प स्यादिति दूषयति—**स वक्तव्य** इत्यादिना। तान्येवाधिकरणानि-दर्शयति—**किं सर्वशक्ताविस्यादिना**। 'यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोती'त्यादिनित्यविधिषु सर्वाङ्गो-पेतप्रधानानुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकार, उत यावच्छक्याङ्गोपेतप्रधानानुष्ठानसमर्थस्येति विचिन्त्य, विनियोगानुसारेणैवाधिकारस्य तिर्यगधिकरणे निर्णीतत्वादङ्गवैकल्ये साध्यनियोगासिद्धे सर्वाङ्गो-पसहारसमर्थस्यैवाधिकार इति पूर्वपक्षयित्वा, अधिकारवाक्ये प्रथम प्रधानमात्रानुष्ठानसमर्थस्यै-वाधिकारप्रतीते, तदनुसारेणाङ्गेषु शक्त्यनुसारस्य कल्पयितुमुचितत्वात् शक्याङ्गानुष्ठानेऽपि साध्यनियोगसिद्धे सभवात् शक्याङ्गोपसहारसमर्थस्याप्यधिकार इति राद्धान्तितम्। अमु विचार नित्यकाम्यप्रकरणे ६ स्वयमेव प्रपञ्चयिष्यति।

तथा सतीत्यादि। अग्निहोत्रादिनित्यविधिष्वेव किमशक्याङ्गान्तरवत् कालस्यापि कदाचित् परित्याग, उत नियमेनोपादानमिति विचिन्त्य, नित्येष्वशक्याङ्गपरित्यागस्याङ्गीकारात् काल-स्यापि कदाचित् परित्याग इति पूर्वपक्ष कृत्वा कालस्य स्वत सिद्धाङ्गत्वेनानुपादेयत्वात् तत्र च यथाशक्तिसपादनस्यासभवादस्मिन् काले एतत् 'कर्तव्यमिति काले साङ्गकर्मविधानाच्च काल-व्यतिरिक्ताङ्गेष्वेव यथाशक्तिप्रयोग, नतु काल इति कालस्य नियमेनोपादानमिति राद्धान्तितम्।

मुख्याभाव इति। 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्यग्निहोत्रकर्म विधाय तत्र 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' इति द्रव्य विहितम्। तस्य द्रव्यस्यापचारे किं कर्मोत्स्रष्टव्यम्, किं वा द्रव्यान्तर—प्रतिनिधाय समापनीयमिति विचार्य, कर्मशास्त्र-द्रव्यशास्त्रयोरन्योन्यसापेक्षत्वेनैकशास्त्रत्वात् द्रव्यापचारे द्रव्यान्तरेण कर्मानुष्ठानेऽपि शास्त्रार्थानुष्ठानासिद्धे कर्मोत्स्रष्टव्यमित्याशङ्क्य, निरपेक्षस्यैव कर्मणो नियोगसाधनत्वात् तदाक्षिप्तद्रव्याणा च कर्मसाधनत्वश्रवणात् निरपेक्ष-साध्यभेदेनोभयोर्भिन्नशास्त्रत्वात् द्रव्यापचारेऽप्याक्षिप्तद्रव्येण कर्मानुष्ठानेऽपि प्रधानशास्त्रस्यार्थ-वत्त्वसिद्धे द्रव्यान्तर प्रतिनिधाय समापनीयमिति राद्धान्तितम्।

तच्चेति। तत्रोपनीयमान द्रव्य पूर्वद्रव्यसदृशमेवोपादेयम्, उत यत्किंचिदिति विचिन्त्य, येन केनापि द्रव्येण कर्मनिष्पत्तेरविशेषात् यत्किंचिदिति पूर्वपक्ष कृत्वा, सदृशद्रव्ये मुख्यद्रव्या-वय वबाहुल्येन तेन कर्मनिर्वृत्तौ मुख्यशास्त्रार्थानुसारात् सदृशमेवोपादेयमिति परिहृतम्। तदर्थस्य-वेदार्थस्य। नन्वनेकाधिकरणविप्लवभयेन कथमफलसाधनज्ञानस्य काम्यत्वम्। तदभावे वा कथ तत्कामस्य नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याह—**अत इति**। नित्य—नैमित्तिकाधिकारेषु फलसाधनत्वा-भावेऽपि भवन्मते विधिसिद्धेरेव प्रयोजनत्वात्, तत्साधनज्ञान तदनुष्ठानार्थमपेक्षितमित्यर्थ ।

एवं तर्हि प्रागेव वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासोत्पादा'दथातो धर्मजिज्ञासे'त्यनुपपन्नं-स्यात्। न। जिज्ञासाभेदात्।

यथाह—'जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुतेः।
ज्ञातविद्यान्तरस्यान्या या मीमांसापुरःसरा॥' बृ टी ॥ इति।

प्रथमं तावद्धर्माधर्मौ ज्ञातव्याविति वृद्धेभ्यः श्रुत्वा तज्ज्ञानमिच्छन् स्वाध्यायाध्ययनविधिना तादर्थ्येन विहितमध्ययनमपि तेभ्य एवावधार्याऽधीते वेदम्। ततोऽव्युत्पन्नस्याधीतादपि वेदादर्थज्ञानानुदयात् किमनेनोच्यत—इति पुनरन्यादृशी जिज्ञासा जायते। तद्वशेन च व्युत्पत्त्युपाये निगम निरुक्त-व्याकरणश्रवणे यतते। ततश्च पदार्थ-ज्ञानाद्वाक्यार्थः प्रतीयमानो न्यायानवधारणात्संशयितो भवति। ततः पुनर्वाक्यार्थ-विशेषजिज्ञासा भवति। तदिदं पश्चात्तनं जिज्ञासाद्वयमभिप्रेत्य 'अथातो धर्मजिज्ञासे'-त्युक्तम्। यथोक्तं भाष्यकारेण न जिज्ञासामात्राभिप्रायेणेदमुच्यते। किन्तु 'तादृशीं धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः या वेदाध्ययनमन्तरा न सम्भवति' इति। प्रामाण्याप्रामाण्यजिज्ञासा तु यद्यपि वेदाध्ययनात्प्रागपि सम्भवति, तथाऽप्यध्ययन-कालातिपत्तिभयात्पश्चादेव तु करिष्यते। तदलमतिदूरं गत्वा।

सिद्धं तावदर्थज्ञानकामस्याध्ययने नियोज्यत्वमिति। प्रत्युताध्यापन एव नियोज्यो—न सम्भवति। आचार्यकस्य सामान्यतोऽपि प्रागस्माद्वचनादनवगमादित्यनन्तरमेव वक्ष्यामः॥ १२॥

नन्वर्थज्ञानकामस्याध्ययनविधिनियोज्यत्वे अध्ययनात् पूर्वमेव तदनुष्ठानार्थं जिज्ञासा-वक्तव्या। सूत्रकारेण त्वध्ययनानन्तरं साऽभिहिता। अत सूत्रविरोध इति शङ्कते—**एवं तर्हीति**। अथ—अध्ययनानन्तरम्। अत—अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वादित्यर्थः। परिहरति—**नेति**। अध्ययनार्थजिज्ञासाया सौत्रजिज्ञासातो भिन्नत्वादित्यर्थः।

जिज्ञासाभेदपरं वार्तिकमाह—**यथाहेति**। उपनीतस्याध्ययनात् पूर्वमिति शेषः। श्लोकं व्याचष्टे—**प्रथममिति**। **तज्ज्ञानमिच्छन्निति** प्रथमजिज्ञासाऽभिहिता। **तेभ्य एवेति**। अर्थ-ज्ञानोपायस्य स्वयमपरिज्ञानादध्ययनविधिविहितं तमुपायं वृद्धेभ्यो निश्चित्येत्यर्थः। **अन्यादृशीति**। तदानीं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थनिर्णयोपयोगिनी द्वितीयेत्यर्थः। **पदार्थज्ञानादिति**। पदैरभिहितानां पदार्थानामेव वाक्यार्थबोधकत्वादित्यर्थः। **प्रतीयमान** इति। आपाततः सामान्याकारेणेति शेषः। **वाक्यार्थविशेषेति**। अयं वाक्यार्थः, अयं वेति पूर्वपक्षसिद्धान्तविशेष-विषया तृतीया जिज्ञासा जायते। ततस्तन्निर्णयोपायन्यायनिबन्धनरूपमीमांसाशास्त्रे प्रवर्तते-इत्यर्थः। उक्तेऽर्थे भाष्यसंमतिमप्याह—**यथोक्तमिति**। इह सूत्र इति शेषः। **अध्ययनमन्तरेति**। तस्मिन् सत्येव भवतीत्यर्थः।

ननु निर्णीतवेदप्रामाण्यस्यैवाध्ययनेऽधिकारसंभवात् प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ताऽध्ययनात् पूर्वभाविनीति, सा कथं तदनन्तरभावितया सूत्रकारेण प्रथमाध्याये निबद्धेत्यत्राह—**प्रामाण्येति**। वेदवाक्यार्थान्योन्यान्वयानन्वयविरोधनिमित्तप्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता त्वध्ययनानन्तरभाविन्येव। सामान्याकारेण प्रवृत्ता चिन्ता त्वधिकृत्याय शङ्काग्रन्थः। कालातिपत्तिः—कालव्यतिक्रमः। प्रसक्तानुप्रसक्तिं परिसमाप्य प्रकृतमुपसंहरति—**तदलमित्यादिना**।

एवमध्ययनविधौ नियोज्यमुपपाद्य, इदानीमध्यापनविधिप्रवृत्तिवेलायामाचार्यकस्याप्रतीते—तत्कामस्यैवासंभवात् तत्रैव नियोज्यो न संभवतीति दूषयति—**प्रत्युतेति**। अस्मात्—'उपनीय तु यः शिष्यमि'त्यादिवचनात्। **अनन्तरमेवेति**। 'किंच प्रमाणान्तरैरि'त्यादिश्लोक इत्यर्थः. ॥१२॥

अथानियोगजन्यत्वान्नियोज्यस्य विशेषणम् ।
न युक्तमर्थविज्ञानं तुल्यमाचार्यकेऽपि तत् ॥ १३ ॥

यदेव हि नियोगजन्यं फलं, तदेव काम्यमानतया नियोज्यमवच्छेत्तुमलम् । न-विषयफलं तुषविमोकादिवत् । ज्ञानन्तु विषयभूताध्ययनफलं, न नियोगजन्यमिति, न-तत्कामस्य नियोज्यत्वं सम्भवतीति चेत् ? तह्य नेनैव हेतुनाऽऽचार्यकमपि न नियोज्य-विशेषणं स्यात् । तस्यापि विषयफलत्वात् ।

किञ्च--प्रमाणान्तरविज्ञाते कामनोत्पद्यते प्रिये ।
आचार्यकं तु न ज्ञात मानेनान्येन केनचित् ॥ १४ ॥

आहवनीयादिवदलौकिकमाचार्यकं प्रमाणान्तरेणानवगतमध्यापनविधायकेनैव-वचनेनावगम्यत इति भवतो दर्शनम् । नचानवगते कामना सम्भवतीति, न तत्कामस्य-नियोज्यत्वसम्भवः ।

अनेनैव तु वचनेन ज्ञात्वा काम्यत इत्याश्रीयमाणे परस्पराश्रयदोषापत्तिः ।

सिद्धं तत्काममुद्दिश्य विधिरेषः प्रवर्तते ।
विधावस्मिन् प्रवृत्ते च तत्कामस्य निरूपणम् ॥ १५ ॥

अर्थज्ञानस्य नियोज्यविशेषणत्वासभवात् न तत्कामस्य नियोज्यत्वमिति मुखान्तरेण शङ्कते—**अथेति** । प्रतिबन्द्या परिहरति—**तुल्यमिति** । श्लोक व्याचष्टे व्याचष्टे—**यदेवेति** । यो हि ममेद कार्यमिति नियोग मन्यते, स नियोगप्रतिसबन्धितया तत्साध्यमेव फल कामयत इति, तदेव तस्यावच्छेदकम्, नत्वन्यत् । तस्य नियोगानन्वयादिति भाव । विषयफल—करणफलम् । **तुषविमोकेति** । क्रियाफलत्वमात्रे दृष्टान्त । **अध्ययनफलमिति** । अध्ययनस्य स्वाध्यायप्राप्तिद्वारा दृष्टेनैव द्वारेणार्थज्ञानोपायत्वात् ज्ञान तत्फलमिति भाव । प्रतिबन्द्या परिहरति—**तर्हीति** । **तस्यापीति** । अध्यापनानन्तरमेव ह्यध्यापकमाचार्य इति व्यपदिशन्ति । अतस्तदध्यापनफलमेव, न तु नैयोगिकमित्यर्थ ।

अनन्तर वक्ष्याम इति यदुक्त, तदेवेदानीमाह—**किं चेति** । 'स्वर्गकामो यजेत' पशुकामो यजेत' इत्यादिषु पुरुषार्थतया प्रमाणान्तरावगते स्वर्गपश्वादौ कामना जायते । नात्र-तथेत्यर्थ । **आहवनीयादिवदिति** । आधानादिसस्कारविशेषजन्यस्यैवाग्नेराहवनीयत्वेन तस्या-लौकिकत्वम् । आदिशब्दाद्गार्हपत्यादि गृह्यते ।

ननु मा भूदाचार्यकस्य मानान्तरादवगति. । अनेनैव तदवगतौ तत्कामस्य नियोज्यत्व-स्यादित्याशङ्कामनूद्य परस्पराश्रयमाह—**अनेनैव त्विति** । अधिकारवाक्येषु मानान्तरप्रसिद्ध-फलकामोद्देशेन कर्मविधानात् खलु वाक्यपर्यवसानम् । अत्र त्वाचार्यकस्य प्रमाणान्तरागोचर-त्वादनेनैव वचनेनाचार्यके, तत्कामे च परिज्ञाते तदुद्देशेनाध्यापनविधानात् वाक्यपर्यवसान-वक्तव्यम् । ततश्चचार्यककामसिद्धौ तदुद्देशेनाध्यापनविधानात् वाक्यपर्यवसानम् । तस्मिश्च सति तत्कामसिद्धिरिति व्यक्त. परस्पराश्रय इत्यर्थ ॥ १४–१५ ॥

स्यादेतत्—अधिकारादनुष्ठानं विद्यते स त्विहापि च ।
असत्यपि नियोज्यत्वे तद्धि साक्षान्न साधनम् ।। १६ ।।

नियोगम्प्रति हि नियोज्यता । नासौ साक्षाद्विषयानुष्ठानसाधनम् । किन्तु नियोज्यत्वेन सम्बद्धस्य पुरुषस्य नियोगः कर्तव्यो भवति । स एव हि नियोज्यः, यो नियोगं ममेदं कार्यमिति बुध्यते । यस्य च नियोगः कर्तव्यः, तस्य च तत्साधने कर्मण्यधिकारो भवति । स्वकार्यसाधनत्वात् । अधिकाराच्चानुष्ठानम् । यत्र चान्तरेणापि नियोज्यत्वमधिकारो भवत्यवगतः, तत्र तत एवानुष्ठानसिद्धेः किं नियोज्यत्वेन । विद्यते चाध्यापनेऽधिकारः । आचार्यकसाधनत्वात् । आचार्यकसाधनत्वेनाध्यापने वचनेन प्रतिपादिते, तदर्थिनस्तत्राग्न्यर्थिन इवाधानेऽनुष्ठानसिद्धिः । तदाक्षिप्तानुष्ठानेनैवाध्ययनेन–लब्धात्मकोऽध्ययननियोगो न नियोज्यं परिकल्पयतीति ।

एवं तर्हि—अधिकारादनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य च ।
अध्यापनप्रयुक्तत्ववाचोयुक्तिरनर्थिका ।। १७ ।।

विनापि नियोज्यत्वमर्थज्ञानसाधनेऽध्ययने स्वाधिकारादेव तदर्थिनोऽनुष्ठानसिद्धेरध्यापनप्रयुक्तत्वानुपपत्तिः । भवद्भिरपि चेष्यत एवाध्ययनेऽधिकारः । नियोज्यत्व-

---

ननु मा भूदध्यापनविधावाचार्यककामस्य नियोज्यता, तथाप्यध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्ततैव । न स्वविधिप्रयुक्ततेति शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना–न नियोज्यं परिकल्पयतीत्यन्तेन । कर्मणि मादर्थ्यज्ञानमधिकार । तन्निमित्तक खलु सर्वत्रानुष्ठानम्, न तु नियोज्यत्वनिमित्तकम् । इहाध्यापने नियोज्याभावेऽप्यसावधिकारो विद्यत इति, तन्निमित्तमनुष्ठान स्यात् । अन्यत्र सभवदपि हि तत् नियोज्यत्व साक्षान्नानुष्ठानसाधनमिति श्लोकार्थ । अधिकारस्यैव साक्षाद्विषयानुष्ठानसाधनत्व वक्तु नियोज्यत्वस्य तद्धेतुत्वमेव, नतु साक्षात् तद्विषयानुष्ठानहेतुत्वमिति प्रथम तावदाह—नियोगं प्रतीत्यादिना । नियोज्यस्य नियोगप्रतिसबन्धित्वमेव । न विषयप्रतिसबन्धित्वम् । अतस्तस्या दशाया न विषयानुष्ठानहेतुत्वमित्यर्थ । तर्हि नियोज्यकृत्य किमित्यत्राह—किन्त्विति । नियोगानुष्ठानमेव तस्य कृत्यमित्यर्थ । तस्य कथ नियोगोऽनुष्ठेय इत्याशङ्क्य नियोगप्रतिसबन्धिनियोज्यस्वभावादेवेत्याह—स एवेति । नियोज्यदशापन्नस्य नियोगोऽनुष्ठेयतया प्रतीयते । तस्य साक्षादनुष्ठातुमशक्यतया तदनन्तर तत्साधने कर्मणि तस्यैवाधिकारदशा भवतीत्याह—यस्य चेति । अधिकारो नाम कर्मप्रतिसबन्धिनि मदीयताबुद्धि । अनुष्ठानमिति । अधिकारानन्तर तस्यैव कर्मणि कर्तृत्वदशा भवतीत्यर्थ ।

ननु नियोज्यत्वस्य साक्षादनुष्ठानहेतुत्वाभावेऽपि अधिकारद्वारा तस्य हेतुत्वमस्त्येव । अध्यापने तु नियोज्याभावेनाधिकारासभवात् कथमनुष्ठानमित्याशङ्क्य, विषयफलेनापि तत्साधने कर्मण्यधिकारसभवात् नियोज्याभावेऽप्यनुष्ठानसिद्धिरित्याह–यत्र चेत्यादिना । आधान इति । आधाने नियोज्याभावेऽप्यग्निनिष्पादकत्वेनाधिकारमात्रादेवानुष्ठानमित्यर्थ । अस्त्वधिकारमात्रादेवाध्यापनानुष्ठान, तथाप्यध्ययनस्य कथ न स्वविधिप्रयुक्तिरित्यत आह—तदाक्षिप्तेति ।। १३–१६ ।।

तर्हि अध्यापनविधिन्यायेनाध्ययनविधावपि नियोज्याभावेऽप्यधिकारादेवानुष्ठानस्य सिद्धे न परप्रयुक्तिरङ्गीकार्येति साम्येन परिहरति—एवं तर्हीति । वाचोयुक्ति –वचनम् । श्लोक व्याचष्टे—विनाऽपि नियोज्यत्वमिति । भवद्भिरित्यादि । भवद्भिरध्ययनविधावध्ययना-

मात्रन्तु नेष्यते। न तावता परप्रयुक्तत्वमनुष्ठानायाध्ययने भवति। स्वकीयादेवाधिकारादनुष्ठानलाभात्। सत्यपि च नियोज्ये फलसाधने कर्मणि तत एवानुष्ठानम्, न नियोगात्। कामाधिकारवत्। फल चासत्यपि नियोज्ये साधनानुष्ठानं प्रयोक्तुं क्षममिति, किं नियोज्यसदसद्भावविचारेण।

यत्र तु नियोज्याधीनैव फलावगतिर्विश्वजिदादौ, तत्र भवतु नियोज्यापेक्षा। अत्र त्वन्तरेणापि नियोज्यमर्थज्ञानसाधनत्वेनाध्ययनमवगम्यत इति, तत एवानुष्ठानसिद्धेर्नाध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वसम्भवः।

ततश्च—अप्रयोजकता तुल्या नियोज्याभावतो द्वयोः।
अधिकारात्प्रयोक्तृत्व समानमुभयोरपि॥ १८॥

यदि नियोज्याभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधेः, ततोऽध्यापनविधेरपि तदभावादप्रयोजकत्वं भवति। अथाधिकारसद्भावात्, तस्य प्रयोजकत्वम्, अध्ययनविधेरपि तर्हि तत्सद्भावात् प्रयोजकत्व युक्तमित्युभयोरपि तुल्यत्वान्नाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य संभवति।

विचारस्य प्रयुक्तिश्च नाचार्यकविधानतः।
स्वेनैव त्वधिकारेण तद्वदध्ययनस्य सा॥ १९॥

आचार्यकमध्यापनसाध्यमध्ययनमात्रमाक्षिपेत्, न विचारम्। विचारमन्तरेणाप्यात्मलाभात्। तेनावश्यमध्ययनजन्येनैवाधिकारेण विचारमन्तरेणानुपपद्यमानेन तत्प्रयुक्तिरास्थेया। तद्वदेवाध्ययनस्यापि तेनैव प्रयुक्तिः सभवतीति, न प्रयोजकान्तर मृग्यम्। येन हि फलेनार्थज्ञानाख्येनेति कर्तव्यताभूतो विचारः प्रयुज्यते, प्रयुज्यतेतरामनेन करणभूतमध्ययनम्।

नन्तर मीमासाश्रवणान् पूर्वमापाततोऽर्थप्रतीतिरूपो मीमासाश्रवणप्रयोजको योऽधिकारोमध्येऽङ्गीकृत, स एवाध्ययनानुष्ठानहेतुतया प्रथमत एवाङ्गीकार्य इति भाव। अध्ययनविधौ नियोज्याभावेऽपि फलाधिकारादेवानुष्ठान युज्यत इत्युक्तम्। तदेव मुखान्तरेणोपपादयति—**सत्यपीति। कामाधिकारवदिति।** वतिरविवक्षित। कामाधिकार इत्यर्थ। कामाधिकारे फलसाधने कर्मणि सत्यपि नियोज्ये करणांशे फलरागादेव प्रवृत्ति, न नियोगात्। अङ्गेषु तु विधित इति भवताऽङ्गीकृतमित्यर्थ। अत फलसभवे सतोऽपि नियोज्यस्यानुष्ठानसिद्धे तदर्थं नियोज्यसदसद्भावचिन्ता वृथेत्याह—**फलं चेति।**

यदि नियोज्यमन्तरेणाप्यनुष्ठानसिद्धि, तर्हि विश्वजिदधिकरणेऽपि विषयानुष्ठानसिद्ध्यर्थं कर्तारं परिकल्प्य, तदर्थमधिकारिण, तदर्थं च नियोज्यपरिकल्पन कृतम्। तन् कथमित्यत्राह—**यत्र त्विति।** फलसभवे खलु नियोज्यस्यानुष्ठानाप्रयोजकत्वम्। 'विश्वजिता यजेते'त्याद्यधिकारवाक्ये तु साक्षान् फलस्याश्रुतत्वात्–कर्त्रधिकारिप्रणाडिकया नियोज्ये कल्पयितव्ये तद्विशेषणतयैव स्वर्गस्य कल्पनीयत्वात्–तदनुष्ठानार्थं स्वर्गकामनियोज्यपरिकल्पन–कृतमित्यर्थ। प्रकृते तु फलसभवान्नैवमित्याह—**अत्र त्विति।** उभयोरपि विध्यो प्राक्प्रतिपादित साम्यमुमसहरन्नध्ययनस्य परप्रयुक्त्यभाव निगमयति—**ततश्चेत्यादिना।**

इदानीमध्ययनाधिकारस्याध्ययनङ्गाभूतमीमासाश्रवणप्रयोजकत्व भवतैवाङ्गीकृतम्। तद्वत् करणभूताध्ययनप्रयोजकत्वमप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**विचारस्येत्यादिना।** श्लोक व्याचष्टे—**आचार्यकमिति। आत्मलाभादिति।** अध्यापननिर्वृत्तिरध्ययनमात्रा-

अध्यापनविधिमंगीकृत्य तत्प्रयुक्तमध्ययनं न भवतीति दूषणं

अथोच्येताध्यापनविधिरेव विचारस्यापि प्रयोजकः। स हि विशिष्टप्रयोजनाध्ययनगोचरमध्यापनं विदधन् तत्सिद्ध्यर्थं तादृशमध्ययनं प्रयुङ्क्ते। तादृशत्वं चाध्ययनस्य विचारमन्तरेणानुपपन्नमिति तेनैवासावाक्षिप्यत इति।

तद्युक्त विशिष्टस्य यद्यप्यध्ययनस्य सः।
अनुष्ठानं प्रयुङ्क्ते न ज्ञानस्यानङ्गभावतः ॥ २० ॥

यद्यप्युपनयनद्वारेणाध्ययनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिरुपनयनप्रक्रमाधीतं 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्येतद्वाक्यविहितं यदर्थज्ञानार्थमध्ययनं, तस्यैवानुष्ठानं प्रयुङ्क्ते, तथाऽपि तत्स्वरूपमात्रमेवोपकारकत्वात्प्रयुङ्क्ते। न त्वर्थज्ञानानुष्ठानम्। अनुपकारकत्वात्। यदि त्वर्थज्ञानमध्ययनाङ्गं भवेत्, ततोऽध्ययनप्रयोजकेन विधिना तद्द्वारेण प्रयुज्येत। ज्योतिष्टोमविधिनेव दीक्षणीयाद्वारेण वाङ्नियमः। न तु ज्ञानमध्ययनाङ्गम्। अध्ययनमेव तु ज्ञानाङ्गम्। न चाङ्गद्वारेण प्रधानं प्रयोक्तव्यम्। यश्च ज्ञानं न प्रयुङ्क्ते, नासौ तत्सिद्ध्यर्थं विचारं प्रयोक्तुमर्हति।

पेक्षिणी—न विचारापेक्षिणीत्यर्थ। अध्ययनजन्येनाधिकारेण—अध्ययनजन्येनार्थज्ञानरूपेण फलेनेत्यर्थ। तदेवोपपादय निगमयति—**येन हीति** ॥ १७–१९ ॥

अध्ययनाधिकारस्य विचारप्रयोजकत्वे खल्वध्ययनस्यापि प्रयोजकत्व सिध्येत्, तदेव नास्ति। विचारस्याप्यध्यापनविधिप्रयुक्तेरिति शङ्कते—**अथोच्येतेति**। कथमध्यापनविधिविचारस्य प्रयोजकः। तस्य स्वोपकारकत्वाभावादित्यत्राह—**स हीति**। अध्ययन हि अर्थज्ञानरूपप्रयोजनसाधनत्वेन विहितम्। तादृगेवाध्ययनमध्यापनोपकारि। ततश्च तादृशमध्ययन प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिर्विचारमन्तरेणाध्ययनस्य तत्साधनत्वायोगात् विचारमपि प्रयुङ्क्त इति—अध्ययनगोचरम्—अध्ययनपेक्षया प्रवृत्तम्। तादृशत्वम्—अर्थज्ञानसाधनत्वम्।

दूषयति—**तद्युक्तमिति**। विशिष्टस्य—अर्थज्ञानसाधनस्य। अनङ्गभावत—अध्ययनानङ्गत्वात्। श्लोक व्याचष्टे—**यद्यपीति**। नियोगस्यार्थज्ञानस्य चोभयो प्रयोजनत्वेनाङ्गीकारात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यनेनार्थज्ञानार्थमध्ययन विधीयते। स्वाङ्गभूतोपनयनद्वाराऽध्ययन प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिरप्युपनयनसनिधिपाठबलादेव वैधम्। अत एव प्रयोजनापेक्षमध्ययन प्रयुञ्जीत, इत्यर्थज्ञानसाधनस्यैव प्रयोज्यत्व सिध्यतीति भाव। तर्हि विचारस्याप्रयोज्यत्व कुत ? तत्राह—**तथापीति**। स्वभावतोऽर्थज्ञानसाधनमप्यध्ययनमनुपकारकत्वान्न तेन वेषेण प्रयुज्यते। तत्साध्यमर्थज्ञानमपि न प्रयोज्यमनुपकारकत्वादेव। कित्वध्ययनस्वरूपमेवेति भाव। अर्थज्ञानस्य साक्षादनुपकारकत्वेऽपि कथचित् प्रयोज्यत्व भवेदित्यत आह—**यदि त्विति**। साक्षादनुपकारकस्यापि प्रयोज्यान्तरशेषत्वे तद्द्वारा भवति प्रयोज्यत्वम्। तदप्यस्य नास्तीति भाव।

प्रयोज्यशेषस्य तद्द्वारा प्रयोज्यत्वे दृष्टान्तमाह—**ज्योतिष्टोमेति**। 'मन्द्र दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इति दीक्षणीयाङ्गतया विहितस्य वाङ्नियमस्य ज्योतिष्टोमापूर्वेण स्वाङ्गभूतदीक्षणीयापूर्वद्वारेण प्रयुक्तिरित्यर्थ। न केवलाध्ययनानङ्गत्वमात्रेण तद्द्वाराऽर्थज्ञानस्याप्रयुक्ति। अध्ययनाङ्गित्वादपि न तद्द्वारेण प्रयुक्तिरित्याह—**अध्ययनमेवेति**। न च स्वाङ्गार्थमङ्ग्यनुष्ठानम्। कि त्वङ्ग्यर्थमेवेति भाव। तत किम् ? तत्राह—**यश्चेति**। **असाविति**। अध्यापनविधि।

ननु यद्यपि न ज्ञानमङ्गं, विचारस्त्वङ्गमेव। सत्यम्। न त्वध्ययनाङ्गस्यापि तद्द्वारेणाध्यापनेन प्रयुक्तिसम्भवः।

यदि तेन विना न स्यात्प्रधानस्यात्मसम्भवः।
प्रयोजकस्य चासिद्धिस्ततस्तेन प्रयुज्यते ॥ २१ ॥
अन्यथाऽपि तु तल्लाभे स्वात्मलाभे च सिद्ध्यति।
नैव कार्यान्तराङ्गस्य प्रयुक्तिस्तेन सिद्ध्यति ॥ २२ ॥

अध्यापनं ह्यध्ययनमन्तरेणानुपपद्यमानं तत्स्वरूपमात्रमेव तावत्साक्षात्प्रयुङ्क्ते। न तु तदङ्गम्। यदि त्वङ्गेन विना प्रधानभूतमध्ययनमेव न सम्भवेत्, ततस्तद्द्वारेणाऽङ्गमपि प्रयुञ्जीत पश्वपूर्वमिव यूपद्वारेण छेदनादीन्। यदि चाङ्गशून्येनाध्ययनेनाध्यापन न सिद्ध्येत्, किन्त्वङ्गोपेतमेवाध्ययनमध्यापनोपकारि स्यात्, ततोऽध्यापनेनैवाध्ययनाङ्गं प्रयुज्येत। ज्योतिष्टोमेनेव वाङ्नियमः। न त्वेतदुभयमप्यस्ति। विनाऽप्यङ्गेनाध्ययन स्वरूपसिद्धेः। अध्यापनस्य तत्स्वरूपमात्रेणैवात्मलाभात्। तेन यद्यप्यविघ्नपरिसमाप्त्युपयोगितयाऽध्ययनस्वरूपोपयोगिनां व्रतादीनां सकलवेदाध्यापनविषयेणाचार्यकविधिनाऽविघ्नपरिसमाप्त्याकाङ्क्षिणा प्रयुक्तिसम्भवः, तथापि न विचारस्तेनाक्षिप्यते, कार्यान्तराङ्गत्वात्। अर्थज्ञानाख्यं हि कार्यान्तरं साधयतोऽध्ययनस्य विचारोऽङ्गम्। नाध्यापनोपकारिणः। तेन नासावध्यापनविधिना प्रयुज्यते। किन्त्वध्ययनजन्येनैवाधिकारेण।

ननु मास्त्वर्थज्ञानस्याध्यापनेन प्रयुक्ति, तथाप्यध्ययनाङ्गतया विचारस्य तेन प्रयुक्ति–स्यादिति शङ्कते–**नन्विति**। **अङ्गमेवेति**। अर्थज्ञान साधयतोऽध्ययनस्य तत्फलोपकारीति-भाव। अङ्गत्वमङ्गीकृत्यैव प्रयोज्यत्व नास्तीति परिहरति–**सत्यमिति**।

कथ प्रयुक्त्यसम्भव–इत्याशङ्क्य तदसम्भव श्लोकद्वयेनोपपादयति–**यदीति**। तेन–विना–विचारमन्तरेण। प्रधानस्यात्मसभव–अध्ययनस्वरूपनिष्पत्ति। **अन्यथापीति**। विचाराभावेऽपि। तल्लाभे–अध्ययननिष्पत्तौ। स्वात्मलाभे–अध्यापननिष्पत्तौ। कार्यान्तराङ्गस्य–कार्यान्तरसाधनाध्ययनाङ्गस्य विचारस्य।

श्लोकौ तात्पर्यतो व्याचष्टे–**अध्यापनं हीत्यादिना**। **पश्वपूर्वमिति**। छेदन-तक्षणादिना विना यूपस्वरूपस्यानिष्पत्तेर्यूपप्रयोजक पश्वपूर्वं तद्द्वारेण–तन्निष्पादक छेदनादिक प्रयुङ्क्ते इत्यर्थ। **ज्योतिष्टोमेनेति**। वाङ्नियमसहितमेव दीक्षणीयापूर्वज्योतिष्टोमापूर्वोपकारकम्। न तु केवलमिति वाङ्नियमोऽपि ज्योतिष्टोमापूर्वेण प्रयुज्यत–इत्यर्थ। पूर्वं दीक्षणीयाद्वारेण वाङ्नियमस्य ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयोज्यत्वमुक्तम्। अत्र तु तत्साहित्येन। एतत्तु–विचार्यम्। नन्वध्ययनाङ्गान्तरवदध्ययनाङ्गस्य विचारस्याध्यापनप्रयुक्ति–स्यादित्यत आह–**तेनेति**। ब्रह्मचर्यादीनि व्रतान्यदृष्टद्वाराऽध्ययनप्रत्यूहप्रशामकतयाऽध्ययनस्वरूपनिष्पादकत्वादध्यापनप्रयोज्यानीति भाव।

अविघ्नेति। अध्ययनस्येति शेष। तदेवोपपादयति–**कार्यान्तरेति**। यद्यप्यध्ययनमेकम्, तथाप्यर्थज्ञाननिर्वर्तकत्ववेषापन्नस्यैव विचारोऽङ्गम्, नत्वध्यापननिर्वर्तकत्ववेषापन्नस्य। तत्र तस्यानुपयोगादित्यर्थ। निगमयति–**तेनेति**। अध्यापनविधेरर्थज्ञानसाधनत्ववेषापन्नमध्ययन-प्रति प्रयोजकत्वासभवात् साक्षादर्थज्ञानं प्रत्यपि तदसभवादध्यापनानुपयोगित्वेनाध्ययनाङ्गभूत विचारं प्रत्यपि तदसभवान्न तत्प्रयुक्तिर्विचारस्येति निगमनाभिप्राय.। केन तर्हि विचार: प्रयुज्यते तत्राह–**किं त्विति**।

ततश्च—तद्वदध्ययनस्यापि तत एव प्रयुक्तितः ।
नाध्यापनविधानेन प्रयुक्तिरुपपद्यते ॥ २३ ॥

अथ मन्यसे—सत्यमध्ययनेऽस्त्येवाधिकारः, किन्तु—

अधीयानेन बालत्वात्तदा त्वेष न गम्यते ।
न चाविज्ञायमानेन प्रयुक्तिरुपपद्यते ॥ २४ ॥
समाप्ताध्ययनेनासौ व्युत्पन्नेनावगम्यते ।
ज्ञातेन च तदा तेन विचारोऽपि प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

ज्ञायमानो ह्यधिकारः प्रयोजको भवति । न चाध्ययनावस्थायां बालेन माणवकेनासाववगन्तुं शक्यते । अतो नाध्ययनं स्वाधिकारप्रयुक्तम् । विद्वदधिकाराध्यापनवशेनैवानुष्ठितेऽध्ययने साङ्गे व्युत्पन्नेन माणवकेन वेदार्थावगमादध्ययने स्वाधिकारोऽवगम्यते । अवगतेन च तेन विचारः प्रयुज्यते-इति ।

तदयुक्तम्—हितकारिभिरेवासौ ज्ञायमानः प्रयोजकः ।
कर्त्राऽविज्ञायमानोऽपि नैव स्यादप्रयोजकः ॥ २६ ॥

यथैव ह्यातुरं भिषज्यद्भिर्हितकारिभिरौषधसेवाफलवेदिभिरातुरापेक्षितफलान्तरप्रतिपादनेन, तत्फलप्राप्तिप्रदर्शनेन वा सामादिनोपायेनानुष्ठाप्यमानस्यौषधस्य स्वाधिकार एव प्रयोजकः, तदभिसन्धिप्रवृत्तत्वात् । औषधफलमेव ह्यारोग्यमभिसन्धाय भिषज्यन्तस्तमनुष्ठापयन्ति । तथाऽत्राप्यध्ययनसाध्यमधिकारमवगच्छद्भिर्हितकारिभिः पित्रादिभिरनुष्ठाप्यमानस्याध्ययनस्य तत्प्रयुक्तता किं नोपपद्यते । यदि चावश्यमनुष्ठात्रैव प्रयोजको ज्ञातव्यः, ततोऽध्यापनविधिरपि बालेन तेनाऽज्ञायमानः प्रयोजको न स्यात् ।

नन्वस्त्वध्ययनाधिकारेण विचारप्रयुक्ति । अध्ययनस्य पराप्रयोज्यत्वे किमायातमित्याशङ्का परिहरन् 'विचारस्य प्रयुक्ति' (का १९) इत्यादिना प्रक्रान्त प्रमेयमुपसहरति—**तद्वदिति श्लोकेन** ॥ २३ ॥

अध्ययन—मीमासाश्रवणमध्यभाविनोऽध्ययनाधिकारस्य स्वानन्तरभाविमीमासाश्रवणप्रयोजकत्व स्यात् । पूर्वोक्ताध्ययनप्रयोजकत्व तु न मभवतीति शङ्कते—**अथ मन्यस** इत्यादिना । **सत्यमध्ययने अधिकार** इति । अध्ययने अध्येतु स्वाभिमतसाधनत्वमस्तीत्यर्थ । तदा तु—अध्ययनात् पूर्वम् । न गम्यते—न ज्ञायते । असौ—अधिकार । **ज्ञायमानो हीति** । सर्वो हि मदभिमतसाधनमिति ज्ञात्वैव प्रवर्तत इत्यर्थ । अध्ययनावस्थायाम्—अध्ययनप्रवृत्त्यवस्थायाम् । **विद्वदधिकारेति** । अध्यापकस्तावन्मदीयाचार्यकसाधनमेतदिति ज्ञात्वैव प्रवर्तन इत्यर्थ । साङ्गे—व्याकरणाद्यङ्गोपेते । वेदार्थावगमात् । आपातत इति शेष । साङ्गवेदाध्ययनात् प्रथममापाततो—ज्ञाने सति मदभिमतसाधनमध्ययनमित्यध्येतुरधिकारे चावगते, निर्णयपर्यन्ततया तस्य ज्ञानस्यापेक्षिततया विचारस्तेनैवाधिकारेण प्रयुज्यत इत्यर्थ ॥ २४–२५ ॥

अध्ययनप्रवृत्तिवेलाया माणवकेन स्वाधिकारापरिज्ञानेऽपि तद्धितकामिन एव तदभिमतसाधनमेतदध्ययनमिति ज्ञात्वा माणवक तत्र प्रवर्तयन्तीति, माणवकाधिकार एव माणवकस्याध्ययनप्रयोजक इति परिहरति—**तदयुक्तमिति** । सदृष्टान्त श्लोक व्याचष्टे—**यथैवेति** । आतुरापेक्षित फल गुडादि । साम्ना—प्रियवचनेन । स्वयमपरिज्ञातस्यापि परै. परिज्ञातस्य-

अतो यथा तस्य ग्राहकावगतस्य प्रयोजकत्वम्, एवमध्ययनसाध्यस्याप्यधिकारस्य भविष्यतीति, नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्।

यदि च तत्प्रयुक्तं स्यात्, ततो नार्थज्ञानार्थता सिद्ध्येत्। न हि प्रतिलब्धानुष्ठानस्य प्रयोजनापेक्षा समस्ति। यदन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानस्य प्रयोजनत्वं स्यात्।

नन्वधिकारपर्यवसायिनस्सर्वे विधय इति, अध्ययनविधिनाऽपि तथा भवितव्यम्। न। अनुष्ठानलाभात्। अनुष्ठानार्थं ह्यधिकारोऽपेक्ष्यते। लब्धे तु तस्मिन्, न तदपेक्षायां निबन्धनमस्ति।

स्यादेतत्—अध्ययनविधिरधिकारपर्यवसायी विधित्वादग्निहोत्रादिविधिवत् इति। तदयुक्तम्। अध्ययनविधिरधिकारविधुरः तदलाभेऽपि लब्धात्मकत्वात्। यस्य विधेर्यदलाभेऽप्यात्मलाभो भवति, स तद्विधुरः। नैमित्तिकविधिरिव फलविधुर इति-प्रतिहेतुसद्भावात्। यदि चानुपपत्त्यभावेऽप्यन्यत्र दृष्टमिति कृत्वाऽधिकारः कल्प्यते, ततः फलपर्यन्तत्वं काम्येषु दृष्टमिति, नैमित्तिक-निषेधविध्योरपि तत्पर्यन्तत्वं स्यात्। न-चैतदिष्टं। तस्मान्नाध्ययनेऽधिकारसिद्धिः।

अथ विधेरतत्परत्वेऽपि दृष्टत्वादर्थज्ञानं प्रयोजनमङ्गीक्रियते। तन्न। अतत्पर-त्वेऽध्ययनस्याध्यापनपरत्वेन प्रतीयमानस्याप्यर्थस्याविवक्षितत्वात्। अविवक्षितस्य च विचारानर्हत्वादनारभ्यमेव शास्त्रं स्यात्।

प्रयोजकत्वानङ्गीकारे दोषमाह—यदिचेति। ग्राहकः—स्वाध्यायप्रापकोऽध्यापकः। एवं विचार-प्रयोजकत्वबलेनाध्ययनस्य स्वाधिकारप्रयुक्तिमुपपाद्य, अध्यापनप्रयुक्तत्वे दोषमप्याह—यदिचेति। अध्यापनविधिप्रयुक्तस्याध्ययनस्याध्येतृगामित्वेनान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानं प्रयोजनम्। नाचार्यकम्, बहिरङ्गत्वादिति हि भावत्को राद्धान्तः। एवं चानुष्ठानार्थं खलु प्रयोजनापेक्षा। तस्यां च सत्यामन्तरङ्गतयाऽर्थज्ञानं प्रयोजनं स्वीक्रियेत। अध्यापनविधिप्रयुक्तौ तु तेनैवाध्ययनानुष्ठान-सिद्धेरनाकाङ्क्षितत्वेनान्तरङ्गमपि तन्न स्वीकार्यमिति भावः।

ननु यद्यर्थज्ञानं न प्रयोजनं स्यात्, ततो मदर्थमध्ययनमित्यध्ययनेऽध्येतुरधिकारोदय-निमित्ताभावेनाध्ययनविधिर्निरधिकारः स्यात्। तच्चायुक्तम्। सर्वेषां विधीनामधिकार-पर्यवसानादिति शङ्कते—नन्वधिकारेति। न हि विधेः स्वभावतः कर्मण्यधिकारापेक्षा। किन्त्वनुष्ठानार्थमेव। तच्चात्राध्यापनप्रयुक्त्यैव सिद्धमिति, नात्राधिकारकल्पना युक्तेति परि-हरति—नानुष्ठानेति। अन्यतोऽनुष्ठानलाभेऽपि व्याप्तिमात्रबलादधिकारपर्यवसानं शङ्कते—स्यादेतदिति। स्वयं तु न्यायगर्भेण प्रतिहेतुना दूषयति—तदयुक्तमिति। तदलाभेऽपि फल-प्रयुक्ताधिकारमनपेक्ष्यापि। लब्धात्मकत्वादध्यापनप्रयुक्त्येति भावः।

सामान्यतो व्याप्तिमाह—यस्येति। न्यायमनपेक्ष्य व्याप्तिमात्रबलेनान्यत्र दृष्टस्यार्थ-स्यान्यत्र साधनेऽतिप्रसङ्गमाह—यदि चेति। नचैतदिति। भवत इति शेषः। नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोः फलवैधुर्यं 'धर्माधर्मयोश्चार्थानर्थहेतुत्वम्' (पु. ८) इत्येतद्ग्रन्थव्याख्याना-वसरे प्रपञ्चितम्। अध्ययनस्य परप्रयुक्तत्वेऽर्थज्ञानस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तेरधिकारसिद्धिम्-निगमयति—तस्मादिति।

नन्वध्ययनविधेः परप्रयुक्तविषयानुष्ठानतया प्रयोजनाकाङ्क्षाभावेऽपि विषयस्वभाव-लब्धमर्थज्ञानं प्रयोजनं स्यादिति शङ्कते—अथ विधेरिति। अर्थज्ञानस्य विध्यनाकाङ्क्षितत्वे-

अथापि कथंचिद्विवक्ष्यते, तथापि विधेरतत्परत्वान्न वैधत्वं विचारस्य सिद्ध्यति। अवैधश्च न वैधं स्नानमुत्क्रष्टुमर्हति। यदि ह्यध्ययनविधिरेवाध्ययनमर्थज्ञानावसानं विदध्यात्, ततस्तेन विचारमन्तरेणार्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्विचारोऽप्यर्थाक्षिप्तः स्वविरुद्धं स्नानमुत्कर्षेत्। यदा त्वध्ययनमात्रादेव विध्यर्थोऽनुष्ठितः, तदा न विधिस्तावद्विचारानुष्ठानमाक्षिपति। यदि परमुत्तरकर्मानुष्ठानार्थं पुरुषः स्वेच्छया लौकिकेन रूपेणार्थज्ञानोपायेषूपदेष्टृवचनादिषु प्रवर्तमानः कदाचिद्विचारमपि कुर्यात्। तथा सति कर्मानुष्ठाने समुपस्थिते सत्युपदेष्ट्रलाभे चासावनुष्ठीयेत। ततो नावश्यमध्ययनानन्तरमेवानुष्ठानं सिद्ध्येत्।

नन्वध्ययनाङ्गभूतो विचारः। न चानङ्गेन करणेन विधिः सिद्ध्यतीति विधिरेव स्वसिद्ध्यर्थं विचारमनुष्ठापयतीति, कथमवैधत्वं विचारस्य? सत्यमध्ययनाङ्गं विचारः। तथाऽपि न विधिसिद्धावुपयुज्यते। अर्थज्ञानाख्यकार्योपयोगित्वात्। न च कार्यान्तरोपयोग्यङ्गं कार्यान्तरेण तदेककरणकेनापि वृष्टिकामापूर्वेणेव सौभरकरणकेनान्नाद्यकामापूर्वोपयोगिसौभराङ्गमूर्ग् निधनं प्रयुज्यते।

तस्य स्वारसिकप्रयोजनत्वानुपपत्तेरध्यापनप्रयुक्ततया तन्निर्वृत्तिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनं स्यात्। ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययननिर्वर्तकत्वेनाविवक्षितार्थतया पूर्वपक्ष एव स्थिरः। न तु सिद्धान्तोदयः स्यादिति परिहरति—**अतत्परत्व इति**। अध्ययनविधेरिति शेषः। अध्यापनपरत्वेन—तन्निर्वृत्तिमात्रप्रयोजनत्वेन।

नन्वध्ययनस्याध्यापननिर्वृत्तिमात्रपरत्वेऽपि वेदवाक्यानां पदशक्तिबलात् प्रतीयमानेष्वर्थेषु तात्पर्यं स्यात्। ततश्च तन्निर्णयार्थं शास्त्रारम्भ एव स्यादिति शङ्कते—**अथापीति**। कथंचिच्छास्त्रारम्भेऽपि दूषणान्तरान्न मोक्ष इति परिहरति—**तथापीति**। **अतत्परत्वान्न वैधत्वमिति**। अर्थज्ञानस्य विध्यनाकाङ्क्षितत्वेन तदर्थं विचारानुष्ठापकत्वाभावान्न विधिबलात् तस्यानुष्ठानमित्यर्थः। ततः किम्? तत्राह—**अवैधश्चेति**। वैधः—'वेदमधीत्य स्नायात्' इति विहितः। दारग्रहणौपयिकः—समावर्तनकर्म। तदेवान्वयव्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**यदि हीति**। अर्थज्ञानावसानम्—अर्थज्ञानप्रयोजनपर्यन्तम्। **उत्कर्षेदिति**। स्नानस्य विधिविहितमध्ययनानन्तर्यमध्ययनविधिविरोधात् बाध्येतेति भावः। माभूत् स्नानस्योत्कर्षः। अतः किमित्याशङ्क्य, तथात्वे विचारस्याध्ययनानन्तर्यनियमः, नियमेनारम्भश्च न स्यादित्याह—**यदि परमिति**। **उत्तरकर्मानुष्ठानार्थमिति**। दारपरिग्रहानन्तरभाव्यावश्यकाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानार्थम्। स्वेच्छया—विधिमन्तरेण। लौकिकेन रूपेण लोकप्रमाणसिद्धेन स्वभावेनोपलक्षितेष्वित्यर्थः। उपदेष्टृवचनादिषु—यथाकथंचिन्निर्णीतवेदवाक्यार्थप्रामाणिकपुरुषवचनादिषु। आदिशब्दात्—कल्पसूत्रपरिग्रहः। कदाचित्—उपायान्तरालाभे। फलितमाह—**तथा सतीति**। स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वे मीमांसानारम्भस्यैवाधस्तादभिहितत्वात् तदनियमरूपमिदं दूषणं कथंचिद् विवक्षितार्थत्वाङ्गीकारपक्षे द्रष्टव्यम्।

ननु विचारस्यावैधत्वे खल्वयं दोषः। स तु वैध एवेति शङ्कते—**नन्वध्ययनेति**। अस्तु नामाध्ययनाङ्गं विचारः, तथाप्यध्ययनमात्रसाध्ये विधौ तस्यानुपयोगात् तत्प्रयुक्त्यभावेनावैधत्वं तदवस्थमेवेति परिहरति—**सत्यमिति**। कथं स्वकरणाङ्गभूतस्य विचारस्य स्वेनाप्रयुक्तिरित्याशङ्क्य, स्वकरणाङ्गभूतस्यापि कार्यान्तरोपयोगितया स्वेन प्रयुक्तिः,

अथाध्ययनविधिरेवार्थज्ञानार्थोऽध्ययनसाध्यत्वात्, तादृग्विषयसम्पत्त्यै विचारमाक्षिपतीत्युच्यते, तदध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं विचारस्य निराकुर्वद्भिरस्माभिर्निराकृतम्। यद्यप्यर्थज्ञानार्थमध्ययनं, तथापि न तेन रूपेण विधिसाधनत्वम्। स्वरूपेणैव तत्साधनत्वात्। यदन्तरेण च विधिर्न सिद्ध्यति, तस्यैवासावनुष्ठानमाक्षिपति, नान्यस्य। यद्यपि विचारमन्तरेण विधिर्न सिद्ध्येत्, तथापि नासौ विचारानुष्ठानमाक्षिपति। नियोज्याभावात्। न ह्यसौ केन चित्पुरुषेण ममेदं कार्यमिति प्रतीयते। तेन न स स्वात्मन्यपि तावन्नरं प्रेरयेत्। कुत एव स्वसिद्ध्युपाये। अत एवाध्ययनेऽप्यस्यानुष्ठापकत्वं न सिद्ध्यति। यस्य हि करणेऽपि नियोज्याभावादनुष्ठापकत्व न सम्भवति। तस्य कथमङ्गेषु सम्भवेत्। तस्मान्न वैधत्वं विचारस्य सिद्ध्यति।

स्यादेतत्। अध्ययनविधिरेवाध्ययनस्यार्थाज्जातमर्थज्ञान प्रयोजनत्वेन स्वीकृत्य, तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपतीति। तदयुक्तम्। अध्ययनविधिरर्थाज्जातमर्थज्ञान प्रयोजनत्वेन स्वीकरोतीत्यस्य कोऽर्थः? न तावत्तत्र विनियुङ्क्ते, प्रमाणान्तरत एव तत्साधनतावगमात्।

न घटत इति दृष्टान्तमुखेनोपपादयति—नचेत्यादिना। तदेककरणकेनापि न प्रयुज्यत इत्यन्वय। करणैक्येऽपि तत्साध्यनानात्वे साध्यान्तरोपयोग्यङ्ग साध्यान्तरेण न प्रयुज्यत इत्यत्राय दृष्टान्त। ज्योतिष्टोमे 'यो वृष्टिकामस्स्यात्, योऽन्नाद्यकाम, य स्वर्गकाम, स सौभरेण स्तुवीत' ता ब्रा ८–८–१८ इति वृष्ट्यादिफलत्रयसाधनतया सौभराख्य साम विहितम्। तत्सनिधौ 'ह्रीषिति वृष्टिकामायनिधन कुर्यात्'। 'ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय', इति वाक्य—श्रुतम्। तत्र च ह्रीषादीनि सौभरफलत्रयव्यतिरेकेण न पृथक्फलसाधनतया विहितानि। कि तु फलत्रयसाधनस्यैव सौभरस्य तत्तत्फल प्रति नियमेनाङ्गतया विहितानीति द्वितीयाध्याये २–२–१२- निर्णीतम्। तत्र यथा फलान्तरसाधनभूतसौभराङ्ग फलान्तरापूर्वेण न प्रयुज्यते, तद्वदर्थज्ञानोपयोग्यध्ययनाङ्गस्य विचारस्य नाध्ययनविधिना प्रयुक्तिरित्यर्थ। निधन नाम—साम्न पञ्चमोऽवयव।

कार्यान्तरोपयोगिनो विचारस्य साक्षाद्विधिसिद्ध्यनुपयोगेऽपि विधेरर्थज्ञानसाधनीभूताध्ययनविषयकत्वेन तादृशविषयसिद्धये स्वयमेव विधिर्विचारमाक्षिपतीति शङ्कते—**अथेति**। इयं शङ्का प्रागुक्तन्यायसाम्येन परिहृतेत्याह—**तदिति**। तदेव न्यायसाम्य दर्शयति—**यद्यपीति**। स्वभावतोऽर्थज्ञानसाधनस्याप्यध्ययनस्य तेन वेषेणाध्यापनानुपयोगित्वात् यथा तदप्रयुक्ति-विचारस्य, तद्वदत्रापीति भाव। विचारस्य विधिसिद्ध्यनुपयोगात् तदप्रयुक्तिमुक्त्वा तत्सिद्ध्युपयोगाङ्गीकारेऽपि तत्प्रयुक्तिर्न घटत इत्युपपादयति—**यद्यपी**त्यादिना। विधिर्हि ममेद कार्यमिति केनचित् पुरुषेण प्रतीत स्वय तस्यानुष्ठेयस्सन् स्वसिद्ध्यर्थं करणम्, इतिकर्तव्यताश्च प्रयुङ्क्ते। अध्ययनविधेस्तु तादृक्प्रत्येतृपुरुषाभावात् प्रयाजादिनियोगवत् स्वस्यानुष्ठेयत्वमेव नास्ति। करणानुष्ठापकत्व तु दूरे, इतिकर्तव्यतानुष्ठापकत्व तु दूरतरमिति भाव। **न संभवतीति**। त्वयैवाङ्गीकृतमिति शेष।

नन्वध्ययनविधिर्विषयस्वभावलब्धमर्थज्ञान स्वविषयप्रयोजनतया स्वय स्वीकृत्य, स्वसिद्ध्यनुपयोगिनमपि विचार तदर्थं प्रयुङ्क्त इति विचारो वैध एवेति शङ्कते—**स्यादेतदिति**। स्वीकार एव न सम्भवतीति विकल्प्य दूषयति—**तदयुक्तमिति**। **तत्र विनियुङ्क्त-इति**। साधनतयेति शेष। **प्रमाणान्तरत** इति। अध्ययनस्यार्थज्ञानसाधनत्व लोकप्रमाणसिद्धमित्यर्थ।

अवघातादिवन्नियमविध्यनवगमाच्च। अथ तादर्थ्यमनुमन्यत इत्युच्यते। तन्न। अननुमतस्यापि तादर्थ्यस्य लाभात्। यदनुमत्यभावेऽपि यल्लभ्यते, तत्तदनुमन्यते इति हास्यमेतत्। लभ्यते चान्तरेणापि विध्यनुमतिमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थतेति, कोऽर्थोऽनुमत्या। तस्मान्न कथञ्चिद्विचारस्य वैधत्वं सिद्ध्यतीति, न तद्बलेन स्नानोत्कर्षः शक्यते कर्तुम्। अध्ययनमात्रेणैव समाप्ते विध्यर्थे सत्यनन्तरं 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति स्मृतिबलेनानन्तरमेव स्नात्वा पश्चाज्ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठाने समुपस्थिते तन्निर्णयार्थमुपायान्तरालाभे च विचारोऽपि कदा चिदनुष्ठीयेत वा, न वेति न 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रमानन्तर्यप्रतिपादनप्रयोजनपरमुपपन्नं स्यात्। तस्मान्नध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति ॥ २६ ॥

कश्चासावध्यापनविधिः ? यत्प्रयुक्तमध्ययनम्।

यद्युच्येत—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यम्प्रचक्षते ॥' इति—

स्मृत्यनुमितं 'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेत्' इत्येवंरूपं वचनमिति।

तदयुक्तम्—नाध्यापनमिदं वाक्यं विधातुं क्षमते यतः।
द्रव्यार्जनार्थप्राप्तत्वात् यच्छब्देन च सङ्गतेः ॥ २७ ॥

यथैव 'एतयाऽन्नाद्यकाम याजयेत्' इत्यादिषु याजयतेः परतः श्रूयमाणोऽपि विधिर्यागविधिपर एव। प्रयोजकव्यापारपरः शब्दो द्रव्यार्जनार्थप्राप्तऋत्विग्व्यापारा-

---

नन्वध्ययनेनैवार्थज्ञान सम्पादयेत्, नतु लिखितपाठादिनेति नियमस्यानन्यलभ्यत्वात् तत्र विधेर्व्यापार एव स्वीकारशब्दार्थ इत्याशङ्क्य तदानी स्वाङ्गीकारविरोध इत्याह—**अवघातादिवदिति**। तादर्थ्यं-तत्साधनम्। **लभ्यते चेति**। लोकप्रमाणादेवेत्यर्थ। निगमयति—**तस्मादिति**। विचारस्यावैधत्वे को दोष ? तत्राह—**न तद्बलेनेति**। मामूत् स्नानोत्कर्ष, तत किमित्याशङ्क्य तथात्वे विचारस्याध्ययनानन्तर्यनियम, नियमेनारम्भश्च न स्यादिति पूर्वोक्तमेवानियमद्वयमापतेदित्याह—**अध्ययनेति। आनन्तर्यप्रतिपादनप्रयोजनपर**मिति। अथशब्देनाध्ययनानन्तर्यमुक्तम्। अत शब्देन विचारस्यार्थज्ञानप्रयोजनकत्वमुक्तमिति भाव। महाप्रकृतमुपसहरति—**तस्मादिति** ॥ २६ ॥

अथालौकिकमाचार्यकसाधनमुपनयनाङ्गक भवदभिमतमध्यापनमेव नास्ति, प्रमाणाभावादिति वक्तुमुपक्रमते—**कश्चेति**। प्रमाणमाशङ्कते—**यदीति**। स्मृत्यनुमितश्रुतिस्वरूपमाह—**उपनीयेति**। स्मृतिवचन यच्छब्दाद्युपबन्धादनुवादकमेव, न तु विधायकम्। विधायकत्वेऽप्यध्ययनविधिपरमेव, नाध्यापनपरमिति दूषयति—**तदयुक्तमिति। द्रव्यार्जनार्थप्राप्तत्वादिति**। 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणो याजयेत् अध्यापयेत् प्रतिगृह्णीयाद्वा' इति वचनादध्यापन द्रव्यार्जनोपायतया प्राप्तमित्यर्थ। **यच्छब्देन चेति**। यत्तदादिशब्दाना प्रसिद्धार्थपरतयाऽविधेयत्वप्रतिपादकत्व 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते' तै स १–६–९ इत्येवमादिषु दृष्टमितिभाव। वचनस्याध्ययनविधिपरत्व दृष्टान्तमुखेनोपपादयति—**तथैवेति**। 'अन्नाद्यकाम याजयेदि'त्यत्र णिच्प्रत्ययान्तयाजनसमभिव्याहृतोऽपि लिङ्शब्दो याजनस्य प्राप्तत्वान्न तद्विधिपर। अन्नाद्यकामस्य नियोज्यस्य यजनविधावेवान्वयसभवात् तद्विधिपर एवेति शास्त्रे निर्णेष्यत इति भाव। एतया—इष्टया। **प्रयोजकव्यापारपरः शब्द** इति। प्रयोजककर्तृव्यापाराभिधायी णिच्-

नुवाद इति स्थास्यति। तथाऽध्यापयेदित्यध्ययनविधिपर एव। नाध्यापनविधिपरः। द्रव्यार्जनोपायतयैव प्राप्तत्वात्। उपनयनमप्यध्ययनाङ्गमेव, अध्येतृसंस्कारत्वात्। एतेनैव अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत 'तमध्यापयीत' इति वचनं व्याख्यातम्[1]।

व्याकरणस्मृतिबलेन शंका—परिहारौ

ननु तत्रोपनयनस्यात्मनेपदश्रवणादाचार्यकार्थत्वमवगम्यते। न। अकर्त्रभिप्रायत्वान्नयतेरात्मनेपदविधानस्य। अन्यथा 'स्वरितञितः' (पा. १–३–७२) इत्यनेनैवाचार्यकसाधनेऽप्यर्थे वर्तमानान्नयतेरात्मनेपदं सिद्ध्यतीति 'सम्मानन' (पा १-३-३६) इति-सूत्रमनर्थकं स्यात्। यथा चाहुः 'अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः' (काशिका १–३–३६) इति। तस्मादध्येतृसंस्कारद्वारेणाध्ययनाङ्गमेवोपनयनमनुषङ्गाद्वाजिनमिवाभिक्षार्थदध्यानयनमाचार्यकं साधयति। न तु तदर्थम्। तस्मान्नाचार्यकार्थतयाऽध्यापनस्य विधायकं वचनमस्ति।

प्रत्यय इत्यर्थः। **अध्ययनविधिपर एवेति**। द्रव्यार्जनार्थप्रवृत्ताध्यापकलाभे उपनीत एव शिष्योऽधीयीतेति स्मृतिवचनार्थं इति भावः। **उपनयनमिति**॥ २७॥ उक्तेन न्यायेन प्रत्यक्षश्रुतिवचनमप्यध्ययनविधिपरमेवेत्याह—**एतेनेति**।

ननु तत्र श्रुतौ उपनयीतेत्यात्मनेपदं नयतेर्ञित्वात् 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (पा १-३-७२) इत्यनेन सूत्रेण विधीयते। तच्चोपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे तत्फलस्यैवोपनयनफलत्वात् तस्य चोपनयनकर्तृभूताचार्यगामित्वाद्युज्यते। अध्ययनाङ्गत्वे तु तत्फलस्याध्येतृगततया क्रियाफलस्यान्यगामित्वेन नात्मनेपदं सिध्येत्। अतोऽध्यापनाङ्गमेवोपनयनमिति-शङ्कते—**नन्विति**। नात्र नयतेः स्वरितेत्यादिनाऽऽत्मनेपदम्। किन्तु आचार्यकरणेऽर्थे 'सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' (पा १-३-३६) इत्यनेन सूत्रेण। तच्च फलस्य कर्तृगामित्वे पूर्वेण सूत्रेणैव सिद्धेरकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धयर्थम्। तच्चाध्ययनाङ्गत्वे-एवोपपद्यते, नत्वध्यापनाङ्गत्व इति दूषयति—**नेति**। अकर्त्रभिप्रायत्वात्—अकर्तृगामिन्यपि फले आत्मनेपदं यथा स्यादित्येवमर्थत्वात्। तत्र वृत्तिकारसमतिमाह—**यथाहुरिति**। निगमयति—**तस्मादिति**।

ननु 'तमाचार्यं प्रचक्षते' इत्यध्यापनस्याचार्यकफलकत्वश्रवणात् नेदं वचनं द्रव्यार्जनार्थ-प्राप्ताध्यापनानुवादपरम्। किं तु पृथगध्यापनविधिपरमित्याशङ्क्य, वृत्त्यर्थं यः शिष्यमध्यापयति, तस्यानुषङ्गादाचार्यकमपि सिध्यतीत्येवमनुवादपरम्। न तु तदर्थं पृथगध्यापनविधिपरमिति—सदृष्टान्तमाह—**अनुषङ्गादिति**। चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि 'तप्ते पयसि दध्यानयति, सा—वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्' इति श्रुतम्। अस्यार्थः—तप्ते पयसि दधि प्रक्षिपेत्। तदेव घनीभूतमामिक्षा भवति। तया विश्वान् देवान् यजेत। तत्र जलावयवप्रचुरं वाजिनाख्यमपि द्रव्यमुत्पद्यते। तेन वाजिनो यजेतेति। अत्र पयःसंस्कारत्वात् दध्यानयनस्य पयस एव-रूपरसप्रत्यभिज्ञानेनामिक्षात्वात्, आमिक्षाशेषभूतमेव दध्यानयनमनुषङ्गाद्यथा वाजिनं साधयति, तथेदमपीत्यर्थः।

---

१. अष्टवर्षो ब्राह्मणो गुरुसमीपं गच्छेत्, सोऽधीयीत इति तदर्थः—इति।

आचार्यत्वं लौकिकं पाचकादिवत्, न यूगाहवनीयादिवदलौकिकमिति कथनम्

किञ्च न चालौकिकमाचार्यकम्। उपनीय वेदाध्यापयितुराचार्यशब्दो वाचकः। पाचकादिवत्। 'उपनीय तु यः शिष्यम्' इत्यपि शब्दार्थप्रतिपादनपरमेव। तेनाविद्यमानत्वादध्यापनविधेर्न तत्प्रयुक्तमध्ययनम्।

अथापि नाम 'विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते' इत्यादिभिर्विद्यादानात्मकत्वादध्यापनमपि फलान्तरशेषतया विहितं भवेत्, तथाऽपि तत्र सर्वत्र नियोज्याश्रवणादधिकारमात्रस्य चाध्ययनेऽपि सद्भावाद्विचारस्यावैधत्वप्रसङ्गान्नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्।

शालिकोक्तमर्थं निरसितुं तस्यानुवादः

कश्चिन् पुनराह—यद्यप्यध्ययनस्य स्वाधिकारेणैव प्रयुक्तिः सम्भवति, तथाऽपि नासावाश्रयितुं युज्यते।

तथा हि—ज्ञानं नाध्ययनस्य स्यात् स्वमहिम्ना प्रयोजकम्।
तत्साध्यमग्निहोत्रादि तद्द्वारेण प्रयोजकम्॥ २८॥

न ह्यर्थज्ञानं स्वयमपुरुषार्थत्वादध्ययनस्य प्रयोजकं भवितुमर्हति। ज्ञानसाध्यानि त्वग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तद्द्वारेणाध्ययनस्य प्रयोजकानि भवन्ति। न च तेषां ज्ञानमङ्गम्। किन्तूपकारकमात्रम्। आचार्यकस्य त्वध्यापनमङ्गमेव। अतस्तत्स्वाङ्गद्वारेणापि प्रयोजकत्वं लभते। अग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तूपकारकद्वारेण। न चामिक्षावदङ्गद्वारेणापि

आचार्यत्वस्य पराभिमतमलौकिकत्वं, फलत्वञ्चाङ्गीकृत्यैव तदर्थाध्यापनविधिर्निराकृतः। इदानीं तु न तदलौकिकं, नापि फलं किंचित्। आचार्यशब्दस्तु पाचकादिशब्दवदध्यापनक्रियासम्बन्धनिबन्धनः। स्मृतिवचनमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपरमेवेत्याह—**किंचेति**। ननु माभूदाचार्यकार्थमध्यापनम्। अथापि ब्रह्मलोकादिफलशेषतया वचनान्तरेण विहितं विद्यादानात्मकमध्यापनम्। तत्प्रयुक्तमध्ययनं स्यादिति शङ्कते—**अथापीति**। यद्यप्यस्योपनयनाङ्गकत्वाभावान्न वेदाध्ययनप्रयोजकत्वमुपपद्यत इति वक्तुं शक्यते, तथापि प्रकारान्तरेण परिहरति—**तथापीति**। नियोज्याभावात् प्रयाजादिनियोगवत् प्रयोजकत्वमेव न घटत इति भावः। ननु नियोज्याभावेऽपि फलसाधनत्वश्रवणात् तावन्मात्रेणाधिकारोदये सत्यध्यापनानुष्ठाने तत्प्रयुक्तिरध्ययनस्य स्यादित्यत्राह—**अधिकारेति**। अध्ययनस्य परप्रयुक्तौ पूर्वोक्तन्यायेन विचारस्य न वैधत्वं स्यादित्याह—**विचारस्येति**।

इदानीं पूर्वोक्तेन न्यायसाम्येनोभयोरपि विध्योः प्रयुक्तिशक्तिसंभवेऽप्यध्यापनप्रयुक्त्याश्रयणे न्यायानुगुण्यात् तदेव युक्तमिति शालिकमतमाशङ्कते—**कश्चिदित्यादिना**। तदेवोपपादयति—**तथाहीति** श्लोकेन। स्वमहिम्ना—स्वसामर्थ्येन। तद्द्वारेण—ज्ञानद्वारेण। **अपुरुषार्थत्वादिति**। स्वर्गादिवत् सुखरूपत्वाभावादित्यर्थः। **न च तेषामिति**। श्रुत्यादिविनियोजकप्रमाणाभावादित्यर्थः। **उपकारकमात्रमिति**। विद्याविधुरस्योत्तरकर्मानुष्ठानासंभवात् तदुपकारकत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः। **अङ्गमेवेति**। तमाचार्यं प्रचक्षते इति विनियोजकवाक्यसंभवादित्यर्थः। ननु शेषिणोऽपि प्रयोजकत्वं, न शेषित्वमात्रेण किंतूपकार्यत्वेन। तच्चाग्निहोत्रादे, आचार्यकस्य च

प्रयोजकत्वलाभे सत्युपकारकद्वारेण वाजिनवदप्रयोजकत्वं युक्तमङ्गीकर्तुम्। तस्माद्ध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति। तदयुक्तम्।

यद्यपि हि—न ज्ञानं कर्मणामङ्गं ज्ञानस्याध्ययनं मतम्।
अङ्गं नाध्यापनस्यैतन्न तेनातः प्रयुज्यते ॥ ९ ॥

यद्यपि न कर्माङ्गं ज्ञानम्। अध्ययनन्तु ज्ञानाङ्गमेव। तेन प्रयुज्यमानमध्ययनं–शेषिप्रयुक्तमेव भवति। न त्वध्यापनस्याध्ययनमङ्गम्। अतस्तेन प्रयुक्तमध्ययनमुपकार्यमात्रप्रयुक्तं स्यात्। न शेषिप्रयुक्तम्। तेन शेषिप्रयुक्तत्वे सम्भवति, नोपकार्यमात्र प्रयुक्तत्व युक्तमिति सुतरां स्वाधिकारप्रयुक्तमध्ययनम्। नाध्यापनप्रयुक्तम्।

यद्यपि ज्ञानं स्वरूपेणापुरुषार्थः, तथाऽपि कर्मानुष्ठानौपपयिकत्वात्पुरुषैरर्थ्यत–एवेति पुरुषार्थत्वादध्ययनस्य प्रयोजकत्वं संभवत्याचार्यकवत्। तदपि हि स्वरूपेणानभिलषितं दक्षिणालाभसिद्ध्यर्थमेव पुरुषेणार्थ्यते। अतो यथा तस्य प्रयोजकत्वम्, एवं ज्ञानस्यापि। न ह्यवश्यं स्वरूपेणैवार्थित प्रयोजकमिति नियमः समस्ति। सुखसाधनपशुपुत्रादिवत् फलान्तरसाधनतयाऽर्थितस्य प्रयोजकत्वाविरोधात्।

यद्यपि चाग्निहोत्राद्यपूर्वमेव ज्ञानद्वारेण प्रयोजकं, तथापि तदेव प्रयोजकं युक्तं, नाध्यापनम्, पुरुषान्तरगामित्वात्। अध्येतृगाम्येव तु ज्ञान वा, तत्साध्यं वाऽग्निहोत्रादि प्रयोजकमध्ययनस्य युक्तम्।

ज्ञानमध्यापन च प्रत्यविशिष्टमिति, नोभयोरप्यध्ययनप्रयोजकत्वे वैषम्यमस्तीत्यत आह—**नचेति**। यद्यप्युपकार्यस्यापि प्रयोजकत्व सभवति, तथापि शेषिण शेषेण सह सबन्धस्य श्रुत्यादिभि झटिति प्रतिपन्नतया तस्य प्रयोजकत्वे सभवति, नाप्रतिपन्नसबन्धस्येतरस्य युक्तमिति भाव ॥ २८ ॥

आमिक्षा दध्यानयन प्रति शेषिणी, विनियोजकप्रमाणसभवात्। वाजिन तूपकार्यमात्रम्, तदभावात्। अङ्गद्वारेण—अङ्गत्वेनेति यावत्। तस्य स्वाङ्गतया तत्प्रति स्वस्य प्रयोजकत्वमित्यर्थ। उपकारकद्वारेण—उपकारकतयेति यावत्। उक्तन्यायानुगुण्य ममैव, न तु तवेति दूषयति—**तदयुक्तमिति**। तिष्ठतु तावत् व्यवहितप्रयोजकमाचार्यकमग्निहोत्रादिक च। सनिहितप्रयोजकयोस्त्वध्यापनार्थज्ञानयोरर्थज्ञानस्यैवाध्ययनप्रयोजकत्वे न्यायानुगुण्यमिति भाव। **न कर्माङ्गं ज्ञानमिति**। यद्यप्याचार्यमते ज्ञानमुत्तरकर्माङ्गमित्यग्निहोत्रादेरप्यङ्गद्वारेणैव प्रयुक्ति सभवति, तथाप्यत्र तदनङ्गीकारेणैव परिहार।

ननु ज्ञानस्याप्यपुरुषार्थत्वात् प्रयोजनत्व न सभवतीत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य, असुरवरूपस्यापि तस्य तत्साधनतया परपरया पुरुषार्थत्वात् प्रयोजनत्व युक्तमित्याह—**यद्यपीति**। **दक्षिणालाभेति**। 'आचार्याय हितमाचरेत्' 'आचार्याय वरो देय' इत्यादिशिष्यस्मृतिविहितदक्षिणालाभादिहेतुतया लौकिकस्यापि तस्य पुरुषार्थत्वमिति भाव। परपरया पुरुषार्थस्यापि प्रयोजकत्वेगुरुमतमात्रसिद्ध दृष्टान्तमुक्त्वा, सर्वाभिमतमुदाहरणान्तरमाह—**नहीति**। अर्थित—प्रार्थितम्। प्रकारान्तरेणाप्यध्ययनस्य स्वाधिकारप्रयुक्तिरेव युक्तेत्याह—**यद्यपीत्यादिना**। सनिहितस्य, व्यवहितस्य वा प्रयोजकत्वाङ्गीकारेऽपि अर्थज्ञानस्याग्निहोत्रादेरेव वाऽध्ययनसमानाश्रयत्वेनान्तरङ्गतया तद्युक्तम्। नत्वध्यापनाचार्यकयो बहिरङ्गयोरिति भाव. ॥ २९ ॥

योऽप्यङ्गद्वारेणाध्यापनविधेः प्रयोजकत्वमुपकारकद्वारेणाग्निहोत्रादीनामिति विशेषो ऽभिहितः, सो ऽपि नास्ति। द्वयोरप्यङ्गत्वम्, उपकारकत्वञ्च द्वारमेव। तथा हि—अग्निहोत्राद्युपकारकत्वात्तज्ज्ञानं तदङ्गत्वाच्चाध्ययनं प्रयुङ्क्ते। आचार्यकन्त्वङ्गत्वाद्ध्यापनं तदुपकारकत्वाच्चाध्ययनं प्रयुङ्क्ते इति क्रमभेदमात्रम्। नैतावता कश्चिद्विशेषः। समानपुरुषगामित्वादग्निहोत्रादीनामेव प्रयोजकत्वं, नाध्यापनविधेरिति। न चाग्निहोत्रादिप्रयोजकम्। ज्ञानमेव तु प्रयोजकमित्युक्तम्। तदेतद्विस्पष्टं प्रपञ्चयिष्यते।

कथं चाचार्यकविधिः पुरुषान्तरगामी पुरुषान्तरकर्तृकमध्ययनं प्रयुञ्जीत। समानपुरुषगामिनो हि दर्शपूर्णमासादिविधयः कार्यतया प्रतीयमानास्तस्यैव पुरुषस्य स्वसाधनेषु प्रयाजादिषु स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठानं प्रयुञ्जते। अन्यसाध्यं तु कार्यमन्यस्य कथमिवानुष्ठापकं भवेत्। न हि स्वकार्यसाधनादन्यत्र चेतनः प्रवर्तते।

यद्यध्यापयितैवास्य स्वाधिकारप्रदर्शनात्।
अनुष्ठापयिता तत्र स्वाधिकारप्रयुक्तता ॥ ३० ॥

यद्युच्येत आचार्य एव स्वकार्यसिद्ध्यर्थमध्ययने माणवकं स्वाधिकारप्रदर्शनेन प्रवर्तयतीति। सत्यमेवम्। किन्तु तथा सति स्वाधिकार एव तत्र प्रयोजकः स्यात्, नाऽध्यापनविधिः। स्थपतीष्टेरिव स्वाधिकारः। सा ह्यनभिज्ञनिषादाधिकाराऽपि द्रव्यार्जनप्रवृत्तैः ऋत्विग्भिरधिकारप्रदर्शनेन निषादेनानुष्ठाप्यमाना स्वाधिकारप्रयुक्तैव। न द्रव्यार्जनप्रयुक्ता। तथाऽध्ययनमपि।

ननु व्यवहितस्य प्रयोजकत्वाङ्गीकारे त्वाचार्यकस्यैव तद्युक्तम्, नत्वग्निहोत्रादेरित्यधस्तादुक्तमित्यत्राह—योऽपीति। अध्यापनविधेरित्यत्र आचार्यकस्येत्यर्थ क्रमभेदमात्रमिति। अग्निहोत्रादि प्रथममनङ्ग प्रयुज्य, पश्चात् तदङ्ग प्रयुङ्क्ते। आचार्यक तु प्रथममङ्ग प्रयुज्य-पश्चादनङ्गमिति पौर्वापर्यभेदमात्रमित्यर्थ. । व्यवहितस्य प्रयोजकत्वे न केवलमुभयोरविशेष । अग्निहोत्रादेरेव प्रयोजकत्वे प्रागुक्तमन्तरङ्गत्वमप्यधिक निमित्तमस्तीत्याह—समानेति। व्यवहितस्य प्रयोजकत्वमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्। तदपि नास्ति, सन्निहितस्य ज्ञानस्यैव तदुपपादनादित्याह—नचेति। प्रपञ्चयिष्यत इति। स्वसिद्धान्तप्रतिपादनावसर इति शेष । इत्थमेकदेशिमते दूषण परिसमाप्य, पुनरप्यध्यापनप्रयोजकत्वानुपपत्ति प्रतिपादयति—कथं चेति। आचार्यकविधि -अध्यापननियोग । कथ वा न प्रयुञ्जीतेत्तत्राह—समानेति। योहि विधिं स्वस्यानुष्ठेयतया प्रत्येति, स एव तत्सिद्ध्यर्थं-तत्करणम्, इतिकर्तव्यता, चानुतिष्ठति, नान्य इति भाव ।

नन्वध्यापको माणवकमध्ययने तत्फलप्रदर्शनेन स्वकार्यसिद्ध्यर्थमेव प्रवर्तयतीत्यन्यकार्यस्यापि तस्यान्यप्रयोजकत्व युक्तमित्याशङ्कामनूद्य, तथासति प्रदर्शितस्यैव फलस्याध्ययनप्रयोजकत्वं-स्यात्, नाध्यापककार्यस्येति परिहरति—यदीति श्लोकेन। अस्य—माणवकस्य। स्वाधिकारप्रदर्शनात्—अध्ययनफलप्रदर्शनात्। तत्र—तथाङ्गीकारे सति। ननु माणवकाधिकारप्रदर्शनस्याध्यापककार्यत्वात् तदेव प्रयोजक स्यादिति शङ्का दृष्टान्तमुखेन निराकरोति—स्थपतीति। 'रौद्र वास्तुमय चरु निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' मै स. इत्यत्रैवर्णिकमध्ययनानधिकारिणमतएवाविद्वास स्वाधिकारानभिज्ञ निषादस्थपतिमधिकृत्येष्टिर्विहिता। तत्र यथा स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थमृत्विग्भिरनुष्ठानेऽपि निषादाधिकार एवेष्टेः प्रयोजक, तथा माणवकाधिकार एव प्रयोजकइत्यर्थ. ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षे न शक्यं स्यात् स्वाधिकारप्रदर्शनम् ।
नाध्यापनप्रयुक्तत्वमतस्तत्र प्रसिद्ध्यति ॥ ३१ ॥

भवतु वाऽध्यापयित्रा स्वाधिकारप्रदर्शनेनाप्यनुष्ठाप्यमानस्याध्ययनस्याध्यापन-प्रयुक्तत्वम् । न चैतदपि पूर्वपक्षे सम्भवति । न हि तत्र माणवकस्य कश्चिदधिकारोऽस्ति । यत्प्रदर्शनेनासावध्याप्येत । आचार्यकसिद्धिमात्रप्रयोजनकत्वादध्ययनस्य–पूर्वपक्षे । ननु नियोगसिद्ध्या पूर्वपक्षेऽप्यधिकारः संभवति । न । अकार्यत्वात् । न हि–माणवकस्य नियोगः कार्यः, येन तत्सिद्ध्याऽधिकारः स्यात् । कुतः ? अनियोज्यत्वात् । न ह्यनियोज्यस्य नियोगः कार्यः । अतस्तत्सिद्ध्या नाधिकारसम्भवः ।

अथासत्यपि स्वाधिकारे सामादिनोपायान्तरेण कथञ्चिदध्याप्येत । तथा सति–विश्वजिदादीनामपि कथञ्चिदार्त्विज्ये प्रवृत्तैरेव ऋत्विग्भिः प्रवर्त्यमानेन यजमानेनानुष्ठानसम्भवान्नानुष्ठानसिद्धयेऽधिकारसिद्ध्यर्थं नियोज्यपरिकल्पनं सिध्येत् । अथानर्थक्यान्नर्त्विजो यजमानं याजयन्ति, न ह्यसावनधिकारी तेभ्यो दक्षिणां-ददातीति । तदत्रापि समानम् । न ह्यध्ययनेऽनधिक्रियमाणो माणवको दक्षिणादानाद्याचार्यस्याचरति । तल्लिप्सयाऽऽचार्यस्याचार्यकमिष्टम् । न ह्याचार्यकं पुरुषस्य स्वरूपेणाभिलषितम् ।

अथेदानीं माणवकाधिकारप्रदर्शनेन स्वकार्यसिद्ध्यर्थमध्यापनानुष्ठानेऽध्यापनविधेरेव प्रयोजकत्वमङ्गीकृत्यापि त्वन्मते पूर्वपक्षे निरधिकारत्वादध्ययनविधेरधिकारप्रदर्शनासभवात् तन्मुखेन प्रयोजकत्व न सभवतीति दूषयति–**पूर्वपक्ष इति** श्लोकेन ।

ननु पूर्वपक्षेऽप्यध्ययने फलप्रयुक्ताधिकारासभवेऽपि नियोगप्रयुक्ताधिकारसभवात् तत्प्रदर्शनमुखेनानुष्ठान स्यादिति शङ्कते–**नन्विति** । परिहरति–**नेति** । यस्य हि नियोग कार्यतया प्रतीयते, तस्यैवासौ स्वसाधनेऽधिकार जनयति, नान्यस्येति भाव । कथ माणवकस्याध्ययननियोगो न कार्य इत्यत्राह–**अनियोज्यत्वादिति** । अध्ययनविधेर्नियोज्यत्व पूर्वोत्तरपक्षद्वयेऽपि भवताऽङ्गीकृतम् । तस्यापूर्वत्वमेव । न तु कार्यत्व, नापि नियोगत्वमिति त्वन्मतमर्यादेति भाव ॥ ३१ ॥

नन्वध्ययने फलप्रयुक्तस्य, नियोगप्रयुक्तस्य वाऽधिकारस्यादर्शनात् तत्प्रदर्शनेनानुष्ठापनासभवेऽपि स्वकार्यसिद्ध्यर्थमध्यापकेन येन केनापि प्रकारेणानुष्ठापनसभवात् परप्रयुक्ति सिध्यतीति-शङ्कते–**अथेति** । उपायान्तरेण–बलात्कारादिना । विश्वजित्यप्येवमेव याजनविधिप्रयुक्त्यैवानुष्ठापनसिद्धेर्नियोज्यपरिकल्पन न स्यादिति परिहरति–**तथासतीति** । **अनुष्ठानसिद्धय इति** । श्रुतनियोज्यकेषु दर्शपूर्णमासादिविधिषु प्रथम नियोज्यान्वये सति तन्निमित्त तत्साधनेऽधिकारोदय । तदुदयनिमित्त च विषयानुष्ठानम् । प्रथम नियोगे सामान्यत कार्यतया प्रतिपन्ने, तन्निर्वाहाय विषयानुष्ठानापेक्षा । तदर्थं चाधिकारापेक्षा । तदर्थ च नियोज्यापेक्षा । तेन तत्तदाकाङ्क्षाक्रमेण कर्त्रधिकारिनियोज्यपरिकल्पनमिति क्रमस्थिति । सा न स्यादिति भाव ।

ननु विश्वजितो निरधिकारत्वे द्रव्यार्जनस्यैवासिद्धेर्याजका न याजयेयु । अत. परप्रयुक्तिरेव न सभवतीति शङ्कते–**अथेति** । अनर्थकत्वात्–द्रव्यार्जनरूपप्रयोजनासिद्धे । यद्वा अनर्थकत्वात्–विश्वजितो निष्फलत्वात् । कथ तेषा प्रयोजन न सिध्यतीत्यत्राह–**नहीति** ।

न च पूर्वपक्षेऽध्ययनं माणवकमधिकरोतीति, नाध्यापनेन प्रयुक्तिः सम्भवति। पक्षद्वयसाधारणी तत्प्रयुक्तिर्भवद्भिरिष्यते। 'विद्यादानेन सुमतिरि'त्याद्यपि पुरुषार्थज्ञानदानाभिप्रायम्। अन्यथा लौकायतिकशास्त्रार्थज्ञानदानमपि ब्रह्मलोकाय कल्पेत। न चाध्ययनस्य पूर्वपक्षे पुरुषार्थताऽस्तीति, न ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकविद्यादानविधिवशादपि तस्य प्रयुक्तिः सम्भवति। तत्सिद्ध नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति, नैव पूर्वपक्षोत्तरपक्षावुपपन्नाविति ॥ ३१ ॥

तस्माद्वार्तिककारोक्ता गम्भीरा भाष्यसम्मता।
स्वाध्यायविधिवाक्यार्थगोचरा नीतिरुच्यते ॥ ३२ ॥

'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनावच्छिन्नभावना विधि ुक्ता तव्यप्रत्ययेनाभिहिता। तस्या भाव्यापेक्षायां (सा) समानपदोपात्तमप्यध्ययनमपुरुपार्थत्वादुल्लङ्घ्य पुरुषार्थपरं किमपि भाव्यमपेक्षमाणाऽवतिष्ठते। तत्र सदेहः—कि विश्वजिदादिन्यायेन स्वर्गोऽस्या भाव्यं कल्प्यताम्, उताक्षरसस्कारादिपरम्परया साध्यमान वाक्यार्थज्ञानमेव भाव्यमङ्गीकर्तव्यमिति।

न्यायसाम्येन परिहरति—**तदत्रापीति**। आचार्यकरणम्—आचार्यकम्। अपेक्षितमिति शेष। अध्ययनविधेर्निरधिकारत्वात् पूर्वपक्षे परप्रयुक्त्यसभव निगमयति। **न चेति**।

पूर्वपक्षेऽध्ययनस्य निरधिकारतया दक्षिणाप्रदानाभावेनाचार्यकस्यापुरुषार्थतया च तदर्थाध्यापनप्रयुक्तिर्माभूत्। ब्रह्मलोकप्राप्ते स्वत पुरुषार्थतया तदर्थाध्यापनविध्यन्तरप्रयुक्ति स्यादित्याशङ्क्य, अध्ययनस्य निष्फलत्वे तदध्यापनमपि नोक्तफलहेतु। ततश्च स्वानुष्ठानमेव न सिध्यति। अध्ययनानुष्ठापन तु दूरत इत्याह—**विद्यादानेति**। पुरुषार्थप्रापकविद्यादानमेव ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुरिति वचनाभिप्रेतत्वादनीदृशविद्यादान नोक्तफलहेतुरिति भाव। महाप्रकृत निगमयति—**तत्सिद्धमिति**। अतएव तदवलम्बनेन प्रवृत्तौ भवन्मतपूर्वोत्तरपक्षावनुपपन्नावित्याह—**नैवमिति** ॥३१॥

एव गुरुमताङ्गीकृतमर्यादयैव तन्मत निराकृत्य, स्वाभिमतौ पूर्वोत्तरपक्षौ वक्तु प्रतिजानीते—**तस्मादिति**। गम्भीरा भाष्यसमतेत्यनेन मतान्तरस्य तद्वैपरीत्यमभिप्रेतम्। प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**स्वाध्याय** इत्यादिना। तत्र लिङादिप्रत्ययानां तावत् विधिर्भावनाचोभयमपि वाच्यम्। तत्र विधि—प्रेरणात्मको लिडादिव्यापार। भावना तु पुरुषप्रयत्न। उभयोश्चैकप्रत्ययवाच्यतया प्रथम सबन्ध। भावना च स्वभावादाकाङ्क्षात्रयवती—प्रथम भाव्य, पश्चात् करणम्, अनन्तर चेतिकर्तव्यतामपेक्षते ॥ ३२ ॥

ततश्च प्रेरणात्मकस्य विधेरपुरुषार्थे पुरुषस्य प्रेरयितुमशक्यतया विधिसबन्धबलात् भावनाया पुरुषार्थ एव भाव्यतयावतिष्ठते। इत्थ स्वमतमर्यादाक्रमे स्थिते, स्वय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ रचयितुमुपोद्घाततयाऽध्ययनविधिवाक्यार्थं निरूपयति—**स्वाध्यायेति**। **समानपदोपात्तमिति**। एकपदाभिधानलक्षणया श्रुत्या प्रथममेव भावनासबन्धार्हमपीत्यर्थ। पुरुषार्थपर—पुरुषार्थरूपम्। अधिकरण रचयितु सशयमाह—**तत्रेति**। अध्ययनानन्तर नियमेन मीमासाऽऽरम्भणीया, उत नेति प्रथम सशय.। उक्तस्तु सशय तदर्थो द्रष्टव्य। **विश्वजिदादिन्यायेनेति**। 'विश्वजिता यजेते' ता ब्रा १९—४—५ त्यत्र विध्यवरुद्धाया भावनाया लिङ्प्रत्ययप्रतीताया पुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षिण्या सत्यामश्रुतमपि फलमध्याहृत्य कल्प्यम्। कल्प्यमानमपि तत्सर्वापेक्षिततया स्वर्ग-एव स्यादिति, तत्र निर्णीतमित्यर्थ। **अक्षरसंस्कारेति**। अध्ययनाद्विधिवदक्षरग्रहण—पदावधारण—पदार्थपरामर्शद्वारेणेत्यर्थ। वाक्यार्थज्ञान—वेदवाक्यार्थनिर्णय.।

विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पना

तत्र पूर्वः पक्षः—नार्थज्ञानार्थता युक्ता प्रमाणान्तरसिद्धितः ।
स स्वर्गः स्यादिति न्यायादतः स्वर्गार्थता भवेत् ॥ ३३ ॥

यद्यपि चाध्ययनानन्तरमक्षरग्रहणादि-पदावधारण-पदार्थसंवित्प्रणाडिकया वाक्यार्थ-ज्ञानमुपजायमानं दृश्यते। तच्च फलवत्कर्मानुष्ठानोपयोगितया पुरुषस्याभिलषितं-शक्नोत्येव भाव्यभावमनुभवितुम्। न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यमित्यर्थ-ज्ञानार्थतैव युक्तेति बुद्धिर्भवति। तथाऽप्यप्राप्ते शास्त्रस्यार्थवत्त्वात्प्रमाणान्तरादेवार्थ-ज्ञानस्याध्ययनभावनाभाव्यतासिद्धेः, तादर्थ्ये विध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थतैव युक्ता ॥ ३३ ॥

अवघातवन्नियमविधिशंका—तन्निरासौ

यद्युच्येत—प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि नियमार्थोऽवहन्तिवत् ।
उपपन्नो विधिर्नैव क्रत्वर्थत्वाद्विना न तत् ॥ ३४ ॥

प्रमाणान्तरादेवार्थज्ञानार्थतासिद्धावप्यवघातादिवन्नियमार्थत्वाद्विधेर्नानर्थक्यमिति-चेत्? नैवं युक्तम्। अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य। अवघातादयो हि क्रतावेव नियम्यन्ते-अवघातेनैव निर्वर्त्यमानास्तण्डुलाः क्रत्वपूर्वं साधयन्तीति। न तण्डुलस्वरूपे। प्रमाणा-न्तरविरोधात्। प्रस्थपृष्ठपेषण-नखनिर्लुञ्छनादिना तन्निर्वृत्तिदर्शनात्। एवमिहापि

पूर्वपक्ष तावदाह—तत्रेति। न्यायादिति। 'स स्वर्ग स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' (जे ४ ३ १५) इति सूत्रसूचितन्यायादित्यर्थ। न्यायान्तरेण सिद्धान्त विघटयितु सिद्धान्त-प्रतिपादनक्रम तावदनुवदति—यद्यपीत्यादिना। दृश्यत इति। वस्तुस्वभावाल्लभ्यते। अत स्वर्गो न कल्प्यत इति भाव। शक्नोतीति। परम्परया पुरुषार्थत्वात् भाव्यत्व युक्तमित्यर्थ। दृष्टे—अवघातेन वैतुष्यवदध्ययनसाध्यतया प्रसिद्धे। अदृष्ट—प्रोक्षणसस्कारवत् तत्साध्यत्वेनाप्रसिद्ध-स्वर्गरूप प्रयोजनम्। एव सिद्धान्तमाविष्कृत्येदानी त विघटयति—तथापीति। शास्त्रस्य विधेः प्रमाणान्तराप्राप्त एवार्थे प्रवर्तकत्वसिद्धचा सप्रयोजनत्वम्। न तु प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्थले। तत्र तु तेनैव प्रवृत्तिसिद्धेरिति भाव। तादर्थ्ये—अर्थज्ञानार्थत्वे ॥ ३३ ॥

नन्वध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वे प्रमाणान्तरप्राप्तेऽप्यध्ययनेनैव तत्सपादयेदिति नियमाशस्या-प्राप्तत्वात् तत्र विधे साफल्यमित्याशङ्कते—यदीति। परिहरति—नैवमिति। अक्रत्वर्थत्वादिति। अध्ययनविधेरनारभ्याधीतत्वान्, विनियोजकश्रुत्याद्यभावाच्च क्रत्वनङ्गत्वमित्यर्थ। अक्रत्वर्थत-याऽध्ययने नियमानुपपत्ति वक्तु क्रत्वर्थतयैवावघातादिषु नियममाह—अवघातादयो हीति। क्रतावेव—क्रत्वपूर्वशेषतयेत्यर्थ। तमेव नियम दर्शयति—अवघातेनैवेति। तण्डुलेति। अपूर्व-साधनत्वेनाविशेषिते स्वनिर्वर्त्ये केवलतण्डुल एवेत्यर्थ। तत्र हेतुमाह—प्रमाणेति। तण्डुलस्य नानोपायसाध्यतया प्रतिपन्नत्वादवघातेनैव तण्डुलनिर्वृत्ति स्यादिति नियम प्रमाणान्तरविरुद्ध—इति भाव। निर्लुञ्छन—विदलनम्। अवघातस्य तण्डुलस्वरूप इवाध्ययनस्याप्यर्थज्ञानमात्रे नियम प्रमाणान्तरविरोधादनुपपन्न इत्याह—एवमिति। यद्यपि ज्ञानार्थं नियमासभवेऽपि—

ज्ञानोत्पत्तेरन्तरेणाप्यध्ययनं पुस्तकनिरीक्षणादेरपि सम्भवात् तत्स्वरूपे तावन्नियमः सम्भवति। यदि परमध्ययनापादितज्ञानपूर्वकमेव क्रत्वनुष्ठानमभ्युदयाय घटत इति नियम्येत। तच्चाक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्यायुक्तम्। तन्नियमार्थत्वानुपपत्तेः स्वर्गार्थतैव वरमिति।

रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकफलकल्पना न तु स्वर्गकल्पनेति शंका-निरासौ

अथ निर्देशादार्थवादिकमेव फलं युक्तम्। अश्रुतौ हि फलस्यानुमानं स्यात्। इह तु 'यं यं क्रतुमधीते, तेन तेनास्येष्टं भवति' इति क्रतुफलावाप्तिः। 'यदृचोऽधीते, पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति, पय आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति, ते[1]-पितरो देवाश्चैनम्-अध्येतारं तृप्ता आयुरादिभिस्तर्पयन्ति' इति आयुरादिप्राप्तिः,

"यस्तु सम्यग्द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्।
इहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः" ॥ म २-१६७ ॥

इति तपःफलप्राप्तिरपि श्रूयत एव। तस्मान्न स्वर्गार्थता युक्तेति।

अत्र ब्रूमः—आद्ये त्वध्ययने नैव काचिदस्ति फलश्रुतिः।
धारणे जपयज्ञे च फलश्रुतिरियं यतः ॥ ३५ ॥

क्रतुफलायुरादिप्राप्तिस्तावज्जपयज्ञाध्ययनगोचरा। धारणाध्ययनगोचरा तु तपःफलप्राप्तिः। आद्ये तु स्वीकरणाध्ययने न किञ्चित्फलश्रवणमस्ति। यतो निर्देशाद-श्रुतानुमानं न क्रियेत। चोदकादपि शब्दभावनेतिकर्तव्यताभूत प्राशस्त्यमात्र लभ्यते।

क्रत्वपूर्वशेषतयाऽध्ययनेऽपि नियमो वर्णयितु शक्यते। सोऽपि तच्छेपत्वस्यैवाभावान्न युक्त इत्याह—**यदि परमिति**। ज्ञानस्य भाव्यत्वानुपपत्ते स्वर्गस्यैव भाव्यत्व फलितमिति निगमयति—**तन्नियमेति**।

ननु 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ति' २३-२०-४ इत्यर्थवादवाक्ये प्रतिष्ठा-रूपफलश्रवणात्-सैव रात्रिसत्रक्रतो फलम्। न त्वत्यन्ताश्रुत स्वर्ग। तद्वदत्राप्यार्थवादिकमेव फल स्यादिति-शङ्कते-**अथेति**। **निर्देशादिति**। 'फलमात्रेयो निर्देशात्' (जै. ४-३-१५) इति सूत्रैकदेशोपादानम्। आत्रेयस्तावदाचार्य श्रुतत्वात् प्रतिष्ठामेव फल रात्रिसत्रस्य मन्यत-इत्यर्थ। अनुमान-कल्पनम्। आर्थवादिकमेव फलमध्ययने दर्शयति-**इह त्विति**। **यं यमिति**। तत्तत्क्रतुप्रतिपादकवेदभागाध्ययनेन तत्तत्क्रतुफलमवाप्यत इत्यर्थ। 'त एन तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्ये न च तर्पयन्ति' इति पूर्वपठितश्रुतिशेषभूताया श्रुतेरर्थ-मनुसधत्ते-**ते पितर** इति। **नखाग्रेभ्यः परममिति**। सर्वावयवसाध्यतप फल प्राप्नोतीत्यर्थ।

अर्थवादानामध्ययनान्तरशेषतया। नाद्याध्ययनस्य तत्फलकत्वम्। अतस्तत्र स्वर्ग-एव कल्प्यत इति परिहरति—**अत्र ब्रूम इति**। जपयज्ञ—ब्रह्मयज्ञाद्यध्ययनम्। प्राप्तस्य दृढीकरणार्थमध्ययन धारणाध्ययनम्। गुरुमुखात् स्वाध्यायप्राप्त्यर्थमध्ययन स्वीकरणाध्ययनम्।

ननु विधिप्रत्ययेन प्रेरणात्मको विधि प्रतीयते। सैव शब्दभावना। साप्यर्थभावनावदा-काङ्क्षात्रयवती। तस्याश्च समानप्रत्ययोपात्तार्थभावनैव भाव्यतयावतिष्ठते, अर्थभावनासमीहित-साधनत्वज्ञान करणम्। प्राशस्त्यज्ञान त्वितिकर्तव्यता। प्राशस्त्य च यत्रार्थवाद श्रूयते, तत्र साक्षाल्लभ्यते। यत्र तु न, तत्रातिदेशेनेति स्थिति.। ततश्चाध्ययनेऽर्थवादाभावेऽप्यतिदेशेनार्थ-वादिक फल लभ्यत इति, न स्वर्ग कल्प्यत इत्याशङ्क्याह-**चोदकादिति**। चोदकात्-अतिदेश-प्रमाणात्। शब्दभावनाया प्राशस्त्यस्यैवेतिकर्तव्यतात्वात्, तदेवातिदिश्यते, न फलमित्यर्थ ॥३५॥

१—इदञ्च श्रुतेरर्थतोऽनुवाद —इति।

न त्वायुरादिफलस्वरूपम्। तस्मात् स्वर्गार्थत्वादध्ययनस्यानुवचनमात्रेण विचारमन्तरेणैव-शास्त्रार्थसमाप्तेर्न तद्वशेन स्नानोत्कर्षः शक्यते कर्तुम्, इत्यध्ययनानन्तरं वेदमधीत्य-स्नायादि'ति स्मृत्यनुमितश्रुतिवचनबलेन स्नात्वा, पश्चात्प्रयोजनवशेन विचारयतु, मा वा।

नन्वन्यार्थादध्ययनात्प्रतीयमानोऽर्थो न विवक्षित इति, कथं विचाराभ्यनुज्ञा? नैष दोषः। अर्थप्रतिपादकस्याप्यदृष्टार्थाध्ययनसम्भवात्। यथा तावत् सिद्धान्त एव 'याजयित्वा, प्रतिगृह्य वा अनश्नन्त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत' तै आ प्र २ अनु १६. इति प्रायश्चित्तार्थेऽप्यध्ययने विहिते न वेदस्याविवक्षितार्थताऽऽपद्यते, तथा स्वर्गार्थेऽप्य-ध्ययने द्रष्टव्यम्। न ह्यर्थप्रतिपादनसमर्थस्य वाक्यस्य कदाचिददृष्टार्थमुच्चारण कृतमित्ये-तावता, स्वाभाविकमर्थपरत्वं हीयते। तत्सिद्धं नाध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति।

भाट्टमतेन सिद्धान्तवर्णनम्

अत्रोच्यते—दृष्टप्रयोजनाभावे ह्यदृष्टं परिकल्प्यते।
दृष्टमेव त्विह ज्ञानं विधेश्च नियमार्थता॥ ३६॥

यद्यप्यध्ययनस्यार्थज्ञानार्थता प्रमाणान्तरसिद्धा, तथाऽपि न विधेरानर्थक्यम्। नियमार्थत्वात्।

अक्रत्वर्थतया यत्तु नियमार्थत्ववारणम्।
तत्प्रयोजनमात्रत्वान्नियमस्य न दूषणम्॥ ३७॥

यदि हि वाक्यार्थ एव नियमः स्यात्, ततोऽर्थज्ञानस्वरूपे नियमायोगात् क्रतौ-चातदर्थस्यानियमान्न नियमार्थताऽवकल्प्येत। न त्वेतदस्ति। अप्राप्तविधिरेवायम्।

अस्तु स्वर्गस्यैव भाव्यता। तत किमित्यत्राह—तस्मादिति। अनुवचनमात्रेण—गुरुमुखा-दनूच्चारणमात्रेण नार्थनिर्णयपर्यन्तेन। शास्त्रार्थसमाप्ते—अध्ययनशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरित्यर्थ। प्रयोजनवशेन कर्मानुष्ठानार्थ तन्निर्णयापेक्षया। नन्वनारम्भनियमेनैव पूर्वपक्षे प्रवर्तयितव्ये, किमित्यनियमेन प्रवर्त्यत इति शङ्कते—नन्विति। अध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वे स्वाध्यायस्य तन्मात्र-निर्वर्तकतया स्वार्थविवक्षाभावादविवक्षितस्य चानिर्णिनीषितत्वात् न तदर्थं विचाराभ्यनुज्ञेति—भाव। अन्यार्थत्वेऽप्यध्ययनस्य पदशक्तिस्वभावलभ्यार्थपरता न निरोद्धुं शक्यत इति परिहरति—नैष दोष इति। तदेवोपपादयति—यथेति। तस्मादनियमेनैव पूर्वपक्षपर्यवसानमित्याह—तत्सिद्धमिति।

अत्यन्ताप्रतिपन्न स्वर्गादिफल परिकल्प्य, अध्ययनस्य तत्साधनत्वपरिकल्पनाच्चाध्यय-नानुनिष्पाद्यतया प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वाश्रयण लाघवात् युक्तमित्याशयेन सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यते—इति॥३६॥ ननु नियमविधित्व दूषितमेवेत्याशङ्कामनूद्य नाय साक्षान्नियमविधि, किं त्वपूर्वविधिरेव। नियमस्य च पश्चात् स्वत एव लभ्यतया न विधेरानर्थक्य-मपीति परिहरति—अक्रत्वर्थतयेति। नियमस्य प्रयोजनमात्रत्वात्, स्वत एव पश्चाल्लभ्यत्व त् तन्न दूषणमित्यन्वय.। वाक्यार्थ एवेति। अध्ययनेनैवार्थज्ञान सपाद्य क्रत्वीयज्ञानमध्ययनेनैव संपाद्यमिति वाक्यार्थ स्यादित्यर्थ। अतदर्थस्य-अक्रत्वङ्गस्य। कथ तर्हि वाक्यार्थ इत्यत्राह—अप्राप्तेति। अध्ययनेनार्थज्ञान सपादयेदित्येव वाक्यार्थ इत्यर्थ।

यावद्धि फलवत्कर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानोपायतयाऽध्ययनादिनानोपायानुष्ठानं नोत्प्रेक्षितं, तावद्द्विजातीनामुपनीतानां तत्प्रक्रमाधीततया 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' श ब्रा ११ ५ ७ २ इति-प्रत्यक्षश्रुत्याऽध्ययनं विधीयते। श्रुतेर्लिङ्गाच्छीघ्र प्रवृत्तेः। विहिते तु तस्मिंस्तदापादितज्ञानैरेव लब्धानुष्ठानान्युत्तरकर्माणि 'अवेद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात्, जै सु ६-१-३७ इत्यनेन न्यायेन विद्वांसमधिकृत्य प्रवृत्तानि न तस्य ज्ञानसिद्ध्यर्थमुपायान्तरमाक्षिपन्तीति, फलतो नियमभाषा। तद्यथा-रशनादानमन्त्रस्य लिङ्गादेवाश्वरशनाङ्गत्वे सिद्धेऽपि, प्रत्यक्षश्रुतिर्विनियोगः, परिसङ्ख्या तु फलम्। न हि तत्र परिसंख्या वाक्यार्थ एव। स्वार्थ-हानादिप्रसङ्गात्। श्रुतेश्च पूर्वं लिङ्गेन गर्दभरशनायामप्राप्तेः। अतोऽप्राप्तविधिरेव।

अप्राप्तविधित्वमेवोपपादयति-**यावद्धीति**। उपनीतस्य कर्मानुष्ठानौपयिकज्ञानसपादनार्थ तज्ज-ननसमर्थनानोपायपरिग्रहस्तावदुपायगतसामर्थ्यादिपरामर्शसापेक्षतया विलम्बित। अध्ययनन्तु-प्रत्यक्षश्रुतिविहिततया तत पूर्वमेवोपनीतमधिकृत्य प्रवर्तते। तत्प्रवृत्तिवेलायामुपायान्त-राणामप्राप्ततया तन्निवृत्तिफलकोऽय नियमविधिर्न सभवति। कि तु अप्राप्तविधिरेवायमिति भाव। **नानोपायानुष्ठनमिति**। लिखितपाठ-हितैषिवचनानीत्यर्थ। तावत्-तत पूर्वमेव। अस्त्वपूर्वविधित्व, नियमफलकत्व कुत? तत्राह-**विहिते त्विति**। असत्यध्ययनविधावुत्तरकर्माणि स्वानुष्ठानौपयिकज्ञानाय नानोपायानाक्षिपेयु। सति तु तस्मिन् तत्सिद्धज्ञानवतोऽधिकारिणो लब्धत्वात् नोपायान्तरोन्मेष इति, क्रतावेव नियम फलिष्यतीति भाव। **तदापादितज्ञानैरिति**। पुरुषैरिति शेष। **न्यायेनेति**। अपशूद्राधिकरणसिद्धन्यायेनेत्यर्थ। नियमभाषा—नियमविधि-त्वव्यपदेश।

अपूर्वविधित्वेऽप्यस्य फलतो नियमविधित्व तादृशविध्यन्तरप्रतिपादनमुखेनोपपादयति—**तद्यथेति**। 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्ये' तै स ५-१-२ त्यादिमन्त्र - 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त-इति श्रुत्या अश्वरशनादाने विनियुज्यते। लिङ्गात्त्वविशेषेणाश्वरशनादान-गर्दभरशनादानयोर्विनियोग प्रतीयते। अत्र श्रुतिविनियोगा-भावेऽपि लिङ्गादेवाश्वरशनाशेषत्वस्यापि सिद्धेस्तादर्थ्ये विनियोजकविधेरानर्थक्यप्रसङ्गात्-गर्दभरशनाशेषत्वनिवृत्तौ विधेस्तात्पर्यं वक्तव्यम्। सा च फलत एवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थ।

किमिति फलत परिसख्या। साक्षात् वाक्यार्थत्वे को दोष इत्याह—**नहीति**। तस्या - वाक्यार्थत्वे त्वेव वाक्यार्थविपरिणाम स्यात्—अनेन मन्त्रेण गर्दभाभिधानी नादद्यादिति। ततश्च विधिरूपस्वार्थपरित्याग। निषेधरूपास्वार्थस्वीकार। लिङ्गेन गर्दभरशनाशेषतया-प्राप्तस्य मन्त्रस्य तत्र बाधश्चेति स्वार्थहानास्वार्थस्वीकरणप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रय प्रसज्येतेत्यर्थ।

परिसख्याया वाक्यार्थत्वे दोषत्रयमभिहितम्। इदानी नाय परिसख्याविधि, किंत्व-पूर्वविधि। परिसख्या तु स्वयमेव सपत्स्यत इत्याह—**श्रुतेश्चेति**। प्राप्तस्य खलु परिसख्या। गर्दभरशनाया प्रापक च लिङ्गमेव। तच्च विलम्बितप्रवृत्तीति, श्रुतिप्रवृत्तिवेलाया तत्र तस्या-प्राप्ततया न तत्परिसख्या सभवति। तस्याश्वरशनाशेषत्वमपि तदानीमप्राप्तमिति, तत्परतयाऽ-यमपूर्वविधिरेव। किं त्वस्य विधेरभावे लिङ्गान्मन्त्रस्य रशनाद्वयशेषत्व स्यात्। विधिसभवे त्वनेन प्रथमत एवाश्वरशनाशेषत्वे मन्त्रस्य सिद्धे, नैतद्विरोधेन लिङ्ग तस्य गर्दभरशनाशेषत्व-प्रापयितु क्षममिति, स्वत एव गर्दभरशनातो मन्त्रस्य निवृत्ति सिध्यतीति, फलतोऽस्य-परिसख्याविधित्वव्यपदेश इति भाव. ॥ ३७ ॥

फलतः परिसंख्यावाचीयुक्तिः। एवमध्ययनविधावपि नियमवाचोयुक्तिर्द्रष्टव्या। न-चैतावताऽध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वप्रसङ्गः। तदापादितमर्थज्ञानं क्रत्वङ्गम्। अध्ययनन्तु ज्ञानाङ्गमेव। यथाऽऽधानसाध्यानामग्नीनां क्रत्वर्थत्वेऽपि नाधानस्य 'द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगस्सर्वार्थस्स्यात् स्वकालत्वात्' जै सू ११-३-२ इति न्यायेन क्रत्वर्थत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यम्।

एकदेशिनाऽपि चाध्ययनविधिगोचराध्यापनविधिप्रयुक्ताध्ययनसम्पादितमेव ज्ञानमुत्तरकर्माङ्गमित्युपगन्तव्यम्। अन्यथा यः कश्चिच्छूद्रोऽपि वैयात्यादध्ययनेन, उपायान्तरेण वा क्रत्वर्थं ज्ञानं सम्पादयेत्, तस्यानिवार्योऽधिकारः स्यात्। तेनाध्ययनविधिविहितोपनीतकर्तृकव्रतनियमादीतिकर्तव्यतोपेताध्ययनसम्पादितज्ञानवतामेवोत्तर-कर्मस्वधिकारः। तथा सत्यपि नाध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वमिति।

इदं तावदेकदेशिनामस्माकं च तुल्यमेव। अध्ययनन्तु स्वविधिप्रयुक्तम्, आचार्यकरणविधिप्रयुक्तं वेत्यत्र विवादः। तेनाप्रकरणाधीतत्वान्नापूर्वीयज्ञानार्थतयाऽध्ययनविधानम्। येन क्रत्वर्थं स्यात्। किं त्वध्ययनापादितं ज्ञानं क्रत्वर्थमिति।

तथाऽध्ययनविधिरपि फलतो नियमविधिरित्याह—**एवमिति**। अध्ययनसपादितज्ञानवन्तपुरुषमधिकृत्य क्रतूना प्रवृत्तावपि नाध्ययनस्य क्रत्वङ्गत्व, कि तु ज्ञानस्यैवेत्याह—**नचेति**। ननु ज्ञानस्य क्रत्वङ्गत्वे तदङ्गस्याध्ययनस्यापि तद्द्वारेण व्रीह्यङ्गभूतावघातादेरिव क्रत्वङ्गत्व स्यादिति शङ्का दृष्टान्तप्रदर्शनमुखेन परिहरति—**यथेति**। 'आहवनीये जुहोति' तै ब्रा १-१-१० इत्यादिभिरग्नीना क्रत्वङ्गत्वेऽपि तदर्थस्याधानस्य न तन्मुखेन तदङ्गत्वम्। स्वशेषिभूतानामाहवनीयादिद्रव्याणा क्रतोर्भिन्नकालनिष्पाद्यतया स्वस्यापि क्रतोर्बहिरेवानुष्ठेयत्वादनारभ्याधीतत्वाच्चेत्याधानाधिकरणे निर्णीतम्, तद्वदत्रापीति भाव। द्रव्यस्याकर्मकालेत्यादिकमाधानाधिकरणसिद्धान्तसूत्रम्। अध्ययनसपादितज्ञानस्यैव क्रतुशेषत्व, नतु तद्द्वाराऽध्ययनस्य।

एतत् गुरुमतेऽप्यङ्गीकार्यमित्याह—**एकदेशिनेति**। त्रैवर्णिकोद्देशेन विहितोपनयनाङ्गकाध्यापनविधिना स्वाङ्गभूतोपनयनद्वारा वैधाध्ययनस्यैव प्रयुक्ते, तत्सपादितज्ञानवन्तमेवाधिकृत्योत्तरकर्मप्रवृत्तेस्तज्ज्ञानमुत्तरकर्माङ्ग, नाध्ययनमित्यङ्गीकार्यमित्यर्थ। एव नियमानङ्गीकारे सिद्धज्ञानवतोऽधिकारिणोऽलाभात् उत्तरकर्माणि स्वानुष्ठानसिद्धचर्थं ज्ञान तदुपायाल्लौकिकानप्यनियमेनाक्षिपेयु। ततश्च शूद्रस्याप्यधिकार स्यादित्याह—**अन्यथेति**। वैयात्यात्—धार्ष्ट्यात्। अध्ययनेन—अवैधेन। फलितमाह—**तेनेति**। **तथा सत्यपीति**। उपायनियतज्ञानस्यैव क्रत्वङ्गत्वेऽपि नोपायस्याङ्गत्वमित्यर्थ। कथ न तस्य क्रत्वङ्गत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य, यतोऽध्ययनसिद्धज्ञानवन्तमेवाधिकृत्य कर्मप्रवृत्तिरुपपादिता। तेनैवेत्याह—**तेनेति**। अय भाव—'व्रीहीनवहन्ती'त्यत्र 'व्रीहिभिर्यजेते'ति व्रीहीणामपूर्वसबन्धस्य पूर्वमेव निरूढत्वादवहननस्य च क्रतुप्रकरणपाठात् व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वलक्षणामाश्रित्य तद्द्वारेण तस्य क्रत्वङ्गत्व युज्यते। अत्र तु कर्मणामध्ययनसिद्धज्ञानोपजीवनेन प्रवृत्त्या पश्चात् ज्ञानस्य क्रत्वङ्गत्वावगमादध्ययनविधिप्रवृत्तिवेलाया ज्ञानस्य क्रतुसबन्धानिरूढेरपूर्वीयत्वलक्षणाभावादनारभ्याधीतत्वाच्च न

[1]तत्सिद्धं नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं विधेर्भवेत् ।
तेन दृष्टार्थतालाभादर्थज्ञानार्थता स्थिता ॥ ३८ ॥

शंका–तन्निरासौ

कथमिदानीमनर्थकानां हुं–फडादीनामध्ययनमर्थज्ञानार्थम् ? कथं च क्षत्रियाद्यधिकाराश्वमेधादिप्रतिपादकस्य वेदभागस्य ब्राह्मणादिभिरर्थज्ञानार्थमध्ययनम् ? यद्यपि कथञ्चिद् ब्राह्मणस्य याजनोपयोगिज्ञानार्थमध्ययनं सम्भाव्येत, तथाऽपि–क्षत्रिय–वैश्ययोर्वैश्यस्तोमाश्वमेधाध्ययनमनर्थकमेव, अदृष्टार्थं वा । कथञ्च निषेधवाक्येषु-

---

तन्मुखेनाध्ययनस्य तदङ्गत्वमिति सिद्धान्त श्लोकेन निगमयति–**तत्सिद्धमिति** । तेन—विधेरानर्थक्याभावेन ॥ ३८ ॥

नन्वर्थज्ञानार्थत्वमध्ययनस्यायुक्तम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । नियमविधित्व चायुक्तम् । एव हि नियम स्यात्–अध्ययनसम्पादितज्ञानवन्तमेव क्रतवोऽधिकुर्वन्तीति । तथात्वे च दोषप्रसङ्गादिति शङ्कते—**कथमिदानीमित्यादिना** । **हुम्–फडादीनामिति** हु–फट्–श्रौषडित्यादीना नैवार्थो दृश्यते । **ब्राह्मणादिभिरिति** । तेषा तत्र ज्ञानोदयेऽपि स्वानुष्ठानानुपयोगादपुरुषार्थत्वात् न तादर्थ्यमध्ययनस्येत्यर्थ । **आनर्थक्यम , अदृष्टाथत्व वेति** । याजने ब्राह्मणमात्रस्यै-

---

टिप्पणी

१ अध्ययनविधौ नियमस्य द्वेधोपपादन दृश्यते । तत्र अध्ययनविधेरधिकारनियम—फलमिति शास्त्रदीपिकाकारो मन्यते । तथाहि–योऽयमग्निहोत्रादिकर्मसु अधीतवेदाना त्रैवर्णिकानामेवाधिकार , नानधीतवेदानामित्यधिकारनियम फलमध्ययनविधे । सोऽयमधिकारनियमोऽधिकारलक्षणे षष्ठे अपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति पार्थरथसारथिर्मेने ।

अधिकरणमालायान्तु माधवाचार्य क्रत्वपूर्वेनियम वर्णयाम्बभूव । अतएव विवरणप्रमेयसग्रहे—अय प्रकार उक्त पृ ५५ । अत्र तु ग्रन्थकारो अपूर्वविधिरेव, फलतोनियमविधित्वव्यपदेश इति, अन्वारुह्य प्रतिपादयामासेति ध्येयम् ।

उपनयनमध्ययनस्याङ्गम्, न त्वध्यापनस्य, सर्वासु स्मृतिषु उपनयनप्रकरणेऽध्ययनस्य पाठात्, सर्वस्मृत्यनुमितश्रुतिषूपनयन प्रकृत्याऽध्ययनस्य विधानात्, फलवदध्ययनप्रकरणानुगृहीत-एवोपनयनविधिरध्ययनागतामात्मन प्रतिपादयति । तस्मात् सस्कारस्योपनयनस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थत्वमेव युक्तम् । अपि च शतपथब्राह्मणे 'ब्रह्मचर्यमागामि'ति–प्रस्तुत्य 'य एव विद्वान्–स्वाध्यायमधीते ··· ··· तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' श० बा० ११-५-७-२ इति श्रूयते ।

ननु इद ब्रह्मयज्ञ प्रकृत्य श्रूयमाण कथ गुरुमुखाध्ययन (आद्य ग्रहणाध्ययन) स्यात् ? सत्यम् । अध्यनासस्कृतेन स्वाध्यायेन जपयज्ञरूपस्वाध्यायायोगादिति, उपनीतस्य तदेवाऽत्र-विधीयते । अतएवोक्त वेदभाष्ये 'य एव विद्वानि'ति–वागादेर्जुह्वादिसपत्तिपुरस्सर वेदाध्ययनस्य यज्ञरूपता जानन्नित्यर्थ । इत्थप्रेक्षावत्प्रवृत्ति–तत्प्रयोजकफले प्रतिपाद्य, तद्धेतुभूतमध्ययन–विधत्ते 'तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति । यस्मादेव ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायस्यैतावत्फलम्, तस्मात् स्वाध्यायोगुरुमुखादवगन्तव्य । अध्ययनसस्कारसस्कृतो हि तावत् फल साधयितु शक्नोति । ननु प्रकारान्तरादवगत इति प्रघट्टकार्थ. ।

'नावगुरेन्न हन्यादि'त्यादिषु नियमवर्णनम् ? यदि तावदध्ययनापादितज्ञानवतः-एवावगोरणानुष्ठानं प्रत्यवायकरं, नान्यस्येति कल्प्यते, तथा सत्यनिष्टफलत्वमेवाध्ययनस्य स्यात् । को हि नाम प्रत्यवायफलकं निषेधवाक्यार्थज्ञानमिच्छेत् । यतस्तदर्थमध्ययनमनुतिष्ठेत् ।

अथ निषेधेऽननुष्ठानस्य शास्त्रार्थत्वात् तद्विषय एवाय नियम इत्यध्ययनपूर्वकज्ञानवत एवाननुष्ठानं प्रत्यवायपरिहाराय भवति । इतरेषान्त्वननुष्ठानेऽपि नैवाऽसौ-परिह्रियत इति । तथा सत्यनधीतवेदानामननुष्ठानेऽपि प्रत्यवायस्यावश्यकत्वादनुष्ठानेऽपि तस्य तावत्त्वाद्यथाकामं निषिद्धानुष्ठानं स्यात् । न चैतदिष्टम् । अहिंसादीनां सर्ववर्णसाधारणत्वात् तस्मान्न तत्र नियमोपपत्तिः ।

कथञ्च स्वाध्यायाध्ययनवाक्ये नियमः ? न हि तदर्थानुष्ठानं तदध्ययनपूर्वकंसम्भवति । अध्ययनमेव हि तत्र वाक्यार्थः । कथञ्चाध्ययनपूर्वकमध्ययनं सम्भवति । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । अथैवमादिष्वदृष्टार्थमध्ययनं, तथा सत्यवैरूप्यात्सर्वत्रैव तथाप्रसज्येत । तस्मान्नार्थज्ञानार्थमध्ययनमिति ।

अत्राभिधीयते—न केवलार्थविज्ञानसिद्धिरस्य प्रयोजनम् ।
अपेक्षितं दृश्यते यत्सर्वं तत्फलमिष्यते ॥ ३९ ॥

वाधिकारात् क्षत्रियवैश्ययोरनधिकृतकर्मपरिज्ञानस्य याजनेऽप्यनुपयोगित्वेनापुरुषार्थत्वात् तत्परवेदभागाध्ययनस्य नैष्फल्य वा, स्वर्गार्थत्व वा स्यादित्यर्थ । **कथं चेति** । 'नावगुरेदि'त्यादिष्वेववाक्यार्थ—अवगोरणनिवृत्त्या प्रत्यवायपरिहार भावयेदिति । तत्र रागादवगोरणे प्रवृत्तस्य तत्रानिष्टप्रदर्शनमन्तरेण निवर्तयितुमशक्यतया तत्करणे प्रत्यवायो भवतीत्यर्थात् सिद्धयति । तत्रार्थिके वाक्यार्थे नियमवर्णन, शाब्दे वेति । तत्र प्रथममनूद्य दूषयति—**यदि तावदिति । नान्यस्येति** । अन्यस्यावगोरणानुष्ठानेऽपि प्रत्यवायो न भवतीत्यर्थ । **को हीति** । अनिष्टज्ञानकरत्वात् तत्सपादकतद्भागाध्ययनमेव न सिध्येदित्यर्थ ।

द्वितीय शङ्कते—**अथेति** । शास्त्रार्थत्वात्—साक्षाद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् । दूषयति—**तथा सतीति** । तस्य—प्रत्यवायस्य । तावत्त्वात्—तथैव सभवात् । सर्ववर्णसाधारणत्वात्—अनधीतवेदैरप्यनुष्ठेयत्वात् । **कथं चेति** । अत्राध्ययनेन स्वाध्यायविधिवाक्य गृहीत्वा तदर्थज्ञानवत—एवाध्ययन फलाय भवतीति नियम स्यात् । ततश्च प्रथममध्ययनानुष्ठान विनैतद्वाक्यार्थसपत्त्यप्रसिद्धे प्रथम वेदाध्ययन वक्तव्यम् । ततश्च वेदाध्ययनमित्यात्माश्रय स्यादित्यर्थ ।

ननूक्तेषु सर्वेष्वर्थज्ञानार्थत्वासभवेऽपि स्वर्गार्थमध्ययन स्यादिति शङ्कते—**अथेति** । तर्हि सकलवेदाध्ययनस्याप्येकरूपफललाभाय स्वर्गार्थत्वमेव स्यादिति, न सिद्धान्तोदय स्यादिति—दूषयति—**तथा सतीति** । निगमयति—**तस्मादिति** ।

परिहरति—**अत्रेति** । नास्माभि क्रतुज्ञानमेवाध्ययनस्य प्रयोजनमङ्गीक्रियते । किं तु क्रतु-जप पारायणादिविध्यपेक्षित यद्यदध्ययनगृहीतस्वाध्यायेन सपादयितु शक्य, तत्सर्वमध्ययनप्रयोजनम् । दृष्टे चैतत्प्रयोजने सभवति, नादृष्ट. स्वर्ग कल्प्य । 'एतत्सर्वमध्ययनैव सपाद्यमिति ।

यदि ह्यध्ययनस्य केवलमर्थज्ञानं प्रयोजनमस्माभिरिष्येत, ततो यथोदाहृतेषु तदसम्भवादुपालम्भः स्यात्। न तु केवलं तत्प्रयोजनम्। यदेव हि विध्यन्तरोपयोग्यपेक्षितमध्ययनेन साध्यमानं दृश्यते, तत्सर्वमस्य प्रयोजनम्। तेन यथा क्रतुविधिभिस्तज्ज्ञानमपेक्षितमिति, तत्प्रयोजनम्। एवं नित्य-नैमित्तिक जपयज्ञ-पारायणादिविधिभि'रहरहः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन्त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीते'त्यादिभिर्वेदस्वरूपावधारणमपेक्षितव्यमिति भवति, तदपि प्रयोजनम्। तेनाध्ययनोपात्तस्य वेदस्य यथायोगं प्रयोजनकल्पनात्, तदनुरोधेन च नियमवर्णनात्, ज्योतिष्टोमादिष्वध्ययनार्जितेनैव वेदेन विज्ञातः क्रतुः फल साधयतीति नियमः। मन्त्रेष्वध्ययनोपात्तमन्त्रकृतमेव स्मरणमनुष्ठानाङ्गमिति। हुमादिष्वध्ययनोपात्ता एव हुमादयः गीतिकालोपलक्षणं भवन्तीति, स्तोत्र-शस्त्रजपमात्रोपयोगिषु च तदुपात्तैरेव स्तोत्रादि कार्यमिति। निषेधवाक्येषु च ब्राह्मणादीना चाश्वमेधादिषु जपयज्ञादिमात्रोपयेगिष्वध्ययनोपात्तैरेव जपयज्ञादि कर्तव्यमिति।

आह च '<u>यत्र तावद्गुरुसकाशादध्ययने विचारः, तत्र धारण-पारायण-जपयज्ञ-क्रतुज्ञानसिद्धिनिराकाङ्क्षत्वान्न कश्चित्फलान्तरकल्पनावसरः</u>' इति। अध्ययनविधौ तु तद्विधेयस्याध्ययनस्य ग्रहणान्तस्य करणांशस्याध्ययनपूर्वकत्वमात्माश्रयदोषप्रसङ्गान्न सम्भवतीति तद्विधेयस्यैव विचारस्येतिकर्तव्यताभूतस्य भवति तत्पूर्वकत्वनियमः। अध्ययनोपात्तनैवाध्ययनविधिना विचारस्य कर्तव्यतामवगम्य विचारोऽनुष्ठातव्यः—इति। अत एवाध्ययनविधिनैव विचारस्य कर्तव्यतां विचारानुष्ठानात्प्रागेवावगन्तु शास्त्रादावध्ययनविधिवाक्यार्थविचारः कृतः। अर्थवादेष्वध्ययनोपात्तैरेवार्थवादैः प्ररोचितं कर्मानुष्ठातव्यमिति।

नियमश्चोपपद्यत इति, नोक्तदोष इति भाव। विध्यन्तरोपयोग्यपेक्षितमिति। विध्यन्तरोपयोगितया तैरपेक्षितमित्यर्थ। जपयज्ञ—ब्रह्मयज्ञ। अहरहरिति-नित्याध्ययनविधि। याजयित्वेति-नैमित्तिक। वेदस्वरूपावधारण—स्वाध्यायप्राप्ति। तदनुरोधेन—तत्तत्प्रयोजनोद्देशेन।

नियमक्रम दर्शयति—ज्योतिष्टोमेत्यादिना। मन्त्रेषु—क्रत्वीयपदार्थप्रकाशकेषु। अनुष्ठानार्थस्मृत्यपेक्षाकाले तत्तदनुष्ठेयपदार्थस्मारका भवन्तीत्यर्थ। प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान स्तोत्रम्। अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान—शस्त्रम्। तदुपात्तै—अध्ययनोपात्तै-र्मन्त्रै। अश्वमेधादिषु—अश्वमेधप्रतिपादकवेदभागेषु। जपयज्ञादीति। तदध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वे पूर्वोक्तदोषादेतदेव प्रयोजनमिति भाव।

अध्ययनस्य नानाप्रयोजनत्वे आचार्यसमतिमाह—आह चेति। गुरुसकाशादध्ययने—आद्याध्ययने। विचार—प्रयोजनविचार। धारण—धारणाध्ययनम्। सिद्धिशब्दस्य प्रत्येकमभिसबन्ध। फलान्तरकल्पना—स्वर्गकल्पना। अर्थज्ञानफलकाध्ययनविधौ तु स्वाध्यायप्राप्तिपर्यन्तमङ्गिभूतमध्ययनमर्थज्ञानोपकारितया तदङ्गभूता मीमासा चोभयमपि विधीयते। तत्र प्रथमाशे नियमासभवेऽपि, द्वितीयाशे नियम सभवतीत्याह—अध्ययनविधाविति। ग्रहणान्तस्य—प्राप्तिपर्यन्तस्य। अध्ययनविधिना—अध्ययनविधायकवाक्येन। शास्त्रादाविति। धर्मजिज्ञासासूत्रे। विचारकृत इति। मीमासा आरम्भणीया वा, न वा। तदर्थमध्ययनविधिना मीमासा विधीयते, नवा-इति।

उपनिषत्सु यानि क्रतूपयोगिकर्तृभोक्तृरूपात्मप्रतिपादकानि वचनानि, तैरध्ययनोपात्तैरेव भूतभौतिकसंघातातिरिक्तं सांपरायिकफलोपभोगयोग्यमात्मानं ज्ञात्वा—क्रतुरनुष्ठेय इति। यानि त्वकर्तृभोक्तृरूपात्मप्रतिपादका'न्ययमात्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युरि'त्येवमादीनि, तेषु तज्ज्ञानस्य 'स्वयमेव सर्वांश्च कामानाप्नोति, न स पुनरावर्तते' इत्यादिप्रदर्शिताऽभ्युदय–निःश्रेयसफलत्वादध्ययनोपात्ताभिरेवोपनिषद्भिःसम्पादितमात्मज्ञानमभ्युदय-निःश्रेयसफलक भवतीति नियमः। सर्वश्चायं नियमः फलत एव सम्पन्नः, न तु वाक्यार्थ एवेति द्रष्टव्यम्।

न चैवं नानाप्रयोजनाङ्गीकरणाद्वैरूप्यमध्ययनविधेर्मन्तव्यम्। स्वाध्यायसंस्कारभूतेनाध्ययनेन यच्छक्यतेऽपेक्षितं संपादयितुं, तत्कुर्यादित्येकस्यैव वचनभङ्ग्या सर्वार्थलाभेन वैरूप्याभावात्। यदि ह्यध्ययन स्वाध्यायद्रव्यकं कदा चित्स्यात् प्रधानं कर्म, कदाचिच्च स्वाध्यायसंस्कारः, तदा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति पदद्वयार्थयोर्गुणप्रधानभावा द्वैरूप्य स्यात्। न त्वेतदस्ति। सर्वथैवाध्ययनस्य स्वाध्यायप्रधानत्वात्।

तदर्थ चाध्ययनमर्थज्ञानार्थ, स्वर्गार्थ वेत्येव विचार इत्यर्थ। अर्थवादेषु नियमप्रकार दर्शयति—**अर्थवादेष्विति**। प्ररोचित—प्रशसितम्।

जीवात्म—परमात्मपरेषूपनिषद्भागेषु प्रथम जीवात्मपराणा नियमप्रकारमाह—**उपनिषत्स्विति**। **क्रतूपयोगीति**। शरीरव्यतिरिक्तस्य देहान्तरभाविफलोपभोगयोग्यस्य नित्यात्मन परिज्ञानाभावे क्रतुषु प्रवृत्तिरेव न सिद्ध्यतीति, तज्ज्ञानस्य क्रतूपकारित्वम्। भूताना—पृथिव्यादीना, भौतिकानाम्—इन्द्रियाणा च सघातो देह। सापरायिकफल—पारलौकिकफलम्। परमात्मपरेषु वाक्येषु तज्ज्ञानस्य क्रतूपयोगासभवेन तत्र नियमासभवेऽपि साक्षादेव पुरुषार्थसाधनतया तत्र नियम इत्याह—**यानि त्विति**। **अकर्तृभोक्त्रिति**। अवाप्तसमस्तकामतया-कर्मणामकर्ता। सततास्पृष्टससारतया तत्फलानामभोक्ता च सर्वेश्वर इत्यर्थ। स्वयमेव—साक्षात् सर्वांश्च कामानि'त्यभ्युदयफलत्व तस्याम्नातम्। 'न स पुनरि'ति मोक्षफलत्वमित्यर्थ। सर्वेषामेतेषा नियमाना पूर्वप्रतिपादितमार्थिकत्व स्मारयन् नियमवर्णनमुपसहरति—**फलत इति**।

ननु जपपारायणादिविधिभि स्वाध्यायप्राप्तिरपेक्षिता, क्रतुविधिभिस्त्वर्थज्ञानमित्युभयमप्यध्ययनस्य प्रयोजनम्। ततश्चाध्ययनेन स्वाध्यायप्राप्ति सपादयेत्, तेनार्थज्ञान चेति वाक्यभेद — स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—**नचेति**। स्वाध्यायसस्कारभूतेन—व्रीहीन् प्रत्यवहननादिवत स्वाध्याय प्रति शेषभूतेन। **अपेक्षितम्**। उत्तरविधिभिरिति शेष.। एकयैव वचोभङ्ग्या—एकरूपया वाक्यप्रवृत्त्या। सर्वार्थलाभेन—सर्वप्रयोजनलाभेन।

ननु स्वाध्यायप्राप्त्यर्थत्वेऽध्ययनस्यैव वाक्यविपरिणाम स्यात्—'य स्वाध्याय' तमध्ययनेन प्राप्नुयादिति। तदा स्वाध्यायस्याध्ययन प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानि स्यु। अध्ययनस्य तु त प्रत्युपादेयत्व-विधेयत्व-गुणत्वानि। अर्थज्ञानार्थत्वे त्वध्ययनेनार्थज्ञान सम्पादयेत्। तच्च स्वाध्यायेनेति वाक्यविपरिणाम स्यात्। तदा च स्वाध्यायस्याध्ययन प्रत्येवोपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि स्यु। अध्ययनस्य तु त प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानि स्यु। ततश्च वाक्यप्रवृत्तेरैकरूप्य कथमित्याशङ्कामनूद्य परिहरति—**यदीति**।

पदद्वयार्थयो—अध्ययन—स्वाध्यायपदार्थयो। गुणप्रधानेत्युपादेयत्वादेरुद्देश्यत्वादेश्चोपलक्षणम्। **सर्वथैवेति**। न स्वाध्यायोद्देशेनाध्ययन विधीयते। नाप्यध्ययनोद्देशेन स्वाध्यायविधि.।

शालिकनाथोक्तस्यार्थस्यानुवाद-निरासौ

'कश्चित्त्वाह न संस्कारत्वमध्ययनस्योपपद्यते। स्वाध्यायस्य भूतभाव्युपयोगाभावात्। न हि तस्यार्थज्ञाने विनियोजकं किञ्चिदस्ति। न चाध्ययनविधिरेवास्य विनियोजक इति युक्तम्। संस्कारविधित्वात्। सक्तुसंस्कारहोमविधिवत् न संस्कार्यं विनियोक्तुमर्हतीति। तेन नाध्ययनसंस्कारार्थत्वं संभवति'—इति। तदेतद्भाष्यवार्तिकपरिश्रमविधुरस्याऽपन्यायशिक्षातमिस्रातिरस्कृतविवेकस्य मीमांसान्यायसौक्ष्म्यानभिज्ञस्याऽनुपासितगुरोर्मातुःप्रियस्य यत्किञ्चित्प्रलपितम्।

तथा हि— स्वाध्यायमात्रपर्यन्ते विनियोगे भवदेयम्।
दोषोऽर्थज्ञानपर्यन्ते सति सामादिवद्भवेत्॥ ४ ॥

यदि ह्यध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमात्रपर्यन्तो विनियोगः स्यात्, तदाऽयं दोषः स्यात्। यदा त्वध्ययनस्याक्षरग्रहणादिपरम्परयाऽर्थज्ञानसाधनस्य दृष्टसामर्थ्यानुसारेण तत्पर्यन्त एव विनियोगः, तदाऽनेनैव विधिना स्वाध्यायस्याप्यर्थज्ञाने विनियोगो-

---

कि तु स्वाध्यायाध्ययनेन विध्यन्तरापेक्षित सपादयेदित्येकरूपैव वाक्यप्रवृत्ति। स्वाध्यायप्रा ितरप्यर्थज्ञानवदपेक्षितप्रभेद एव। अपेक्षितसपादन चाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमुखेनैवेति स्वाध्यायस्य प्राधान्यम्, अध्ययनस्य तच्छेषत्व च सिद्धयतीति, न वैरूप्यमिति भाव ।

ननु निरूढ प्रत्यनिरूढस्य शेषत्वम्। स्वाध्यायस्यान्यशेषतया विनियोजकप्रमाणाभावेन न निरूढिरस्ति। ततस्तच्छेषत्वमध्ययनस्य न सम्भवतीति कश्चित् ब्रूते। तन्मतमनुवदति—**कश्चिदिति। भूतभावीति**। भूतोपयोगिसंस्कार्य यथा कण्डूयनोपयुक्ता कृष्णविषाणा चात्वालप्रासनेन। तथा भाव्युपयोगी च यथा भाविपुरोडाशोपयोगिनो व्रीहयोऽवहननेन। अत्र तु तादृशोपयोगो नास्तीत्याह—**न हीति**। अर्थज्ञाने क्रत्वङ्गभूते विनियोजक श्रुत्यादिकमिति शेष ।

ननु विनियोजकान्तराभावेऽप्यध्ययनविधिवाक्यमेव स्वाध्यायमप्यर्थज्ञानशेषतया विनियुङ्क्तामित्याशङ्क्याह—**न चेति**। संस्कारविधि पूर्वविनियुक्तसंस्कार्योद्देशेन संस्कार विनियुङ्क्ते। नतु स्वय संस्कार्यमन्यत्र विनियोक्तु क्षमते, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। यथा 'सक्तून् जुहोती'ति द्वितीयाश्रुत्या संस्कारविधित्वेन शङ्कितोऽपि होमविधि स्वस्य संस्कारविधित्वनिर्वाहाय पूर्वमविनियुक्तान् सक्तून् स्वयमन्यत्र विनियोक्तु न क्षमते, वाक्यभेदप्रसङ्गादेव। तद्वदध्ययनविधिरपि स्यादिति भाव। दूषयति—**तदेतदिति**। अनुपासितगुरो—सम्प्रदायरहितस्य। मातृप्रियस्य, नतु विद्वदभिमतस्येति भाव ।

श्लोक व्याचष्टे—**यदि हीति**। अय भाव—यद्यध्ययनेन स्वाध्याय संस्कुर्यादिति—वाक्यविपरिवृत्ति स्यात्, तदा स्वाध्यायस्यार्थज्ञाने विनियोजकान्तराभावात् स्वस्यापि विनियोजकत्वानुपपत्ते संस्कारविधित्वमेवोच्छिद्येतेति भवदुक्तदोष स्यादेव। नैव विपरिवृत्ति। किंत्वध्ययनेन दृष्टसामर्थ्यानुसारादर्थज्ञान भावयेदिति वाक्यविपरिवृत्तेर्न दोष इति ॥४०॥

---

१ शालिकनाथेन वाक्यार्थमातृकाया द्वितीयपरिच्छेदे ४२१ पृ० अभिहितमर्थ निरसितु तन्मतमनुवदति **कश्चिदित्यादिना**।

लभ्यते। तत्संस्कारद्वारेणैव तस्यार्थज्ञानजननसामर्थ्यात्। किमिति पुनस्तावन्मात्रे-पर्यवस्यति, तत् तदपि द्वारीकृत्य क्रत्वनुष्ठानं, फलं वा यावन्न गच्छति। न। अन्यत एव सिद्धत्वात्। ज्ञानस्य फलवत्क्रत्वनुष्ठानाङ्गत्वं सामर्थ्यादेव नियमेन सिद्धमिति, न तत्र स्वाध्यायविधेर्नियमेन व्यापारः। अध्ययनादि तु ज्ञानपर्यन्तं न नियमतः सिद्धमिति, तत्र विधेरर्थवत्ता। तेन ज्ञानप्रयुक्तमध्ययनं, न तु क्रतुप्रयुक्तमिति। तेनाध्ययनेन यथा-दृष्टसामर्थ्येनार्थज्ञानं कुर्यादित्युक्तेऽयमर्थः संपद्यतेऽधीतेन स्वाध्यायेनाऽर्थं जानीयादिति। अत एवार्थज्ञानं प्रत्युपादेयतया स्वाध्यायस्य संख्याविवक्षा, स्वीयत्वविवक्षा च शाखा-न्तराधिकरणे (पू मी २-४-२) दर्शिता।

वैरूप्यशंका-परिहारौ

तद्यथा साम्नः स्तुतौ विनियुक्तस्यापि स्वाभाविक्यक्षरसंस्कारता न हीयते। तद्द्वारेणैव स्तुतिसाधनत्वात्। न हि तत्र ऋचां वाक्यान्तरेण स्तुतौ विनियोगोऽस्ति।

ननु दृष्टसामर्थ्यानुसारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वे, ज्ञानस्यापि क्रतु प्रति दृष्टोपकारितया तेनैव सामर्थ्येन क्रतुरेव साक्षात्पुरुषार्थतया, तत्फल वा किमित्यध्ययनफल न स्यादित्याशङ्कते— **किमिति**। तावन्मात्रे–ज्ञानमात्रे। परिहरति—**नेति**। अध्ययनविधेर्दृष्टप्रयोजनार्थत्वे नैरर्थक्य-नियमविध्याश्रयणेन खलु परिहृतम्। ततश्च यावत्या दृष्टसाध्यपरम्परायामुपायान्तरप्रसक्ति, तत्र तन्निवृत्त्यर्थ नियमविधिराश्रयणीय। नान्यत्र। विधिव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। एव च स्वाध्यायप्राप्तावर्थज्ञाने च लिखितपाठ-हिनैपिवचनाद्युपायान्तरसभवादर्थज्ञानपर्यन्त नियमविधि-राश्रयणीय। तत पर चाऽज्ञातुरनुष्ठानासभवेन ज्ञानस्य क्रतु प्रत्यव्यभिचरितोपायतया नैयत्यस्य स्वत एव सिद्धेर्न तत्र विधिव्यापार समाश्रयणीय इत्यध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यन्त एवेति भाव। **अन्यत एवेति**। विधिव्यापारमन्तरेणेति शेष। तदेव विवृणोति—**ज्ञानस्येति**। **क्रतुप्रयुक्तमिति**। क्रतु प्रत्यशेषतया न तत्प्रयुक्तमित्यर्थ। एवमध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वोप-पादनात् तस्य स्वाध्यायसस्कारता, तस्य चार्थज्ञानशेषता सिद्ध्यतीति प्राक्प्रतिपादितमेवोप-सहरति—**तेनेति**।

यतोऽनेनैव विधिना स्वाध्यायस्यार्थज्ञाने विनियोग। अतोऽस्मिन् वाक्ये स्वाध्यायस्य सस्कार्यत्वेऽप्युपादेयतया तद्गतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेकशाखाध्ययनेप्यध्ययनशास्त्रार्थनिर्वृत्ति-सिद्ध्यतीत्यधिकरणान्तरप्रतिपादित युक्तमित्याह—**अतएवेति**। **उपादेयतयेति**। उद्देश्यगता तु सख्या वाक्यभेदप्रसङ्गात् 'ग्रह समार्ष्टी'त्यत्र ग्रहैकत्ववदविवक्षिता। उपादेयगता तु विशिष्ट-विधिलाभात् वाक्यभेदाभावेन विवक्षितेति भाव।

नन्वेकेनैव वाक्येन स्वाध्यायस्यार्थज्ञान प्रत्युपादेयत्वम्, अध्ययन प्रति सस्कार्यत्व च कथ सिध्यतीत्याशङ्क्य, तादृशदृष्टान्तप्रदर्शनमुखेनैतत् द्रढयति—**तद्यथेति**। स्तोत्र नाम गुणिनिष्ठ-गुणाभिधानम्। तच्च पदकदम्बरूपाणामृचा कृत्यम्। 'साम्ना स्तुवीत' इत्यत्र गीतिरूप साम-विनियुक्तम्। ऋचा तु न तत्र विनियोजक प्रमाणमस्ति। तत्र साम्ना स्तुतिसाधनत्व स्वस्य ऋगक्षराभिव्यञ्जकतया तत्सस्कारकत्वमृचा स्तोत्रशेषत्व चान्तरेण न सभवतीति, ऋचा साम-सस्कार्यत्व, स्तोत्र प्रत्युपादेयत्व चैकेनैव वाक्येन यथा सिध्यतीति भाव.।

अथ च तत्संस्कारकत्वमेव साम्नो भवति। तथा स्थण्डिलनिष्पत्तावविनियुक्तेऽपि चरौ 'चरुमुपदधाती'त्यनेनैव चरूपधाने स्थण्डिलाङ्गतया विनियुक्ते तस्य स्वयं स्थलनिर्वर्तकत्वाभावादुपहितेन चरुणा तन्निर्वृत्तिदर्शनात्तद्द्वारेण चरूपधानस्यापि दृष्टार्थत्वे सम्भवति, आरादुपकारकत्वकल्पनायोगाच्चरोः स्थलाङ्गत्वमुपधानस्य च तत्संस्कारकत्वं भवति। अत एवञ्जातीयकं स्वभावतः संस्काररूपमपि पूर्वविनियुक्तसंस्कार्योद्देशेनाविधानात् कदाचिदर्थकर्माभिधानमपि लभते। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् 'अर्थकर्मण्यपि चोपधानं प्रति प्राधान्यमस्त्येव' (तंत्र-वा पृ ६०५) इति। न तु परमार्थतोऽर्थकर्म। सामवद्देव तु संस्कारकर्म। सस्कार्यं त्वनेनैव विनियुक्तं कार्यस्याङ्गमिति। एतेन ऋचां स्तुतावविनियोगादनङ्गत्वमभिदधाना उपेक्षणीयाः। तत्सिद्धं नाध्ययनविधेर्वैरूप्यमिति।

नानाप्रयोजनकल्पने गौरवशंका–परिहारौ

नन्वसत्यपि वैरूप्ये नानाप्रयोजनकल्पनमयुक्तम्। 'एकं वा चोदनैकत्वात्' (जै ४-३-१४) इति न्यायात्। स्यादेतत् यदि कल्पनीयं स्यात्, क्लृप्तमेव तु तत्।

तथा स्थण्डिलेति चयने 'चरुमुपदधाति' इति श्रूयते। अत्र चरूपधान किमारादुपकारकम्, उत सनिपातीति विचारे सनिपातित्वे द्वितीयाश्रुत्या चरुसस्कारकत्व वक्तव्यमुपधानस्य। तच्चायुक्तम्। चरोरन्यत्राविनियुक्ततया सक्त्वन्निरूढ्यभावेन तच्छेषत्वानुपपत्तेरारादुपकारकत्वमेवेत्यापतितम्। तन्चायुक्तम्। अदृष्टार्थत्वात्। अतो दृष्टार्थत्वलाभात् सनिपातित्वमेव। तथाहि—यद्यपि चरोरन्यत्र न वाक्यान्तरेण विनियोगोऽस्ति। तथापि चरूपधानस्य दृष्टसामर्थ्यपरामर्शे सतीष्टकाद्युपधानवत् चितिनिर्वर्तकत्वदर्शनात् तच्छेषतया चरूपधाने विनियुक्ते– सति, तस्य तत्साधनत्व तस्य चरुसस्कारकत्व चरोश्चितिशेषता चान्तरेण न सिद्ध्यतीति, तदुभयमप्येकेनैव वाक्येन यथा सिद्ध्यति, तथाऽध्ययनविधाविति भाव। **अविनियुक्तेऽपि चराविति**। वाक्यान्तरेणेति शेष। **स्थलनिर्वर्तकत्वाभावादिति**। स्वस्य केवल क्रियारूपतया– चितेश्च द्रव्यनिष्पाद्यतयेति भाव।

ननु भवता चरूपधानस्य सस्कारकर्मत्वमुक्तम्। आचार्यैस्त्वर्थकर्मत्वव्यपदेशादारादुपकारकत्वमेवाभिहितमिति प्रतिभाति। तत्कथमित्यत्राह—**अतएवेति**। अर्थकर्म–साक्षादपूर्वसाधन कर्म। लभत इति उपचारवृत्त्येति शेष। उपचारे च हेतुरुक्त पूर्वविनियुक्तेत्यादिना। **अर्थकर्मण्यपीति**। उपधानस्यार्थकर्मत्वे सत्यपीत्यर्थ। **प्राधान्यमिति**। चरोरिति शेष। **नतु परमार्थत** इति, प्रयाजादिवत् साक्षादपूर्वसाधनत्वाभावादिति भाव। पूर्वोक्तमितरसस्कारकर्मभ्यो वैलक्षण्य स्मारयति—**संस्कार्यंत्विति**। **कार्यस्य**। कार्यं-साध्य स्थलनिर्वृत्त्यादि। तस्येत्यर्थ। प्रसङ्गान्मतान्तर निरस्यति—**एतेनेति**। सामविनियोगेनैव सामर्थ्यादृचामपि स्तोत्रविनियोगोपपादनेनाध्ययनविधौ वाक्यभेददोषाभाव निगमयति—**तत्सिद्धमिति**।

नन्वध्ययनस्य नानाप्रयोजनत्वे माभूत् वाक्यभेददोष। कल्पनागौरव तु स्यादिति शङ्कते—**नन्विति**। **इति न्यायादिति**। प्रवर्तनैकरसो विधि पुरुषार्थसाधने कर्मणि पुरुष प्रवर्तयन् तस्यैकमेव फल कल्पयति। नानेकम्। अनपेक्षितत्वात्। तथापि कल्पने कल्पनागौरवप्रसङ्गादिति भाव। कल्प्यस्थले खलु कल्पनागौरवम्। अत्र तूत्तरविध्यपेक्षितानां नानाप्रयोजनानामध्ययनविधिसाध्यतया प्रमाणान्तरेणैव क्लृप्तत्वात्, न कल्पनागौरवमिति– परिहरति–**स्यादेतदिति**। यद्द्वारम् येन द्वारेण–येनोपायेन। स्वाध्यायप्राप्तिरूपेण, अर्थज्ञानरूपेण

यथोक्तं बहुप्रयोजनसाधनत्वमध्ययनस्य स्वभावतः। ततश्चाध्ययनेन द्वारं (यद्द्वारं) यदपेक्षितं शक्यते संपादयितुं, तत्सम्पादयेदित्येकप्रयत्नेनैव सर्वार्थत्वलाभान्न किंचिद्गौरवं, वैरूप्यं वा। अत एव विधायकानामपि समिदादिवाक्यानां स्मारकत्वमभ्युपगम्यते, यत्र मन्त्रः स्मारको न विद्यते। शक्यते हि विधायकैरपि सम्बन्धिदर्शननिमित्तं स्मरणं संपादयितुम्। अस्मिंश्चाशे स्वाध्यायविहितस्य वाक्यक्रमस्याङ्गत्वमेवंक्रमकैरेव वाक्यैः पदार्थाः स्मर्तव्या इति। न हि विधौ तेषां क्रमेण कार्यमस्ति। स्मरणन्तु कुर्वतामेषां क्रमः स्मरणे क्रममाधाय स्मार्यपदार्थानुष्ठानक्रमं फलतीति भवत्यङ्गम्।

तदेतत् सूत्रकारेण पञ्चमे स्पष्टमीरितम्।
क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात्तद्व्याख्यद्भाष्यकृत्स्वयम् ॥ ४१ ॥

'क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात्' (जै ५–१–६) इत्येतत्सूत्रं व्याचक्षाणो भाष्यकारो वक्ष्यति–परार्थो हि वेदः। यदनेन शक्यते कर्तुं, तस्मा एष समाम्नायते। शक्यते, चानेन पदार्थोऽभिधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम्। तस्माद्वेदः पदार्थश्च

वेति यावत्। यदपेक्षितम्–यदुत्तरविधिभिरपेक्षितम्। एकप्रयत्नेन–अनायासेन। कल्पना विनेति यावत्। सर्वार्थलाभात्–सर्वप्रयोजनसिद्धेः। वैरूप्य वेति पूर्वसिद्धस्यैवानुवाद। उत्तरविध्यपेक्षितमध्ययनेन यत् सपादयितु शक्य, तत्सर्वमस्य प्रयोजन यत। अत एव तदपि प्रयोजनमध्ययनविधिलभ्यमित्याह **अतएवेति।**

अय भाव–एकेन कर्त्रा नानापदार्थाननुष्ठापयतो विधेरनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमोऽपेक्षित। यत्र साक्षात् क्रमसमर्पक प्रमाणमस्ति, तत्र तदेवोपादत्ते। यत्र तु न तत्रानुष्ठानक्रमसिद्ध्यर्थमनुष्ठानहेतुभूतस्मरणक्रममपेक्षते। तत्र मन्त्रक्रमे तु सति तेनैव क्रमेण स्मरणम्। यत्र तु सोऽपि नास्ति, तत्र तु विधानेन चरितार्थानामपि नियतक्रमाणा विधिवाक्याना स्मारकत्वमाश्रित्याध्ययनविध्यध्यापितस्वस्वक्रमेणैव स्मारकत्वमित्यप्याश्रीयत इति विध्यन्तरापेक्षितस्मरणक्रमोऽप्यध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति।

ननु कथ विधायकाना स्मारकत्व घटत इत्याशङ्क्याकाङ्क्षाबलात्, योग्यतया चेत्याह–**शक्यते चेति।** वाक्य–तदर्थयोर्वाच्यवाचकभावसबन्धात् प्रतिसबन्धिवाचकदर्शने वाच्यस्मृतिराविरस्तीति भाव। अस्तु विधायकवाक्यानामपि स्मारकत्वोपपादनम्। अत्र विध्यन्तरापेक्षित प्रत्यध्ययनविधे कथमुपयोग इत्यत्राह–**अस्मिश्चांश** इति। स्मारकत्वांशेऽपि विध्यन्तरापेक्षितस्मरणक्रम एवाध्ययनविध्युपयोग इति भाव। **अङ्गत्वमिति।** स्मरणक्रम प्रतीति शेष। अध्ययनविध्यध्यापितक्रमविशिष्टैरेवेत्यर्थ। ननु अध्ययनविध्यध्यापितस्य विधायकवाक्यक्रमस्य विधानद्वारेणैवोत्तरविध्युपयोग किमिति न स्यादित्यत्राह–**नहीति।** परस्परनिरपेक्षैरेव विधिवाक्यैस्तत्तत्कर्मपरिज्ञानसिद्धे विधिवेलाया न क्रमोऽपेक्षित इत्यर्थ। तत् स्मरणमुखेन वा पाठस्य कथमुत्तरविध्युपयोगस्तत्राह—**स्मरणं त्विति।** तेषा वाक्याना स्मरणेऽनुष्ठानोपयुक्ते। फलति–साधयतीत्यर्थ।

विधायकानामपि स्मारकत्वे सूत्रभाष्यकारसमतिमाह–**तदेतदिति** ॥ ४१ ॥ व्याख्यत्–व्याख्यातवान्। परार्थ–सर्वविध्यपेक्षितपूरक इत्यर्थ। यदनेन वेदेन सपादयितु शक्य–तस्मै तत्सपादनार्थमेष समाम्नाय–इदमध्ययनमित्यर्थ। प्रतिपत्तु–स्मर्तुम्। समाम्नायते, अधीयते।

ज्ञातुमुपादेयः क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्। न च गम्यते विशेषो विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुमिति। अनवगम्यमाने विशेषे उभयार्थमुपादेय इति गम्यते प्रतिपत्तुं चानेन क्रमेण शक्यते, नान्येन' इति। यत्र तु मन्त्रो विद्यते तत्र तस्यानन्यार्थत्वाद्विधायकस्य तु विधानेनापि कृतार्थत्वान्मन्त्रस्यैव स्मारकत्वम्। अत एव तत्र मन्त्रक्रमेणैव पदार्थानुष्ठानं, न विधिक्रमेण। तत्र ब्राह्मणक्रमो जपयज्ञादावुपयुज्यते। तथा क्रत्वन्तरप्रतिपादकानामपीत्यलमतिविस्तरेण।

तत्सिद्धं दृष्टार्थत्वेऽप्यध्ययनविधेर्नियमार्थत्वादानर्थक्याभावादर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति। न चायं नियमो यत्क्रत्वर्थेष्वेव नियमविधिरिति। पुरुषार्थेष्वपि द्रव्यार्जनादिषु नियमविध्यभ्युपगमात्। तेन तद्वन्नियमविधिरर्थत्रानेव। फलत एव तु पूर्वोक्तनीत्या नियमं न्यायविदो वर्णयन्ति। तस्माज्जपयज्ञ-पारायण-क्रतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनमध्ययनम्। अत एव नित्यम्। तत्फलस्य कर्माधिकारस्यावश्यकत्वात्। असति तस्मिन्नित्यनैमित्तिकाननुष्ठानेन प्रत्यवायात्। सर्वस्यापि वेदस्याध्ययनमावश्यकपारायणाद्युपयोगित्वादावश्यकमेव। तथा चानधीतवेदस्यानधिकाराच्छूद्रवद्भावं स्मरन्ति—

'यो ऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥' (मनु २-१६८)
'शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदान्न जायते।' (मनु २-१७२)

इत्यादिभिः।

अत्र स्मरणक्रमे तु वाक्यक्रम उपकरोतीत्याह—**प्रतिपत्तुमिति**। यत्र तु विधिवाक्यक्रमो मन्त्रक्रमश्च सभवति, तत्र विध्यपेक्षितस्मरणक्रमे मन्त्रक्रमस्यैवोपयोग। न विधायकक्रमस्येत्याह—**यत्र त्विति**। अनन्यार्थत्वात्—स्मरणव्यतिरेकेण प्रयोजनान्तरशून्यत्वात्। तत्र विधायकवाक्यक्रमस्य कुत्रोपयोग—इत्यत्राह—**तत्रेति**। अध्ययनविध्यध्यापितक्रमेणैव जपादि कार्यमिति भाव। स्वतन्त्रनानाक्रतुप्रतिपादकवेदभागक्रमस्यापि प्रतिपाद्यक्रतुषु क्रमासभवात् जपादावेवोपयोग इत्याह—**तथेति**। प्रासङ्गिक समापयति—**अलमिति**। अध्ययनविधेरक्रत्वर्थत्वेऽपि फलतो नियमसिद्धेरर्थज्ञानार्थत्वमुपपादितम्। तन्निगमयति—**तस्मादिति** (तदिति)।

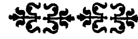
इदानीमक्रत्वर्थस्याप्यध्ययनस्य दृष्टेऽपि प्रयोजने साक्षादपि नियम उपपद्यत इत्याह—**न चायमिति**। 'द्रव्यमार्जयन् ब्राह्मणो याजयेदध्यापयेत्प्रतिगृह्णीयाद्वा' 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इत्यादिषु यथा प्रतिग्रहादिनैवोपायेन द्रव्य प्राप्नुयात्, नोपायान्तरेण, उपायान्तरेण तु प्राप्नुवन् प्रत्यवेयादित्यक्रत्वर्थत्वेऽपि साक्षान्नियम उपपद्यते, तद्वदध्ययनविधावपि स्यादित्यर्थ। यद्यपि साक्षात्पुरुषार्थेऽपि नियम सभवति, तथाप्यार्थिकनियम एव न्यायसह इत्याह—**फलत एवेति**। इदानीमध्ययनस्य नानाप्रयोजनत्वमुपसहरति—**तस्मादिति**।

यतोऽवश्यानुष्ठेयजपयज्ञाद्यपेक्षितमध्ययन, अत एवाध्ययनस्यापि नित्यत्व सिध्यतीत्याह—**अत एवेति**। एतदेवाह—**तत्फलस्येति**। कर्माधिकारस्य—कर्मानुष्ठानयोग्यत्वस्य। आवश्यकत्वमुपपादयति—**असतीति**। काम्यादिप्रतिपादकवेदभागस्याप्यावश्यकजपयज्ञाद्युपयोगात् तदध्ययनस्याप्यवश्यकत्व सिध्यतीत्याह—**सर्वस्यापीति**। सर्वस्य वेदस्य—सर्वस्या शाखाया।

तस्मादर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्य, तस्य च विचारमन्तरेणासम्भवात्तदनन्तरं-धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम्।

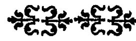
आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना।
पार्थसारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलकः कृतः ॥ ४२ ॥

इति महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रेण विरचितायां न्यायरत्नमालायाम्-प्रयुक्तितिलको नाम (अध्ययनविधिचर्चा) प्रथमं प्रकरणं समाप्तम्।

एव न्यायसिद्धमेवाध्ययनस्य नित्यत्व स्मृतिवाक्यैरनूद्यत इत्याह—**तथा चेति**। **वेदान्न जायत इति**। द्विजन्मनो द्वितीय जन्म वेदाध्ययनाधीन, तद्यावन्नास्तीत्यर्थ। सिद्धान्त निगमयति—**यस्मादिति**। प्रक्रान्त प्रकरण समापयति—**आचार्येति** ॥ ४२ ॥

इति धर्मपुरी श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालानायकरत्ने प्रयुक्तितिलकव्याख्यानं समाप्तम्।

अथ स्वतः प्रामाण्यनिर्णयो नाम द्वितीयं प्रकरणम्

कर्तव्यार्थप्रतिज्ञा

[१]विज्ञानस्य प्रमाणत्वं स्वतो निर्णीयते यथा ।
परतश्चाप्रमाणत्वं तथा न्यायोऽभिधीयते ॥ १ ॥

'स्वतः सर्वप्रमाणानाम्' (श्लो. वा. २-४७) इत्यारभ्य स्वतःप्रामाण्यं, परतश्चाप्रामाण्यमाचार्यैर्निबद्धम् । तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते ? स्वशब्दः किमात्मवचनः, आत्मीयवचनो वा । तथा प्रामाण्यं किं स्वतो भवति, किं वा भाति, तथा प्रामाण्यं नाम किमर्थतथात्वं, किं वा तथाभूतार्थनिश्चायकत्वमिति ?

स्वमतस्योपन्यासः

तत्र च--आत्मवाची स्वशब्दोऽयं स्वतो भाति प्रमाणता ।
अर्थस्य च तथाभावः प्रामाण्यमभिधीयते ॥ २ ॥

तत्र केचित्तावदाहुः-प्रामाण्यं नामार्थाव्यभिचारित्वं तथाभूतार्थविषयत्वमिति यावत् । तच्च ज्ञानानां स्वत एव जायते । स्वशब्दोऽयमात्मीयवचनः । स्वीयादेव कारणात्तथाभूतार्थविषयत्वं ज्ञानस्य जायते । न गुणादिति यावत् । अप्रामाण्यन्त्वयथार्थविषयत्वलक्षणं न स्वीयादेव कारणाज्जायते । अपि तर्हि तद्गताद्दोषादिति परतः इत्युच्यते । यदि हि सत्यार्थविषयता गुणनिमित्ता स्यात्, स्वकारणदोषात्त्वसत्यविषयतैव । तथा सति दोषयुक्ताद्गुणहीनादिन्द्रियादेः पीतशङ्खादिज्ञानेषु जायमानेषु

नायकरत्नम् ।

भूसुराणा सुराणा च सभाजयति ससदम् ।
जातवेदगुरुर्यज्वा व्याख्यया च तथेज्यया ॥ १ ॥
अस्ति गोदावरी नाम नदी तत्तीरवासिनम् ।
नरसिह नमस्यामि शश्वद्धर्मपुरीश्वरम् ॥ २ ॥

सप्रति वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं स्वत प्रामाण्य, परतश्चाप्रामाण्यमाचार्यैरुक्तम् । तदधिकृत्य प्रकरण प्रवर्तयति–**विज्ञानस्येति** । आचार्यमतेऽपि तत्तच्छिष्यविप्रतिपत्तिनिमित्तमवान्तरभेदमाह–**तत्रेति** । स्वत प्रामाण्यमित्यत्र स्वत शब्दार्थे, प्रामाण्यशब्दार्थे, ऽध्याहृतक्रियाशब्दार्थे च विप्रतिपद्यन्त इत्यर्थ । भवति–उत्पद्यते । **अर्थतथात्वमिति** । विज्ञानेन पदार्थो यादृशोऽवभासते, तस्य वस्तुतस्तथावस्थितत्व प्रामाण्यमित्यर्थ । तत्र प्रथम स्वाभिमत निर्धारयति–**आत्मवाचीति** ।

सप्रति मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम्–**तत्रेति** । अर्थतथात्वमेवाऽर्थाव्यभिचारित्वम् । स्वत पदव्यावर्त्यमाह–**न गुणादिति** । स्वकीयकारणमात्रप्रयुक्तत्व प्रामाण्यस्याभिधाय, तस्य गुणप्रयुक्तत्वेऽप्रामाण्यस्येव स्वकारणप्रयुक्तत्व स्यात् । अतश्च दोषमाह–**यदि हीति** । पीतशङ्खज्ञान–

टिप्पणी

१ अर्थासस्पर्शिताशका निराक्रियत इति प्राभाकरीय व्याख्यानम् । तस्य खण्डन–काशिकाया पृ ६६–६७ द्रष्टव्यम् । ज्ञानाना स्वत प्रामाण्य प्रतिपाद्यत इति भट्टपादीय, व्याख्यानमुपपादयितुमाह–**विज्ञानस्येति** ।

न किंचित्सत्यं गम्येत। गम्यते तु तत्रापि शङ्खस्वरूपादिकं सत्यम्. दोषाधीने त्वसत्यार्थत्वे, स्वकारणाधीने सत्यविषयत्वे सत्युभाभ्यां मिलिताभ्यां जायमानं सत्यासत्यार्थविषयकं भवतीत्युपपन्नम्। तस्मात्स्वीयात्कारणाद्यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यं जायते, न-तु भाति। न हि ज्ञानमात्मानम्, आत्मीयं वा प्रामाण्यमवगमयति। अर्थप्रकाशमात्रोपक्षीणत्वात्। परतस्तु कारणदोषादयथार्थत्वलक्षणमप्रामाण्यमिति, दोषाभावाद्वेदस्य-यथार्थत्वमिति।

अस्मिन् मतेऽनुपपत्तिदर्शनम्

अस्मिंस्तु पक्षे 'जातेऽपि यदि विज्ञाने' (श्लो. वा २-४९) इत्यादिनाऽनवस्थाप्रसङ्गेन परतःप्रामाण्यदूषण न घटते। गुणज्ञानाधीने हि प्रामाण्ये स्यादनवस्था। गुणस्वरूपायत्ते त्वनवगता एव गुणा इन्द्रियवज्ज्ञानप्रामाण्यं जनयन्तीति, नानवस्थापत्तिः।

तथा 'दोषाभावो गुणेभ्यश्चेन्ननु सैवास्थितिर्भवेत्' (श्लो वा. २-६६) इति-चोदयित्वा,

'तदा न व्याप्रियन्ते हि ज्ञायमानतया गुणाः' (श्लो. वा २-६७) इति-परिहरन् परपक्षे गुणज्ञानादेव प्रामाण्यं, न गुणस्वरूपादिति दर्शयति।

तथा—'तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता।
अर्थान्यथात्व-हेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते'॥ (श्लो वा २-५३)॥ इति-

---

शङ्खांशे सत्यम्। पीतांशे चासत्यम्। अत्र च कारणदोषस्य विद्यमानत्वात् गुणलेशोऽपि नास्ति। ततश्चात्र गुणस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वे गुणाभावादंशे सत्यविषयत्व न स्यादित्यर्थ। प्रामाण्यस्य-स्वकीयकारणप्रयुक्तत्वे, अप्रामाण्यस्य च दोषप्रयुक्तत्वे त्वय दोषो नास्तीत्याह—**दोषाधीने त्विति**। एकदेशिमतमुपसहरति-**तस्मादिति**। जायत इत्यस्य प्रतिपक्ष निराकरोति—**नत्विति**। कुत ? तत्राह—**नहीति**। भातीति पक्षे स्वशब्दस्य स्वकीयवचनत्वमयुक्तम्, ज्ञानव्यतिरिक्तस्य प्रकाशकत्वायोगान्। ततश्च स्वशब्दो ज्ञानवचन इति वाच्य्। तस्मात् घटोऽय पटोऽयमिति विषयमात्र-प्रकाशते। ननु स्वस्वरूप, स्वधर्मभूत प्रामाण्य वा प्रकाशत इति भानपक्षे स्वत प्रामाण्यमयुक्त-मित्यर्थ। स्वत प्रामाण्योपपादनस्य प्रयोजन वदन् एकदेशिमतमुपसहरति—**परतस्त्विति**। **यथार्थत्वमिति**। वक्तृगुणाभावेऽपि सिद्धमिति शेष।

एकदेशिमतमाचार्यग्रन्थानुगुण न भवतीति दूषयति—**अस्मिंस्त्विति**। स्वीयात् कारणात् प्रामाण्य जायत इत्यस्य प्रतिपक्षस्तु केवल गुणात् प्रामाण्य जायत इति परिणमते। तत्र च दूषण वक्तव्यम्। न तत्र दूषणमभिहितम्। गुणज्ञानाधीने प्रामाण्येऽनवस्थादि दूषणमुक्तम्। अतो नाय पक्षो ग्रन्थानुगुण उक्त इति भाव। तर्हि श्लोकोक्ताऽनवस्था कदा घटते, कदा तु नेत्यत्राह—**गुणज्ञानाधीने हीति**। गुणज्ञानाधीने हि प्रामाण्ये, तस्यापि ज्ञानस्य गुणान्तरज्ञानाधीन प्रामाण्य, तस्यापि तथेत्यनवस्थेत्यर्थ.।

श्लोकान्तरानुगुण्यमपि नास्तीत्याह—**तथेति**। स्वतः प्रामाण्यपक्षेऽप्यप्रामाण्यनिवर्तनेन प्रामाण्यदृढीकरणार्थं दोषाभावोऽवधार्य। तदवधारण गुणज्ञानाच्चेत् ? तत्प्रामाण्यावगतिरपि दोषाभावावगतिद्वारा गुणज्ञानपूर्विकेत्यनवस्था प्रसज्यत इति चोद्यार्थ। दोषाभावावधारणार्थं गुण-

वदन् सिद्धान्ते दोषज्ञानादेवाप्रामाण्यं, न दोषस्वरूपादिति व्यक्तमेवाह। तथा—'अपरे कारणोत्पन्नगुणदोषावधारणात्' (श्लो वा २-३४) इत्यादयो बहवः श्लोका अस्मिन् पक्षे न सङ्गच्छन्ते। अतो न वार्तिककाराभिमतोऽयं पक्षः।

अन्ये त्वाहुः-अनधिगततथाभूतार्थनिश्चायकत्वं प्रामाण्यम्। तच्च ज्ञानानां स्वत एव जायते। स्वशब्दश्चात्मवचनः। ज्ञानस्वरूपादेव तथाभूतार्थनिश्चयो जायते। न गुणज्ञानात्, संवादज्ञानात्, अर्थक्रियाज्ञानाद्वा, अनवस्थाप्रसङ्गात्। अर्थान्यथात्वनिश्चयस्तु परतो दोषज्ञानात्, अर्थान्यथात्वज्ञानाद्वेति परत इत्युच्यत इति।

अस्मिन्नपि पक्षे स्वतः प्रामाण्य जायते, न तु ज्ञायत इत्यत्रेदं वक्तव्यम्। यदि प्रामाण्यस्य जन्मनि स्वयमेव कारणं ज्ञानं, तथा सत्यप्रामाण्यस्यापि जन्मन्येव दोषज्ञान-बाधकज्ञानयोः कारणत्वं वक्तव्यम्। तत्र कस्याप्रामाण्यं कारणदोषज्ञानात्, बाधकज्ञानाद्वा जायते। न हि शुक्तौ रजतज्ञानस्य बाधकादिजन्यमप्रामाण्यम्। उत्पत्तावेव तस्याप्रमाणत्वात्। अतथाभूतार्थनिश्चयो ह्यप्रामाण्यं। तच्चाप्रमाणज्ञानात् स्वत एव भवतीति, न तद्बाधकज्ञानादिकमपेक्षते। न ह्युत्पत्तौ प्रमाणं सत् पश्चाद्बाधकेन अप्रमाणीक्रियते। अपि तूत्पत्तावेव भूतमप्रामाण्यं बाधकेन ख्याप्यते। न त्वर्थस्यान्यथाभावनिश्चयो बाधकेनैव जन्यते। सत्यम्। न तु तदेवाप्रामाण्यम्। न ह्यर्थान्यथाभावनिश्चयः पूर्वज्ञानस्याप्रामाण्यम्। किन्तु वस्तुतोऽर्थस्यान्यथाभावः। अन्यथाभूतेऽर्था तथाभावनिश्चायकत्वम्। नैतदुभयमपि बाधकजन्यम्। स्वतः एवार्थस्यान्यथा-

---

ज्ञानमुच्यते, दोषनिवृत्तये वा। नाद्य। दोषानुपलब्ध्यादिभिरेव दोषाभावनिर्णयात्। न द्वितीय। अज्ञातैरेव गुणै दोषनिवृत्त्युपपत्ते। अतो नानवस्थेति परिहारार्थ। परपक्षे—परत प्रामाण्यपक्षे। स्वत प्रामाण्यपक्षे तु गुणस्य ज्ञायमानत्वनियमाभावादनवस्था नास्तीति वदता परत प्रामाण्यपक्षे तन्नियमोऽस्तीत्युक्त भवतीति, ज्ञानपक्ष एवाश्रित इत्यर्थ। अपरे—प्रामाण्यमप्रामाण्य च परत-एवेति वदन्तो नैयायिका.। तस्मादेकदेशिमतमनुपपन्नमिति निगमयति—**अत इति**।

मतान्तरमुपन्यस्यति—**अन्ये त्वाहुरिति**। **निश्चयो जायत इति**। निश्चय—ज्ञानस्य ज्ञातता। अर्थक्रियाज्ञानात्—प्रवृत्तिसामर्थ्यज्ञानात्। तथाच ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण निश्चयोत्पादे तस्यापि ज्ञानान्तरादेव तदुत्पत्ति स्यादित्यनवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थ। अर्थान्यथात्वज्ञानात्—बाधज्ञानात्।

तन्मत निष्कर्षयति दूषयितुम्—**अस्मिन्नपि पक्ष** इति। दूषयति—**अत्रेदमिति**। ज्ञानस्वरूपादेव ज्ञानस्य प्रामाण्य जायत इत्यस्य प्रतिपक्षस्तावदप्रामाण्य दोषज्ञानात्, बाधकज्ञानाद्वा जायत इति वक्तव्यम्। तच्चानुपपन्नम्। न हि रजतज्ञानस्य पूर्व स्वकारणात् प्रमाणतयोत्पन्नस्य पश्चादप्रामाण्य दोषज्ञानात्, बाधकज्ञानाद्वा जायते। किंतु स्वकारणादुत्पद्यमानमप्रमाणमेवोत्पद्यते। बाधकेन तु भूत—विद्यमानमप्रामाण्य पश्चात् ख्याप्यत इत्यर्थ।

नन्वप्रामाण्य नाम न वस्तुतोऽन्यथाभूतार्थनिश्चय., किंतु पूर्वज्ञानस्यातथाभूतार्थनिश्चायकत्वख्यापन, तद्विषयस्यातथात्वज्ञापन वा। तच्च बाधकज्ञानजन्यमित्यप्रामाण्य परत इति-शङ्कते—**नन्वर्थस्येति**। न हि तदुभयमप्रामाण्य पूर्वज्ञानस्य। किंत्वन्यथाभूतेऽर्थे तथाभावनिश्चय, तद्विषयस्यान्यथात्व वा। तदुभयमपि पूर्वज्ञानस्य न बाधकाधीनम्। किंतु स्वाभाविकमेव। ततोऽप्रामाण्यमपि स्वत एव प्राप्तमिति परिहरति—**सत्यमिति**। त्वन्मते ग्रन्थानु

भावात्। स्वत एव चाप्रमाणज्ञानादन्यथाभूतेऽर्थे तथात्वनिश्चयात्। तथा चाप्रामाण्यमपि स्वत एवोत्पद्येत।

'तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते ॥' (श्लो वा २-५३) इति—

श्लोकोऽपि भवता इत्थ व्याख्येयः-बुद्धेः स्वतो जातं प्रामाण्य पश्चादपोद्यत इति। तच्चायुक्तम्। उत्पत्तावेवाप्रमाणत्वात्। अथ निश्चायकत्वमात्र प्रामाण्यम्, तदभावोऽप्रामाण्यम्। तच्च बाधकेन क्रियत इति मतम्। तदयुक्तम्। न हि बाधकेन निश्चयस्य विनाशः क्रियते। तस्य स्वत एव विनश्वरत्वात्।

तस्मादेवं वक्तव्यम् - बुद्धेः स्वीयं प्रमाणत्वं स्वत एवावगम्यते।
परतश्चाप्रमाणत्वं दोष-बाधकबोधतः ॥ ३ ॥

नन्वत्रापि ग्रन्थविरोधः, न्यायविरोधश्च स्यात्। तथा हि-न हि विज्ञानमात्मानं गृह्णाति। न तरामात्मीयं प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं वा। अर्थग्रहणमात्रोपक्षीणत्वात्।

तथा—'ननु प्रमाणमित्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते।
न चेत्थमगृहीतेन व्यवहारोऽवकल्पते ॥' (श्लो वा २-८२) इति-

प्रामाण्याग्रहणदोषं चोदयित्वा—

'प्रमाणं ग्रहणात्पूर्वं स्वरूपेणैव संस्थितम्।
निरपेक्ष स्वकार्येषु गृह्यते प्रत्ययान्तरैः ॥' (श्लो वा २-८३) इति-

प्रमाणत्वाग्रहणमङ्गीकृत्यैव दोषप्रसङ्ग समाधत्ते। तद्विरुद्ध्यते प्रामाण्यस्यात्मना ग्रहणे।

गुण्यमपि नास्तीत्याह—**तस्मादिति**। अर्थान्यथात्वहेतुभिर्दूरत्व-तिमिरादिभिर्यो दोष इन्द्रियादीना जायते, तज्ज्ञानादित्यर्थ। अप्रमाण ज्ञानमुत्पत्तावेव तावदप्रमाणम्। नतु पश्चादप्रमाणीक्रियत इति, पूर्वमुक्तमिति भाव।

'इद रजतमि'ति निश्चिन्वतो रजतज्ञानस्य योऽय निश्चायकत्वाभाव, तदप्रामाण्यम्—तद् बाधकायत्तम्। अतोऽप्रामाण्य परतो जायत इति शङ्कते—**अथेति**। तत्र निश्चायकत्वाभावो-नाम निश्चयप्रध्वस। सच ज्ञानजन्याना ज्ञातताना क्षणविनश्वरतया स्वाभाविक। नतु—बाधकायत्त। ततश्चाप्रामाण्य स्वत प्राप्तमिति परिहरति—**तदयुक्तमिति**।

इत्थमेकदेशिमत निराकृत्य पूर्व प्रतिज्ञात स्वमत परिशेषयति—**तस्मादिति**। अवगम्यते—प्रतिभाति। **अप्रामाण्यमिति**। अवगम्यत इति सबन्ध। शङ्कते—**नन्वत्रापीति**। प्रथम न्यायविरोधमाह—**नहीति**। **गृह्णातीति**। अस्वयप्रकाशत्वादिति शेष। तथा च प्रामाण्य स्वतो भातीत्यनुपपन्नमित्यर्थ।

ग्रन्थविरोधमप्याह—**तथा च नन्विति**। इत्थमगृहीतेन—प्रमाणमित्यगृहीतेन। व्यवहार—प्रवृत्ति। प्रामाण्यग्रहणात् पूर्व ज्ञान स्वरूपेणैव प्रमाणमित्यगृहीतमेव स्थितम्। अथापि तस्यामपि वेलाया स्वकार्येषु—प्रवृत्त्यादिषु निरपेक्ष सत् प्रत्ययान्तरै पश्चात् प्रमाणमिति गृह्यते।

तथा—निश्चयात्मकवस्तुत्वात्प्रामाण्यं जन्यते गुणैः ।'
वस्तुत्वात्तु गुणैस्तेषां प्रामाण्यमुपजन्यते ।। (श्लो वा २-३९) इति ।

निश्चयात्मकप्रामाण्योत्पादनं तु वस्तुस्वरूपत्वा संवादकारणगुणज्ञानकार्यत्वेन स्वध्यवसानमिति पूर्वपक्षे प्रामाण्यस्य जन्मन्येव गुणानां कारणत्वमिति वदन्, सिद्धान्तेऽपि जन्मैव स्वत इति दर्शयति । तस्मात्स्वतो भातीत्ययमपि पक्षोऽनुपपन्नः इति।

अत्राभिधीयते—यत्तावदुक्तं न ज्ञानमात्मान गृह्णाति । विषयप्रकाशात्मकत्वात् । न चात्मन्यगृह्यमाणे तत्संबन्धितया प्रामाण्य शक्यते गृहीतुमिति । यदि वयं ज्ञानम् अहं प्रमाणमित्येवं, मदीय वा प्रामाण्यमित्येवं गृह्णातीति वदेम, तदैवमुपालभ्येमहि । न त्वेवमस्माभिरुच्यते । किं तर्हि ? यद्वस्तुतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं, यद्वशाज्ज्ञानं प्रमाणं भवति, तत् प्रमाणबुद्धिशब्दयोर्भावकतया लब्धप्रमाण्यपदाभिधानीयकमात्मनैव ज्ञानेन गृह्यत इत्युच्यते । किं पुनस्तत् ? अर्थतथात्वम् । इदमेव हि ज्ञानस्यै प्रामाण्यं यदर्थस्य तथाभूतत्वम । तथाभूतार्थस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यात् । इदमेव चाप्रामाण्यं यदर्थस्यान्यथात्वम । तेन स्वत एव ज्ञानादर्थतथात्वरूपमात्मीय प्रामाण्य निश्चीयते । न तु गुणज्ञानात्, संवादज्ञानात्, अर्थक्रियाज्ञानाद्वा तदवगन्तव्यम् । अप्रामाण्य त्वात्मीयमर्थान्यथात्वरूपं स्वतो नावगम्यते । तत्तु कारणदोषज्ञानात्, साक्षादेव वा नैतदेवमिति–ज्ञानादवगम्यत इत्येतदत्र प्रतिपाद्यते ।

आह च—*'मिथ्यैतत्पूर्वविज्ञानमिति नाज्ञायि तेन हि ।
प्रमाणवद्धि तेनार्थस्तथैवेत्यवधारितः ।।
अन्यथात्वं कुतस्तस्य सिद्ध्यज्ज्ञानान्तरादृते ।' बृ टी. इति ।

ततश्च तस्य स्वतो भानमयुक्तमित्यर्थ । विरोधान्तरमप्याह—तथा निश्चयात्मकेति । निश्चयरूपवस्तुत्वात् प्रामाण्यस्येति शेष । जन्मैव–प्रामाण्यजन्मैव ।

यदि प्रामाण्य नामाऽर्थाव्यभिचारित्वादिलक्षणो ज्ञानधर्म इति अत्राङ्गीक्रियेत, तदा स्वतोभानमनुपपन्नम् । किंतु विषयधर्मं कश्चित्प्रामाण्य नाम । सोऽपि प्रामाण्यमित्येवमाकारेण वा, ज्ञानसंबन्धितया वा न स्वत प्रतीयते । किंतु तत्स्वरूप ज्ञानादेव प्रतीयत इति, स्वतो भानमु-

टिप्पणी

*पूर्वस्मिन् ज्ञानेऽर्थोयथाऽवभासते, तस्य तथात्व तेनैव ज्ञानेनाऽवगतमिति, तस्य स्वतस्त्व मिष्यते । अन्यथात्वन्तु मिथ्याज्ञाने न पूर्वज्ञानादेव गम्यते । किन्तु तथात्वमेव । अन्यथात्वन्तु पश्चात् बाधधज्ञानादिभिरेवावगम्यत इति परतस्त्व । तथा च स्वाभिमत स्वत प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यञ्च परत इति प्रतिपाद्याय ग्रन्थाकार प्रतिपादितार्थपरानाचार्यश्लोकान् तदुपष्टम्भकतयोसमुपन्यस्यति स्म—'**मिथ्यैतत् पूर्व**विज्ञानमित्यादि, **एकं पक्षं प्रपद्यते' इत्यन्तम्** ।

टीकाकारोऽपि अप्रामाण्यस्य परतस्त्वोपपादनपरा इमे श्लोका. । तथाहीत्यादिना तान् व्याचष्ठे स्म । अत्रेदमवधेयम्—इयमानुपूर्वीसमुपलभ्यमाने श्लोकवार्तिके न दृश्यते । यत्र तत्र कियानशशशब्दतोऽर्थतश्चोपलभ्यते । अत इयमानुपूर्वी बृहट्टीकास्था एवोदाहृता, टीकाकृता व्याख्याताश्चेति अस्मत्पूज्यपादाश्चिन्नस्वामिशास्त्रिपादा. मामुपादिक्षन् । तदेवोल्लिखितमया । *चिह्नितञ्च–इति ।

तथा —*‘अप्रमाणं पुनः स्वार्थे प्रमाणमिव हि स्वतः ।
मिथ्यात्वं तस्य गृह्येत न प्रमाणान्तरादृते ॥
न ह्यर्थस्यातथाभावः पूर्वेणाऽऽत्तस्तथात्ववत् । (श्लो वा. २. ८५-८६. ?)
तथात्वे ह्युपलब्धत्वान्निष्फला स्यात्पुनः प्रमा ॥
अन्यथात्वे त्वसिद्धत्वात्सावकाशं प्रमान्तरम् ।’ बृ टी. इति ।

तथा विचारोपक्रमे—*‘प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे ज्ञानस्य स्वत एव किम् ।
अथवैकमपि स्पष्टं स्वभावेनानिरूपितम् ॥
पराश्रयादसन्दिग्धमेकं पक्षं प्रपद्यते ।’ बृ टी इति-
वदन् प्रमाणत्वाप्रमाणत्वनिरूपणमेवेह स्वतः परतो वेति चिन्त्यत इति-स्पष्टमेवाह ।

यत्तु—‘ननु प्रमाणमित्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते ।’ (श्लो वा २ ८२) इति-
‘प्रमाणं ग्रहणात्पूर्वं स्वरूपेणैव संस्थितम् ॥’ (श्लो वा २ ८३) इति च-
वार्त्तिकं, तत्प्रमाणमस्मीत्यनेनाकारेणाग्रहणात् । तथा च ‘प्रमाणमहमित्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते’ इत्याह ।

पपन्नमिति परिहरति—**अत्राभिधीयत** इति । वस्तुत तदानीमगृह्यमाणमपि विविच्यमान परमार्थतो यत्प्रमाणतया पर्यवस्यतीत्यर्थ । भावकतया—निरूपकतया निमित्ततयेति यावत् । लब्धप्रामाण्यपदाभिधानीयक—प्रामाण्यमिति पदेन लब्धमभिधेयकमित्यर्थ ।

नन्वर्थगत तथात्वम् । तत्कथ ज्ञानप्रामाण्य भवतीत्यत्राह—**तथाभूतेति** । एतद्वैपरीत्यमेवाप्रामाण्यमित्याह—**इदमिति** । स्वाभिमत स्वत प्रामाण्य, परतोऽप्रामाण्य च निष्कर्षयति—**तेनेति** । पूर्वस्मिन् ज्ञानेऽर्थो यथाऽवभासते, तस्य तथात्व तेनैव ज्ञानेनावगतमिति, तस्य स्वतस्त्वम्, अन्यथात्व तु मिथ्याज्ञानेन पूर्वज्ञानादवगम्यते । किंतु तथात्वमेव । अन्यथात्व तु पश्चात् बाधकप्रत्ययादिभिरवगम्यत इति, तस्य परतस्त्वमित्यर्थः । प्रतिपादितार्थपरानाचार्यश्लोकानाह—**आह चेति** ।

अप्रामाण्यस्य परतस्त्वोपपादनपरा इमे श्लोका । तथा हि—पूर्वविज्ञान मिथ्येति, तेनैव ज्ञानेन न ज्ञायते । किंतु प्रमाणज्ञानेनैव । तेनापि तथात्वमेव प्रतीयत इति, नाप्रामाण्य स्वत । किंतु ज्ञानान्तरात् प्रतीयमानत्वात् परत एवेत्यर्थ । अप्रमाण पुन स्वार्थ इत्यस्याप्ययमेवार्थ । **न ह्यर्थस्येति** । अर्थस्यान्यथाभावः तथात्वमिव पूर्वेण ज्ञानेन नात्त—न गृहीत । अतोऽप्रामाण्यस्य स्वतस्त्व नास्तीति शेष । बाधकज्ञानेन तु तथात्व न प्रतीयते । तस्य गृहीततया—नैष्फल्यप्रसङ्गात् । अन्यथात्व त्वप्रतीततया बाधकेन प्रतीयत इत्यप्रामाण्यस्य परतस्त्वमित्यर्थ. । स्वभावेन—स्वरूपेण । पराश्रयात्—अन्यतरतस्तन्निराकरणपरिशेषादित्यर्थ । **निरूपणमेवेति** । न तु जननम् । अत प्रतिभानमेव युक्तमिति भाव ।

पूर्वोक्त ग्रन्थविरोध परिहरति—**यत्त्विति** । **अनेनाकारेणाग्रहणादिति** । वस्तुत प्रामाण्यमस्ति नवेत्यनेनाकारेण ग्रहण नास्तीति भाव. । इतिकरणादेतज्ज्ञायत इत्याह—**तथा चेति** ।

ननु यदि प्रामाण्यं ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽवगम्यते, यदुत्पत्तौ प्रमाणतया न चकास्ति, तदप्रमाणमिति, उत्पत्तावेव परिशेषान्निश्चेतुं शक्यं विनापि कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यामिति, अप्रामाण्यमपि स्वत एवापद्येत।

मैवं वोचः। न हि स्वशब्दोऽयं प्रामाण्यपरतया प्रयुक्तः प्रामाण्यादेव प्रामाण्यं भातीति। नापि प्रमाणपरतया। यदि हि तथा स्यात्, ततोऽप्रमाणेषु प्रामाण्यानवभासात् परिशेषसिद्धमप्रामाण्यं स्यात्। विज्ञानपरस्त्वयं स्वशब्दः। विज्ञानादेव प्रामाण्यं भातीति। ततश्चाप्रमाणज्ञानादपि प्रामाण्यमेवात्मनोऽसदपि बोध्यत इति, नाप्रामाण्यस्य परिशेषसिद्धिः। अप्रामाण्यन्तु प्रतीतप्रामाण्यापवादरूपेण पश्चाद्बोध्यते।

यथाऽऽह— तस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं सर्वत्रौत्सर्गिकं स्थितम्।
बाधकारणदुष्टत्वबोधाभ्यां तदपोद्यते' ॥ इति ॥

स्थितं-प्राप्तं प्रतिपन्नमित्यर्थः। सर्वत्रेति। न केवलं प्रमाणेषु, ज्ञानमात्रे इति यावत्।

तथा—'अप्रामाणमपि स्वार्थे प्रमाणमिव हि स्वतः'। इति।

ज्ञानमात्राधिकारेण विचारस्य प्रवृत्तिः, नतु प्रमाणज्ञानाधिकारेणेति निष्कर्षः।

न च प्रमाणज्ञानान्यधिकृत्य चिन्तेयं प्रमाणानां प्रामाण्यं, स्वतः, परतो वेति। किन्तर्हि? यानि तावत् 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति परस्परोपमर्दकानेककोटिसंस्पर्शिज्ञानेभ्यः, स्मृतिज्ञानेभ्यश्चातिरिक्तानि 'घटोऽयं पटोऽयमि'त्येवंरूपाणि ज्ञानानि, तानि सर्वाण्यधिकृत्य चिन्तेयम्[१]।

'सर्वविज्ञानविषयमिदं तावत्परीक्ष्यताम्।' (श्लो वा. ३३) इत्युपक्रमात्।

ननु यदि प्रामाण्य स्वत ? तर्हि यानि प्रमाणभूतज्ञानानि, तेषामेव विषयग्रहणसमये प्रामाण्य गृह्यत इति वक्तव्यम्। यानि त्वप्रमाणभूतज्ञानानि, तेषु प्रामाण्याभावेन तद्ग्रहणासभवात् तद्विपरीतमप्रामाण्यमेव परिशेषात् कारणदोषाद्यनुसधानात् पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिसमय एव गृह्यत इति वक्तव्यम्। ततश्चाप्रामाण्यमपि स्वत. प्राप्तमिति शङ्कते—नन्विति।

परिहरति—मैवमिति। यदि प्रमाणभूतेष्वपि ज्ञानेषु प्रामाण्यात् तद्ग्रहण वदाम, यदि वा तेष्वेव प्रमाणज्ञानात् प्रामाण्यग्रहण, तदा त्वप्रमाणज्ञानेषु तद्ग्रहणाभावात् परिशेषादप्रामाण्यं स्वतो गृह्येत। नत्वेवम्। कितु ज्ञानमात्र स्वविषयमात्र गृह्णाति। तत् सर्वत्र विद्यमानम्, अविद्यमान वा प्रामाण्य स्वतो गृह्णात्येवेति नाप्रामाण्यपरिशेष। ततश्च प्रामाण्य स्वत एव पूर्वं गृहीत पश्चात् कारणदोषादिना येषु ज्ञानेष्वपोद्याप्रामाण्यं गृह्यते, तदप्रमाणमिति निश्चीयते—इत्यप्रामाण्य परत इत्यर्थ।

अस्मिन्नर्थे समतिमाह—यथाहेति। औत्सर्गिक—स्वभाविक अनागन्तुकमित्यर्थ। अत एवाय विचार [२]कारिकायां ज्ञानमात्रसाधारण्येन प्रवृत्त इत्याह—नचेति। सशयस्य तावदुत्पत्तिसमये एवातथात्वप्रतीते, स्मृतेस्त्वनुभवपारतन्त्र्येणार्थतथात्वातथात्वयोस्तदधीनत्वात् तत्परिवर्जनेन

टिप्पणी

१ 'सामान्यानुगताशक्ति या काचन निरूपिता। तदन्वितो विशेषोऽपि तद्द्वारव्यपदेशभाक् ॥' इति न्यायेनेति बोध्यम्। २. श्लोकवार्तिके।

यदि च प्रमाणान्येव विषयीकृत्य चिन्त्येत, ततो विषयस्योभयवादिसिद्धत्वात् यान्युभयोः प्रमाणतया प्रसिद्धानि, तेषां प्रामाण्यं स्वत इत्येतावत् सिद्धान्त्येत। ततश्च वेदस्योभयवादिसिद्धप्रामाण्याभावेन विचाराविषयत्वान्नास्य स्वतः प्रामाण्यं साधितं स्यात्। तत्र वेदप्रामाण्यानुपयोगिनी चिन्ता काकदन्तपरीक्षावदकर्तव्या स्यात्। ज्ञानमात्रं त्वधिकृत्य स्वतः प्रामाण्ये, परतश्चाप्रामाण्ये साध्यमाने वेदस्यापि स्वतस्तावद्विषयतथात्वरूप प्रामाण्यमवगत स्यात्। कारणदोषज्ञानादेरभावान्निरपवादं स्थितं भवतीति प्रयोजनवतीयं चिन्ता।

ननु नार्थतथात्वमात्र प्रामाण्यम्। स्मृतेरपि तथात्वप्रसङ्गात्। सत्यम्। न तावन्मात्रं प्रामाण्यम्। अस्मिंस्तु प्रकरणे तावन्मात्रमेव स्वतः, परतो वेति चिन्त्यते। प्रमाणशब्दो ह्यधिगततयाऽननुसन्धीयमानतथाभूतार्थनिश्चायकवाची। तस्य भावः—प्रामाण्यम्। कश्च तस्य भावः? प्रमाणान्तराधिगततयाऽननुसन्धीयमानत्वं, तथाभावश्चार्थस्य, ज्ञानस्य तन्निश्चयजनकतेति त्रितयं मिलितं प्रमाणबुद्धि शब्दयोर्भावकं प्रामाण्यम्।

तत्र यदेतदर्थस्यावगततयाऽननुसन्धीयमानत्वं, तद्योग्यानुपलब्धिगम्यत्वेन न ज्ञानस्वरूपाद् गम्यते। न हि घटज्ञानं घटस्यान्यतोऽनवगततां प्रतिपादयति।

निश्चयात्मकसर्वज्ञानविषयोऽय विचार इत्यर्थ । प्रमाणज्ञानाधिकारेणैव विचारप्रवृत्तौ विचारस्यैव नैष्फल्य प्रसज्यत इत्याह—यदीति। ज्ञानमात्राधिकारेणैव विचारप्रवृत्तौ साफल्यमित्याह—ज्ञानमात्रं त्विति।

शङ्कते—ननु नार्थतथात्वमात्रमिति। अबाधितानुभवपरतन्त्रायाः स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थ.। अङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति। स्मृतिव्यतिरेकेणैव शास्त्रे प्रामाण्याभ्युपगमान्न तावन्मात्र प्रामाण्यप्रयोजकमित्यर्थ । तर्हि 'अर्थस्य च तथाभाव. प्रामाण्यम्' इति प्रकरणोपक्रमे कथ प्रतिज्ञानम्? तत्राह—अस्मिंस्त्विति। वेदप्रामाण्योपयोगिन्यस्मिन् प्रकरणे तावन्मात्रोपपादनेनैव वेदप्रामाण्यसिद्धेस्तावन्मात्रमेव चिन्त्यत इत्यर्थ । तत्रैव चिन्तयितुकाम सामान्येन प्रमाणशब्दार्थ तावदाह—प्रमाणशब्दो हीति। अननुसधीयमानश्चासौ तथाभूतार्थश्च। तस्य निश्चायक यत् ज्ञान, तद्वाचीत्यर्थ । त्रितयमिति। अर्थस्य प्रमाणान्तराधिगततयाऽननुसधानम्, अर्थस्य तथात्व, ज्ञानस्य तन्निश्चायकत्व च त्रितयमपि प्रामाण्यमित्यर्थ । भावक—निमित्तमिति यावत्। एव चोक्तेषु त्रिष्वप्यशेषु योऽर्थतथात्वाश, तत्रैव स्वत परतो वेति विचार । नान्यत्र। स एव वेदप्रामाण्योपयोगीति प्रतिपादयति—तत्रेत्यादिना। तत्र प्रथममननुसधानाशे विचाराप्रवृत्तिमाह—तत्र यदेतदिति। अयमर्थो ज्ञानान्तराधिगतश्चेदधिगततया प्रतीयेत स्मृतिगोचरार्थवत् नच प्रतीयत इति योग्यानुपलब्धिगम्यमित्यर्थ । नन्वर्थतथात्ववत् ज्ञानस्वरूपगम्य किमिति न स्यादित्यत्राह—न ज्ञानस्वरूपादिति। कुत इत्याशङ्क्य, तदुपपादयति—नहीति। तस्य घटग्रहणमात्रोपक्षीणत्वादननुसधानाशे सामर्थ्य नास्तीत्यर्थ.।

तर्हि गुणज्ञानात् तदवगति स्यादिति, परतो भवत्वित्यत्राह—नापीति। तेषा दोषप्रतिबन्धोपक्षीणत्वादननुसधानाशे सामर्थ्य नास्तीत्यर्थ । तस्यापि ज्ञाततारूपस्य न तस्मात् ज्ञानादवगति। नापि गुणादिज्ञानादिति, न तत्रापीय चिन्ता। तथा ज्ञानाशस्यापि स्वयप्रकाशत्वात् न तत्रापि स्वत परतो वेति चिन्तेति भाव। ततश्च 'नन्वतथाभूतम्' इत्यादिभाष्यग्रन्थेनार्थातथात्व-

नाऽपि गुणज्ञानादिभिस्तदवगतिः। तेन न तत्र स्वतः परतो वेति चिन्ता। यदेव तु 'नन्वतथाभूतम्' (शा. भा १. १-२). इत्यनेनाऽयथार्थत्वलक्षणमप्रामाण्यमाशङ्कितं, तत्परिहारायाऽर्थतथात्वलक्षणमेव प्रामाण्यं स्वत इति साध्यते।

यस्तु 'निश्चयात्मकप्रामाण्योत्पादनम्' इति ग्रन्थः, सोऽप्यविरुद्धः। तथा हि यदर्थतथात्वनिश्चायकं, तदेव तद्विषयस्य निश्चयस्योत्पादकं भवति। यदेव हि ज्ञेयापेक्षया ज्ञापकं, तदेव ज्ञानापेक्षया जनकं भवति। निश्चयोऽपि च प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, प्रामाण्यमेव। तेनार्थतथात्वलक्षणं प्रामाण्यं गुणज्ञानान्निश्चीयत इति प्रतिपादयतः पूर्वपक्षिणो नासंगतो 'निश्चयात्मकप्रामाण्योत्पादनं तु वस्तुस्वरूपत्वात्संवादगुणज्ञान-कार्यत्वेन स्वध्यवसानम्' (न्या र. पु ५१) इति ग्रन्थः। यदि पुनरिदमेव साक्षा-दुच्यते निश्चयात्मकं प्रामाण्यं स्वतो जायत इति, तथा सत्यप्रामाण्यमपि परतो जायत इति-वक्तव्यम्। अन्यथाऽस्य प्रतिपक्षत्वमेव न स्यात्। प्रामाण्यं स्वतो जायतेऽप्रामाण्यं परतोऽवगम्यत इति। तस्मात् स्वतः परतश्च प्रामाण्यमप्रामाण्यं चावगम्यत इत्येव प्रकरणार्थः। एवं हि न्यायो ग्रन्थश्च समञ्जसो भवति।

स्वमतेन पूर्वोत्तरपक्षवर्णनम्

तदयमत्र पूर्वोत्तरपक्षसंक्षेपः। घटादघटाच्च घटज्ञानदर्शनान्न तन्मात्रेण घटो निश्चेतु शक्यते। तेनार्थक्रियादर्शनादेव तद्धेतुभूतघटनिश्चयपुरःसरं पूर्वस्य घटज्ञानस्य घटादुत्पत्तिर्निश्चेतव्या। अर्थक्रियाज्ञानन्त्वव्यभिचारात्स्वतः प्रमाणमर्थक्रियां निश्चाय-

लक्षणमप्रामाण्यमाशङ्कितम्। तत्प्रतिपक्षभूत यदर्थतथात्वलक्षण प्रामाण्य, तत्रैवाशे स्वत, परतो वेति चिन्तेत्याह–यदेव त्विति।

नन्वत्र प्रकरणेऽर्थतथात्वलक्षणमेव प्रामाण्य तदेव स्वतो भातीत्यभिमत चेत्? तर्हि पूर्वमभिहितो 'निश्चयात्मकप्रामाण्योत्पादनमि'त्यादिपूर्वपक्षग्रन्थविरोध कथ परिहृत. स्यात्? इत्यत्राह–यस्त्विति। अविरोधमेव दर्शयति–तथा हीति। नन्वर्थतथात्वनिश्चायकस्य कारण-गुणादे कथ निश्चयजनकत्वमित्यत्राह–यदेवेति। तत कि? तत्राह–निश्चयोऽपीति। तस्मान्न विरोध इत्याह–तेनेति। एतदुक्त भवति–अत्र निश्चयशब्देन न विषयधर्मोऽभिधीयते, किंतु ज्ञानविशेष। निश्चायकस्तु कारणगुणादि। ततश्च कारणगुणादिभिरर्थतथात्वरूपप्रामाण्यनिश्चय-ज्ञानमुत्पद्यत इति वचन युक्तमेवेति।

किमित्येव व्याख्यायते स्वत प्रामाण्य नाम स्वतो जननमेव किं न स्यादित्याह–यदि-पुनरिति। वक्तव्यमिति। राद्धान्तेऽपीति शेष। अन्यथेति। परतो ज्ञायत इत्युक्ते स्वतो ज्ञायत इत्येव सिद्धान्तो वक्तव्य, नान्यथेत्यर्थ। इत्थमेकदेशिमत निराकृत्य, स्वमते तन्निर्णय, ग्रन्थानुगुण्य चाह–प्रामाण्यं स्वत इति?।

स्वमतेन पूर्वपक्ष–राद्धान्तौ प्रतिजानाति–तदयमिति। तत्र पूर्वपक्षमाह–घटादिति। सत्यसत्यपि घटे घटज्ञानोदयान्न घटज्ञान घटतथात्वनिश्चायकमित्यर्थ। ततश्च परतस्तन्निश्चयोऽ-ङ्गीकार्य इत्याह–तेनेति। तज्ज्ञानानन्तरभाविनी तत्तदर्थसाध्या क्रिया–अर्थक्रिया। सा चार्थादे-वोत्पत्तुमर्हतीति, कार्यभूतयाऽर्थक्रियया कारणभूतेऽर्थस्य तथात्वे निश्चिते, पश्चात् पूर्वजनितज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थ। नन्वर्थक्रियाज्ञानस्याप्यर्थक्रियान्तरज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयेऽनवस्था स्यादित्याशङ्क्य, स्वत प्रामाण्याङ्गीकारान्नानवस्थेत्याह–अर्थक्रियाज्ञानन्त्विति। पूर्वज्ञानस्य

यच्छक्नोति पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चाययितुम्। तथा ज्ञानान्तरसंवादोऽपि नार्थान्तरादुत्पत्तौ घटत इति, ततोऽप्यर्थतथात्वनिश्चयः। तथा गुणवत्कारणजन्यं विज्ञानं यथार्थमेव भवतीति कारणगुणावधारणादपि शक्यतेऽर्थस्य तथाभावो निश्चेतुम्। तस्मात्परत एव ज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयः, न स्वतः तस्यार्थतथात्वलक्षणं प्रामाण्यं निश्चेतु शक्यम्। अनैकान्तिकत्वात्। अनिश्चिते चार्थे, नास्ति प्रामाण्यमित्यप्रामाण्यमेव ज्ञानस्य स्वतः। किञ्च निश्चयप्रागभावो न दोषज्ञानेन शक्यते जनयितुम्। निश्चयस्तु वस्तुत्वाच्छक्यते–गुणज्ञानादिना जनयितुम्। तस्मात्परत एवार्थतथात्वरूपप्रामाण्य निश्चीयत इति पूर्वः पक्षः।

सिद्धान्तस्तु–न ज्ञानमव्यभिचारमुखेनैवार्थं निश्चाययति। किन्तु स्वत एव। यदि हि स्वतो निश्चेतु न शक्नुयात्, तथा सति निश्चयात्यन्ताभाव एव स्यादित्यान्ध्यमेवाशेषस्य जगतो भवेत्। न हि स्वतोऽनिश्चितोऽर्थः परतो निश्चेतुं शक्यते। परस्यापि तद्वदेवासामर्थ्यात्। यथा हि घटज्ञानमसत्यपि घटे दृष्टमित्यनिश्चायक, तथाऽर्थक्रियाज्ञानमप्यसत्यामेवार्थक्रियायां स्वप्नावस्थायां दृष्टमिति, न तेनापि सा निश्चेतु शक्या। न तरां तया घटनिश्चय इत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः।

व्यभिचारशङ्कासभवात् खलु तत्प्रामाण्यनिश्चयार्थमर्थक्रियाज्ञानमपेक्षितम्। अत्र तु तच्छङ्काभावादर्थतथात्वनिश्चयाय नान्यापेक्षेति, स्वत प्रामाण्यमित्यर्थ। तथा सवादात्, कारणगुणाच्च तन्निश्चयमाह–**तथेति**। ननु स्वतो निश्चय कुतो न स्यादित्याशङ्क्य, पूर्वोक्त व्यवहित व्यभिचार दर्शयति–**न स्वतस्तस्येति**। एव प्रामाण्यस्य परतस्त्वमभिधाय, अप्रामाण्यस्यैव स्वतस्त्वमिति पूर्वपक्षान्तरमाह–**अनिश्चिते चार्थ इति**। निर्णायकानामर्थक्रियादीनामभावेऽर्थतथात्वानिर्णयादप्रामाण्य स्वाभाविकमिति, तस्य स्वतस्त्वमित्यर्थ। युक्त्यन्तरमप्याह–**किंचेति**। प्रामाण्य नामार्थतथात्वम्। तन्निश्चयाभावोऽप्रामाण्यम्। स च निश्चयप्रागभावरूप। स चानादितया न दोषेण जनयितु शक्यत इति, न तज्ज्ञानेन निर्णेतु शक्यते। अतोऽप्रामाण्य स्वत एव स्यात्। प्रामाण्यनिश्चयज्ञानस्य भावरूपतया कारणगुण-सवादार्थक्रियाज्ञानादिभिर्जननात् प्रामाण्य तु परत एव निर्णीयत इत्यर्थ। पूर्वपक्षमुपसहरति–**तस्मादिति**। एवमप्रामाण्य च स्वत इति शेषः।

सिद्धान्तस्वरूपमाह–**सिद्धान्तस्त्विति**। न ज्ञानानामर्थक्रियादिभिरव्यभिचारनिश्चयमुखेनार्थनिश्चायकत्वम्। किंतु स्वभावत एव। धियां तत्त्वपक्षपातस्वभावादित्यर्थ। स्वतो निश्चयाशक्तौ दोषमाह—**यदि हीति**। निश्चयस्य स्वाभाविकत्वाभावे सति ज्ञानोत्पत्तावपि तत्तदर्थानिश्चयात् विद्यमानमपि ज्ञानमविद्यमानप्रायमिति, सर्वं जगत् जन्मान्धमेव स्यादित्यर्थ।

ननु माभूत् स्वतो निश्चयः। परतस्तु स्यात्। ततश्च कथमान्ध्यमित्यत्राह—**नहीति**। जलाहरणाद्यर्थक्रियाज्ञान स्वय निश्चितार्थमेव सत् कारणतया घटज्ञानस्यार्थ निश्चिनुयात्। तच्चाशक्यम्। स्वस्यापि पूर्वज्ञानाविशेषादित्यर्थ। अविशेषमेव दर्शयति—**यथेति**। एव चार्थक्रियाज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरेणैव याथार्थ्यस्य निर्णेयत्वेनानवस्था तदवस्थेति भाव। तया· अर्थक्रियया।

अथार्थक्रियाशब्देन नोदकाहरणादिकमुच्यते। किन्तु ज्ञानमेव सुखात्मकम्। सर्वत्र सुखज्ञानं स्वात्मनि स्वत एव प्रमाणमव्यभिचारादित्युच्येत, तथा सति भवतु नामाऽर्थक्रियानिश्चयः। तथापि तु न तया पूर्वज्ञानस्य शक्यं याथार्थ्यं विज्ञातुम्। अयथार्थादपि स्वप्ने चन्दनलेपादिज्ञानात् सुखोत्पत्तेः।

अपि च गृहीताविनाभावयाऽर्थक्रियया पूर्वविज्ञानस्य विषयनिश्चयः। अनुमानं ह्येतत्कार्यात्कारणगोचरम्। न चागृहीते सम्बन्धिनि सम्बन्धग्रहणसम्भवः। तेन सम्बन्धग्रहणसमयेऽवश्यं घटज्ञानादेव घटनिश्चयोऽङ्गीकर्तव्यः।

एवं गुणज्ञान-संवादज्ञानयोरपि वाच्यम्। न हि गुणज्ञानाद्गुणोऽपि निश्चेतुं शक्यते। किं पुनः पूर्वज्ञानप्रामाण्यम्। तथा संवादोऽपि। संवादो नाम तद्विषयं ज्ञानान्तरम्। तस्य पूर्वज्ञानात् को विशेषः? येन पूर्वज्ञानानिश्चितमनेन निश्चीयते। यद्यपि वस्तुत्वाज्जन्यो निश्चयः, तथापि ज्ञानेनैव जन्यते, नान्येन। तस्मात्स्वत एव प्रामाण्यं, परतश्चाप्रामाण्यं दोषज्ञानात्, बाधकज्ञानाद्वा निश्चेयम्।

नन्वर्थक्रियाशब्देन ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिमात्र नोच्यते। किंतु तत्प्रवृत्तिसाध्य सुखादिकम्। तद्गोचर ज्ञानमर्थक्रियाज्ञानम्। तादृश ज्ञान च स्वत एव स्वार्थे प्रमाणम्। व्यभिचाराभावात्। नहि सुखदुखानुव्यवसायज्ञानाना व्यभिचारसभव। एव च ज्ञानेन सुखे निश्चिते, तेन स्वहेतुभूतार्थव्यापारो निश्चीयते। तेन च पूर्वज्ञानस्य याथार्थ्य निश्चीयत इति, नानवस्थेति शङ्कते—**अथेति**। **ज्ञानमेव सुखात्मकमिति**। ज्ञातैकसत्सुखमेवेत्यर्थ। तज्ज्ञान—सुखज्ञानम्। स्वात्मनि-स्वार्थे। परिहरति—**तथेति**। तथा सति तादृशस्य ज्ञानस्याव्यभिचारनिश्चयात् स्वत प्रामाण्ये सत्यर्थक्रियाया सुखस्य सत्यत्वनिश्चयो भवतु नाम। तथापि पूर्वज्ञानस्य याथार्थ्य तया दुर्निरूपम्। सुखपर्यन्ताया अपि स्वप्नार्थक्रियाया सत्यत्वाभावेन सुखस्यार्थव्यापारव्यभिचारितया तस्यैव तेन निर्णेतुमशक्यत्वेन तद्बलादर्थनिर्णयस्य दूरतरत्वादित्यर्थ.।

किंचार्थक्रियालक्षणानुमानप्रवृत्ते पूर्वमेवार्थस्य क्वचिन्निर्णयोऽङ्गीकार्य। अन्यथा व्याप्तिग्रहणस्यैवासभवादनुमानाप्रवृत्ते। तत्र चार्थनिर्णयो नार्थक्रियया। तस्या अगृहीतव्याप्तिकत्वेनाननुमापकत्वात्। तस्मात् तत्र स्वत प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति, पश्चादपि तथैव भवत्विति युक्त्यन्तरमप्याह—**अपि चेति**। **गृहीताविनाभावयेति**। जलाहरणाद्यर्थक्रिया घटरूपार्थपूर्विका तादृशार्थक्रियात्वात्। या तावदेतादृश्यर्थक्रिया, सा तदर्थपूर्विकेत्येव गृहीताविनाभावयेत्यर्थ। तत किं? तत्राह—**अनुमानमिति**। ततोऽपि किं? तत्राह—**न चेति**। फलित दर्शयति—**तेनेति**। सामान्यतो व्याप्तिग्रहणसमये घटज्ञानात् स्वतो घटनिश्चयाभावे व्याप्तिग्रहणमेव न सेत्स्यति। कुतोऽनुमानमित्यर्थ।

इत्थमर्थक्रियाज्ञानस्यानिश्चायकत्वमुपपाद्य, तद्वदेव सवाद-कारणगुणज्ञानयोरपि निश्चायकत्व नास्तीत्याह—**एवमिति**। एते चार्थक्रियाज्ञानवत् स्वय निश्चितस्वार्थे एव पूर्वज्ञानविषय निश्चिनुयाताम्। नच्चाशक्यम्। द्वयोरपि पूर्वज्ञानाविशेषादिति भाव। अविशेषमेवाह—**नहीति**। **शक्यत इति**। पूर्वज्ञानवदेवेत्यर्थ। पूर्वोक्तदोषमुद्धरति—**यद्यपीति**। निश्चयो नाम ज्ञानजन्यो विषयगतोऽतिशयोऽत्राभिप्रेत। निगमयति—**तस्मादिति**।

नन्ववस्तुत्वान्न दोषजन्यमप्रामाण्यं भवति। अतज्जन्यं च न ततोऽवधारयितुं शक्यम्। उच्यते। न तावन्निश्चयप्रागभावरूपमप्रामाण्य दोषैर्गम्यत इति ब्रूमः। किन्त्वर्थान्यथात्वरूपम्। तद्धि शक्य दोषज्ञानेन निश्चेतुम्। दोषनिमित्तकत्वादयथार्थत्वस्य। दुष्टेषु कारणेष्वयथार्थत्वदर्शनात्। वेदेऽपि स्वतस्तावत्प्रामाण्यं दोषाभावादनपोदितं स्थितम्।

गुणाभावनिमित्तमप्रामाण्यमिति शंका

कथं पुनरवगम्यते दोषनिमित्तमयथार्थत्वं, नतु गुणाभावनिमित्तमिति? सर्वत्र हि गुणविधुरेषु दुष्टेषु च कारणेष्वयथार्थत्वं ज्ञायते। तत्र कुतोऽयं विवेकः दोष एव निमित्तं, न गुणवैधुर्यमिति? तस्माद्यद्यपि परत एवाप्रामाण्योपलक्षणं, तथापि गुणाभावादेवोपलक्षणसंभवात्, वेदे चाप्तप्रणीतत्वगुणायोगात्स्वरसप्राप्तप्रामाण्यस्यापि वेदस्य परत एव गुणाभावादप्रामाण्यमापद्यत इति।

तन्निरासः

तदभिधीयते। दृष्टानुसारिणी हि कल्पना भवति। न दृष्टवैपरीत्येन। तेन वेदस्य स्वत एव प्राप्तं प्रामाण्यं यथा न विरुद्ध्यते, तथा चेत्कल्पयितुं शक्यते, ततो विरुद्धं न कल्पयितु युक्तम्। तेन यद्यपि प्रसिद्धेष्वयथार्थज्ञानेषु गुणाभावो दोषाश्च दृष्टाः, तथापि वेदे गुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनात्, तन्मा बाधीति दोषनिमित्तमेवायथार्थत्वं शुक्तिरजतादिज्ञानानां कल्प्यते। अन्यथा हि ज्ञानत्वनिबन्धनमप्ययथार्थत्वं कल्प्येत। सर्वेष्वप्रमाणेषु ज्ञानत्वदर्शनात्। तत्र यथैव यथार्थेष्वपि प्रत्यक्षादिषु ज्ञानत्वदर्शनान्न

नन्वप्रामाण्य दोषजन्य चेत, तज्ज्ञानेन निश्चेतु शक्यते। न तत् दोषजन्यम्। अतो दोषज्ञानस्य तन्निश्चायकत्व न सभवतीत्यप्रामाण्यस्य परतस्त्व न युज्यत इति, पूर्वोक्तमेव दूषणमाशङ्कते—नन्विति। परिहरति—उच्यत इति। अर्थान्यथात्वम्–अविद्यमानार्थप्रकाशकत्वम्। तच्च दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायितया दोषनिश्चयेन तत् निश्चीयत इत्यर्थ.। स्वत प्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रयोजनाह—वेदेऽपीति।

ननु स्यान्नाम स्वत प्रामाण्य, परत एवाप्रामाण्यञ्च। तथाऽप्यप्रामाण्य कथ दोषैकनिमित्तम्। गुणाभावनिमित्त किमिति न स्यात्। दोषस्येव गुणाभावस्यापि साहचर्यसभवादिति शङ्कते–कथं पुनरिति। अस्तु गुणाभावनिमित्तमप्रामाण्यम्। ततः किं? तत्राह—तस्मादिति। उपलक्षण-निश्चय। उपलक्षणसंभवादिति। अप्रामाण्यस्येति शेष।

परिहरति–तदभिधीयत इति। न्यायानुसारेणाप्रामाण्यस्य दोषनिमित्तत्व प्रतिपादयितुकाम प्रथमं तावत् न्यायमाह—दृष्टानुसारिणीति। दृष्टानुसारिणी–प्रमाणप्रतिपन्नार्थानुरोधिनी। अस्त्वेव न्याय। तत किं? तत्राह—तेन वेदस्येति। स्वतः प्राप्तमिति। बोधात्मकत्वेन स्वत प्राप्तमित्यर्थ.। ततोऽपि कि? तत्राह—तेनेति। एतदुक्त भवति—यद्यपि साहचर्यमुभयोरप्यविशिष्ट शुक्तिरजतादिज्ञाने, तथाप्यप्रामाण्यस्य गुणाभावप्रयुक्तत्वे सप्रतिपन्नवेदप्रामाण्यविप्लवप्रसङ्गात् दोषप्रयुक्तत्वमेषितव्यमेवेति।

ननु साहचर्याविशेषात् दृष्टविरोधेऽपि गुणाभावप्रयुक्तत्वं किमिति न स्यादित्याशङ्क्य, तदानीमतिप्रसङ्गमाह–अन्यथेति। ज्ञानत्वस्य साहचर्यं दर्शयति—सर्वेष्विति। तस्मादतिप्रसङ्ग-

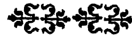
तन्निमित्तमयथार्थत्वम्। एवं गुणाभावोऽपि यथार्थे वेदे दृष्टत्वान्नायथार्थत्वस्य निबन्धनम्। असिद्धं तस्य यथार्थत्वमिति चेत्? प्रत्यक्षादीनां वा कुतः सिद्धम्। स्वत इति चेत्? तद्वेदेऽपि समानमन्यत्र नास्तिक्याभिनिवेशात्। तस्मान्न तन्निबन्धनमप्रामाण्यम्।

गुणस्य प्रामाण्याप्रयोजकत्वमुखेन प्रकरणार्थस्योपसंहारः

अपि च शुक्तिकारजतादिज्ञानेषु गुणाभावेऽपि शुक्लत्वभास्वरत्वादिरूपाणां तथाभूतानामेव दर्शनान्न गुणायत्तं यथार्थत्वम्। स्वकारणादेव यथार्थत्वं, दोषात्त्वयथार्थत्वमिति। तथा सति शुक्तिकारजतादिज्ञानानि स्वकारणवशाद्दोषाच्च तथाभूतं शुक्लत्वाद्यतथाभूतं च रजतत्वादिकं गोचरयन्तीत्युपपन्नं भवति। तस्मात्स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं सर्वज्ञानानाम्। तच्च वेदस्यानपोदितमिति सिद्धम्।

पार्थसारथिमिश्रेण स्वतः प्रामाण्यनिर्णयः।
व्याख्याविवादसंजातमोहव्यावृत्तये कृतः॥ ४॥

इति महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रेण प्रणीतायां न्यायरत्नमालाया
स्वतः प्रामाण्यनिर्णयो नाम द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्।

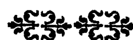

सद्भावात् यथा ज्ञानत्वमप्रयोजक, मैव गुणाभावोऽपीत्याह—**तत्र यथैवेति**। नास्तिकाशङ्कामनूद्य परिहरति—**असिद्धमिति**। **स्वत इति चेदिति**। परत सिद्धौ पूर्वोक्तदूषणसद्भावादितिशेष। निगमयति—**तस्मादिति**।

किच गुणाभावस्याप्रामाण्यहेतुत्वे गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्व स्यात्। तच्च न युज्यत इति, न तदभावस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह—**अपि चेति**। तत्र प्रथम याथार्थ्यस्य गुणप्रयुक्तत्व निराकरोति—**गुणाभावेऽपीति**। तथाभूताना—सत्यानाम्। अत प्रामाण्यस्यानन्यप्रयुक्ततया स्वकारणप्रयुक्तत्वमेव परिशिष्यत इत्याह **स्वकारणादेवेति**। ततश्चाप्रामाण्यस्यापि गुणाभावप्रयुक्तत्वासभवात् दोष एव तद्धेतुरङ्गीकार्य इत्याह—**दोषात्त्विति**। एवं चाङ्गीकारे शुक्तिरजतादिज्ञानानामशे याथार्थ्यम्, अशान्तरेत्वयाथार्थ्यं च युज्यत इत्याह—**तथा सतीति**। प्रयोजन वदन् प्रकरणार्थमुपसहरति—**तस्मादिति**।

ग्रन्थकर्ता 'विज्ञानस्य प्रमाणत्व स्वत' इति प्रतिज्ञात प्रकरण परिसमापयति—**पार्थसारथिमिश्रेणेति**। मोहनिवृत्तये—सशयनिवृत्तये।

इति धर्मपुरी श्रीरामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने
स्वतः प्रामाण्यनिरूपणं नाम द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्॥

अथ विधिनिर्णयो नाम तृतीयं प्रकरणम्

कर्तव्यार्थस्य प्रतिज्ञा

विधितत्त्वे विमन्यन्ते बहुधा वादिनो यतः ।
अतो वार्तिककारीयैः क्रियते तत्र निर्णयः ॥ १ ॥

गुरुमतस्यानुवादः

कः पुनरयं विधिः ? केचिदाहुः[1]–प्रमाणान्तरागोचरो लिङादिशब्दमात्रालम्बनः कार्यात्मा यागादिभावार्थगोचरः स्वर्गकामादिनियोज्यमात्मनि प्रेरयन्नियोगो विधिः-इति। कथं पुनरेवंविधे विधौ लिङादीनां व्युत्पत्तिः ?

अत्राहुः- लोके तावल्लिङादिशब्दश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धं प्रवर्तमानमुपलभमानो व्युत्पित्सुः पार्श्वस्थो नूनमस्य कार्यावगतिः संजाता । कथमन्यथा स्वतन्त्रः प्रवर्तते । ईदृशी हि मे प्रवृत्तिः कार्यावगतिपूर्विकैव सर्वदा दृष्टा । अस्यापि मदविशेषात् तत्पूर्विकयैवानया प्रवृत्त्या भवितव्यम् । सा च कार्यावगतिर्लिङादिशब्दानन्तर्यात् तत्कारणिकैवेति, लिङादिशब्दानां कार्याभिधायित्वं निश्चिनोति । तत्र यद्यपि प्रवृत्त्यवगमयोरेकगोचरत्वात्, प्रवृत्तेश्च क्रियागोचरत्वात्कार्यावगतिरपि तद्गोचरैव लिङादिभिर्जनितेति, क्रियैव कार्यात्मिका लिङादिशब्दानामर्थः । न तु तदतिरेक्यपूर्वमिति-

---

नायकरत्नम्

सम्प्रति विधिनिर्णयाख्य प्रकरण व्याख्यातु प्रकरणारम्भप्रयोजन दर्शयन् तदारम्भ प्रतिजानीते–**विधीति** । वार्तिककारीयैराचार्याभिमतै । विधितत्त्व विवेक्तुकाम प्रश्नमुपक्षिपति– **कः पुनरिति** । प्रथम गुरुमतेन विविनक्ति–**केचिदिति** । प्रमाणान्तरागोचर –प्रत्यक्षाद्यविषय । अतएवापूर्वशब्दवाच्य । तदगोचरत्व च प्रत्यक्षसूत्रे प्रतिपादितम् । लिडादिमात्रालम्बन – लिङ्–लोट–तव्यप्रत्ययवाच्य । कार्यात्मा–स्वत साध्यस्वभाव । यागादिभावार्थगोचर –प्रतीतिवेलाया यजेत जुहुयात् दद्यात् इत्यादिषु याग-दान-होमलक्षणधात्वर्थविषयक । निष्पत्तिवेलाया तत्करणक । अयमेव विधि यदा नियोज्य स्वसपादनार्थ प्रेरयति, तदा नियोग इत्यभिधीयत- इत्याह–**स्वर्गेति** । व्युत्पत्त्यधीन हि शब्दाना वाचकत्वमिति, त व्युत्पत्तिप्रकार पृच्छति– **कथं पुनरिति** । व्युत्पत्ति –वाच्यवाचकसबन्धग्रहणम् ।

उत्तरमाह–**तत्राहुरिति** । 'देवदत्त गामानय' इत्युत्तमवृद्धेन वाक्ये प्रयुक्ते मध्यमवृद्ध प्रवर्तते । तदानी तटस्थो व्युत्पित्सुरेव मन्यते–अस्य चेष्टा कार्यज्ञानपूर्विका स्वतन्त्रचेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् । तच्च ज्ञान लिडादिजन्य तदनन्तरभावित्वादित्यनुमानद्वयेन लिडादीना कार्यवाचित्व निश्चिनोतीति भाव । अन्यथा–कार्यज्ञानाभावे । व्याप्ति दर्शयति–**ईदृशी हीति ।** अस्यापि–प्रयोज्यवृद्धस्यापि । मदविशेषात्–मत्तुल्यत्वात् । **कार्याभिधायित्वं निश्चिनोतीति ।** अभिधेयगोचरज्ञानजनकत्वमेव वाचकत्वम् । तन्निश्चिनोतीत्यर्थ ।

---

१ 'यदपि दर्शनमि'ति विधिविवेके ४८ ४९ पृ० मण्डनमिश्रैरुक्तमर्थं प्रदर्शयति– केचिदित्यादिना–

बुद्धिर्भवति। तथापि वेदे षष्ठाद्यसिद्धान्तरीत्या कार्यं प्रति नियोज्यत्वेन स्वर्गकामादीनामन्वय इति स्थितम्।

नियोज्यश्च स उच्यते, यः कार्यं ममेदं कार्यमिति बुध्यते। न चाकामसाधनं कामी कार्यतया बोद्धुमलम्। विनश्वरी च क्रिया। तेन नेयं कालान्तरीयफलदानेन कामिनं रमयतीति, नानया फलोपभोगार्थिनः कामिनो युक्तः संसर्गः। तेन तदन्वययोग्यं स्थास्नु कार्यं क्रियातिरिक्तं लिङादिशब्दाभिधेयं निश्चीयते। तच्च प्रमाणान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति, स्वात्मनि पुरुषं नियुञ्जानं नियोग इति च ख्यायते। तस्मिंश्च क्रियातिरिक्ते कार्ये वाच्ये निश्चिते, लिङादीनां लोके क्रियायां प्रयोगः लाक्षणिको भवति, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। एवञ्च नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोरसत्यपि फलवत्त्वे, अपूर्वमेव वाक्यार्थो भविष्यति, तस्यैव विधिविषयत्वात्—इति ॥ १ ॥

तस्य निरासः

तदिदं बालसंमोहनं, महेन्द्रजालोपमं वा सम्यङ्न्यायौषधसंस्कृतस्वान्तानां न संमोहाय कल्पते।

तथा हि न कार्यावगतिः कापि प्रवृत्तेः कारणं मता।
कर्तुरिष्टाभ्युपायत्वबोधात्सा सर्वदा यतः ॥ २ ॥

ननु यद्विषया प्रवृत्ति, तद्विषयाऽवगति। प्रवृत्तिश्च क्रियाकार्यत्वगोचरेति, तद्गोचरज्ञानजनकत्वात् लिङादीनामपि तद्वाचकत्वमेव युक्तम्। नत्वपूर्ववाचकत्वमिति शङ्कामनुवदति—**तत्रेति**। प्रतिक्षिपति—**तथापीति**। षष्ठाध्यायस्याद्याधिकरणे स्वर्गकामपदस्य नियोज्यतयाऽन्वय कथित[1]। स च क्रियाया कार्यत्वे न घटते। तस्या. क्षणभङ्गुरत्वात्। तदुत्तीर्णस्य तु कार्यत्वे घटत इति, लिङादीना तद्वाचित्व निर्णीयत इत्यर्थ। ससर्ग.—अन्वय।

नन्वस्तु नियोज्यान्वयबलात् लिङादीना क्रियोत्तीर्णापूर्वकार्ये व्युत्पत्ति। लोकेऽपि क्रियाकार्ये प्रयोगात् तदपि वाच्य स्यादित्यत्राह—**तस्मिंश्चेति**। **लाक्षणिक इति**। अपूर्वकार्यस्य क्रियाकार्याविनाभावित्वादपूर्वकार्यस्य मुख्यत्वे, क्रियाकार्ये लक्षणया प्रयोगो युज्यते। क्रियाकार्यस्य मुख्यत्वे तु तस्यापूर्वकार्यव्यभिचारात् लक्षणानुपपत्तेरपूर्वस्यैव मुख्यत्व, क्रियाकार्यस्य लाक्षणिकत्व चाङ्गीकार्यमिति भाव।

अन्याय्यत्वादिति अक्षादिष्वनेकार्थत्वमगत्याऽङ्गीकृतमिति भाव। यतोऽपूर्वकार्यमेव लिङो मुख्योऽर्थ। अतो नैमित्तिक—निषेधाधिकारयोर्मुख्ये सभवति लक्षणाश्रयणायोगात् नियोज्यान्वयानुपपत्त्यभावेऽप्यपूर्वमेव लिङाद्यर्थो भविष्यतीत्याह—**एवञ्चेति**। **असत्यपि फल इति** फलाभावेन तत्कामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्यभावेऽपीत्यर्थ। विधिविषयत्वात्—लिङादिवाच्यत्वात्।

गुरुमत दूषयितुमुपक्रमते—**तदिदमिति**। **न कार्यावगतिरिति**। कार्यज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे खलु लिङादीना तत्र व्युत्पत्तिर्घटते। तन्न कारणम्। इष्टसाधनत्वज्ञानमेव कारणमित्यर्थ। सा—प्रवृत्ति। कार्यज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वं निराकरिष्यन् प्रथम कार्यलक्षण, तत्र

१. निबन्धनटीकायामिति शेष.।

यत्तावत्कार्यावगतिः प्रवृत्तिकारणमिति, तत्र किं तत्कार्यम्? किञ्च तत्र प्रमाणमिति वक्तव्यम्? कृतिसाध्यं प्रधानं च कार्यमित्युच्यते। तत्र कृतिसाध्यत्वं तावत्कृतौ सत्यां भावात्, असत्या चाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते। प्राधान्यं तु तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तिः मानसप्रत्यक्षेणावगम्यते। कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः। स च मानसप्रत्यक्षवेद्यो यदुद्देशेन प्रवर्तते तद्विशिष्ट एव प्रत्यक्षेणावगम्यते। सर्वो हीदमुद्दिश्याहं प्रवर्त इति प्रवृत्तिवेलायामेव विशिष्टोद्देश्यसम्बन्धिनं प्रयत्नं प्रत्यक्षेण जानातीति प्रत्यक्षानुमानप्रमाणकं कार्यमिति चेत्?

किमिदानीं कृत्युद्देश्यत्वमात्रं। यद्येवं, ततो यदेव किञ्चिद्राग द्वेष-लोभादिभिरनर्थरूपमर्थतयोद्दिश्य पुरुषः प्रवर्तते, तत्सर्वं कार्यं प्राप्तम्। तत्र को दोषः? नैवंविधा कार्यावगतिः प्रवृत्तिकारणं भवितुमर्हति। सत्यामपि तस्यां प्रवृत्त्यदर्शनात्। यो हि मोहात्सर्पाग्राङ्गुलिदानमुद्दिश्य प्रवर्तमानो मध्ये तस्यानर्थत्वं जानाति, स तावत्ततो निवर्तते। तत्र कार्यता तावत्तदुद्देशप्रवृत्त्यैवाङ्गुलिदानस्य सञ्जाता। तन्मात्रलक्षणत्वात्कार्यतायाः। सा च पश्चादनर्थत्वावगमेऽपि न बाध्यते। न खलु जानन्नप्यनर्थत्वम् 'इदमुद्दिश्य न मे प्रवृत्तिः संजाता' इत्यध्यवस्यति। किन्तु 'अनर्थमेवोद्दिश्य मोहात्प्रवृत्तोऽस्मि' इत्यवगच्छति। तस्मात्प्रत्यक्षप्रमाणिका येयं कृत्युद्देश्यत्वमात्ररूपा कार्यता, न तदवगतिः प्रवृत्तिकारणमिति सिद्धम्।

प्रमाण च पृच्छति–यत्तावत् कार्यावगतिरिति। प्रथम लक्षणमाह–**कृतिसाध्यमिति**। कृतिसाध्यमित्येतावत्युक्ते आनुषङ्गिकसाध्यानामपि कार्यत्व स्यादत उक्तम्–**प्रधानमिति**। कृतिप्रधानमित्युक्ते साधयितुमशक्यानामप्यर्थाना कृत्युद्देश्यत्वसभवात् कार्यत्व स्यात्, अत उक्त कृतिसाध्यमिति। तत्र प्रथम कृतिसाध्यतांशे प्रमाणमाह–**तत्रेति**। अन्यत्रैतादृशस्य कर्मणः कृत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् प्रकृतस्यापि कर्मण कृतिसाध्यत्व प्रवृत्ते प्रागेवानुमानेनावगम्यते इत्यर्थ। प्राधान्यांशेऽपि प्रमाणमाह–**प्राधान्यन्त्विति**।

ननु कृतिरेव मानसप्रत्यक्षम्। कथ तदुद्देश्य मानसप्रत्यक्षमित्याशङ्क्य, तत्सबन्धात् तदपि मानसप्रत्यक्षमित्युपपादयति–**कृतिर्हीत्यादिना**। तद्विशिष्ट –उद्देश्यविशिष्ट। कृत्युद्देश्यस्य प्रत्यक्षत्वमाबालगोपालसिद्धमित्याह–**सर्वो हीति**। प्रत्यक्षानुमानप्रमाणकमिति लौकिककार्याभिप्रायम्। तत्रैव प्रथम लिङादिव्युत्पत्ते। अलौकिककार्यस्य मानान्तरागोचरत्वात्। कृतिसाध्य प्रधानमिति लक्षण तु लौकिकवैदिकसाधारणम्। तत्र कार्यस्यानुमानप्रमाणको य. कृतिसाध्यत्वांश, तस्याकार्येऽप्यनिष्टसाधनेऽतिव्याप्ति स्पष्टतरेति तमशमुपेक्ष्य, प्रत्यक्षप्रमाणकं कृत्युद्देश्यत्वांशमतिव्याप्त्या दूषयितु पृच्छति–**किमिदानीमिति**। अतिव्याप्तिमाह–**यद्येवमिति**। लोभादीत्यादिशब्दात् मोहो गृह्यते। उद्दिश्येति भ्रान्त्येति शेष।

ननु तादृशमपि कार्यमेव भवतु। ततश्च लक्ष्यकोटयनुप्रवेशात् नातिव्याप्तिरिति–शङ्कते–**तत्र को दोष इति**। यद्येतदपि कार्यं स्यात्, तर्हि तदवगते प्रवृत्तिहेतुत्व स्यात्। नैवं दृश्यते। अतो न कार्यमिति न लक्ष्यान्तर्भूतमित्याह–**नैवंविधेति**। तदेवोपपादयति–**यो हीति**। मध्ये–उद्योगानन्तर क्रियानिवृत्ते पूर्वम्। नन्वनर्थत्वादेव नास्य कृत्युद्देश्यत्वमित्याशङ्क्य, वस्तुतोऽनर्थत्वेऽपि भ्रान्त्या तस्येष्टसाधनत्वावगमात् तदुद्देशेन कृतिप्रवृत्ते कार्यत्वमपि सजातमित्याह–**तत्र कार्यतेति**।

विशेष्यांशस्यनिरासः

अथ कृत्युद्देशार्हता कार्यता। सा केन प्रमाणेन प्रमीयते? न तावत्प्रत्यक्षेण। प्रवृत्त्यवस्थायामपि कर्मणः कार्यत्वसन्देहात्। भवति हि सन्देहादपि कचित्प्रवृत्तिः। तत्र यः कार्यत्वं संदिहान एव कचिद्व्यापारे प्रवृत्तः, स प्रवृत्तिवेलायामपि न कार्यतां प्राक्फललाभान्निश्चिनोति। वदन्ति हि 'न विद्मः किमिद कार्यमकार्यं वा' 'सन्देहादेव प्रवर्तामहे' इति। मा भूत्प्रवृत्तिवेलायां प्रत्यक्षं कार्यत्वम्। फलवेलायां तु भविष्यतीति चेत्? कस्य पुनस्तदानी कार्यत्वं प्रत्यक्षगम्यम्। न तावत्क्रियायाः। नष्टत्वात्। नापि फलस्य। तस्य सुखरूपतामात्रोपलम्भात्। न हि कार्यत्वं नाम किञ्चित्तत्राव-गम्यते। यो हि दैवनिर्मितमेघच्छायाजन्यं सुखमनुभवति। यश्च प्रयत्नजनितमात-पत्रच्छायाजन्यं, तयोरुभयोरपि प्रत्यक्षा सुखोपलब्धिस्तुल्यैव। न कृतिजन्ये सुखे कार्यत्वं नाम कश्चिदतिरेकः प्रत्यक्षमीक्ष्यते। भवतु वा सुखस्य प्रत्यक्षगम्या कार्यता, तत्साधनस्य व्यापारस्य न कदाचित् प्रत्यक्षेण कार्यताऽवगम्यते, नानुमानेन। न हि सुखस्य दृष्टं कार्यत्वं तत्साधनेऽनुमातुं शक्यम्।

ननु प्रथम कार्यत्वमवगतमपि स्वमूलभूतेष्टसाधनत्वज्ञानबाधात् बाध्यते। तस्मिंश्च बाधिते तन्मूला प्रवृत्तिरपि निवर्तत इति, नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य, इष्टसाधनत्वावगमबाधेऽपि कार्यत्व न बाध्यते, बाधकादर्शनात्। अत पश्चादपि कार्यमेव तदित्याह—**सा चेति**। अतिव्याप्ति निगमयति—**तस्मादिति**।

ननु कृत्युद्देश्यत्वयोग्यत्व कार्यत्वम्। नच सर्पमुखाङ्गुलिदानादावतिव्याप्ति। तेषा भ्रान्त्या कृत्युद्देश्यत्वेऽपि वस्तुतोऽनिष्टसाधनत्वेन तद्योग्यत्वाभावादिति शङ्कते—**अथेति**। एतादृशकार्यत्वस्याप्रामाणिकत्वादेतल्लक्षणमसभवीत्याशयेन दूषयति—**सा केनेति**। यदवगम्य पुरुष प्रवर्तते, तत् खलु कार्यम्। ततश्च प्रवृत्ते पूर्ववेलायामेव तद्धेतुतया कार्यस्यावगतिरङ्गी-कर्तव्या। तस्य च प्रत्यक्षत्वे क्वचिदपि तस्य सदेहो न स्यात्। अस्ति च सदेह क्वचित्। अतो न तत्प्रत्यक्षमित्याह—**न तावदित्यादिना। प्रवृत्त्यवस्थायामपीति**। तस्य प्रत्यक्षत्वे प्रवृत्ते पूर्ववेलायामेव सदेहेन न भाव्यम्। तदुत्तरावस्थायामपि सदेहे सति तस्य प्रत्यक्षत्ववाचोयुक्तिर-त्यन्तानुपपन्नेति भाव।

ननु प्रवृत्ते पूर्व, तत्समकाल च कृत्युद्देशार्हत्वरूपकार्यत्वसदेहेऽपि फलप्राप्तिवेलाया प्रत्यक्षेण तदवगमो भविष्यतीति शङ्कते—**मा भूदिति**। यद्यपि प्रवृत्ते पूर्वभाव्येव कार्यत्वज्ञान—तत्प्रयोजकम्। न तु समकालभावि। नाप्युत्तरकालभावि। अत उत्तरकालप्रत्यक्षमपि पूर्वमन-वगत प्रवृत्त्यनङ्गत्वादकारणमित्येव स्फुट दूषणम्। तथापि वैभवात्तदानीमपि प्रत्यक्षत्व नास्तीति दूषयति—**कस्य पुनरिति**। पश्चादपि कि क्रियाया कार्यत्व प्रत्यक्ष, फलस्य वेति विक-ल्प्याद्य निराकरोति—**न तावदिति। नष्टत्वादिति**। फलापवर्गित्वात् क्रियाया, प्रत्यक्षस्य च वर्तमानग्राहित्वादित्यर्थ। द्वितीय दूषयति—**नापीति**। फलस्य साधनाधीनसिद्धित्वेऽपि केवल तस्य सुखरूपत्वमेव प्रत्यक्षम्। न तु कार्यत्वमित्येतदुपपादयति—**यो हीति**। सप्रति सुखस्य कार्यत्व, तस्य प्रत्यक्षत्वञ्चाङ्गीकृत्यापि न तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। तस्य प्रवृत्ते पूर्वम-सभवादित्यभिप्रेत्य तत्साधनगतकार्यत्वनिश्चयस्तु दुर्लभ। तत्र प्रमाणाभावादिति मत्वा प्रथम प्रत्यक्षाभावमाह—**भवतु वेति। न कदाचित् प्रत्यक्षेणेति**। अर्हताया. प्रत्यक्षागोचरत्वादित्यर्थ।

प्रकारान्तरेण कार्यलक्षणे शंका

स्यादेतत्। कृत्यर्हता नाम कार्यता। सा च यदाकारं वस्तु प्रतिपद्य तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रवृत्त्यौत्सुक्यं जायते, तदाकारभागितैव। कः पुनरसावाकारः? समीहितरूपत्वं, तत्साधनत्वं वा। तादृशे ह्यर्थे स्वरसादेव पुरुषाणां प्रवृत्त्यौत्सुक्यं जायते। द्विविधं च समीहितं-सुखं, दुःखाभावश्च। तत्र सुखं प्रत्यक्षगम्यम्। दुःखाभावस्त्वनुपलब्धिगम्यः। तत्साधनता चान्वयव्यतिरेकगम्येति नाप्रामाणिकी कार्यतेति।

एवमपि त्वदभिमतासिद्ध्या निरासः

युक्तमेतत्। किन्त्वेवं सति सुखदुःखपरिहारातिरिक्तेषु तत्साधनज्ञानमेव प्रवृत्तिकारणमङ्गीकृतं स्यात्। ततश्च गामानयेत्यत्र गवानयनस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहारत्वाभावात् प्रवृत्तिहेतुभूतां कार्यतामभिदधानो विधिशब्द समीहितसाधनताभिधायी स्यात्। तेन कार्यं गवानयनं कृत्यर्हम्। यथाविधे पुरुषाणां कृतिः प्रवर्तते, तथाविधमित्यर्थः। तथाविधता च न स्वयं समीहिततया सम्भवतीति, तत्साधनतैव पारिशेष्यात्कार्यवाचिना शब्देनाभिहिता भवति। तथा च वेदेऽप्यपूर्वस्य स्वयं सुखदुःखपरिहार-

---

अनुमानाभावमप्याह—नानुमानेनेति। शक्यामिति। अन्यगतकार्यत्वेनान्यस्य कार्यत्वानुमानेऽनिप्रसङ्ग इत्यर्थ। यद्यपि साध्यगतकार्यतया तत्साधने कार्यत्वानुमानेऽपि नातिप्रसङ्ग, तथापि प्रवृत्त्युत्तरवेलायामेव साध्यगतकार्यत्वावगमात् ततोऽपि पश्चात् साधनगतकार्यत्व तेनानुमेयमिति, न प्रवृत्त्यङ्गभूतकार्यत्वानुमान सुशकमिति तात्पर्यम्।

प्रकारान्तरेण कार्यत्वलक्षणमाशङ्कते—स्यादेतदिति। कृत्यर्हता—कृतिविषयीभावार्हता। अत्रापि कृतिविषयीभूतेऽङ्गुलिप्रदाने व्यभिचारपरिहारार्थमर्हतापदम्। ननु कृत्युद्देशार्हत्वादस्य न भेद पश्याम। अतस्तत्रोक्तानि दूषणान्यत्रापि समापतेयुरित्याशङ्क्य, तस्य लक्षणमाह—सा चेति। यदाकार—यादृशाकारविशिष्टम्। प्रतिपद्य—ज्ञात्वा। प्रवृत्त्यौत्सुक्य—प्रवृत्ताविच्छा। तदाकारभागिता—तादृशाकारयोगिता। नैतावताऽपि लक्षणयोर्भेद कश्चित् प्रतिपादित इत्याशयेन तादृशमाकार पृच्छति—कः पुनरिति। उत्तरमाह—समीहितेति। कृत्युद्देशार्हत्व त्विद कृत्युद्देशार्हमित्येव प्रमाणेन प्रत्येयम्। तदप्रामाणिकमित्युक्तम्। इद तु समीहिततत्साधनयोरन्यतरत्वमिति तस्माद्भेद इति भाव। औत्सुक्यं जायत इति। समीहिते साक्षादौत्सुक्य, तत्साधने तु तत्सिद्ध्यर्थ जायत इत्यर्थ। इद तु कार्यत्व प्रामाणिकमिति, तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिरुपपन्नेत्याह—तत्रेति। अनुपलब्धिगम्य इत्याचार्यमताभिप्रायेणोक्तम्। गुरुमते त्वभावप्रमाणानङ्गीकारात्।

युक्तियुक्त एवायं पक्ष। किं तु त्वदभिमतासिद्धिरित्याशयेन दूषयति—युक्तमेतदिति। युक्त चेदेवमेव स्यादित्याशङ्क्य, तदभिमतासिद्धिमाह—कि त्विति। तत. किम्? तत्राह—ततश्चेति। ननु लिडादिशब्दो न समीहितसाधनाभिधायी, किंतु कृत्यर्हताभिधायीत्याशङ्क्य, कृत्यर्हत्वमेवात्र साधने पर्यवस्यतीत्याह—कार्यमिति। यथाविध इति। साक्षात्परपरया वा इच्छाविषयभूत इत्यर्थ। नन्वेव समीहितवाचित्वमेव लिडादीना स्यात्। न तु तत्साधनवाचित्वमित्याशङ्क्याह—तथाविधता चेति। न स्वयमिति। धात्वर्थस्य क्लेशरूपत्वादित्यर्थ। तथा सति किं स्यात्? तत्राह—तथा चेति। प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थगतविशेषाभिधायित्वात् धात्वर्थगतमेव साधनत्व लिङ्वाच्य स्यात्। नत्वपूर्वम्। तत्र व्युत्पत्त्यसभवात्। यथाकथचित् सभवेऽपि,

रूपत्वाभावात्तत्साधनत्वैव कृत्यर्हतेति, कार्यरूपमपूर्वमभिदधानो लिङ्समीहितसाधनतामेवाभिदध्यादिति, नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोरपि फलसाधनरूपापूर्वाभिधानात्, तद्बलेनैवाश्रुतमपि फलं कल्पनीयं स्यात्।

समीहित-तत्साधनयोरनुगतं कार्यत्वमिति प्रकारान्तरेण शंका-निरासौ

ननु न सुखत्वं कार्यत्वम्, तत्साधनेऽपि भावात्। न तत्साधनत्वम्। सुखेऽपि भावात्। तदुभयानुगतं कार्यत्वबुद्ध्यालम्बनं कार्यत्वं नाम प्रवृत्तिकारणमिति। मैवम्। न हि साधने कार्यत्वं नाम किञ्चित्प्रवृत्तिवेलायाम्, उत्तरकाले वा प्रत्यक्षेणावगम्यते इत्युक्तम्। अतो नास्त्युभयानुगतःकार्यत्वं नाम कश्चिदर्थविशेषः। कर्तव्यशब्दस्त्वयमेकोपाधिवशादुभयत्र प्रवर्तते। तद्द्वयमपि साध्यमानं स्वोद्देशेन पुरुषं प्रवर्तयतीत्यनेनैवोपाधिना कार्यशब्दप्रवृत्तिः। तस्मान्न कार्यतावगतिः क्रियाया प्रवृत्तिकारणम्, अपि तु समीहितसाधनत्वज्ञानम्।

प्राभाकराभिमतकार्यस्यलिङादिशब्दवाच्यत्वासंभववर्णनम्

भवतु वा समीहितसाधनत्वोत्तीर्णं कार्यत्वम्। तत्तु क्रियाया एवाभिधातव्यम्। तत्रैव प्रवृत्तिदर्शनात्। सत्यम्। लोके क्रियैव कार्यतया शब्देन प्रतिपाद्यते।

तद्गतेष्टसाधनताया एव लिङ्वाच्यत्वात् नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोरप्यपूर्वस्य फलसाधनत्वमङ्गीकर्तव्य स्यात्। ततश्च तत्र विधिसिद्धिरेव प्रयोजनमिति भवत्सिद्धान्तविरोध स्यादित्यर्थ।

इत्थ कृत्युद्देश्यत्व, तदर्हत्व च कार्यत्व, प्रतिक्षिप्तम्। सप्रति समीहित-तत्साधनयोरविशेषेण कार्यमेतदिति प्रवर्तमानयो प्रतीति-प्रयोगयोरवश्यमुभयानुगतेन केनाप्यालम्बनेन भाव्यम्। तदेव कार्यत्वम्। तज्ज्ञान च प्रवृत्तिप्रयोजकम्। तदेव लिङ्वाच्य स्यादिति पक्षमुपक्षिपति —**नन्वित्यादिना**। सुखमिति दु खाभावस्याप्युपलक्षणम्। समीहित-तत्साधनत्वावगतिस्त्वेतादृशकार्यत्वस्य हेतुरिति भाव। समीहित-तत्साधनत्वातिरिक्त कार्यत्व पूर्वोक्तयुक्तिभिरेव निरस्तमिति, तयोरन्यतरदेव कार्यत्वमित्यङ्गीकर्तव्यमिति दूषयति - **मैवमिति**। सुखगतकार्यत्व तु प्रवृत्त्यनुपयोगि। सुखे साक्षात् व्यापारासभवात्। साधनगतकार्यत्वे तु प्रमाणाभावात् न तदवगति प्रवृत्तिकारणमिति पूर्वमेव प्रतिपादितमिति भाव.।

ननु समीहित-तत्साधनत्वातिरिक्तस्य तदुभयानुगतस्य कार्यत्वरूपपदार्थस्याभावे तन्नुगतप्रतीतिप्रयोगौ कथ स्त इत्याशङ्क्यानुगतपदार्थाभावेऽप्येकोपाधिवशात् भविष्यत इत्याह—**कर्तव्येति**। उपाधिमेव दर्शयति—**द्वयमपीति**। निगमयति—**तस्मादिति**। **क्रियायामिति**। क्रियागतकार्यत्वे प्रामाणाभावस्य विशिष्योक्तत्वादित्यर्थ। किं तर्हि तत्र प्रवृत्तिहेतु, कार्यशब्दाभिलप्यश्चेति तत्राह—**अपि त्विति**।

एव समीहितसाधनत्वातिरिक्त कार्यत्व निराकृतम्। इदानी तदतिरिक्तस्य लिङ्वाच्यभूतस्य कार्यस्याङ्गीकारेऽपि न भवदभिमतमपूर्वकार्यस्य लिङ्वाच्यत्व सिध्यतीति दूषयितुमुपक्रमते-**भवतु** **वेत्यादिना**। क्रियाया एवेत्यवधारणादपूर्वं व्यावर्तयति। व्युत्पत्तिसमये क्रियागतकार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिदर्शनात्, तदेव लिङादिवाच्य स्यादित्यर्थ.। लोके लिङादीना क्रियाकार्ये व्युत्पत्तावपि, वेदे स्थिरकार्ये व्युत्पत्तेरपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्व भविष्यतीति शङ्कते—**सत्यमिति**। नियोज्यान्वयानुपपत्त्या खलु स्थिरकार्ये व्युत्पत्ति। सैव नास्ति। क्रियायामपि

वेदे तु फलकामिनियोज्यान्वयानुगुण्यात्स्थिरमेव कार्यं लिङादिभिरभिधीयत इति चेत्? मैवम्। क्रियायामपि कामिनः कार्यतावगमाविरोधात्। नासौ फलसाधनीभवितुं समर्था। भङ्गुरत्वादिति चेत्? न। अपूर्वद्वारेणोपपत्तेः। नान्यद्वारेणान्यस्य साधनत्वं सम्भवति। अतिप्रसङ्गात्। अवान्तरव्यापारो वा शक्तिर्वा साधनतामुपपादयति। नापूर्वं तथा। शक्तिमति, व्यापारवति चाऽतीते शक्तिव्यापारयोः स्थित्यनुपपत्तेरिति-चेत्? किमिदानीं काष्ठादीनां पाकादिसाधनत्वं नास्ति। तत्रापि हि काष्ठेभ्यस्तैजसाः परमाणवः समुद्गताः स्थाल्युदरमनुप्रविशन्तस्तण्डुलान् विक्लेदयन्ति। न च तेषां द्रव्यरूपाणां काष्ठावान्तरव्यापारत्वं, तच्छक्तित्वं वा समस्तीति न तद्द्वारेण काष्ठादीनां साधनभावः स्यात्। मा भूदिति चेत्? न। सर्वलोकप्रसिद्धिविरोधात्। काष्ठैः पचतीति निर्विवादप्रयोगदर्शनात्। तस्माद्यदेव येन समीहितफलोद्देशप्रवृत्तेन तदुपायभूतमन्तरा साध्यते, तदेव तस्यावान्तरव्यापारत्वेनाभिधीयते। तेन सम्भवत्येवापूर्वस्य कर्मावान्तरव्यापारत्वम्।

एतादृशस्यावान्तरव्यापारानंगीकारेऽनिष्टापादनम्

यदि चैवं नेष्यते, ततोऽपूर्वं प्रत्यपि साधनत्वं कर्मणो न स्यात्। तदपि हि न

स्वर्गकामस्य मदीयमिद कार्यमित्येवविधनियोज्यत्वसभवात्। अतो नापूर्वे व्युत्पत्ति सिध्यतीति दूषयति—**मैवमिति**। काम्यासाधनत्वात् क्रियायास्तत्कामिनस्तत्र कार्यत्वावगमो नोपपद्यत इति शङ्कते—**नासाविति**। साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽप्यपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वोपपत्ते क्रियाया. कार्यत्व युज्यत एवेति परिहरति—**नेति**। अपूर्वद्वारेण क्रियाया फलसाधनत्व नोपपद्यते। अपूर्वस्य क्रियाशक्तित्व–तदवान्तरव्यापारत्वयोरसभवादिति शङ्कते—**नान्यद्वारेणेति**। **अतिप्रसङ्गादिति**। परम्परासम्बन्धस्य सर्वत्र सम्भवेन, सर्वं सर्वस्य साधन स्यादिति भाव। **साधनतामुपपादयतीति**। वह्ने स्वशक्तिद्वारा स्फोटकार्यसाधनत्वदर्शनात् कुठारस्योद्यमन-निपातनलक्षणावान्तरव्यापाद्वारा छिदासाधनत्वदर्शनादिति भाव.। **नापूर्वमिति**। अनेवविधत्वादित्यर्थ।

ननु कथमनेवविधत्वम्। अपूर्वमपि क्रियाया शक्तिर्वा, व्यापारो वा भविष्यतीत्याशङ्क्य साधनाश्रितस्यैव तच्छक्तित्व, तद्व्यापारत्व वा। अपूर्व तु क्रियाया विनष्टायामपि तिष्ठतीति न तच्छक्ति, तद्व्यापारो वेत्याशयेनाह—**शक्तिमतीति**। स्यादेतदेवम्। यदि साधनाश्रितस्यैव द्वारत्वनियम स्यात्। स तु नास्ति नियम। काष्ठादावतदाश्रितस्यापि द्वारत्वदर्शनात्। तस्मादपूर्वस्यापीदृशस्य द्वारत्व युक्तमित्याशयेन परिहरति—**किमिदानीमिति**। तैजसपरमाणूनामपि द्वारत्व माभूदित्याशङ्क्याह—**माभूदिति**। ज्वालाया अवान्तरव्यापारत्व सर्वलोकप्रसिद्धमित्याह—**सर्वेति**। तस्मात् तदाश्रितस्य, अतदाश्रितस्य वा एतल्लक्षणलक्षितस्यैवावान्तरव्यापारत्व द्वारत्वापरपर्यायमस्तीत्याश्रयणीयमित्याह—**तस्मादिति**। एव चापूर्वस्यापि द्वारत्व सभवतीति, क्रियाया एव कार्यत्व युज्यत इति, तस्यैव वेदेऽपि लिङ्वाच्यत्वमिति निगमयति—**तेन संभवतीति**।

एतादृशस्यावान्तरव्यापारत्वानङ्गीकारेऽनिष्टान्तरमप्याह—**यदि चैवमिति**। आग्नेयादिषड्यागात्मकस्य दर्शपूर्णमासाख्यकर्मण. क्षणप्रध्वसिन फल प्रति यथा, तथा परमापूर्व प्रत्यपि करणत्व त्वदभिमत न सिध्येदित्यर्थ। कुतो न सिध्येत्? तत्राह—**तदपीति**।

कर्मानन्तरं जायते। स्विष्टकृदाद्युत्तरतन्त्रानुष्ठानप्रतीक्षणात्। तत्रावश्यमुत्पत्त्यपूर्वाण्यवान्तरव्यापारत्वेनैषितव्यानि। उत्पत्त्यपूर्वाण्येव परमापूर्वस्य कारणानि। न तु यागः- इति चेत्? न। असिद्धत्वात्, अशब्दार्थत्वाच्च। अधिकारवाक्ये फलकामिनियोज्यान्वयानुगुण्यादपूर्वाभिधायित्वे स्थिते, पश्चादाग्नेयादिवाक्येष्वपूर्वाभिधानसिद्धिः। प्राक्च लोकावगतक्रियाभिधायित्वमेव तेषु सम्भवतीत्यप्रसिद्धत्वादुत्पत्त्यपूर्वाणां न परमापूर्वसाधनत्वेनान्वयसम्भवः। न च यजतेरपूर्वाभिधायित्वम्। येनावान्तरापूर्वाणां प्रत्ययार्थपरमापूर्वं प्रति कारणत्वं स्यात्। तस्माद्यजिरेव करणम्।

किञ्च कार्यत्वमेवापूर्वस्य नोपपद्यते। कृतिसाध्यं हि कार्यमुच्यते। कृतिश्च पुरुषप्रयत्नः। न च प्रयत्नसाध्यताऽपूर्वस्य सम्भवति, चिरविनष्टे प्रयत्ने तदुत्पादात्। प्रयत्नेन हि यागः। ततोऽवान्तरापूर्वम्। ततः पश्चादधिकारापूर्वम्। तस्मात्कार्यत्वानुपपत्तेर्न कार्याभिधायिलिङ्वाच्यताऽपूर्वस्य संभवति। तत्रावश्यं प्रयत्नसाध्यत्वमपूर्वस्य यागावान्तरापूर्वद्वारमाश्रयितव्यम्। तद्वद्यागस्यापि फलसाधनत्वमपूर्वद्वारं किमिति नेष्यते।

कर्मानन्तरक्षणे तस्याजननमेवोपपादयति—**स्विष्टकृदादीति**। यदि दर्शपूर्णमासाख्ययागानन्तरमेव परमापूर्वं जन्येत, तर्हि स्विष्टकृदादीना कर्मानिर्वर्तकाना परमापूर्वनिर्वृत्तावप्यनुपकारित्वेऽनुपकारित्वादङ्गत्वमेव हीयेत। अतस्तेषामङ्गत्वाय सर्वाङ्गानुष्ठानोत्तरकालमेव परमापूर्व जन्यते— इति वक्तव्यमित्यर्थ। तस्मात् कर्मण. परमापूर्वसाधनत्वमङ्गीकुर्वाणेनातत्समवेतानामप्युत्पत्त्यपूर्वाणा द्वारत्वमङ्गीकार्यम्। तद्वत् परमापूर्वस्यापपि भविष्यतीत्याह—**तत्रेति**।

ननु यदि तत्र दर्शपूर्णमासाख्य नश्वर कर्म करण चेत्? स्यादवान्तरव्यापारापेक्षम्। किंतु षडयागजनितानि स्थिराण्युत्पत्त्यपूर्वाण्येव कारणमिति शङ्कते—**उत्पत्त्यपूर्वाण्येवेति**। दूषयति—**नेति**। प्रथममसिद्धिमुपपादयति—**अधिकारवाक्य इति**। अधिकारवाक्ये ह्यपूर्वे व्युत्पत्तिरिति, तत पूर्व क्रियाकार्यत्वमेवार्थ। अपूर्वव्युत्पत्तेश्च सविषयकरणस्यापूर्वस्य निर्वाहे सति पश्चान्निर्वाहो भवति। तत्र व्युत्पत्तौ निव्यूंढाया पश्चाल्लिङ्शब्दस्यान्यत्राप्यपूर्वमर्थो भवति। एव स्थिते सत्यधिकारापूर्वस्य करणान्वयवेलायामपूर्वव्युत्पत्तिनिर्वाहादग्नेयादिवाक्येषु लिङ्शब्देनापूर्वप्रतीतेरसिद्धत्वादुत्पत्त्यपूर्वाणा न परमापूर्वकारणतयाऽन्वयो युज्यत इत्यर्थ।

अशब्दार्थत्वमप्युपपादयति—**न चेति**। प्रत्ययोपात्तस्यापूर्वस्य प्रकृत्युपात्तस्तद्विषयभूतो यजिरेव सनिहिततया करण१। न तु प्रकृतिवाच्यत्वमुत्पत्त्यपूर्वाणामित्यशब्दार्थत्वमित्यर्थ। एव च यजेरुत्पत्त्यपूर्वमिव परमापूर्वमप्यवान्तरव्यापार स्यादिति निगमयति—**तस्मादिति**।

यद्यवान्तरव्यापारद्वारा नश्वरस्यापि कर्मण फलसाधनत्व नेष्यते, तर्हि त्वत्सिद्धान्तकोशसारभूतमपूर्वस्यापि कार्यत्व न सिध्येत्। तस्यापि साक्षात् कृतिसबन्धाभावेन द्वारद्वारिकतैव कृतिसाध्यत्वस्य वक्तव्यत्वादिति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**किचेत्यादिना**। तत किं? तत्राह— **तस्मादिति**। यथा साक्षात् कृतिसबन्धाभावेऽपि परम्परया तत्सबन्धादपूर्वस्य कृतिसाध्यत्व, तद्वत् फलस्यापि परम्परया कर्मसाध्यत्व, कर्मणोऽपि तत्साधनत्व स्यादित्यर्थ.।

मा वा भूत् फलसाधनं क्रिया । अपूर्वसाधनं तावद्भवत्येव । तावताऽपि कार्यतया तामवगन्तुमर्हत्येव पुरुषः । यस्मिन्नकृते समीहितं न प्राप्यते, कृते च प्राप्यते साक्षाद्वा, प्रणाड्या वा, तदेव कार्यतया बुद्ध्यते । न तु साक्षाद्भावविशेषस्तत्रोपयोगी । अवश्यं च कामिनः क्रियायामपि कार्यतावगतिरेषितव्या । कथमन्यथा स्वतन्त्रः प्रवर्तते । सत्यम् । अस्त्येव तत्रापि कार्यतावगतिः । न तु शाब्दी । किन्तर्हि ? आर्थी । कामानुगुणापूर्वसाधनत्वात्, तामपि कार्यतया कामी प्रतिपद्यत इति चेत् ? विकल्पासहत्वात् । किं फलप्रसूता कामिनः कार्यतावगतिः क्रियायाम्, उतापूर्वप्रसूता । न तावदपूर्वप्रसूता । काम्येषु विधेरनुष्ठापकत्वानभ्युपगमात् । यदि हि विधिनिबन्धना कार्यतावगतिः क्रियायां स्यात्, ततो विध्याक्षिप्तानुष्ठानतया करणांशस्यापि विधेयत्वप्रसङ्गः । फलप्रसूतत्वमपि भवदुक्तया नीत्या न सिध्यति । न हि फलकामः पुरुषः क्षणिकं कर्म कार्यतयाऽवगन्तुमलम् । तस्य साक्षात्साधनत्वायोगात् । अपूर्वस्य चावान्तरव्यापारत्वाभावात्तद्द्वारेणाप्यसाधनत्वात् । साधनसाधने च साध्यार्थिनः कार्यावगमानुपपत्तेः । तस्मात् क्रियायाः कार्यत्वावगतिः न फलायत्ता । नापि विध्यायत्ता संभवतीत्यननुष्ठानमेव तस्याः प्रसज्येत । तस्मादविधिप्रसूतं काम्यानुष्ठानं फलायत्तमिच्छताऽवश्य क्रियायाः

इत्थ क्रियाया सद्वारक फलसाधनत्वमुपपाद्य, तद्गतमेव कार्यत्व लिङादिवाच्यमित्युक्तम् । सप्रति क्रियाया अवान्तरव्यापारद्वारा फलसाधनत्वानङ्गीकारेऽप्यपूर्वसाधनत्वस्य भवताऽप्यङ्गीकारात् तत्प्रयुक्तमेव कार्यत्व लिङादिवाच्य स्यात् । नत्वपूर्वमिति प्रतिपादयति—**माभूदिति** । अपूर्वस्य वाच्यत्वे, कल्प्यत्वे चावयोर्विवाद । क्रियायास्तत्साधनत्व तावदविवादम् । तावता क्रियाया कार्यत्व सिध्यत्येवेत्यर्थ । ननु यत् साक्षात् फलसाधन, तदेव कार्यम् । अपूर्वञ्च तथा । न तु क्रिया । व्यवधानादित्यत्राह—**यस्मिन्निति** । समीहितसिद्ध्यनुगुणत्वमात्र, कार्यत्वप्रयोजकमित्यर्थ । क्रियाया अपि फलसाधनत्वात्, अपूर्वसाधनत्वाद्वा कार्यत्वावगतिरङ्गीकार्यत्युक्तम् । इदानी तदनङ्गीकारेऽनिष्टमाह—**अवश्यं चेति** । **कथमन्यथेति** । कार्यताबुद्ध्यधीनत्वात् प्रवृत्तेरित्यर्थ । ननु वेदे क्रियाया कार्यत्व नास्तीति न वदाम । किंतु तद्गतकार्यत्वस्य लिङ्वाच्यत्व नास्तीति वदाम इति शङ्कते—**स यमिति** ।

ननु तस्याशाब्दत्वे तत्प्रतीते किं निमित्त, तत्राह—**किं तर्हीति** । परमापूर्वस्यावान्तरव्यापारत्वमङ्गीकृत्य तद्द्वारा कर्मण फलसाधनत्वानङ्गीकारे तस्य कार्यत्व न कथचिदपि सभवतीति विकल्प्य दूषयति—**न विकल्पासहत्वादिति** । द्वितीयमादौ दूषयति—**न तावदिति** । **काम्येष्विति** । कामाधिकारे करणाशे रागत प्रवृत्ति, अङ्गेष्वेव वैधीति वदता भवता करणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वानङ्गीकारादित्यर्थ । काम्येषु विध्यधीनकार्यत्वस्य तदनुष्ठातृत्वस्याप्यङ्गीकारेऽनिष्टमाह—**यदि हीति** । यस्य तु विधि स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठानमाक्षिपति, तद्धि विधेयमिति, तस्य स्वविध्यनुष्ठाप्यत्वे विधेयत्वप्रसङ्ग । ततश्चाङ्गभूताग्नीषोमीययागवत् श्येनयागस्यापि विधेयत्वे 'न हिंस्यात्' इति निषेधाप्रवृत्तेरनर्थत्वं न स्यादिति, श्येनाग्नीषोमीयवैषम्य भवतो न सिध्येदिति भाव । द्वितीय दूषयति—**फलप्रसूतत्वमपीति** । **नीत्येति** । अपूर्वस्य कार्यत्व यया युक्त्योपपादित तयेत्यर्थ । तामेवाह—**नहीत्यादिना** । विकल्पद्वयेऽपि कार्यत्वानुपपत्ते क्रियाया अननुष्ठानमेव प्रसज्यत इत्युपसहरति—**तस्मात् क्रियाया इति** । एवमननुष्ठानप्रसङ्गपरिहारायास्मदुक्तनीत्यैव क्रियायाः फलप्रयुक्त कार्यत्वमङ्गीकर्तव्यमिति, न नियोज्यान्वयानुपपत्तिरित्याह—

फलसाधनता वा, साधनसाधनेऽपि वा साध्यार्थिनः कार्यावगतिरेषितव्या। ततश्च शब्देनापि शक्यत एव फलकामस्य कार्यतया क्रिया प्रतिपादयितुमिति, नापूर्वाभिधान-सिद्धिः। यच्चान्यद्वक्तव्यं '१तत्सर्वमङ्गनिर्णय एव वक्ष्यामः।

अन्यन्मतम्—समीहितसाधनत्वमेव भावनाया लिङादिभिरभिधीयते। तदवगतेरेव प्रवृत्तिकारणत्वेनात्मनि दृष्टत्वात्। नन्विच्छैव प्रवृत्तिकारणम्। सत्यम्। सा-तूत्पन्ना प्रवृत्तिकारणम्। नावगता। शब्दस्य च प्रमाणत्वादवगतिजननद्वारेण प्रवृत्ति-कारणत्वमिति, नेच्छाभिधायित्वसम्भवः। इच्छा हि सुख-दुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्, तदुपायं वाऽधिकृत्य समुत्पद्यते। तेन लिङ्शब्दश्रवणानन्तरं प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छासम्पादकत्वेन समीहितसाधनत्वावगतिरेव क्रियायां व्युत्पित्सुना कल्प्यते। तस्याश्च शब्दानन्तर्याच्छब्दस्य तदभिधायित्वं निर्णीयते।

ननु मदिरास्वादस्य समीहितसाधनत्वादनुष्ठानं स्यात्? न। प्रबलेन द्वेषेण निरुद्धत्वात्। यथैव हीच्छा प्रवृत्तेः कारण, तथैव द्वेषाऽपि निवृत्तेः। द्वेषश्च दुःखसुख-

---

तस्मादिति। अपूर्वस्य द्वारत्वाङ्गीकारे क्रियाया फलसाधनतया कार्यत्वम्। तदनङ्गीकारे तु तत्साधनसाधनतयेति, भाव। एव च नियोज्यान्वयानुपपत्त्यभावेन क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्वाच्य स्यादिति नापूर्वाभिधान सिध्यतीति निगमयति—ततश्चेति। अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वनिराकरण-मङ्गनिर्णये एकादशाद्ये सप्रपञ्च कृतमित्याह—यच्चान्यदिति।

कृत्युद्देश्यत्वस्याकार्येऽप्यतिव्याप्ते कृत्युद्देशार्हत्वस्याप्रामाणिकत्वात् कृत्यर्हत्वस्य चेष्ट-साधनतानतिरेकात्, तदतिरिक्ते सत्यपि कार्यत्वे क्रियाया एव कार्यत्वसभवेन तस्यैव लिङ्वाच्यात्वात् प्राभाकराभिमतमपूर्वाख्य कार्यं निराकृतम्। सप्रति स्वाभिमत विधितत्त्व वक्तुकामो मतान्तरमुपक्षिपति—अन्यदिति। समीहितसाधनत्वमेव लिङ्वाच्य विधितत्त्वम्। तच्च समानप्रत्ययोपादानेन धात्वर्थादपि भावनाया सनिहितत्वात् तद्गतमेव भवतीत्यर्थ। कथमेतत् विधितत्त्वमित्याशङ्क्याह—तदवगतेरिति। आत्मनीति। समीहितसाधनत्वस्य प्रवर्तकत्व सर्वेषा प्राणिना स्वात्मसाक्षिकमित्यर्थ।

ननु 'जानाति, इच्छति, प्रयतते, तत. प्रवर्तते' इति प्रक्रियाया इच्छैव साक्षत् प्रवर्तिका दृष्टा। न तु समीहितसाधनत्वज्ञानम्। अतस्तदेव लिङ्वाच्य स्यादिति शङ्कते—नन्विति। सत्यमिच्छाऽपि प्रवर्तिका, समीहितसाधनत्वञ्च। तत्र इच्छा तूत्पन्ना प्रवर्तिका। इष्टसाधनत्व त्ववगतम्। तत्र लिड. प्रमाणत्वेन ज्ञानजननद्वारा प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् यदवगत प्रवर्तक, तद्वाचकत्वमेव लिङ्प्रत्ययस्येति साधनत्वमेव तद्वाच्यं, नेच्छेति दूषयति सत्यमिति। इष्टसाधनत्वे लिङ्प्रत्ययस्य व्युत्पत्तिमुपपादयितुमुपक्रमते—इच्छा हीति। अस्त्वेव, तत्र व्युत्पत्ति. कथम्? तत्राह—तेनेति। क्रियायामिति। क्रियाया दुःखरूपत्वेन साक्षात् भावनासमीहितत्वाभावेन तत्साधनत्वावगतिरेव परिशिष्यत इति भाव। अस्त्वेवम्। ततोऽपि किं? तत्राह—तस्याश्चेति।

इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तकत्वेऽनियमेन सर्वत्र प्रवृत्ति स्यादित्यतिप्रसङ्गमाशङ्कते—नन्विति। असति प्रबलप्रतिबन्धके तत्प्रवर्तकम्। अतो नातिप्रसङ्ग इति परिहरति—न प्रबलेनेति। प्रबलविरोधमुपपादयति—यथैवेति। सुख-तत्साधनयोर्यथेच्छा स्वरसवाहिनी—प्रवर्तिका, एवं

---

१. एकादशाद्याधिकरणे इति शेष।

प्राप्ति-परिहार-तदुपायानधिकृत्य प्रवर्तते। सुरापानं च महानर्थसाधनत्वेन निषेधेन प्रतिपादितं-द्वेषगोचरतया नानुष्ठातुमर्हति। यस्तु सन्निहितेनाऽल्पीयसाऽपि सुखेनाक्रान्तस्वान्तो महान्तमनर्थं नालोचयति, न वाऽऽद्रियते, स प्रबलेन रागेन प्रतिक्षिप्यमाणचित्तः प्रवर्तत एव सुरापाने।

तस्मात्समीहितसाधनत्वेन भावना विधिना सामान्येन बोधिता साकाङ्क्षा पदान्तरसमर्पितेन स्वर्गादिना निराकाङ्क्षीभवतीत्येतत्स्वर्गकामाधिकरणे (प मी ६-१ १) व्युत्पाद्यते। यत्र तु फलविशेषसमर्पकं पदान्तरं समानवाक्ये नास्ति, तत्र प्रकरणादिना फलं कल्प्यं भवतीति प्रकरणाधिकरणे (पू मी ३-३-४) व्युत्पाद्यते। प्रकरणादीनामप्यभावेऽर्थवादोत्थेन फलेन समन्वय इति रात्रिसत्राधिकरणे (पू मी ४-३-६) स्थितम्। तस्याप्यभावेऽध्याहृतेन फलेनान्वय इति विश्वजिदधिकरणे (पू मी ४-३-५) सिद्धम्। धात्वर्थस्तु सर्वत्र समानपदोपात्तोऽपि बलीयस्या विधिश्रुत्या साध्यांशात्प्रच्यावितः प्रत्यासत्त्या करणांशे निविशत इति भावार्थाधिकरणे (पू मी. २-१-१)। तथा चोक्तम्—'तथा धात्वर्थकर्मत्वे पदस्श्रुयोपपादिते।

भावनाया विधिश्रुत्या पुरुषार्थस्य साध्यता ॥' तं वा. पृ ८४०. इति।
'श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्य वेदात्प्रतीयते।' श्लो वा २ ‹४ इति च।

तस्मादिष्टसाधनतैव विधिर्लिङाद्यभिधेयेति, तद्युक्ताया भावनायाः फलमेव भाव्यं, धात्वर्थस्तु करणमिति।

दुःखतत्साधनयोर्द्वेषोऽपि स्वरसवाही निवर्तक । एव चात्राल्पसुखसाधनत्वेऽपि महानर्थसाधनत्वेन प्रबलेन द्वेषेणेच्छोत्पत्ते प्रतिबन्धान्न प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थ । अत एव प्रतिबन्धकद्वेपाभावे तत्रापि प्रवृत्तिर्भवतीत्याह—यस्त्विति। प्रबलेनेति। प्रतिबन्धकाभावेनेच्छैव प्रबला जातेत्यर्थ ।

निगमयति—तस्मादिति। सामान्येनेति। स्वर्गपश्वादिसमीहितविशेषानादरेणेत्यर्थ । यत समीहितसाधनत्वमेव विध्यर्थ । अतो भावनाया समीहितमेव भाव्यमिति, तस्या भाव्याकाङ्क्षा स्वपदोपात्तमपि धात्वर्थमुल्लङ्घ्य पदान्तरोपात्तेन, वाक्यान्तरोपस्थितेन वा, अर्थवादपरिकल्पितेन, अध्याहृतेन वा फलेनैव परिपूर्यत इति स्वर्गकामाधिकरणादीनि सङ्गच्छन्ते इत्याह—सा पदान्तरेत्यादिना। 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र पदान्तरोपात्तेन स्वर्गेण, 'समिधो यजति 'तनूनपात यजति' इत्यादिषु समिदादिभावनाना स्ववाक्ये फलाश्रवणात् प्रकरणोपात्तेन प्रधानभावनाख्येन फलेन, 'प्रतितिष्ठन्ति हवा य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यत्र प्रकरणेऽपि फलालाभात् कथचिन् श्रुतफलसिद्धावत्यन्ताश्रुताध्याहारायोगाच्च सत्रभावनाया आर्थवादिकेन प्रतिष्ठालक्षणेन फलेन, 'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र तु कथचिदपि फलालाभादध्याहृतेन फलेनाकाङ्क्षोपरमत इति भावः।

धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वप्रतिपादक भावार्थाधिकरणमप्यस्यैव विधित्वे सत्युपपद्यते—इत्याह—धात्वर्थस्त्विति। बलीयस्येति। एकपदोपादानादपि सनिहितत्वात् बलीयस्यैकप्रत्ययश्रुत्या प्रथमत समीहितस्यैव भाव्यत्वावगमात् न धात्वर्थस्य भाव्यभाव सभवतीति, पारिशेष्यात् करणतयाऽन्वीयत इत्यर्थ । उक्तेऽर्थे आचार्यसमतिमाह—यथोक्तमिति। कर्मत्वे—भाव्यत्वे। वेदात्—वेदैकदेशभूताल्लिङ्प्रत्ययादित्यर्थ । एतन्मतमुपसहरति—तस्मादिति।

आचार्यमतोपन्यासः

आचार्यस्य तु 'अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः' । त वा पु ३७८-इति वदतोऽन्यादृश विधितत्त्वमभिमत लक्ष्यते । किं पुनस्तत् ? उच्यते । इद तावत् सिद्ध यथा समीहितसाधनत्वावगतिमन्तरेण चेतनस्य स्वतन्त्रा प्रवृत्तिर्न घटते-इति । ततश्च लिङ्शब्दश्रवणानन्तर प्रवर्तमानस्य पुरुषस्य समीहितसाधनत्वावगति शब्दात्सजातेति कल्पनीयम् । तत्तु समीहितसाधनत्व किमभिधानत एवोपात्त ? किं वाऽर्थान्तराभिधायिना विधिशब्देन तदनुपपत्त्या बोधनीयमिति चिन्तनीयम् ।

तत्र नाभिधायकता युक्ता, सविद्विरोधात् । न हि यागानुरक्तो व्यापारः-इष्टार्थहेतुरित्यस्मात्, यजेतेत्यस्माच्च शब्दात्तुल्याऽवगति' । सहप्रयोगाच्च । लोके हि समीहितसाधनतावचन शब्दः, विधिशब्दश्च युगपत्प्रयुज्यमानौ दृष्टौ । 'माणवक सन्ध्यामुपासीनस्य तेऽभ्युदयो भविता । तस्मात्सन्ध्यामुपास्व' इति । न च पर्याययोः सह प्रयोगो भवति । लोकप्रमाणकश्च शब्दार्थावगम इति, नेष्टसाधनताभिधायित्वं लिङादीनाम् । तस्माद्वर कार्याभिधायित्वमेवाश्रयितुम् ।

शङ्का-निरासौ

नन्वेतदयुक्तम् । कार्यमिति यदि कृति प्रत्युद्देश्यमभिधीयते, ततस्तादृशी कार्यता सर्ववस्तूनामविशिष्टेति, न तदवगतिः प्रवृत्तिहेतुः । पारिशेष्यात् कृत्यर्हता कार्यता वक्तव्या ।

इत्थ मतान्तरमुपन्यस्य, आचार्याभिमत विधितत्त्वमस्मादन्यदेवेति दर्शयति-**आचार्यस्य त्विति** । अन्या-प्रयत्नरूपाया अर्थभावनाया विलक्षणरूपामभिधारूपा भावना लिङादय आहु -वदन्तीत्यर्थ । तद्विधितत्त्व पृच्छति-**किं पुनरिति** । तत्र विधितत्त्व विवेक्तुकाम समीहितसाधनत्व दूषयिष्यन् सप्रतिपन्नमश तावदाह-**इद तावदिति** । व्युत्पित्सोरिति शेष । स्वतन्त्रा-अपराधीना । सप्रतिपन्नमशमभिधाय, विप्रतिपन्नमशमाह-**तत्त्विति** किमभिधाव्यापारेणैव तत्प्रतीयते, उताभिधेयानुपपत्त्याऽऽक्षेपात प्रतीयत इति पश्चात् व्युत्पित्सुरेव विचारयतीत्यर्थ । तत्र साक्षाद्वाच्यत्वपक्ष दूषयति-**तत्रेति** । सविद्विरोधात्-उभयो सर्वसाक्षिकभिन्नार्थत्वप्रतीतिविरोधात् । विरोधमेव दर्शयति-**न हीति** । लिङादीनामिष्टसाधनतावाचित्वेऽर्थावगतिस्तुल्या स्यात् । तत्तु नास्तीत्यर्थ । यागानुरक्तो व्यापार-यागकरणिका भावना । दूषणान्तरमाह-**सह प्रयोगाच्चेति** । तदुपपादयति-**लोक इति** । नत्वेवविधदोषदर्शनात् लोके मास्त्विष्टसाधनतावाचित्वम् । वेदे तु तद्वाचित्व स्यादित्यत्राह-**लोकेति** । 'य एव लौकिकास्त एव वैदिका' शा भा लोकवेदाधि पृ० २९२ २९३ इति न्यायेन लोके यथा व्युत्पत्ति, तथैव वेदेऽप्यर्थप्रतिपत्तिरिति भाव । प्रथमपक्षदूषण निगमयति-**इतीति** ।

अनेन पूर्वोक्त विधितत्त्व दूषित भवति । एव च विधिप्रत्यय वाच्यार्थानुपपत्त्या क्रियाया इष्टसाधनत्वमाक्षिपतीत्यय पक्ष परिशेषितो भवति । तद्वाच्य तु किमित्यपेक्षायामाचार्याभिमत मत प्रतिपादयिष्यन् मतान्तरमुपक्षिपति-**तस्मादिति** । क्रियाया कार्यत्वमेव लिङाऽभिधीयते । तदनुपपत्त्या चेष्टसाधनत्व कल्प्यते । क्रियाया कार्यत्वप्रतीतेरिष्टसाधनत्वमन्तरेणासभवादित्येतन्मतमाश्रयितु वर युक्तमित्यर्थ ।

ननु प्रागेवाय पक्ष इष्टसाधनत्वपक्षादविशिष्ट इति प्रतिपादित इति, तान्येव दूषणान्याशङ्कते-**नन्विति** । सर्ववस्तूना-सर्पमुखेऽङ्गुलिदानादीनाम् । **पारिशेष्यादिति** । कृत्युद्देश्या-

तदवगतिर्हि प्रवृत्तिहेतुः। कृत्यर्हता च न सुखदुःखप्राप्तिपरिहार–तदुपायव्यतिरेकिणी काचिदस्ति। तेनानयनादिक्रियाणां स्वरूपेण सुखदुःखप्राप्तिपरिहाररूपत्वाभावात् तदुपायत्वमेव कृत्यर्हतेति क्रियाविषयायाः कार्यावगतेः प्रवृत्तिहेतुभूतायाः समीहित-साधनत्वमेवावलम्बनम्।

तदुक्तम्—'कर्तुरिष्टाभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः।' (वि. वि. पृ ३०२ इति।)

'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वा[1]त्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।' (वि वि पृ २४३ इति च।)

तेन लिङ्शब्दोऽपि कृत्यर्हतारूपकार्यमभिदधत् समीहितसाधनत्वमेवाभिद-ध्यादिति, न तन्मतादस्य विशेषः स्यात्।

उच्यते। अयमस्ति विशेषः। यत् समीहितसाधनता, न तत्स्वरूपेणाभिधीयते। किन्तु लिङ्शब्दः कृत्यर्हतारूपं सुखदुःखप्राप्तिपरिहार-तदुपायसाधारणमभिदधाति। तस्मिंस्त्वभिहिते क्रियायाः स्वयं सुखत्वाद्यभावात्पारिशेष्यात्तदुपायत्वं निश्चीयते। तथाच 'कर्तव्यतावचनो, भावनायां पुरुषं प्रवर्तयती'ति भूयान्भाष्यवार्तिकयोर्व्यवहारः–इति। इदमपि मतमभिधाभावनामाहुरित्याद्यननुगतम्। किञ्च कार्यशब्देनापि सह विधिशब्दः प्रयुज्यते। कार्यं ते सन्ध्योपासनम्, अतः तत्कुरुष्वेति। यद्यप्य प्रयोगः कर्तृ–कर्मगत संख्याभिधानभेदेनात्यन्तापर्यत्वर्थायत्वादुपपद्यते, तथापि न कार्यस्य लिङर्थता युक्ता। तथाहि–अकार्येऽप्यर्थेकार्यतामङ्गीकृत्य लिङादिप्रयोगो याञ्चायां दृश्यते। कश्चिद्धि कञ्चिदेवं याचते यद्यप्येतत्तव निषिद्धत्वादकार्यमेव। तथ ऽपि मत्कृते कुरुष्वेति। कार्यार्थत्वे तु व्याघातः स्यात्। न ह्येवं प्रयुज्यते यद्यप्येतदकार्यं। तथापि कार्यमिति। एव ब्रुवन् हास्यो भवति। तस्मात्कृत्यर्हता, विधिश्च भिन्नावर्थौ।

र्हत्वस्याप्यप्रामाणिकत्वात् कृत्यर्हतैव कार्यता परिशिष्यत इत्यर्थ। कृत्यर्हताऽपि इष्टसाधनत्वे एव पर्यवस्यतीत्याह—**कृत्यर्हता चेति**। **आलम्बनमिति**। कार्यत्वप्रतीते. समीहितसाधनत्वमेव विषय इत्यर्थ·। इष्टसाधनत्वस्यैव कार्यत्व-प्रतीतिविषयत्वे समतिमाह—**तदुक्तमिति**। इष्ट-साधनत्वस्यैव प्रवर्तकत्वे समतिमाह **पुंस इति**। एव च समीहितसाधनत्वस्यैव लिङ्वा-च्यत्वात् तन्मतोक्तदूषणान्यत्राप्यापतेयुरित्याशयेनाह—**तेनेति**।

कार्यत्व–समीहितसाधनत्वयो सामान्यविशेषभावेन वा, कृत्यधीननिरूपणत्व–तदभावा-दिभिर्वा भेदोऽस्ति। ततश्च न कश्चित् दोष इति समाधत्ते—**उच्यत इति**। **स्वरूपेणेति**। इद समीहितसाधनमित्यनेनाकारेणेत्यर्थं। इद वार्तिककारव्यवहारस्याप्यनुगुणमित्याह–**तथा चेति**।

इदमपि नाचार्यस्याभिमतमित्याह—**इदमपीति**। न केवल ग्रन्थानानुगुण्यमात्रम्। किंतु दूषणान्यत्र विद्यन्त इत्याह—**किं चेति**। अकार्येऽप्यर्थे लिङ्प्रत्ययप्रयोगात् कार्यत्वस्य लिङ्वाच्यत्व न सिध्यतीति दूषणान्तरमाह—**किंचेति**। **अकार्यतामिति**। अकार्यत्वमङ्गी-कृत्यापीत्यर्थ। तादृशस्थल दर्शयति—**कश्चिदिति**। अस्तु तत्रापि कार्यत्वमेवार्थ, तत्राह—**कार्यार्थत्व इति**। इद यद्यपि कृत्ययोग्य, तथापि कृतियोग्यमिति वचन परस्परव्याहतम्। एवमत्र व्याहतिर्न दृश्यत इति न कार्यत्व लिङर्थ इत्यर्थ। तस्मादन्यदेव विधितत्त्वमिति वक्तव्यमिति निगमयति—**तस्मादिति**।

---

१. इष्टाभ्युपायत्वादित्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी। इष्टसाधनत्व विहायेत्यर्थं कृतो न्याय-प्रकाशकृता पृ. १८० इति ध्येयम्।

किं पुनरिदमभिधाभावनेत्युक्तम् । सर्वशब्दानामेवार्थप्रतीत्युन्नेयोऽभिधाभिधानो व्यापारः समस्ति । लिङादीनां त्वसौ व्यापारः पुरुषप्रवृत्तिभवनफलत्वाद् भावनेति, प्रवृत्तिसाधनत्वात् प्रवर्तनेति च गीयते ।

'कश्चिदाह न शब्दस्य व्यापारः सम्भवति गुणत्वात् । द्रव्यत्वेऽपि विभुत्वादिति । तद्युक्तम् । गुणस्याप्यरुणादेर्द्रव्यपरिच्छेदादिव्यापारदर्शनात् । विभूनां चात्मादीनां ज्ञानयत्नादिव्यापारसंभवात् । स्पन्दसमवायस्तु न संभवति । न चासावस्माभिः शब्दस्येष्यते । कस्तस्य व्यापारः ? स्वज्ञानमेव, तज्जनितो वा संस्कारः । तद्योगी हि शब्दोऽर्थप्रतीतिं जनयति ।

तथा चोक्तम्—'शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्' शा भा पृ ३७ इति ।

'पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यवर्णो वाचकः' शा भा पृ ४६ इति च । यदेव हि यमागन्तुकं धर्मं प्राप्य कार्याय पर्याप्तं भवति, स एवागन्तुकधर्मस्तस्य व्यापारः-इत्युच्यते । तेन पुरुषप्रवृत्तिहेतुस्वव्यापार एव लिङर्थः ।

ननु न ज्ञान-संस्कारयोः शब्दव्यापारत्वमुपपन्नम् । ज्ञानं प्रति हि कर्मीभुतः शब्दः ।

तर्हि आचार्याभिमतमभिधाभावनात्मक विधितत्त्व किमिति पृच्छति—**किं पुनरिति ।** उत्तरमाह—**सर्वेति** । सर्वशब्दानामप्यभिधासभवे किं प्रमाणमित्यत्राह—**अर्थेति** । उन्नेय—**अनुमेयः** । अय भाव—तत्तच्छब्दप्रयोगानन्तर तत्तदर्थविषया प्रतीतिस्तावज्जायते । तत्र शब्द करणम्, प्रतीति फलम् । तत्र फलेन करणगतो यो व्यापार उन्नीयते, सैवाभिधा ।

अस्त्वेव प्रकृते किं ? तत्राह—**लिङादीनामिति** । अय व्यापार अन्यत्रार्थप्रतीतिमात्रोपयोगात् केवलमभिधेति गीयते । लिडादिगतश्च प्रवृत्तिभवनफलकतयाऽभिधा भावनेति च गीयते । इदमेव तु लिङ्वाच्य विधितत्त्वमित्यर्थ । प्रवृत्तिभवन—प्रवृत्त्युत्पत्ति ।

शब्दस्य गुणत्वपक्षे, द्रव्यत्वपक्षे च व्यापारवत्त्व न युक्तमित्याक्षिपति—**न शब्दस्येति ।** न शब्दो व्यापारवान् गुणत्वात् । रूपवत् । विभुत्वाद्व्योमवदिति प्रयोग । अत्रार्थप्रतीत्युपयुक्त करणाश्रितोऽतिशयो वा निषिध्यते, स्पन्दसमवायो वेति विकल्प्य, आद्ये अनैकान्तिकता, द्वितीये सिद्धसाधनमिति दूषयति—**तद्युक्तमिति** । अस्तु कश्चिच्छब्दस्यापि व्यापार । तस्य स्वरूप कीदृशमिति पृच्छति—**कस्तस्येति** । उत्तरमाह—**स्वज्ञानमिति** । उभयत्रापि समतिमाह—**तथा चोक्तमिति** । असनिकृष्टे—इन्द्रियासबद्धे । ननु ज्ञान-संस्कारयोरात्मधर्मत्वेन शब्दावान्तरव्यापारत्व कथमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—**यदेवेति** । फलोत्पत्त्यनुकूल करणसाध्यो व्यापारोऽवान्तरव्यापार इत्यर्थ । निगमयति—**तेनेति** ।

नन्वभिधा नाम—शब्दोऽर्थमभिधत्ते, शब्देनार्थोऽभिधीयते इति शब्दकर्तृकः, तत्करणको वाऽवान्तरव्यापार । ज्ञान तु शब्द जानामीति शब्दकर्मको व्यापार. । तेन तस्याभिधात्वमयुक्तम् । तथात्वे धातुवाच्यव्यापाराणा सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था, कारकनियमश्च न स्यादिति शङ्कते—**नन्विति** ।

---

१ शालिकानाथेन ७२४ पृ० वाक्यार्थमातृकायामुक्तमर्थ निरसितुमनुवदति—**कश्चिदित्यादिना** ।

२. अस्य भाष्यस्य प्राभाकरीयव्याख्यान, तन्निरासश्च भूमिकाया द्रष्टव्य. ।

कर्तृत्वं करणत्वं वा तस्याभिधानं प्रत्युपपादनीयम्। स कथमेकस्मिन्नेव व्यापारे कर्मत्वं, कर्तृत्वकरणत्वयोरन्यतरच्च प्रतिपद्येत।

परशुवदिति ब्रूमः। परशुर्ह्युद्यमननिपातनयोः कर्मापि सन् तरुद्वैधीभावलक्षणफलावच्छेदलब्धच्छिनत्तिपदाभिधानयोस्तयोरेव करणं भवति। सर्वमेव हि करणं कर्तृव्यापारगोचरम्। तथा ज्ञानस्य शब्दविषयस्याप्यर्थप्रतिपत्तिलक्षणफलावच्छेदलब्धाभिधाभिधानस्यार्थ एव कर्म। शब्दस्तु फलान्तरार्थप्रवृत्तव्यापारव्याप्यतया तस्यामवस्थायां करणम्, स्वातन्त्र्यविवक्षाया च कर्तृत्वमनवद्यम्।

अनेनैव न्यायेनार्थकर्मकस्याप्यभिधाव्यापारस्य पुरुषप्रवृत्तिभवनफलावच्छेदलब्धशब्दभावनाभिधानस्य पुरुषप्रवृत्तिफलावच्छेदलब्धप्रवर्तनाभिधानस्य च प्रवृत्तिकर्मकत्वं, पुरुषकर्मकत्वञ्च व्याख्यातम्। तेनैक एव व्यापारो यदा जानातिना विषयप्रकाशनफलावच्छिन्नोऽभिधीयते, तदा विषयीभूतः शब्द एव तत्फलभाक् कर्म भवति–शब्दं जानातीति। यदा तु स एवार्थप्रतिपत्तिफलावच्छिन्नोऽभिदधातिनाऽभिधीयते, तदा प्रतिपत्तिरूपफलभागर्थः कर्म भवति–अर्थमभिदधाति शब्द इति।

यदा तु स एव पुरुषप्रवृत्तिभवनावच्छिन्नो भावयतिनाऽभिधीयते, तदा भवनफलभाक् प्रवृत्तिः कर्म भवति–प्रवृत्तिं भावयति शब्देनेति। यदा तु पुरुषप्रवृत्तिफलावच्छिन्नव्यापाराभिधायिना प्रवर्तयतिनाऽभिधीयते, तदा प्रवृत्तिफलभाक् पुरुषः कर्म भवति पुरुषं प्रवर्तयतीति। एवं संस्कारेऽप्यभिधाव्यापारे यथासम्भवं योज्यम्।

न हि व्यापारस्वरूपापेक्षः कर्मभावः। तथा सति हि चलत्यभिहिताऽपि क्रिया गच्छत्यभिहितेन सकर्मिका स्यात्। तथा प्रयत्नोऽपि करोतिभावयतिभ्यामिव यतति-

---

दृष्टान्तावष्टम्भेन परिहरति—**परशुवदिति**। अय भाव—यद्यपि जानातीत्यादिधातुवाच्यो ज्ञानरूपो व्यापारस्तावदेक एव। तथापि तत्प्रतिसंबन्धिपदार्थोपरक्तवेषेण तत्तद्धातुवाच्यतया व्युत्पन्न सन् सकर्मकाकर्मकविभाग, तत्तत्कारकव्यवस्था च प्रतिपद्यते। यथा एकमेव ज्ञान जानाति-प्रतिभातिभ्यामभिहितमकर्मक सकर्मक च भवति 'घट जानाति घट प्रतिभाती'ति। यथा वा ऊर्ध्वाधोदेशसयोगलक्षणफलावच्छिन्नाभिधायिभ्यामुद्यच्छति-नियच्छतिभ्यामभिधीयमानयोरुद्यमननिपातनयो परशु कर्मापि सन् द्वैधीभावलक्षणफलावच्छिन्नतया छिनत्तिपदाभिधेययोरेव करण भवति। परार्थप्रवृत्तकर्तृव्यापारविषयत्वात्। यथा 'परशुना छिनत्ती'ति। तद्वत् ज्ञान प्रत्येव शब्दस्य कर्मत्व करणत्व च युज्यत इति। **स्वातन्त्र्यविवक्षायामिति।**

'स्वव्यापारेषु कर्तृत्व सर्वेषामुपजायते' इति न्यायेन त. वा ३८२ करणस्यापि प्रातिस्विकव्यापार प्रति स्वातन्त्र्यविवक्षाया कर्तृत्व भवतीत्यर्थ।

इत्थमभिधाव्यापारत्ववेषापन्ने ज्ञाने कारकव्यवस्थामुपपाद्य, तस्मिन्नेव ज्ञानेलिङादिप्रत्ययगोचरे पुरुषप्रवृत्त्यानुकूलवेषापन्ने शब्दभावनाख्ये, तदनन्तर पुरुषप्रवृत्तिविषयत्ववेषापन्ने प्रवर्तनाशब्दवाच्ये च कारकव्यवस्थामाह—**अनेनेति**। प्रवृत्ति**कर्मकत्वमिति**। क्रियाफलशालिकर्मेति कर्मलक्षणोपेतत्वादित्यर्थ। एवञ्च जानात्यभिधाति–भावयति–प्रवर्तयतिधातूना तत्तत्फलावच्छिन्नक्रियामात्रे व्युत्पत्ते, एकस्यापि व्यापारस्य तत्तत्फलावच्छेदे सति तत्तद्धातुवाच्यत्व, तत्तत्फलशालिन कर्मत्वञ्च सिद्धमित्याह—**तेनैक एवेति**।

प्रतिपादित प्रमेयमन्यत्राप्यतिदिशति—**एवमिति**।

नाऽप्यभिहितः सकर्मकः स्यात्। तथा छेत्तृव्यापारोऽप्युद्यच्छति-नियच्छतिभ्यामिव छिनत्तिनाऽप्यभिहितः परशुकर्मकः स्यात्। ताभ्यामेव वाऽभिहितः छिनत्त्याभिहित इव वृक्षकर्मकः स्यात्।

तस्मादेक एव व्यापारः फलभेदेन बहुधा निरूप्यमाणस्तं तं कर्मभेदं भजते। यदा फलानपेक्षेण स्वरूपेण निरूप्यते प्रयतते चलतीत्यादिभिः, तदाऽकर्मको भवति। यदा तु फलाधीननिरूपणीयेन रूपेण निरूप्यते, तदा सकर्मकः। तत्र येन धातुना यत्फलाधीननिरूपणीयेन रूपेण क्रियाऽभिधीयते, तद्धातूक्तायां क्रियायां तत्फलभाग्वस्तु कर्म भवति।

[1]यत्तु केनचिदात्मनो ज्ञानकर्मतां निराकुर्वता परसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मलक्षणमुक्त, तदतिव्यापकम्। पूर्वोक्तेष्वपि परश्वादिषु छिदादिकर्मत्वप्रसङ्गाद-व्यापकं च। 'देवदत्तः पावमानीभिरात्मानं पुनाती'त्यादिषु स्वसमवायिक्रियाफल-भागिनोऽपि देवदत्तस्य पुनातिकर्मत्वात्। तथा वेदेऽपि 'पुनात्येवाग्नि, आत्मानम्' पुनीते' इति प्रयोगो दृष्टः। तस्मात्पूर्वोक्तमेव कर्मलक्षणम्। न चैवं गतौ गन्तुः कर्मत्वप्रसङ्गः। गच्छतिर्हि गन्तव्यप्राप्त्यधीननिरूपणीयेनैव रूपेण क्रियामभिदधातीति ग्रामादेरेव तत्कर्मत्वं, न गन्तुः। एवञ्च ज्ञेयावभासफलाधीननिरूपणीयेनैव रूपेण जानाति सविदित्यादिभिरभिहितायां ज्ञानक्रियायामात्मनोऽप्यहवित्तौ भासमानत्वात्कर्मत्वं समर्थितम्।

ननु तत्तदर्थानुरक्तवेषमन्तरेण केवलव्यापारस्वरूपापेक्षया कारकव्यवस्था, सकर्मका-कर्मकव्यवस्था च किं न स्यादित्याशक्य, तत्र दोषमाह — नहीति। कर्मभाव इत्युपलक्षणम्। अय व्यापारस्सकर्मक एव, इदमेव कर्म, इदमेव करणमित्यादिनियमो नास्तीत्यर्थ। फलिता कारकव्यवस्था निगमयति - तस्मादिति। सकर्मकाकर्मकव्यवस्थामुपसहरति—यदा फलेति। फलानपेक्षेण—प्रतिसबन्धिफलानपेक्षेण। उक्तव्यवस्थासिद्ध्यर्थं कर्मलक्षणमाह—तत्र येनेति। क्रियाफलभाक् तु कर्मेत्युक्ते छिनत्तिपदाभिहितयोरुद्यमन-निपातनयो परशु कर्म स्यात्। अत. उक्तं येन धातुनेति।

केचित्तु येन धातुनेत्यादिविशेषणमनादृत्यैव क्रियाफलभाग्वस्तु कर्मेत्युक्ते ज्ञानकिया-कर्तुरात्मनोऽपि कर्मत्व स्यात्। सर्वज्ञानाना त्रिपुटीप्रत्यक्षत्वेन घटस्येवात्मनोऽपि वित्तौ भासमानतया व्यवहारार्हत्वलक्षणफलशालित्वात्। ततस्तन्निवृत्तये परसमवेतेति पद प्रक्षिप्य लक्षण-मभिदधति। तल्लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्या दूषयति—यत्तु केनचिदिति। परश्वादिष्विति। 'परशुना वृक्ष छिनत्ती'त्यत्र कर्तृव्यापारो यथा वृक्षे द्वैधीभावलक्षण फल जनयति, तथा परशावपि तत्तद्देशसयोगादिकमिति करणेऽतिव्याप्तिरित्यर्थ। क्रियाफलभागिनोऽपीति। देवदत्तस्य शुद्धिलक्षणातिशयजननादित्यर्थ। नन्विदमपि लक्षणमतिव्यापकम्। 'देवदत्तो ग्राम गच्छती'त्यत्र प्राप्तिलक्षणफलस्योभयत्रापि सभवादित्याशङ्क्य परिहरति—नचेति। उभयत्र सभवेऽपि गच्छतिधातोर्ग्रामगतफलप्रतिसबन्धितयैव गमनक्रियाया व्युत्पन्नत्वेन, येन धातुनेत्याद्युक्तलक्षणस्य न गन्तर्यतिव्याप्तिरित्यर्थ। एव च 'मामह जानामी'त्यत्रात्मन स्वसमवेतक्रियाफलशालित्वेन

---

१ शालिकनाथोक्तमर्थंनिरसितु तन्मतमुपन्यस्यति—यत्तु केनेचिदिति।

शंका

आह—अस्त्वभिधाव्यापारः, न तस्य पुरुषप्रवर्तकत्वम्, लिङाद्यभिधेयत्वञ्च संभवति। नहि प्रेक्षापूर्वकारी कश्चिदभिधामात्रावगमात् प्रवर्तते, समीहितसाधनत्वावगमाधीनत्वात् प्रवृत्तेः। न चासावर्थप्रतिपत्तिलक्षणफलोन्नेया, शब्दान्तराभिधावदभिधेयाऽपि भवितुमर्हति।

तन्निरासः

उच्यते—सत्य फलसाधनत्वं प्रवर्तकत्वं, तत्तु न शब्दस्याभिधेयमित्युक्तम्। अतो व्युत्पित्सुर्बालकः प्रयोज्यवृद्धं प्रवर्तमानमुपलभ्य प्रवृत्तिहेतुभूतामिष्टसाधनतावगतिं शब्दजनितामध्यवसाय पूर्वोक्तेन न्यायेन साक्षाच्छब्दस्य जनकत्वासंभवात्, येनाऽभिहितेन फलसाधनत्वं कल्पयितुं शक्यते, तदभिधायी लिङ्शब्द इति निश्चिनोति। ततस्तद्व्यापारस्यार्थप्रतिपत्त्यैव कल्पितस्य प्रवर्तनारूपेणाऽभिधानं लिङादिभिः कल्प्यते। प्रवृत्तिफलता च प्रवर्तनारूपता। न चैवंरूपता अर्थप्रतिपत्त्यैव कल्पयितु शक्येत्यनन्यलभ्यत्वात्, अभिधान्तरविलक्षणां लिङ्शक्ति कल्पयति। एवंविधविध्यवरुद्धा भावना-

---

भवत कर्मत्व न सिद्ध्येदित्यव्याप्ति। अस्माक तु सिध्यतीत्याह—**एवं चेति**। **समर्थितमिति**। अस्माभिरिति शेष।

अस्त्वेव ज्ञानस्यैवाभिधात्वादिकम्। न तु तस्य लिङ्वाच्यत्वमुपपद्यते। तदवगमस्य प्रवर्तकत्वाभावात्। प्रवर्तकाभिधायित्वाच्च लिडादीनामिति शङ्कते—**आहेति**। तर्हि कस्यावगमात् प्रवर्तते इत्यत्राह—**समीहितेति**। अभिधाया लिङ्वाच्यत्वेऽनुपपत्त्यन्तरमाह—**नचासाविति**। अनन्यलभ्य खलु शब्दार्थ। ततश्च यथा प्रकृतिभागगताया अभिधाया अर्थप्रतीत्यनुमेयत्वम्, एव लिङ्प्रत्ययगताया अप्यभिधाया अर्थप्रतीतिलिङ्गावगत्वेनान्यलभ्यत्वात् न तत्र लिङ्शब्दशक्ति कल्पयितु युज्यते इत्यर्थ। सत्य फलसाधनत्वमेव प्रवर्तकम्। तत्तु पूर्वोक्तन्यायेन न साक्षादभिधेयम्। किंतु तदुपापदकमर्थान्तरमेव। तच्चाभिधाव्यापार एव भवतीत्याशयेन परिहरति—**उच्यत** इति।

अस्तु तस्यानभिधेयत्वम्। अभिधाया लिङ्वाच्यत्व कथमित्याशङ्क्य तत्र व्युत्पत्तिक्रममाह—**अतो व्युत्पित्सुरिति**। **निश्चिनोतीति**। तस्य कार्यत्वानुपपत्ते स एवाभिधाव्यापारो भवतीति शेष। अभिधाव्यापारस्यान्यलभ्यत्वात् वाच्यत्व न सभवतीत्येतद्दूषण परिहरति—**तेनेति**। प्रवर्तनाविषस्य वा कथमनन्यलभ्यत्वमित्यत्राह—**प्रवृत्तीति**। **अभिधान्तरविलक्षणामिति**। एकया लिडादिगतया अभिधया त्वर्थभावनाऽभिधीयते। सैवार्थभावनाभिधैवाऽपरयाऽभिधया प्रवर्तनारूपेणाभिधीयत इत्यर्थ.। अत एवाभिधाव्यापारस्य वाच्यत्वे एकस्यैव व्यापारस्य वाच्यत्व, वाचकत्वं च स्यादित्यात्माश्रयदोषोऽपि परिहृत। वाच्य–वाचकभूताभिधयोर्भेदात्।

ननु भवेदस्य लिडाद्यभिधेयत्व, यद्यतदवगमात क्रियाया समीहितसाधनत्व कल्पयितु शक्येत। तत्तु कथमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—**एवविधेति**। अय प्रवर्तनाव्यापार प्रथम समानप्रत्ययोपादानादर्थभावनया सगच्छते, तस्या अपुरुषार्थभाव्यकत्वे त्वेतादृशविध्यन्वयानुपपत्तेर्विधिरेव स्वान्वयनिर्वाहार्थ ता पुरुषार्थभाव्यिका कल्पयति। एव च तस्या समानपदोपात्तो

पुरुषार्थसाधनतया निश्चीयते। नह्यपुरुषार्थफलस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपविध्यन्वयसंभवः, प्रेक्षापूर्वकारिणां निष्फले प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्। तदेवमभिधाव्यापारमेव प्रवर्तनारूपेणाऽभिदधाना लिङादयस्तद्बलादेव फलसाधनत्वं बोधयन्ति।

स्वर्गकामादिशब्दानां पुरुषपरत्वेन न फलसमर्पकत्वमिति शंका

नन्वस्मिन् पक्षे प्रवर्तनारूपस्य विधेः प्रवर्त्यापेक्षत्वात् प्रवर्त्यसमर्पकत्वेनैव स्वर्गकामादिशब्दास्संबध्येरन्, न फलसमर्पकतया।

तत्र केषाञ्चित् समाधानम्

तथा नामेति केचित्। न चैवमफलताप्रसक्तिः, प्रवर्त्यानुपपत्त्यैव काम्यमानस्य फलत्वकल्पनात्। भाष्य-वार्तिकयोः फलपरत्वमेव स्वर्गकामादिशब्दानां लक्ष्यते। युक्तञ्चैतत्। तथाहि—यद्यस्मिन् पक्षे न कार्यात्मकविधिपक्षवत् कर्तृ-नियोज्ययोरभेदापत्तिः। विधेयक्रियाविषयत्वं कर्तृत्वम्, विधिविषयत्वं नियोज्यत्वमिति विषय-

---

धात्वर्थ स्वत साध्यरूपोऽपि भाव्यकोटौ न निविशते, अपुरुषार्थत्वात्। किंतु स्वर्गकामपदोपात्त पुरुषार्थ एव भाव्यो भवतीत्यर्थं। तदेवोपपादयति—**न हीति**।

व्यापारस्य—अर्थभावनाया। धात्वर्थस्य तु भावनादाद्वारा विधिसबन्धात् पश्चात् पुरुषार्थत्व भवतीति भाव। एव च समीहितसाधनत्वस्य साक्षादवाच्यत्वात्, कार्यत्वस्य तदुपपादनसमर्थस्यापि पूर्वोक्तदोषेण वाच्यत्वायोगात् प्रवर्तनारूपशब्दव्यापारस्य वाच्यत्वे समीहितसाधनत्वस्यापि परिकल्प्यत्वात् दोषाभावादनन्यलभ्यत्वाच्च तस्यैव वाच्यत्व सिद्धमिति निगमयति—**तदेवमिति**।

ननु स्वर्गकामपदस्य कृतिप्रवृत्तपुरुषपरत्वानुपपत्त्या फलपरत्वे हि विध्यवरुद्धा भावना-पुरुषार्थभावना स्यात्। न चैव सिध्यति। प्रवर्तनाया एव विधित्वाच्च, तस्या साक्षात् प्रवर्त्य-पुरुषापेक्षित्वेन तत्समर्पकत्वेनान्वयसम्भवादिति शङ्कते—**नन्विति**। अयमपि पक्ष. कैश्चिदङ्गीकृत—इत्याह—**तथा नामेति**। नन्वस्मिन् पक्षे स्वर्गकामपदस्य पुरुषपरत्वेन फलसमर्पकत्वाभावात् भावनाया. समीहितभाव्यकत्वसिद्धि कथमित्याशङ्क्य प्रवर्त्यत्वानुपपत्त्यैव फलसामान्ये कल्पिते, प्रवर्त्यविशेषणस्वर्गादिपद फलविशेषसमर्पणपर भवतीत्याह—**न चैवमिति। फलस्य कल्पनादिति**। फलतया कल्पनानित्यर्थं।

अस्मिन् पक्षे प्रेरणात्मकविध्याकाङ्क्षावशात् पुरुषपरमेव स्वर्गकामादिपदम्। फल त्वनुपपत्तिलभ्यमिति स्थितम्। अय पक्षो भाष्य—वार्तिकविरुद्ध.। तयोस्तत्र तत्र फलपरमेव स्वर्गकामादिपदम्। पुरुषस्तु विशेष्यतया प्रतीतोऽपि प्रथम न विवक्षित इत्येव प्रतिपादनादित्याह—**भाष्येति**। न केवलमय पक्षो भाष्यवार्तिकविरुद्ध। न्यायविरुद्धश्च। फलपरत्वमेव तु न्यायोपेतमपीत्याह—**युक्तञ्चैतदिति**।

ननु प्राभाकराभिमते नियोगविधिपक्षे स्वर्गकामपदस्य नियोग प्रति नियोज्यतयाऽन्वयात् क्रिया प्रति कर्तृतयाऽन्वयादुभयान्वयो वाच्य इति गौरवात् स्यान्नयायविरोध। अस्मिस्तु पक्षे क्रिया प्रति कर्तृरूपप्रवर्त्यपुरुषमात्रपरत्वेनागौरवात् कथ न्यायविरोध इत्याशङ्क्य, सत्यमेवमेव। तथापि शब्दमन्तरेणैव पुरुषस्य विध्याक्षेपावगतत्वात् शास्त्रस्य चाप्राप्तार्थपरत्वात् न पुरुषपरत्व कामपदस्येति प्रतिपादयति—**यद्यपीत्यादिना**। कर्तृनियोज्ययोरभेदापत्ति.—

भेदात्। तथापि न तत्परत्वं स्वर्गकामादिशब्दानां युक्तम्। अप्राप्तार्थपरं हि शास्त्रम्। इह विधिवशादेतावदवसितम् अस्ति कश्चिन्नियोज्यः। स चासौ योऽस्य विध्यन्वितस्य व्यापारस्य शेषी समर्थश्चाऽनुष्ठातुम्। न ह्यस्वार्थव्यापारे कश्चित् प्रवर्तयितुं शक्यते। नाप्यसमर्थः। स एव च शेषी। यदभिलषितसाधनोऽयं व्यापारः इत्येतावति कामशब्दमन्तरेणैवागमेऽपि, फलविशेषमात्रेचानवगते तत्परत्वमेव कामशब्दानां युक्तम्। तदेवं विधिशब्देनैव प्रवर्तनारूपविधिमभिदधताऽर्थात् विधेयस्य कर्तव्यता फलसाधनता चाऽवबोध्यत-इत्यभिप्रायेण, 'कर्तव्यतावचनः प्रत्ययः'।

'श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते' इत्यादिश्च व्यवहारः--इति।

ननु स्वव्यापारेऽभिधीयमाने स्वरूपाभिधानप्रसङ्गः। न ह्यनभिधाय विशेषणं विशिष्टमभिधातुं शक्यम्। मैवं वाचः।

उक्तं हि—'विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम्।
अभिधानाभिधाने तु न केनचिदिहाश्रिते ॥' तं. वा. पृ ९१५ इति।

कर्तृनियोज्यरूपान्वयभेदोपपत्तिः। नियोज्य—प्रवर्त्यः। एवं विधिसामर्थ्यात् पुरुषस्य प्राप्तिमभिधाय, फलपरत्वेऽपि यद्यपि फलसामान्यस्य विधिवशादेव लाभः। तथापि तद्विशेषस्यानवगततया तत्परत्वेन सार्थकत्वमित्युपपादयितु फलमपि सामान्यत. प्राप्तमित्याह—**स चासाविति**। स—प्रवर्त्यः। असौ वक्ष्यमाणो भवतीत्यर्थः। व्यापारस्य—भावनाया.। शेषी—तत्फलभाक्। तदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**नहीति**। प्रेरयितुं विधिनेति शेषः। शेषिशब्दार्थमाह—**स एवेति**। **विशेषमात्र** इति। मात्रचा सामान्यस्य प्राप्तिरस्त्येवेति दर्शयति। प्रथमपक्षे स्वर्गकामपदं प्रथमं पुरुषपरम्। पश्चादनुपपत्त्या फलविशेषपरमपि भवति। स्वमते तु प्रथम फलपरम्। पश्चात् भावनाक्षिप्तकर्तृपरम्। गुरुमते तु पुरुषपरमेव। फलं तु केवलं तद्विशेषणमिति विवेकः।

ननु भाष्यवार्तिकयोस्तत्र तत्र कार्यत्वस्य' श्रेय.साधनत्वस्य च लिङ्वाच्यत्वाभिधानात् कथं प्रवर्तनाया लिङ्वाच्यत्वमित्याशङ्क्य साक्षादवाच्यत्वेऽपि तयोरर्थात्प्रतीयमानतया लिङ्वाच्यत्वव्यवहार उपपद्यत इत्याह—**तदेवमिति**। विधेयस्य—भावनायाः, तद्द्वारा भावार्थस्य च। लिङादिव्यापार एवाभिधा। सैव प्रवर्तना लिङादिवाच्येति च स्थितम्।

इदानी तत्रात्माश्रयदोषमाशङ्कते—**नन्विति**। स्वरूपाभिधानप्रसङ्गः,—लिङादिप्रत्ययस्वरूपस्यापि वाच्यत्वप्रसङ्गः। ततश्च लिङ्प्रत्ययस्यैव वाच्यत्वं, वाचकत्व च स्यादित्यात्माश्रयदोष इत्यर्थः। तदेव प्रतिपादयति—**नहीति**। अयं भावः—यत्र तु लिङादिप्रत्ययस्य प्रयोगः, तत्र तेन लिङ्प्रत्ययेन स्वविशेषितव्यापारोऽभिधीयते, व्यापारमात्रं वा? द्वितीये तु सकलशब्दगतस्य व्यापारमात्रस्यैव वाच्यत्वं स्यात्। लिङादिगतस्यैव वाच्यत्वमिति विशेषो न सिध्येत्। ननु व्यापारमात्रेऽप्यभिधीयमाने कस्याय व्यापार इत्याकाङ्क्षायां लिङ्प्रत्ययस्य सन्निहिततया तद्गततयैव पर्यवस्यतीति चेत्? मैवम्। शब्दोपात्तयोर्हि आकाङ्क्षावशादन्योन्यान्वयः संभवति। न तु शब्दोपात्तस्य व्यापारस्याशब्दोपात्तेन लिङ्प्रत्ययेनानाकाङ्क्षितेन सन्निहितेनाप्यन्वयो युज्यते। तथात्वे सत्यतिप्रसङ्गात्। अतो लिङ्प्रत्ययविशेषित एव व्यापारोऽभिधेय इति, विशेषणभूतस्य लिङ्प्रत्ययस्यापि लिङ्वाच्यत्वप्रसङ्ग इति। आचार्यैरेवायं दोषः परिहृत इत्याह—**मैवमिति। विशिष्टग्रहणमिति**। विशिष्टज्ञानं विशेषण-विशेष्य-तत्संबन्धग्राहकमिति विशेषणा-

सिद्धान्तपक्षोपन्यासः

तुल्यं चैतदिष्टसाधनताविधित्वपक्षेऽपि। तत्रापि तु नेष्टसाधनतामात्रं विधिः। अपि तु कर्तुरिष्टसाधनता। नचाख्यातं कर्त्रभिधायि। तत्रावश्यं भावनाक्षेपावगतकर्तृविशेषितेष्टसाधनताऽभिधीयत इत्याश्रयणीयम्। तथाऽस्मिन् पक्षे प्रत्यक्षावगतलिङ्शब्दस्वरूपविशिष्टाभिधाव्यापाराभिधानाददोषः—इति।

न्यायविदां त्विष्टसाधनत्वमेवाभिमतम्। न च संविद्विरोधः। स्वरूपेणाभिधानाभावात्। प्रवर्तनारूपेण तु शब्दोऽभिधत्ते। प्रवृत्तिहेतुश्च धर्मः प्रवर्तना। सा चापौरुषेये वेदे प्रैषादीनामसंभवात्पारिशेष्यात्कर्तुरिष्टाभ्युपायतैव निश्चीयते। तेनाभिधाव्यापारवत्प्रवर्तनारूपेणेष्टसाधनतां शब्दोऽभिधत्ते, न स्वरूपेणेति।

तत्रोपष्टम्भकतया मण्डनाचार्यवचनोपन्यासः

इदमेव हि भगवतो मण्डनमिश्रस्यापि—

'पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम्॥' वि वि. पृ. २४३,

---

गोचर विशिष्टज्ञानमेव यद्यपि नेष्ट—न भवतीत्यर्थ.। अभिधानाभिधाने—लिङ्प्रत्ययेनाभिधाव्यापारस्याभिधाने। तथापि न कश्चिद्दोष इति शेष।

कथ न दोष इत्यत्राह—न केनचिदिति। यत इह—लिङ्प्रत्ययस्थले। केनचित् इष्टसाधनत्व विध्यर्थ इति वदता मया चागृहीतविशेषण विशिष्टज्ञान न भवतीति नाश्रितम्। विशेषणाविषयमपि विशिष्टज्ञान भवतीत्युभाभ्यामप्याश्रितमित्यर्थ.।

उभाभ्यामप्याश्रितत्वमेवोपपादयति—तुल्यं चेति। विशिष्टग्राहिणा प्रमाणेन विशेषणाग्रहणेऽपि प्रमाणान्तरेण विशेषणग्रहणे क्वचित् किञ्चित् विशिष्टज्ञान दृश्यते। यथा 'सुरभि चन्दन, अघट भूतलम्।' यथा वा भावनाक्षेपरूपार्थापत्त्यवगते कर्तरि तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञान लिङ्प्रत्ययात्। अतो लिङ्प्रत्ययानभिधानेऽपि प्रत्यक्षावगततद्विशेषिताभिधाव्यापारस्याभिधेयत्व सभवतीति नात्माश्रय। नापि सर्वशब्दगताभिधामात्रस्याभिधानप्रसङ्ग इति न कश्चिद्दोष इति भाव। कर्त्रभिधायीति। आख्यातस्य कर्त्रभिधायित्व कर्त्रधिकरणे (पू मी ३–४–४) निराकृतमिति भाव।

समीहितसाधनत्व, कार्यत्व वा लिङ्व्यापारो वा लिङर्थ इत्युक्तम्। तत्र स्वाभिमत पक्षमाह—न्यायविदामिति। भावनागत तद्द्वारा धात्वर्थगत वेष्टसाधनत्व लिङर्थ इत्यर्थ। तत्र पूर्वोक्त दूषणमुद्धरति—न चेति। स्वरूपेण इष्टसाधनमिदमित्यनेन वेषेण। तर्हि केन रूपेणाभिधान, तत्राह—प्रवर्तनेति। ननु प्रवर्तनारूपस्य वाच्यत्वे कथमिष्टसाधनताया विधित्वमित्याशङ्क्य प्रवर्तनामिष्टसाधनताया पर्यवसाययति—प्रवृत्तिहेतुश्चेति। प्रैषादीत्यादिशब्देनाध्येषणमभ्यनुज्ञान च गृह्यते। ज्यायसा हीनस्य नियोग. प्रेषणम्। समेन समस्याध्येषणम्। हीनेनोत्तमस्याभ्यनुज्ञानम्। फलितमाह—तेनेति। यथा त्वन्मतेऽभिधाव्यापारस्य प्रवर्तनारूपेणाभिधानादन्यलभ्यत्वादिदोषपरिहार, तथाऽस्मन्मतेऽपि समीहितसाधनताया एव प्रवर्तनारूपेणाभिधानात् न संविद्विरोधादिदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः।

एवंकारश्च प्रवर्तनेति प्रवर्तनाप्रत्ययः कर्तव्यतावचनः ।' (वि. वि. पृ. २४३) इत्यादि वदतोऽभिमतम् । एवञ्चानेकार्थत्वं कल्पितं न भवति । इतरथा हि प्रेषणमध्येषणमभ्यनुज्ञानमिष्टसाधनत्वञ्चेति बहवोऽर्थाः शब्दस्य कल्प्येरन् । प्रवर्तनासामान्यवाचित्वे तु लाघवं स्यात् ।

तत्रापि तु राग-द्वेष-मोहादीनां प्रवृत्तिहेतूनामवाच्यत्वात्, एवं वक्तव्यं-योऽवगम्यमानतया प्रवृत्तिहेतुस्तदभिधायी लिङ्शब्द इति । न च कार्यमेव ज्यायः-समकनीयोभिः प्रतिपाद्यमानं प्रैषादिव्यपदेशभाक् सर्वानुगतं शब्दार्थ इति साम्प्रतम् । अकार्यत्वाभ्युपगमेनैव याच्ञायां लिङ्प्रयोगादित्युक्तम् । तस्मात्प्रवर्तनासामान्यं शब्दार्थः ।

एवञ्च—'विशेषा एव शब्दार्था दृष्टरूपान्वयेऽपि हि ।
न च प्रवर्तनाबोध इष्टशक्तेर्विनाऽर्थवान् ॥' वि वि पृ ४४४

इत्यत्र श्लोके पूर्वार्धेन परमतमुपन्यस्य, उत्तरार्धेन स्वमतमुपन्यस्तवानिति व्याख्यातव्यम् । प्रवर्तनासामान्यमभिदधता लिङ्शब्देन निर्विशेषस्य सामान्यबोधस्यानर्थक्यापत्तेः, अपौरुषेये च वेदे पुरुषधर्माणां प्रैषादीनां विशेषाणामसम्भवात्पारिशेष्यादिष्टसाधनतैव बोध्यत इति ।

स्वोक्तार्थपरतया, वार्तिकस्य त्रेधा व्याख्यानं

'अभिधाभावनामाहुः' तं. वा पृ. ३७८ इत्यस्यापि वार्तिकस्यायमेवार्थः । अभिधीयत इत्यभिधा-प्रवर्तना । सैव च पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावनामाहुरिति ।

इदमेव विधितत्त्वमभियुक्तसमतमपीत्याह-इदमेवेति । इष्टाभ्युपायत्वादन्यो धर्म दु.खरूपासु क्रियासु प्रवर्तको नास्ति । किं तु तदेव प्रवर्तकम् । तमेव धर्मं लिङ्वाच्या प्रवर्तना बदन्तीत्यर्थं । यत प्रेरणासामान्यमेव विध्यर्थं । इष्टसाधनत्व तु परिशेषलभ्यम् । अत एवानेकार्थत्वदोषोऽपि न प्रसज्यत इत्याह—एवमिति । इष्टसाधनत्वविशेषस्यैव लिङ्वाच्यत्वे गौरव, सामान्यस्य वाच्यत्वे तु लाघवमित्याह-इतरथेति ।

ननु प्रवृत्तिहेतवो धर्मा प्रवर्तना । ते च रागद्वेषादय प्रेषणाध्येषणसमीहितसाधनत्वादयश्च । तत्र प्रवर्तनामामान्यस्याभिधानेन समीहितसाधनत्वादीनामिव रागद्वेषादीनामपि वाच्यत्व स्यादित्यत्राह—तत्रापीति । लिङ्प्रत्ययस्य प्रमाणत्वात् ज्ञानद्वारेणैव तस्य प्रवर्तकत्व वाच्यम् । न वाय्वादिवत् स्वरूपेण । अत प्रैषादिगतमेव प्रवर्तनासामान्य वाच्यमित्यर्थ ।

ननु प्रवर्तनारूपमिव कार्यरूपमपि सामान्य प्रैषादिष्वनुगतम् । अतस्तदेव लिङ्वाच्यस्यादित्याशङ्क्य, तत्र पूर्वमेव दूषणमुक्तमित्याह-न चेति । अयमपि पक्षो ग्रन्थकर्तु. समत एव । दूषणस्य फल्गुत्वादुत्तरत्र स्वेनैवास्य मतस्याङ्गीकाराच्च । निगमयति-तस्मादिति ।

नन्वाचार्या. प्रवर्तनाविशेष शब्दार्थमुक्तवन्त । भवास्तु सामान्यम् । तत्कथमित्याशङ्क्य तस्यापि तात्पर्यमाह—एवञ्चेति । दृष्टस्य प्रमाणावगतस्य सामान्यरूपस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिकस्यान्वयेऽपि सति समीहितसाधनत्वरूपविशेष एव शब्दार्थ । तज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तावुपयोगात् । सामान्यज्ञानस्य तु तत्रानुपयोगादिति प्रथमार्धस्य तात्पर्यम् । इद परमतम् । उत्तरार्ध तु स्वमतप्रतिपादनपरतया स्वयमेव व्याचष्टे—प्रवर्तनेति । विशेषस्य शब्दार्थत्वे गौरवादिदोषात् सामान्यस्यापि विशेषपर्यवसानद्वारा प्रवृत्त्युपयोगाच्च सामान्यस्यैव शब्दार्थत्वमित्यर्थ. ।

अथवा अभिधायाः-शब्दस्य भावना-अभिधाभावना। सैव च प्रवर्तना। परसमवेताऽपि शब्देन पुरुष प्रवर्तयता तत्सिद्धयेऽभिधीयमाना शब्दव्यापारत्वेनोच्यते। तामाहुरिति। अथ वा इष्टसाधनताभिधानमभिधा। सैव च भूतिकर्तृत्वं प्रतिपद्यमानायाः पुरुषप्रवृत्तेः प्रयोजकस्य शब्दस्य व्यापारो भावना। तामाहुः। कुर्वन्ति। ओदनपाकं पचतीति-वद्व्याख्येयम्।

तदेवं शब्दकर्तृकं प्रवर्तनारूपेष्टसाधनत्वाभिधानमेव शब्दभावनेति गीयते। तस्याः पुरुषप्रवृत्त्यर्थं प्रवृत्तेः। पुरुषप्रवृत्तिर्हि स्वर्गादिस्थानीया भाव्यम्। समीहित-साधनताविज्ञानन्तु परार्थप्रवृत्तशब्दव्यापारजन्यतया यागादिवत्करणम्। प्राशस्त्य-ज्ञानन्त्वितिकर्तव्यतेति विवेक्तव्यम्। प्रवर्तनेति समीहितसाधनतैवोच्यते। तदुद्देशेन हि कृतिः प्रवर्तत इति दर्शितम्।

ननु 'अभिधाभावनामाहु' इति वदत आचार्यस्याभिधाव्यापार एव लिङर्थ इति मतमिति प्रतीयत इत्याशङ्क्य, तदपि प्रतिपादितप्रमेयानुगुणतया व्याचष्टे-**अभिधाभावनामिति**। समीहितसाधनत्वगतप्रवर्तनैवाभिधानयोग्यतयाऽभिधाशब्देनोच्यते। ता लिङादयो वदन्तीत्यर्थं। अभिधेयस्याभिधानशब्देनाभिधान तु क्लिष्टमिति मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-**अथवेति**। ननु शब्दव्यापारस्यैव प्रवर्तनात्व भवतो न समतम्। प्रेषणाध्येषणादिगताया प्रवर्तनायास्तु कथ शब्दव्यापारत्वमित्यत्राह-**परसमवेतापीति**। तत्फलोपकारकत्वेन तदभिधे-यत्वात् तद्गताया अपि तस्यास्तद्व्यापारत्वमुपचर्यत इत्यर्थः। अन्यसमवेतस्यान्यव्यापारत्व-कल्पनमपि क्लिष्टमेवेत्यतोऽपि प्रकारान्तरेण व्याख्यायते-**अथवेति**। लिङ्प्रत्ययस्य य स्वार्थ, तदभिधानमभिधा। सैव भावना। ता लिङादय कुर्वन्तीत्यर्थं। कथमभिधानस्य भावनात्व मित्यत्राह—**भूतिकर्तृत्वमिति**। भूति-उत्पत्तिव्यापार उत्पादनापरनामधेय। करोत्यर्थो भावनेत्यर्थः।

नन्वाहुरित्यस्य कथ कुर्वन्तीत्यर्थं इत्याशङ्क्य प्रयोग दर्शयति—**ओदनपाकमिति**। यथा 'पाक पचती'त्युक्ते पाक करोतीत्यर्थो भवति, तथाऽभिधामाहुरित्युक्तेऽभिधा कुर्वन्तीत्यर्थो भवतीत्यर्थ। पूर्वव्याख्यानद्वयेऽर्थभावनागता प्रवर्तनारूपेष्टसाधनतैव लिङ्वाच्या शब्दभावने-त्युच्यते। अस्मिंस्तु पक्ष एतादृशेष्टसाधनताभिधान शब्दव्यापारो लिङाद्यनभिधेय एव शब्द-भावनेति प्रवर्तनारूपविधितत्त्वादन्यैव शब्दभावनेत्युक्त भवति।

अमुमेव पक्षमाश्रित्य शब्दभावनास्वरूप, तस्यार्थभावनावदाकाङ्क्षात्रयसभवादशत्र-यान्वय च प्रतिपादयति-**तदेवमिति**। **पुरुषप्रवृत्त्यर्थमिति**। पुरुषप्रवृत्त्यर्थं लिङादिशब्दप्रयोगात् तेन यदर्थाभिधान, तस्यापि प्रवृत्तिरेव फलमित्यर्थं। **यागादिवदिति**। यथाऽर्थभावनाया स्वर्गार्थं प्रवृत्ताया मध्ये यागादिकमनिष्पाद्य तन्निष्पादनायोगात् परार्थप्रवृत्तस्य व्यापारस्य व्याप्यत्वरूपकरणलक्षणसभवेन यागादि. करण, तद्वत् प्रवृत्त्यर्थ प्रवृत्ताया शब्दभावनाया भाव्य-रूपप्रवृत्ते. समीहितसाधनत्वमनवगमय्य तद्धेतुत्वायोगात् तज्ज्ञान तस्या. करणमित्यर्थ। **प्राशस्त्यज्ञानं त्विति**। अर्थवादादिभिरिद प्रशस्त कर्मेत्यवगते, तत्रोत्कटा प्रवृत्तिर्जायत इति, प्राशस्त्यज्ञान तस्या. फलोपकार्यङ्गमित्यर्थ.।

'एव कारश्च प्रवर्तनावचनः प्रत्ययः' इत्यादिग्रन्थस्याविरोधः। न च सह प्रयोग-विरोधः। प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। इष्टसाधनशब्दो हि तत्साधनतामेव साक्षादभिधत्ते। लिङादयस्तु प्रवर्तनारूपेण, कृत्यर्हतारूपेण वेति नास्ति पर्यायता।

तदिदं कर्तव्यतारूपं, प्रवर्तनारूपं वा समीहितसाधनत्वमेव लिङादिभिरभिधीयते-इत्येतावदेव रमणीयम्। स्वव्यापाराभिधानं दुरुपपादम्।

ग्रन्थानुगुण्यमपि नातीव दृश्यते। तथा हि-निषेधशास्त्रेषु प्रतिषेधस्य-वर्जनस्य नञाऽभिधेयस्य लिङादिभिर्विधिः, विधेर्वा प्रतिषेध इति वचनव्यक्तिद्वयमङ्गीकृत्य 'ब्राह्मणं न हन्यादि'त्यत्र पुंस्त्वाविवक्षां प्रतिपादयता प्रतिषेधविधाववविवक्षामुपपाद्य, विधिप्रतिषेधेऽप्यविवक्षामुपपादयतोक्त "[1]विध्यर्थमपि निषेध्यार्थप्राप्त्यर्थमनूदितं हननं प्रतिषिध्य चरितार्थो नञ् न लिङ्गमपरं शक्नोति प्रतिषेद्धुम्' तं. वा. पृ. २१२-२१३ इति।

यदि हि स्वव्यापारो विध्यर्थः स्यात्, न तस्यानुवादोऽवकल्पते। न हि द्वेषादि-निमित्तायां हननादिप्रवृत्तौ लिङ्व्यापारः प्रवर्तकः प्राप्तः, 'यो न हन्यादि'त्यादिषु-

---

ननु यदि प्रवर्तनैव विध्यर्थ, तर्हि प्रवर्तना-कर्तव्यतयोरुभयोरपि शास्त्रे तत्र तत्र लिङ्वाच्यत्वव्यवहार कथमित्याशङ्क्याह—**प्रवर्तनेति**। इष्टसाधनताया प्रवर्तकत्ववत् कृत्युद्देश्यत्वस्यापि सभवात् प्रवर्तनात्व, कार्यत्वमिति वेषद्वयमपि सभवति। ततश्च येन केनापि वेषेणेष्टसाधनतैवाभिधीयत इति, नातिवैषम्यमिति न विरोध इति भाव.। उक्त दोषान्तरमपि परिहरति—**न चेति**। प्रवृत्तिनिमित्त वाच्यम्। तद्भेदमेवोपपादयति—**इष्टसाधनेति**।

उक्तेषु चतुर्ष्वपि पक्षेषु चरम एव श्रेयानित्याह—**तदिदमिति**। प्रथमद्वितीयपक्षवत् तृतीयपक्षोऽपि न्यायासह इत्याह—**स्वव्यापारेति**। अस्मिन् पक्षे आत्माश्रयादिपरिहारो दृश्यत-इति भाव.। नन्वस्य पक्षस्य 'अभिधाभावनामाहुरि'त्याचार्यग्रन्थानुगुण्यमपि विद्यत इत्याशङ्क्य—एतद्वाक्यस्य स्वारस्येऽपि, ग्रन्थान्तरानुगुण्य नास्तीत्याह—**ग्रन्थेति**। 'ब्राह्मण न हन्यादि'त्यत्र ब्राह्मणगत पुंस्त्व विवक्षितम्, उताविवक्षितमिति विचार्य, श्रुतत्वात्, अविवक्षाकारणाभावाच्च विवक्षितमित्याशङ्क्य, कथमत्र वचनव्यक्ति.। किं यो ब्राह्मण, तस्याहनन कुर्यादिति नञर्थस्य निषेधस्य विधि., उत यत् ब्राह्मणहननं कुर्यादिति तन्नेति विधे. प्रतिषेध इति विकल्प्य, प्रथमे तूद्देश्यविशेषणत्वात् लिङ्गमविवक्षितमित्युपपाद्य, द्वितीयेऽप्यविवक्षामुपपादयता आचार्येण विध्यर्थमित्यादिग्रन्थ पठित.। तद्विरोधोऽस्य पक्षस्येत्यर्थ.।

निषेध्यार्थप्राप्त्यर्थमिति। निषेध्यरूपार्थस्य ब्राह्मणहननस्य प्राप्त्यर्थ-प्राप्तिप्रयोजकं प्राप्तिहेतुभूतमिति यावत। तादृशं विध्यर्थमप्यनूद्य प्रतिषिध्य परिपूर्णो निषेधो न लिङ्गं प्रतिषेद्धुं समर्थ इत्यर्थ। अय भाव.—नह्येकेन निषेधेन च बहवोऽर्था निषेद्धुं शक्यन्ते, गौरवप्रसङ्गात्। ततश्च ब्राह्मणहननस्य विधिप्राप्ततया तत्प्रापक विध्यर्थश्चानूद्य प्रतिषेधतो निषेधस्य न लिङ्गरूपार्थान्तरनिषेधकत्व युज्यत इति। आनुगुण्याभावमेव दर्शयति—**यदि हीति**। हनने हि रागद्वेषादिभि स्वयमेव प्रवर्तते, न तु विधिवाक्यात्। अतो लिङ्व्यापार-स्यातत्प्रवर्तकतया प्राप्त्यभावात् तदनुवादो न घटत इत्यर्थ।

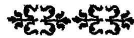
---

१. विध्यर्थमित्यादितन्त्रवार्तिकसन्दर्भो जिज्ञासूनामुपकाराय निवेशित. ८० पृष्टे द्रष्टव्य।

लिङाऽनूद्य नञा प्रतिषिद्ध्येत। ननु कर्तव्यताऽप्यनभिधेया। कथमनूद्यते। अननूदिता वा कथं निषिद्ध्यते। ननु भवन्मते समीहितसाधनता च हननस्य विद्यत एवेति कथं निषिध्यते? उच्यते। प्रवर्तना हि विध्यर्थः, कर्तव्यता च। महान्तमनर्थं जनयत्सु हननादिषु यदपि स्वल्पसुखसाधनत्वं, न तेन प्रवर्तना, कर्तव्यता वा। न हि तादृशे प्रेक्षापूर्वकारिणा कृतिः प्रवर्तते। ये तु महान्तमनर्थं न जानन्ति, ते स्वल्पसुखसाधनत्वादेव भ्रान्त्या कर्तव्यता, प्रवर्तना वा मन्यन्ते। सा शक्यतेऽनुवदितुं, निषेद्धुं वा। मया भ्रान्त्या भूतहननस्य या कर्तव्यता, प्रवर्तना वाऽवगता, सा नास्तीति। तस्मादनवद्यम्—इति।

न्यायागमानुसारेण श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना।
पार्थसारथिमिश्रेण कृतोऽयं विधिनिर्णयः॥ ३॥

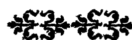
इति महामहोपाध्याय-यज्ञात्मसूरिसूनु-पार्थसारथिमिश्रेण विरचितायां न्यायरत्नमालायां विधिनिर्णयो नाम तृतीयं प्रकरणं समाप्तम्।

ननु भवतोऽपि न ग्रन्थानुगुण्यमस्ति। तथाहि—किं तन्निषिध्यते हननस्य कर्तव्यत्वं वा, समीहितसाधनत्वं वा। नाद्यः। भवन्मते कार्यत्वस्य लिङर्थत्वाभावेन विधिप्रत्ययेन तदनुवादायोगात्। अननूदितस्य निषेधायोगादिति शङ्कते—**नन्विति**। द्वितीये तु प्रत्यक्षसुखसाधनत्वेनेष्टसाधनत्वात् न तन्निषेधोऽपि शक्य इत्याह—**समीहितेति**। प्रवर्तनैव विध्यर्थः, न तु कार्यत्वमिति नास्माभिरभिहितम्। किं तु प्रवर्तना वा कार्यता वा विध्यर्थ इत्युक्तम्। ततश्च हनने समीहितसाधनत्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वेऽपि तद्धेतुकयोः प्रवर्तना-कार्यत्वयोः महानर्थसाधनत्वात् निषेधः शक्य इति विध्यर्थनिषेधोऽस्मन्मते शक्य एवेति परिहरति—**उच्यत इति**।

कथं तदुभयं हनने नास्तीत्याशङ्क्याह—**नहीति**। अनर्थसाधनमुद्दिश्य कृतेरप्रवृत्तेः कृतिप्रवृत्तिहेतुत्वं, कृत्युद्देशत्वञ्च न सम्भवतीत्यर्थः। ननु यद्युभयमपि नास्ति, तर्हि प्राप्त्यभावादेव सुतरां तत्रानूद्य निषेधो नोपपद्यते इत्याशङ्क्य, भ्रान्त्यवगतयोस्तयोर्निषेध इत्याह—**ये त्विति**। तस्मात् चतुर्थ एव पक्षः श्रेयानिति निगमयति—**तस्मादिति**। प्रकरणार्थमुपसंहरति—**न्यायागमेति**। आगमः—ग्रन्थः।

इति श्रीधर्मपुरीरामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने विधिनिर्णयव्याख्यानं समाप्तम्।

टिप्पणी

१ कश्चिदित्यादिना शालिकनाथेन पञ्चिकाप्रकरणे वाक्यार्थमातृकाया द्वितीयपरिच्छेदे ४२१ पृष्ठेऽभिहितस्यार्थस्य निरासायाऽनूदित. । तत्रत्योऽय ग्रन्थसन्दर्भ. 'अध्ययनविधेश्चाक्षर-सस्काररूपाध्ययनविधायकत्वाभ्युपगमात्' । तथा चाहु —

'द्रव्यादीना पुन कस्मिन् स्वाध्यायोऽन्तर्गतो भवेत् ।
त्रेधाऽपि प्रतिभात्यस्मिन् सस्कारत्वस्य निर्णय ॥'
'सस्कार्यगणनायाञ्च युक्तैनाक्षरसस्क्रिया ।
स्वाध्यायो हि स्फुट कर्म साक्षात् सस्क्रियतेहि स ' ॥

इति । सस्कारविधिश्च न सस्कार्य विनियुङ्क्ते । प्रमाणान्तरावसितोपयोगस्य शेषित्वात् । सस्कारपर्यवसायी सस्कारविधिर्न सस्कार्यस्य कार्यं कल्पयेत्' । प्र प पृ ४२१ इति ।

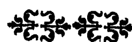
२ सदाचारप्रामाण्याधिकरणस्थोऽय वार्तिकग्रन्थो । तथा हि–'प्रतिषेधविधिपरो हि विधायक शुद्धविधिप्रतिषेधासभवात् ब्राह्मणजातिमात्रविशिष्टवधप्रतिषेध विधाय निवृत्त-व्यापारो यदि लिगमपर ब्राह्मणे वधे प्रतिषेध वा विदध्यात्, तत प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदप्रसग ।

येषान्तु विधि–प्रतिषेधौ नामात्यभिन्नौ वेदवाक्यार्थौ, तेषा प्रत्ययसबन्धानुगृहीतशक्ति अभावमात्राभिधानादधिकलब्धव्यापारो नञ्विध्यर्थमपि द्वेषाद्यर्थप्राप्तपूर्वोक्तन्यायविवक्षित-ब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्टश्चाऽनूदितं प्रतिषिध्य चरितार्थो न लिगमपर ब्राह्मणवधविधिषु शक्नोत्यनावर्तमान. प्रतिषेद्धुमिति, श्रूयमाणमपि लिग प्रतिषेध प्रत्यनुपयुज्यमानत्वाद-विवक्षित भवति ।

एषा हि वचनव्यक्ति –यत् क्रोधादिवशेन 'ब्राह्मण हन्यात्, ब्राह्मणो वा हन्तव्य , तन्न–इति । विध्येकत्वपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना–यत् ब्राह्मणहनन, तन्न कुर्यादिति । यो वा ब्राह्मण , त न हन्यादिति ब्राह्मणविशिष्टहनन प्रतिषेधविधि , शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषय-वधप्रतिषेधविधिर्वा–इति ।

सर्वथा ब्राह्मणोद्देशान्नेह मुच्यामहे वयम् ।
न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिग–सख्ये विवक्षितुम् ॥
नोपादेयत्वमेवैक कारणत्वेन सम्मतम् ।
विशेषणविवक्षाया. कारण हि महत् विधि ॥
अनूद्यमानस्सर्वो हि यथाप्राप्तमनूद्यते ।
तत्रानाकाक्षित नाऽन्यत् विधेयेभ्यो विधीयते ॥

ततश्च (ब्राह्मणो न हन्तव्य , ब्राह्मणो न सुरा पिबेदि) त्युभयत्राऽप्यविवक्षितलिग-सख्यत्व सिद्धम्–त वा पृ. २१२-२१३ इति ।

अथ '१व्याप्तिवादो नाम चतुर्थं प्रकरणम्

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थस्य प्रतिज्ञा

यत्र विप्रतिपद्यन्ते सम्बन्धे लिङ्ग-लिङ्गिनोः ।
स्वरूपतः प्रमाणाच्च तत्र निर्णय उच्यते ।। १ ।।

स्वरूपतस्तावत्कार्यकारणभाव-संयोग-समवायैकार्थसमवाय-विरोधान् लैङ्गिक-शब्दनिर्दिष्टाननुमानकारणत्वेन काणादाः सङ्गिरन्ते-'अस्येदं कारणं, कार्यं, सबन्धि, एकार्थसमवायि, विरोधि चेति लैङ्गिकम्' वै द ९-२-१ इति । अविनाभावं साधनस्य—साध्य-तदभावाभ्यामन्वय-व्यतिरेकस्वरूपं तत्स्वभाव-तदुत्पत्तिनिबन्धनं शाक्या मन्यन्ते । साध्येन साधनस्य व्याप्तिमन्ये । नियमरूपं मीमांसकाः ।

प्रमाणतोऽपि विप्रतिपत्तिः । तत्स्वभाव-तदुत्पत्ती शाक्याः प्रमाणमाहुः । मानस-प्रत्यक्षमन्ये । ऐन्द्रियकमेवान्ये । तदपि प्राथमिकमेवेति केचित् । अपरे तु भूयोदर्शन-सहाय चरम प्रत्यक्ष नियमप्रमाणं मन्यन्ते । अर्थापत्तिमन्ये । भूयांस्येव तद्दर्शनानि व्यभिचारादर्शनसहायानीत्याचार्याः ।

तत्र वैशेषिकपरिगृहीतकार्यकारणभावादिमात्राभ्युपगमे कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां गम्यगमकभावो न स्यात्, कार्यकारणभावाद्यभावात् । न च संबन्धिग्रहणेन सर्व-संग्रहः । तस्य संयोग-समवायमात्रपरत्वात् । सर्वपरत्वे च कार्यकारणभावादीनामपि ततः एव सिद्धेः, पृथगभिधानानर्थक्यम् । अपि चैवं वह्नेरपि धूमानुमानं स्यात् । कारण-त्वात् । वृक्षत्वेन च शिशपात्वस्य । एकार्थसमवायात् । अथानियतत्वान्नायं प्रसङ्गः, तर्हि नियम एवानुमानाङ्गं । न कार्यकारणभावादि ।

शाक्यपक्षेऽपि स्वभाव-कार्ययोरेवान्वयलाभेन हेतुत्वान्न कृत्तिकोदयादचिरोदि-तरोहिणीप्रतिपत्तिः सिद्ध्येत् । रसाच्च रूपानुमानम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यरूपोपादान-सहकारिरसोपादानं रसादनुमीयते । प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च रूपोपादानादुपादेयरूपा-नुमानमिति चेत् ? न । अकार्यत्वात् । यद्यपि कार्यात्कारणं सहकारिसहितमनुमीयते । कारणात्त प्रवृत्तिसामर्थ्यादपि न कार्यं शक्यमनुमातुम् । अकार्यत्वादतत्स्वभावत्वाच्च । अथ कारणमप्यनुमापकं, वह्नेरपि धूमानुमानप्रसङ्ग इत्युक्तम् । अपि चान्वयो-नामाऽनुगतिः । न च धूममूर्ध्वं गच्छन्त भूमिष्ठो वह्निरनुगच्छति । शङ्कुच्छायां वा रविर्दिविष्ठो भूमिष्ठाम् । एतेन व्याप्तिः प्रत्युक्ता । न हि—

भूमिप्रतिष्ठितो वह्निर्धूमाग्रं व्योम्न्यवस्थितम् ।
व्याप्नोति नियमस्तस्मात् सबन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ।। २ ।।

---

१ अस्य प्रकरणस्य नायकरत्नव्याख्यान नोपलब्धम् । न्यायरत्नाकरे—शास्त्रदीपिकाया तर्कचरणे च प्रकरणार्थो ग्रन्थकृता विविच्य प्रादर्शीति, अलमक्षरक्षरणेनेति ।

स्वमतेन नियमशब्दार्थकथनं

यथोक्तम्–'नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना।' बृहट्टीका इति।

'यो यथा नियतो येन यादृशेन यथाविधः।
स तथा तादृशस्यैव तादृशोऽन्यत्र बोधकः॥' ३॥

यो भावो येन यादृशेन यावद्देशकालवर्तिना यथा—येन प्रकारेण संयोग-समवायैकार्थसमवाय-कार्यकारणभावादिना केनापि संबन्धेन साक्षात्परम्परया वा नियतत्वेन दृष्टान्तधर्मिष्ववधारितः, स तादृशो धर्म्यन्तरेषूपलभ्यमानस्तत्र तादृश तद्देश-तत्कालवर्तिनं तथाविधसम्बन्धसम्बन्धिनमनुमापयति। तद्यथा–धूमो नभोवृत्तिरूर्ध्वं गच्छन्नातिदूरवर्तिना वह्निना नियतस्तथैव त गमयति। नदीपूरस्त्वधुनातनोऽधोदेशगतश्चातिदूरवर्तिनी वृत्तां वृष्टिम्। उदयस्तु चन्द्रगतः समुद्रगतां तत्कालां वृद्धिम्। तस्यैव नभोमध्यस्थितिस्तामेव वृद्धिं पञ्चदशनाडिकातिक्रान्ताम्। तादृश्यैव तया तस्या नियतत्वात्। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्। नियम एव वार्तिके व्याप्तिशब्देनोच्यते॥

'संबन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना।
व्याप्यस्य गमकत्वञ्च व्यापकं गम्यमिष्यते॥' श्लो वा अनु. श्लो. ४ इत्यादिषु।

धर्मकीर्तिना प्रमाणवार्तिकेऽभिहितस्य नियमे कारणद्वयस्यानुवाद–निरासौ

केन पुनः प्रमाणेनाय नियमोऽवगम्यते? कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वेति–केचित्। तदयुक्तम्। अकार्यकारणातदाकारात्मनां कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां नियमाभावप्रसङ्गात्। अपि च पौर्वापर्यनियम एव कार्यकारणभावः। कथ च नियम एव नियमे प्रमाणम्, आत्माश्रयदोषापत्तेः। अपि च कार्यस्वभावयोरेव किं प्रमाणम्? प्रत्यक्षेण तावत्साहित्यमात्रं गम्यते। न तत्कार्यता, तत्स्वभावता वा। शतशोऽग्नौ धूमदर्शनात्, अनग्नौ चादर्शनात् तत्कार्यता धूमस्यावसीयत इति चेत्? न। स खलु यत्र दृश्यते, तत्र तस्यास्तिता। यत्र न दृश्यते, तत्र नास्तित्वं गम्यते। कार्यता तु कुतः? तस्मात्कार्यकारणभावस्यैवाप्रमाणकत्वात्, न तन्निबन्धनं नियमावधारणमवकल्पते।

तत्स्वभावता चाप्रामाणिक्येव। शिशपा हि वृक्षात्मिका क्वचिद्दृष्टाऽपि न तत्स्वाभाव्येन नियन्तुं शक्यते। तन्मात्रानुबन्धित्वात्तत्स्वभावतायाः। न च शिशपामात्रानुबन्धि वृक्षत्वमिति किञ्चित्प्रमाणमस्ति। सत्यपि सहोपलम्भे वृक्षत्वस्य व्यभिचारसंभवात्। न शिशपात्वस्य क्वचिद्व्यभिचारो दृष्ट इति चेत्? तथाऽपि देशान्तरे कालान्तरे वा व्यभिचारसंभवात्सन्देहानिवृत्तिः। तन्न स्वभावतो नियमसिद्धिः।

नियमस्य मानसप्रत्यक्षगम्यत्वनिरासः

केचित्तु मानसप्रत्यक्षविषयं नियममाचक्षते। तदयुक्तम्। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। भूयोदर्शनसहायं बहिः प्रवर्त्स्यतीति चेत्? न। तस्य देहाबहिर्भावात्। न खल्वक्षजत्वमात्रं प्रत्यक्षलक्षणम्। अनुमानादेरपि लिङ्गादिसहितमनोक्षजन्यतया प्रत्यक्षता मा भूत्। इन्द्रियार्थसंप्रयोगजं च प्रत्यक्षम्। चतुर्विधश्च संप्रयोगः–संयोगाद्-

द्रव्यग्रहणम्। संयुक्तसमवायात् गुण-कर्म-सामान्यानाम्। संयुक्तसमवेतसमवायात्–गुणत्वादीनाम्। तत्समवायात्तु गुणत्वादिगतसत्ताग्रहणम्। न चायं चतुर्विधोऽपि बाह्येन सह मनसः संभवति संप्रयोगः, तस्य देहादबहिर्भावात्।

येऽपि विभु मनः संगिरन्ते, तेषां यद्यपि मनो द्रव्यमाकाशवत् व्यापकं, तथाऽपि–(ते) कर्णच्छिद्रपरिच्छिन्नस्येव गगनस्य देहावच्छिन्नस्यैवेन्द्रियभावमातिष्ठन्ते मनसः। अतोऽसंभवी बाह्येन संप्रयोगः। अन्यथाऽनुमानादीनामपि मनःसंयुक्तार्थविषयत्वात् प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः।

ननु यदि चतुर्विध एव संप्रयोगः, कथं तर्हि शब्दग्रहणम्? न हि श्रोत्रस्याकाश–दिगहंकाराणामन्यतमात्मकस्य शब्दस्य च निष्क्रियतया तयोः संभवति संयोगः। तस्य कर्मजत्वात्। उच्यते। संयोग एवानयोः सन्निकर्षः। न चायं कर्मजन्यः। संयोगजसंयोगे व्यभिचारात्। नापि संयोगजन्यः। कर्मजे व्यभिचारात्। तदुभयानुगत नैरन्तर्यमेव द्रव्यगतमस्य कारणम्। तच्च विभ्वोरपि संभवति।

भवतु व संयोगजसंयोगस्याप्रमाणकत्वाज्जनिमतः संयोगस्य कर्मजत्वम्। अव्यभिचारात्। तन्तुगत एव हि तुरीसंयोगस्तन्तौ पटभावमापन्ने पटगतोऽपि भवति। न तु संयोगान्तरबुद्धिस्तत्रास्ति, अप्रमाणकत्वात्। तद्धर्जः संयोगो विभ्वोर्भविष्यति, अनुमानात्। विभुनी द्रव्ये मिथःसंयुक्ते द्रव्यत्वे सति निरन्तरत्वात् घटाकाशवदिति। यदि तु नैरन्तर्यमेव संयोगः, तथाऽपि विभ्वोरपि अविहतः संयोगः। ननु द्रव्यधर्मः संयोगः। स कथं गुणभूतस्य शब्दस्य स्यात्? नायं गुणः, द्रव्याश्रयत्वे प्रमाणाभावात्। ननु न कार्यमनाश्रितं संभवति। सत्यम्। न तु शब्दस्य कार्यत्वम्, नित्यत्वात्।

शालिकनाथोक्तस्यार्थस्यानुवाद–निरासौ

कश्चित्त्वेकेन्द्रियग्राह्यतया रूपादिवच्छब्दं गुणमिच्छति। तस्यापि वायावनैकान्तिकत्वम्। स्पर्शविरहे सतीति विशेषणेऽपि गोत्व-रूपत्वादिसामान्येषु व्यभिचारः। तेषां नेत्रैकगोचराणामपि गुणत्वाभावात्। अपि च यत् शब्दाश्रयत्वेनाभिमतं व्योम, तत् प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा स्यात्। प्रत्यक्षत्वे तेनैव लोचनैकगोचरेण द्रव्यभूतेन हेतोर्व्यभिचारः। अप्रत्यक्षत्वे सति तस्य सप्रतिसाधनत्वम्। न ह्यप्रत्यक्षगुणत्व प्रत्यक्षस्य शब्दस्य संभवति। शक्यत एव हि प्रयोक्तुम्-शब्दो न गुणः प्रत्यक्षद्रव्यगुणत्वरहितत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति। तस्माद्युक्तमस्य द्रव्यत्वे संयोगात् ग्रहणमिति, चतुर्विध एव सन्निकर्ष इति। बाह्येन मनसः सन्निकर्षाभावात् न मानसप्रत्यक्षविषयत्व नियमस्य धूमादिवर्तिनः संभवति। तत्र प्रमाणान्तरमिदं भूयोदर्शनसहायमनोजन्यं लिङ्गादिसहितमनोजन्यानुमानादिवत्प्रसज्येत। तच्चानिष्टं प्रमाणषट्काभिधायिनाम्।

शालिकनाथोक्तस्यार्थस्यानुवादः

कश्चित्तु बहिरिन्द्रियविषयमेव नियममिच्छति। स हि मन्यते–वह्निधूमयोः सम्बन्धो देशकालानवच्छिन्न एव प्रत्यक्षेणावगम्यत इति। ननु सन्निहितदेशकालविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य तदवच्छिन्न एव संयोगः। नैवम्। इदन्ता हि सन्निहितदेशकालावच्छेदः।

स च द्रव्ययोरेवावगम्यते, न संयोगस्य। संयुक्ताविमाविति हि प्रतीतिः। न पुनरयमनयोः सयोग इति। तस्माद्देशकालाभ्यां संयोगेन च द्रव्यमेवावच्छिद्यते, न तु संयोगस्य देशकालाववच्छेदकौ। तेनानवच्छिन्नः संबन्धो धूममात्रानुबन्धीति निश्चीयते। ततश्च धूमसत्त्वेव देशकालान्तरादौ प्रमाणमपेक्ष्यते। न त्वग्निसयोगः। तस्य पूर्वमेवावगतत्वात्। अग्नेस्तु धूमसयुक्तस्यापि दृष्टस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादार्द्रेन्धनाद्युपाधिकृतोऽस्य धूमसंयोगः, न स्वाभाविकः।•धूमस्य तु तादृशोपाध्यदर्शनात् स्वाभाविकमग्निसंबन्धित्वं नियतं भवति। न हि स्वाभाविकं व्यभिचरतीति।

तन्निराकरणम्

अत्र वदामः। संविदेवात्र तावत्परिपन्थिनी। सा हि देश-कालाभ्यां संयोगमेवावच्छिन्दन्ती जायते। संयुक्तावेतौ वह्निधूमौ, सयुज्येते, संयोक्ष्येते इति संयोगस्यैव भावार्थस्य कालत्रयावच्छेदात्। सोऽय गुरुमुक्तएव बाणो भवन्त प्रहरति। कारकव्यापारो हि कालत्रयावच्छेद्यः, न कारकमिति। न चावश्यमिदशब्देनैव कालो निर्देष्टव्यः। लडादिभिः सुतरां निर्देशसिद्धेः। यदि च स्वतन्त्रस्यैव द्रव्यस्य कालसयोगः, न परतन्त्राणा गुणकर्मणा, ततो लडादीना कालविशेषे स्मृतानां निर्विषयत्वं स्यात्। ते हि क्रियाया एव कालावच्छेदमुपदर्शयन्ति, न द्रव्यस्य। सा चेदनवच्छेद्या, कस्यैते कालसम्बन्धमभिदधीरन्।

मा भूद्वा देशकालाभ्यामवच्छेदावगमः संयोगस्य। तथाऽपि स्वाभाविकत्वमप्रमाणमेव। न ह्यवच्छेदानवगममात्रेणैव तदभावावधारण सिद्ध्यति, सतोऽप्यनवगतिसंभवात्। अनिश्चिते चावच्छेदाभावे न स्वाभाविकत्वं सिद्ध्यति। सिद्धौ वा वर्तमानकालताऽपि स्वाभाविकी धूमस्य स्यात्। यथा ह्यग्निसंयोगो द्रव्यविशेषणम्। एवं कालोऽपि। ततश्चाग्निसयोगवत्स्वाभाविकमेतत्कालसम्बन्धित्वमित्यापद्येत। तत्र यथाऽग्निसंयोगरहितस्य नावस्थानम्, एवं तत्कालसम्बन्धितामपहाय धूमस्य स्थित्यभावात् प्रत्यक्षेणैव कालान्तरसम्बन्धव्युदासात्क्षणिकता भावस्यापादितेति जितं सौगतैः।

अथानवच्छिन्नोऽपि कालसम्बन्धो न स्वाभाविकः, तथाऽग्निसंयोगोऽपि स्यात्। अथ स्वाभाविकमपि कालसम्बन्धमपहाय धूमस्तिष्ठेत्, अग्निसयोगमप्यपहाय सम्भवत्यवस्थानमिति, न नियमावधारणम्। ननु प्रत्यभिज्ञायां कालान्तरसम्बन्धावगमात् पूर्वकालप्रहाणेनापि सिद्ध्यति धूमस्यावस्थानम्। अग्निसंयोगन्त्वपहाय न कदाचिद्धूमो दृश्यत इति, कथमसौ तमन्तरेण स्यात्। किमिदानी प्रत्यक्षगृहीतेव क्षणिकता पश्चात्प्रत्यभिज्ञया बाध्यते। न ह्येवमभ्युपगमो भवताम्।

अपि चैवमस्तु नाम प्रत्यक्षावगतकालान्तरसम्बन्धस्य पूर्वावगतक्षणिकत्वबाधः। अनुमानेन तु कथमग्नेः प्रत्यक्षावगतक्षणिकभावस्य तद्बाधेन कालान्तरसम्बन्धोऽवगम्यते। अपि चैव प्रत्यक्षावगततत्कालसम्बन्धनियमविरुद्धस्यात्यन्तानवगतस्य कालान्तरसम्बन्धस्यानुमानेन ग्रहणे गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य दूरापास्त स्यात्।

अपि चानवच्छिन्नस्यापि कालसम्बन्धस्य व्यभिचारदर्शनादग्निसंयोगोऽपि व्यभिचरेन्न वेति सन्दिहाना न सहस्रेणापि पुरुषायुषैस्तदन्तं प्रतिलभेरन्।

यद्यपि दृश्यमानेषु देशकालादिषु प्रयत्नेनान्विष्टो व्यभिचारो न दृष्टः, तथाऽपि क्वचित्कदाचित्सम्भवति व्यभिचार इति शङ्का को नाम निवारयेत्। न च प्रत्यक्षं तन्निवारणे शक्तम्, तस्य सन्निहितदेशकालमात्रव्यापारात्। नानुमानम्। तस्य नियमावधारणाधीनत्वात्। तदधीने तु नियमे परस्पराश्रयदोषापत्तेः। स्वाभाविकत्वादव्यभिचारः–इति चेत्? स्वाभाविकत्वे एव प्रमाणाभावात्। अनौपाधिकत्वमेव स्वाभाविकत्वम्। न चोपाध्यनवगतिमात्रेण तदभावसिद्धिरित्युक्तम्।

अपि च स्वाभाविकं न व्यभिचरतीत्यत्र किं प्रमाणम्? न तावत्प्रत्यक्षं, नानुमानं, नाप्यन्यत्किञ्चित्। यथा दृष्टस्यानौपाधिकस्यापि कालसम्बन्धस्य व्यभिचारः, तथाऽग्निसम्बन्धस्यापि स्यात्। अपि चान्ययोरेवाग्निधूमयोर्दृष्टान्तधर्मिणि सम्बन्धोऽवगतः। अन्यश्चायं पर्वतवर्ती धूमः। तस्याग्निसम्बन्धोऽनवगत इति कथं लिङ्गं स्यात्? अथ सामान्यं लिङ्गम्। तस्य सम्बन्धानवगमात्। देशकालाभ्यां सम्बन्धेन जात्या च सर्वैर्द्रव्यमेव विशेष्यते। न तु सम्बन्धस्य जातेश्च परस्परान्वयः। जातेरपि संयोगवत् द्रव्यविशेषणत्वात्। अथ द्रव्यद्वारेणास्ति जात्योरपि सम्बन्धः। तथाऽप्यार्द्रेन्धनाद्युपाधिरिवाग्नेर्धूमसम्बन्धस्तदभावे कालान्तरे तद्द्रव्याभावे तद्द्वारकः सम्बन्धोऽपि न स्यात्। द्रव्यान्तरद्वारस्तु कालान्तरसम्बन्धः प्रागनवगत इति कथमनुमानाङ्गम्? न च विशेषपरिहारेण सामान्ययोः सकृद्दर्शनेन शक्यावगमः सम्बन्धः।

किञ्च देशकालाभ्यामपि द्रव्यद्वारेण संयोगस्याप्यवच्छेद इति, नानवच्छिन्नत्वम्। यथा च जात्योर्द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः स्वाभाविको भवति एवमग्निसम्बन्धस्य तत्कालावच्छेदो द्रव्यद्वारकोऽस्तीति, सोऽपि स्वाभाविकः स्यादिति तत्कालप्रहाणेन न कालान्तरे सम्बन्धस्तिष्ठेदिति, असम्बन्ध एव कालान्तरेऽग्निधूमयोर्भवदुक्तया नीत्या निश्चेतव्यः स्यात्। न तु कालान्तरेऽग्निसम्बन्धशङ्काऽपि धूमस्य स्यादित्यलमतिनिर्बन्धेन।[1]

अपरं मतम्-शतशोऽग्नौ धूमदर्शनात्, अनग्नौ चादर्शनान्नियतोऽयमग्निनेति प्रतीतिस्तावदुपजायते तिरश्चामपि। न चेयमप्रमाणम्। सर्वदा सर्वेषां सत्यादित्वेन जायमानत्वात्। अतः प्रमाणमेवेदम्। तच्च षड्विधान्तर्भूतम्। तत्र नेदमनुमानं सम्भवति, तस्य नियमावधारणाधीनत्वात्। न च शाब्दम्, अशब्दजन्यत्वात्। नोपमानम्, असादृश्यविषयत्वात्। नार्थापत्तिः, नियममन्तरेणानवकल्पमानस्य कस्यचिददर्शनात्। अभावस्तु भावरूपे नियमे दूरापास्त एव। नन्वयं विपक्षव्यावृत्तिरूपोऽभाव एव। न व्यावृत्तिमात्रं नियमः। शशविषाणादेः सर्वविपक्षव्यावृत्तस्य सर्वार्थनियमप्रसङ्गात्। व्यावृत्तिरपि सर्वविपक्षेभ्यो दुर्लभैव दृश्यादर्शनाभावात्। पारिशेष्यात्प्रत्यक्षमेवेदम्। न च प्रथमदर्शनेऽनवगमादप्रत्यक्षम्, रत्नतत्त्वस्येव भूयःपरिचयसचिवप्रत्यक्षविषयत्वोपपत्तेः।

शङ्का

ननु वर्तमानविषयं प्रत्यक्षम्। तत्कथमनेन देशकालान्तरसम्बन्धात्मा नियमः शक्यावगमः? उच्यते। न कालान्तरादिसम्बन्धो नियमः। किन्तु स्वरूपं धूमादीनाम्। तच्च वर्तमानमिति, युक्तं प्रत्यक्षग्राह्यत्वम्। न हि नियमं ग्रहीतुं देशान्तरादिसम्बन्धो–

१ अत्र वदाम इत्यारभ्य आलमतिनिर्बन्धेनेत्यन्तं प्रकरणपञ्चिकाया खण्डनरूपं इत्यवधेयम्।

ग्रहीतव्यः। कुड्यादीनामिव स्थिरं रूपम्। न हि तेषां कालान्तरसंबन्धोऽप्रत्यक्ष इति, तद्रूपमप्रत्यक्षं भवति। तथा सति नेदं रजतमिति पूर्वज्ञानबाधकत्वमुत्तरस्य न स्यात्, विषयभेदात्। पूर्वकाले हि रजतज्ञानेन रजत प्रसञ्जितम्। उत्तरकाले च तदभाव इति विषयभेदात् कथ बाधकत्वम्? अतः स्थिरमेव रजतरूपं गृहीतमिति वक्तव्यम्। आह च –'रजत गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गम्यते।' बृहट्टीका। इति।

तद्वन्नियमरूपं गृह्यत इति, युक्त प्रत्यक्षत्वम्॥ कीदृश पुनरिदं रूपं धूमादीनाम्? नियतोऽयमग्निनेति नियमः। यदा यत्र धूमः, तदा तत्राग्निरित्यर्थः। तस्मादुपपन्नं प्रत्यक्षविषयो नियम इति।

तन्निरासः

तत्रेद वक्तव्यम्। किं प्रत्यक्षं सर्व विद्यमानोपलम्भनम्, आहोस्विदविद्यमानोपलम्भनं प्रत्यक्ष नाम सभवति। सत्संप्रयोगजनितत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वस्य स्थितत्वात्। तथा च नियमविषयत्वासम्भवः। तस्य सर्वदेशकालव्याप्तिरूपत्वात्। अयमेव हि धूमस्याग्निना नियमः–यदखिलधूमदेशकालव्यापित्वमग्नेः।

यथोक्तम्–'यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत्।
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाऽप्यधिकोऽपि वा॥' श्लो वा अनु ५ इति।

यत्तु धूमस्वरूप नियम इत्युक्तम्। अस्त्वेतत्। स्वरूपमपि तदग्निसम्बन्धाव्यभिचारात्मकमेव। कश्चासावव्यभिचारः? नान्यदतो यावद्धूमदेशकालमग्निसम्बन्धसद्भावात्। तथा च तस्मिन् प्रत्यक्षीक्रियमाणे देशान्तरादिसबन्धः प्रत्यक्ष आपद्येत। तत्सम्बन्धातिरिक्तन्तु पाण्डुरत्वादिवद्धूमगतं नियमाभिधानमपरोक्ष रूपमीक्षत इति संविद्विरुद्धम्। यदि चेद रूपान्तरं पाण्डुरत्वादिवत्संबन्धातिरिक्तं स्यात्, तस्मिन् प्रत्यक्षगृहीतेऽपि सर्वधूमदेशकालव्यापित्वमग्नेर्गृहीत न स्यात्। न ह्यन्यस्मिन् गृहीते अन्यद्गृहीतं भवति, अतिप्रसङ्गात्। अगृहीते च देशकालाव्यभिचारे कथमनुमानोदयः? किञ्चेदं रूपान्तरमपि प्रत्यक्षेण गृह्यमाणं सन्निहितदेशकालावच्छिन्नमेव गृह्यत इति, न कालान्तरेषु नियमः सिध्येत्।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यवर्णनम्

यदपि दर्शित कुड्यादीनामिव स्थिरं रूपमिति। तदपि निरूपणीयम्। किं–तत्र स्थायित्वमेव गृह्यत इत्यभिप्रायः? किं वा यद्वस्तुतः स्थास्नु रूपं, तद्गृह्यते, किं वा स्थितियोग्यता? न तावत्पूर्वः कल्पः। स्थायिता-ह्यनेककालावस्थानम्। सा कथं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते। तस्य वर्तमानविषयत्वात्। यदि चेदं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते, ततः स्थायिताप्रसिद्धये प्रत्यभिज्ञादरो निरर्थकः स्यात्। द्वितीये तु कल्पे कुड्यरूपमेव तत्। नान्यत्। एवमिहापि यद्वस्तुतो नियतधूमस्वरूपमेव तत्प्रत्यक्षमित्येतावत् सिद्ध्येत्। न च तावता किंचित्प्रयोजनमस्ति। योग्यता तु सर्वभावानामर्थापत्तिगम्येति, प्रत्यक्षगम्यतानुपपत्तिः। यस्तु घटकुड्यादिषु दृष्टमात्रेषु स्थायित्वावगमो लौकिकानां, स तादृशां स्थायित्वस्य पूर्वमेवानुगमादानुमानिकः। स्पष्टं चास्यानुमानिकत्वम्, उक्तरूपत्वात्। तथा हि ईदृशीयमवगतिः–यदि शस्त्रादिना नैतच्छिद्यते, ततः कियन्तञ्चित्कालं स्थास्यतीति। एवं रजतादिष्वप्यानुमानिकमेव तद्रूपस्य स्थायित्वम्। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्—'रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते'। बृहट्टीका। इति।

एतदेव बाधकस्यापि तत्त्वम्। अनुमानेन ह्येतदवगतं रजतस्य सतो नाकस्माद्तद्भावः संभवतीति। अतद्रूपस्य वा तद्रूपतेत्युभयोरपि कालयोरेकरूपमेवेदमिति स्थिते, पूर्वमेवावगतं रजतरूपमुत्तरकालं व्याप्नोति। उत्तरकालावगतश्चातद्भावः तत्पूर्वकालम्। तेन समानविषयतया पूर्वावगतस्य रजतरूपस्य भवत्युत्तरकालभुवा नेदं रजतमित्यनेन बाधः। यत्र त्वनुमानेनैकरूपत्वं न कालद्वयेऽपि वस्तुनोऽवगतं, तत्र न भवत्येव बाधः। यथा बदरफले श्यामप्रत्ययस्य पाककालभुवा रक्तप्रत्ययेन। प्रत्यक्षेण तु स्थायित्वावगमे तत्रापि बाधः स्यात्। तस्मान्न प्रत्यक्षेण स्थायित्वं स्वव्यवसानम्। एवं नियमोऽपि। सर्वदेशकालव्याप्तिरूपत्वान्न।

स्वाभाविकसंबन्धस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेन नियमत्वनिरासः

ननु स्वाभाविकत्वं संबन्धस्य नियमः, न तु कालान्तरसम्बन्धः। तच्च वर्तमानमेवेति, युक्तं यत्प्रत्यक्षेण गृह्यते। किं पुनरिदं स्वाभाविकत्वम्। न तावत्सदातनत्वम्, कादाचित्कस्य तदयोगात्। अथ स्वरूपनिमित्तत्वम्। अग्नेरपि धूमसबन्धे स्वरूपं निमित्तमिति, तस्यापि धूमसबन्धो नियतः स्यात्। नन्वार्द्रेन्धनादिकृतोऽस्य धूमसम्बन्धः, न स्वरूपनिमित्तः। सत्यमार्द्रेन्धनादि निमित्तम्। स्वरूपमपि निमित्तमेव। न ह्यसति सबन्धिस्वरूपे, सम्बन्धो भवति। स्वरूपधर्मत्वमिति चेत्? स एव दोषः। अग्निस्वरूपस्यापि धर्म एव सयोगः।

अथ स्वरूपैकनिमित्तकः सम्बन्धः स्वाभाविकः। स्वरूपमेव निमित्तम्। निमित्तान्तोवह्नेस्तु धूमसंबन्धे स्वरूपातिरिक्तोऽप्यार्द्रेन्धनादिरस्त्येव हेतुः। धूमस्य वह्निसम्बन्धे न रमस्तीति मतम्। एवन्तर्हि न प्रत्यक्षगम्यं स्वाभाविकत्वम्। न हि तेन निमित्तान्तराभावः शक्यते प्रत्येतुम्, भावविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य। दृश्यादर्शनात्तु निमित्तान्तराभावः प्रतीयत इति, प्रत्यक्षगम्यत्वानुपपत्तिः।

अपि च धूमस्याग्निसम्बन्धे न स्वरूपमेव निमित्तम्। अग्न्यादीनामपि निमित्तत्वात्। तस्मात्स्वरूपाव्यभिचार एव स्वाभाविकत्वम्। अव्यभिचारश्च सकलतद्देशकालव्याप्तिरिति प्रत्यक्षगम्यत्वानुपपत्तिः, तस्य वर्तमानविषयत्वात्। अपि च स्वाभाविकताऽपि वर्तमानस्यैव संन्निहितस्य संबन्धस्य निश्चेतु शक्यते। नातीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टाना संबन्धानाम्। सन्ति हि बह्वयो वह्निधूमसम्बन्धस्य व्यक्तयः। कथं तासां सर्वासां धूमस्वरूपमेव निमित्तमिति संप्रयुक्तविषयेण प्रत्यक्षेण गम्यते। अथ सम्बन्धसामान्यस्य तन्निमित्तत्वम्। न। तस्य नित्यत्वेन निमित्ताभावात्। इदञ्च सकृद्दर्शनगम्यनियमपक्षेऽपि तुल्यमेव दूषणम्। तत्रापि हि संप्रयुक्तस्यैव संयोगस्य धूमनिमित्तताऽवगम्यते, नातीतादीनाम्। स च कालान्तरे नष्ट इति प्रत्यक्षावगतस्य सयोगस्य रूपनिमित्तस्य न कालान्तरेऽनुमानम्। तस्मान्न कथञ्चित् प्रत्यक्षविषयत्वं नियमस्येति स्थितम्।

अपरे त्वर्थापत्तिगम्यं नियमं मन्यन्ते। यदेतच्छतशोऽग्नौ धूमदर्शनम्, अनग्नौ च कचिदप्यदर्शनमिदमसति धूमस्याग्निना नियमेऽनुपपन्नम्। अनियतो हि कदाचित्कचिदप्यग्निं विनोपलभ्येतेति। तदप्यनुपपन्नम्। अदर्शनं तावदभावादेवोपपन्नम्। न तु तावता सर्वत्रानग्नौ नास्तीति शक्यमवध्यवसातुम्, प्रमाणाभावात्। दर्शन-

मात्रमपि तव भावादेवोपपन्नम्। न तु तावन्मात्रेण सर्वत्राग्नावस्त्येव धूम इति स्वध्यवसानम्। तस्माद्वक्तव्यं नियमे प्रमाणम्?

स्वपक्षस्योपपादनम्

उच्यते। किमत्र वक्तव्यम्?

यतः—स्वयं वार्तिककारेण प्रमाणमृजु दर्शितम्।
भूयोदर्शनगम्या हि व्याप्तिरित्यभिधानतः॥ ४॥

अनृजवो हि पूर्वमार्गा महान्तं क्लेशमाश्रित्यानुभवानारूढा वैयात्यमात्रेणागतिकगतिन्यायेनाश्रिताः। नियतो धूमोऽयं नूनमग्निनेत्यूहरूपस्य ज्ञानस्य संविद्विरुद्धप्रत्यक्षत्वाश्रयणात्। अस्ति चायमृजुमार्गो भूयोदर्शनगम्यो नियम इति। किं पुनरिदं भूयोदर्शनं नाम? प्रमाणं नैकं किंचिन्नियम्य वक्तुं शक्यते। किन्तु येनैव प्रत्यक्षादीनामन्यतमेन प्रमाणेन लिङ्गस्य भूयःसाहित्यं लिङ्गिना गम्यते। तदेव विपक्षादर्शनप्रमाणसहायं नियमप्रमाण भवतीति।

शंका

ननु भूयोभिर्दर्शनैस्तत्र तत्र साहित्यं गम्यते, न तु सर्वत्र। दर्शनाना सर्वेषा स्वविषयपर्यवसानात्। अनन्तप्रत्यक्षगम्यो हि सर्वत्र सहभावः। स जीवद्भिर्दुर्लभः। विपक्षादर्शनादपि प्रत्यासन्नेष्वेव विपक्षेषु परमभावो गम्यते। सर्वविपक्षव्यावृत्तिस्तु दुर्लभैव। दृश्यादर्शनाभावात्। अदर्शनमात्रेण चाभावासिद्धेः। तत्कथ नियमस्य सर्वदेशकालव्याप्तिरूपस्य भूयोदर्शनगम्यत्वम्?

एतच्च स्वयमेवाचार्येण शङ्कितम्।

यदाह—'अन्वयो हि प्रतिव्याप्यस्य व्यापकस्य न दृश्यते।
अनन्तेन हि लभ्येत स प्रत्यक्षादिजन्मना॥' बृहट्टीका। इति।

तथा—'नाभावेन विपक्षाद्धि हेतुभावः प्रतीयते।' बृहट्टीका। इति च।

सर्वविपक्षाभावो न लभ्यत इत्यर्थः। अत्र च समर्थनमुक्तम्—

'तत्रास्यादृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः।' इति।

तत्रेति–विपक्ष इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति–मा नाम सर्वविक्षाभावो लिङ्गस्य सैत्सीत्। अदर्शनन्तु विपक्षेषु लिङ्गस्यास्त्येव। तावता च सहचारी दृष्टो धूमादिः सहचारिणोऽग्न्यादेर्गमको भवति।

यत्तु सहचारित्वमपि सर्वत्र दुर्लभं द्रष्टुमित्युक्तं। तत्राप्युत्तरमुक्तम्—

'दुर्लभं सहचारित्वं सर्वत्रेति यदुच्यते।
'द्रष्टुं न नाम सर्वत्र द्वित्रयोर्दृश्यते ध्रुवम्।' बृहट्टीका। इति।
'साहित्ये मितदेशत्वात्प्रसिद्धे वह्निधूमयोः।
व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्पते॥' श्लो वा अर्था श्लो. ४२ इति॥

नियमस्य भूयोदर्शनगम्यत्वकथनं

अयमर्थः—मा नाम सर्वत्र सहचारित्वं दर्शि । द्वित्रयोस्तु प्रदेशयोरीषत्करं दर्शनम् । तावता चासति व्यभिचारदर्शने भवत्यनुमानम् । यदि हि सकलदेशकालव्याप्तिरूपो नियमोऽनुमानाङ्गमस्माभिरुपगम्येत, ततः स्यादुपालम्भः । न त्वेवमस्माभिरुच्यते । किन्तु यत्र यत्र धूमादिकं दृष्ट, तत्र तत्र सर्वत्र नियमेनाग्न्यादिसाहित्यम्, अनग्नौ चादर्शनमित्येतावदेवानुमानोदये कारणम् । एतावदेव हि लौकिकानां धूमोऽग्नि गमयति । न तु सकलसपक्षविपक्षान्वयव्यतिरेकावगतिमपेक्षते । येन दुर्लभ प्रमाण स्यात् । तेन न सकलदेशकालापेक्षया नियमाभिधानम् । अपि तर्हि दृश्यमानेषु देशकालेषु यो लिङ्गस्य लिङ्गिसाहित्यनियमः, स एव नियम इत्युच्यते । तस्मात्तन्मात्रमेवानुमानाङ्गम् । तच्च भूयोभिरेव दर्शनैः सुगममिति, नाप्रमाण लिङ्गिसाहित्यनियमः ।

यथाऽऽह—'सहत्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः ।' बृहट्टीका । इति ।

कियद्भिः पुनःसाहित्यदर्शनैरनुमानम् ? को नामैतत्सचष्टे । यावद्भिर्दृश्यते, तावद्भिरेव । न तु संख्याय वक्तुं शक्यते । येऽपि भूयोदर्शनसहायप्रत्यक्षगम्यं नियममाहुः, येऽपि सकृद्दर्शनेऽपि गृहीते नियमे उपाध्याशङ्कानिराकरणार्थमर्थयन्ते - भूयोदर्शनं, तेऽपि नैवं सचक्षते । तथा वयमपीति न कश्चिद्विशेषः ।

ज्ञातसंबन्धपदेनैकदेशस्य ग्रहणं नतु प्रमातुरित्यर्थवर्णनम्

किमिदानीं सकलधूमदेशकालव्यापित्वमग्नेर्नावगन्तव्यमनुमित्सता ? सत्य नावगन्तव्यम् । नन्वेवं सामान्यतोऽप्यज्ञातसम्बन्धः पक्षैकदेशी कथमिव ज्ञातसम्बन्धपदेनाभिधीयते । नानेन पक्षैकदेशिनोऽभिधानम् । अपि तु दृष्टान्तैकदेशिनः ।

तदयं भाष्यार्थः—अन्यस्मिन्नेव महानसाद्येकदेशिनि धूमाग्न्येकदेशाभ्यां ज्ञातसम्बन्धे सति तदेकदेश धूममन्यत्र पर्वतादौ तस्मिन्नेव वा महानसे कालान्तरे दृष्ट्वाऽग्निरनुमीयते । लोके तथा दर्शनात् । तथा च ज्ञातसम्बन्धपदेन ज्ञातुर्निर्देश इत्युक्त्वा, अथ वा न प्रमातुः । किन्तु प्रमेयस्य कस्यचिन्निर्देशः । न ज्ञातुरित्यर्थः ।

कस्य प्रमेयस्यैकदेशिन इत्यपेक्षायां दृष्टान्तैकदेशिन इत्युक्तम् ।

यथाहुः—'एकदेश्येकदेशाभ्यां कश्चिच्चेज्ज्ञातसंगतिः ।
तत्तुल्योऽन्यः स वा ताभ्यां विभागेनानुमीयते ॥' बृहट्टीका । इति ।

स वा ताभ्यामिति कालान्तराभिप्रायम् । एवञ्च वदन् ज्ञातसम्बन्धपदेनैकदेश्यन्यपदार्थपक्षे दृष्टान्तैकदेशिनोऽभिधानमित्याह ।

भवतु नामैवं यथादृष्टप्रदेशेषु साहित्यनियमादेवानुमानम् ।

शंका–समाधानाभ्यामानुमानिकत्वव्यवस्थापनम्

यस्त्वयं यत्र यत्र धूमः, तत्र तत्राग्निरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः, स कथम् ? न ह्यसौ नास्ति । न चाप्रमाणम्, सर्वदा सर्वेषां दृढत्वेन जायमानत्वात् । तदयं कस्मिंश्चित्प्रमाणेऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम् ?

उच्यते—आनुमानिकोऽयमवगमः। ज्ञातसम्बन्धस्योपजायमानत्वात्, परोक्षरूपत्वाच्च। नैन्द्रियकः, साक्षात्कारित्वाभावात्, संविद्विरोधाच्च धूमस्य हि बहुषु देशकालेष्वग्निना साहित्यमुपलब्धवतो भवत्यनुमानम्–अन्येऽप्यतीतानागतविप्रकृष्टाः सर्वे एव धूमवन्तोऽग्निमन्तो धूमवत्त्वात् परिदृष्टमहानसादिवत्, इति। तेन यथालोकं प्रमाणसामर्थ्यनुसरणाद्धर्म्यन्तरगतसाहित्यनियमादेव धर्म्यन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यम्।

आह च—'तेन धर्म्यन्तरेष्वेपा यस्य येनैव यादृशी।
देशे यावति काले वा व्याप्यता प्राङ्निरूपिता॥
तस्य तावति तादृक् स्यात् दृष्टधर्म्यन्तरे पुनः।
व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः॥' श्लो वा अनु श्लो १० ११इति।

यादृशतादृशशब्दाभ्यां दृष्टान्तपरिदृष्टरूपान्न्यूनरूपस्य न लिङ्गत्वं, नापि लिङ्गित्वमिति दर्शितम्। न हि विना धूमत्वं पाण्डुरत्वमात्रेण कपोतादिभ्योऽग्निमनुमिमते लौकिकाः। नाप्युष्णवह्निनियतस्तृणविकारो हिमे दृष्टः प्रत्यक्षावगतशैत्यविरोधादौष्ण्यबाधे सति अनुष्णमेव वह्निमनुमापयति। यथालोकं च प्रमाणगतिः परीक्षकैरनुसरणीया, न तद्विरोधेन।

अप्रयोजकानामाभासत्ववर्णनम्

तदनेन सर्वेषामप्रयोजकहेतूनामाभासत्वं दर्शितम्। दृष्टान्तपरिदृष्टरूपान्न्यूनरूपो हेतुरप्रयोजक इत्युच्यते। पक्षसपक्षसम्बन्धभेदमात्रन्तु सोढव्यम्। सर्वानुमानेषु तथा दर्शनात्। तदतिरिक्तन्तु रूपमविकलमेवाङ्गीकर्तव्यम्। तेन निषिद्धत्वसहितस्य हिंसात्वस्याधर्मत्वेन साहित्यमुपलब्धं ब्राह्मणहननादिष्विति, विनाऽपि निषिद्धत्वेन हिंसात्वमात्रान्नाग्नीषोमीयहिंसायामधर्मत्वमनुमातुं शक्यम्। निषिद्धत्वस्य तु विनाऽपि हिंसात्वेन गुर्वङ्गनागमनादावधर्मत्वसाहित्यं दृष्टमिति, तदनुमापकम्। यथाऽध्ययनादिकार्यवतः शिष्यस्यासकृदुपाध्यायसाहित्यमवगतमिति, न शिष्यमात्रेणाध्यापकानुमानं। तथा देवदत्ततनयानां श्यामत्वसाहित्यं गर्भपरिणामसमयोपभुक्ताशितपीतादिविशेषनिमित्तमिति, तदभावे देवदत्ततनयत्वमात्रेण न तत्तनयान्तरस्य श्यामत्वानुमानम्।

ईश्वरसाधकस्य वैशेषिकाद्युक्तानुमानस्य निरासः

'एतेन सन्निवेशविशिष्टतया तनु-तरु-महीधरादीनां घटादिवदुपलब्धिमत्कर्तृकत्वानुमानं प्रत्युक्तम्। तथा हि येषु हस्तादिव्यापारविशेषेण संनिवेशाः शक्यन्ते– रचयितुं, तेषामेव घट-पट-गृहादीनामुपलब्धिमत्कर्तृकत्वम्। तदभावे पारिणामिकानामङ्गदेहादीनां सन्निवेशविशेषमात्रेण कथं तदनुमानं पाण्डुरमात्रादिव वह्न्यनुमानम्? तथा शरीरेन्द्रियादियुक्तबुद्धिमत्कर्तृत्वेन साहित्यं संनिवेशविशिष्टानामुपलब्धम्। तच्च दृश्यादर्शनाद्दूर्वाङ्कुरादिषु निषिद्धम्। तस्मिन्निषिद्धे बुद्धिमन्मात्रं शरीरादिरहितं नानुमातुं शक्यम्। तृणादिविकारादिव हिमेऽनुष्णवह्न्यनुमानम्।

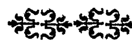
१. मण्डनाचार्यै—'सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि।
प्रसिद्धेस्सन्निवेशादेरेककारणता कुतः॥'
इति कारिकयोक्तमर्थं मनसि निधाय तन्निरस्यति एतेनेत्यादिना।

न चैवं सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः। सर्वविशेषपरिहारेण धूमत्वसामान्यस्य वह्नित्वसामान्येन साहित्यमवगतम्। पर्वते च तदविकलमेव दृष्टमिति, युक्तं तत्र तदनुमानम्। सामान्य-मेवानुमीयते। न विशेषः। अनुगत्यभावात्। अवगतमपि महानसादौ सामान्य देशान्तरकालान्तरादौ प्रत्यक्षेणवानुमानेन प्रत्यभिज्ञायमानं भवति प्रमेयमिति, न सिद्धसाध्यता। सामान्यस्यापि चास्त्येव संयुक्तसमवायसम्बन्धः–पर्वतेनेति, युक्त तत्र तस्यानुमानम्। ननु देशविशेषादपि पदार्थस्वरूपमन्यथा भवति। क्वचिद्धि वृश्चिकदंशादपि मरणं भवति, क्वचिन्न। तथा धूमस्यापि देशान्तरे–अग्निव्यभिचारशङ्का भवेत्। सत्यमेषा भवति। सा तु तद्देशादागतेभ्यः श्रुत्वा शक्यते निरसितुमिति, सर्वमवदातम्।

तेन यस्य यादृशस्य सामान्यस्य विशेषस्य वा येन यादृशेन सामान्येन विशेषेण वा यथादृष्टेषु देशकालेषु साहित्यं येन केनापि सम्बन्धेन नियतमुपलब्ध, तदेव तादृशमेव देशान्तरकालान्तरादौ दृष्ट तस्य तादृशस्य साहित्यनियमादेव बोधक भवति। दृष्टप्रदेशेषु भूयोभिरेव दर्शनैर्व्यभिचारादर्शनमात्रसहायैः साहित्यनियमः शक्यावगम इति-सिद्धं नियमरूप एव लिङ्गस्य लिङ्गिना सबन्धः, स च भूयादर्शनप्रमाणकः–इति।

पार्थसारथिमिश्रेण वार्तिकोक्तानुसारतः।
यथाप्रतीति निर्णीतो नियमः सप्रमाणकः॥ ५॥

इति श्रीयज्ञात्मसूरिसूनुमहामहोपाध्याय पार्थसारथिमिश्रेण विरचितायां न्यायरत्नमालायां व्याप्तिवादो नाम चतुर्थं प्रकरण समाप्तम्।

वाक्यार्थनिर्णयो नाम पञ्चमं प्रकरणं

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा

वाक्यार्थसंविदो मूलं बहुधा वादिनो विदुः ।
तत्र वार्तिककारीयैर्न्यायैरयमर्थः प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

तत्र केचित्तावदविभागमेव वाक्यं व्यञ्जकध्वनिभेदात्तेन तेन वर्ण-पद-विपर्यासात्मनाऽवगम्यमानं तस्य तस्य वाक्यार्थस्य प्रतिपादकमिति मन्यन्ते ।

अन्ये त्वेवंविधमेव ज्ञानं वाक्यम्, तदनन्तरञ्चानेकजाति-गुण-द्रव्य-क्रियासंसर्गावभासं जायमानं विज्ञानमेव वाक्यार्थः । कार्यकारणभाव एव च वाक्य-वाक्यार्थयोः सम्बन्ध इति प्रतिजानते । उभयस्मिन्नपि पक्षे काल्पनिकपद-पदार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिरभ्युपायः ।

अपरे तु पदवद्वाक्यमपि 'पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसचिवोऽन्त्यो वर्णो वाचकः' इत्यादिना

सम्प्रत्यभिहितान्वयनिर्णयाख्यं प्रकरणमारभते—वाक्यार्थसंविद इति । वार्तिककारीयैर्न्यायैः-आचार्याभिमतयुक्तिभिः । व्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तावत् लोके वाक्यादर्थप्रतीतिर्जायत एवेति सार्वजनीनमेतत् ।

तत्र तावत् वैयाकरणाभिमतं तन्मूलमाह—केचित्तावदिति । क्रमिकैराशुतरविनाशिभिः वर्णैः प्रत्येकं, यौगपद्येन च वाक्यार्थप्रतीतेरसंभवात् तत्तद्वर्णाभिव्यङ्ग्यमखण्डं स्फोटाख्यं शब्दतत्त्वं तन्मूलमेषितव्यमिति । अविभागम्—अखण्डम् । व्यञ्जकध्वनिभेदात्—व्यञ्जकवर्णभेदात् । वर्णपदविपर्यासात्मनाऽवगम्यमानं—वर्णविपर्यासे सति पदं पदान्तरात्मना, पदविपर्यासे सति वाक्यं वाक्यान्तरात्मना अभिव्यज्यमानम् । विपर्यासो नाम तत्स्थाने वर्णान्तर-पदान्तरसंनिवेशः । तस्य तस्य-नानारूपस्य ।

सम्प्रति बौद्धैकदेशिविज्ञानवादिनोऽभिमतं तन्मूलमाह—अन्ये त्विति । ते हि मन्यन्ते—विज्ञानमेकमेव तत्त्वम् । तदुपरागात् प्रतीयमानं वाचकं शब्दजातं, वाच्यं द्रव्यक्रियात्मकमर्थजातञ्च विज्ञानादभिन्नं विज्ञानात्मकमेव । अतो वाक्यमपि ज्ञानं, वाक्यार्थोऽपि ज्ञानमिति । एवंविधं—शब्दगोचरम् । तदनन्तरं—शब्दगोचरवाक्यात्मकज्ञानानन्तरम् । एतदुक्तं भवति—शब्दात्मकं ज्ञानं—वाक्यम् । अर्थात्मकं ज्ञानं वाक्यार्थ इति । तस्मिन् मते वाक्य—वाक्यार्थरूपयोः पूर्वोत्तरज्ञानयोः न मतान्तरवत् प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धोऽभिमतः । किन्त्वन्य इत्याह—कार्यकारणभावश्चेति । अगृहीतसंबन्धस्य वाक्यार्थप्रतीत्यभावात् व्युत्पत्तिराश्रयणीया । सा च पक्षद्वयेऽपि वाक्यस्याखण्डत्वेन पदभेदाभावात् कथमित्यत आह—उभयस्मिन्निति । तत्त्वतो वाक्यस्याविभागत्वेन पदभेदाभावेऽपि व्यञ्जकवर्णादिभेदात् विभक्ततया परिकल्पितानां पदानां पदार्थेषु व्युत्पत्तिरुपपद्यते । सैव वाक्यात् वाक्यार्थप्रतीतावुपायतयाऽऽश्रीयत इत्यर्थः ।

सम्प्रति नैयायिक-वैशेषिकाभिमतं तन्मूलमाह—अपरे त्विति । इत्थं हि तन्मतस्थितिः—वर्णानां प्रत्येकं पदार्थवाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, आशुतरविनाशित्वेन समुदायग्रहणासंभवात् पूर्वपूर्व-

मार्गेण सावयवमेव प्रतिलब्धावयवभूतपदजनितपदार्थसंविदुपायसहायं वाक्यार्थस्य वाचकं सङ्गिरन्ते।

पदान्येव पदार्थान्तरान्वितं स्वार्थमभिदधतीति टीकाकारपादाः।

पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तीत्याचार्याः।

तत्र ज्ञानात्मकवाक्य-वाक्यार्थवादस्तावत्स्वात्मनि क्रियाविरोधाद्बहिरवभासाच्च-शून्यवाद एव निरस्तः। पदपदार्थव्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पस्याऽप्यनेकान्तवादाश्रयणेन-परिहारः। वाक्यं हि नामैकविशिष्टार्थप्रतिपादनपराणि पदान्येव। वाक्यार्थोऽपि पदार्थ एव पदार्थान्तरव्यतिषक्तात्मेति यद्यपि नात्यन्ताभेदो वा शक्यतेऽभिधातुम्। तथाऽप्यवान्तरस्थित्युपपत्तेर्न बहिर्भूतौ तौ शक्येते अपह्नोतुम्। निर्भागवाक्यवादोऽपि भागावगमादेवापास्तः। पदवदिति चेत्? न। असिद्धत्वात्।

स्फोटवादस्योपन्यास-निरासौ

स्यादेतत्। यथैव हि वर्णात्मकभागावगमे सत्यप्येकपदावभासात्, अर्थप्रतिपत्तेश्च वर्णेभ्योऽनुपपत्तेर्भागावगमस्य मिथ्यात्वान्निरवयवमेव पदं पदार्थस्य वाचकमाश्रितम्।

वर्णानुभवजनितसंस्कारसचिवोऽन्त्यवर्णः पदार्थस्य वाचकः। तथैव पूर्वपूर्वपदार्थानुभवजन्य-संस्कारसचिवमन्त्यपदं वाक्यार्थस्य वाचकम्। तत्र नियतक्रमा वर्णा एव पदम्। तादृशानि पदान्येव वाक्यं इत्यादिना मार्गेण पदवद्वाक्यमपि वाचकमित्यन्वयः। सावयवमेव। पदान्येव-वाक्यावयवाः। स्फोटपक्षवदखण्डं न भवतीत्यर्थः। तत्रापि पदार्थप्रतीतिः वाक्यार्थप्रतीतेरङ्ग-मित्याह—प्रतिलब्धेति। प्रतिलब्धो-ज्ञातः सम्बन्धो येषां, तानि तथोक्तानि। तान्येव वाक्यापेक्षया अवयवभूतानि पदानि, तेभ्यो जनिता पदार्थसंवित्। तदुपायकं वाक्यम्।

सम्प्रति स्वसंनिहितं गुरुमतं, स्वमतञ्च आह—पदान्येवेति। तत्र बौद्धमतनिरासस्ताव-दाचार्यैरेव कृत इत्याह—तत्रेति। स्वात्मनि क्रियाविरोधादिति। वाक्य-वाक्यार्थयोर्ज्ञानात्मकत्वे तयोरेव ज्ञानविषयत्वादेकस्यैव विषयत्वं, विषयित्वं च विरुद्धम्। ज्ञानभिन्नत्वे चास्मत्पक्ष-परिशेष इति भावः। दूषणान्तरमप्याह—बहिरवभासाच्चेति। ज्ञानमान्तरतया प्रतिभासते। अर्थास्तु तद्विपरीततया बहिः। अतो ज्ञानार्थयोः तादात्म्यमयुक्तमिति भावः। ननु पदात् वाक्य-भिन्नमभिन्नं वा। पदार्थोऽपि वाक्यार्थात् भिन्नोऽभिन्नो वा। यदि भिन्नस्तदाऽखण्डवाक्यवाद-परिशेषः। यद्यभिन्नं, तदा वाक्यं पदमित्यादिभेदानुपपत्तिरिति राद्धान्ते दूषणमित्याशङ्क्य परिहरति—पदपदार्थेति। अनेकान्तवादाश्रयणेन—अनियमाश्रयणेन। भेदाभेदाश्रयणेनेत्यर्थः।

नन्वनयोरत्यन्तभेदः, अत्यन्ताभेदो वा स्यात्। कथं भेदाभेदावित्याशङ्क्य प्रतीतिबलात् तथैवाश्रयणं युक्तमित्याह—वाक्यं हीति। एवं च पद-पदार्थाभ्यां वाक्य-वाक्यार्थयोर्भिन्नतया प्रतीतिसिद्धत्वेन दुरपह्नवत्वात् सर्वैरपि वादिभिस्तावदवश्यं तौ निरूपणीयावित्याह—यद्यपीति। समुदितानां पदानामेव वाक्यत्वात्, समुदितानां पदार्थानामेव च वाक्यार्थत्वात् न पदपदार्थेभ्यो वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदो युज्यते। एकैकपदस्यावाक्यत्वादेकैकपदार्थस्य चावाक्यार्थत्वात् नाभेदोऽपि युज्यत इत्यर्थः। अवान्तरस्थित्युपपत्तेः—भेदाभेदमध्यमावस्थितिरूपतृतीयप्रकारोपपत्तेरित्यर्थः। बहिर्भूतौ—पृथग्भूतौ। बहिर्भावश्च—पदादसहायस्वभावाद्वाक्यस्य समूहीभावः। तदर्थाच्चा-व्यतिषङ्गात्मकात् वाक्यार्थस्य व्यतिषक्तता।

तथा वाक्यमपि। तत्रापि ह्येकमिदं वाक्यमिति परामर्शोऽस्तीति, स एव नानात्वं प्रतिक्षिपति। नानात्वैकत्वयोर्विरोधात्। वाक्यार्थप्रतिपत्तिश्चानन्योपाया वाक्यमेव निर्भागं कल्पयतीति।

तन्नैवम्। दृष्टान्तासिद्धेः। न हि नो वर्णातिरेकेणानवयवः पदात्मा विद्यते। यस्त्वेकपदमिति परामर्शः, स बहूनामप्येकार्थप्रतिपत्तिनिमित्तः। भवति हि बहूनामप्येककार्यनिबन्धनमेकत्वं। यथा सेनेति। यथा वा राजसूय इति। अत एवार्थैकत्वमजानतां नास्त्येकपदावमर्शः। प्रत्यक्षेण तु पदस्वरूपमेकमनौपाधिकं संहितापाठमात्रेण व्युत्पन्नानामितरेषाञ्चानुपहतेन्द्रियाणमविशेषेण प्रकाशेत। तन्न तावदेकपदावभासाद्वर्णातिरिक्तपदसिद्धिः। प्रत्युतासत्त्वमेव तस्य योग्यानुपलब्ध्या निश्चीयते।

स्वमतस्योपन्यासः

न चार्थप्रतिपत्त्याऽपि पदमन्यत्प्रसिद्ध्यति।
वर्णानन्तरजाता हि सा तत्कारणिकैव नः॥ २॥

यदा वर्णा एवाक्षधीगोचरा नान्यदिति स्थितं, तदा वर्णानन्तरजायमानाऽर्थप्रतिपत्तिः तन्निमित्तैव विज्ञायते। तत्त्वान्तरस्य तु प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तसद्भावस्य दूरापास्तमेव वाचकत्वं नान्यथानुपपत्त्याऽपि कल्पयितुं शक्यते। तेन वर्णानामेवैकवक्त्रुच्चारणापादितनैरन्तर्याणां स्वरविशेषभाजां संहतानामानुपूर्वीविशेषशालिनामनन्तरमर्थावगमदर्शनात् तादृशानामेवार्थाभिधायकत्वं निश्चीयते।

सम्प्रति वैयाकरणाभिमत स्फोटतत्त्व प्रतीतिविरोधेन दूषयति—**निर्भागेति**। शङ्कते—**पदवदिति**। परिहरति—**नेति**। शङ्का विवृणोति—**स्यादेतदिति**। वर्णात्मकभागावगमे-नानावर्णात्मकभेदप्रतीतौ। **अर्थप्रतीतेश्च वर्णेभ्योऽनुपपत्तेरिति**। एकैकस्माद्वर्णात्पदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गात्समुदायस्य चासभवादिति भावः। **भागावगमस्य मिथ्यात्वादिति**। एक पदमित्यैक्यप्रतीतेः भेदप्रतीतिर्मिथ्येत्यर्थ। नानात्व—सभागत्वम्। प्रतिक्षिपतीत्यर्थ। **अनन्योपायेति**। न ह्येकैकस्मात् पदाद्वाक्यार्थावगति। अतिप्रसङ्गात्। नापि समुदायात्। तस्य युगपत् ग्रहणासभवादिति भाव।

एककार्यनिमित्तकमिति। 'घट. पट' इत्यादिषु द्वयोरपि वर्णयोरेकार्थोपाधिवशादेकपदत्वमिति भाव। **सेनेति**। देशैक्यादेकत्वम्। **राजसूय इति**। पञ्चिष्टिसोमात्मकोऽनेककरणसङ्घातो हि राजसूय। स हि फलैक्यादेकत्वमुपगच्छतीति भाव। व्यतिरेकमुखेनोपाधित्वमेव द्रढयति—**अत एवेति**। प्रतिकूलतर्कप्रयोगेणापि पदस्फोटस्य प्रत्यक्षत्व निरस्यति—**प्रत्यक्षेणेति**। यदि स्फोटाख्य तत्त्व प्रत्यक्ष, तर्हि शब्दप्रयोगानन्तर व्युत्पन्नाव्युत्पन्नसाधारण्येन प्रतीयेत। न चैवम्। तस्मात्तदसम्भव इति भाव। निगमयति—**तन्न तावदिति**।

इत्थ स्फोटाख्यतत्त्वे प्रत्यक्षाभावमभिधाय, सप्रति न केवल तत्र प्रमाणाभाव। योग्यानुपलब्धिस्तदभावे प्रमाणमित्याह—**प्रत्युतेति**। इदानीमर्थापत्तेस्तत्र प्रामाण्य निरस्यति—**न चेति श्लोकेन**। ततश्च वर्णानामेव वाचकत्वमित्याह—**तेनेति**। नैरन्तर्याणाम्—अविलम्बोच्चारितानाम्। स्वरविशेषभाजा—उदात्तादिभि. स्वरै काकुस्वरैरप्यर्थविशेषावगमादिति भाव.। सहताना—सस्कारद्वारा समूहीभूतानाम्, एकस्मृत्यारूढाना वा। आनुपूर्वीविशेषशालिना—

शाब्दिकमतोपन्यासः

कथं पुनः क्रमवर्तिनां साहित्यम् ? अवान्तरव्यापारवशादिति ब्रूमः । पूर्वपूर्वो हि वर्ण उपलभ्यमानः संस्कारापरनामधेयमवान्तरव्यापारं जनयति । तत्सहितश्चान्त्यो वर्णोऽर्थप्रतिपत्तिं जनयति । एवन्तर्हि संस्कारा बहवः कल्पनीयाः स्युः । तद्वरमेकमेव शब्द-तत्त्वं कल्पितम् । नेत्याह । न खलु प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तसत्त्वस्य तस्य सद्भावस्त्वयाऽभ्युपेयः । संस्कारस्तु दृष्टोपपत्तये कल्प्यमानो नातीव लज्जामावहति । अनेकमपि दृष्टोपपादकं कल्पनीयम् । दृष्टविरुद्धं तु न किञ्चिदपि ।

यद्वा नात्राक्लृप्तसंस्कारान्तरपरिकल्पना । क्लृप्ता एव स्मृतिहेतवः संस्काराः । त एव चैतेऽपि । यदनुभवभावितास्ते तत्रैव स्मृतिं जनयन्ति, न त्वर्थान्तरप्रतिपत्तिमिति चेत् ? केन वा तेषां स्मृतिभ्योऽन्यत्र व्यापारोऽभ्युपेयते । तामेव तु स्मृतिं जनयन्तोऽर्थ-प्रतिपत्तावप्युपायीभवन्ति । स्मृतानामेव वर्णानां वाचकत्वात् ।

शाब्दिकानां मतेन युक्तिप्रदर्शनम्

नन्वनुभववत्स्मृतयोऽपि वर्णेषु क्रमेण जायमाना न सम्भवन्त्युपायीभवितुमर्थ-प्रतिपत्तौ । अथ क्रमेणानुभूतानामपि युगपदेव स्मरणं, ततो व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिताः—

नियतक्रमाणा 'जारा राजा वन नवमि'त्यादो क्रमविशेषस्याप्यङ्गत्वावगमादिति भाव । **तत्सहितश्चान्त्यो वर्ण इति** । सस्कारद्वारक साहित्यमिति भाव । तत्र वर्णसाहित्याय प्रतिवर्ण कल्प्यमाना सस्कारा स्मृतिहेतुभावनाख्यसस्कारविलक्षणा विवक्षिता ।

शङ्कते—**एवं तर्हीति** । विलक्षणबहुसस्कारकल्पनादेकमेव शब्दतत्त्व सुकल्पमिति भाव । अत्र यद्यपि शब्दतत्त्व परस्य प्रत्यक्षसिद्ध, तथापि तत्र विप्रतिपत्तौ सत्या कल्प्यपक्षेऽपि बहुकल्पनादेककल्पन युक्तमिति हृदयम् ।

परिहरति—**नेत्याहेति** । पूर्वोक्तरीत्या शब्दतत्त्वस्य प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तत्वात् न—तत् सुकल्पम् । सस्काराणा तु प्रत्यक्षागोचरत्वात् तत्कल्पने प्रत्यक्षविरोधाभावात् शब्द-तत्त्वकल्पनात् तत्कल्पन न लज्जावहमिति भाव । दृष्टविरोधाभावादनेककल्पनमपि न लज्जावहमित्याह - **अनेकमपीति** ।

ननु शब्दतत्त्वकल्पने प्रत्यक्षविरोध । सस्कारकल्पने तु बहुकल्पना । तथापि सस्कारेषु पक्षपातो भवतो निर्निबन्धन इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । स्मृतिहेतव सस्कारा क्लृप्ता –सप्रतिपन्ना । एतेऽपि त एव । न तद्विलक्षणा इत्यर्थ. ।

ननु तेषा सस्काराणामनुभूतार्थगोचरस्मृतिजनकत्वमेव । नतु वाच्यार्थप्रतीत्युपयोगि-त्वमिनि शङ्कते—**यदनुभवेति** । यत प्रथम श्रवणपथमवतीर्णा. पश्चात् स्मृत्यारूढा एव—शब्दा वाचका । अत स्मृतिजनकत्वेनैव तेषामर्थप्रतीत्युपयोगित्वमिष्टमेवेति परिहरति—**नैव तेषामिति** ।

ननु संस्काराणा स्मृतिजननद्वाराऽर्थप्रतीत्युपयोगोऽभिहित. । न स घटत इति शब्द-तत्त्ववादी शङ्कते—**नन्वनुभववदित्यादिना शब्दतत्त्वविद प्रतिपन्ना** इत्यन्तेन । तत्र क्रमेण स्मृताना वाक्यार्थप्रतीत्युपयोग , युगपद्वेति विकल्प्य, आद्यमनुभवप्रतिबन्द्या दूषयति—**नन्विति** । यथा क्रमेणानुभूताना न वाचकत्व, तथा क्रमेण स्मृतानामपीत्यर्थ. । द्वितीयमाशङ्क्य—

वाचकाः स्युः। तत्रापि स्मृतिहेतुसंस्कारजननात्। स्मरणस्य च सर्वेषु युगपदुत्पत्तेः। अथ तूच्चारणक्रमोऽप्यङ्गमिष्यते, तथा सति सैवादृष्टकल्पना। संस्कारोऽपि हि स्मृतिहेतुः क्रमान्तरेऽपि जायत एव। तन्निमित्तञ्च स्मरणम्। तत्र किमपरं क्रमविशेषेण नः कार्यमन्यत्रादृष्टकल्पनात्। न चादृष्टमपि कल्पयितुं शक्यते। अन्तरेणाप्युच्चारण, तत्क्रमं च स्मृत्यारुढाभ्यां जरा-राजशब्दाभ्यां नामाख्यातरूपाभ्यामर्थविशेषावगमात्। यदि वर्णा एव पद, ततो राज-जराशब्दयोर्वर्णभेदाभावादनुच्चारितावस्थायां च्चोच्चारणतज्जन्यानुभवक्रमयोरविद्यमानत्वात्, स्मरणस्य चैकस्यैव युगपदनेकवर्णगोचरस्योत्पद्यमानस्याक्रमत्वात्कुतः पदभेदावसायः? कुतस्तराञ्चार्थभेदावगमः? न च वर्णाः स्वरूपेण विभुत्व-नित्यत्वाभ्यां विभ्रमन्तो देशकालोपाधिकं क्रममपि। यच्छ्रदात्पदभेदः स्यात्। तदन्यदेव पदतत्त्व यद्विलक्षणपदावभासो गोचरयतीति शब्दतत्त्वविदः प्रतिपन्नाः।

अत्रोच्यते—व्यञ्जकध्वनिधर्मस्य व्यङ्ग्येष्वारोपितस्य च।
क्रमस्यार्थाभिधाङ्गत्वं दैर्घ्यादेरिव सम्मतम्॥ ३॥

निरस्यति—अथ क्रमेणति। युगपत् स्मरण नामोच्चारितवर्णाना क्रमानादरेण स्मरणम्। ततो जराशब्दोच्चारणे राजशब्दार्थप्रतीति स्यात्। तथा वनशब्दोच्चारणे नवशब्दार्थप्रतीति स्यादिति भाव। कुत ? तत्राह—तत्रापीति।

ननु व्युत्क्रमोच्चारिताना जरादिशब्दाना न राजादिवाचकत्वम्। उच्चारणक्रमस्याप्यङ्गत्वादित्याशङ्क्य, तस्य स्मृतियौगपद्येऽनुपयोगात् तदानी न दृष्टाङ्गत्व स्यादित्याह—अथ त्विति। अदृष्टकल्पना—अदृष्टाङ्गकल्पना। सैवेति। शब्दतत्त्ववादिनि मयि त्वया या प्रमाणविरुद्धा कल्पनाऽऽपादिता, तादृश्येवेत्यर्थ। अदृष्टकल्पनामेवाह—सस्कारो हीति। क्रमान्तरेऽपि—व्युत्क्रमोच्चारणेऽपि। तन्निमित्त—सस्कारमात्रनिमित्तम्। अस्तु व्युत्क्रमेणोच्चारणेनापि सस्कारोत्पत्ति। तन्निमित्त च युगपत स्मरण स्यात्। अथापि तत्र दृष्टद्वारोच्चारणक्रमोपयोग स्यादित्याह—किमपरमिति। उच्चारणक्रमस्य क्रमरहितयुगपत्स्मरणस्य च न दृष्टद्वारकमुपयोग पश्याम। लौकिकेषु कार्यकारणस्थलेष्वदृष्टद्वारोपयोगस्त्वकिञ्चित्कर इति, तत्कल्पने कल्पनागौरवमिति भाव। क्वचिदसत्यप्युच्चारणे तत्क्रमे च केवल स्मृत्यारूढवर्णैरर्थप्रतीतिदर्शनादुच्चारणक्रमस्यादृष्टाङ्गत्वमप्यव्युत्पन्नमित्याह—नचेति। नाम—प्रातिपदिकम्। राजशब्दो मध्यमपुरुषैकवचनमाख्यातम्।

किं च केवलवर्णानामेव पदत्वे तदतिरिक्तशब्दतत्त्वाभावेऽनिष्टान्तरमप्याह—यदीति। जकार रेफयोरनुच्चारणवस्थापन्नयो युगपत् स्मृत्यारूढयोरुच्चारणक्रम—स्मृतिक्रमप्रयुक्तभेदाभावात् पदभेद, तद्भेदप्रयुक्तोऽर्थभेदश्च न स्यात्। अतो वर्णातिरिक्त पद नियतक्रमवर्णाभिव्यङ्ग्य शब्दतत्त्वमेषितव्यमित्यर्थ।

किं च भाट्टमते वर्णेषु क्रम एव न सभवति। तद्भेदप्रयुक्तार्थभेदस्तु दूर इत्याह—नचेति। विभुत्वात् देशक्रमाभाव। नित्यत्वात् कालक्रमाभाव। विभ्रमन्त—तत्र तत्र सचरन्त, प्रतिभासयन्तो वा। शङ्का निगमयति—तदन्यदिति। विलक्षणश्चावभासन—नानावर्णविलक्षणतया प्रतिभासनम्।

वर्णास्तावत् द्रव्यम्। न गुण। ते च व्यापका नित्याश्च। ध्वनिस्तु तद्व्यञ्जक-प्रतिवर्णविलक्षण। तत्क्रमस्तावत् दीर्घत्वादिवत् वर्णेष्वारोपित। तादृशक्रमविशिष्टा वर्णा—पदम्।

यत्तावत्—क्रमस्मरणेऽयुगपदनुभववत् सम्भूयकारित्वासम्भव इति मत, तदस्तु। युगपदेव तु सर्वेषु संभूय स्मरणम्। तदर्थान्तरेष्विव घटपटादिषु क्रमादनुभूतेष्वपि भवति। यत्त्वेव व्युत्क्रमेऽप्यर्थावगतिः स्यादिति। तदयुक्तम्। क्रमस्याप्यङ्गत्वात्। यद्यपि स्मरणस्यापि युगपज्जन्मन' क्रमो नास्ति। वर्णेषु विभुषु नित्येषु वस्तुगत्या क्रमो नास्ति। तथाऽपि व्यञ्जकाना ध्वनीना क्रमवर्तित्वात्तैर्वर्णेष्वभिव्यज्यमानेषु तदीयक्रमो व्यङ्ग्येषु वर्णेषु दीर्घत्वादिवदादर्शाल्पत्व-महत्त्वे इव मुखे समारोपितः प्रतीयते। ततश्च स्मरणमपि पश्चाज्जायमान विशिष्टानुपूर्वीसमालिङ्गितशरीरानेव वर्णान् गोचरयतीति, क्रमभेदात्पदभेदः। एवमनुच्चरितावस्थायामपि स्मृत्यारूढेनैव क्रमविशेषेण जरा-राजशब्दयोर्भिन्नपदत्वसिद्धिः। तेन ध्वनिधर्माणामेव दीर्घोदात्तक्रमादीना वर्णेषु समारोपिताना स्मृत्यारूढानामर्थाभिधानाङ्गत्वमिति, न किञ्चिदनुपपन्नम्।

आह च—'तद्वशेन च वर्णाना व्यापित्वेऽपि क्रमग्रहः।
एव ध्वनिगुणान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवस्थिताः॥
वर्णा अनुपतन्तः स्युरर्थभेदावबोधकाः।' श्लो वा -३००-३०१। इति।

तत्सिद्ध न वर्णातिरिक्तमनवयव पदमस्तीति। भागावगमादेव वाक्यमपि नानवयव सिद्ध्यति।

कथ तर्हि वाक्यार्थावगति ? पदार्थवदिति ब्रूमः। यथा वर्णेभ्य एव सहितेभ्यः पदार्थोऽवगम्यते, तथा तेभ्य एव वाक्यार्थोऽपि। तत्प्रतीत्येककार्यकरणाच्च बहवोऽपि वर्णा एवैक वाक्यमित्युच्यते।

तत्क्रमभेदात् पदभेद। तद्भेदात् वाक्यभेद। तद्भेदाच्चार्थभेदसिद्धि। क्रमेणानुभूतानामपि वर्णाना तेनैव क्रमेण युगपत् स्मरण युक्तमित्याशयेन परिहरति—**अत्रोच्यत इति**। अयुगपदनुभववदिति पदच्छेद। दीर्घत्वादिवदित्यादिशब्दात् प्लुतग्रहणम्। महत्वाल्पत्वे वेति—वाशब्द इवार्थे। **विशिष्टानुपूर्वीसमालिङ्गितेति**। क्रमानुभूतेष्वपि पदार्थेषु तेनैव क्रमेण विशिष्टाना युगपत् स्मरण युक्तम्। 'पञ्च प्रयाजा मयाऽनुष्ठिता, गोदावर्या महानद्या शतवार समाप्लुतम्, शत पिपीलिकाना मया हतमि'त्यादिषु तथा दर्शनादिति भाव।

उच्चारणक्रमस्य क्वचित् व्यभिचार उक्त। त परिहरति—**एवमिति**। तात्कालिकोच्चारणक्रमाभावेऽपि पूर्वोच्चारणक्रमविशेषसभवात् तत्क्रमेण स्मरण युक्तमिति भाव। फलित—दर्शयति—**तेनेति**। अत्राचार्यसमतिमाह—**आह चेति**। तद्वशेन—ध्वतिगतक्रमवशेन। अनुपतन्त—अनुरुन्धाना। पदस्फोटनिरासमुपमहरति—**तत्सिद्धमिति**।

वाक्यस्फोट निराकरोति—**भागावगमादिति**। प्रत्यक्षविरुद्धमनुपलब्धिबाधित चेत्युक्तमित्यर्थ। अस्तु नियतक्रमेभ्यो वर्णेभ्य पदरूपेभ्य पदार्थभेदावगति। पदार्थससर्गरूपवाक्यार्थस्तु—तदतिरिक्त। तदवगति कथमित्याक्षिपति—**कथ तर्हीति**। नैयायिकैकदेशिमतेनोत्तरमाह—**पदार्थवदिति**। पदार्थेभ्य एव वाक्यार्थावगतिरिति स्वमतमुत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति। वर्णानामेव पदैक्यव्यवहारवत् वाक्यैक्यमप्यर्थैक्योपाधिकमित्याह—**तत्प्रतीत्येति**।

आह—'अपेक्षते न वा वाक्यं स्वार्थसंगतिसंविदम्।
परस्मिन् सर्वसंवित्तिः पूर्वस्मिन्न तु कस्य चित्॥' बृहट्टीका। इति।

यदि तावदगृहीतसंबन्धमेव वाक्यं वाक्यार्थमभिदध्यात्, ततः सर्वेषामपि वाक्यश्राविणां वाक्यार्थसंवित्तिः स्यात्। न चाव्युत्पन्नपद–पदार्थसङ्गतीनां जायते। अथ तु पदवद्वाक्यमपि स्वार्थेन सम्बन्धसंविदमपेक्षते, ततोऽपूर्ववाक्यश्रवणे न कस्यचिदपि वाक्यार्थावगतिः स्यात्। अथ पद–पदार्थव्युत्पत्तिरङ्गं वाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतावपीत्युच्यते।

तदयुक्तम्। यदि हि वाक्यान्त्यवर्णः पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहित, स्मृत्यारूढा वा वर्णाः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरमभिदधति, तर्हि पदपदार्थसङ्गतिसंवित्तत्र कमिवोपकारं कुर्यात्। पदार्थज्ञानमिति चेत्? न। तेनाप्युपकारादर्शनात्। न हि वाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतौ पदजनितपदार्थज्ञानेन कश्चिदुपकारः। कोऽपि नाम कल्प्यत इति चेत्? तर्ह्यदृष्टकल्पनैव दोषः। किं चाल्पैरेव पदैरावापोद्वापभेदेन बहूनि वाक्यानीह रच्यन्ते। तत्र सर्वेष्वेव शक्तिं कल्पयतो महान् क्लेशः। न च वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तिः, यतः—इमां वेदनामनुभवेम। लोकसिद्धार्थाभिधायिभिः पदैरेव तदुपपत्तेः।

टीकाकारमतोपन्यासः

कथं पुनस्तैरपूर्ववाक्यार्थावगतिः? तत्र टीकाकारस्तावदाह—

सम्प्रति वर्णसमुदायरूपवाक्यादर्थप्रतिपत्तिरयुक्तेत्येतन्मतमाक्षिपति—**आहेति**। तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह—**नचाव्युत्पन्नेति**। **अपूर्ववाक्यश्रवणेनेति**। अश्रुतवाक्यश्राविणः पुंसः तदर्थे तस्य वाक्यस्याव्युत्पन्नत्वादर्थप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। वाक्यस्य पृथक् सङ्गतिग्रहणाभावेऽपि पदपदार्थसंगतेरेव तदुपकारकत्वाश्रयणे न कश्चित् दोष इति शङ्कते—**अथ पद–पदार्थेति**। पद-पदार्थसमूहस्यैव वाक्यत्वे, तदर्थत्वे च पद-पदार्थव्युत्पत्तिरङ्गं स्यान्नाम। समुदाय-समुदायिनोरत्यन्तभेदाभावात्। वर्णानामेव वाक्यत्वे तदर्थस्य पदार्थातिरेकेऽनुपकारकत्वात् व्युत्पत्तिरनङ्गमेवेति परिहरति—**तदयुक्तमिति**।

ननु नानुपकारकत्वम्। उपकारसम्भवादिति शङ्कते—**पदार्थेति**। न तस्योपकारकत्वं कार्यानुगुण्याभावादिति परिहरति—**न तेनेति**। तदेवाह—**नहीति**। उपकार—कार्यानुगुण्यम्। वाक्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्थज्ञानजनितं यत् किञ्चिदानुगुण्यं कल्प्यत इति शङ्कते—**कोपि नामेति**। दूषयति—**तर्हीति**। वर्णानामेव वाक्यत्वे, तेषामेव वाक्यार्थबोधकत्वे पदपदार्थव्युत्पत्तेर्दृष्टोपकारकत्वाभावाददृष्टाङ्गोपकारकल्पना स्यात्। तच्चायुक्तम्। लौकिककार्यकारणस्थलेषु तत्कल्पनानुपपत्तेरित्यर्थः। वाक्य-वाक्यार्थयोरेव पृथक् संगतिग्रहणाङ्गीकारपक्षे दूषणान्तरमाह—**किंचेति**। नियतक्रमवर्णानामेव वाक्यत्वे 'गामानय, गां बधान, गां मुञ्च, अश्वमानय, अश्वं बधान, अश्वं मुञ्चे'त्यादिष्वल्पैरेव तु पदैर्बहुवाक्यविरचनात् वाक्यस्यैव वाचकत्वाङ्गीकारेऽनेकवाक्यबाहुल्यात् वाचकशक्तयो बह्व्यः कल्पनीया स्युरित्यर्थः।

ननु त्वदुक्तरीत्या वर्णेभ्यो वाक्यार्थप्रतीत्यनुपपत्तौ लोके तर्हि वाक्यार्थप्रतीतिरेव न–स्यादित्येकदेशिनोऽभिप्रायमाशङ्क्य वाक्यार्थप्रतीतेरन्यतः सिद्धत्वादिति परिहरति—**न चेति**। यतोऽनुपपत्तेरिमं क्लेशमनुभवेमेत्यर्थः। अन्यतः सिद्धिमेवाह—**लोकप्रसिद्धेति**। कथं तैस्तत्सिद्धिरिति पृच्छति—**कथं पुनरिति**।

'पदार्थानेव वाक्यार्थं मिथः संगतिशालिनः ।
आचक्षतेऽभिधीयन्ते पदैस्ते च तथाविधाः ॥' इति ।

पदार्था एव तावत्परस्परान्विता वाक्यार्थ इत्युच्यन्ते । ते च तथाभूता एव स्वपदैरभिधीयन्ते । तेन पदमेव वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति । न चार्थस्वरूपमेव पदाभिधेयं, नान्वितमिति वाच्यम् ।

पदानन्तरजाता हि संविदन्वितगोचरा ।
अन्विततार्थाभिधायित्वं पदानामुपकल्पयेत् ॥ ४ ॥

विशिष्टार्थविषयव्यवहारदर्शनेन हि व्यवहरमाणस्य विशिष्टविषयैव व्युत्पित्सुना संविदनुमीयते । सा च पदश्रवणानन्तरं जायमाना तत्कारणिकैव निश्चीयते । यद्यपि च पदसंघातश्रवणानन्तरं विशिष्टज्ञानं जायते, तथाऽपि

न संघातात्मना वाक्यं वाक्यार्थस्याभिधायकम् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागशस्तत्तु वाचकम् ॥ ५ ॥

'गामानय, अश्वमानये'त्यादौ गवादिपदावापे गवादिपदार्थावापात्, तदुद्वापे चोद्वापाद्वाक्यभागानामेव वाक्यार्थभागवाचकत्वावगमात् न संघातस्य वाचकत्वं, वाच्यत्वं वा सम्भवति । व्यभिचारात्, संबन्धग्रहणासंभवाच्च । आनन्त्याद्वाक्य-वाक्यार्थानां न संगत्यवगमः संभवति । भवत्पक्षे वा कथमनन्तानामेकपदाभिधेयत्वम् । अन्विताभिधायि- हि पदम् । अन्यच्च गवाऽन्वितादानयनादश्वान्वितमानयनम् । तत्कथमत्र सबन्धग्रहणम्, अव्यभिचारो वा ।

इत्थमेकदेशिन निरस्य प्रथम गुरुमतमवतारयति—तत्रेति । पदान्येव वाक्य, पदार्था एव—वाक्यार्थ इति हि तन्मतम् । सङ्गतिशालिन—अन्वयशालिन । **अभिधीयन्त इति ।** यत: अन्वितेषु व्युत्पत्तेरन्विता अर्था पदैरभिधीयन्तेऽन्वितार्थपराणि पदान्येव वाक्यमिति—टीकाकारमतानुर्तिन आचक्षत इत्यर्थ ।

उत्तरश्लोकसङ्गतिमाह—**न चेति** । व्युत्पत्त्यधीना हि शब्दार्थावगति । तत्रान्वितार्थे व्युत्पत्तेरन्वितमेव वाच्यमित्यर्थ । श्लोक व्याचष्टे—**विशिष्टार्थेति** । वाक्यजनितेन ज्ञानेन व्यवहरमाणस्य मध्यमवृद्धस्य । विशिष्टविषयैव—विशिष्टवाक्यार्थविषयैव । सविदुन्नीयते । तदनन्तर विशिष्ट एव वाचकत्वशक्तिर्निश्चीयत इत्यर्थः । **यद्यपि पदसङ्घातेति** । पदसङ्घातस्यैव वाक्यत्वात वाक्यमेव वाक्यार्थवाचक युक्तमिति भाव । **न सङ्घातात्मनेति** । सङ्घातस्य वाक्यार्थाभिधायकत्वे दोषसम्भवात प्रथमवगतमन्वितवाचकत्वमावापोद्वापाभ्या वाक्यार्थैकदेशान् प्रति वाक्यैकदेशाना पदानामवसीयत इत्यर्थ ।

ननु सङ्घातात्मकमेव वाक्य तदर्थवाचक च किमिति न स्यात्, तत्राह—**व्यभिचारादिति ।** एकस्मिन् वाक्ये पदान्तरप्रक्षेपे सति तद्वाक्यस्य पूर्ववाक्यार्थातिपातोऽपि व्यभिचार । तथा—वाक्य—तदर्थयो: सगतिग्रहणासभवाच्च न वाचकत्वमित्यर्थ । सकन्धग्रहणासभवमेवाह—**आनन्त्यादिति** । आनन्त्य च पदान्तरावापनिमित्तम् । त्वत्पक्षेऽप्येतद्दूषणद्वय समानमिति शङ्कते—**भवत्पक्ष इति** । अनन्ताना वाक्यार्थानाम् । तदेवोपपादयति—**अन्विताभिधायीत्यादिना** ।

तदुच्यते—संनिध्यपेक्षायोग्यत्वैरुपलक्षणलाभतः।
आनन्त्येऽप्यन्वितानां स्यात्सम्बन्धग्रहणं मम ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षितं सन्निहितं योग्यञ्च यदर्थान्तरं, तेनान्वितं स्वार्थमभिदधति पदानीति, एकेनैवोपलक्षणेनानन्तानामपि वाच्यत्वं सुज्ञानमेव। अव्यभिचार एवान्यादृशे प्रयोगप्रतिपत्त्योरसम्भवात्। सङ्घातस्यापि तह्यनेनैव प्रकारेण सम्बन्धग्रहणं सम्भवति। येषां पदानां यदन्विताभिधायित्वं भवतेष्यते, तत्पदसंघातस्तदर्थसंघातस्याभिधायक इति, शक्यते एव सङ्गतिरस्माभिरवगन्तुमिति, न कश्चिद्विशेषः।

सत्यमेतत्। शक्तिकल्पनागौरवात्तु नैतदुपपद्यत इत्युक्तम्। अन्विताभिधानमपि तह्यनुपपन्नं गौरवादेव। स्वरूपमात्रमेव तु लाघवात्पदानामभिधेयं वरमाश्रितम्। तन्न। अन्वितप्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वप्रसङ्गात्। न हि तस्या मूलान्तरमुपलभ्यते। स्वरूपेणैव पदैरभिहिताः पदार्थाः परस्परव्यतिषक्तमात्मानं प्रतिपादयन्तीति चेत्? न। अदर्शनात्।

प्रमाणान्तरविज्ञातैः पदार्थैर्न हि दृश्यते।
वाक्यार्थवेदनं शब्दप्रतीतेः कारणन्त्वथ ॥ ७ ॥
शक्तित्रयं प्रकल्प्यं स्यात्पदानामर्थगोचरा।
अर्थानामन्विते शक्तिस्तदाधायकता पदे ॥ ८ ॥

न हि प्रमाणान्तरावगतानां पदार्थानां प्रतिलब्धाकाङ्क्षादित्रयसहायानामपि-व्यतिषङ्गप्रतिपादकत्वं दृश्यते। न हि देवदत्तमुपलभ्य कोऽस्य पितेत्यपेक्षमाणः सन्निहितमपि यज्ञदत्त योग्यमपि सहसैवाध्यवस्यति पितरम्। अथान्यत्राविदितमपि शब्दप्रतीतानामेवार्थानामन्वितप्रतिपत्तिकारणत्वं कल्प्यत इति ते मतम्।

परिहरति—उच्यत इति। एकेनोपलक्षणेनेति। अश्वाद्यवान्तरार्थविवक्षाया हि गोपदस्यानन्तार्थत्वम्। आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्वरूपसामान्याकारविवक्षाया तु नानेकार्थतेति भावः। कथमव्यभिचार ? तत्राह—अन्यादृश इति। एतादृशोपलक्षणरहितस्थले। यद्यप्याकाङ्क्षितत्व, सनिहितत्व, योग्यत्वमिति त्रीण्युपलक्षणानि। तथाप्येकोपलक्षणेनेति—वचनमितरोपलक्षणराहित्यपरम्। यद्वा त्रिभिस्त्रिभिरुपलक्षणैरुपलक्षितत्वमेकमेवानेकेषामपि पदार्थानाम्।

साम्यमाशङ्कते—सङ्घातस्यापीति। तत्पदसंघातस्तदर्थसंघातस्येति। आकाङ्क्षितसनिहितयोग्यपदान्तरसहित गोपद तादृशार्थान्तरव्यतिषक्ते स्वार्थे व्युत्पन्न तादृशमर्थ वक्तु च—शक्तमित्यर्थ। परिहरति—सत्यमिति। शक्तिकल्पनागौरवात्त्विति। किञ्चाल्पैरेव पदैरावापोद्वापभेदेनेत्युक्तमित्यर्थ। किञ्चास्मत्पक्षे एकैकमेव गवादिपद वाचकम्। तस्य व्युत्पत्ति सुशका। इदमिति निर्धारयितु शक्यत्वात्। त्वत्पक्षे तु क प्रति सघात, कस्य चेदमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् वाक्यार्थे व्युत्पत्ति दु शकेत्यर्थ। ननु गौरव त्वत्पक्षेऽपि समानम्। अत पदाना पदार्थमात्रवाचकत्व युक्तमिति शङ्कते—अन्विताभिधायित्वमपीति। परिहरति—तन्नेति। वाक्य नान्वितप्रतिपादकम्। पदानामपि तदप्रतिपादकत्वेत्वन्वितप्रतीतिरमूला स्यादित्यर्थ। आचार्याभिमतमूलमाशङ्कते—स्वरूपेणैवेति।

प्रमाणान्तरप्रतिपन्नानामपि पदार्थाना वाक्यार्थप्रतिपादकत्वम्, उत पदप्रतिपन्नानामेवेति विकल्प्य, पक्षद्वयमपि क्रमेण दूषयति—अदर्शनादित्यादिना श्लोकद्वयेन। तत्र प्रथम—

एवन्तर्हि शक्तित्रयमदृष्टं कल्पितं स्यात्–पदानां तावत्पदार्थाभिधानशक्तिः, अर्थानाञ्चान्वितप्रतिपादनशक्तिः, पदानाञ्च पुनस्तच्छक्त्याधायकत्वशक्तिः–इति, कल्पनागौरवाद्वरमेकैव पदानामन्वितगोचरा शक्तिरभ्युपगता। ननु त्वयाऽन्वितगोचरं शक्तिद्वयं कल्पयितव्यम्। तत्कथमेका शक्तिरित्युच्यते? सत्यमेतत्। तथाऽपि शक्तित्रयकल्पनाल्लाघवमस्त्येव। किञ्च न पृथगन्वये शक्तिः कल्पनीया। एकैव तु शक्तिरन्वितपर्यन्ता कल्पयिष्यते। अतः कल्पनालाघवादन्विताभिधायित्वमेव वरम्।

यद्यपि कथञ्चिच्छक्तिकल्पना समाना भवेत्, तथाऽपि प्रथमावगतानामभ्युपेततात्पर्याणाञ्च पदानामेवान्विताभिधायकत्वं युक्तमेवाङ्गीकर्तुम्। एवञ्च शाब्दत्वमपि वाक्यार्थस्य समञ्जसं भविष्यति। इतरथा क्लिष्टं स्यात्।

ननु सामान्यं पदार्थः, तच्च नान्तरेण विशेषमात्मानं लभत इति, तद्विशेषमाक्षिपति। विशेष एव च वाक्यार्थ इत्युच्यते। पदार्थस्वरूपं हि सर्वावस्थानां सामान्यम्। अन्वितता चास्यावस्थाविशेष इति, पदार्थ एव वाक्यार्थे प्रमाणमिति। नैतद्युक्तम्। यद्यपि सामान्यं विशेषमाक्षिपति, तथाऽप्यस्ति कश्चिद्विशेष इत्येतावन्मात्रमाक्षिप्येत। नियतैकविशेषविषयाक्षेपस्तु दुर्लभ एव, प्रमाणाभावात्। तेन 'गामानये'ति गवैवान्वितमानयनं न प्रतीयते। मत्पक्षे त्वाकाङ्क्षाद्युपलक्षणशालिनैवार्थान्तरेणान्वितं पदस्याभिधेयमिति युक्तम्, यद्गवान्वितमानयनं प्रतीयते। गौर्हि स्वपदेन सन्निहितः, नार्थान्तरमिति नियतावगतिसिद्धिः।

दूषयति–नहीति। द्वितीय शङ्कते–अथान्यत्रेति। कल्पनागौरवेण दूषयति–एव तर्हीति। अदृष्टम्–अतीन्द्रिय–कार्योन्नेयमिति यावत्। गौरवमेव दर्शयति–पदानां तावदिति। शक्तित्रयाङ्गीकारादेकैव शक्तिरङ्गीकार्येत्यर्थ।

ननु तत्रापि कल्प्य शक्तिद्वय, कथमेकैवेत्याक्षिपति–नन्विति। तथापि शक्तित्रयकल्पनात् लाघवमस्त्येवेति परिहरति–सत्यमेतदिति। किञ्च शक्तिद्वयकल्पनमपि नास्तीत्याह–किंचेति। अन्वितपर्यन्तेति। अन्वयगोचरैव शक्ति। साऽन्वितपर्यन्ता भविष्यति। अन्वयमन्तरेणान्वितस्याभिधातुमशक्यत्वात्। ततश्चाक्षेपलभ्यान्वये न पृथक्शक्तिकल्पनम्। यथा जातिमात्रगोचरा शक्तिर्जातिर्व्यक्तिमन्तरेणाभिधातुमशक्यतया तत्पर्यन्तेत्यर्थ। कथञ्चित् शक्तिकल्पनासाम्येऽप्यन्विताभिधानपक्षे गुणमाह–यद्यपीति। प्रथमावगताना–प्रथमप्रतिपन्नानाम्। अभ्युपेततात्पर्याणाम्–अर्थप्रतिपादनाभिप्रायेण प्रयुक्तानाम्। पदानामेवान्वितशक्तियुक्तेत्यर्थ। एव च शाब्दत्वप्रसिद्धिरपि युक्ता स्यादित्याह–शाब्दत्वमपीति। शाब्दत्व–शब्दार्थत्वम्। इतरथा पदप्रतिपाद्यत्वाभावे शाब्दत्व क्लिष्ट स्यात्–स्वारसिक न स्यादित्यर्थ।

ननु शाब्दत्व वाक्यार्थस्य न घटते। यत पदार्था एव तदाक्षेपकतया तत्र प्रमाण–स्युरित्यभिहितान्वयवादी शङ्कते–नन्विति। सामान्य–सर्वकारकान्वययोग्यम्। अस्तु विशेषाक्षेपकता सामान्यस्य। तत कि? तत्राह–विशेष एव हीति। उक्त विवृणोति–पदार्थस्वरूपं–हीति। परिहरति–नैतदिति। गोपदप्रतिपादितस्य पदार्थसामान्यस्य यत्किंचिद्विशेषाक्षेप एव शक्ति। नतु नियतविशेषाक्षेपे। पदान्तरोपस्थापितविशेषाक्षेपे तु शाब्दत्वप्रसङ्ग इति भाव। अन्विताभिधानपक्षे तु सन्निधेरुपलक्षणत्वात् तस्य च शब्दाधीनत्वात् नाय दोष इत्याह–मत्पक्षे त्विति। गौर्हि स्वपदेनेति। एवमानयतिरपि स्वपदेनेति द्रष्टव्यम्। सम्प्रति शब्दोप-

न च सन्निध्यपेक्षत्वे भवेदन्योन्यसंश्रयः।
न केवलाभिधानेन स्मृत्याऽपि हि भवेदसौ ॥ ९॥

न चैवं वाच्यं यदि संनिहितेनार्थान्तरेणान्वितं स्वार्थमभिधत्ते, ततो गामानयेत्यत्र गोशब्देन तावत्स्वार्थो नाभिधातव्यः, यावदानयतिना न स्वार्थोऽभिहितः। तेनापि हि स्वार्थे गोशब्देनानभिहिते न स्वार्थोऽभिधेयः स्यादिति व्यक्तमेवेतरेतराश्रयत्वमिति। न ह्यवश्यमभिधानसन्निहितेनैवार्थेनान्वितं शब्देनाभिधेयं, यतोऽयं-दोषः-स्यात्। सन्निधिमात्रस्य तदुपलक्षणत्वात्। सन्निधेश्चान्तरेणाप्यभिधानं स्मृत्याऽपि संभवात्। सर्वाणि हि पदानि प्राक्प्रतियोगिसन्निधेर्निमित्तभूतमर्थस्वरूपं स्मारयन्ति। ततो न्यायावधारितवचनव्यक्तीनि वाक्यार्थमभिदधतीति न कश्चिद्दोषः।

नन्वसन्निहितेनापि नियोज्येनान्विताभिधानं विश्वजिदादौ दृष्टम्। न। तत्राप्यध्याहारेण सन्निधिलाभात्। न ह्यवश्यं शाब्द एव सन्निधिस्तदुपलक्षणम्। द्वारं द्वारमित्यादावशाब्दैरपि संवरणादिभिरन्विताभिधानस्य लोके दृष्टत्वात्।

एवं तर्हि प्रत्यक्षेणाश्वे सन्निहिते गौरानीयतामित्यत्रानयतिर्गवाश्वयोरुभयोरपि शब्दप्रत्यक्षाभ्यां सन्निहितत्वान्न गवैव केवलमन्वितमानयनमभिदध्यात्। सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वानामुभयत्राविशेषात्। नैष दोषः। गवान्वयेनैवानयतेराकाङ्क्षोपरमात्। अश्वान्वये प्रमाणाभावात्। कथमुभयोः सन्निधाने सति गवैव नैराकाङ्क्ष्य, नाश्वेन ?

स्थितेनान्विताभिधानेऽन्योन्याश्रयदोष परिहरति—न चेत्यादिना। सर्वाणि हि पदानीति। प्रथम पदजात व्युत्पत्तिसमये सहानुभूतमनन्वितमर्थ स्मारयति। पश्चात् योग्यतादिविमर्शे सति स्मृत्यारूढानि तान्येव पदानि परस्परान्वित स्वार्थमभिदधति। तदुक्त प्रकरण शालिकाया—

'पदजात श्रुत सर्व स्मारितानन्वितार्थकम्।
न्यायसपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥' वा मा पृ ४०१। इति।

अतो नेतरेतराश्रयदोष इत्यर्थ। **प्राक् प्रतियोगि संनिधेर्निमित्तभूतमर्थस्वरूपमिति।** प्राक्—व्युत्पत्तिसमये प्रतियोगिनोऽर्थस्य सनिधे—सन्निधानात् निमित्तभूत शब्दप्रवृत्तिनिमित्त—वाच्यभूतमिति यावत्। तदेवार्थस्वरूप स्मारयन्ति पदानि। सहानुभूतयोरन्यतरदर्शनेऽन्यतर—स्मरण लोके दृष्टमिति भाव।

यद्वा प्रतियोगिभूतस्यान्वयार्हस्यार्थान्तरस्य सनिधे प्राग्वाच्यभूतमर्थस्वरूप स्मारयन्ति। स्मरणेन च प्रतियोगिसनिधौ तदुत्तरकालन्त्वभिदधतीत्यर्थ।

ननु 'विश्वजिता यजेते'त्यत्रासनिहितेनापि स्वर्गकामपदेनान्विताभिधान भवतामिष्टम्। तत्कथ शब्दसनिहितेनैवान्विताभिधानमिति शङ्कते—**नन्विति।** परिहरति—**नेति।** अध्याहारेण—बुद्धिसनिधानेन। अन्विताभिधाने न केवल शाब्द एव सनिधि। किन्तु बौद्धोऽपीति भाव। तदेवाह—**नहीति।** अशाब्दै—शब्दानुपस्थितै। **संवरणादिभिरिति।** त्रियता विव्रियतामित्यादिभिरित्यर्थ।

शाब्दस्य सनिधेर्नियमेनानपेक्षितत्वेऽतिप्रसङ्गमाशङ्कते—**एवं तर्हीति।** नातिप्रसङ्ग, नियामकसद्भावादिति परिहरति—**नैष दोष इति।** **प्रमाणाभावादिति।** पुनराकाङ्क्षामुत्थाप्यान्वये प्रमाण नास्तीत्यर्थ। शङ्कते—**कथमिति।** **संनिधाने सतीति।** नहि शाब्द एव—सनिधि. प्रयोजक., प्रमाणान्तरसनिधेरपि भवतोऽभिमतत्वादिति भाव.।

नन्वेव सति विपर्ययः कस्मान्न भवति ? अश्वेन नैराकाङ्क्ष्यान्न गवाऽन्वयः सम्भवतीति। न सम्भवति विपर्ययः। अश्वान्वये गोपदस्याकाङ्क्षानुपरमात्।

ननु तस्यापि प्रत्यक्षाद्यवगताभि स्थित्यादिभिरेव क्रियाभिराकाङ्क्षा विरमेत्। तेन प्रमाणान्तरेण स्थितावश्वे च सन्निहिते गौरानीयतामित्युक्ते गौस्तिष्ठति, अनीयतामश्व इति वाक्यद्वय प्रतीयेत। तन्न। एकवाक्यत्वावगमात्। यावन्ति हि पदानि सहत्य प्रयुज्यन्ते, तावता सति सम्भवे सहत्यैकविशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरत्व लोके दृष्टम्। तच्च श्रुतयोरेवान्वये निर्वहति। अन्यथा बाध्येत। किञ्चैकेनैवान्वयेनोभयोराकाङ्क्षोपरमसम्भवेऽनेकान्वयकल्पनमयुक्तम्। गौरवात्। तस्मात्पदान्येवान्विताभिधायीनि[1] वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति।

अभिहितान्वयवादस्य प्रतिपादनम्

अत्राभिधीयते नैतन्मतमप्युपपत्तिमत्।
अदृष्टकल्पनैतस्मिन् मते हि स्याद्गरीयसी॥ १०॥
दृष्टबाधप्रसङ्गश्च तस्मादभिहितान्वय।
दृष्टानुगुण्य तत्र स्यात्कल्पना च लघीयसी॥ ११॥

पुन शङ्कते—नन्वेवमिति। शङ्काद्वय युगपदेव परिहृति—न सम्भवतीति। पुनरपि शङ्कते—नन्विति। पुनरपि परिहरति—तन्नेति। यावन्ति हि पदानीति। समभिव्याहृतपदाना सभूयकारित्वव्युत्पत्तेरिति भाव। युक्त्यन्तरमप्याह—कि चेति। गुरुमतमुपसहरति—तस्मादिति।

टिप्पणी

१ अन्विताभिधानमित्यस्ययमर्थ —एकस्य पदस्य विभक्त्यन्तस्यार्थेनाऽन्वितोऽन्यपदार्थ पदेनाऽनुभाव्यते। न तु विभक्त्यन्तपदार्थमात्र घटमित्यादौ घटत्वकर्मत्वरूपोर्थ प्रकृति-प्रत्याभ्यामभिधीयते तादृशाभिधायकत्वरूपशक्तिसबन्धमादाय घटादिपदस्य स्वार्थस्मारकत्वम्। अन्वितघटत्वानुभावकत्वमेव घटत्वेन घटपदस्य सबन्ध। अन्वितकर्मत्वानुभावकत्वमेव कर्मत्वस्य द्वितीयाविभक्तौ सबन्ध। अन्वितार्थप्रतिपादकैरेवपदै अन्वयस्याप्याभिधानम्।

अन्विताभिधानवादिना मतम् तथाहि—'गामानय शुक्ला दण्डेन' इति प्रयोजकवृद्ध शब्दश्रवणसमानन्तर श्रोतुर्मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनकर्तव्यताऽनेन शब्दादवगतेति, भूतार्थससृष्टे कार्ये शब्दसमुसायस्य सामर्थ्यमवबुद्धचते। पुनश्च 'गा बधान अश्वमानय' इति प्रयोगान्तरेषु गोशब्दस्यान्वये कार्यससृष्टगवाकृतेरन्वयात्, तदुद्धारे च कार्यससृष्टगवाकृतेरुद्धारात् कार्यससृष्टाया गवि पदसामर्थ्य कल्प्यते। आनयन—तत्ससर्गव्यभिचारेऽपि कार्यससर्गाव्यभि-चारात्। एवञ्च प्रथमावगतससर्गबुद्धिहेतुत्वनपवादात् शब्दाना मध्ये पदार्थ—तच्छक्तिव्यवधान-कल्पनागौरवपरिहारात् पदानामेव ससर्गप्रतिपादनसामर्थ्यकल्पना। लाघवाच्च। तस्मात् कार्यससृष्टस्वार्थेष्वेव शब्दसामर्थ्यमिति।

अभिहितान्वय इत्यस्यायमर्थ —विभक्त्यन्तपदाभ्या स्वार्थानुभवौ जन्येते। तादृशानुभव-विषयत्वमेव पदार्थस्याभिहितत्वम्। तदुत्तरतादृशानुभवाभ्यामेव विभक्त्यन्तपदार्थयोस्स-सर्गानुभव, न तु पदेन। तथा च पदाभिहितयोरर्थयोरन्वयधी। न तु विभक्त्यन्तपदार्थयोर्मध्ये एकपदार्थान्वितस्यापरपदार्थस्य पदजन्यानुभव। तथा च काऽभिहितान्वयपक्षे विभक्त्यन्त-प्रत्येकपदजन्यानुभवस्य वाक्यार्थ धी हेतुत्वम्।

अन्विताभिधायित्वे हि पदानामवश्यमेव विशेषणभूतोऽप्यन्वयोऽभिधातव्यः। अन्यथाऽन्वितप्रतीतेरुत्पत्त्ययोगात्। ततश्चान्वयान्वितविषयशक्तिद्वयकल्पनाददृष्ट-कल्पना गुरुतरा स्यात्। ननूक्तं न पृथगन्वये शक्तिः कल्प्यते। एकैव हि साऽन्वित पर्यन्ता कल्प्यत इति।

तदयुक्तम्—शक्त्यैकया कथ हि स्यादुभयोरभिधेयता।
एक एव विशिष्टोऽर्थः सत्यमन्यद्विशेपणम्॥ १२॥

यद्यपि हि विशिष्टरूपोऽर्थ एक एव। तथाऽपि विशिष्टाद्विशेषणमन्यदेव। तस्मिन्नगृहीते, न तद्विशिष्टं विशेष्यं ग्रहीतु शक्यते। न च तस्य प्रमाणान्तरं ग्र हक-मस्तीति, शब्देनैव तदभिधानपुरःसरं विशिष्टमभिधातव्यमिति शक्तिद्वयकल्पनात् गौरव स्यात्। तस्मात्स्वरूपमात्रमभिधातव्यमिति युक्तम्।

न चैवं वाक्यार्थप्रत्ययस्यानुपपत्तिः।
यतः—स्यात्स्वरूपाभिधानेऽपि धीर्विशिष्टार्थगोचरा।
विशेषधीर्हि सामान्यादनायासेन सिद्धयति॥ १३॥

सिद्धान्तमाह—**अत्राभिधीयत** इत्यादिना श्लोकद्वयेन। अभिधातव्य—अभिधाव्यापार-विषय। **तस्मिंश्चागृहीते न तद्विशिष्टमिति**। 'नागृहीविशेषणा विशेष्ये बुद्धि' इति न्यायादि-त्यर्थ। अत्र विशेषणाशप्रत्यायक प्रमाणान्तर नास्ति। शब्देनैव तदवगतौ शक्तिद्वयकल्पनात् गौरवम्। अत पदार्थस्वरूप एवाभिधाशक्तिर्युक्तेति निगमयति—**न च तस्येति**।

ननु पदाना पदार्थस्वरूपमात्राभिधायकत्वे तन्मते तर्हि अन्वितप्रतीतेर्मूलाभावात् वाक्यार्थप्रतीतिर्निष्प्रमाणिका स्यादित्याशङ्क्याभिहितान्वयवादी तामुपपादयति—**न चैवमित्यादि-श्लोकेन**। तत एव—पदार्थस्वरूपादेव।

अतएव मीमासामहाभाष्ये 'प्रातिपदिकादुच्चारन्ती द्वितीयाविभक्ति प्रातिपदिकार्थो-विशेषक इत्याह' पृ ९९ अत्र विशेषक व्यावर्तक इत्यर्थ। उपलक्षणविधया व्यावर्तकत्व-लाभार्थमितिशब्दो बोध्य। एवञ्च प्रातिपदिकार्थोपलक्षितो योऽन्वय, तद्विशिष्टवाचिकेत्यर्थ। अतएव यास्कमुनिना 'प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थ सहब्रूत' इत्युक्तम्। घटत्व-कर्मत्वाद्यशे प्रकृतिप्रत्यययोरनुवादकत्वादन्वयाशे पर्यवसित सहवाचकत्वमिति।

अभिहितान्वयवादस्य संग्रहः

श्रीमान् मीमासावार्तिककारोऽभिहितान्वयवाद वर्णयाञ्चकार। तथाहि—पदेभ्य प्रतिपन्नाना पदार्थाना परस्परससृष्टार्थावबोधन मभिहितान्वयवाद इत्यभिधीयते। तत्र श्रोतु प्रवृत्त्या विशिष्टससर्गज्ञान शब्दकार्यत्वेनाऽनुमाय शब्दसमुदायस्याऽर्थसमुदाये सामर्थ्य प्रतिपद्यते। तत्र 'गामानय, गा बधान' इत्यादिप्रयोगविशेषेषु आवापोद्वापाभ्यामानयनतत् ससर्गव्यभिचारेऽपि गोमात्रान्वयात्। प्रतिपद्यते। नानयनतत्ससर्गयो, व्यभिचारात्। एव सर्वेषा पदाना पदार्थस्वरूपमात्रेषु सामर्थ्यप्रतिपत्ते किन्निबन्धनस्सगर्गबोध इति वीक्षाया, अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकाभ्या शब्दावगतपदार्थनिबन्धन इति कल्प्यते। तत पदेभ्य पदार्था, आकांक्षा-योग्यतासत्तिसहितेभ्यो पदार्थेभ्यस्ससर्ग लक्षणया बोध इत्यभिहितान्वयवादिना मतम्।

सर्वावस्थानां सामान्यात्मनि, पदार्थस्वरूपे पदेनाभिहिते तत एवान्वितरूपावस्थाविशेषप्रतीतिसिद्धेर्न तावदभिधाशक्तिरुपकल्पयितुं शक्यते। यद्येवं सति 'गौरानीयतामि'त्यत्र कारकेण क्रियया च क्रिया-कारकमात्राक्षेपान्न नियमेन गौरानयनेन, अनयनं च गवाऽन्वयं लभेतेत्युक्तम्।

तत्रोच्यते - तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः।
यत्तु तत्रैकवाक्यत्वं पदार्थेष्वपि तत्समम् ॥ १४ ॥

योऽप्याभिधानिकमन्वयमिच्छति, तस्यापि तुल्योऽयं दोषः। प्रमाणान्तरेण क्रियान्तरे स्थित्यादिके, कारकान्तरे चाश्वादिके सन्निहिते सति 'गौरानीयतामि'त्येतत्-पदद्वयमुच्चारितं सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वानामविशेषात् स्थित्यन्वितां गाम्, आनयनञ्चाश्वान्वितमभिदध्यान्न नियमेन गवानयनान्वयसिद्धिरिति ?

तत्र यदुत्तरं-तथा सत्येकवाक्यत्वं बाध्येतेति। तत् पदार्थेष्वपि समानम्। यद्यपि गोपदार्थेन क्रियामात्रान्वयः आक्षिप्यते। तत आनयेत्यर्थेनापि कारकमात्रान्वयः, तथाऽपि तत्प्रतिपादकयोः पदयोरेकविशिष्टार्थप्रतीतिलक्षणैकवाक्यत्वावगमात् तन्माबाधीति, श्रुतयोरेव परस्परनियमः।

यत एव चायं नियमः पदान्तरसमभिव्याहाररूपाद्वाक्यादेव सिध्यति, न पदार्थसामर्थ्यमात्रात्। अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वम्। अन्यथाऽनुमानं स्यात्। तेन पदार्थसामर्थ्यादनियमेनानेकवाक्यार्थपरिप्लवे सत्यपि, असत्यामपि वाक्यार्थविशेषव्याप्तौ परस्परसमभिव्याहारादेव विशिष्टवाक्यार्थावगतिसिद्धिः।

आह च—'तत्रानैकान्तिकानेकवाक्यार्थोपप्लवे सति।
अन्योऽन्यात्मव्यवच्छेदादेकत्र स्थाप्यते मतिः ॥
अतोऽन्वयातिरेकाभ्यामनुमा नेयमिष्यते।
एकार्थैकान्तिकत्वं तदन्यथैवात्र लभ्यते ॥' श्लो वा श्लो ९२८-९२९। इति।

यदनुमाने व्याप्तेः फलमेकार्थनिर्णयलक्षणं, तदत्रान्यत एव पदान्तरसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्यात्सिध्यतीत्यर्थः।

इदानीमभिहितान्वयवादी पूर्वपक्षिणा स्वपक्षेऽभिहित दूषणमुद्घर्तुमनुवदति—**यद्येवमिति**। साम्येन तत् परिहरति—**तत्रोच्यते। तुल्योऽभिधानपक्षेऽपी**त्यादिश्लोकेन। **शब्दगोचर.**—पदगोचर। साम्यमेव दर्शयति—**यद्यपीति। श्रुतयोरेव परस्परं नियम** इति। सामान्याक्षेपस्तु पदार्थसामर्थ्यलभ्य, विशेषनियमस्तु एकवाक्यताधीन इत्यर्थ। यतो विशेषनियमस्त्वेकवाक्यतालभ्य। अत एवास्य पृथक्प्रमाणत्वमित्याह—**यत एव चेति**। एकवाक्यत्वस्य वाक्यार्थप्रतीत्युपयोगाभावेऽनुमानमात्रमेव परिशिष्यत इत्याह—**अन्यथेति**। फलित दर्शयति—**तेनेति। परिप्लवे सतीति**। पदार्थसामान्यस्य सर्वान्वियार्हत्वादित्यर्थ। **असत्यामिति**। पदार्थसामान्यस्य ससर्गविशेषव्याप्तावविद्यमानायामित्यर्थ।

एकवाक्यताया विशिष्टवाक्यार्थावगतिनियमनिमित्तत्वे समतिमाह—**आह चेति**। अनियतानेकवाक्यार्थप्रतीत्युपप्लवे सतीत्यर्थ। अन्योन्यात्मव्यवच्छेदात् समभिव्याहृताभ्यामन्योन्याभ्यामर्थान्तरव्यवच्छेदात्। अन्वय—व्यतिरेकाभ्या। श्लोकतात्पर्यमाह—**यदनुमान इति**।

उभयोस्साम्य-वैषम्यवर्णनम्

तेनैतदुक्तं भवति-उभयोरपि वादिनोरनेकसाधारणान्वितप्रतिपादकत्वशक्तिरेकवाक्यतया मिथो नियम्यते इत्येतावदवश्यं कल्पनीयम्। तव प्रमाणान्तरेण क्रियान्तरे सन्निहिते पदान्तरेण चानयने गोपदमाकाङ्क्षाद्यविशेषादुभयान्वितगोप्रतिपादनसमर्थमप्यानयत्येकवाक्यतया तदन्वितमेव स्वार्थमभिधत्त इति कल्प्यम्। मम तु गोपदार्थः स्वभावादेव येन केनचिदन्वितं स्वमात्मानं प्रतिपादयितुं समर्थ पदान्तरैकवाक्यतया तदर्थान्वितमेवात्मानं प्रतिपादयतीति कल्प्यमित्येतावदावयोस्तुल्यत्वम्। पदस्य तु भवान् विशिष्टे शक्तिं कल्पयति। वयन्तु स्वरूपमात्रे इति महान् विशेषः।

एकवाक्यताया अन्वयविशेषनियामकत्वमावश्यकमिति वर्णनम्

अपेक्षाभावाददोष इति चेत्? न। सत्यामप्यस्य दर्शनात्।

स्यादेतत्। न वयं साधारणी पदशक्तिरेकवाक्यतया नियम्यत इति कल्पयामः। कथन्तर्हि? अथान्तरेणान्विताभिधानं न भवति। अपेक्षाभावात्। सा ह्यन्विताभिधानोपलक्षणम्। न च प्रमाणान्तरप्रतीतयोः क्रियाकारकयोरपेक्षा विद्यते। श्रुतयोस्त्वपेक्षा। सा च परस्परसंबन्धादपि निवर्तत इति, नार्थान्तरान्वयप्रसङ्गः-इति।

तन्नैवम्। सत्यामप्यपेक्षायामन्वयादर्शनात्। भवति हि कदाचिदियमवस्था-यदैकस्मिन् देशे ह्रेषादिशब्देनाश्वमनुमाय तस्य क्रियाविशेषं जिज्ञासते-किमश्वो गच्छति, तिष्ठति वेति। प्रदेशान्तरे च पदनिक्षेपशब्देन गतिमनुमाय, कारकविशेषं जिज्ञासते-किमत्र गौः, अश्वो वा गच्छतीति। तस्यामवस्थायां गौस्तिष्ठतीति पदद्वयं कश्चिदुच्चारयति। तत्र यद्येकवाक्यत्वं नियामकं नेष्यते, ततो ह्रेषादिशब्दानुमितस्याश्वस्य क्रियाविशेषापेक्षत्वात्तिष्ठतीति पदावगतायाः क्रियायाः कारकविशेषापेक्षत्वात्परस्परान्वयः स्यात्-तिष्ठत्यश्व इति। तथा पदनिक्षेपशब्दानुमितस्य गमनस्य कारकापेक्षत्वाद्गोपदावगतायाश्च गोः क्रियापेक्षत्वादन्योन्यान्वयः स्यात् गौर्गच्छतीति। न नियमेन गौस्तिष्ठतीत्यन्वयः-सिध्येत्, सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वानामविशेषात्। न चैवं दृश्यते। न च पदसामर्थ्यमेव पदान्तरस्मारितान्वितस्वार्थविषयावबोधनाय व्यवस्थापकमिति वक्तव्यम्। अशाब्दै-

---

नन्वेवमावयो साम्यमेव। न तु त्वन्मते विशेष इत्याशङ्क्य, प्रतिपादित साम्यमनुवदन् विशेष दर्शयति-**तेनैतदुक्तमित्यादिना महान् विशेष** इत्यन्तेन। ननु पदार्थस्यापि वाक्यार्थप्रतिपादनशक्तिकल्पनान्न साम्यमिति चेत्? न। शक्तिमन्तरेणान्वयसामर्थ्याक्षेपात्। नन्वेकवाक्यताया. नियामकत्वे हि भवेदावयो साम्यम्। न हि तन्नियामकम्, नियामकत्वाभावेऽतिप्रसङ्गश्च नास्ति। आकाङ्क्षाराहित्यादश्रुतेनान्वयाभावादिति शङ्कते-**अपेक्षाभावादिति**। श्रुतेनैवान्विताभिधानमिति नियममनङ्गीकुर्वतस्तवाकाङ्क्षाया अन्विताभिधानोपलक्षणत्वाङ्गीकारेप्येकवाक्यताया-नियामकत्वाभावेऽतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव। अत आवयो साम्यमेवेति परिहरति-**न सत्यामपीति**। शङ्कोत्तरे विवृणोति-**स्यादेतदित्यादिना**। **कल्पयाम** इति। येन वैषम्य न स्यादिति शेष.। **अपेक्षाभावात्**-आकाङ्क्षाभावात्। ननु गोपद स्वसामर्थ्यात्तिष्ठतिपदोपस्थितेनैवार्थेनान्वित स्यात्। नतु मानान्तरोपस्थितेनेत्याशङ्क्य, त्वन्मतविरोधन्नैतद्युक्तमित्याह-**न च पदेति**। **इष्टत्वादिति**। विश्वजिदादाविति शेष।

रप्यन्विताभिधानस्येष्टत्वात्। तस्मान्न पदसामर्थ्यान्नियमसिद्धिः। अत एकवाक्यतैव[1] शरणमर्थनीया नियतैकान्वयबोधनाय पदैरप्यन्विताभिधायिभिः। सा च पदार्थैरपि स्वभावसिद्धान्वयबोधनसामर्थ्यैस्तन्नियमायापेक्ष्यत इति कृतमन्विताभिधानपरिकल्पनव्यसनेन।

शाब्दिकैरप्येकवाक्यताया अन्वयनियामकत्वमादृतमिति युक्त्यन्तरवर्णनम्

किञ्च धवखदिरावित्यादिषु 'सिद्धन्तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात्' का वा सं १३८५ इत्यभ्युपगमाद्वाचकत्वानभ्युपगमाच्चावश्यं खदिरार्थो द्विवचनान्वयायार्थान्तरसद्वितीयमात्मानं लक्षयति। नाभिधत्ते। येन केनापि सद्वितीयस्य तदन्वयोपपत्तौ किमिति धवसद्वितीयमेवात्मानं लक्षयति। तदेकवाक्यत्वादिति चेत् ?- तर्हि तदेव सर्वत्र पदार्थानामन्यान्वितात्मलक्षणायां कारणं भवतीति न कदाचिदक्लृप्तकल्पनम्।

यद्यपि तुल्यैव शक्तिकल्पना स्यात्, तथाऽपि पदार्था एक वाक्यार्थे प्रमाणं युक्तमङ्गीकर्तुम्। न पदानि। आनन्तर्य-व्यवधानाभ्याम्। अन्विताभिधानवादेऽपि हि पदैः पदार्थेष्ववगतेषु पश्चाद्वाक्यार्थज्ञानं जायते। अन्यथा सन्निधेर्दुर्लभत्वात्। ते तु तैरभिहिताः, स्मारिता वेत्यन्यदेतत्। सर्वथा तावत्पदग्रहणानन्तरं पदार्थेषु प्रतीतेषु वाक्यार्थावगतिरित्यविवादम्। ततश्चानन्तरभूतपदार्थातिक्रमेण व्यवहितानि पदानि न कथञ्चित् वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तीति, युक्तं पदार्थावगतिः वाक्यार्थावगतेः कारणं भवतीति कल्पयितुम्। न च पुनः पदानुसन्धानमस्तीति किञ्चन प्रमाणमस्ति।

वैयाकरणैरपि पदान्तरसमभिव्याहारस्यान्वयनियामकत्वमङ्गीकृतमित्याह- **किञ्चेति**। इत्थं हि तदनुशासनम्-'सिद्धन्तुयुगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनादि' का वा १३८५ ति इति द्वन्द्वसमास प्रतिशब्द युगपदर्थद्वयप्रतिपादक। तस्योदाहरणम्–धवखदिराविति। धवौ च खदिरौ चेति विग्रह। तत्र धवशब्द स्वार्थमभिधत्ते। समासवृत्त्या तु सद्वितीय स्वात्मान लक्षयति। एव– खदिरशब्दोऽपि। तत्र केन सद्वितीयत्वमित्यपेक्षायामेकवाक्यताबलात् खदिरेणेति वक्तव्यम्। तद्वदत्रापीत्यर्थ। **वाचकत्वानभ्युपगमादिति**। तदभ्युपगमे हि केवलधवशब्दस्यैवोभयवाचकत्वात् एकवाक्यताया –नियामकत्व न स्यादित्यर्थ।

शक्तिकल्पनासाम्यमङ्गीकृत्यापि दृष्टानुगुण्यात् अभिहितान्वय एव ज्यायानित्याह–**यद्यपीति**। **आनन्तर्य-व्यवधानभ्यामिति**। वाक्यार्थापेक्षया पदार्थानामानन्तर्य, पदानान्तु व्यवधानमित्यर्थ। त्वन्मतेप्येतदावश्यकमित्याह-**अन्विताभिधानवादेऽपीति**। एवमनङ्गीकारे दोषमाह–**अन्यथेति**। पदार्थस्वरूपावगत्यभावे पदान्तरोपस्थितेन पदार्थेनान्विताभिधान त्वदभिमत– न स्यादित्यर्थ। ननु त्वन्मते पदाभिहिता पदार्था. वाक्यार्थनिदानम्। अस्मन्मते तु पदस्मारिता पदार्था। अतो वैषम्यमित्याशङ्क्य, अप्रयोजकमेतदित्याह-**ते तु तैरभिहिता इति**। **न च पुनः पदानुसंधानमिति**। वाक्यार्थप्रतीते पूर्वक्षण इति शेष।

---

१ पञ्चिकाप्रकरणे पृ० ३९२–३९४ अन्वयविशेषनियामकत्वमेकवाक्यताया न सभवतीत्युक्त्वार्थस्यैवाऽत्र निरास क्रियते ग्रन्थकृतेत्यवधेय विज्ञै।

अविवादस्थलान्तरप्रदर्शनेन दृष्टानुगुण्यवर्णनम्

किञ्च दीर्घतमेषु वाक्येष्वशक्यमेवानुसन्धानम्। असत्यपि च तस्मिन् पदार्थो-नुसन्धानमात्रेण वाक्यार्थः प्रतीयत इति सर्वजनीनमेतत्। तेन दृष्टानुगुण्यादपि पदार्थ-निमित्तक एव वाक्यार्थो, न पदनिमित्तः। दृष्टबाधप्रसङ्गात्।

तदाह—'पदार्थानाञ्च सामर्थ्यं गम्यमानमपह्नुतम्।
आनन्तर्याद्धि वाक्यार्थस्तद्धेतुत्वं न मुञ्चति॥' श्लो वा. पृ ८७८ इति॥

एतेन—यत् पदानामेवान्विते सामर्थ्यमित्यत्र कारणमुक्तं 'प्राथम्यादिति' तद्विपर्यय-साधनमिति वेदितव्यम्।

यत्तु तात्पर्यात्पदानामेव साक्षादन्वितप्रतिपादकत्वं युक्तमित्युक्त, तत् काष्ठानाम-प्यनपेक्षितज्वालानां पाकसाधनत्वम्, आग्नेयादीनाञ्चातन्त्रितावान्तरव्यापाराणां परम-कार्यसाधनत्वमापादयेत्। अथ तत्राग्नेयादिस्वरूपेषु तिरोहितेषु जायमानं परमापूर्वं न तंः साक्षाज्जनयितुं शक्यते। तात्पर्यञ्चावान्तरव्यापारद्वारेणापि साधयतामविरुद्ध-मित्युच्यते, तदत्रापि समानम्। अत्रापि हि तिरोहितेष्वेव पदेषु पदार्थानुसन्धाना-नन्तरमवगम्यमानस्य वाक्यार्थस्य पदार्थो एव साक्षात्साधनम्। पदानि तु तद्द्वारेणैव साधनं, न साक्षात्—इति।

नन्वेवमभिधायकत्वं पदानां न स्यात्। पदार्थस्वरूपावगतेः स्मरणाद्विशि ष्टत्वात् स्मारकत्वमेवास्तु। नाभिधायकत्वम्। भवत्वेवमिति केचित्।

तथा च—'भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत्।' श्लो. वा पृ ९१४
पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते॥' श्लो वा शब्द १०७
'तेऽपि नैवास्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः।
तस्मात्तत्स्मरणेष्वेव सङ्गतेषु प्रमाणता॥' बृहट्टीका। इत्याहुः।

अन्येषां मतम्

अन्ये त्वाहुः—प्रत्यासत्तिमित्तं स्मारकत्वम्। न च पदपदार्थयोः संयोगसमवा-यादिलक्षणा प्रत्यासत्तिरस्ति, यतः स्मारकत्वं स्यात्। वाचकत्ववदिति चेत्? न। तस्य स्वाभाविकत्वात्।

इदानीमविवादस्थलान्तरप्रदर्शनेनापि पदार्थप्रतीतेरेव वाक्यार्थप्रतीत्यानुगुण्य द्रढयति—**किंचेति**। किञ्च त्वदुक्तयुक्तिरपि त्वद्विपरीतेत्याह—**एतेनेति**। ननु पदानामेव बोधकस्वभावत्वात् साक्षाद्वाक्यार्थबोधकत्व युक्तमिति तैरुक्तम्। तदतिप्रसङ्गेन दूषयति—**यत्त्विति**। अतन्त्रितम्—अनपेक्षितम्। अवान्तरव्यापार एव कार्यम्। अतिप्रसङ्गमाशङ्कते—**अथ तत्रेति**। तात्पर्यञ्च [लिङ्विधितात्पर्यञ्च]। अवान्तरव्यापारद्वारेण—अवान्तरापूर्वद्वारेण। प्रकृतेऽपि तथेत्याह—**तदत्रापीति**।

ननु पदार्थप्रतीतेरेव वाक्यार्थप्रमाणत्वे, पदाना वाचकत्व न स्यात्। तेषा स्मारकत्वेनापि पदार्थप्रतीत्युपपत्तेरिति शङ्कते—**नन्वेवमिति**। बाढमित्येव केषाचित् परिहार इत्याह—**भवत्वेवमिति**। तत्र तत्र तथैवाचार्यस्य व्यवहार इत्याह—**तथाचेति**। भावनाया व्युत्पन्नतया तत्प्रति-पादको लिडादिप्रत्ययो भावनावचन।

स्यादेतत् । यथा सम्बन्धान्तराभावेऽपि वाचकत्वम् । एवं स्मारकत्वमपि भविष्यति । तन्नैवम् । स्वाभाविकत्वाद्वाचकत्वस्य । प्रत्यायकत्वं हि वाचकत्वम् । तच्च स्वभावशक्त्याऽप्युपपन्नं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । ननु तत्रापि संयोग-संयुक्तसमवाय तत्समवायलक्षणः सम्बन्धो विद्यत एव । सत्यम् स तु रसादिसाधारणः । शक्तिरेव त्वसाधारण प्रत्यायकत्वे निमित्तम् । तद्वच्छब्दस्यापि स्वाभाविक्यैव शक्त्या प्रतिपादकत्वं भविष्यति । स्मारकत्वं तु संस्कारोद्बोधेन । न च सम्बन्ध्यर्थान्तरादर्शनेनासावुद्बोधयितुं शक्यते । क्वचिदप्यदर्शनात् ।

शंका

ननु प्रत्यायकत्वमप्यसम्बन्धिनो नैव दृष्टम् । स्वाभाविकशक्तिशालिनामपि चक्षुरादीनां सम्बध्यैव प्रत्यायकत्वात् । अन्यथा दविष्ठानामपि ग्रहणप्रसङ्गात् । शब्दस्य तु न कश्चिदर्थेन सम्बन्धोऽस्ति । तत्कथमस्य प्रत्यायकत्वम् ? अथान्यत्रादृष्टमपि तदिहैव कल्प्यते । तर्हि स्मारकत्वमेव किमिति न कल्प्यते । वक्तव्यो वा विशेषः ।

तन्निरासः

स उच्यते । सर्वथा तावदन्यत्रासम्बधिनोऽदृष्टमपि स्मारकत्वं, प्रत्यायकत्व वा कल्प्यम् । तत्र प्रत्यायकत्वकल्पनमेव ज्यायः । शब्दानन्तरमर्थप्रत्ययदर्शनात्, तस्यैव तत्र कारणत्वं कल्पयितुं युक्तम् । न तु शब्दात्संस्कारोद्बोधः, तत्श्चार्थप्रतीतिरिति युक्तम् । प्रणाल्यां प्रमाणाभावात् । तस्मादभिधायकमेव पद, न स्मारकमिति ।

गृहीतग्राहित्वात्स्मरणमेव पदजनितं विज्ञानमिति चेत् ? तदसत् । अन्यलक्षणत्वात् । न गृहीतग्राहित्वं लक्षणं स्मरणस्य । किन्तु सस्कारमात्रजन्यत्वम् । प्रत्युत्पन्नकारणजनित तु यद्गृहीतग्राहि ज्ञानं, तदनुवाद इत्युच्यते । न स्मृतिरिति ।

अपरे तु स्मारकत्वे नैकन्यायविरोधात् वाचकत्वमेवेच्छन्ति । तदाह–**अन्ये त्विति । प्रत्यासत्तिनिमित्तमिति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग स्यादिति भाव । **संबन्धो विद्यत एवेति** । अतस्तस्य कारणत्व युक्तमिति भाव । **रसादिसाधारण इति** । सत्यपि संबन्धे चक्षुषा रसाज्ञानान्न सनिधिमात्रान्निमित्तमिति भाव । **चक्षुरादीनां संबध्य प्रतिपादकत्वादिति** । रसादिप्रतिपादनेत्वयोग्यत्वादिति भाव । अन्यत्र–शब्दव्यतिरिक्तस्थले । इह–शब्दे । प्रणाड्या–परम्परायाम् । निगमयति–**तस्मादिति** ।

ननु सबन्धग्रहणसमये योऽर्थो गृहीत , स एव पश्चादपि प्रतिपाद्यत इति गृहीतग्राहकत्वात् स्मारकत्वमेव तेषाम्, नतु वाचकत्वमिति शङ्कते–**गृहीतग्राहीत्यादि** । परिहरति–**न गृहीतेति । संस्कारमात्रेति** । मात्रचा प्रत्यभिज्ञाव्यावृत्ति । ननु शाब्दज्ञान–स्मरणयोर्गृहीतग्राहित्वमविशिष्टम् । अथापि स्मरणान् वैलक्षण्य कुतस्तत्राह–**प्रत्युत्पन्नेति** । प्रत्युत्पन्नकारणजनितं–तदानींमुत्पन्नकारणजनितम् । सस्कारस्य तु तदानीमुत्पत्तिनियमाभावात्, तज्जन्य ज्ञान स्मृति । अय तु सर्वोऽपि शब्दप्रत्ययोऽनुवाद इति व्यवह्रियत इत्यर्थ । अत एवाचार्याणा शाब्द एव प्रत्यये-

वार्तिकस्याशयवर्णनम्

कथंतर्हि वार्तिकघटना ? सत्यम्। घटत एव। अनुवादस्यापि गृहीतग्राहितया स्मरणादविशिष्टत्वात्—

'भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत्.'

इत्यादिष्वौपचारिकः स्मरणव्यवहारः।

तथा च—'पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते ॥'

इत्याह। न तु स्मारकमिति दर्शयति। तेनार्थस्वरूपमात्रेऽपि वाच्येऽभिधायकत्वं पदस्य युक्तमिति।

'प्राथम्यं कारणं यत्तु तद्विपर्ययसाधनम्।
ये तात्पर्याभिधातृत्वे तेऽप्यनैकान्तिकीकृते ॥ १५ ॥' इति संग्रह श्लोकः।

दृष्टबाधप्रसंगेनान्विताभिधानवादस्य दूषणम्

किञ्च यद्यभिधानत एवान्वितप्रतीतिः, कथन्तर्हि 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिषु लाक्षणिकस्य तीरादेर्घोषाद्यन्वितस्य प्रतिपत्तिः। न हि तत्स्वरूपमपि गङ्गाशब्दस्याभिधेयं प्रागेवान्वितम्। अथोच्येत गङ्गाशब्देन निमित्तभूतेऽर्थस्वरूपे स्मारिते सति तेन यत्संबन्धात् स्मारितं तीरस्वरूपं, तेनान्वितं स्वार्थं घोषशब्दोऽभिधत्ते। गङ्गाशब्दस्तु तीरस्मरणमात्रोपयोगीति।

यत्र तर्हि सर्वपदानामेव लाक्षणिकार्थत्वं, न कस्यचिदपि मुख्योऽर्थो विद्यते, तत्र कथमन्वितप्रतिपत्तिः ?

अस्ति वा तादृशं वाक्यं सत्यं यत्र न विद्यते।
कार्यं तदन्वितं वापि यथा गच्छति भूमिपः ॥ १६ ॥

सर्वेषामेव पदानां कार्यं, तदन्वितं वाऽभिधेयम्। लिङादीनां कार्यम्, अन्येषां तु तदन्वितम्। यस्तु लोके कुतूहलप्रश्नप्रतिवचनरूपः सिद्धार्थविषयः शब्दप्रयोगः— कार्यशून्यो दृश्यते। यथा कोऽयं गच्छति ? भूमिपो गच्छतीत्यादिः। कवीनां वाऽर्थविशेषवर्णनारूपः।

स्मरणव्यवहारोऽप्यौपचारिक इत्याह—**अनुवादस्यापीति**। उपचारबीज गृहीतग्राहित्वम्। उपसहरति—**तेनेति**। प्रतिपादित प्रमेयजात श्लोकमुखेन सगृह्णाति—**प्राथम्यमिति**।

इत परमन्वितप्रतीते पदार्थनिमित्तकत्वाभावे पदमात्रनिमित्तकत्वे च दृष्टबाधप्रसङ्गेन दूषयितुमुपक्रमते—**किंचेत्यादिना**। अभिधानत एव—अभिधाव्यापारेण। **घोषाद्यन्वितप्रतीतिरिति**। गङ्गाशब्देनेति शेष। अन्वितप्रतीतेश्च शब्दमूलत्व भवतोऽभिमतमिति भाव। लाक्षणिकस्य पदस्य नान्वितबोधकत्व, किंतु पदार्थस्वरूपस्मारकत्वमेव। पदान्तरस्य त्वेतदन्वितपरत्वमित्युत्तरमाशङ्कते—**अथोच्येतेति**। निमित्तभूते—वाच्यभूते।

ननु भवन्नामात्र कथचिदन्वितप्रतीतिः। सर्वपदलक्षणास्थले कथमिति पृच्छति—**यत्र तर्हीति**। तादृश स्थल प्रश्नेत्तरमुखेन दर्शयति—**अस्ति वेति** श्लोकेन। **तदन्वितं चाभिधेयमिति**।

यथा—'नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः ।
रामाः कौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तीव सारसाः ॥' शा. भा पृ. ९५ । इति ।

इत्यादिः, स लाक्षणिक इति हि भवतां समयः । तत्रापि चान्वितसंविदस्त्येव । न चासौ पदैरुदेतुमर्हति । तेषामतदभिधायकत्वात् । न हि भूमिपशब्दस्य कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वादाकाङ्क्षादित्रयशालिनाऽपि गच्छत्यर्थेनान्वितः स्वार्थोऽभिधेयः । तथा गच्छतेरपि तदन्वितोऽनभिधेय एवेति, न पदनिमित्तान्वयप्रतीतिर्भवेत् । तेनावश्यं पदस्मारितनिमित्तभूतार्थस्वरूपाभ्यामेवाकाङ्क्षायोग्यत्वैकवाक्यत्वसनाथाभ्यामियमन्वित-संविदुदयमासादयतीत्यकामेनाप्यनुज्ञातव्यम् । ततश्च सर्वत्रैव तथाऽस्तु, किमन्विताभिधानकल्पनया ।

सिद्धार्थेष्वनुमानेन वाक्यार्थज्ञानमिति शंका

अथ तत्रानुमानेन संविदन्वितगोचरा ।
जायते न पदैर्नापि पदार्थैरिति मन्यसे ॥ १७ ॥

यथा सिद्धार्थेषु न पदनिमित्ता वाक्यार्थसंवित्, तथा पदार्थनिमित्ताऽपि न भवति । किन्त्वनुमाननिमित्ता । आप्तवाक्यरचना हि पौरुषेयी विशिष्टार्थविवक्षापूर्विकाः तामनुमापयति । सा च स्वकारणभूतं विशिष्टज्ञानम् । तेन च स्वविषयभूतार्थानुमानसिद्धौ न सर्वपदार्थानामन्वितप्रतिपादनसामर्थ्यमुपकल्पयितुं शक्यते—इति ।

तन्निरासः

यद्येवम्—यत्रापि कार्यसंवित्तिस्तत्राप्येवं प्रसज्यते ।
पदानामपि सामर्थ्यमन्वितेऽतो न सिध्यति ॥ १८ ॥

गामानयेत्यादिष्वपि त्वदुक्त्यैवानुमानपरम्परया विशिष्टकार्यावगतिसिद्धेर्न पदानामप्यन्विताभिधायित्वं सुकल्पम् ।

तत्रैव सर्वेषा शब्दाना व्युत्पत्तेरित्यर्थ । **स लाक्षणिक इति** । सर्वेषा पदाना कार्यपरत्वादन्यत्र सिद्धार्थे लक्षणेत्यर्थ । तस्मात् सिद्धार्थस्थले पदार्थनिमित्तैवान्वितप्रीतितिरेषितव्या । तथैव सर्वत्र स्यादित्याह—**तेनावश्यमिति** ।

ननु वेदे सिद्धार्थपर वाक्य नास्ति । लोकेऽपि सिद्धार्थपराद्वाक्यात् तदर्थप्रतीतिरनुमानादेव, न पदार्थज्ञानादिति शङ्कते—**अथेति श्लोकेन** । सिद्धार्थेषु पदानामबोधकत्व परेषा सप्रतिपन्नमिति, पदैरित्येतद्दृष्टान्तपरतया व्याचष्टे - **यथा सिद्धार्थेष्विति** । अनुमाननिमित्ततामुपपादयति—**आप्तवाक्यरचना हीति** । पौरुषेयी वाक्यरचना विशिष्टार्थविवक्षापूर्विका । वाक्यरचनात्वात् । मदीयवाक्यरचनावत् । तथा विवक्षा च ज्ञानपूर्विका । विवक्षात्वात् । मदीयविवक्षावत् । तथा तच्च ज्ञानमर्थवत् । आप्तस्य विवक्षानिमित्तज्ञानत्वात् । इत्येवमनुमानपरम्परया वाक्यार्थप्रतीति । न पदार्थनिमित्तेत्यर्थ । लौकिककार्यपरवाक्यप्रतिबन्द्या परिहरति—**यत्रापीति श्लोकेन** । **कार्यवगतिसिद्धेरिति** । कार्यान्वितवाक्यार्थावगतिसभवादित्यर्थ ।

शंका

अथोच्येत—यदर्थविषयं वाक्यं तेनासावनुमीयते।
नान्यस्तेनान्विते सिध्येत्पदाना शक्तिनिर्णयः॥ १९॥

विशिष्टार्थविषयव्यवहारदर्शनेन हि व्यवहरमाणस्य तद्विषयमेव विज्ञानमुत्पन्नमित्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, इतरथा अतिप्रसङ्गः। न च तत् वाक्यमात्रात्सिध्यति, किन्तु विशिष्टवाक्यावगमात्। तस्य चार्थविशेषाभिधायित्वमेव विशेषः। विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपादकेन हि वाक्येन तद्विषयविवक्षां वक्तुरनुमाय, ततो विशिष्टार्थविषयविज्ञानानुमानद्वारमर्थविशेषमनुमाय प्रयोज्यवृद्धो विशिष्टार्थव्यवहाराय घटते। नान्यथा। तेनावश्यं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्व वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम्। तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवयवशब्द एवेति। सिद्धं पदानामन्विताभिधायित्वमिति।

तन्निरासः

यद्येवम्—सिद्धार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्यो विशिष्टार्थावबोधनात्।
पदानाञ्चासमर्थत्वात्पदार्थाना निमित्तता॥ २०॥

सिद्धार्थेभ्योऽपि हि वाक्येभ्यः 'पार्थिवो गच्छती'त्यादिभ्यो राजगमनादिरूपविशिष्टार्थविषयमेव विज्ञानमुपजायते। तच्च वक्तुर्विशिष्टज्ञानानुमानात्। विशिष्टवाक्यरचनया च तादृशज्ञानानुमानम्। वाक्यस्य च विशेषस्तदर्थप्रतिपादकतया स्यात्। नान्यथा। तेन विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम्। तत्र च पदानां—

ननूत्तमवृद्धेन वाक्ये प्रयुक्ते मध्यमवृद्धस्तावत् प्रथम विशिष्टार्थपरेण तेन वाक्येन तमर्थमवबुध्य, पश्चात् कुतश्चित् कारणादनाप्तत्वशङ्काया तमेव वाक्यार्थमनुमानपरम्परयाऽपि निश्चिनोति। तेन पदाना वाचकत्वशक्तिपुरसरमेवानुमानात् कार्यपरपदानामन्वितपरपदत्वमङ्गीकर्तव्यमिति, प्रतिबन्दीमोचनमाशङ्कते—**अथोच्येतेत्यादिना**—श्लोकेन। असौ—वाक्यार्थ। नान्य-अवाच्यभूतोऽन्योऽर्थ,। विशिष्टार्थविषयवाक्यदर्शनेन—वाक्यश्रवणेन। व्यवहरमाणस्य—प्रवर्तमानस्य मध्यमवृद्धस्य। तद्विषयमेव—विशिष्टवाक्यार्थविषयमेव। **उत्पन्नमिति**। प्रथममिति शेष.। वाक्यमात्रात्—विशिष्टार्थतात्पर्यशून्यात्। अस्तु वाक्यस्य विशिष्टार्थपरत्वम्। तच्छ्राविणो मध्यमवृद्धस्य च तद्गोचर ज्ञानमुत्पद्यताम्। पश्चादनुमानप्रवृत्ति कुत? अन्वितपरत्व च कथमित्याशङ्क्याह—**विशिष्टवाक्यार्थेनि**। **वक्तुरनुमायेति**। अनाप्तत्वशङ्काया सत्या पश्चादनुमायेत्यर्थ। तत—विवक्षानुमानानन्तरम्। अस्तु वाक्यस्य विशिष्टार्थपरत्वम्। तावता पदानामन्विताभिधायित्व कुत? तत्राह—**तच्चेति**। अन्वयव्य-तिरेकाभ्याम्—अवापोद्वापाभ्याम्—भागशः भानमित्यर्थ।

तर्हि त्वदुक्तयैव रीत्याऽस्मन्मतसिद्धि स्यादित्याह—**यद्येवमित्यादिश्लोकेन**। **विज्ञानमुपजायत इति**। पदाना वाचकत्वसिद्ध्या प्रथम वाक्यश्रोतुरिति शेष। तदनन्तर त्वदुक्तयैव रीत्या तदेव ज्ञान कुतश्चित् कारणादनाप्तत्वशङ्कायामनुमानेन स्थिरीक्रियत इत्याह—**तच्चेति**। अनुमान, तु न वाक्यमात्रात्। किंतु विशिष्टवाक्यादित्याह—**विशिष्टवाक्येति**। स च विशेषो वाचकत्वशक्त्येत्याह—**वाक्यस्य चेति**। तत किं? तत्राह—**तेनेति**।

अभ्युपगन्तव्यमिति। अस्मन्मते तु विशिष्टार्थपरत्वमविवादमेव। त्वयाप्येतदङ्गीकार्यम्। अनुभवसिद्धत्वात्। तच्च पदार्थेभ्य इत्यत्रैव तव विवाद इत्यर्थ.। अस्त्वेवम्। एतावता-

कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनामतादृशे सामर्थ्याभावात् पदार्थद्वारेणैव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमभ्युपेतव्यम्।

प्रकारान्तरेण पदार्थस्यानिमित्तत्वशंका

यद्युच्येत नावश्यमन्वितप्रतिपादकेनैव वाक्येन तद्विषयविज्ञानानुमानम्। अर्थविशेषस्मारकपदसंघातविशेषादेव विशिष्टानुमानलाभात्। तथा हि ईदृशी व्याप्तिसंवित्—यो येषा पदार्थानामितरेतरान्वययोग्यानां प्रतिपादकानि पदान्याप्तः समुच्चारयति, तस्य तेषामन्वये ज्ञानमस्तीति। एवञ्चान्तरेणापि पदार्थानामन्वितप्रतिपादकत्वं पदविशेषरचनयैव ज्ञानानुमानद्वारेण सिद्धार्थेषु वाक्येषु विशिष्टवाक्यार्थानुमानसम्भवात् न पदार्थनिमित्तत्वं वाक्यार्थस्य सिध्यतीति।

एवन्तर्हि—कार्यार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्य एवमेव प्रसिध्यति।
वाक्यार्थवेदनं तेन न सिध्येदन्वितार्थता ॥ २१ ॥

गामानयेत्यादिवाक्येष्वपि पदानां पदार्थस्वरूपाभिधायकत्वमात्रेणापि विशिष्टज्ञानानुमानपुरस्सरं विशिष्टवाक्यार्थानुमानसम्भवान्नान्विताभिधायित्वं सिद्ध्येत्। विनाऽप्यन्विताभिधायित्वं स्वरूपाभिधायकत्वमात्रेणापि येषां पदार्थस्वरूपाणामन्वययोग्यानामभिधायकानि पदानि येनाप्तेनोच्चारितानि, स तदन्वयविदितीदृश्यैव व्याप्त्या—

त्वदभिमतसिद्धि कुत ? तत्राह—तत्रेति। अतादृशेऽन्विते—सिद्धेऽर्थे। पदार्थद्वारेणैवेति। पदाना—स्वस्वार्थवाचकत्व, पदार्थाना तु ससर्गबोधकत्वमित्यभ्युपगन्तव्यम्। अतोऽभिहितान्वयसिद्धिरित्यर्थ ॥ २० ॥

ननु यदि सिद्धार्थेषु वाक्येषु च पदाना वाचकत्वमङ्गीक्रियेत, तदा त्वदुक्तया रीत्या त्वदभिमतसिद्धि स्यात्। किंतु पदाना केवल स्वस्वार्थस्मारकत्वमेव। तत. परमन्वितप्रतीतिः केवलानुमानादेव सिद्धयतीति शङ्कते—यद्युच्येतेति। विशिष्टानुमानसभवात्—विशिष्टवाक्यार्थानुमानसभवात्। अनुमानप्रकारमेवाह—तथा हीति। 'पार्थिवो गच्छती'ति वाक्यप्रयोक्ता पदार्थससर्गज्ञानवान्, आप्तत्वे सति प्रयोक्तृत्वात्—इत्यनुमानेन पदार्थससर्गज्ञानानुमान सिध्यतीत्यर्थ।

अस्त्वेवम्। एतावता अभिहिता·वयनिरास कुत इत्यत्राह—एवमन्तरेणापीति। पदाना—पदार्थप्रतिपादकत्व पदार्थानामन्वितप्रतिपादकत्वमन्तरेणापीत्यर्थ.। पदार्थनिमित्तत्वं वाक्यार्थस्येति। पदै स्वस्वार्थेषु स्मारितेषु केवलानुमानेनैव तत्ससर्गज्ञानानुमानम्। अत· पदार्थानिमित्तकत्वान्नाभिहितान्वयसिद्धिरिति भाव।

तर्हि अनेनैव न्यायेन कार्यपरेऽपि वाक्ये पदाना स्वस्वार्थमात्राभिधायकत्व, ससर्गबोधस्तु केवलमनुमानात्। अतोऽन्वितपरत्व पदाना न सिध्यतीति दूषयति—एवं तर्हीति। न्यायसाम्यमेव दर्शयन् श्लोक व्याचष्टे—गामानयेत्यादीति। तर्हि सबन्धबोध. कुत इत्याशङ्क्य, त्वदुक्तरीत्याऽनुमानादेवेत्याह—विनाऽपीति। अनुमानप्रवृत्तिस्तु पूर्ववत् द्रष्टव्या।

किंच कार्यपरेषु लौकिकवाक्येषु वक्तृसमवेतस्य वाक्यार्थससर्गज्ञानस्यानुमानगम्यत्वेऽन्वितवाचकस्य शब्दस्य स्वरूपवाचित्वमपि त्वदभिमत न सिध्यति। सर्वस्यापि वाक्यस्य वक्तृज्ञानेनैव व्याप्तिग्रहणात्। वेदे च तदसभवात् तत्प्रामाण्य न सिध्यतीति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—किंचस्वरूपेत्यादिना ॥ २१ ॥

विशिष्टज्ञानानुमानसम्भवात्। किञ्च स्वरूपमात्रमपि नाभिधेयम्। पदविशेषस्यैव वाचकत्ववद्विशिष्टार्थविषयेणैव विज्ञानेन व्याप्तिग्रहणसम्भवात्। यथा हि वाचकत्वं प्रतिपदमर्थविशेषं प्रति गृह्यते—गोपदं सास्नादिमतो वाचकम्। अश्वपदं वाजिवाचकमिति। तथा तत्तदन्वितार्थविषयविज्ञानव्याप्तिस्तस्य तस्य पदस्य ग्रहीतुं शक्यते। आप्तस्य-गोपदरचना आकाङ्क्षित-सन्निहित-योग्यार्थान्तरान्वितसास्नादिमद्विज्ञानपूर्विकेति।

ततश्च पदानाम्—अर्थस्वरूपवाचित्वमपि नैव प्रसिध्यति।
प्रागेवान्वितवाचित्वमतो वेदाप्रमाणता॥ २२॥

न ह्यपौरुषेयस्य वक्तृज्ञानानुमानद्वारं वाक्यार्थप्रतिपादकत्वं वेदवाक्यस्य-सम्भवतीत्यप्रामाण्यं स्यात्।

स्यादेतत्। शब्दश्रवणसमनन्तरभाविनी प्रयोज्यवृद्धस्य चेष्टामुपलभ्य विशिष्टार्थविषया प्रतीतिस्तस्य कल्प्यते। सा च शब्दानन्तर्यात्तत्कारणिकैवेति, शब्दस्य तद्वाचकताशक्तिः कल्प्यते। पश्चात्तु कस्यचिदयथार्थपदरचनामुपलभ्य, कथं व्यभिचारिणो वाक्यात्प्रयोज्यवृद्धस्यार्थनिश्चयः संजात इति विचिकित्स्यैवमवधारयति-नूनमनेनैवायं-वक्तैवमवधारितः नायमनन्वितार्थानि पदानि प्रयुङ्क्ते, तेन नूनमेतेनैषामन्वयो ज्ञात इति ज्ञानानुमानपुरःसरमर्थं निश्चितवानिति कल्पयति। पूर्वावगतन्तु वाचकत्वं न मिथ्या मन्यते। तस्मादस्ति वाचकत्वमिति।

नाभिधेयमिति। स्वरूपस्याप्यनुमानेनैव प्रतीते, तत्र शब्दशक्तिकल्पनमयुक्तमित्यर्थ। फलित दर्शयति-**अर्थेति श्लोकेन**।

नन्वित्थ तावदस्मन्मतस्थिति। वृद्धव्यवहारेऽपि हि सर्वपदाना वाचकत्वशक्तिग्रह.। तथाहि—प्रथम तावत् गामानयेत्युत्तमवृद्धेन वाक्ये प्रयुक्ते, पश्चान्मध्यमवृद्ध प्रवर्तते। पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुस्तावदेव निश्चिनोति—अस्य प्रवृत्ति ज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवत्—इति। तच्च ज्ञान शब्दजन्यम्, शब्दानन्तरभावित्वादिति। ततश्च शब्दाना प्रवृत्तिविषयवाक्यार्थज्ञान-जनकत्व वाचकत्वशक्तश्चैव, नान्यथेति वाचकत्वशक्ति वाक्यस्य सामान्यतो निश्चिनोति। पश्चादावापोद्वापाभ्या वाक्यावयवाना पदानामन्विते शक्ति निश्चिनोति। इत्थ व्युत्पन्नेषु पदेषु कदाचित् कस्यचिदयथार्था वाक्यरचनामुपलभ्य, सर्वत्र व्यभिचारशङ्कया वाचकशक्तिप्रतिबन्धे-सति, लौकिकवाक्येष्वित्थमनुमिनोति—अस्य वाक्यरचना वाक्यार्थज्ञानपूर्विका आप्तवाक्य-रचनात्वात्—इति। तथा तच्च ज्ञानम् अर्थाव्यभिचारि आप्तज्ञानत्वादिति। इत्थ पूर्वं शब्दशक्तिप्रतिपन्न पश्चात् कुतश्चित् कारणादनुमित तमेव वाक्यार्थं पश्चात्तदेव वाक्यमनुवदति। ततश्च शब्दाना वाचकत्वशक्ति स्वाभाविकी पश्चादनुमानेऽपि न हीयते। अतोऽर्थस्वरूपवाचकत्व-मस्त्येव। स्वतो वाचकत्वात् प्रामाण्य च स्वरसत एव सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते—**स्यादेतदित्यादिना**। तस्य—मध्यमवृद्धस्य। कल्प्यते। व्युत्पित्सुनेति शेष। विचिकित्स्य-विचार्य। **अवधारयतीति**। व्युत्पित्सु पुरुष इति शेष। अनेन-मध्यमवृद्धेन। अय वक्ता-उत्तमवृद्ध। **निश्चितवानिति कल्पयतीति**। प्रथम वाक्यप्रतिपन्नमप्यर्थ पश्चात् कुतश्चित् कारणात् व्यभिचार-शङ्कायां आप्तत्वनिश्चयपूर्वकमनुमानरूपादेव वाक्यात् मध्यमवृद्धो निश्चितवानिति व्युत्पित्सु कल्पयतीत्यर्थ।

तन्निरासः

नैतत्सारम्—न हि कार्याद् तज्जन्याच्छक्तिः शब्दस्य कल्प्यते।
स्यात्तु तज्जन्यताभ्रान्तेर्भ्रान्तिः सा च निवर्त्स्यति ॥ २३ ॥

न हि प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दानन्तरभाविनी प्रतिपत्तिः शब्दजन्या। यत्तस्य शक्तिं कल्पयेत्। शब्दानुमितवक्तृज्ञानलिङ्गजन्यत्वात्। न चान्यतो निष्पन्नं कार्यमन्यस्य शक्तिं कल्पयति, अतिप्रसङ्गात्। यद्यपि च तस्यामवस्थायामन्यजन्यत्वानवधारणाच्छब्दानन्तर्याच्छब्दजन्यत्वं भ्रान्त्याऽवगम्य, शब्दस्य शक्तिर्भ्रान्त्याऽवगम्यते, तथाऽपि पश्चाद् तज्जन्यत्वमवगत्य तज्जन्यत्वभ्रान्तौ निवृत्तायां, तन्निमित्ता शक्तिभ्रान्तिरपि निवर्तिष्यत एवेति, धूमायमानहिमजनितधूमध्वजविज्ञानवत्। तद्धि स्वरूपेणाबाधितमपि लिङ्गबाधादेव निवर्तते। तथा शब्दस्यापि वाचकत्वकल्पना कार्यस्यातज्जन्यावधारणात् निवर्तितुमर्हति।

नन्वनुमितमप्यर्थं पश्चादनुवदद्वाक्यं वाचकं शक्तं स्यात्। तन्न। अनुवादकत्वे प्रमाणाभावात्। न ह्यनुवादकत्वमन्तरेण किञ्चिदनुपपन्नं, यतस्तत्कल्प्येत। शक्तत्वादनुवादकत्वमिति चेत्? तदितरेतराश्रयं—शक्तेरनुवादः, ततश्च शक्तिरिति। तस्मान्न वाचकत्वं सिध्यति।

यदि परमर्थविशेषविषयज्ञानानुमानसिद्ध्यर्थं पुनर्वाचकत्वमवस्थाप्येत, तद्वान्तरेणापि वाचकत्वं शब्दविशेषस्य ज्ञानविशेषेणैव व्याप्तिग्रहणसम्भवादनुपपन्नम्।

तत्र तावत् प्रथमप्रतीता शब्दाना वाचकत्वशक्तिर्भ्रान्त्यैव। तत्कल्प्या वाक्यार्थप्रतीतिरपि व्यभिचारशङ्काकलङ्कितत्वाद् मिथ्या। त्वन्मते हि केवलमनुमानाज्जायते। अत पदाना वाचकत्व दुर्घटम्। वेदप्रामाण्य तु दूर इति दूषयति—**नैतत्सारमिति श्लोकेन**। भ्रान्तेरिति—पञ्चमी। भ्रान्तिनिमित्ता तज्जन्यतेत्यर्थ। **न हि प्रयोज्यवृद्धस्येति**। शब्दानन्तरभाविनी प्रयोज्यवृद्धस्य वाक्यार्थविषया प्रतीतिर्यदि व्युत्पित्सुना केवलवाक्यजन्येति निश्चिता स्यात्, तदा वाक्यस्य तत्र शक्ति कल्पयेत। नत्वेवम्। किंत्वनुमानरूपादेव वाक्यात्। अत सा न—शब्दस्य शक्तिकल्पिकेत्यर्थ। **अतिप्रसङ्गादिति**। वृक्षशब्दजन्या प्रतीति. प्लक्षशब्दस्य शक्ति कल्पयेदित्यर्थ.। तस्यामवस्थायाम्—अनुमानप्रवृत्ते पूर्वावस्थायाम्। भ्रान्तिकारणजन्यप्रतीते. भ्रान्तत्वे दृष्टान्तमाह—**धूमायमानेति**।

ननु पूर्वं वाचकत्वशक्त्या प्रतिपन्न, पश्चात् व्यभिचारशङ्कया शक्तिप्रतिबन्धे सत्यनुमित. पुनरपि शक्त्युद्बोधे सति तेन वाक्येनानूद्यते। अतो वाचकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति शङ्कते—**अनुमितमिति**। दूषयति—**तन्नेति**। पूर्वं शक्तिनिमित्ता प्रतीति स्वाभाविकी चेत्? पश्चादप्यनुवादं—स्यात्। सा तु भ्रान्तेत्युक्तम्। अत प्रमाण नास्तीत्यर्थ। नन्वर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या अनुवादकत्व कल्प्यत इत्यत्राह—**नहीति**। अर्थप्रतीतिरानुमानिकीति भाव।

ननु वाचकत्वाभावेऽनुमानप्रवृत्तिरेव न स्यात्। न हि वाक्यात् यत्किंचित् ज्ञानमनुमीयते, अतिप्रसङ्गात्। किंतु वाक्यार्थज्ञानम्। अतोऽनुमानप्रवृत्त्यर्थं वाचकत्वमङ्गीक्रियतामित्यत्राह—**यदि परमिति**। **ज्ञानविशेषेणैवेति**। धूमस्य वह्निनेव गोपदस्य सास्नादिमद्व्यक्ति-

तस्माल्लोकवचसामनुमानत्वेन प्रामाण्याङ्गीकरणे पदानां वाचकत्वायोगादप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यं वेदस्य स्यादिति, तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं लोकेऽपि शब्दानां शब्दतयैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

ननु मा भूत्तस्य प्रामाण्यम् । न तु तावता प्रमाणमन्तरेण वाचकत्वं कल्प्येत । न हि किञ्चित्प्रमाणमस्ति, यतः शब्दस्य वाचकत्वं कल्प्येत । तदभावेऽपि यथोक्तेन न्यायेनानुमानत एव लोके शब्दानन्तरमर्थावगमसम्भवात् ।

स्यादेतदेवं यद्याप्तवाक्यश्रवणादेवार्थबुद्धेर्जन्म स्यात् ।

अन्विताभिधानदूषणं, स्वमते तदभाव इत्युपपादनम्

जन्म तुल्यन्तु बुद्धीनामाप्तानाप्तगिरां श्रुतौ ।
न चानाप्तोक्तिजाता धीर्लिङ्गादुत्पत्तुमर्हति ॥ २४ ॥
शब्दशक्तिरतः कल्प्या तदुत्पत्तिप्रसिद्धये ।
ये त्वनाप्तोक्तितो बुद्धेरनुत्पत्ति प्रचक्षते ॥ २५ ॥
लिङ्गत्वं चाप्तवाक्यस्य तेषामेव तु दूषणम् ।
एतावानेव भेदः स्यादाप्तानाप्तगिरां मम ॥ २६ ॥
यन्नानाप्तोक्तिजातायाः प्रामाण्यं स्थाप्यते धियः ।
वक्तृदोषेण दुष्टत्वादाप्तोक्त्यां तु जायते ॥ २७ ॥
प्रामाण्यं स्थाप्यते तस्या वक्तृधीहेतुसम्भवात् ।
बुद्धिजन्मोभयत्रापि विद्यतेऽतो न दूषणम् ॥ २८ ॥

अन्यमनस्कानामस्तिमितान्तरात्मनां वक्तुर्धीविशेषं तस्य चाप्तानाप्तत्वमनाकलयतामेव यतः कुतश्चिदुच्चरन्ति प्रदेशात् पदानि सहसैव संविदमन्वितार्थगोचरामुत्पादयन्तीति सर्वजनीनमेतत् । न च तत्रानुमानं सम्भवतीति, शब्दानामेव वाचकत्वशक्तिरवश्यं कल्पनीया । तेन नास्माकं किञ्चिद्दूषणम् ।

ज्ञानेनेत्यर्थं । प्रतिपादितमर्थं निगमयन् स्वपक्षसिद्धिं परिशेषयति—**तस्मादिति** । अतो वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं लौकिकवचसामनुमानवैषम्यमन्तरेण स्वतो वाचकत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थं ।

ननु वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वाचकत्वमङ्गीकर्तुं न शक्यते । तत्प्रामाण्यस्य वाचकत्वप्रत्यनुपयोगात् । अत तत्प्रामाण्यमस्तु वा, मा वा । वाचकत्वे तु प्रमाणान्तर वक्तव्यम् । तच्च नास्ति । अर्थप्रतीतेस्तु त्वदुक्तया रीत्या केवलमनुमानतया सभवात् । अतोऽनुमानत्वे वाचकत्वं निराकुर्वतस्तवापि मतेऽनुमानतयैवार्थप्रतीतिसभवात् वाचकत्व न सभवतीति प्राभाकर शङ्कते—**नन्विति** । लिङ्गरूपादेवाप्तवाक्यादर्थप्रतीतिमभिदधतस्तवैव मते वाचकत्वासिद्धि । आप्तानाप्तसाधारण्येनार्थप्रतीतिमभिदधतो मम मते तु लिङ्गाभावेऽप्यर्थप्रतीतेर्वाचकत्वशक्तिरस्त्येवेति भाट्ट- परिहरति—**स्यादेतदेवेति** । श्रुतौ—श्रवणे सतीत्यर्थ । **उत्पत्तुमर्हतीति** । विप्रलम्भकवाक्यस्यार्थधीमूलत्वाभावादित्यर्थं । **अनुत्पत्ति प्रचक्षत इति** । अनाप्तवाक्यानामाप्तवाक्यभेदाग्रहात् प्रत्यायकत्वव्यवहारमात्रम् । न तु प्रत्यायकत्वमिति त्वन्मतस्थितेरित्यर्थं ।

ननूभयविधस्यापि वाक्यस्य वाचकत्वे त्वन्मते आप्तानाप्तवैषम्य कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह—**एतावानिति** । श्लोकान् व्याचष्टे—**अन्यमनस्कानामिति** । अन्यमनस्कानामित्यादिविशेषणो-

ये तु सर्वजनसिद्धमप्येतदपह्नुत्य, अनुमानमेव लौकिकवचसां सङ्गिरन्ते, तेषामेव वेदाप्रामाण्यमापद्यते। न ह्यतदुत्पन्नाद्वाक्यार्थविज्ञानाच्छब्दस्याभिधायकत्वं कल्पयितुं शक्यते। प्रागेवान्विताभिधायित्वम्। असिद्धत्वादन्वितप्रतीतेः। न हि शब्दश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्यान्वितसंविदुदये किञ्चन प्रमाणमस्ति, यदन्वितार्थविषयता शब्दस्य सिध्येत्।

प्रमाणमनुमानञ्चेन्न तद्धेतोरदर्शनात्।
अथ प्रवृत्तिर्लिङ्गं चेत्तन्नानैकान्तिका हि सा॥ २९॥

स्यादेतत्—अनुमानेन प्रयोज्यवृद्धस्यान्वितप्रतीतिरवगम्यते इति। तन्न। अनुमानस्य लिङ्गादर्शनात्। ननु प्रवृत्तिरेव लिङ्गम्। सा हि विशिष्टावगतिपूर्विकातामनुमापयतीति। तन्न। अनैकान्तिकत्वात्प्रवृत्तेः। सा हि भवन्मते शुक्तिकायामिव रजतार्थिनो विवेकाग्रहणादपि सिद्ध्यति। तेन 'गामानये'त्यत्र गोप्रातिपदिकेन, द्वितीयया, धातुना, विधिप्रत्ययेन च चतुर्ष्वप्यर्थेषु स्वरूपमात्रेणाभिहितेष्वगृहीतेऽप्यन्वये, तदनन्वयाग्रहादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नान्वितप्रतीतिः कल्पयितुं शक्यते। यो हि रजतमिदमिति पुरःस्थितवस्तुगोचरां संविदमुदीयमानां साक्षात्कुर्वाणोऽपि क्लृप्तकारणानुपलब्ध्याऽपह्नुत्य, अन्यत्रादृष्टमपि भेदाग्रहणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमदृष्टकल्पनाविशेषेऽपि दोषसहितेन्द्रियादेरयथार्थज्ञानजनकत्वमवगत्यनुसार्यप्यकल्पयित्वा कल्पयति, स कथं क्लृप्तप्रवृत्तिहेतुभावभेदाग्रहणादपि सिध्यन्त्या प्रवृत्त्याऽनैकान्तिक्याऽन्वितसावेदं परस्यानुमाय, तत्कारणत्वेन चान्यत्राक्लृप्तमपि शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयन्न लज्जते।

पादान व्याप्त्यनुसंधान नास्तीति प्रदर्शयितुम्। वाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनी विशिष्टा मध्यमवृद्धस्य चेष्टामुपलभ्यान्वितप्रतीतिस्तन्मूलतया कल्प्यते। सम्प्रति त्वन्मते सैव न घटत इति वक्तुमुपक्रमते—**असिद्धत्वादिति**। श्लोक व्याचष्टे—**स्यादेतदिति**। **अनैकान्तिकत्वादिति**। या या विशिष्टार्थगोचरा प्रवृत्ति, सा सा विशिष्टज्ञानपूर्विकेति व्याप्तिर्नास्तीत्यर्थ। व्यभिचारस्थलमाह—**सा हीति**। 'इद रजतमि'त्यत्र शुक्तिग्रहण-रजतस्मरणरूप ज्ञानद्वयम्। न तु विशिष्टमेक ज्ञानमस्ति। प्रवृत्तिस्तु ग्रहणस्मरणयोर्भेदाग्रहणनिबन्धनेति त्वन्मतमिति भाव। स्वरूपमात्रेणाभिहितेषु-स्वरूपमात्रेण प्रतीतेषु। अन्वयाग्रहणात् चतुर्णामर्थानामिति शेष। अनन्वयाग्रहणमपि भेदाग्रहणप्रभेद एव।

ननु गामानयेत्यत्र प्रवृत्तिमूलान्वयप्रतीतिरस्त्येव। तत्कथमनन्वयाग्रहणनिबन्धना प्रवृत्तिरित्यत्राह—**यो हीति**। पुर स्थितवस्तुगोचरा—शुक्तिगोचराम्। क्लृप्तकारणानुपलब्ध्या—क्लृप्तकारणम्—इन्द्रियार्थसनिकर्ष, तदनुपलब्ध्या। न हि चक्षु रजतसयुक्त, किं तु शुक्तियोगि। अतो रजतज्ञान नेन्द्रियजन्य, किन्तु स्मरणरूपमिति भाव। अपह्नुत्य—शुक्तिगोचर न भवतीत्यपलप्य। अन्यत्र—अभ्रान्तस्थले। प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यस्य कल्पयतीत्यनेनान्वय। **अदृष्टकल्पनाविशेषेऽपीति**। भेदाग्रहणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमन्यत्रादृष्ट, तत्कल्पनाङ्गीकारेऽपीत्यर्थ। अवगत्यनुसारि—अनुभवानुसारि। अकल्पयित्वा—अनङ्गीकृत्य। **स कथं क्लृप्तप्रवृत्तिहेतुभावेति**। शुक्तिकारजतस्थले भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्व त्वन्मते क्लृप्तमित्यर्थ। अनैकान्तिक्या—व्यभिचारिण्या। तत्कारणत्वेन—अन्वितसवित्कारणत्वेन। **अन्यत्राक्लृप्तमपीति**। मध्यमवृद्धप्रवृत्ति-

अविसंवादेन शंका तस्य व्यभिचारेण परिहारश्च

यद्युच्येत भेदाग्रहणनिबन्धनस्य व्यवहारस्य विसंवादो भवति। यथा तस्यैव शुक्तिकायां रजतव्यवहारस्य। न च गामानयेत्यादिषु विसंवादः समस्ति। तस्मान्नाग्रहणनिबन्धन इति। तदयुक्तम्। अग्रहणनिबन्धनस्यापि ज्वालैकत्वव्यवहारस्य, उष्णजलव्यवहारस्य—चाविसंवाददर्शनात्।

तथापि—विधूमपावकाद्देशादूर्ध्वं बाष्पं विलोकयन्।
अग्निसत्ताभिमानेन प्रवृत्तो न विहन्यते ॥ ३० ॥

इदमपरमुदाहरणम्। यदैकस्मिन् देशे विधूमोऽग्निरवस्थितः। तस्य चोपरि बाष्पोद्गमो भवति। तं च कश्चिद्धूमं मत्वाऽस्याधस्तादग्निरस्तीत्यभिमन्यमानोऽग्न्यर्थी तदाजिहीर्षया यतमानोऽग्निप्रतिलम्भान्न विसवादमृच्छति, तदा तत्राग्रहणनिबन्धनस्यापि व्यवहारस्याविसंवाददर्शनादनैकान्तिको व्यवहाराविसंवादो नान्वितज्ञानोत्पत्तिपरिकल्पनायां प्रमाणं भवितुमर्हति। तदपरिकल्पनाच्च नान्वितार्थत्वं शब्दस्य सिद्ध्यतीत्यप्रामाण्यं वेदस्य वाक्यार्थं प्रति स्यात्।

अन्विताभिधानवादस्य निरासे हेतुद्वयम्

तदेवमन्वितज्ञानस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वेऽपि तस्य शब्दशक्तिमन्तरेणैव वक्तृज्ञानानुमानद्वारेणात्मलाभसम्भवात्, वाक्यजन्यत्वेऽपि सिद्धार्थपरेष्विव वाक्येषु पदावगतपदार्थसामर्थ्यप्रभावितत्वसम्भवाद्भवन्मते तावदप्रमाणकं पदानामन्विताभिधायित्वमिति सिद्धम्।

अभिहितान्वयवादे उक्तदोषाभाववर्णनम्

अस्मन्मते तु यद्यप्यग्रहणाधीनव्यवहारासंभवादनुमानत्वेन प्रामाण्यानङ्गीकारात् सिद्धार्थेष्वपि वाक्येषु शब्दानां श्रुतिवृत्तत्वादित्यादिभिर्हेतुभिरन्विताभिधायित्वं निराकर्तुं न शक्यते, तथाऽपि दृष्टबाधात् कल्पनागौरवाच्च निरासः।

स्थले हि वाक्यप्रयोगस्यान्वितमविन्मूलत्व कल्प्यते। अन्यत्र कुत्रापि न क्लृप्तमिति भाव। सामर्थ्यं-शब्दसामर्थ्यम्।

ननु गामानयेत्यत्र प्रवृत्तिर्न भेदाग्रहनिबन्धना। अविसवादित्वादिति शङ्कते—**यद्युच्येतेति**। अनैकान्तिकत्वेन दूषयति—**तदयुक्तमिति**। सैवेय ज्वाला, उष्ण जलमि'ति प्रवर्तमानो न-विसवाद्यत इत्यर्थं। तथापि भेदाग्रहनिबन्धनेति त्वन्मतमर्यादा।

यादृच्छिकसवादस्थलोदाहरणान्तरपर श्लोक पठति—**विधूमेति**। **अप्रामाण्यं वेदस्य वाक्यार्थं प्रति स्यादिति**। अन्वितार्थं प्रति स्यादित्यर्थं।

इदं त्वदङ्गीकृतयुक्तिकलापविरोधादन्विताभिधान त्वन्मत एव विरुद्धम्। अस्मन्मते तु कथंचित् सभवति। तथापि प्रबलयुक्तयन्तरविरोधादनुपपन्नमिति दूषयति—**तदेवमिति**। **दृष्टबाधादिति**। दृष्टबाधोऽत्र दीर्घतरवाक्ये शब्दाननुसधानेऽप्यर्थानुसधानमात्रात् वाक्यार्थप्रतीतिदर्शनाद्विरोधः।

शक्तिकल्पनाविषये गौरवप्रदर्शनम्

कथं पुनः कल्पनागौरवम्? एतावती शक्तिर्भवतोऽन्विताभिधानमङ्गीकुर्वतः कल्पनीया पदानाम्-आकाङ्क्षितं योग्यं एकवाक्यभूतपदप्रतीतञ्च यदर्थान्तरं, तेनान्वितं स्वार्थमभिदधति पदानीति। न चैवमध्याहृतैः सवरणादिभिर्द्वारादेरनन्वयप्रसङ्गः। तत्रापि भवन्मते सन्नियतामित्यादिकस्य पदस्यैवैकवाक्यभूतस्याध्याहारात् तत्प्रतिपादितैः सवरणादिभिरन्वयसम्भवात्। एतावती च पदार्थानामपि कल्पनीयैवेति न शब्दशक्ति-कल्पनागौरवमस्माकमिति चेत्?

उच्यते—क्लृप्तमन्वितसामर्थ्यं पदार्थानां स्वभावतः।
एकवाक्यतया तत्र कल्प्यं नियममात्रकम्॥ ३१॥
अक्लृप्तमेव सामर्थ्यं पदानामन्वितेऽर्थवत्।
कल्प्यं स्वरूपक्लृप्तिश्च गुर्वी नियमकल्पनात्॥ ३२॥

पदानां तावदर्थस्वरूपे शक्तिकल्पनमुभयोरपि पक्षयोरविशिष्टम्। अभिहितान्वयपक्षे पदार्थानामन्वितप्रतिपादकत्वसामर्थ्यं क्लृप्तमेव। नियममात्रमेकवाक्यतया कल्पयितव्यम्। तच्च लघीयः। तव तु पदानान्त्वत्यन्ताक्लृप्तमेवान्वितप्रत्यायकत्वं कल्प्यम्। तच्च गरीयः। दृष्टानुगुण्यं च प्रागेव समर्थितम्।

यत्तु सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वानामविशेषेऽपि प्रमाणान्तरावगतानामर्थानां नियतान्वयनिमित्तत्वं न दृष्टं। शब्दावगतानाञ्च तत्कल्पने शक्तित्रयकल्पनमित्युक्तं, तत् सन्निधिमात्रस्याङ्गतानङ्गीकारात्परिहृतम्। स्वाभिधायकपदैकवाक्यभूतपदान्तराधीनो हि सन्निधिः पदार्थानां नियतैकान्वितबोधनेऽङ्गम्। न चासौ प्रमाणान्तरावगतेष्वस्तीति, न तत्र

ननु कथं शक्तिकल्पनागौरवम्। मतद्वयेऽपि शक्तिकल्पनासाम्यादिति प्राभाकर—आक्षिपति **कथं पुनरित्यादिना**। **भवतोऽन्विताभिधानमङ्गीकुर्वत** इति। यद्यप्यन्विताभिधानमस्मन्मताविरुद्धं, तथाप्यस्मन्मतदूषणाभिनिवेशादनभिमवमपि बलादङ्गीकुर्वतो भाट्टस्येति शेषः। ननु पदप्रतिपादितेनान्विताभिधाने द्वारमित्यादावेकतरपदप्रयोगे कथं त्वन्मतेऽन्विताभिधानमित्याशङ्क्य, तत्राप्यध्याहृतपदप्रतिपादितेनान्विताभिधानं घटत इति परिहरति—**न चैवमिति**।

भवन्मत इत्यनेन भाट्टमतेऽध्याहृतपदप्रतिपादितेनान्विताभिधानम्। गुरुमते तु बुद्धिसन्निहितेनेति सूचितम्।

परिहरति—**उच्यत इति। क्लृप्तमिति**। पदार्थानामेव परस्परान्वयार्हत्वात् तत्र सामर्थ्यं क्लृप्तमिति भावः। **नियमकल्पनादिति**। अक्लृप्तकल्पनात् क्लृप्तस्यैव नियमकल्पनं लघीय इत्यर्थः। **एकवाक्यतया** इति। एकवाक्यतायाः नियामकत्वमधस्तादुक्तम्। **अक्लृप्तमिति**। स्वरूपाभिधानसामर्थ्यमुभयवादिसम्प्रतिपन्नम्। अन्वितेत्वसम्प्रतिपन्नमित्यर्थः।

श्लोकौ व्याचष्टे—**पदानां तावदिति। पदार्थस्वरूपे शक्तिकल्पनमिति**। अन्विताभिधानेऽपि स्वरूपाभिधानस्यावर्जनीयत्वादित्यर्थः। पूर्वपक्षोत्थं दूषणमनूद्य परिहरति—**यत्त्विति**। तर्हि कीदृशः सन्निधिरपेक्षित स्तत्राह—**स्वाभिधायकेति**। स्वाभिधायकेन पदेन एकवाक्यभूतं यत् पदान्तरं तदधीनः। प्रयुक्तं वा यत् पदान्तरं, तदुपस्थापितः सन्निधिरङ्गमित्यर्थः। 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र रात्रिभोजनमेवानुपपत्तिशान्तये कल्प्यते। न तु रात्रौ

नियतैकवाक्यार्थावगतिः। यत एव चैकवाक्यभूतपदान्तराधीन एव सन्निधिः पदार्थानामन्वितबोधनेऽङ्गं, न सन्निधिमात्रम्। अत एवापरिपूर्णेषु विश्वजिदादिवाक्येष्वाकाङ्क्षितस्यार्थस्य शाब्दसन्निध्यर्थं शब्दस्यैव कल्पनाच्छ्रुतार्थापत्तेः शब्दगोचरत्वसिद्धिः। तथा चातिदिष्टेषु मन्त्रादिषु प्राकृतेऽग्न्यादिपदेऽर्थलोपान्निवृत्ते, निर्वापादिषु सूर्यादिपदाध्याहारादूहसिद्धिः। अन्यथाऽसौ न स्यादित्यास्तां तावत्।

यद्यपि पदानां, पदार्थानां चोभयेषामपि सामर्थ्यमपूर्वमेव कल्पयितव्यं, तथाऽपि पदार्थानामेव कल्पयितुं युक्तं, न पदानाम्। तथा हि यत्र तावदेकं पदम्, एकश्च पदार्थः, तत्रान्विताभिधानपक्षे पदस्य द्वे शक्ती कल्प्ये। अभिहितान्वयपक्षेऽपि पदस्यैका, पदार्थस्य चैकेति द्वे एवेति तुल्यम्। यत्राप्येकशब्दस्यानेकेऽर्थाः वाच्याः। यथाऽक्षशब्दस्य विदेवनादित्रयम्। तत्राप्यन्विताभिधायित्वे प्रत्यर्थं शब्दस्य शक्तिद्वयकल्पनात् षट् शक्तयः। अभिहितान्वयेऽपि शब्दस्य प्रत्यर्थमेकैकशक्तिकल्पनात्तिस्रः, पदार्थानाञ्च त्रयाणां तिस्र इति षडेवेति तुल्यमेव।

यत्र तु बहवः शब्दा एकस्यार्थस्य वाचकाः। यथा—पाणि-कर-हस्तशब्दाः, तत्रान्विताभिधानपक्षे प्रतिशब्दं शक्तिद्वयकल्पनात् षट् शक्तयः स्युः। अभिहितान्वयपक्षे तु त्रयाणां शब्दानामर्थस्य चैकैकशक्तिकल्पनाच्चतस्र इति लाघवम्।[1]

भुङ्क्ते इति वाक्यमिति प्राभाकराः। तत्रापि वाक्यमेव कल्प्यम्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्यत इति न्यायादिति भाट्टाः। तत्र यतः शब्दोपस्थापितस्यैवान्वयाङ्गत्वम्। अतः श्रुतार्थापत्तेः शब्दगोचरत्वमपि सुस्थमित्याह—**यत इति**। **शब्दस्यैव कल्पनादिति**। विश्वजिदधिकरणे स्वर्गकामपदमेवाधिकारिसमर्पकं कल्पितमित्यर्थः। अतएवास्मन्मते शब्दविकाररूप—ऊहोऽपि युक्त इत्याह—**तथा चेति**।

'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति प्रकृतावाम्नातो मन्त्रः। स सौर्ययागेऽप्यतिदिष्टः। तत्र मन्त्रप्रकाश्याग्न्यभावादग्निपदे निवृत्ते, सूर्यादिपदाध्याहारात् ऊहसिद्धिरुपपन्नेत्यर्थः। अन्यथा—अशब्दोपस्थितस्यान्वयार्हत्वे। प्रासङ्गिकं निगमयति—**आस्तामिति**।

इदानीं पक्षद्वयेऽप्येकार्थेष्वनेकार्थेषु च पदेषु शक्तिकल्पनासाम्येऽपि पर्यायपदप्रयोगेषु स्वमते शक्तिकल्पनावैषम्यं दर्शयितुमुपक्रमते—**यद्यपीत्यादिना**। सामर्थ्यं—शक्तिः। अपूर्वम्—अप्रत्यक्षम्। पर्यायेषु वैषम्यं पश्चात् दर्शयितुकामः प्रथममन्यत्र साम्यमाह—**तथा हीति**। **द्वे शक्ती इति**। अन्विते, अन्वये चेत्यर्थः। **विदेवनादित्रयमिति**। विदेवन—विभीतकेन्द्रियाणि—अक्षशब्दार्थः। **प्रत्यर्थमिति**। अक्षैर्दीव्यति अक्षमारोहति, अक्षैः पश्यतीत्यादिष्वर्थेष्वित्यर्थः।

इत्थमन्यत्र साम्यमभिधाय, पर्यायेषु वैषम्यमाह—**यत्र तु बहव इति**। **प्रतिशब्दं शक्तिद्वयकल्पनात् षट् शक्तयः स्युरिति**। 'पाणिना भुङ्क्ते, करेण प्रहरति, हस्तेनादत्ते' इत्यत्र त्रयाणां शब्दानामन्विते, अन्वये च शक्तिकल्पने षट् शक्तयः स्युरित्यर्थः। **चतस्र इति**

टिप्पणी

1 अत्रेदं बोध्यम्—ग्रन्थकृताऽन्विताभिधानवादे, अभिहितान्वयवादे च शक्तिकल्पनामधिकृत्य गौरव—लाघवविवेचनावसरे समानार्थकपदत्रयस्थलेऽन्वितार्थाभिधानवदिमते षट्शक्तयः कल्प्याः, अभिहितान्वयवादे शक्तिचतुष्टयमित्युक्तम्। वस्तुतस्तु मतद्वयेऽपि उक्तस्थले शक्तिद्वयमेव कल्प्यते। तृणारणिमणिष्विव वह्नौ शक्तेः इति।

एवं चतुःपञ्चषडादिषु शक्त्युपचयो दर्शयितव्यः। चतुर्षु शक्तित्रयाधिक्यं, पञ्चसु चतुष्काधिक्यं, षट्सु पञ्चकाधिक्यमित्यूहनीयम्। शक्तिकल्पनातुल्यत्वेऽपि चानन्तर्यात्पदार्थानामेव वाक्यार्थनिमित्तत्वं युक्तं, न पदानामित्युक्तम्। तस्मादभिहितान्वय एव ज्यायान्।

अभिहितान्वयवादे सूत्र-भाष्यानुगुण्यम्

तथा च सूत्रकारः 'अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' मी. द १ १.२५ इति व्यक्तमेव पदार्थनिमित्तत्वं वाक्यार्थस्य दर्शयति। भाष्यकारोऽपि हि 'पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि। अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति' शा भा पृ ९६ इत्याह।

शालिकनाथकृतव्याख्यानस्यानुवादः

'यत्वस्य व्याख्यानं क्रियते 'व्यतिषक्ताभिधायि पदम्। न व्यतिषङ्गाभिधायि। व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य' बृ टी पृ ३८६ इति। तस्य तावदयमर्थः—'यथैवाकृत्या शब्देनाभिधीयमानया सह प्रतीयमाना व्यक्तिः शब्दजप्रतीतिगोचराऽप्याकृतिगम्ये-

---

लाघवमिति। शब्दत्रैविध्यादेकस्मिन्नेवार्थे शक्तित्रैविध्यम्। अर्थस्य चैकत्वात् तस्य नानार्थव्यतिषङ्गेऽप्येकैव शक्तिरिति लाघवमित्यर्थ।

एवमेकार्थवाचकेषु चतु.पञ्चादिपर्यायेष्वय न्यायो द्रष्टव्य इत्याह—**एवं चतुरिति। चतुर्षु शक्तित्रयाधिक्यमिति।** अन्विताभिधानपक्षे शब्दचातुर्विध्यात् प्रत्येक शक्तिद्वयकल्पनाच्चाष्टौ शक्तय। अभिहितान्वयपक्षे तु शब्दचातुर्विध्याच्चतस्र.। अर्थैक्यादेकेति पञ्च—शक्तय इति शक्तित्रयाधिक्यम्। कथचित् साम्याङ्गीकारेऽपि पू प्रतिपादितदूषणमधिकमित्याह—**शक्तिकल्पनेति**। निगमयति—**तस्मादिति**।

स्वमते सूत्रभाष्यानुगुण्यमप्याह—**तथा चेति**। अर्थस्य—वाक्यार्थस्य। तन्निमित्तत्वात्—पदार्थनिमित्तत्वात्।

सप्रति भाष्यव्याख्यानपरा गुरुटीकामनुवदति दूषयितुम्—**यत्त्वस्येति**। व्यतिषक्ताभिधायी—अन्विताभिधायी। टीकाया—पञ्चिकाया दृष्टान्तपूर्वक प्रपञ्चिता। तामाह—**तस्य तावदिति**। यथैवाकृतेरित्यस्य तथैवान्विताभिधायिनेत्यनेन प्रतिमबन्धिनान्वय। शब्दजन्यप्रतीतिगोचरापि—आकृतिवच्छब्दप्रतिपाद्यापीत्यर्थ। आकृतिगम्यत्व कुत.? तत्राह—**आकृतिप्रत्यय इति**। ननु जातिरेव शब्दवाच्या स्यात्। व्यक्तिस्तु पश्चाज्जात्या प्रतीयताम्।

---

१. मूलस्य स्पष्टप्रतिपत्तये टीका—पञ्चिके अधस्तादुद्ध्रियते—'तस्मात् व्यतिषक्तार्थाभिधान व्यतिषक्तेनाऽवगतेर्व्यतिषगस्य। तस्मात् व्यतिषक्ताभिधानमेवेद पद। व्यतिषक्तो हि व्यतिषगमप्रतिपद्यमानेन न शक्यते प्रतिपत्तुम्। यथाव्यक्तिमाकृतिरिति, बृहती। 'व्यतिक्ततोव्यतिषगावगतेर्नव्यतिषगाभिधान पदम्' ऋवि. प. पृ. ३८६ इति।

त्युच्यते। तत्र आकृतिप्रत्ययो हि व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमिति। न हि तत्राकृतिमात्रं शब्देनावगम्यते, तथा व्यक्तिरपीति युक्तम्। केवलाया जातेः प्रत्येतुमशक्यत्वात्। स्वभावः खल्वसावाकृतेर्यदसौ नान्तरेण व्यक्तिं प्रतीतिमारोढुं क्षमते। रूपं हि सा-व्यक्तेः। न च रूपिशून्या रूपे बुद्धिरस्ति। यदि स्यात्, रूपितैव न स्यात्। तस्मात्सह व्यक्त्यैव जातिः प्रतीयते।

अथ चाकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमित्युच्यते। तत्कस्य हेतोः[१] शब्दो हि स्वशक्त्या जातिमेवाभिधत्ते। तस्यास्तु व्यक्तिमन्तरेण प्रत्याययितुमशक्यत्वात्-व्यक्तिमपि प्रत्याययति। तेन स्वाभाविकं शब्दस्याकृतिप्रत्यायकत्वम्। तन्निमित्तं तु व्यक्तिप्रत्यायकत्वमिति, आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमित्युच्यते। न तु शब्देन प्रथममवगताऽऽकृतिः पश्चाद्व्यक्तिमवबोधयतीति।

तथाऽन्विताभिधायिना शब्देनान्वयमन्तरेणान्वितस्य बोधयितुमशक्यत्वा-दन्वयोऽवबोध्यमानः पदार्थनिमित्तक इत्युच्यते। भाष्ये च पदार्थशब्देनान्वित इत्युच्यते। वाक्यार्थशब्देनान्वयः। पदार्थो वाक्यार्थमवबोधयन्ति इति। अन्विता अन्वयमव बोधयन्तीत्यर्थः। अन्वितप्रतिपादकत्वनिमित्तमन्वयप्रतिपादकत्वमिति यावत्[१] इति।

तथा पदार्थ एव पदप्रतिपाद्य । वाक्यार्थस्तु पदार्थगम्य स्यादित्यत्राह–नहीति। तत्र–तयोर्मध्ये। कुतो न युक्तमित्याशङ्क्य, किं शब्दप्रतीता आकृतिर्व्यक्तौ प्रमाणम्, अप्रतीता वेति विकल्प्य, द्वितीयविकल्पस्तावदसंभवपराहत इति मत्वा, प्रथमविकल्पे दोषमाह–केवलाया इति। प्रत्येतु–शब्देन प्रतिपादयितुम्। कुतोऽशक्यत्व तत्राह–स्वभाव इति। स्वभावमेवोपपादयति–रूपं हीति। न हि निराश्रया शुक्लप्रतीति दृष्टेति भाव । ततश्च जातिव्यक्त्यो निमित्त–नैमित्तिकभाव–प्रत्याय्य–प्रत्यायकभाव औपचारिक इत्याह–तस्मादिति।

उक्तमेवार्थं पुन प्रश्नोत्तरमुखेन प्रथयति–तत् कस्य हेतोरिति। अभिधत्ते–अभिधा-व्यापारेण प्रतिपादयति प्रत्याययति बोधयति। अय भाव –उभयो शाब्दत्वे सत्यपि जातिरेवा-भिधेया, व्यक्तिस्त्वाक्षेपगम्या। 'अनन्यलभ्य शब्दार्थ' इति न्यायात् न तत्र शब्दव्यापार इति। दृष्टान्तसाम्यं दार्ष्टान्तिके दर्शयति। तथाऽन्विताभिधायिनेति। अत्रेत्थ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-भावोऽवगन्तव्य –जातिवाचिन शब्दा. जातिं, व्यक्तिं च युगपदभिदधते। अत उभयोरपि शाब्दत्वम्। शाब्दत्वे सत्यपि जातेरेवाभिधेयत्व, व्यक्तेस्तु आक्षेपगम्यत्वम्। अथापि यथा जातिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमिति व्यवह्रियते, एव सर्वेषा शब्दानामन्विते व्युत्पत्ते· युगपदन्वितान्वययोः शाब्दत्वम्। शाब्दत्वे सत्यप्यन्वितस्याभिधेयत्वम्, अन्वयस्याक्षेपगम्यत्वम्।

अथाप्यन्वितपदार्थप्रत्ययोऽन्वये निमित्तमिति भाष्यमपि स्वोक्तार्थपरमित्याह–भाष्ये चेति। अभिहितान्वयस्य युक्तियुक्तत्वोपपादनेनान्विताभिधानस्य तदभावादेव व्याख्यानयुक्तमिति–

तन्निरासः

'सेयं क्लिष्टेन मार्गेण ग्रन्थव्याख्या न शोभते।
पदार्थानां हि वाक्यार्थे स्पष्टोक्ताऽत्र निमित्तता ॥ ३३ ॥
यद्यन्विताभिधायित्वं पदानां युक्तिभिर्दृढम्।
क्लिष्टेनापि प्रकारेण ग्रन्थव्याख्या ततो भवेत् ॥ ३४ ॥
पदैरभिहिताः स्वार्था वाक्यार्थस्यावबोधकाः।
प्रसाधिता यदा युक्त्या तदा नैषोपपद्यते ॥ ३५ ॥
अन्वितप्रतिपत्तेश्च निमित्त पूर्वपक्षिणा।
आक्षिप्त तेन तन्मूलं भाष्येणानेन कथ्यते ॥ ३६ ॥

दूषयति—**सेयमिति**। दृष्टा—प्रत्यक्षानुगुणा। इद व्याख्यान पूर्वापरविरुद्ध चेत्याह—**अन्वितेति**। अतोऽन्वितप्रतिपत्ते पदार्था मूलमिति प्रतिपादनपरमिद भाष्यमुपपन्नमित्यर्थ।

टिप्पणी

१ 'शास्त्र शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानमि'ति भाष्येण शास्त्रलक्षणमभ्यधायि। अत्रासन्निकष्टेत्यनेन प्रमाकरणत्व विवक्षितम्। शब्दप्रमालक्षणे शाब्दत्व, अनुमानलक्षणेऽनुमितित्व निविष्टमिति पर विशेष.। तथा च येन रूपेण वाक्यबोध्यता, तेन रूपेण पूर्वप्रभितत्व, तद्विपरीतरूपेण प्रभितत्वञ्च जिहासित। एवञ्च मानान्तरेणाप्रमितमबाधितञ्च यत्, तद्विषयवाक्यत्व शास्त्रत्वमिति पर्यवस्यति। अत्रेदमवधेय-अभिहितान्वयवादस्य भाष्यवार्तिकादिसम्मतत्वेन मण्डनभिश्र-वाचस्पतिभिश्रादिभिस्समर्थितत्वेन चोपादेयता। लक्षणे असन्निकृष्टेऽर्थे ज्ञानमितिभाष्ये ज्ञानपद ज्ञानहेतुपरम्। सप्तम्यन्तयोर्वैय्यधिकरण्य बोध्य, न तु सामानाधिरण्य। असन्निकृष्टे वाक्यार्थे ज्ञापक यत् शब्दज्ञानजन्यमर्थज्ञानाम्, तत् शब्दप्रमाणमित्यर्थ। प्रत्ययान्तपदार्थज्ञान शब्दजन्य वाक्यार्थज्ञानेकारणमित्यभिहितान्वयवादोऽभियुक्तैर्विविच्योपवर्णित।

श्लोकवार्तिकस्य व्याख्याता सुचरितभिश्रस्तु शास्त्रलक्षणपर भाष्य व्याचष्टेस्म।

'यदेव शाब्दशक्तिविमर्शोत्थ विज्ञानमसन्निकृष्ठार्थगोचर तच्छास्त्रम्। अतएव पदार्थज्ञानमात्र शाब्द। न तदसन्निकृष्टार्थगोचरम्' का पृ १०१-१०२ इति।

तथा हि—शब्दज्ञानप्रमाण बोध्यम्, नत्वर्थज्ञान शब्दज्ञानजन्य शब्दप्रमाणमिति। तन्न सम्यक्। शब्दज्ञान वाक्यार्थधीजनकमित्यन्विताभिधानवादस्य तद्भूताधिकरणीयभाष्ये तद्दूषितत्वात्, तत्रान्विताभिधानवादपरतया भाष्यव्याख्यानस्यानौचित्यात्। अतएव वाक्याधिकरणभाष्ये-'नन्वर्थापत्तिरस्ति यत् पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवगच्छाय। न च शक्तिमन्तरेणावकल्पत इत्याशक्य-तन्न। अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्। भवेदर्थापत्ति यद्यसत्यामपि शक्तौ नान्यन्निमित्तमवगम्येत, अवगम्यते तु निमित्त। किम्? पदार्था' शा भा पृ ९६ 'इत्यादिनाभिहितान्वयवादस्य समर्थितत्वात्। तस्मात् पदार्थप्रत्ययत एव वाक्यार्थः, नाऽस्य पदसमुदायेन सबन्ध. इति शब्दमण्यादौ गगेशोपाध्यायैरुक्तम्। एतत्सर्वं ग्रन्थकृतामूल एव सम्यगुपर्वणितमिति विज्ञातव्य विबुधैरिति। ग्रन्थकृता वैदिकावैदिकभेदेन सर्वसग्राहकलक्षणपरतयाव्या भाष्य व्याख्यात। तत् भूमिकातोऽवगन्तव्यमिति।

अभ्युपेत्यान्विते मूलं यदि स्यात्पूर्वपक्षिणा ।
आक्षिप्तमन्वये मूलं समाधीयेत तत्ततः ॥ ३७ ॥
न त्वेतदस्ति तेनेदं व्याख्यानं नोपपद्यते ।
यत्तु व्यक्तिवदित्युक्तं तदयुक्तं न शब्दतः ॥ ३८ ॥
व्यक्तिप्रतीतिस्माक जातिरेव तु शब्दतः ।
प्रथमावगता पश्चाद्व्यक्तिं यां काञ्चिदाक्षिपेत् ॥ ३९ ॥

'जात्यभिधायी हि शब्दः तामेव बोधयति, न व्यक्तिम् । तत्रासमर्थत्वात् । असमर्थाच्च कार्योत्पत्तावतिप्रसङ्गात् । जात्यवगतेरप्यसमर्थादेवोत्पत्तिसंभवात् ।

अथ व्यक्तावपि शब्दस्य सामर्थ्यमस्तीत्युच्यते ? तर्हि साऽप्यभिधेया स्यात् । यदि तु यत्र स्वाभाविकी शक्तिः, तदभिधेयम् । जातिश्च तथा । तदभिधायकत्वनिमित्ता- च व्यक्तौ शक्तिरस्ति । ततो नासावभिधेयेत्युच्यते । तदयुक्त प्रमाणाभावात् । यदि तस्यार्थद्वयेऽपि शक्तिद्वयं शब्दस्य कल्पितं । ततः केन प्रमाणेनायमवान्तरविभागोऽव- गम्यते स्वाभाविक्याकृतौ शक्तिः, व्यक्तौ तु तन्निबन्धनेति ।

अत्र भवता अन्वयमूलपरतया भाष्य व्याख्यातम् । तदनुपपन्नम् । अन्वयमूलस्यानाक्षिप्तत्वादित्याह–**अभ्युपेत्येति** । दृष्टान्त विघटयन् प्रथम तावत् शाब्दत्व व्यक्तेर्विघटयति–**यत्त्विति** । असमर्थत्वात्–अशक्तत्वात् । **अतिप्रसङ्गादिति** । वृक्षशब्दात् प्लक्षप्रतीति स्यादित्यर्थं । ननु नातिप्रसङ्ग । व्यक्तावपि शब्दस्य शक्ति स्यादित्याशङ्क्य, तदानी जातिवत् व्यक्तेरप्यभिधेयत्व स्यात । तच्च भवतोऽनिष्टमित्याह–**अथेति** ।

ननु न जातिवत् व्यक्तिरभिधेया । तत्र स्वाभाविकशक्त्यभावात् । तथापि जात्यभिधायकस्य शब्दस्य व्यक्तिप्रतीतिमन्तरेण तदभिधानासभवात् तदभिधायकत्वसिद्ध्यर्थमन्यैव शक्ति कल्प्यते । सा च नाभिधाशक्ति । तथाऽपि केवलमाक्षेपात् प्रतीयते । अतो नाभिधेयत्व, केवल शाब्दत्वमेवेति शङ्कते–**यदि त्विति** । दूषयति–**तदयुक्तमिति** । **प्रमाणाभावादिति** । जातिमात्रमभिधेय, व्यक्तिस्तु नाभिधेयेत्यत्र, प्रमाण नास्तीत्यर्थं । प्रमाणाभावमेवोपपादयति–

२ ३९ ऊनचत्वारिंशश्लोके ग्रन्थकृता घटादिशब्दाना घटत्वादिजातिरेव शक्या, जाति प्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य हेतुरिति प्रतिपादितम् । तथा च घटत्वादिमात्रविषयकानुभवो घटादिपदधीजन्य । इदञ्च वाक्याधिकरणभट्टवर्तिकोक्तेपक्षत्रये प्रथमपक्षावलम्बनेन । तथा च वार्तिकम्—

'भावनैव हि वाक्यार्थस्सर्वत्राऽऽख्यातवत्तया ।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता' ॥२–१-१४॥
'अन्वय–व्यतिरेकाभ्या प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते ।
कैश्चित्, अन्यैस्तु धात्वर्थस्तत्सामीप्योपकारत ' ॥
'अपरैस्समुदायार्थस्तत एव हि गम्यते ।
पाकादौ यत्र दृष्टाऽसौ भवत्यादौ तथैव च ॥' श्लो वा पृ ९१४-१५ इति

अत्र सामीप्येनोपकारत इति ब्रह्मानन्देनोद्धत पाठ । इन्द्रियकामाधिकरण (२–२–९)- शास्त्रदीपिकाया विभक्त्यभिहित कारकविशिष्ट दधि, दधिविशिष्टे कारक वा विधीयते पृ १५३ इत्युक्तम् अत्र करणत्व कर्मत्वादेरूपलक्षणमिति बोध्यम् ।

अथ न व्यक्तौ शब्दस्य शक्तिः । किन्तु जातावेव । सा तु शब्देनैव प्रतीयमाना वस्तुस्वभावाद्व्यक्त्या सह प्रतीयत इत्युच्यते । तन्न । व्यक्तिप्रतीतेः कारणाभावात् । अप्रतीयमानया च तया सह जातेः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । कथं व्यक्तिप्रतीतेः कारणं नास्तीत्युच्यते ? शब्दस्याशक्तत्वेनाकारणत्वात् । जातिप्रतीतेश्च ततः पूर्वमनिष्पन्नत्वेन तत्कारणत्वायोगात् । तेन पूर्वावगतिर्जातेरङ्गीकर्तव्या । नन्वसौ न केवला प्रत्येतु शक्यते । एवन्तर्ह्यस्या अप्रतीतिः प्रसज्येत । व्यक्तिस्तावत्प्रत्यायकाभावान्न प्रतीयते । तस्यां चाप्रतीयमानायां न तया सह जातिः प्रत्येतु शक्यते । केवला च न प्रतीयत-इत्यप्रतीतिरेव जातेः स्यादिति । तस्माज्जातिरेव शब्दात्प्रतीयत इत्यङ्गीकर्तव्यम् ।

अन्विताभिधानवादिनोक्तस्य दूषणस्य परिहारः

रूपिशून्या च रूपेषु बुद्धिरस्त्येव तद्यथा ।
हिमवर्तिनि हेमन्ते शैत्यसंवित्त्वगिन्द्रियात् ॥ ४० ॥
तथा गन्धवति द्रव्ये नासाग्रमधिरोहति ।
न द्रव्ये जायते संविद्गन्ध एव तु जायते ॥ ४१ ॥
तस्माज्जात्यभिधायित्वाच्छब्दस्तामेव बोधयेत् ।
सा तु शब्देन विज्ञाता पश्चाद्व्यक्ति प्रबोधयेत् ॥ ४२ ॥

यदि हीति । शाब्दप्रतीतिगोचरत्वाविशेषात् जातेरेवाभिधेयत्व, व्यक्तेस्तु आक्षेपगम्यत्वमित्येतदप्रमाणकमित्यर्थ ।

ननु जातावेव शब्दस्य शक्ति । व्यक्तिस्तु जातिस्वाभाव्यात् सह प्रतीयतामित्यत्राह-**अथ न व्यक्ताविति** । दूषयति-**तन्नेति** । यदि व्यक्तौ शक्तिर्नास्ति, तर्हि तत्प्रतीते कारण नास्तीत्यर्थ । ननु जातिप्रतीति कारण स्यादित्यत्राह-**अप्रतीयमानयेति** । व्यक्तिप्रतीत्यभावे-जातेरेव प्रत्येतुमशक्यतया, सापि न कारणमित्यर्थ ।

ननु व्यक्तिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या यत्किञ्चित् कारण कल्प्यम् । ततश्च कथ कारणाभाव इत्याक्षिपति-**कथञ्च व्यक्तिप्रतीतेरिति** । तत्र कारण भवत् शब्दो वा, जातिप्रतीतिर्वेति-विकल्प्य, आद्य प्रत्याह-**शब्दस्येति** । जातावेव शब्दशक्ति । न व्यक्तौ गौरवादिति भाव । द्वितीय प्रत्याह-**जातिप्रतीतेश्चेति** । तत पूर्व-व्यक्तिप्रतीते पूर्वम् । नहि निराश्रया जाति प्रतीयत इत्यर्थ । तत किमित्याशङ्क्य, तस्मात् त्वया जाते प्रथम प्रतीतिरङ्गीकार्या । ततश्च-सह प्रतीतिस्त्वदभिमता न सिध्यतीत्याह-**तेनेति** ।

ननु न पूर्वावगतिसभव । केवलाया प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तत सह प्रतीतिरेव स्यादित्याक्षिपति-**नन्वसाविति** । एव तर्हि त्वन्मते जाते प्रतीतिरेव न स्यादिति दूषयति-**एवं तर्हीति** । अप्रतीतिमेवोपपादयति-**व्यक्तिस्तावदिति** । दूषणमुपसहरति-**तस्मादिति** । यतो जातिव्यक्त्यो शाब्दत्व, सह प्रतीति, प्रत्याय्यप्रत्यायकभावश्च न सभवति । तस्माज्जातिरेव शब्दात् प्रतीयते । व्यक्तिस्तु पश्चादाक्षेपत प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यमित्यर्थ ।

पूर्वोक्तदूषणमुद्धरति—**रूपि शून्या चेति** । प्रबोधयेत्-आक्षिपेत् । शैत्यादिवदित्यर्थः । इदानी जातेरेवाभिधेयत्व, व्यक्तेस्तु केवल शाब्दत्वमङ्गीकृत्यापि दार्ष्टान्तिके तद्वैषम्यमाह—

भवतु वा जातिमात्राभिधानशक्तेनापि शब्देनापर्यवसानादेवावगम्यमाना व्यक्तिर्न पृथक् शब्दशक्तिं प्रकल्पयति। न त्विह तथा, पृथक् शक्तिमन्तरेणान्वयप्रतीतिसंभवः। जातिर्हि व्यक्तेरर्थान्तररूपा युक्तं यत् तस्यामभिधीयमानायामपि न व्यक्तिरभिधामनुप्रविशतीति। न हि व्यक्तिमत्त्वैव जाते रूपं, येनाभिधेयानुप्रवेशाद् व्यक्तेरप्यभिधेयत्वं स्यात्। अन्वितस्य चान्वयवत्त्वैव रूपमिति, तस्मिन्नभिधीयमानेऽन्वयस्याप्यभिधानानुप्रवेशः स्यादेव। ततस्तत्रापि शक्तिः कल्पनीया।

अथान्वितशब्देन पदार्थानां स्वरूपमुपलक्ष्यते। तच्चानभिधायान्वयमभिधातुं-शक्यत इत्युच्यते, न तर्हि शब्देनान्वयप्रतीतिसिद्धिः। न हि जातिवद् व्यक्तिमन्वयमन्तरेण पदार्थस्वरूपमनिरूप्यं, येन तदपर्यवसानाच्छब्देन प्रत्याय्येत।

ननु यथा जातिर्न क्वचिदपि व्यक्तिविकलाऽवगता, तथा पदार्था अपि न व्यतिषङ्गविकलाः क्वचिदप्युपलभ्यन्ते। 'अन्ततोऽस्त्यर्थेनापि सर्वत्र सर्वपदार्थानामन्वितत्वम्। तस्याप्यपर्यवसानादेव सिद्धेर्नाभिधेयत्वमिति। सत्यम्। अन्वयमात्रमपर्यवसानाद्गम्यते। तद्विशेषस्तु नान्तरेणाभिधानं शाब्दीं प्रतीतिमारोहति। तस्मादन्विताभिधायित्वे शब्दस्य शक्तिकल्पनागौरवात्, स्वरूपमात्रमभिधेयम्।[२]

भवतु वेति। अर्थान्तररूपा–विलक्षणस्वभावा। अत्यन्तभेदवादिनस्तव मते तु नितरा विलक्षणस्वभावा। अतोऽपर्यवसानात् शक्तिमन्तरेणापि सा प्रतीत्यर्हेति वक्तु युज्यत इत्यर्थः। तदेवोपपादयति—**न हीति**। यथाऽन्वयवत्त्वैवान्वितत्वमित्यन्वितानुप्रविष्टोऽन्वय। नैव जातिशरीरानुप्रविष्टा व्यक्ति। अतो जातेरभिधानेऽपि व्यक्तेरनभिधान युज्यते। नैवमन्वयाभिधानमन्तरेणान्विताभिधान युज्यत इत्यर्थः। **तत्रापि शक्तिः कल्पनीयेति**। अन्यथा तत्प्रतीतिरेव न स्यादित्यर्थः।

ननु भाष्येऽन्विताभिधायी शब्द इत्यादिव्यवहारेष्वन्वितशब्देन पदार्थस्वरूपमुपलक्ष्य, तत्रैव शब्दस्य शक्तिः कल्प्यते। अतो न गौरवमित्याशङ्क्य, तर्हि अन्वयप्रतीतिस्त्वन्मते निर्मूला स्यादित्याह—**अथान्वितेति**। अन्वयमनभिधायापि पदार्थस्वरूपमभिधातु शक्यत इत्यन्वयः।

ननु न निर्मूला। अपर्यवसानाल्लभ्यत इत्याशङ्क्य दूषयति—**नहीति**। पदार्थस्वरूपस्य पृथक् प्रतीत्यर्हतया नापर्यवसानलभ्योऽन्वय इत्यर्थः। अन्वयस्यापर्यवसानलभ्यत्व दृष्टान्तावष्टम्भेन शङ्कते—**ननु यथा जातिरिति। अन्ततोऽस्त्यर्थेनापीति**। अस्ति-भवति-विद्यतीनां सर्वत्रान्वययोग्यत्वादित्यर्थः। **नाभिधेयत्वमिति**। अतो न शक्तिकल्पनागौरवमित्यर्थः।

परिहरति—**सत्यमिति**। नहि येन केनचिदन्विताभिधान त्वदभिमतम्। किं तु शब्दसंनिहितेन वा बुद्धिसंनिहितेन वा। तत्तु शक्तिमन्तरेण न सिध्यतीत्यर्थः। महाप्रकृत निगमयति—**तस्मादिति**।

---

१ 'अस्तिभवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽस्ति' का. वार्तिकमत्रानुसन्धेय।

२. न्यायरत्नमालाया घटत्वादिकमेव घटादिपदशक्यम्। नत्वन्वयाशस्य तत्र निवेश इत्युक्त-ग्रन्थकृता। तत् वाक्याधिकरणे वार्तिककृतोक्तपक्षत्रये आद्यपक्षावलम्बनेनेति ध्येयम्।

भाष्यस्य स्वमते आनुगुण्यकथनम्

कथं तर्हि भाष्यकारेण 'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयाविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह' शा भा पृ ९९ इति प्रत्ययस्यान्विताभिधायित्वमुच्यते ? भवन्मते वा कथं सर्वशब्दानामन्विताभिधायित्वे सति विशेषेण तत् प्रत्ययस्य कथ्यते। तेन ग्रन्थानुगुण्याच्छब्दान्तराणां स्वरूपमात्राभिधायित्वम्। प्रत्ययस्य त्वन्विताभिधायित्वमिति-व्यवस्थाप्यम्।

प्रकारान्तरेण भाष्यार्थकथनम्

यद्वा अनेनाप्यन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य नोच्यते। किन्तर्हि ? प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमावगतप्रकृत्यर्थानुरक्त एवावगम्यत इति। तत्रान्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः, प्रत्ययस्य च स्वे स्वेऽर्थे, अनुरागांशे च प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैव पदान्तरसमभिव्याहारस्येव पदार्थान्तरानुरागनिमित्तत्वं विविच्यते। यथा ग्रहण-स्मरणात्मनि प्रत्यभिज्ञाने ग्रहणांशस्येन्द्रियनिमित्तत्वं, स्मरणांशस्य च संस्कारनिमित्तत्वम्। यथा च वस्त्वन्तराभावविशिष्टे वस्त्वन्तरे गृह्यमाणे विशेष्यस्य भावांशस्य-प्रत्यक्षादिविषयत्व, विशेषणस्य चाभावांशस्याभावविषयत्वं विविच्यते। तथाऽत्राप्यनुरागांशस्य प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारादेव प्रतीतिसिद्धेर्न प्रत्ययस्य तदभिधायकत्वम्। स तु स्वार्थमेवाभिधत्ते।

आह च—'प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत्।
भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तदुच्यते ॥

एवमपि भाष्यानुगुण्य नास्तीत्याक्षिपति—**कथं तर्हीति**। 'विशेषक –द्वितीयार्थस्य–कर्मत्वस्य विशेषक। विशेपकत्व च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वितत्वे सभवतीत्यर्थ।

भाष्यमप्यस्मत्पक्ष एवानुगुणम्। न तु त्वत्पक्ष इति परिहरति—**भवदिति**। प्रकृति-प्रत्यययो. विशिष्यान्विताभिधानमितरेषा तन्निषेधपरमित्यर्थ.। अत पूर्वभाष्यानुगुण्यादिद भाष्यमेव व्याख्येयमित्याह –**तेनेति**।

प्रकारान्तरेण भाष्य व्याचष्टे–**यद्वेति**। प्रकृत्यर्थानुरक्त –प्रकृत्यर्थसबद्ध। **तत्रान्वयेति**। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययाभ्या स्वस्वार्थाविभागेन प्रथममभिधीयते। तथापि पश्चादावापोद्वापाभ्या स्वस्वाशे शक्तिग्रहात्, तयोर्वैशिष्टच प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारगम्यमवशिष्यत इत्यर्थ। अनुरागाशे–वैशिष्टचाशे। प्रथममविभागेन प्रतिपन्नस्य, पश्चात् कारणविवेचने दृष्टान्तमाह—**यथेति**। ग्रहणाशस्येदमशस्य, स्मरणाशस्य तदशस्य। विशेष्याशस्य-'घटशून्य भूतलमि'त्यत्र भूतलाशस्य। विशेषणाशस्य–शून्याशस्य। उक्तार्थानुगुणतया आचार्यश्लोकौ पठति–**आह चेति**।

टिप्पणी

विशेषक —व्यावर्तक। अत्र इतिशब्द उपलक्षणविधया व्यावर्तकत्वलाभार्थं। तथा च प्रातिपदिकार्थोपलक्षितो योऽन्वय, तद्विशिष्टवाचिका सा इत्यर्थं। अतएव यास्केन प्रकृति–प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इत्यवोचि। घटत्व-कर्मत्वाशयोरनुवादादन्वयमात्रे पर्यवसित सहवाचकत्वमितिबोध्य।

पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः।
पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥' इति।

मत्वर्थीयप्रत्ययानामन्विताथप्रतिपादकत्वम्

मत्वर्थीयास्तु विशिष्टमेवाभिदधति। न हि तेषां वाच्यान्तरं निरूप्यते। 'हिरण्यमालिन ऋत्विजः' आ श्रौ सू १८-२-११ इत्यत्र विशेषणभूता हिरण्यमाला तावत् प्रकृत्यैवाभिहिता, ऋत्विजोऽपि हि विशेष्याः स्वपदेनैव। मत्वर्थीयः किमभिदध्यादन्य द्विशिष्टात्। तदसौ विशिष्टाभिधाय्येव। अन्येषामपि तु येषां युगपदनेकार्थाभिधायित्वं-विभक्तेरिव लिङ्ग-संख्या-कारकाणां, तेषामप्यन्विताभिधायित्वम्। एतच्च सर्वमङ्गनिर्णये एव वक्ष्याम इति।

स्वसिद्धान्तस्योपन्यासः

इतरेषान्तु शब्दानां स्वार्थरूपमेवाभिधेयम्, अन्वितरूपस्तु वाक्यार्थः पदार्थगम्य इति। अत एव वाक्यार्थो लाक्षणिक इति मीमांसकाः। अभिहितार्थसम्बन्धादभिगम्यमानत्वात्। नन्वविनाभावनिमित्ता लक्षणा। न च पदार्था वाक्यार्थविशेषेणाविनाभूता इति, स कथं लक्ष्यते इत्युच्यते? नावश्यमविनाभावनिमित्तैव लक्षणा। 'एकवाक्यताऽपि

यदिति। वैयाकरणानुशासनमिति शेष। प्राधान्येन—प्रत्ययार्थप्रधान्येन। तदेव विवृणोति—**पाकमिति। नैकस्य कस्यचिदिति।** समभिव्याहारव्यतिरेकेणान्यस्य—प्रकृते प्रत्ययस्य वा—न वाच्य इत्यर्थ।

मत्वर्थीयप्रत्ययाना तु अन्वित एवार्थेऽनुशासनादन्विताभिधायित्व युक्तमित्याह—**मत्वर्थीयास्त्विति।** विशिष्टाभिधायित्वमेवोपपादयति—**नहीत्यादिना।** दण्डीत्यत्र प्रकृत्या दण्डमात्रमभिधीयते। इनिप्रत्ययेन तदन्वितमेव विशेष्यमित्यर्थ।

विभक्तेरिव लिङ्ग-संख्या-कारकाणामिति। [2]'पशुना यजेते'त्यत्र तृतीयाविभक्ते

---

१ एकवाक्यताऽपि—लक्षणा साधारण्येन प्रवृत्ताऽप्येकवाक्यतया नियम्यत इति दर्शनः बलादगीक्रियते। योऽप्यन्विताभिधानमिच्छति, तेनाऽपि सामान्यत प्रवृत्तालक्षणा पदान्तरैकवाक्यत्वेन नियम्यते इत्येतदगोकृतमेव। तत् सर्वत्र पदसमभिव्याहारादेव सर्वत्रास्तु।

किञ्चान्वितभेदत्वात् वाक्यैकत्वमुच्येत, तर्हि 'यजेत स्वर्ग फल हवि पशुरानिर्देवता' इत्यत्राप्येकवाक्यता स्यात् 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत, सभिधोयजतीत्यत्राप्येकवाक्यता स्यात्, इष्टमेवेति चेन्न। तत्र प्रकरणानुमेयमेकवाक्य, न प्रत्यक्षम्। अन्यथा वाक्यविनियोगापत्ते।

किञ्च समासे परस्परान्वयपूवक पदार्थान्विय तेनान्वितयोरेवाऽन्वय। न चा सावभिधानतस्सिद्धयनि। अतिशोभनोराजपुरुष इत्यादौ।

अन्विताभिधानवादेयोगाद्रूढिर्बलीयसी न्यायो रथकाराधिकरणसिद्ध वरीवर्ति। अन्विताभिधानवादेबलाबल विपरीतयापद्येत।

अत्रत्योविशेषश्शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादेविजिज्ञासुभिर्द्रष्टव्य.—इति। नायकरत्नकृता च केचन विषया वर्णिता इति ध्येय।

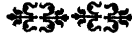
२ 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीम पशुमालभेते' ए ब्रा ६-३ तै स ६-३-१० यस्यैवार्थतोऽनुवाद इति बोध्यम्।

तत्र निमित्तम्। अत एवासत्यप्यविनाभावे 'व्रीहीनवहन्ती'त्यत्र दर्शपूर्णमासैकवाक्यतया-तत्साधनत्वलक्षणोपपत्तिः। एकवाक्यता च क्वचित्प्रत्यक्षा। यथा—'सोमेन यजेते'ति। क्वचित्प्रकरणाद्यनुमेया। यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, समिधो यजती'त्यनयोः—समिदुपेता दर्शपूर्णमासभावना कर्तव्येत्येवंरूपैकवाक्यता कल्प्तते। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्॥

तस्मान्न वाक्यं न पदानि साक्षाद्वाक्यार्थबुद्धिं जनयन्ति किन्तु।
पदस्वरूपाभिहितैः पदार्थैः संलक्ष्यतेऽसाविति सिद्धमेतत्॥ ४३॥

पार्थसारथिमिश्रेण निर्णयोऽभिहितान्वये।
यथागमं यथाप्रज्ञं वार्तिकोक्तः प्रदर्शितः॥ ४४॥

इति यज्ञात्मसूनुसूरि-महामहोपाध्याय-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां न्यायरत्नमालायां वाक्यार्थनिर्णयो नाम पञ्चमं प्रकरणं समाप्तम्।

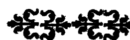
पुंस्त्वम्, एकत्व, करणत्व च युगपदभिधेयम्। तच्चान्योन्यानुरक्तमेवाभिधीयते। एकेन पुंसा करणभूतेन याग कर्तव्य इत्यर्थ। इतरेषा—मत्वर्थीयप्रत्यव्यतिरिक्ताना पदाना, प्रत्ययाना च। यतस्तावत् अभिहितपदार्थससर्गरूपो वाक्यार्थोऽभिहितपदार्थसबन्धादवगम्यते। अतएव गङ्गासबन्धगम्यतीरवत् तस्य लाक्षणिकत्वप्रसिद्धियुक्तेत्याह—अत एवेति।

ननु 'गङ्गाया घोष' इत्यत्र नियतसबन्धनिमित्ता लक्षणा दृष्टा। 'गौरानीयतामि'त्यत्र न गोपदार्थस्यानयतिना नियतान्वय, तस्य सर्वपदार्थसाधारणत्वात्। तत् कथमत्र ससर्गविशेषो—लक्ष्यत इति शङ्कते—नन्विति। नाय नियम इति परिहरति—नावश्यमिति। एकवाक्यता—पदाना-परस्परसमभिव्याहार.। अत एव गोपदार्थ आनयत्यर्थेन ससर्गबोधक इति नियतावगतिसिद्धि। समभिव्याहारस्य निमित्तत्वात् वाक्यार्थस्य कथञ्चिच्छाब्दत्वप्रसिद्धिरप्युपपन्ना। एकवाक्यताया:—नियामकत्व चाधस्तादुक्तमित्यर्थ।

एकवाक्यतानिमित्ता लक्षणा दर्शयति—अत एवेति। 'व्रीहीनवहन्ती' आप श्रौ. १-१९-११ त्येतद्वाक्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितम्। तत्र प्रधानवाक्यैकवाक्यतया दर्शपूर्णमाससाधनत्वं लक्षयित्वा, तत्साधनभूतान् व्रीहीनवहन्यादिति वाक्यार्थ सपद्यत इत्यर्थ.। एकवाक्यता कथं निर्णीयत इत्याशङ्क्य, निर्णायक प्रमाणमाह—एकवाक्यतेति। क्वचित् प्रकरणाद्यनुमेयेति। अङ्गवाक्य-प्रधानवाक्ययोरित्यर्थः। तदेव दर्शयति—समिध इति।

एवमन्यत्रापीति। 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती' तै स ३–५–७ त्यनारभ्याधीताना दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः। प्रकरणार्थं श्लोकमुखेन सङ्गृह्योपसहरति—तस्मादिति। यथागमं—यथासूत्र, यथाभाष्यञ्चेत्यर्थ।

इति धर्मपुरी श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने वाक्यार्थ [अभिहितान्वय] निर्णयव्याख्यानं समाप्तम्॥

अथ नित्यकाम्यविवेको नाम षष्ठं प्रकरणम्

सिद्धान्तस्य संक्षेपेण निरूपणम्

दृष्ट्या वार्तिककारस्य विशेषः काम्यनित्ययोः ।
अङ्गसाकल्यवैकल्यलक्षणः प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

केचित्किल नास्त्येव नित्यकाम्ययोर्वैषम्यम्, उभयत्रापि सकलाङ्गोपसंहारादिति-मन्यन्ते । एकदेशिभिश्च कैश्चिदनतिप्रयत्नेन दुर्बलहेत्वभिधानात्तेषामेव प्रसरः स्थिरीकृतः ।

कर्तव्यार्थप्रतिज्ञा

उभयेषान्निरासेन सम्यङ्न्यायः प्रदर्श्यते ।
येन सिध्येत्स्फुटो भेदः कर्मणोः काम्यनित्ययोः ॥ २ ॥

तत्र पूर्वपक्षः ।

अधिकारो हि सर्वत्र विनियोगानुसारतः ।
अन्यथा ह्यनिवार्या स्याच्छूद्रादेरप्यधिक्रिया ॥ ३ ॥

सर्वत्र न केवलं काम्येऽपि तु नित्येऽपीत्यर्थः । यस्मिन् कर्मणि यदङ्गजातं श्रुत्यादिभिः, स्मृत्या, आचारेण वचन-नामधेय-चोदनालिङ्गादिनिमित्तातिदेशेन च प्रापितं, तदुपसंहारशक्तियुक्तस्यैव तत्राधिकार इति तिर्यगधिकरणे मी. द ६-१-२ स्थापितम् । सामग्र्यधीनत्वात्फलसिद्धेरितिकर्तव्यतायुक्तस्यैव च करणस्य तत्त्वात् समुच्चिताना-

---

सप्रति षष्ठाध्याये सर्वशक्त्यधिकरणे बहुविवादसभवादाचार्यमतेन तदधिकरण-मारचयितु प्रतिजानीते—**दृष्ट्येति** । लक्षण—स्वरूपम् । विशेषो—भेद । १ । सामान्येनाधि-करणारम्भ प्रतिज्ञाय, पूर्वपक्षनिराकरणार्थं मतान्तरनिराकरणमपि प्रतिजानाति—**केचिदिति** । अधिकरणपूर्वपक्षवादिन । एकदेशिभिः—प्राभाकरै । **तेषामेवेति** । अयुक्तराद्धान्ताभिधानात् पूर्वपक्ष एव स्थापित. स्यादित्यर्थ ।

अत्र पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति** । **विनियोगानुसारत इति** । अङ्गविनियोगक्रम पर्यालोच्य, तत्र तत्राङ्गे तस्य तस्य शक्तिरिति निश्चित्य, सर्वेष्वप्यङ्गेषु यस्य शक्ति, तस्यैव तत्राधिकार—इत्यङ्गविनियोगोत्तरकालमेव तदनुसारेणाधिकारो निश्चीयत इत्यर्थ ।

सर्वत्रेति । उभयत्र न्यायसाम्यादित्यर्थ । न्यायसाम्यमेव तिर्यगधिकरणराद्धान्तोप-जीवनेनोपपादयन् श्लोक तात्पर्यतो व्याचष्टे—**यस्मिन् कर्मणीत्यादिना** । **तिर्यगधिकरण इति** । तत्र हि अन्धपङ्ग्वादीनामाज्यावेक्षण-विष्णुक्रमाद्यङ्गानुष्ठानशक्त्यभावादनधिकार इति प्रति-पादनाद्विशेषेण सर्वत्र सर्वाङ्गानुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकार इति प्रतिपादित स्यादित्यर्थ. । तिर्यगधिकरणराद्धान्तमेवोपपादयति—**सामग्रीति** । तत्त्वात्—फलसामग्रीत्वात् । ननु सर्वेषाम-प्यङ्गानां फलसामग्र्यनुप्रवेश कथमित्याशङ्क्य, अङ्गिना प्रकरणपठितानामप्यङ्गाना समुच्चयेन ग्रहणादित्याह—**समुच्चितानामिति** ।

मङ्गानामुपसंग्रहणात्। अन्यथा ह्यष्टविधदोषनिदानविकल्पापत्तेः। विकल्पितस्य चाननुष्ठेयत्वात् कुतो यथाशक्ति प्रयोगसिद्धिः? यदि च कतिपयाङ्गोपसंहारेऽपि फलसिद्धिः स्यात्, काम्येऽपि स्यात्। अविशेषात्।

ननु यावज्जीवादिवाक्येषु निमित्तश्रुत्या तस्मिन् सत्यवश्यकर्तव्यत्वावगमात्, अकरणे च तद्विरोधात्तद्बलेनाङ्गहीनस्यापि फलसाधनत्वावगमात् तथैवानुष्ठीयते। काम्ये त्वेवंविधविरोधाभावात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठानमिति चेत्? न। निमित्तवशादप्यवश्यकर्तव्यत्वमधिकारिण एव। सर्वशक्तियुक्तश्चाधिकारी, नान्यः।

निमित्तवाक्ये सर्वेषामधिकारावगमात्, तदनुसारेणाङ्गोपसंहारः। यो यावन्त्युपसंहर्तुं समर्थः, तस्य तावद्भिरेव फलसिद्धिरिति यद्युच्येत, तर्हि काम्येऽपि स्वर्गकाममात्रस्याधिकारावगतेस्तथैवानुष्ठानप्रसङ्गः। यदि च निमित्तबलेनाङ्गसंकोचः स्यात्, ततः शूद्रस्यानाहिताग्नेराहिताग्नीनां च विद्याविरहिणां तद्व्यतिरिक्ताङ्गानुष्ठानशक्तिशालिनामप्यधिकारः स्यात्। तस्मात्सर्वाङ्गशक्तिरधिकारिविशेषणमिति। अत एव पञ्चमाध्यायात् परमधिकारनिरूपणम्। शक्त्यपेक्षत्वादधिकारस्य। शक्तेश्च शक्यरूपानुष्ठेयाधीननिरूपणत्वात्, तस्य चाध्यायपञ्चकेनावधारणात्।

ननु कथं समुच्चयेन सर्वेषां ग्रहणमवसीयते? तेषामेकैकस्यैव विकल्पेन ग्रहणं किमिति न—स्यादित्याशङ्क्य, तत्र दोषबाहुल्यात् तथा ग्रहणं न युज्यत इत्याह—**अन्यथा हीति**। विकल्पाश्रयणे हि विकल्पितेष्वङ्गेषु शक्तस्य, अशक्तस्य चैकमेवाङ्गमनुष्ठेयम्, इतरदङ्गजातं नियमेन परित्याज्यमिति न भवदभिमतयथाशक्तिप्रयोगः सिध्यतीत्याह—**विकल्पितस्येति**। विकल्पितेषु उपात्तव्यतिरिक्तस्य। तिर्यगधिकरणन्यायसाम्यात् काम्यवन्नित्येऽपि सकलाङ्गोपसंहारमुपपाद्य, इदानीं नित्ये कतिपयाङ्गपरित्यागाङ्गीकारे न्यायसाम्यात् काम्येऽपि तत्प्रसङ्गमापादयति—**यदि चेति**।

नित्य-काम्ययोर्न्यायवैषम्यमाशङ्कते—**नन्विति**। **अवश्यकर्तव्यत्वावगमादिति**। यदा निमित्तमुपनिपतेत्, तदा सामर्थ्ये सति, असति च प्रधानस्यानुष्ठेयत्वमवगम्यत इत्यर्थः। **अकरणे चेति**। अङ्गोपसंहारशक्त्यभावादननुष्ठाने तदवश्यकर्तव्यत्वं विरुध्यत इत्यर्थः। फलसाधनत्व—प्रत्यवायपरिहारलक्षणफलसाधनत्वम्। **विरोधाभावादिति**। निमित्ताश्रवणादुक्तविरोधो नास्तीत्यर्थः। निमित्तश्रवणादवश्यकर्तव्यत्वावगमेऽपि नित्यस्य अशक्ताधिकारत्वं न प्रसज्यत इति परिहरति—**नेति**। **सर्वशक्तियुक्तश्चेति**। सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तियुक्तस्यैवाधिकार इति, तिर्यगधिकरणनिर्णयादिति भावः।

ननु शक्तिरधिकारिविशेषणतया न साक्षाच्छ्रूयते। किं तु अङ्गाम्नानादनुमीयते। निमित्तं तु प्रधानवाक्ये श्रूयते। अतस्तद्युक्तस्यैवाधिकारो निष्पन्नः। अनुमेया तु शक्तिः तदनुरोधेनैवानुमेयेति, सर्वशक्तियुक्तस्यैवाधिकार इति नियमो नास्तीति शङ्कते—**निमित्तवाक्य इति**। तर्हि काम्येऽपि प्रधानवाक्ये फलकामिनोऽधिकारावगमात् तत्राप्यङ्गसंकोचः स्यादिति न्यायसाम्येन परिहरति—**तर्हीति**। प्रधानवाक्यश्रुतनिमित्तवशेनाङ्गसंकोचेऽतिप्रसङ्गमप्याह—**यदि चेति**। विद्याविरहिणा—वेदाध्ययनविरहिणाम्। **तदधिकारः स्यादिति**। ततश्चापशूद्राधिकरण—मी. द. ६–१–७ विरोधः स्यादिति भावः। ततश्च नित्ये, काम्ये च सर्वशक्तियुक्तस्यैवाधिकार इति सिद्धमिति निगमयति—**तस्मादिति**। एवमङ्गीकारे सत्येवाचार्योक्तासंगतिः संगच्छते—

तदुक्तं 'कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादि'ति। एतेन ज्ञाप्यज्ञापकभावं सम्बन्धं निराकृत्य, अवसरलक्षणमधिकारलक्षणस्याचक्षाणा निरस्ता वेदितव्याः। तदुभयत्रापि सर्वाङ्गोपसंहार इति।

प्राभाकरमतस्य सक्षेपेण कथनम्

केचित्तु विषयीभावः करणीभावपूर्वकः।
काम्ये तेनाङ्गसाकल्यमाहुर्नित्ये विपर्ययम्॥ ४॥

प्रतिज्ञातस्यार्थस्य विस्तरेणोपपादनम्

कार्यं तावदपूर्वं प्रधानवाक्यार्थ इति स्थितम्। तच्च कृत्यधीनात्मलाभम्। कृतिश्चैवंविधेषु पुरुषप्रयत्न एव। स च चेतनं कर्तारमपेक्षते। तस्य च कर्तृत्वमधिकारापेक्षम्। यो हि मदर्थमिदं कर्म, अहमत्र स्वामीति विजानाति, स तदनुतिष्ठति, नान्यः। स चाधिकृत इत्युच्यते। अधिकारश्चैवंविधेषु नियोज्यतापेक्षः। तद्धि कर्म तस्य स्वं भवति, यद्यस्य कार्यं साधयति। तेन ममेदं कार्यमित्येवं कार्यबोधमपेक्ष्य, तत्साधने कर्मणि पुरुषस्याधिकारावगमः। यश्च कार्यं स्वकीयत्वे न बुध्यते, स नियोज्यः।

इत्याह–अत एवेति। उक्तेऽर्थे आचार्यवाक्यमपि सवादयति–तदुक्तमिति। कार्ये–शक्यवर्गे। अधिकार। तच्छक्तियुक्तस्येति शेष। एव च पञ्चलक्षण्या शक्यवर्गगमकत्वेन षष्ठस्य सगतिरिति प्राभाकरमतमयुक्तमित्याह–एतेनेति। लक्षण–स्वरूपम्। पूर्वपक्षमुपसहरति–तदिति॥२–३॥

इत्थं स्वमतेन पूर्वपक्षमुक्त्वा, पराभिमत राद्धान्तमनुवदति दूषयितुम्–केचित्त्विति। भावार्थं प्रथमपूर्वं प्रति विषयतयाऽन्वीय, पश्चात् तस्यैव करणतयाऽन्वेतीत्येतन्नित्ये, काम्ये च समानम्। तथापि काम्ये भावार्थ प्रथम फल प्रति करणतयाऽन्वीयते। तस्यामेव वेलाया करणस्येतिकर्तव्यतासाहित्यात् सर्वैरप्यङ्गै सयुज्यते। पश्चादपूर्वं प्रति विषयतया। ततोऽपि त प्रति करणतया। एव चात्र पूर्वमेव सकलाङ्गान्वितस्यापूर्वविषयतयाऽन्वयात्, अङ्गलोपे विषयविलयादपूर्वप्रतीतिरेव न निर्वहेदिति, सकलाङ्गोपसहार। नित्ये तु फलाभावेन प्रथममेवापूर्वविषयतयाऽन्वये, पश्चात् करणतयाऽन्वये च सति ततोऽङ्गै सबन्ध। ततश्चाङ्गान्वयात् पूर्वमेवापूर्वविषयतयाऽन्वयादङ्गलोपे विषयाविलयादपूर्वप्रतीतिर्निर्वहेदिति, कतिपयाङ्गत्यागेऽपि न कश्चिद्दोष इति यथाशक्तिप्रयोग इति, काम्य-नित्यभेद इति केचिद्वदन्तीत्यर्थ॥ ४॥

अपूर्वस्य फलानुकूलत्वे हि भावार्थस्य फलकरणत्ववेषेणापूर्वविषयत्व युज्यते। फलानुकूलत्वञ्च तस्य फलकामिनियोज्यसबन्धाधीनम्। तत्सबन्धश्चाकाङ्क्षामूल इति तमाकाङ्क्षाक्रम वक्तुमुपक्रमते–कार्यं तावदित्यादिना। अस्त्वपूर्व वाक्यार्थं। तस्य नियोज्याकाङ्क्षा कथमित्याशङ्क्य, तामुपपादयति–तच्चेत्यादिना।

अपूर्वस्य कृतिसाध्यत्व लिङ्प्रत्ययेनैव प्रतीयते। सा च कृति साक्षादपूर्वं गोचरयितुमशक्ता भावार्थमेव विषयीकरोति। तत्सिद्धयर्थं च कर्तारमपेक्षते। स चाधिकारिणम्। स च नियोज्यमित्यनेनैव द्वारेणापूर्वस्य नियोज्यापेक्षेत्यर्थ। एवंविधेषु साक्षात् देहव्यापाररूपासु क्रियासु प्रवर्तमाना। स चेति। कर्मणि मदर्थमिद कर्मेति स्वाम्यवानधिकारीत्यर्थः। एवंविधेषु साक्षाददृष्ट फल काम्य साधयत्सु दर्शादिषु।

न चापूर्वं कार्यं सुखदुःखपरिहारवत्कस्यचिदिच्छागोचरः। यतः प्रमाणान्तरेणैव तदर्थिनः कार्यत्वावगमात् तत्साधने कर्मण्यधिकार स्यात्। अतो वचनेनैवास्येदं कार्यमिति प्रतिपादयितव्यम्। तदेवं नियोज्यापेक्षं कार्यम्।

नियोज्यविशेषणकथनम्

स चानुपादेयविशेषणविशिष्टः। तच्च फल-निमित्तभेदेन द्विविधम्। तत्र फलमनुत्पन्नं न स्वरूपेण विशेषणीभवितुमर्हतीति, स्वकामनामुखेन नियोज्यं विशिनष्टि। फलकामश्च स उच्यते, यः फलमात्मनः साधयितुमिच्छति। स च तदेव कार्यं बुध्यते, यत्स्वकामनानुगुणमिति। नन्वपूर्वस्य फलं प्रति जनकत्वेनान्वये विशेषणतापत्त्या नियोग एव प्रधानं वाक्यार्थ इति सिद्धान्तासिद्धिरित्यत आह। नियोगस्येति[1]। प्रधानस्यापि नियोगस्य स्वसिद्ध्यर्थो यः फलकामनाविशिष्टनियोज्येन सम्बन्धस्तदर्थं फलानुकूल्यमास्थेय स्वीकार्यमित्यर्थः।

काम्यात् नित्यस्य वैलक्षण्यम्

तच्च कार्यं प्रयत्नसम्पाद्यं प्रयत्नस्यानवच्छिन्नस्यानिरूपणात्, तदवच्छेदकमपेक्षते। अवच्छेदकश्च प्रायेण भावार्थः। तस्यैव स्वरूपेण तत्संबन्धित्वात्। न खल्वलब्धपाकादि-

नन्वस्तु नियोज्यापेक्षा। तथापि कार्याकारेण तस्मिन् ज्ञाते लौकिककार्य इवास्येद कार्यमिति प्रतिपादकनियोज्यपरवचनमन्तरेणापि तत्र ममेद कार्यमिति प्रतीति–प्रवृत्ती स्याताामिति, नियोज्यपरशब्दो व्यर्थ इत्याशङ्क्य, लौकिककार्यादस्य विलक्षणतया नियोज्यपरवचनमन्तरेण प्रतीतिप्रवृत्ती न स्त इति, सार्थकमेव वचनमित्याह–**न चापूर्वमिति**। प्रमाणान्तरेण अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् तदर्थिन –सुखदु खपरिहारार्थिन । **तत्साधन इति**। तस्य साक्षात् प्रवृत्त्ययोग्यत्वेन तत्साधनेऽधिकारजननद्वारा प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थ ।

एवं कार्यस्य नियोज्यापेक्षामुपपाद्य, तत्सबन्धादपूर्वस्य फलानुकूल्यमुपपादयितु नियोज्यस्वरूप, तदवान्तरभेदञ्चाह–**च चेति**। अनुपादेयम्–अननुष्ठेयम्। अनुत्पन्नं कालान्तरभावित्वात्। **स्वरूपेणेति**। विशेष्यसबन्धि व्यावर्तकं खलु विशेषणम्। तदानीमसत्तस्तु विशेषणत्व न युज्यते इत्यर्थ । नियोगस्य फलानुकूल्यमुपपादयति–**फलकाम इति**। कामनानुगुण काम्यमानसाधनमेवेत्यर्थ । **प्रधानस्यापीति**। यदि फलकाम फलार्थं प्रवृत्तस्तत्सिद्ध्यर्थं तदुपायतया तस्य कार्यत्वमवगच्छेत्, तदा भवेत्तस्योपसर्जनत्वम्। नत्वेव स्वत कार्ये। तत्र फलकामस्य नियोज्यतया प्रतिपादनात् तत्सबन्धार्थ तस्य फलोपायत्व भवति। न तु फलोपायतया तस्य कार्यत्वमिति न तस्य प्राधान्य भज्येत इत्यर्थ.।

नियोगस्य फलानुकूल्य प्रतिपाद्य, फलकरणीभूतस्यैव भावार्थस्य विषयत्वमुपपादयितु नियोगस्य विषयान्वयक्रम दर्शयति–**तच्च कार्यमित्यादिना**। **अनिरूपणादिति**। केनाप्यवच्छेदकेन भाव्यमिति भाव । **प्रायेणेति**। क्वचिदन्यस्यापि भावार्थानुषङ्गादवच्छेदकत्व भवतीति भावः। **स्वरूपेणेति**। अन्यस्य प्रतीतमप्यवच्छेदकत्व भावार्थद्वारा निर्वोढव्यमिति भाव ।

१ नियोगस्य फलानुकूल्य प्रधानस्यापि स्वसिद्ध्यर्थविशिष्टनियोज्यसबन्धार्थमास्थेयम्। इत्यधिक. पाठ.।

भावार्थविषयः प्रयत्नो लोके दृश्यते। क्वचिच्च शब्दवशेन द्रव्यदेवतासंबन्धादिर्भावार्थनिर्वाहितप्रयत्नसंबन्धोऽवच्छेदको भवति। तदेवं कार्यस्य कृत्यवच्छिन्नत्वात्कृतेश्च भावार्थाद्यवच्छेदकमन्तरेणाप्रतीतेः कृतिप्रणाडिकया कार्यस्य भवति भावार्थादिरवच्छेदकः। अवच्छेदकश्च विषय इत्युच्यते। प्रतीत्यनुबन्धो हि विषयः। अनवच्छिन्नं च कार्यं प्रत्येतुमशक्यमिति, तदवच्छेदकं तत्प्रतीत्यनुबन्धितया भवति विषयः। स च भावार्थः कामानुगुणस्य कार्यस्य विषयभावात् पुरस्कृतकामोपायभावः शक्योऽधिगन्तुमित्युपायत्वेनैव रूपेण विषयीभवति। तदुपायता च निखिलाङ्गग्रामसंपादितोपकारस्येत्येकाङ्गानुषङ्गव्यतिक्रमे समस्ताङ्गोपसंहारस्यासम्पत्तेः, उपायत्वाभावे विषयबाधाद्विषयिणोऽपि कार्यस्याप्रतीतेर्न तद्बलेन हीनाङ्गकर्मानुष्ठानं भवेत्।

नित्ये तु नायं प्रकारः संभवति। न हि तत्र फलकामो नियोज्यः। येनानुपायं कार्यं कार्यतया न बुध्येत। सिद्धविशेषणविशिष्टस्तु भावार्थमात्रावच्छिन्नमेव कार्यं प्रथममवगच्छति। प्रतीतसविषयकार्यस्तु कृतिं विना कार्याभावात्कृतेश्चाकरणिकाया असंभवात् करणमपेक्षमाणः सन्निहितस्य भावार्थस्य विषयीभूतस्य करणतामुपकल्पयति।

कृतेर्भावार्थावच्छेदनियमः कथमित्याशङ्क्य, तदनवच्छिन्नायास्तस्या लोके कुत्राप्यदर्शनादित्याह—**न खल्विति**। न प्रयत्नः प्रयत्नात्मना स्वरूपेण प्रतीयते। किं तु पाकप्रयत्नो गमनप्रयत्न इति क्रियानुरक्तवेषेणेत्यर्थः। क्वचिद्भावार्थादन्यस्य विषयत्वं भावार्थद्वारकमित्याह—**क्वचिदिति**। 'अनुमत्यै चरुं, तै. ब्रा. राकायै चरुमि'त्यादिषु शब्दश्रवणबलात् द्रव्यदेवतासबन्धः सिद्धरूप एव नियोगस्य विषयतयाऽन्वेति। तन्निर्वाहस्तु योगमन्तरेण तदभावात् तद्द्वारा भवतीत्यर्थः। उपपादितं नियोगस्य भावार्थावच्छेदकत्वं निगमयति—**तदेवमिति**।

अस्त्ववच्छेदकतयाऽन्वयः, तथापि विषयतयाऽन्वयः कथमित्याशङ्क्य, अयमेव विषयतयाऽन्वय इत्याह—**अवच्छेदक इति**। करणत्ववत् विषयत्वं नियोगस्योत्पत्त्यनुबन्धि न भवति। किं तु प्रतीत्यनुबन्धीत्याह—**प्रतीतीति**। कुतः? तत्राह—**अनवच्छिन्नमिति**। अस्त्वेवम्। ततः किम्? तत्राह—**सचेति**। **शक्यतेऽधिगन्तुमिति**। भावार्थस्य प्रथमप्रतीतस्य फलोपायत्वं, नियोगस्य फलानुकूलस्य विषयत्वेऽपि नापयातीत्युपायत्ववेषस्यापि विषयानुप्रवेशोऽङ्गीकार्य इति भावः। अस्तूपायस्यापि विषयानुप्रवेशः। सर्वाङ्गोपसंहारः कथमित्याशङ्क्याह—**तदुपायतेति**। **उपायत्वाभाव इति**। इतिकर्तव्यतासाध्यानुग्रहाभावे करणत्वमेव न निर्वहेदित्यर्थः। तद्बलेन—कार्यप्रतीतिनिर्वाहबलेन।

काम्ये सकलाङ्गोपसंहारमुपपाद्य, नित्ये फलकामिनो नियोज्यत्वाभावेन भावार्थस्य फलोपायत्वाप्रतीतेर्नियोगस्यापि फलानुगुण्याभावात् स्वरूपेणैव नियोगविषयत्वं नाङ्गसमेतस्येत्यङ्गलोपे विषयाविलयात् यथाशक्ति प्रयोगः सिध्यतीत्याह—**नित्ये त्वित्यादिना**। **प्रथममिति**। करणत्वावगमादङ्गसाहित्याच्च पूर्वमित्यर्थः। एवं च फलाभावेन तत्प्रति करणत्वाभावादपूर्वं प्रत्येव विषयतयाऽन्वितस्य पश्चात्करणत्वं पर्यवस्यतीत्याह—**प्रतीतेति**। **कृतेश्चेति**। नियोगस्य न साक्षात् करणापेक्षा। अक्रियात्मकत्वात्। कृतेस्तु क्रियारूपतया करणाकाङ्क्षेति, तद्द्वारा नियोगस्यापि तदाकाङ्क्षेत्यर्थः।

कथं पुनः कृतिनिर्वर्त्यं एव भावार्थस्ताम्प्रति करणमिति चेत्? न। तदवच्छिन्नायास्तस्यास्तदपूर्वविशेषकृतित्वात्तथाविधस्य च लोके करणत्वप्रसिद्धेः। तथा हि यथा छेत्तुरुद्यमन-निपातनलक्षणया क्रियया परशुर्व्याप्यमानोऽपि तामेव प्रति करणम्। तद्विषयायास्तस्या द्वैधीभावफलत्वात्। न हि लोष्टविषये उद्यमन-निपातने द्वैधीभावं फलतः। एवं यद्यपि कृत्या भावार्थो व्याप्यते, तथाऽप्यपूर्वविशेषकृतित्वं तस्यास्तद्विषयत्वाधीनमिति, युक्त एव करणभावो भावार्थस्य। अपूर्वस्य तूद्देश्यत्वात् कार्यत्वम्। तदेवं नित्ये विषयीभूतस्य भावार्थस्त पश्चात्करणत्वाम्, इतिकर्तव्यतासाहित्यं च तस्य प्रतीयत इति, नाङ्गलोपेऽपि विषयाभावः। ततश्च विषयाधीनप्रतीतेः कार्यस्य विषयाविलयेऽविलयात्, तत्साधने कर्मण्यधिकारप्रतीतेस्तद्बलेन हीनाङ्गकमपि कर्मानुष्ठापयति नियोगो वैकृत इव प्रत्याम्नात–प्रतिषिद्ध–लुप्तार्थाङ्गव्यतिरिक्ताङ्गानुष्ठानमिति-सिद्धः काम्य- नित्यविशेषः।

तदेतदापातकल्याणं सूक्ष्मन्यायदृष्ट्या निपुणं निरूप्यमाणमारकूटायते। कथम्?

दोषाष्टकप्रदर्शनेनोक्त प्राभाकरमतस्य निरासः

फलस्य विप्रकृष्टत्वादपूर्वानभिधानतः।
तत्प्राधान्यप्रहाण्या च विषयत्वोपपत्तितः॥ ५॥
समप्रधानभावेन स्वरूपस्यानपायतः।
अप्रयोजकभावेन जातेष्टौ च प्रसङ्गतः॥ ६॥

ननु क्रियाया साधकतम करणम्। अत्र च भावार्थ कृतिरूपक्रियाया साध्य एव, न तु साधक। अतस्तस्य कृतिकरणत्वमयुक्तमिति शङ्कते–**कथमिति**। यदा कृतेर्भावार्थनिष्पत्तिरेव फल, तदा भावार्थ साध्यतया कर्म। न तु साधक। यदात्वपूर्वनिष्पत्ति फल, तदा कृतेरपूर्वार्थंप्रवृत्तत्वात् तत्साध्यो भावार्थोऽन्यार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वात् करण भवतीत्युत्तरमाह–**तदवच्छिन्नाया इति**। तदवच्छिन्नायास्तद्विषयाया अपि तस्या अपूर्वनिष्पत्तिफलसाधनत्वात्। तथाविधस्य–परार्थप्रवृत्तव्यापारसाध्यस्य। तदेव दृष्टान्तमुखेनोपपादयति–**यथेति**। उद्यमननिपातने एव यदा ऊर्ध्वाधोदेशसयोगफलावच्छिन्नवाचिभ्यामुद्यच्छतिनियच्छतिभ्यामभिधीयेते, तदा तत्फलाश्रयतया परशुरेव कर्म। यदा तु त एवोद्यमननिपातने द्वैधीभावफलावच्छिन्नाभिधायिना छिनत्तिनाऽभिधीयेते, तदा फलाश्रय काष्ठ कर्म। परशुस्तु अन्यार्थप्रवृत्तव्यापारव्याप्यतया करणम्। एवमेव भावार्थस्य कृतिं प्रति करणत्वम्। अपूर्वस्य तु कर्मत्वमित्यर्थ। **लोष्टविषय इति**। तत्रोद्यमननिपातनयो द्वैधीभावफलकत्वाभावात् तयोर्लोष्ट कर्मैव, न तु करणमित्यर्थं।

अस्तु भावार्थस्य कृतिकरणत्वम्। प्रकृते किमायातम्? तत्राह–**तदेवमिति**। कतिपयाङ्गवैकल्ये कर्मानुष्ठापकनियोग दृष्टान्तयति–**नियोगो वैकृत इवेति**। यथा वैकृतो नियोग प्रत्याम्नात-प्रतिषिद्ध-लुप्ताङ्गविधुरमेव कर्मानुष्ठापयति, तथा अशक्याङ्गविधुरमेव कर्मानुष्ठापयतिनित्योऽपि नियोग इत्यर्थं।

विप्रकृष्टं हि पदान्तरोपात्तं फलं भावार्थस्य। सन्निकृष्टन्तु स्वपदोपात्तमपूर्वम्। तत्र विप्रकृष्टेन प्रथमं साधनतयाऽन्वीय, विप्रकृष्टतरैर्वाक्यान्तरोपात्तैरङ्गैरसम्बद्धय तदन्वितेन रूपेण स्वपदप्रतिपाद्यमपूर्वं पश्चादवच्छिनत्तीति कः श्रुतिवाक्यबलाबलज्ञो ऽभिदधीत। यद्यपि कामोपायस्य कार्यस्य विषयीभवतो भावार्थस्य तत्साधनत्व मवश्यंभावि, तथाऽपि न तत्प्रथमं निरूपयितव्यम्। न हि येन विना यद्वस्तु नोपपद्यते, तन्निरूपणपुरःसरमेव तद्वस्तु प्रत्येतव्यम्। प्रतिपन्नेऽपि च वस्तुनि तदुपपादकं वस्तु पश्चादपि प्रतीयत एव। धूम इव धूमध्वजः। तेन प्रथमं पदश्रुत्या भावार्थमात्रविषयमपूर्वं प्रतिपद्य, पश्चात्फलोपायभूतकार्यविषयत्वान्यथानुपपत्त्या तत्साधनभावः। तदुपपत्तये चाङ्गान्वयः प्रतीयत इति, नास्त्यङ्गलोपे विषयविलोपः—इति।

यदि च विप्रकृष्टप्रमाणकं चरमनिरूपणमपि साधनत्वमवश्यं भवतीति कृत्वा विषयकोटौ निवेश्येत, ततो नित्येऽपि विषयीभवतस्तत्करणत्वावश्यंभावादङ्गोपेतस्य च तत्त्वात् तथैव विषयत्वमित्यङ्गाभावे विषयविलयः प्रसज्येत। यस्तु वदति नावश्यं नित्ये नियोगविषयस्य तत्करणत्वम्। अकरणभूतस्यापि नञर्थस्य नियोगविषयत्व-

---

गुरुमतराद्धान्त दूषयितुमुपक्रमते—तदेतदिति। आपातदृष्टया सुवर्णमिव प्रतिभाति। सूक्ष्मया तु न सुवर्णमित्यर्थः। आरकूट नाम सुवर्णसदृशो लोहविशेष। तन्मते अष्टौ दोषान् प्राधान्येन कथयति श्लोकद्वयेन। तत्राद्य विवृणोति—विप्रकृष्ट हीति। श्रुतिवाक्येति। श्रुतिरत्र समानपदोपादानम्। न वयमपूर्वविषयान्वयात् पूर्वमेव फलसाधनतयान्वयात् तद्वेषस्य विषयानुप्रवेश वदाम, येनैवमुपालभ्येमहि। किं तु प्रथममेवापूर्वान्वयेऽपि तस्य फलोपायत्वात् भावार्थस्य तद्विषयत्व तस्यापि फलसाधनत्वमन्तरेण नोपपद्यत इति, विषयीभूतस्य फलसाधन-त्वमप्यवश्यभावीति, तद्वेषस्यापि विषयानुप्रवेशोऽङ्गीक्रियत इत्याशङ्कामनूद्य दूषयति—यद्यपीति। किमवश्यभावित्वात् प्रथममेव तदवगम्य विषयत्वमवगन्तव्यमिति, तस्य तस्य विषयानुप्रवेश कथ्यते, अथवा पश्चात् तस्य फलकरणत्वमवश्यमुपनिपततीति तस्यापि विषयानुप्रवेश इति विकल्प्य, प्रथम नियमासम्भवेन दूषयति—तथापीति। तदेव दृष्टान्तमुखेन उपपादयति—नहीति। द्वितीये तु पक्षे पश्चाद्भावि प्राथमिकविषयानुप्रवेश इति, अङ्गलोपेऽपि न विषयविलय स्यादित्याह—तेनेति।

ननु पश्चाद्भावित्वेऽप्यावश्यकत्वात् विषयानुप्रवेश स्यादेवेत्याशङ्क्य, तर्हि नित्ये फलकरणत्वाभावेऽप्यपूर्वकरणत्वस्यावश्यभावात् तस्यापि विषयानुप्रवेश स्यात्। ततस्तत्रापि सर्वाङ्गोपसंहार स्यादित्याह—यदि चेति। विप्रकृष्टप्रमाणप्रतिपन्नत्वात्-चरमनिरूपणत्वम्।

नित्ये विशेषमाशङ्कते—यस्त्विति। [1]कामाधिकारादन्यत् सर्वमिह नित्यत्वेन विवक्षितम्। फलाभावात्। 'नापगुरेत्, न निहन्यादि' तै स २-६-१० त्यादिष्वपगोरणाप्रवृत्तः—एव सामर्थ्यलभ्यो नियोज्यः। नञर्थो विषय। तस्य च प्रवृत्तिरूपत्वाभावात् करणत्व नास्तीति विषयीभूतस्य करणत्वमावश्यक न भवतीत्यर्थः।

टिप्पणी

१ अत्रत्यो विशेषो निमित्तश्रवणादित्यादिनवमश्लोकव्याख्याया नञर्थोऽपूर्वस्य विषय इत्यत्र टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

दर्शनादिति। स वक्तव्यः काम्यनियोगविषयस्यापि नैकान्तिकं फलकरणत्वम्। द्रव्यदेवतासंबन्धस्याकरणभूतस्यापि सौर्यादिवाक्येषु विषयत्वदर्शनादिति। स चेदेवमुक्तः प्रतिब्रूयादकरणभूतोऽपि द्रव्यदेवतासंबन्धस्तदविनाभूतस्तेन रूपेण विषय इति, प्रतिब्रूयादेनमेवं [1]नञर्थस्यापि तदविनाभूतस्य तेनैव रूपेण विषयत्वमिति–तुल्याचर्चा। तस्माद्यथा नित्येषु भावार्थमात्रे विषयीभूते पश्चात्करणत्वम्, इतिकर्तव्यतान्वयश्च प्रतीयते, तथा काम्येष्वपि।

श्रुत्या भावार्थमात्रस्य विषयत्वे निरूपिते।
पश्चात्फलादिसम्बन्धो वाक्यादेः संप्रतीयते॥ ७॥

एवं पदान्तरोपादानलक्षणस्तावदेको विप्रकर्षः। लक्षणानिमित्तश्चापरः। तथा हि-न स्वर्गकामशब्देन स्वर्गस्य साध्यत्वमभिधीयते। कामसंबन्धात्तु स्वर्गस्य साध्यत्वम्-

---

तर्हि काम्येऽप्येतावत् समानमिति परिहरति–स वक्तव्य इति। शब्दोपात्तत्वात् द्रव्यदेवतासबन्ध एव विषय। सिद्धरूप न करणम्। तदाक्षिप्तो भावार्थ एव तत्करणमिति, तत्रापि न नियमोऽस्तीत्यर्थ।

ननु द्रव्यदेवतासबन्धस्य स्वत सिद्धरूपत्वेऽपि स्वाविनाभूतस्य भावार्थस्य करणत्वात् तदनुरागवेषेणास्यापि विषयत्वात् तत्र विषयीभूतस्य करणत्वमावश्यकमिति शङ्कते-स चेदिति। एव चेन्निषेधाधिकारेऽपि नञर्थस्य सिद्धत्वेऽपि प्रवृत्तस्य नियोज्यत्वेन तन्निवृत्तेर्व्यापाररूपतया तस्य करणत्वात्, तदनुरक्तस्यैव तस्यापि विषयत्वमिति विषयस्य करणभावनियमोऽस्तीतिपरिहरति–प्रतिब्रूयादिति। एव च नित्ये, काम्येऽपि फल वा अपूर्व वा प्रति करणीभावस्यावश्यकत्वादुभयत्रापि पश्चादेव करणीभाव इति, अङ्गलोपेऽपि न प्रथमान्वितविषयविलय। काम्ये तु विशिष्य फलकरणत्वस्य विप्रकृष्टवाक्यप्रमाणावगततया पश्चाद्भावित्वमेवेत्याह–तस्मादिति।

भावार्थस्य पदश्रुत्युपात्तादपूर्वात् फल न केवल वाक्योपात्ततया विप्रकृष्टम्। अपि तु प्रकारान्तरेणापीति पुनरपि विप्रकर्षान्तर दर्शयति—लक्षणेत्यादिना। अपूर्वस्य साध्यत्वम्-

---

टिप्पणी

१. नञर्थस्येति-प्राभाकरमीमासकास्तु सर्वत्र कार्यवाक्यार्थवादिनो निषेध्यस्य प्रत्यवायफलकत्वं न प्रमाणवत्, तेन विनाऽपि विषय-नियोज्यान्वितस्य नियोगस्य वाक्यार्थस्य परिपूर्णत्वेन तत्कल्पकाभावात्,। तथाहि—'न कलञ्ज भक्षयेदि'ति निषेधवाक्यस्थितेन लिङ्प्रत्ययेन कार्यमभिधीयते। तस्य नञर्थो विषय। तच्च विषयत्व कृत्यवच्छेदद्वारेण कार्यावच्छेदकत्व, तच्च कृतिविषयस्यैव सभवति। नञर्थश्चौदासीन्यात्मा न कृतिसाध्य इति, न तस्य विषयत्वमितिवाच्यम्। औदासीन्यस्य प्रागभावरूपस्य केवलात्मस्वरूपावस्थानापरपर्यायस्य प्रचलितावस्थपुरुषेणानुपाल्यतया कृतिविषयत्वमुपपद्यते। प्रचलितत्वं नाम निषेध्यकार्यताबोध, तदुपायचिकीर्षा वा, तदवस्थस्य पुरुषस्य भक्षणप्रागभावपरिपालनमुत्तरकालसबन्धित्वलक्षणमुक्तचिकीर्षाविघातकानुपाल्यत्वबुद्ध्युत्पादन विना न सभवति। ततश्चानुपाल्यत्वबुद्ध्युत्पादनेनोक्तचिकीर्षानुपाल्यत्वाद्यपनोदनद्वाराऽनुपाल्यस्य प्रागभावस्य कथञ्चित् कृतिसाध्यत्वात् युक्त विषयत्वम्। भक्षणे प्रवृत्तश्च भक्षणाभावविषये कार्ये नियोज्य। तस्मात् विषयस्य नियोगस्य नियोज्यस्य च प्रत्यवायपरिहारानपेक्षयैव लब्धात्मकत्व, नानुपपत्त्यभावेन प्रत्यवाय. कल्प्य.–इति वदन्तीत्याशयं मनसि निधायाह नञर्थस्येति।

अनुमाय, ततः स्वर्गसाधनत्वं यागस्य निरूपयितव्यमिति विप्रकर्षः। यत्र च द्रव्यदेवता-संबन्धो नियोगविषयः, तत्र तस्य करणत्वानभ्युपगमादकरणीभूतस्य विषयत्वानुपपत्तेः, एवं वक्तव्यम्। करणीभूतयागसंपाद्यो द्रव्यदेवतासंबन्धो नियोगस्य विषयः। अङ्गाभावे च करणीभूतयागाभावात्तत्संपाद्यद्रव्यदेवतासंबन्धाभावेन विषयविलय इति। ततश्च द्रव्यदेवतासंबन्धेन यागमनुमाय, तस्य च करणत्वं परिकल्प्य, तत्संपाद्यद्रव्यदेवतासंबन्धस्य विषयत्वनिरूपणमिति विप्रकर्षः। विश्वजिदादौ च यत्र फलकामो नियोज्यो न श्रूयते, तत्र नियोज्यं कल्पयित्वा, तत्संबन्धेन यागस्य करणत्वं परिकल्प्य, तादृशस्य विषयत्वं निरूपयितव्यमित्यपि विप्रकर्षः।

किञ्च तत्र नियोज्यपरिकल्पने निमित्तं तावन्न नियोगः। तस्याप्रतिपन्नत्वात्। न ह्यप्रतिपन्नं कल्पकं कल्पनाय कल्पते। अप्रतिपन्नश्चात्र नियोगः, विषयानिरूपणात्। अविषयकार्यप्रतीत्यनुपपत्तेः। करणीभूतो हि यागो नियोगविषयः। न चाकल्पिते नियोज्ये फलकामे करणीभूतयागसिद्धिः। तत्सिद्धौ च नियोज्यसिद्धिः। तदधीना च करणीभूतयागसिद्धिरिति, चक्रकमप्रतिष्ठितमापद्येत। तेन तत्र प्रथमं भावार्थमात्रविषयत्वपूर्वं प्रतीत्य, ततो नियोज्यपरिकल्पनमिति, अङ्गलोपे विषयाविलयाद्यथाशक्तिप्रयोगप्रसङ्गः।

किञ्च सोमादिषु साधनेषु स्ववाक्येषु श्रूयमाणेष्वपि तत्साध्यरूपेण विषयत्वमनभ्युपगम्य, फलश्रवणबलेन तत्साधनरूपस्य विषयत्वमिच्छद्भिः स्वदर्शनानुरागोऽतीवाविष्कृतः। कः खलु पदान्तरेभ्यः फलपदे विशेषः? तदधीनसिद्धित्वमिति चेत्?

आभिधानिकम्। यागस्य च स्वरूपेणैव विषयतयाऽन्वय। स्वर्गस्य तु साध्यत्वञ्च लाक्षणिकम्, तत्प्रतिपादकशब्दाभावात्, अनुपपत्तिमूलत्वाच्च। ततश्चाभिधानिकान्वयात् लाक्षणिकान्वयस्य विप्रकृष्टस्य प्राथमिकत्व वक्तु न युज्यत इत्यर्थ।

आनुमानिकमपि विप्रकर्षं क्वचित् दर्शयति—**यत्र चेति**। साक्षाच्छ्रुतस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यत्किंचित्कल्पनामन्तरेणैवापूर्वविषयत्वे सम्भवति, तत पूर्वमेवानुमानिकस्य यागस्य करणत्वमपि परिकल्प्य, तस्य फलेनान्वयो न युज्यत इत्यर्थ। **तत्सम्पाद्येति**। देवतामुद्दिश्य त्यक्ते द्रव्ये, पश्चात् तस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धो निर्वाह्यत इति, तस्य यागसम्पाद्यत्वम्। साधनभूतयागानुमानात् विप्रकर्षमभिधाय, साध्यभूतफलानुमानादपि विप्रकर्षमाह – **विश्वजिदादाविति**। **नियोज्यं परिकल्प्येति**। फलानुमानमपि न साक्षात्, किंतु नियोज्यकल्पनाद्वारेणेत्यतिविप्रकर्ष इत्यर्थ।

विश्वजिदादौ न केवल विप्रकर्षमात्रेण फलकरणीभूतयागस्य विषयत्वानुपपत्ति। किंतु चक्रकप्रसङ्गादपीति प्रतिपादयितुमुपोद्घातमाह—**किञ्चेत्यादिना**। ननु विषये निरूपिते, पश्चात् प्रतिपन्न एव नियोगो नियोज्यकल्पक स्यादित्याशङ्क्य, तदानी चक्रक स्यादित्याह—**करणीभूत इति**। एव चक्रकभया् करणान्वयात् प्रागेव तत्र विषयान्वयोऽङ्गीकार्य इति, यथाशक्ति प्रयोग स्यादित्याह **तेनेति**।

यदि यागस्य विप्रकृष्टेन फलेनान्वये सति तदन्वितेन रूपेणापूर्वविषयत्व, ताह तत्समानविप्रकर्षैवंस्त्वन्तरैरपि प्रथमत एवान्वयात्, तदन्वितेन च रूपेणापूर्वविषयत्वमपि स्यात्।

न। व्याघातात्। स्यादेतत्। फलकामिनियोज्यसम्बन्धबलेन हि यागस्य तत्साधनत्वानुपपत्त्या तद्व्यतिरिक्तमपूर्वं सिध्यत्तदानुकूल्येन सिध्यतीत्यवश्यं तद्विषयस्य तत्साधनत्वेन भवितव्यमित्यस्ति पदान्तरेभ्यः फलपदस्य विशेषः। तन्न। व्याघातात्। यस्मात्क्षणिकस्य यागस्य फलसाधनत्वं नोपपद्यते, तस्मात् फलकामी न तत्कार्यतया बुध्यते, अपि तु फलसाधनभूतयागविषयमपूर्वं बुध्यत इति, कथमिदं परस्परं व्याहतं बुद्धिमन्तोऽभिदधीरन्।

शालिकनाथोक्तस्यार्थस्यानुवाद-निरासौ

'कश्चित्तु निपुणंमन्यः प्रभाकरदर्शनं शिक्षयन्निदं ब्रह्मास्त्रमुत्सृजति। नैव भावार्थस्य फलकरणभूतस्य विषयत्वम्। किन्तर्हि? फलकामस्य यत्कार्यं, तत्तत्सामग्र्यवच्छिन्नमेव तेन प्रत्येतव्यम्। सामग्री च करणेतिकर्तव्यतारूपा। तेनेतिकर्तव्यतालोपे विषयविलय इति। न चैवं यागस्याविषयत्वम्। सामग्र्यवच्छिन्नस्यापि तद्विशेषापरिज्ञानेन साकाङ्क्षत्वात्। तेन स्वपदावगतो नियोगः पश्चाद्यागेनावच्छिद्यते। न तु याग एव फलान्वितोऽवच्छेदकः—इति।

तस्यापि तदस्त्रं अयमेव ब्रह्मदण्डो ग्रसते 'फलस्य विप्रकृष्टत्वादि'ति। न खलु पदान्तरोपात्तफलाविनाभावप्रतीता तत्सामग्री स्वपदस्थाद्यागात्पूर्वमेवापूर्वमवच्छेत्तुम्-

---

विप्रकर्षस्य तुल्यत्वादिति दूषणान्तरमप्याह— किंचेति। विप्रकर्षसाम्येऽपि नियोगस्य फलाधीनसिद्धित्वमेव फलपदस्य विशेष इति शङ्कते—तदधीनेति। परिहरति नेति।

शङ्कोत्तरे स्वयमेव विवृणोति—स्यादेतदित्यादिना। अयभाव—न तावल्लिङ्शब्दश्रवणमात्रेण प्रथम नियोग प्रतीयते। वृद्धव्यवहारे तत्र व्युत्पत्त्यभावात्। किं तु यागस्यैव फलसाधनत्वे प्रतीते, फलस्य कालान्तरभावितया तदनुपपत्ते स्थास्नुर्नियोग सिध्यतीति, नियोग फलाधीनसिद्धिक इति, तत्सिद्धे पूर्वमेव यागस्य फलसाधनत्व प्रतीतम्। सिध्यतोऽपि नियोगस्य फलानुकूलतया तद्विषयस्य यागस्यापि फलसाधनत्वं पश्चादप्यावश्यकमिति च प्रथमप्रतीतफलोपायत्ववेषेणैव विषयत्वमिति, फलपदस्योपपदात् विशेषोऽस्तीति। यस्मादिति। नियोममन्तरेण यागस्य फलसाधनत्वमनुपपन्नमिति वचनस्य, नियोगावगते पूर्वमेव यागस्य फलसाधनतयाऽन्वयो भवतीति वचनस्य चान्योन्यव्याहतिरेवेत्यर्थः।

फलकरणीभूतस्य विषयत्वाभावेऽप्यङ्गलोपे विषयविलय कश्चिदुपपादयाचकार। तन्मतमनुवदति—कश्चिदिति। फलकामस्य कार्यतया प्रतीयते हि नियोग। तस्य हि साध्यफलानुमिता सामान्येन प्रतीता तत्सामग्री योग्यतया विषयत्वेन सबध्यते। का सामग्रीति—विशेषाकाङ्क्षायामङ्गप्रधानवाक्यैः करणेतिकर्तव्यताजात तद्विशेषत्वेनोपस्थाप्यते। एव च यागस्य प्रथमत एव न विप्रकृष्टेन फलेनान्वय। अङ्गानामपि सामग्र्यनुप्रवेशाल् तल्लोपे विषयविलयश्च भवतीति, न कश्चित् दोष.। नित्ये तु फलाभावेन तत्सामग्र्या अप्यभावात् समानपदोपात्तस्य यागस्यैव विषयत्वात् नाङ्गलोपे विषयविलय इति. भावः। सामग्र्यवच्छिन्नस्येति। प्रथमत सामान्येन सामग्रीविषयकनियोगस्य सामग्रीविशेषापरिज्ञानेन कोऽसौ सामग्रीविशेष इत्यपेक्षाया यागस्य सामग्रीविशेषतया पश्चात् विषयत्व भवतीत्यर्थ।

दूषयति—तस्यापीति। विश्वामित्रप्रयुक्त निजमयूखविद्योतितदिङ्मुख ब्रह्मास्त्रं वसिष्ठप्रयुक्तो ब्रह्मदण्डोऽग्रसदिति श्रीरामायणे प्रसिद्धम्। तत्कटाक्षेणाह—अयमेव ब्रह्मदण्ड इति।

पारयति। यथा न यागोऽपूर्वं विहाय फलेन प्रथमं सम्बद्ध्यते, तथाऽपूर्वमपि यागं विहाय फलसामग्र्या। विप्रकर्षस्य तुल्यत्वादित्यलमनेन।

प्रसिद्ध एव मार्गे दूषणान्तरमुच्यते। यदि च करणीभूतो यागो विषयः, ततो नियोगस्य विषयाधीननिरूपणत्वादनिरूपिते च विषये तदधीननिरूपणाशक्तेर्नियोगप्रतिपत्तेः पूर्वमेव फलसाधनत्वं यागस्य निरूपयितव्यम्। निरूपितसाधनभावं च यागं फलकामी कार्यतया बोद्धुमलमेवेति, न नियोज्यसम्बन्धानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तकार्याभिधानकल्पनाबीजं लिङादीनां सिध्यतीति, सर्वं भवदीयसिद्धान्तकोशसाधनभूतमपूर्वाभिधानमुत्सन्नसंकथं जातम्।

सिध्यतु वाऽभिधानम्। न पुनः प्राधान्यं सम्भवति, परार्थभूतभावार्थविषयत्वात्। अङ्गप्रधानोत्पत्तिनियोगवत्। यो हि साधिकारवाक्येषु प्रधानभूतकार्याभिधायित्वेन प्रज्ञातानामपि लिङादीनां प्रयाजादिवाक्येषु विनियुक्तविषयतया प्राधान्यं विहाय, लक्षणया गुणभूतकार्याभिधानमाश्रयति। स कथमन्यत्राविदितप्रधानकार्याभिधानमाश्रयेत्। तेनापूर्वस्य प्राधान्यं विहीयत इति।

किञ्चोपपद्यत एव यागस्याकरणभूतस्यापि विषयत्वम्। नियोगो हि फलसाधनम्। तस्य यागः स्वरूपेणैव विषय इति किन्नोपपद्यते। यद्युच्येत सत्यमपूर्वं—

विप्रकर्षमेवाह—न खल्विति। नियोगे हि समानपदोपात्तेन साक्षाच्छ्रुतेन विषयीभावयोग्येन यागेनान्वय त्यक्त्वा, तत पूर्वमेव पदान्तरोपात्तया फलानुमितया तत्सामग्र्या अन्वय. पदान्तरोपादानानुमानलक्षणविप्रकर्षद्वयेन न युज्यत इत्यर्थ.। यथा न याग इति। पूर्वोपपादितसमानपदश्रुत्येत्यर्थ।

प्रसिद्धेति। प्रसिद्धो मार्ग—फलकरणीभूतस्य पश्चान्नियोगविषयत्व, तत्रेत्यर्थ। द्वितीय दोष विवृणोति—यदि चेति। अनुपपत्त्येति। उत्सन्नेति। यागस्य कार्यत्वानुपपत्त्या खलु स्थिरकार्याभिधानाश्रयणम्। तदभावे तत् नाश्रयणीयमिति भाव।

तदभिधानाङ्गीकारेऽपि तृतीयात् दोषात् न मोक्ष इत्याह—सिध्यत्विति। अङ्गनियोगवत्, प्रधानोत्पत्तिनियोगवच्चेत्यर्थ। अङ्गप्रधानोत्पत्तिवाक्येषु प्रधाननियोगानुवादशङ्कया न प्रथममपूर्वान्तर प्रतीयते। किंतु यागस्वरूपमेवोपस्थाप्यते। उपस्थितेषु तेषु ग्राहकग्रहणे सजाते, पश्चात् तेषा साक्षात् ग्राहकान्वयायोगात् द्वारभूतान्यपूर्वाण्यङ्गीक्रियन्ते। तानि च विनियुक्तविषयतया गुणीभावावश्यभावात् प्रधानाभिधायिनापि लिङ्शब्देन लक्षणया गुणत्वेनाभिधीयन्त इति हि भवद्राद्धान्त। एवमङ्गीकुर्वता त्वयाऽधिकारनियोगस्यापि विनियुक्तविषयत्वसभवात् गुणीभावाभिधान लक्षणादोषाभावात् विशेषतोऽङ्गीकार्यमिति भाव.।

विषयत्वोपपत्तित इति पद व्याचष्टे—किंचेति। फलकामिनियोज्यसबन्धाधीन फलसाधनत्व नियोगस्यैव, न तु यागस्य। यागस्तु केवल तद्विषय.। तद्विषयत्व च तस्य स्वरूपेणैवोपपद्यत इति, फलकरणत्वविशेषस्यापि तदनुप्रवेशकथन गौरवपराहतमित्यर्थ। शङ्कते—यदीति। सत्यमपूर्वं फलसाधनम्, न याग। यागस्तु तद्विषय एव। विषयत्व च तस्य कृतिद्वारकम्। कृत्यवच्छेदद्वारा कार्यावच्छेदको हि विषय। कृतिस्त्वपूर्वफलयोरेकैव। उभयोरपि साक्षात् सबन्धाभावात्। भावार्थगोचरकृतिसबन्धित्वस्य त्वविशिष्टत्वात्। एव च कृतिद्वाराऽपूर्व-

फलसाधनम्। तत्तु न स्वरूपेण कृतिगोचरम्। भावार्थगोचरया तु तया साध्यम्। तयैव च कृत्या तद्गोचरयाऽपूर्वद्वारेण फलमपि साध्यते। तेनैकयैव कृत्यैकभावार्थगोचरयाऽपूर्वं, फलं च साध्यत इत्यपूर्वविषयस्य भावार्थस्य फलकरणत्वमवश्यम्भावीति। सत्यमेवम्। किन्त्वपूर्वकरणत्वनिरूपणपुरोधान एव सति फलकरणत्वमुक्तं भवति। तत्करणत्वं च विषयत्वपुरःसरमिति विषयभूतस्य करणत्वप्रसङ्गः। अवश्यं चापूर्वकरणत्वपुरःसरमेव क्रियायाः फलकरणत्वं निरूपयितव्यम्। अन्यथा कथं क्षणिकायाःतस्याः कालान्तरभाविनि फले साधनत्वं सम्भाव्येत। नन्वलब्धे द्वारे मा नाम सम्भूत्। लब्धे तु किमिति न सम्भवति।

किमत्र द्वारं लब्धम्। किन्तत्?, अपूर्वं, तत्त्वान्तरं वा। तत्त्वान्तरत्वे तावत् तत एव यागस्य करणत्वोपपत्तेर्दैयजलाञ्जल्यपूर्वं प्रसज्येत। अपूर्वद्वारेण तु फलसाधनत्वमपूर्वसाधनत्वनिरूपणाधीननिरूपणम्। तद्धि तस्य द्वारमुच्यते यद्येन स्वफलोद्देशप्रवृत्तेन तत्सिद्ध्यर्थमन्तरा साध्यते। तदेवं सत्यपि यद्यत्र करणीभूतस्य विषयत्वमुच्यते, ततः फलकरणत्वाधीनं नियोगविषयत्वं, तदधीनञ्च नियोगं प्रति करणत्वं, तदधीनञ्च फलकरणत्वमिति चक्रकमापद्येत।

किञ्चैवमङ्गलोपे विषयविलयं ब्रुवाणः प्रष्टव्यः—किमङ्गविशिष्टस्य विषयत्वम्? उत तदुपलक्षितस्येति। किञ्चातः? यदि तावदङ्गविशिष्टस्य, ततः सर्वेषामेव प्रयाजादीनाम्, आग्नेयादीनाञ्च समप्राधान्यं प्रसज्येत, गुणाधिकारवत्। यथा हि दधिविशिष्टहो-

---

सबन्धिनो भावार्थस्य फलसबन्धित्वमावश्यकमिति फलसबन्धित्ववेषस्यापि विषयानुप्रवेशोऽङ्गीकार्य इति भाव.।

उत्तरमाह—सत्यमिति। प्रथमतो हि लिङ्प्रत्ययेनापूर्वमेव कृत्युपरक्त प्रतीयते। न फलम्। तस्या दशाया भावार्थम्तस्य विषयो भवति। तदा कृतिर्नान्योपरक्ता सविषयके त्वपूर्वे प्रतीयते। यदा तत् साक्षात् साधयितुमशक्यतया करणापेक्ष भवति, तदा सा कृतिर्भावार्थेऽवतरति। तस्या दशायामपूर्वार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वादपूर्वं प्रति करण भवति, न फल प्रति। कृते पूर्वं तादर्थ्याप्रतीते। पश्चात्तु नियोगस्य फलसाधनतया तत्करणीभूतस्यापि भावार्थस्य फलकरणत्वमर्थवस्यतीति, तस्य प्राथमिकाद्विषयान्वयात् पूर्वमेव वचनमिति व्याहतमिति भाव।

तदेवान्वयक्रमपर्यालोचनादपि सिध्यतीति व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—अवश्यं चेति। क्षणिकस्य साक्षात् फलसाधनत्वाभावेऽपि, द्वारद्वारिकया तत् स्यादिति शङ्कते—नन्विति। विकल्प्य परिहरति - किमत्रेति। एवमनङ्गीकारे द्वारत्वमेव न सिध्यतीत्याह—तद्धीति। अन्तरा-मध्ये। साध्यते-उत्पाद्यते। तथापि फलकरणीभावस्य विषयत्वात् पूर्वभावाङ्गीकारेचक्रकाश्रय. स्यादित्याह - एवं सत्यपीति। एव—फलकरणीभावस्यापूर्वकरणत्वपूर्वकत्वावश्यभावेऽपि।

समप्रधानभावेन स्वरूपस्यानपायत इति दूषणद्वय विकल्पद्वयदूषणतया योजयितु विकल्पयति - किंचेति। तस्मिन् सति किं स्यादिति पृच्छति—किंचात इति। प्रथमं दूषयति—यदि तावदिति। तत्र तदभिमतमेव दृष्टान्तमाह—गुणाधिकारवदिति। 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' तै ब्रा. २-१ ५-६. इत्यत्र दधिमात्रमेव विधीयते। होमस्य प्राप्तत्वात्। सिद्धरूपस्य-

मस्येन्द्रियकामापूर्वसाधनत्वेन दधिहोमयोरपि समप्राधान्यं, न गुणप्रधानभावः। तद्वदिहापि स्यात्। अथाङ्गोपलक्षितस्य यागस्वरूपस्य, तर्हि पुरोडाशद्वयोपलक्षितस्येवान्तरालकालस्यांगोपलक्षितस्यांगलोपेऽपि एकपुरोडाशापायेऽप्यनपायान्नास्त्यंगलोपे विषयविलयः।

किञ्चैवमपूर्वप्रयुक्तिः, अपूर्वग्रहणश्चाङ्गानां न स्यात्। साधिकारो विधिः प्रतिपन्नः सन् स्वसन्निधिसमाम्नातान् प्रयाजादीन्, अवघातादींश्च स्वस्वानुवादशङ्कानिरुद्धनियोगान्तराविषयभावान् स्वार्थतया गृहीत्वा स्वगृहीतेष्वेव व्रीह्यादिषु द्वारभूतेषु स्वरूपातिक्रमेणैव स्वसाधनविशेषरूपे विनियुङ्क्ते। अङ्गसम्बधात्तु प्राग्विषयाभावेनाप्रतिपन्ने नियोगे सर्वमिदमजातपुत्रक्रीडनकमापद्यते। फल, करणं वा प्रयोजकं स्यादङ्गानाम्।

अप्रयोजकभावेनेत्यस्यापरा व्याख्या। फलसाधनरूपेण भावार्थ नियोगेन संबद्ध्यमाने 'अर्थाभिधानकर्म च' मी द ४।२।२६ इत्यनेन न्यायेन तुषोपवाप-

---

दध्न साक्षात् विषयत्व-करणत्वयोरनुपपत्ते, होमस्य श्रुतत्वाच्च दधिविशिष्टस्य होमस्यैव नियोगविषयत्व, करणत्व चेति द्वयोरपि यथेन्द्रियकामापूर्व प्रति समप्राधान्य, तद्वदत्रापीत्यर्थ।

द्वितीय दूषयति—अथेति। यथा 'उपाशुयाजमन्तरा यजति' तै स २—६—६ इत्याग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयोपलक्षितान्तरालकालविहितोपाशुयाजस्य 'नासोमयाजिनोऽग्निषोमीयपुरोडाश' इत्यसोमयाजिनोऽग्नीषोमीयपुरोडाशाभावे 'द्रव्यापचारे आज्येन प्रतिसख्याय यजेत' आ श्रौ सू इत्याज्यप्रत्याम्नानेऽपि पुरोडाशद्वयोपलक्षितस्य कालस्यानपाय[1] तद्वदङ्गलोपेऽपि न करणीभूतयागस्यापाय, नापि विषयस्येति यथाशक्तिप्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थ।

अप्रयोजकभावेनेत्युक्त सप्तम दूषण विवृणोति—किंचेति। अङ्गसबन्धोत्तरकाल करणीभूतस्य यागस्य अपूर्वविषयत्वेऽपूर्वस्याङ्गप्रयोजकत्व न स्यात्। ग्राहकग्रहणस्य ग्राहकीयद्वारविनियोगस्य चासिद्धि। तत्पूर्वत्वाच्च प्रयोजकत्वस्येत्यर्थ। असिद्धिमुपपादयितु नियोगस्य ग्राहकत्वक्रम, विनियोजकत्वप्रकार च दर्शयति—साधिकार इति।

आरादुपकारक-सनिपत्योपकारकाङ्गजातान्यधिकारनियोगप्रत्यभिज्ञाने लिङ्शब्दस्य तदनुवादशङ्कया, नियोगान्तरस्य च शब्दादप्रतीततया न नियोगान्तरविषतया स्वार्थोपस्थापकानि। किंतु स्वरूपेणैव। तदानी च योग्यतया प्रथम ग्राहकेण स्वशेषतया तानि गृह्यन्ते तद्गृहीताना न्न तेषा साक्षात् ग्राहकान्वयाभावात् ग्राहकेणैव स्वीयेषु व्रीह्यादिष्ववान्तरनियोगेषु च शेषतया विनियुज्यन्त इत्यर्थ। प्रथम विषयान्वयाभावे त्वेतद्द्वय नोपपद्यते। प्रयोजकत्व तु दूर इत्याह—अङ्गसंबन्धादिति। प्रथमप्रतीतयो फल करणयोरेव ग्राहकत्व—विनियोजकत्व—प्रयोजकत्वानि प्रसज्यन्त इत्याह—फलमिति।

नियोगस्याप्रयोजकत्वप्रसङ्ग प्रकारान्तरेणाप्याह—फलेति। यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति आप॰ श्रौ सू इति कपालस्य पुरोडाशशेषत्ववेषेणैव तुषोपवापे विनियोगात् तुषोपवापो न प्रयोजक। किंतु पुरोडाश एव। तथा सर्वाङ्गसमेतस्य यागस्य फलकरणीभाववेषेणैव नियोगविषयत्वे साङ्गस्य तस्य फलमेव प्रयोजक स्यात्, न नियोग इत्यर्थ। अनेनेति। एतत्सूत्रोक्तन्यायेनेत्यर्थ।

---

1. इदञ्च शाखान्तराभिप्रायेण, असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयपुरोडाशस्य स्थानेऽविधानात्।

वत्कपालस्याप्रयोजकं साङ्गस्य यागस्यापूर्वं प्रसज्येत। नन्विष्टमेव काम्येषु विधेरप्रयोजकत्वम्। अत एव श्येनस्याविधेयत्वादनर्थत्वम्। यद्यपि स्वविधिसिद्ध्यर्थमनुष्ठीयेत, तथाऽपि न विधेयत्वम्। यस्य विधिः स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठानमाक्षिपति, तद्विधेयं, न तु विधिसाधनमात्रम्। काम्येषु तु फलत एवानुष्ठीयमानं कर्म विधिमपि साधयतीति, न विधेयमिति। किमिदानीमङ्गेष्वप्यप्रयोजको विधिरिष्यते? साङ्गस्य हि फलसाधनस्य विषयत्वोपगमे तादृशस्यैव फलप्रयुक्तस्योपजीवनादप्रयोजको विधिरङ्गानामपि स्यात्। ततश्चाग्नीषोमीयहिंसा विधेयत्वाभावान्निषेधगोचरोऽनर्थः स्यात्।

शालिकनाथोक्तस्यार्थस्यानुवाद-निरासौ

अत्र कश्चिद्[1] वैयात्यादेवमाह—मा भूदङ्गाना विधेयत्वम्। न चैतावताऽग्नीषोमीयादेर्निषेधप्रसङ्गः। द्विविधस्यापि निषेधस्यासम्भावनीयत्वात्। द्वेधा हि किञ्चित् फलोद्देशेनानुष्ठीयमानं कर्म निषिध्यते फलपर्यन्तं वा—साधनत्वमात्रपर्यवसानं वा। तद्यथा सुखार्थं मदिरास्वादः प्रसक्त एव निषिध्यते—नानेन सुखमवाप्तव्यम्। अकार्यमेतत्साध्यं सुखमिति। क्वचित्साधनत्वमात्रं निषिध्यते। तद्यथा – रोगार्त्तस्तदुपशमार्थी तदुत्कोपक एव भेषजबुद्ध्या प्रवर्तमानो निषिध्यते—मैव कार्षीर्नेदमस्योपशमसाधनमिति। तत्र न तावदग्नीषोमीये फलपर्यन्ते निषेधसंभवः। स्वर्गस्य निरतिशय-

एतद्द्वयमिष्टमेवेति शङ्कते—नन्विति। यत काम्येषु विधिर्न प्रयोजक। अत एवायमपि तान्त्रिकप्रवाद उपपद्यत इति प्रसङ्गादाह—अत एवेति। अय भाव –'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यनारभ्यवाक्येन सामान्येन हिंसामात्र निषिध्यते। श्येनयागोऽपि हिंसारूप। मारणरूपत्वात्। नहि मरण हिंसा। अपि तु तद्धेतुभूतो व्यापार। तादृशश्च श्येनयाग। स यदि विधेय स्यात्, तदा सामान्यनिषेधस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वादनर्थत्व नास्ति। यदि न विधेयत्व, तदा निषेधगोचरत्वादनर्थत्वमिति, श्येनस्यानेर्थत्वमङ्गीकुर्वतामस्माकमविधेयत्वमिष्टमेवेति।

ननु श्येनेनाभिचरन् यजेत' षड्वि–ब्रा ३–८ इति लिङ्प्रत्ययेन विधिप्रतीतेर्यागस्य विधिसाधनत्वाच्च कथमविधेयत्वमित्याशङ्क्याह–यद्यपीति। विध्यधीनानुष्ठानत्व विधेयत्वम्। काम्येषु च फलस्य प्रयोजकत्वेन नियोगस्याप्रयोजकत्वात् विधिसाधनत्वेऽपि विधेयत्व नास्तीत्यर्थ।

दूषयति–किमिदानीमिति। अङ्गसमेतस्यैव फलसाधनत्व–विधिविषयत्वयोरनङ्गीकारे सकलाङ्गोपसंहारासिद्धे सर्वाङ्गसमेतस्यैव तथात्वमिति वक्तव्यम्। ततश्च करणांश इवाङ्गांशेऽपि विधेयत्वासिद्धे श्येनवदग्नीषोमीयस्याप्यनर्थत्व स्यादित्यर्थ। निषेधगोचर अग्नीषोमीययागइति शेष।

अग्नीषोमीयहिंसाया विधेयत्वाभावेऽपि निषिद्धत्व नास्तीति कश्चित् वदति। तन्मतमनुवदति–अत्र कश्चिदिति। वैयात्यात्–धाष्टर्यात्। द्वेधा हीति। साधनत्वे सम्भवत्येव तत्फलस्याकार्यत्वप्रतिपादनेन वा, फलस्य कार्यत्वेऽपि कर्मणस्तत्साधनत्वाभावेन वा द्वेधा निषेध - प्रवर्तत इत्यर्थ। द्वैविध्यमेवोदाहरणमुखेन दर्शयति–तद्यथेति। अकार्यमिति। मदिरास्वादजन्यसुखस्येष्टत्वेऽप्यनिष्टापादकत्वादकार्यत्व बोध्यत इत्यर्थ। उत्कोपके-सन्धुक्षके। प्रकृते तु उभयथा निषेधो न सम्भवतीत्याह—तत्र न तावदिति। वचनविरोधात् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-

1. कश्चित्–शालिकनाथ.।

सुखरूपस्य कार्यत्वेन सर्वजनविदितस्याकार्यत्वाभिधाने प्रमाणान्तरविरोधप्रसङ्गात्। नापि साधनत्वनिषेधः। वचनविरोधात्। तस्मान्न निषेध्यत्वमिति।

तदिदमतितुच्छं न निराकरणमपि प्रयोजयति। तथा हि—मदिरास्वादेन संपाद्यं सुखं प्रमाणान्तरेण कार्यं विदितमप्यकार्यमुच्यते वचनेन, तथा स्वर्गसुखमपीति किमिति-नोच्यते। प्रमाणान्तरं हि क्षिप्रमेवाग्रहणतया व्याख्यायते। तस्मादङ्गेष्वप्यप्रयोजकत्व-मनिष्टमेव। तत्रापद्येताङ्गविशिष्टस्य विषयत्वे।

शंका—तन्निरासौ

आह—सत्यमङ्गविशिष्टस्य विषयत्वे समप्राधान्यम्, अप्रयोजकत्वं च स्यात्। न तु तद्विशिष्टो विषयः। करणीभूतस्तु विषयः। तदभावाच्चाङ्गलोपे विषयविलय इत्युच्यते। न तु कृत्स्नाङ्गोपेतस्यैव विषयत्वम्। तस्माददोष इति चेत्? नैतद्युक्तम्। यद्यङ्गलोपे करणत्वं नास्ति, नित्येऽपि तर्हि हीनाङ्गस्य करणत्वं नास्तीत्यननुष्ठानं स्यात्। अथ तत्र विधिना यावदङ्गं प्राप्यते, तदुपेतस्यैव करणत्वं भवति, तदितरत्रापि कियद्भिरङ्गैरुपेतस्य करणत्वमित्यनवगमाद्विधिगृहीतानामेवाङ्गानां संग्रहणाद्यावन्त्यङ्गानि विधिना प्राप्यन्ते, तदुपेतस्यैव करणत्वं भवतीति, नास्ति विषयविलयः।

कामो यजेत' इत्यनेन वचनेन साङ्गज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वप्रतीते, असाधनत्वाभिधाने-तद्विरोध इत्यर्थं।

दूषयति—**तदिदमिति**। स्वर्गस्य कार्यत्वमपि न वचनादवगम्यते। किं तु सुखरूप-तयाऽनुमानादेव। तस्य मदिरासुखवत् वचनेन अकार्यत्वाभिधाने न कश्चिदनुपपत्तिलव सम-स्तीत्यर्थ.। तर्हि स्वर्गस्य, कार्यत्वावगमकप्रमाणस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—**प्रमाणान्तरमिति**। अग्रहणतया—भेदाग्रहणगर्भतया। भेदाग्रहणवशात् कार्यमेतदिति मिथ्याव्यवहारप्रवर्तकतयेत्यर्थं। तस्मादिष्टापत्तिरिति भवद्वचनमनुपपन्नमित्याह—**तस्मादिति**।

ननु प्रधानस्यैव फलकरणत्वम्, अपूर्वविषयत्व च। नत्वङ्गानाम्। ततश्च पूर्वोक्त सम-प्राधान्यम्, अविधिप्रयुक्तत्वदोषश्च न प्रसज्यते। अङ्गलोपे विषयविलयश्च सिध्यति। करणी-भूतस्य प्रधानस्य विषयत्वात्, इतिकर्तव्यतानुग्राह्यस्य च करणत्वात् तल्लोपे प्रधानस्यैव करणी-भावहाने.। न त्वङ्गाना साक्षात् तदनुप्रवेशादिति न कश्चित् दोष इति शङ्कते—**आहेति**। **तदभावादिति**। प्रधानस्यैव करणीभावाभावादित्यर्थ.। यद्वा इतिकर्तव्यताननुगृहीतस्य करणीभावाभावात्।

अङ्गलोपेन करणत्वहानौ, नित्येऽपि विषयविलयाभावेपि करणत्वविलयादकरणस्य कार्यार्थिभिरनुष्ठानानुपपत्तेरेव हीनाङ्गस्यानुष्ठान न सिध्यतीति दूषयति-**नैतदिति**।

ननु करणत्वमङ्गसद्भावमात्रमपेक्षते। न तु सकलाङ्गसमवायम्। ततश्च नित्ये यमधि-कारिण यदा यावन्त्यङ्गान्यनुष्ठापयति नियोग, तावद्भिरेव प्रधानस्य करणत्व सिध्यतीति, कतिपयाङ्गत्यागेऽपि प्रधानकरणत्वस्याविघातादनुष्ठान स्यादिति शङ्कते—**अथ तत्रेति**। तर्हि काम्येऽप्येवमेव कतिपयाङ्गत्यागेऽपि करणत्वसिद्धेर्विषयाविलयात् यथाशक्ति प्रयोग स्यादिति-**दूषयति—तदितरत्रापीति**।

किञ्च जातेष्टौ सवलिताधिकाराभ्युपगमात्करणीभूतस्यैव विषयत्वमिति, न यथाशक्ति प्रयोगः स्यात्। ततश्चाङ्गसपत्त्यर्थमेवोत्कर्षस्य वक्तुं शक्यत्वाच्छेषिविरोधेन निमित्तस्वभावभङ्गार्थमाद्यमधिकरणमनर्थकं स्यात्। ननु तत्र निमित्तश्रवणबलादङ्गहानं स्यात्। न। श्रुतेऽपि निमित्ते विषयाभावेनाधिकारविलयात्। श्रुतेऽपि हि निमित्ते नैमित्तिकमेव कर्तव्यं, नान्यत्। करणीभूतभावार्थविषयश्च कार्यं नैमित्तिकमिति, कुतोऽनीदृशस्यानुष्ठानमित्यलमनेन करणीभूतविषयत्वेन।

अष्टमं दूषणं विवृणोति—किञ्चेति। 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इतीष्टिं विधाय श्रूयते—'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' तै. सं. २–२–५ इति। अत्र चार्थवादिकं पूतत्वादिफलं विवक्षितमिति प्रथमाध्याये ४ पा. १२ अधिकरणे निर्णीतम्। चतुर्थे हि किं पूतत्वादिफलं पितृगामि, उत पुत्रगामीति संशये, पुत्रगामित्वे पितुस्तत्साधनयागानुष्ठानानुपपत्तेः 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' मी. द. ३–७–१८ इति न्यायेन पितृगाम्येवेत्याशङ्क्य 'यस्मिन् जाते स पूतो भवति' इति वचनेनैव पुत्रफलत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् पुत्रफलस्यापि पितुरिष्टत्वेन, तदर्थमपि साधनानुष्ठानोपपत्तेश्च पुत्रगाम्येव फलमिति प्रतिपाद्य, पुनरपि विचारितम्—किमियमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या, उत कृते जातकर्मणीति। निमित्तानन्तरत्वात् नैमित्तिकस्य तदनन्तरमेवानुष्ठेयेत्याशङ्क्य, जातकर्मानन्तरं विहितं स्तन्यपानम्। ततः पूर्वं चेष्टौ क्रियमाणायां स्तन्यपानस्य बहुकालोत्कर्षः स्यात्। ततश्च पुत्रविपत्तिप्रसङ्गात् तद्गतफलसाधकस्य यागस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्। तस्मात् पुत्रगतफलरूपशेषिविरोधेन निमित्तस्वरसप्राप्तमप्यानन्तर्यं बाधित्वा, कृत एव जातकर्मण्यनुष्ठेयेति राद्धान्तितम्। तदनन्तराधिकरणे च किं जातेष्टिः जातकर्मानन्तरमेव कार्या, उत आशौचकालापगमे पर्वकाले प्राप्त इति विचार्य, शेषिविरोधाद्धि जातकर्मानन्तर्यमाश्रितम्। ततः परं विलम्बे कारणाभावात् तदनन्तरमेव कार्येत्याशङ्क्य, येन केनापि हेतुना निमित्तानन्तर्यस्य बाधे सति अङ्गोपसंहारस्य कर्तव्यत्वात् शुचित्वे सति पर्वकाल एवेति निर्णीतम्। इत्थं फलस्य विवक्षितत्वं, १ तस्य च पुत्रगामित्वम्, २ इष्टेश्च जातकर्मानन्तर्यम्, ३ अङ्गोपसंहारार्थं पर्वकालप्रयोगश्च ४ शास्त्रे प्रतिपादितम्। नैमित्तिकत्वात् काम्यत्वाच्च सवलिताधिकारत्वं चार्थसिद्धम्। अत्र पुत्रगतफलप्रतिपादनं शेषिविरोधेन निमित्तस्वभावभङ्गकरणार्थम्। तच्चाङ्गोपसंहारापेक्षासिद्ध्यर्थम्। तच्च पर्वकालोत्कर्षप्रतिपादनार्थम्।

एवं स्थिते सवलिताधिकाराभ्युपगमात् फलस्यापि संभवेन, फलकरणीभूतस्यैव यागस्य नियोगविषयत्वात् काम्यवत् सर्वाङ्गोपसंहारः प्रसज्येतेत्यर्थः। भवत्वेवम्। को दोषः? तत्राह—ततश्चेति। अत्र करणीभूतस्य विषयत्वे स्वत एवाङ्गोपसंहारापेक्षासंभवात् तत्सिद्ध्यर्थं निमित्तानन्तर्यबाधप्रतिपादकमत्रत्यमाद्यमधिकरणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः। ननु निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्य कर्तव्यत्वादङ्गोपसंहारावश्यंभावे तदनुपपत्तेस्तद्बलात् करणीभूतस्य विषयत्वेऽपि जातेष्टौ हीनाङ्गानुष्ठानं स्यादिति शङ्कते—ननु चेति। नहि निमित्तमनुष्ठापकं, किं तु नियोगः। स चाङ्गलोपे विषयविलयात् न प्रतीयत एव। अतो नानुष्ठापयतीति यथाशक्ति प्रयोगः तत्र न सिध्यतीति परिहरति—न श्रुतेऽपीति। अधिकारविलयात्—अधिकारनियोगप्रतीतिविलयादित्यर्थः। किंच निमित्तबलादेवानुष्ठानेऽपि प्रतीतस्य नियोगस्यैवानुष्ठेयत्वात्, तस्य चाङ्गाभावे प्रतीत्यसिद्धेरेव हीनाङ्गानुष्ठानं न सिध्यतीत्याह—श्रुतेऽपीति। उपसंहरति—अलमनेनेति।

तदेतत्सर्वसिद्धान्तकोशसाधनमुद्धरन् ।
को हि शङ्खनिधिं प्राज्ञः स्वगृहे स्थापयेत्स्वयम् ॥ ८ ॥

तस्मात् सर्वत्र नित्ये, काम्ये च निखिलाङ्गोपसंहारः-इति ।

स्वमतेन सिद्धान्तः

अत्राभिधीयते—निमित्तश्रवणान्नित्यं यथाशक्ति प्रयुज्यते ।
काम्यं च तदभावेन निखिलाङ्गसमन्वितम् ॥ ९ ॥

इह हि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' बह्वृचा इति यावच्छब्दानुबन्धाज्जीवनं होमनिमित्तत्वेनावगम्यते। निमित्तस्य च तद्रूपं, यत्तस्मिन् सति नैमित्तकमवश्यं कार्यम्। किमिदमवश्यं कार्यमिति ? अवश्यमेव कर्तारमभिप्रेतेन फलेन योजयतीत्यर्थः। यथा चैतदेव कार्यत्वं, तथा प्रतिपादितं विधिविवेके। अत एवैष सर्वेषामभिमतः प्रत्यवायपरिहारः प्रयोजनमवकल्पते। यदि ह्यन्यथालक्षण फल स्यात्, ततः सर्वेषां फलसाधनत्व श्रुतमुपरुद्ध्येत ।

सूत्रविरोधाधिकरणविरोधातिप्रसंगैराशंका

ननु च सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? न। तस्य मुमुक्षुभिरप्रार्थितत्वात्। प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव। नन्वेवं विश्वजित्यपि प्रत्यवाय-

---

उपालभते—तदेतदिति। सर्वसिद्धान्तरूपकोशस्य साधन वर्धक शङ्खनिधिमुद्धरन्—स्वयमेवोन्मूलयन् क पुमान् तमेव कथ स्वगृहे स्थापयेत्। करणीभूतस्य विषयत्वोक्त्या सकलसिद्धान्तव्यवहारोपयुक्तमपूर्वप्राधान्यादिकमुन्मूलयन् कथ तदेव भवता पुनरप्यङ्गीकर्तुं शक्यम्, विरोधादिति भाव ॥ ८ ॥ एव च गुरुमतस्यायुक्तत्वात् पूर्वपक्ष—एव स्थिरोऽभूदित्याह—**तस्मादिति।**

स्वमतेन राद्धान्तमाह—**अत्रेति।** **निमित्तश्रवणादिति।** निमित्तश्रवणमेवाङ्गसकोचे स्वमते प्रधानहेतुरित्यर्थ । तदेवोपपादयितुमुपक्रमते—**इहेत्यादिना।** अत्र यावच्छब्दो निमित्तत्वसूचक इत्यर्थ । अस्तु तर्हि निमित्तत्व, तत किं ? तत्राह—**निमित्तस्य चेति।** करणस्वरूपस्यानन्तरक्षणे कार्याविनाभूतत्वात्। अन्यथा श्रुतकरणत्वहानिरेवेत्यर्थ । निमित्ते सति कार्यत्व—कि स्वरूपेण, फलसाधनत्ववेषेण वेति विप्रतिपत्त्या पृच्छति—**किमिदमिति।** स्वाभिमत निर्धारयति—**अवश्यमिति।** फलसाधनत्वमेव कार्यत्वम्। तस्यावश्यकत्व नाम सहकारिसमवधाने, तदभावेऽपि निमित्तोत्तरकालाविनाभूतस्वानुष्ठानमात्रेणाभिमतफलसाधकत्वम्। ननु नैमित्तिकाना फलमेव न श्रूयत इति, तत्साधकत्व नास्ति। अवश्यसाधकत्व तु दूरत इत्याशङ्क्य अवश्यफलसाधकत्वश्रवणबलादेव तदनुगुणमश्रुतमपि फल निमित्तश्रुतिबलेनकल्पनीयमित्याह—**अत एवेति।** निमित्तश्रुतिबलेन यस्य कस्यापि पुरुषस्य निमित्ते समुपनिपतिते कर्मणस्तदानन्तर्याविनाभावप्रतीते कतिपयपुरुषानभिमते फले तस्य कल्प्यमाने, तेषा निमित्तोपनिपातेऽपि कर्मानुष्ठानाभावेनानन्तर्यनियमव्याहृतिप्रसङ्गात् सर्वाभिमतमेव फल तस्य कल्पनीयमित्यर्थ ।

ननु भवेन्नाम तादृशफलस्यैव कल्पनम्। न तु प्रत्यवायपरिहार एवेति नियमोऽस्ति। स्वर्गस्यापि तादृशत्वात्। अतस्तदेव फल स्यात् सुखरूपत्वादिति शङ्कते—**नन्विति।**

परिहार एव फलं स्यात्। कथं तर्हि 'स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' मी द ४-३-१५ इति। पापक्षयार्थस्य च नित्यत्वे विघनादीनामपि पापक्षयार्थानां नित्यत्वं स्यात्। तथा च यथाशक्ति प्रयोगः स्यात्। उच्यते। न तावद्विश्वजिति प्रत्यवायपरिहारः फलं प्रसज्यते। गौरवात्। प्रत्यवायो हि न तावत्स्वरूपेण फलम्, अपुरुषार्थत्वात्। न च तत्प्रागभावः, तस्य स्वयमेव सिद्धत्वात्। न तद्ध्वंसः, उत्पन्नस्य दुःखस्य स्वयमेव विशरणात्। तेन प्रत्यवायहेतुभूतादृष्टप्रध्वंसः फलं कल्पयितव्यम्। ततश्च प्रत्यवायावच्छिन्नं तद्धेतुं निरूप्य, तदभावः फलं कल्पयितव्यमिति गौरवम्। सुखस्य तु स्वयमेव साध्यत्वं सुकल्पमिति लाघवम्। तेन सुखरूपे तावत्साध्ये कल्पयितव्ये, पशुपुत्रादिसुखविशेषापेक्षयाऽनवच्छिन्नसुखरूपस्य स्वर्गस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति विशेष उच्यते।

तस्य सर्वाभिमतत्व नास्तीति परिहरति—**तस्येति**। प्रत्यवायपरिहारस्य तु दु खाभावरूपत्वात् तत्प्रेप्सुभिरप्याकाङ्क्षणीयोऽसावित्याह—**प्रत्यवायेति**। प्रत्यवायपरिहारस्यैव स्वर्गादपि सर्वाभिमतत्वेन नैमित्तिककर्मसाध्यत्वे सूत्रविरोधम्, अधिकरणविरोधम्, अतिप्रसङ्ग च क्रमेण शङ्कते—**नन्वेवमित्यादिना**। अविशिष्टत्वात्—अभिमतत्वेन साधारणत्वादित्यर्थ । **विश्वजितीति**। तत्र स्वर्गपरिकल्पने सर्वाभिमतिरेव हेतु । अन्यस्य तस्मादपि सर्वाभिमतत्वात् तदेव फल कल्पनीय स्यादिति भाव । **विघनादीनामिति**। पाप्मनि प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमनुष्ठीयमान काम्यकर्मविशेषो विघनशब्देनोच्यते। यथा 'यो वा ब्राह्मणस्तमसा, पाप्मना प्रावृत स्यात्, स एतेन यजेत, विघनेनैवैनद्विहत्य' तै ब्रा २ ७ १७ २ –इति। तदादीना 'अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल निर्वपेद्य पाप्मना-गृहीत' स्यादि'त्येवमादीनामित्यर्थ । **नित्यत्वं स्यादिति**। फलस्य नित्यतया साधनस्यापीतरनित्यवत् नित्यत्व स्यादित्यर्थ । तत किं ? तत्राह—**तथाचेति**। अधिकरणविरोधपरिहारादेव तत्सूत्रविरोधोऽपि परिहृत स्यादित्यभिप्रायेण तद्विरोध तावत् परिहरति—**तदुच्यत इति**। गौरवात्—कल्पनाया प्रतीतिगौरवात्। यदि विधिरूपप्रत्यवाय फल स्यात्, तदा प्रतीतिलाघव भवेत्। नैवम्। भावस्यानर्थरूपत्वादित्याह—**प्रत्यवायो हीति**। अभावरूपस्य दु खाभावरूपतया पुरुषार्थस्य यद्यपि भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वेन प्रतीतिगौरवमस्त्येव, तथापि तस्य प्रागभाव-प्रध्वसयोरन्यतरस्यापि कृतिसाध्यत्वाभावेन स्वत सिद्धतया फलत्व न युक्तमित्याह—**न तदिति**। एव तर्हि प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्ववाचोयुक्तिरेव कथ ? तत्राह—**तेनेति**।

भवत्वेव तस्य विश्वजिति फलत्वकल्पने काऽनुपपत्ति ? तत्राह—**ततश्चेति**। स्वर्गस्य तु फलत्वे एव गौरवदोषाभावात्, तस्यैव फलत्वमित्याह—**सुखस्य त्विति**। साध्यत्व—फलत्वम्। एव च सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रकृतपरामर्शितया सुखाकाङ्क्षिणा सर्वेषामित्युक्त भवतीति, न सूत्रविरोधोऽपीत्याह—**तेनेति**। स्वर्गस्य सुखमात्ररूपत्वेनानेकापेक्षितत्वात्। पशुपुत्रादिसाध्यसुखस्य तु सुखविशेषत्वेन कतिपयापेक्षितत्वात् बह्वपेक्षितस्य सामान्यस्यैव कल्पन युक्तमिति, सूत्रार्थः[1]। अनवच्छिन्नस्य—पश्वादिसाधनाविशेषितस्य। **विशेष इति**। सुखरूपफलेष्वस्यैव कल्पने सर्वापेक्षितत्व विशेष इत्यर्थ.।

---

१. 'स स्वर्गस्स्यादि'त्यादिसूत्रार्थवर्णनेन मीमासाकौतूहलोक्त विध्वस्तम्।

प्राभाकरोक्तस्यार्थस्य निरासः

येऽपि जीवदधिकारं प्रयुक्तिकल्पनाभयादनिष्ट्वा कामाधिकारमिच्छन्ति, तैरपि प्रत्यवायनिवृत्तिकाममुत्सृज्य स्वर्गकामकल्पनेऽयमेव न्यायः समाश्रयितव्यः। विद्यन्ते हि तेषामपि दर्शने शंय्वधिकरणसिद्धान्तात्केचित्प्रत्यवायकरा निषिद्धाः[१]। अभ्युपगम्यैतदुच्यते। न तु जीवनेऽधिकारिविशेषणे किञ्चिद्गौरवम्।

नैमित्तिकाधिकारे फलमनङ्गीकुर्वतो विश्वजित्यपि नियोज्यकल्पनामेवाङ्गीकुर्वाणस्य प्राभाकरस्य नियोज्यविशेषणतयापि प्रत्यवायपरिहारकल्पने, स्वर्गकल्पने चास्मदुक्तगौरव–लाघवे एव हेतुतया आश्रयणीये इत्याह—**येऽपीति**। ननु तत्रापि जीवन निमित्ततया नियोज्यविशेषण किमिति न स्यात्? तत्राह—**जीवदिति**। कामाधिकारे नियोगस्य केवलमङ्गेष्वेव प्रयुक्ति।

टिप्पणी

१. शयुवाकवाक्यशेषे श्रूयते–'देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तार नान्वविन्दन्, ते शयु बार्हस्पत्यमब्रुवन्, इम नो यज्ञ स्वगाकुर्विति। सोऽब्रवीत् वर वृणे यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजातै, सा मे यज्ञस्याशीरसदिति। तस्मात् यदब्राह्मणोक्तोऽश्राद्धधानो यजते, तस्य शयुमेव यज्ञस्याशीर्गच्छति, एतन्ममेत्यब्रवीत्। किं मे प्रजाया इति, योऽपगुरातै शतेन यातयात्, यो निहनत्, सहस्रेण यातयात्, यो लोहित करवत्, यावत प्रस्कद्य पासून् सगृह्णीयात्, तावतस्सवत्सरान् पितृलोकान्न प्राजानादि'ति। तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरेत, न हन्यात्, न लोहित कुर्यात् एतावता हैनसा युक्तो भवति' तै स २–६–१०–२।

तस्यायमर्थ —यस्मै देवाय यद्धविर्विहित, तस्य हविषस्साकर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगात कुर्विति बृहस्पतिपुत्र शयुनामान प्रति देवा अब्रुवन्। तदाऽसौ शयुश्चिन्तितवान्–एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्यतादृशेन ब्राह्मणेनानुक्तो य कश्चित् यजेत स्वेच्छयैव। यश्चान्यश्श्राद्धारहितो यजेत, तयोरुभयोर्यज्ञफल ममास्त्विति वर। तत आरभ्य तत् फलद्वय शयुमेव प्राप्नोति।

पुनरपि शयुरेवमुवाच तदेतदुभय मम सपन्न। मदीयाया पुत्र-पौत्रादिरूपाया प्रजाया किं दास्यत–इति। ततो देवा अपगोरणादिकर्तुर्यातना त्वत्पुत्राद्यधीना भवत्विति वर दत्तवन्त। अपगोरण—ताडनोद्योग इति वेदभाष्यम्। तमुद्योग यो ब्राह्मणविषये करोति, त शतनिष्कदण्डेन यातयात्–क्लेशयेदित्यर्थ। यो निहनत्–ताडयेत्, त सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत्। यो ब्राह्मणशरीरे लोहित [ताडयति] ग्राहयेत्, लोहित भूमौ पतित्वा यावत परमाणून् व्याप्नोति, तावतस्सवत्सरानय पितृलोक न प्राप्नोति, किन्तु यमयातनामनुभवति। तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वर.। यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधिक्षेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति। तस्मान्न कुर्यात्, करणे चैतावता पूर्वोक्तेन पापेन युक्तो भवतीत्यर्थ

इदमेव विषयवाक्यमधिकृत्य शेषलक्षणे शय्वधिकरण प्रववृते। भाट्टमतेन १० दशमाधिकरण, प्राभाकरमतेन षष्ठमधिकरणमिति विवेकत्तव्यम्। समस्तैनानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रत्वर्थस्यापगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेध.। कथ प्रसक्ति? चतुर्ब्राह्मणसाध्यत्वात् दर्शपूर्णमासयोस्तदानत्यर्थं साम-दान-भेद-दण्डेषु प्रसज्यमानेषु अन्वाहार्यदानेनाऽऽनमयेदिति गम्यते। यदा तन्मात्रेण नाममन्ति। तदा यथा न दानादानमन्ति, तथा प्रयत्यमाने लौकिकोपायप्रसक्तौ

करणांशे फलरागत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । निमित्ताधिकारे तु करणांशेऽपि विधेरेव प्रयुक्ति–कल्पनीयेति गुरुतरा तत्र प्रयुक्तिरिति निमित्तकल्पनमयुक्तमिति भाव ।

ननु प्रत्यवायपरिहारो नाम प्रत्यवायहेतुभूतादृष्टध्वंस इत्युक्तम् । तादृशमदृष्टं गुरुमते नास्ति, तत्र प्रमाणाभावात् । न च निषेधवाक्यं प्रमाणम् । तत्र नञर्थविषयकापूर्वमात्रप्रतीतेः ।

सत्यामय दण्डोपायोऽपगोरणादि प्रकारोऽपि प्राप्तो भवति । स प्रतिषिद्धयते । न कर्तव्य तेन, तद्व्यतिरेकेणोपायान्तराश्रयण कार्यमिति । अत्र यदिष्टं तन्न विधीयते, किन्तु अनिष्टफलो-पादानमात्रेण तन्निषेधस्सिद्धयति । अनिष्टफलस्य पुरुषगामितया पुरुषार्थत्वम् । अपि च शयुना प्रजाना नानुग्रह पृष्ट । देवैश्च यत् कामयसे इत्युक्ते, ब्राह्मणमात्रमेव तेभ्य परित्त परिपालनायौ-पक्षिप्तम् । देवैश्च ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्यानुग्रह प्रत्त इति वाक्यशेषोऽपि समर्थितो भवतीति वार्तिककारीय पन्था. । तथा च पारमर्ष सूत्र 'शयौ सर्वपरिदानादि' ३–४–१६ ति । तस्याय-मर्थ –शयौ–शयूपक्रमे वाक्ये योऽयमपगोरणादिप्रतिषेध , स च प्रकरणादपकृष्येत, कुत ? सर्वपरिदानात्, सर्वावस्थस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुस परि–नरकपरिहारार्थं दानात्–अवगोरणादीना खण्डनात् । निषेध इति भाष्यमतम् ।

वार्तिकमतेन सूत्रार्थ —सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्य अनृत्विग्भ्यश्च ब्राह्मणेभ्य परिपालनाख्य–वरदानादिति ।

अत्र प्राभाकरीयं व्याख्यानम्

'शयौ पुनश्शतेन यातयादि'ति फलश्रुतेर्न प्रकरणकल्पनान्याय्या स्ववाक्यस्था कार्यावगति-र्बलीयसी, अन्तरगत्वात्' । इति पञ्चिका । पूर्वाधिकरणे जञ्जभ्यमाने धत्ते इति वर्तमाननिर्देश । अत्र यातयादितिभविष्यदर्थता लिङ् अवगमयतीति विशेष । अत्र ब्राह्मणापगोरण निमित्तम् । यातना तु नैमित्तिकी । एवञ्च प्रतीतनिमित्तनैमित्तिकभावानुसारेण किञ्चिदवान्तरकार्यं कल्प्यते, यत कृत्वा शतयातना भवति । बृ पृ ८३०–८३१

अत्र भवनाथमिश्रस्याभिप्रेतोऽर्थः । तथाहि—'अत्र कालान्तरभाविशतयातनादेर्नक्षणिक-मपगोरण साधन भवितु मर्हति । अतः किञ्चित् दुरितापूर्वं कल्पनीयम् । न च तदपि श्रौत, दुःखफलतया अकार्यत्वेनऽशक्यार्थत्वात् । अत अपगोरणे तादृशापूर्वकल्पनमेव काम्यविधि-वाक्येषु स्वतन्त्रमपूर्वं गमयति, तमन्तरेण तदनुपपत्ते.' न.वि.इति,पृ. अस्यैव समर्थन वरदरीजीयेऽपि। काम्याधिकारे सिद्ध एव नियोगोऽत्रापि कल्प्यते । अन्यत्र दृष्टमेवाऽन्यत्र कल्प्यते इति ।

यजेतेत्यादौ लिङ्प्रत्यय कृतिसाध्य नियोगमभिधत्ते । अतस्तेन कृतिनियोगयो प्रतीते, उभयोरेकपदत्वेन साध्यसाधनभावप्रतीतौ भावार्थविषयकत्वेन तज्जनकत्वनियमात् कृतेर्नि-योगस्याभावार्थत्वेन प्रकृत्यभिधेय भावार्थमुत्पाद्य, तद्वारा नियोगसाधनत्व कृतेरंगीक्रियते प्राभाकर-मीमासकै । अत एवोक्त शब्दान्तराधिकरणे भवनाथमिश्रेण ।

'कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मत ।
कार्ये सघटिताकारे करणत्वेन सम्मत ॥' न वि. पृ इति

अस्यायमर्थ —कृति प्रयत्न, तत्साध्यो नियोगो यागदानादिर्विषयो मत । षिञो बन्धनकर्मणो विषयशब्दव्युत्पत्ते । कृति नियोगादौ घटयतो धात्वर्थस्य विषयत्व । स एव तस्मिन् करणत्वेन समत इति । विषयत्व घटकत्वम् । तच्च साधनसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वमिति वाजपेयाधिकरणवरदराजीये द्रष्टव्यम् । एतत्सर्वं मनसि निधायाह टीकाकार –शय्वधिकरणेति ।

ननु निमित्ताधिकारे विधेः प्रयोजकत्वमपि कल्पयितव्यम्, इतरत्रापि विधेः फलसाधनत्वं कल्पयितव्यमित्यविशेषः। प्रत्युत प्रयोजकत्वमेव विधेः स्वाभाविकम्। अप्रयोजकत्वन्त्वपवादः। किञ्चाख्यातार्थाविनाभावप्रतीतकर्तृत्वबलेनैवाजीवतस्तदनुपपत्तेर्जीवनं प्रतिपन्नं. तस्याधिकारिविशेषणत्वमेव केवलं कल्प्यम्। इतरत्र फलकामनास्वरूपमेवान्यतोऽप्रतिपन्नं कल्प्यमिति महान् विशेष–इति। प्रकृतमनुसरामः। तदेवं विश्वजिति तावत्स्वर्गः फलं, यावज्जीवादिष्वावश्यकत्वात्पापक्षय इत्युक्तम्।

अतिप्रसंगलक्षणस्य तृतीयस्य दोषस्य निरासायाऽनुवादः

[1]यत्तु विघनादीनामप्यावश्यकत्वं तत्फलकत्वादिति। तन्न। आवश्यकानां पापक्षयः फलमुच्यते। न तत्फलानामावश्यकत्वमिति। कः पुनरनयोर्विशेषः?

नापि निषेधानुपपत्त्या निषेध्यस्य प्रत्यवायहेतुत्व कल्प्यम्, अनुपपत्त्यभावात्। निषेधस्य नियोगविषयोपस्थापनेन चरितार्थत्वात्? नियोगस्यापि निषिद्धव्यापारप्रवृत्तनियोज्यलाभेन निराकाङ्क्षत्वात्। अतो न प्रत्यवायादृष्टमस्तीति, तत्प्रध्वसस्य फलत्व नाङ्गीक्रियते–इत्याशङ्क्याह—**विघ्नन्ते हीति**। **शंय्वधिकरणे हीति** (मी द. ३.४.१०) 'तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरेत्' इति विधिशेषभूतेन 'योऽपगुरेत् त शतेन यातयात्' इत्याद्यर्थवादेनापगोरणादीना शतयातनादीना च साध्यसाधनभावाश्रयणात् साक्षाच्च साध्यसाधनभावानुपपत्ते मध्ये दुरितापूर्वं कल्प्यमिति प्रतिपादितम्। अतो गुरुमतेऽपि प्रत्यवायादृष्टसभवात् तद्ध्वसस्य नियोज्यविशेषणत्वमनाश्रित्य, स्वर्गस्य तदाश्रयणे अस्मदुक्तयुक्तिरेवाश्रयणीयेति भाव.।

पूर्वं विश्वजितो नैमित्तिकाधिकारत्वे प्रयुक्तिगौरवात् फलकामाधिकारत्वमभ्युपगम्य, फलविशेषकल्पने अस्मदुक्तयुक्तिरेवाश्रयणीयेत्युक्तम्। इदानी नैमित्तिकत्वे दोष एव नास्ति इति, तस्य कामाधिकारत्वमेव न सिध्यतीति प्रसङ्गात् प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**अभ्युपगम्येत्यादिना**। **जीवन इति**। फलेषु स्वर्गवन्निमित्तेषु जीवनस्य सामान्यत्वात् तदेव विशेषणतया कल्पनीयमिति भाव।

तत्र प्रयुक्तिगौरवमाशङ्कते–**नन्विति**। **प्रयोजकत्वमपीति**। करणाशेऽपि इति शेष। प्रयुक्तिकल्पनानिमित्तगौरववत् गौरवान्तर कामाधिकारेऽप्यस्तीति, गौरवभय तत्र समानमेवेति-परिहरति–**इतरत्रापीति**। गौरव तु कामाधिकार एवातिशयितमिति दोषाधिक्यमपि तत्रैवेत्याह–**प्रत्युतेति**। प्रयोजकैकरसो हि नियोग इति, प्रयोजकत्व तस्य स्वभाव। तस्य चाङ्गेपु प्रवृत्तस्य निमित्ताधिकारत्वे करणाशेऽपि विषयाधिक्यमात्र कल्प्यम्। कामाधिकारत्वे त्वस्वाभाविक फलसाधनत्व स्वरूपेणैव कल्प्यमिति, तत्रैव कल्पनागौरवातिशय इत्यर्थ। न केवल विश्वजितो

---

१ विघनादीनामिति। अत्रेद बोध्यम्–ताण्डयमहाब्राह्मणे 'अ १९ पृ ३९३ अथैष विघन' इत्यादिना पापक्षयार्थो विघनो नामैकाहविशेषोविहित। इद वाक्य व्याचक्षाणो भाष्यकारोमाधवाचार्यो भाषतेस्म इन्द्र प्रजाप्रतिबन्धकीभूत पापरूप शत्रुमेतेन क्रतुना विशेषेण विहतवान्। सोऽयमर्थस्तैत्तिरीयकैर्विशदीकृत्याऽऽम्नायते—इन्द्र वै स्वा विशो मरुतो नापाचयन्नि'त्यादि २–७ १ १७ २ उद्धृतस्य वाक्यस्यायमर्थ। तथाहि योब्रह्मणस्तमोरूपेण पाप्मना प्रकर्षेणावृतस्स्यात्। सोऽय पुरुषो अधिकारी। स च विघनाख्येनाऽनेन क्रतुना यजेत, तेन प्रातिकूल्य विनाश्य ब्राह्मणोऽपापो भवतीत्यर्थः। वे. भा. पृ ७५६ ६५७।

अयमस्ति विशेषः। यत् फलमवश्यमेव साधयति, तदावश्यकम्। नैमित्तिकञ्च तथा। विघनादि तु नावश्यं फलं साधयतीति शब्दोऽस्ति, निमित्ताश्रवणात्। फलन्तु सर्वेषामिष्टं नाम भवतु। फलसाधनत्वावश्यंभावश्चाङ्गसंकोचनिमित्तमिति, न यथाशक्तिप्रयोगप्रसङ्ग इति—गभीरोऽयं न्यायमहाह्रदः।

आह—कथं पुनरवश्यंभावादङ्गसंकोच इति? उच्यते। अवश्यमेवास्मिन् सतीदं कृतं फलं साधयतीति प्रतीयते। यदि त्वङ्गलोपे न साधयेत्, अवश्यसाधत्व विरुद्धयेत। नन्वधिकारिणा कृतमवश्यं साधयतीति वक्तव्यम्। इतरथा शूद्रादिकृतमपि साधयेत्, अकाले च। सर्वाङ्गशक्तश्चाधिकारीत्यन्यादृशेन कृतमसाधनमिति।

नैमित्तिकाधिकारत्वे लाघवम्। एतावन्नियोज्यविशेषणकल्पनेऽपि लाघवातिशयोऽस्तीति प्रतिपादयति—**किंचेति**। प्रतिपन्नस्य विशेषणत्वमात्रकल्पने लाघवम्। अप्रतिपन्नस्य स्वरूपमपि परिकल्प्य, तस्य विशेषणत्वकल्पनेऽत्यन्तगौरवमित्यर्थ। आख्यातार्थ —भावार्थ। तस्याविनाभाव—क्रियाया कर्तृकारकाविनाभाव। प्रासङ्गिक त्यक्त्वा प्रकृतमनुसरति—**प्रकृतमिति**। सिद्धान्त तावदनुवदति—**तदेवमिति**।

अतिप्रसङ्गलक्षण तृतीय दूषणमनूद्य परिहरति—**यत्त्विति**। यद्यावश्यकत्वे पापक्षयहेतुत्व हेतु, तदा स्यादय दोष। नैवम्। किन्तु निमित्तमेवावश्यकत्वे हेतु। आवश्यकत्वाच्च पापक्षयफलकत्व कल्प्यमिति। अतो विघनादीना पापक्षयफलकत्वेऽपि निमित्ताश्रवणेनावश्यकत्वाभावन्न यथाशक्ति प्रयोग इत्यर्थ। **कः पुनरिति**। अनयोरावश्यकस्य पापक्षयफलकत्वमस्ति, न तु पापक्षयफलकस्यावश्यकत्वमित्यनयोर्भेदप्रयोजको हेतु क इत्यर्थ.। नैमित्तिकेषु दुरितपरिहारकल्पनोपयुक्तन्याय निगमयति—**गम्भीर इति**।

नन्वस्तु निमित्तश्रवणादावश्यकत्वम्। तेन यथाशक्तिप्रयोगप्रसङ्ग कथमिति शङ्कते—**कथमिति**। उत्तरमाह—**उच्यत इति**। अवश्यफलसाधकत्वमवश्यकार्यत्वमित्युक्तम्। एतद्बलेनाङ्गेषु सत्स्वसत्स्वपि प्रधानस्य फलसाधकत्व सिध्यतीति, अङ्गलोपेऽपि न फलहानिरित्यर्थ। अवश्यफलसाधकत्वेऽप्यङ्गसकोचो न सिध्यतीति शङ्कते—**नन्विति**। यद्यपि प्रधानस्यैवावश्यकत्वमवगम्यते, तथापि तदप्यधिकारिणैवानुष्ठित फलमवश्य साधयतीति वक्तव्यमित्यर्थ। एवमनङ्गीकारे दोषमाह—**अन्यथेति**। आधानसपाद्याहवनीयविरहिणाम्, अध्ययनसपाद्यार्थज्ञानविरहिणामपि शूद्राणा तदितराङ्गानुष्ठानसमर्थतया त्वधिकार प्रसज्येत इत्यर्थ। **अकाले चेति**। कालस्याप्यङ्गत्वात् श्रुतकालाभावेऽपि नित्यानुष्ठान स्यादित्यर्थ।

अस्त्वेवम्। तत किं? तत्राह—**सर्वाङ्गेति**। निमित्तवत सर्वाशक्तिरप्यधिकारानुप्रविष्टेति—वक्तव्यमित्यर्थ। अत काम्येष्विव निमित्ताधिकारेऽपि सर्वशक्तेरधिकारिविशेषणत्वान्निमित्तवत इव सर्वशक्तियुक्तस्यैवावश्यकार्यत्वावगमात् न हीनाङ्गस्य फलसाधनत्व सिध्यतीत्याह—**अन्यादृशेनेति**। सर्वशक्तेरधिकारिविशेषणत्वाभावेऽपि नित्येषु शूद्राणामनधिकार श्रुतकालोपसहारश्च सिध्यतीति परिहरति—**तदभिधीयत** इत्यादिना।

यद्यपि निमित्तवच्छक्तिमात्रमधिकारिविशेषण भवत्येव, तथापि न सर्वशक्तेर्नियमेन तद्विशेषणत्व युज्यत इति प्रतिपादयितु, प्रथममुपोद्घाततया शक्तिरूपविशेषण प्रत्यक्षश्रुतात् प्रधानवाक्योपात्तान्निमित्तादङ्गवाक्यपर्यालोचनावगम्यत्वादानुमानिकत्वाच्च दुर्बलमित्याह—

तदुच्यते। न तावच्छक्तिरधिकारिविशेषणं संश्रूयते। साऽनुष्ठानोपदेशान्यथानुपपत्त्याऽशक्तस्य तदुपदेशासम्भवात्कल्प्यते। तत्र यावत्प्रयोगविधिना श्रुत्या, अर्थाद्वा अनुष्ठाप्यते, तच्छक्तिरधिकारिविशेषणम्। स च स्ववाक्यश्रुतनिमित्ताविरोध्यङ्गमनुष्ठापयतीति, यावन्त्यङ्गानि यदा अनुष्ठातुं शक्यन्ते, तावन्ति तदाऽनुष्ठापयति। न चैवमङ्गोपादान-परित्यागाभ्यां वैरूप्यं प्रसज्यते। यथाशक्ति कुर्यादित्येवंविधैकरूपयैव वचोभङ्ग्योभयसिद्धेः।

एतच्च प्रयोगविध्यनुष्ठाप्येष्वङ्गेषूच्यते। यद्धि कुर्यादित्युच्यते, तद्यथाशक्तीत्युपपद्यते। यानि तु स्वभावसिद्धानि, विध्यन्तरसिद्धानि चोपजीव्यन्ते। यथा लोकेऽर्थार्जनादि, वेदे कालो, विद्या अग्नयश्च, तेषां स्वरूपेणवाधिकारिविशेषणत्वं, अमावास्या-

---

न तावदिति। श्रूयत इति। तत्प्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः। कल्पनीयापि शक्तिर्न सर्वाङ्गविषयाऽधिकारिविशेषणतया कल्प्या। किं तु प्रयोगविध्यनुष्ठाप्याङ्गविषयैव। अनुष्ठेयमात्रविषयत्वाच्छक्तेरित्याह—तत्र यावदिति। अर्थादिति। श्रुतसिध्यर्थं यदनुष्ठीयते, तदर्थात्। यथा व्रीह्यादिद्रव्यसंपादनं। यथा वाऽवघातादीनामावृत्तिरिति भावः। एवं च प्रयोगविधेः प्रथमप्रवृत्तनिमित्तावरोधात् तदवगतावश्यभावाविरोधेन सर्वाङ्गशक्तिरधिकारिविशेषणम्। तद्विरोधे तु विरुद्धाङ्गपरित्यागेन यावच्छक्ति कतिपयाङ्गशक्तिरेवाधिकारिविशेषणं भवतीत्यशक्याङ्गपरित्यागः सिध्यतीत्याह—स चेति। सः—प्रयोगविधिः।

नन्वेवं प्रयोगविधिप्रतिपादकस्य महावाक्यस्य 'साङ्गं प्रधानमनुतिष्ठेत्' इत्येवरूपस्य नित्येषु वैरूप्यं प्रसज्येत। निमित्ताविरोधे सर्वाङ्गसमेतं प्रधानमनुष्ठेयम्। तद्विरोधे तु कतिपयाङ्गहीनमित्येवरूपोपादानपरित्यागरूपार्थद्वयस्यैकेन वाक्येन प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्याशङ्कामनूद्य परिहरति—न चेति। काम्येषु यथा फलकामी सर्वाङ्गसमेतं प्रधानमनुतिष्ठेदित्युक्ते न वाक्ये वैरूप्यं, तथा निमित्तवान् यथाशक्त्यनुतिष्ठेदित्युक्तेऽपि न वैरूप्यम्, अर्थद्वितयं च सिध्यतीत्यर्थः। वचोभङ्ग्या—वाक्यप्रवृत्त्या। एवं नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगसिद्धिमुपपाद्य, प्रयोगविध्यनुष्ठाप्याङ्गविषयाया एव शक्तेरधिकारिविशेषणत्वोपपादनात् शूद्राणामनधिकारः, कालोपसंहारश्च सिध्यतीत्यभिप्रायवानाह—एतच्चेति।

तद्यथाशक्तीति। शक्तेरनुष्ठानमात्रनियतत्वात् यथाशक्तिरपि तावन्मात्रनियतेत्यर्थः। अस्त्वेवम्। अभिमतार्थसिद्धिः कथम्? तत्राह—यानि त्विति। स्वभावसिद्धः कालः, तस्य स्वरूपतोऽनुपादेयत्वात्। विध्यन्तरसिद्धा विद्या, अग्नयश्च। विद्या हि अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्ततया तेनैव सिद्धा। अग्नयस्त्वाधानविधिसिद्धाः। एवं च स्वतो वा विध्यन्तरेण वा सिद्धानेतान् प्रयोगविधिरुपजीवत्येव। नत्वनुष्ठापयति। ततश्चानुपादेयभूतनिमित्तवदेवैतान्यप्यधिकारिविशेषणानि भवन्तीत्यधिकारिकोटचनुप्रविष्टानि। ततश्च शूद्राणां त्रैवर्णिकाधिकाराध्ययनाधानवैधुर्येण विद्याग्न्यभावादनधिकारः, कालोपसंहारश्च सिध्यतीति, न कश्चित् दोष इति भावः।

ननु निमित्तवशेन यद्यङ्गपरित्यागः, तदा तेन प्रधानस्यैवावश्यकत्वप्रतीतेः सर्वेषामङ्गानां सर्वदाऽननुष्ठानमेव स्यात्। न च यथाशक्ति प्रयोगः सिध्येत्। किं च निमित्ते सत्यपि कालविद्याद्यभावादननुष्ठाने निमित्तश्रुत्यवगतावश्यकत्वविरोधात् कथं तेषामधिकारिविशेषणत्वम्? तद्विरोधेऽपि तेषामधिकारिविशेषणत्वे कथमङ्गान्तराणामप्यधिकारिविशेषणत्वं न स्यात्।

सबन्धी, द्रव्यवान्, विद्यावान्, अग्निमानिति। एतदुक्तं भवति–अङ्गं हि नाम विधिसम्बन्धादुपादीयते, निमित्तानुरोधात्त्यज्यते वा। उभयानुग्रहार्थं वा शक्तं प्रत्युप दीयते, अशक्त प्रति त्यज्यत इति नान्या गतिरस्ति। तत्रोभयानुग्रहस्तावत्साधीयान्, यदि सम्भवति। सम्भवश्चोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति व्रीहीन् सपादयेत्, यथाशक्ति वाऽवहन्यादिति। आहवनीयादिस्वरूपन्तु नानेन विधिनोपादीयते। यद्यपि होम प्रत्युपादीयते, स्वरूपन्तु नोपादीयते। तत्र यद्याहिताग्निराहवनीये जुहुयत्, इतरश्च यत्र कचिदिति विधीयते, ततो वैरूप्य प्रसज्येत। न च यथाशक्त्याहवनीय सपाद्य-जुहुयादित्युभयसाधारण्येन विधान सम्भवति। आहवनीयादिसम्पादनस्यात्रार्थादपि व्रीह्यादिसम्पादनवदविधानात्। तेनाहवनीयमनादृत्यैव होममात्रमनुष्ठाप्येत,

---

ततश्च सर्वाङ्गानामप्यधिकारिविशेषणत्वे यथाशक्तिकथोच्छिन्ना स्यादिति शङ्काद्वितय परिहरन् स्वोक्तस्यैव तात्पर्य विविच्य दर्शयति–एतदुक्त भवतीत्यादिना।

तत्र प्रथमा शङ्का परिहरति–अङ्ग हि नामेति। विधिसबन्धात्–अङ्गविधायकवाक्योपात्तत्वादित्यथ। साधीयान् सभवतीति। यद्यपि निमित्तानुरोधेन सर्वाङ्गपरित्याग प्रसज्यते। अङ्गवाक्यानुरोधे तु सर्वाङ्गोपसहार स्यात्। यथाशक्तिप्रयोगाङ्गीकार उभयानुरोधसभवात् स एव पक्ष साधीयानिति भाव।

द्वितीयामाशङ्का परिहरति–सभवश्चेति। उपादेयेषु–प्रयोगविध्यनुष्ठाप्येषु। तत्रार्थिकाङ्गेषु यथाशक्ति दर्शयति—यथाशक्ति व्रीहीनिति। सपादनमार्थिकमित्यर्थ। श्रौताङ्गेष्वपि ता दर्शयति–यथाशक्त्येति। तथा च स्वरूपता, विध्यन्तरेण वा सिद्धाना कालाग्निविद्यानामेतत्प्रयोगविध्यनुष्टाप्यत्वाभावेन यथाशक्त्यभवात् निमित्तवदधिकारिविशेषणत्वमेव सिद्धमित्यभिप्रायेणाह–आहवनीयादीति।

नन्वग्ने कथमनुपादेयत्वम्। 'आहवनीये जुहोती' तै ब्रा १-१-१० त्यनेन वाक्येन यज्जुहोति तदाहवनीय इति होम प्रत्याहवनीयस्योपादानादित्याशङ्कामनूद्य परिहरति–यद्यपीति। उपादेयत्वं द्वेधा-स्वरूपस्य सपाद्यत्वेन वा, अन्यत सिद्धस्य स्वरूपस्य कार्यार्थं व्यापार्यत्वेन वा। अत्र त्वाधानविधिसपन्नस्याहवनीयस्वरूपस्य सपाद्यत्वाभावेऽपि', होमार्थं व्यापार्यत्वेनोपादेयत्व भवति। तत्सभवेऽप्यनुष्ठाप्यत्वाभावात् न यथाशक्तिसभव इति नाहवनीयविरहिणामधिकार इति भाव।

यद्याहवनीयवानाहवनीये जुहुयात्, अन्यस्त्वन्यत्रेति वाक्यद्वय सभवेत्, तदा यथाशक्त्युपबन्धाभावेऽपि भवत्येवाहवनीयवत, तदितरषा चाधिकार। नैव वाक्यद्वयमस्ति। न 'चाहवनीये–जुहोती'त्यनेनैवोभयसिद्धि आहवनीयवतो होमोद्देशेनाहवनीयमात्रविधानपरत्वात् तस्य। अनेनैवान्यस्याहवनीयादन्यत्र होमविधाने शब्दाध्याहारो वाक्यभेदश्च स्यादित्याह–तत्र यदीति। ननु वैरूप्यमन्तरेणैकेन वाक्येनोभयसिद्धि किमिति न स्यादित्याशङ्क्य, तदा यथाशक्त्युपनिबन्धे–सति तत्सभवेत्। तदपि न युज्यते। आहवनीयसपादनस्यात्र श्रुत्याऽर्थाद्वा प्राप्त्यभावादित्युक्तमेवाह–न चेति। उभयसाधारण्येन–अहवनीयत्यागोपादनसाधारण्येन। तत किमित्याशङ्क्य एव वाहवनीयस्यात्यन्तपरित्यागो वा, नियमेनोपादान वा स्यात्। न तु केनचित् पुरुषेणोपादान, केनचित् परित्याग इति उभयसिद्धिरित्याह–तेनेति।

आहवनीयवन्तं वाऽधिकृत्याहवनीये होमः। तत्रानादरे सत्याहवनीयविधेरत्यन्तबाधप्रसङ्गात्, यावज्जीवशब्दस्य तदीयजीवनेऽपि कृतार्थत्वेनात्यन्तपीडाभावादग्निमान् जीवन् जुहुयादित्येवमाश्रीयते। अनेन कालविद्यादयो व्याख्याताः।

शंका

नन्वेवमङ्गान्तरेऽपि किमिति जीवनं नोपसंह्रियते-तच्छक्तिमान जीवन्निति। शक्त्यपेक्षयाऽप्युपसंहारे तेषामत्यन्तविरोधाभावात्। तत्र निमित्त वाऽङ्गानुरोधेन किञ्चिद्बाध्यते, अङ्गानि वा निमित्तानुरोधेनेति चिन्तायां, प्रधानवाक्ये श्रुतत्वेन निमित्तं प्रथमं प्रधानमनुरुध्य प्रधानाविरोधेनाङ्गानि सम्बन्धयति। काम्ये तु प्रधानवाक्यस्य कश्चिदपि विरोधो नास्तीत्यङ्गान्यपेक्षितान्युपसंह्रियन्त इति, निखिलाङ्गयुक्तस्यैव प्रयोगः। नित्ये तु यथोक्तेन न्यायेन विद्याग्निकालापेयवरणपरित्यागेनान्येषामङ्गानां यथाशक्त्युपसंहार इति, सिद्धः काम्यनित्यविशेषः।

निमित्तस्यावश्यानुष्ठापकत्वनियमाभावशंका

आह-भवेदेवं यदि निमित्तानन्तरं नैमित्तिकेनावश्यं भवितव्यम्। न तु तदस्ति। कारणपर्यायो हि निमित्तशब्दः। न चावश्यं कारणानि कार्यवन्ति। सत्यपि कारणे सहकारिव्यपेक्षया कार्यविलम्बदर्शनात्।

ननु निमित्तबलेन तदनन्तरमाहवनीये सत्यसति वाऽऽवश्यकत्वावगमात् तद्विरोधेनाहवनीयस्यात्यन्तपरित्याग एव। ततश्च शूद्रादीनामधिकार किमिति न स्यात्। तत्राह-तत्रेति। वचनप्रतिपन्नयोरन्यतरस्यात्यन्तबाधे विषयसकोचे च प्राप्ते विषयसकोचाश्रयणमेव युक्तमिति भाव। आहवनीयविधे-'अहवनीये जुहोती'ति वाक्यस्य। तदीयजीवनेम-आहवनीयवतो जीवनेन। उक्तयैव युक्त्या कालविद्ययोरप्याहवनीयवदधिकारिविशेषणत्व द्रष्टव्यमित्याह—अनेनेति।

ननु 'यद्याहवनीये जुहोती'त्यङ्गवाक्यबाधप्रसङ्गात् तद्वति निमित्तसकोच। तर्हि-अङ्गवाक्यान्तरबाधप्रसङ्गादङ्गान्तरेष्वपि निमित्तसकोच-प्रसज्यत इति सर्वाङ्गोपसहार स्यादिति-शङ्कते—नन्विति। प्रसज्यता नामाङ्गवाक्याना बाध। नत्वाहवनीयवक्यवदत्यन्तबाधो-भवति। समर्थाना तदङ्गानुष्ठानसिद्धे। अतो न तद्वशेन निमित्तसकोच कार्य इति परिहरति-शक्त्यापेक्षयाऽपीति। नन्वङ्गवाक्यस्य वा, निमित्तवाक्यस्य वा शक्तापेक्षया सकोचप्रसङ्ग-इत्यङ्गवाक्यस्यैव सकोचाङ्गीकारे को विशेष इत्यत्राह- तत्रेति। निमित्तस्य प्रधानवाक्यगतत्वेन प्रयोगविधेरत्यन्तसनिधानप्राबल्यात् तद्बलेन व्यवहिताङ्गवाक्यस्कोचो युक्त.। यत्र त्वत्यन्तबाधप्रसङ्ग, तत्र भवेन्निमित्तमकोच। अन्यत्र तु निमित्तबलादङ्गसकोच इति यथाशक्ति-प्रयोग इति भाव। महाप्रबन्धेनोपपादित काम्यनित्यविशेष निगमयति—काम्ये त्विति।

नन्वावश्यकत्वबलेन खल्वङ्गसंकोच। तदेव च न सिध्यति। निमित्तस्य स्वानन्तरक्षणे कर्मानुष्ठानहेतुत्वनियमाभावादिति शङ्कते—आहेति। तदेवोपपादयति-कारणपर्यायो हीति। सामग्री अवश्यमनन्तरक्षणे कार्याव्यभिचारिणी। नत्वेकैक कारणमिति भाव.।

तन्निरासः

तदुच्यते—कारणशब्दस्तावदनेकष्वनेकविधेषु च भावेषु कार्यजननं निमित्ती-कृत्य प्रवर्तमानो न तदतिवर्तितुमर्हति। न खलूत्सृष्टस्रजं पुरुषं स्रग्विणमाचक्षते। यस्त्वकुर्वत्यपि मृत्पिण्डे घटकारणव्यपदेशः, स लक्षणयेति द्रष्टव्यम्। न च यावज्जीवादिशब्दस्य लक्षणाकारणमस्तीति, मुख्यमेव जीवनादीनां निमित्तत्वम्। तादृशञ्च कार्याव्यभिचारीति, भवत्येव नैमित्तिकस्यावश्यं भाव इति युक्त एवाङ्गसंकोचः—इति।

प्राभाकरमते नैमित्तिकस्यानुष्ठानमेव न भवतीत्यनुपपत्तिप्रदर्शनम्

यस्य नैमित्तिकं कर्म विफलं तस्य तादृशः।
अनुष्ठानं कुतः सिद्ध्येद्यथाशक्ति कुतस्तराम्॥ १०॥

कार्यस्य हि न फलापेक्षाऽस्ति। स्वयमेव कार्यरूपत्वात्' विश्वजिदादावपि न फलापेक्षया स्वर्गः कल्प्यते। किन्तु कार्यस्य कृत्यधीनत्वात् कृतेश्च कर्तृत्वाधिकारित्व-प्रणाडिकया नियोज्यापेक्षत्वात्तस्य चाविशिष्टस्यानुपपत्तेस्तद्विशेषणापेक्षायां स्वर्गस्त-द्विशेषणतया कल्प्यते। न फलतया। तथाविधस्य च तस्य बादर्यधिकरणन्यायेन—

कार्यपूर्वक्षण एव वस्तूना कारणत्वम्। कारणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तदानीमेव सभवात्। ततश्च कारणत्वश्रुतिबलादनन्तरक्षणे कर्मावश्यभाव. सिध्यतीति, तन्निमित्तकाङ्ग-सकोच सिध्यतीति परिहरति—तदुच्यत इति। अनेकविधेष्वित्यनेनानुगतजात्यादि. प्रवृत्तिनिमित्त नास्तीति दर्शयति। यदि पूर्वक्षण एव कारणत्व, तर्हि अन्यत्र कारणशब्दप्रयोग. कथ ? तत्राह—यस्त्विति। प्रकृते तु मुख्ये कारणत्वे सभवति, लक्षणाश्रयणायोगादावश्यकत्व-सिद्धिरित्याह—नचेत॥ ९॥

एव नैमित्तिकाधिकारे स्वमतेन यथाशक्तिप्रयोगमुपपाद्य, प्राभाकरमते त्वनुष्ठानमेव न सिध्यतीति प्रसङ्गादुपपादयितुमुपक्रमते—यस्य नैमित्तिकमित्यादिना। तादृशस्य-निष्फलस्य। कुतः सिध्येदिति। 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादिति भाव। तन्मते नैमित्तिकस्य निष्फलत्वमुपपादयति—कार्यस्य हीत्यादिना। कार्यमेव हि प्रधान वाक्यार्थो लिङादिना प्रतिपाद्यते। इतरत्सर्व तत्प्रकरणाधीतपदार्थजात तदनुगुणतया सम्बध्यते। क्वचिदश्रुतमप्याकाङ्क्षितं परिकल्प्य गुणतयैव सम्बध्यत इति स्थिति.। अत्र तु न तावत् फल श्रुयते। नापि कल्पनीयम्। वाक्यस्य तदपेक्षाभावादिति भाव। कथ तदनपेक्षेत्याशङ्क्य, किं स्वस्य कार्यत्वसिद्ध्यर्थम्, उत नियोज्यविशेषणतया, अथवा भाव्यतयेति विकल्प्य, आद्य दूषयति स्वयमेवेति। वचनेनैव साक्षात् कार्यत्वप्रतीतेर्न तत्सिद्ध्यर्थं फलसाधनत्व तस्य कल्प्यमित्यर्थ।

ननु यदि स्वत कार्यं नियोग., तर्हि विश्वजिदादिषु फलापेक्षा कथमित्याशङ्क्य, तत्रापि न कार्यत्वसिद्ध्यर्थम्। किंतु प्रकारान्तरेणेत्याह—विश्वजिदादाविति। फलापेक्षया कार्यत्वसिद्ध्यर्थमिति शेष। प्रणाडिकयेति। पूर्वोपपादितक्रमेणेत्यर्थ। तर्हि नियोज्यविशेषणस्य स्वर्गस्य नियोगासाध्यत्वेन फलत्व कथमित्याशङ्क्य न्यायान्तरेणेत्याह—तथाविधस्येति। तर्हि निमित्ताधिकारे तथैव नियोज्यविशेषणतया फलान्वयः स्यादिति द्वितीय विकल्पमा-

मी द ३ १ ३ फलत्वं संपत्स्यते। नैमित्तिकेषु तु निमित्तस्यैव नियोज्यविशेषणस्य लब्धत्वान्न तद्विशेषणतया फलसिद्धिः। नच फलतया। अनपेक्षितत्वात्। भावनाया हि वाक्यार्थत्वे स्याद्भाव्यापेक्षा। भावनोपसर्जनस्य तु भाव्यरूपस्यापूर्वस्य वाक्यार्थत्वेन फलापेक्षा नास्तीति, नैमित्तिकं कर्म विफलमिति यस्य दर्शनं, तस्य मते तादृग्भूतस्य विफलस्य कर्मणोऽनुष्ठानमेव न सिद्ध्यति। प्रागेव तु यथाशक्त्यनुष्ठानम्। कार्यत्वावगमात्प्रवृत्तिरेव। ननु फलमपेक्षत इति चेत्? फलवत्त्वादृते कार्यत्वस्यैवासम्भवात्। कृतिप्रधानं हि कार्यमुच्यते। न च सुख-दुःखपरिहार-तत्साधनव्यतिरिक्तं कृतेः प्रधानं भवितुमर्हति।

नन्विदमनुमानमागमविरुद्धं नोत्पत्तुमर्हति। आगमेन ह्यपूर्वस्य कार्यत्वमुच्यते। तत्कथमनुमानेन निराक्रियते। सत्यम्। प्रवृत्त एवागमोऽनुमानं निरुणद्धि। तत्प्रवृत्तिरेव तु पदार्थयोग्यत्वाधीना। न चासुखस्य, अतत्साधनस्य वाऽपूर्वस्य कृतिं प्रति प्राधान्ययोग्यताऽस्ति। एकशब्दवाच्यत्वाद्विरोध इति चेत्? न। व्युत्पत्तितिरोधात्।

यदि मन्येत एकेन हि प्रत्ययेन कृतिस्तत्प्रधानं च कार्यमुच्यते। अतस्तत्र-योग्यत्वमकारणम्। यत्र त्वनन्वितौ स्मृतौ पश्चादन्वितावभिधेयौ, तत्र योग्यत्वं-

---

शङ्क्याह—नैमित्तिके त्विति। तृतीयं दूषयति—न फलतयेति। कथं न भाव्याकाङ्क्षेत्याशङ्क्य भाट्टमत एव तदाकाङ्क्षासम्भवः, नास्मन्ते। भाव्यस्यैव वाक्यार्थत्वादित्याह—भावनाया हीति। निगमयति—इति नैमित्तिकमिति। श्लोकं विवृण्वन्नेव दूषयति—तस्य मत इति। न सिध्यतीति। निष्फले कस्यचिदपि प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः।

ननु यद्यनुष्ठानं फलाधीनं, तदा भवेन्नाम निष्फले प्रवृत्त्ययोगः। नत्वेवम्। कार्यज्ञानाधीनत्वात् सर्वत्र प्रवृत्तेः। अतोऽत्र फलाभावेऽपि नियोगस्य स्वतः कार्यत्वात् प्रवृत्तिः सिध्यतीति-शङ्कते—कार्यत्वावगमादिति। नेति। भवतु कार्यस्यैव साक्षात् प्रवृत्तिहेतुत्वम्। न फलस्य। अथापि फलं विना कार्यत्वस्यैवानुपपत्तेः प्रवृत्तिर्न सिध्यतीति परिहरति—नेति। कथं फलं विना कार्यत्वानुपपत्तिः। तत्राह—कृतिप्रधानमिति। कृत्युद्देश्यं हि कार्यम्। यस्मिन्निच्छया प्रवर्तते, तदुद्देश्यम्। इच्छा च फल-तत्साधनमात्रविषयेति, फलाभावे कार्यत्वं न सिध्यतीत्यर्थः।

ननु किमत्र नियोगस्य फलसाधनत्वाभावे प्रमाणमेव नास्तीत्युच्यते, अथ फलसाधनत्वाभावादकार्यत्वमनुमीयते। नाद्यः लिङ्शब्दस्यैव प्रमाणत्वात्। न द्वितीयः। अनुमानस्यागमविरुद्धत्वे कालात्ययापदिष्टत्वादिति शङ्कते—नन्विदमिति। परिहरति—सत्यमिति। आगमे निर्णयपर्यन्तं प्रवृत्ते सति तद्विरोधेन प्रवर्तमानमनुमानं भवेत्कालात्ययदिष्ठ। न चैव। अत्र त्वग्नेस्सेकेनवेह निष्फलेन कृतेस्सबद्धमयोग्यतया शब्दप्रत्यायकत्वस्य योग्यत्वाधीनत्वादग्निसेकसबन्धवत् कृतेर्निष्फलेन सबन्धो बोधयितुमशक्य इति न कालात्ययापदिष्टत्वमित्यर्थः।

पुनः शङ्कते-एकेनेति। परिहरति—नेति। शङ्कां विवृणोति—यदीति व्युत्पन्नेष्वनेकेषु पदेषु श्रुतेषु यदर्थस्मरणे सति पश्चात् योग्यतादिपरामर्शे अन्विताभिधानं भवतीति विमर्शदशायामाकाङ्क्षायोग्यतादिपरामर्शसापेक्षो वाक्यार्थबोध एव। पदात् पदार्थस्मरणस्य तु तत-पूर्वभावितया न तत्र योग्यतापेक्षास्तीति लिङ्प्रत्ययवाच्यकार्यत्वे न योग्यत्वमपेक्षणीयमिति-

कारणमिति। तन्न। व्युत्पत्तिविरोधात्। अन्वयायोग्ययोर्ह्यर्थयोरनेनैव शब्देनान्वितावभिधेयाविति व्युत्पत्तिरेवासम्भावनीया। तेनायोग्यता भिन्नशब्दवाच्ययोरन्वयं निरुणद्धि, एकशब्दवाच्ययोस्तु व्युत्पत्तिमिति। व्युत्पत्त्यवसरे नास्त्ययोग्यत्वमिति चेत्? न। इतरत्रापि प्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। कामाधिकारे ह्यपूर्वस्याभिधेयत्वं निरूप्यते। तत्र च फलानुकूलत्वादस्येव कृतिप्राधान्ययोग्यत्वमपूर्वस्येति। तन्न। एवं सति नैमित्तिकेऽपि फलं प्रसज्येत। यदा हि कामाधिकारे कार्यत्वनिर्वाहकत्वेन फलवत्त्वमङ्गीकृतं, तदा नैमित्तिकेऽपि कार्यत्वाभ्युपगमेन तन्निर्वाहकं फलवत्त्वमपि नियोज्यवदङ्गीकर्तव्यम्। तदभावे नियोज्याभाव इव कार्यत्वस्यैव प्रविलयान्नानुष्ठानं सिद्ध्यति। नतरां यथाशक्त्यनुष्ठानमित्यास्तां तावत्।

नैमित्तिके निमित्त–फलयोस्सम्बन्धे वाक्यभेदशंका

ननु च—निमित्तफलसम्बन्ध एकवाक्ये न युज्यते।
उद्देश्यद्वयसम्बन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते॥ ११॥

निमित्त–फलयोर्हि द्वयोरुद्देश्ययोरेकवाक्ये सम्बन्धासम्भवात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तेर्निमित्तवाक्ये दुरभ्युपगम फलमिति।

तस्य परिहारः

उच्यते—द्वाभ्यां विधेयसम्बन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते।
उद्देश्येन निमित्तेन विधेयस्य न सङ्गतिः॥ १२॥

न कश्चित् विरोध इति भाव। परिहार विवृणोति—तन्नेति। यद्यपि पदात् पदार्थस्मरणे न योग्यतापेक्षास्ति। अथापि यत्रार्थद्वयस्यान्योन्यान्वितस्यैकपदवाच्यत्व, तत्र व्युत्पत्तिस्तयोरन्योन्यान्वये सति सभवेत्। अन्वयश्च योग्यताधीन इति, अयोग्यत्वे तदर्थान्वयस्यैवासभवात् तत्र व्युत्पत्तिरेव न सिध्यति। पदात् तदर्थस्मरण तु दूरत इति भाव।

शङ्कते—स्यादेतदिति। व्युत्पत्तिसमय एव खलु योग्यतापेक्षा। न स्मरणवेलायाम्। एव च व्युत्पत्तिस्थानाभिमते कामाधिकारे नियोगस्य फलवत्तया कृतिसबन्धयोग्यत्वेन तत्र व्युत्पत्तौ निर्वृत्ताया, नैमित्तिके योग्यत्वाभावेऽपि तत् स्मरण सिध्यतीति, तस्य अकार्यत्वानुमान कालात्ययापदिष्टमित्यर्थ।

परिहरति—तन्नेति। यदि कामाधिकारे फलवत्त्व कृत्यन्वययोग्यतया कार्यत्वसाधकमङ्गीकृत, तर्हि अश्रुतमपि फल निमित्तेऽपि तत्सिध्यर्थ अकामेनाप्यङ्गीकार्य विश्वजिदादौ नियोज्यवदित्यर्थ। एव च फलस्य कार्यत्वसाधनद्वारा प्रवृत्त्युपयोगित्वात्, तदभावे नैमित्तिकेषु प्रवृत्तिरेव न सिध्यतीति दूषणमुपसहरति—तदभाव इति।

ननु नैमित्तिकेषु फलाङ्गीकारे निमित्त–फलयोरुभयोरनुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वात् वाक्यभेदः—प्रसज्यत इति, तेषा निष्फलत्वमङ्गीकार्यमिति शङ्कते—निमित्तफलेति॥ ११॥

आकाङ्क्षाया असत्यामेकप्रकारेणैवोद्देश्यद्वयसबन्धो वाक्यभेदक। अत्र तु प्रकारभेदे नोभयो. सम्बन्धादाकाङ्क्षासभवाच्चोद्देश्यद्वयेऽपि न वाक्यभेद इति परिहरति—उच्यत इति।

विधेयस्य हि द्वाभ्यामुद्देश्याभ्यां सम्बन्धे वाक्यभेदो भवति। न चेह तथा। विधेयस्य कर्मणः फलेन सम्बन्धात्। तत्कर्तव्यतायाश्च निमित्तेन। न चैवं सति-वाक्यभेदो भवति। साकाङ्क्षत्वात्। भवति ह्यस्मिन् सतीदं कुर्यादित्युक्ते किमर्थ-मित्याकाङ्क्षा। तत्रैतदर्थमिति संबध्यमानं फलं न वाक्यं भिनत्ति। समानजातीयं ह्युद्देश्यद्वय वाक्यं भिनत्ति। न विजातीयम्। यथा 'यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेत्' इति निमित्तद्वयम्। 'यः प्रजाकामः, पशुकामोः वा' तै सं. २–१–१ इति फलद्वयम्। तस्मान्नास्ति वाक्यभेदः–इति।

उक्तार्थे मण्डनाचार्यवचनविरोधशंका–परिहारौ

यत्तु भगवता मण्डनाचार्येण निमित्तस्योद्देश्यत्वं वाक्यभेदपरिहारार्थं निराकृत, तद्विधेयं प्रत्युद्देश्यभावाभिप्रायम्। वार्तिके बहुशो निमित्तस्योद्देश्यत्वाभिधानादित्यल-मतिविस्तरेण। तस्मात्सिद्धः काम्यनित्यविशेषः–इति।

तत्रैकप्रकारेणोद्देश्यद्वयाभाव प्रथम निरूपयति–विधेयस्य हीति। अय भाव.–विधेयाया भावनाया प्रथम फलेनैव सबन्ध। तस्य भाव्यतयाऽऽकाङ्क्षितत्वात्। नतु निमित्तेन। तस्य किं केन कथमशेष्वननुप्रविष्टतयाऽनाकाङ्क्षाविषयत्वात्। अतश्च विधेयभावनाया उद्देश्यभूतेनापि निमित्ते-नासबन्धादेकवाक्यत्वमित्यर्थ।

टिप्पणी

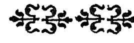
१ 'धातुसबन्धे प्रत्यया अ पा सू ३ ४ १ इत्यधिकारे यावतिविन्दजीवोरि ३ अ ४पा ३० त्यनेन यावच्छब्दे उपपदे जीवप्राणधारणे इत्यस्माद्धातोर्विहितेन णमुलप्रत्ययेन जीवनस्य यजेतेति समभिव्याहृतयजिधात्वर्थसबन्धोऽवगम्यते। स च निमित्तनैमित्तिकभावादन्यो। न सभवति। निमित्तस्य न कर्मस्वरूपेण सबन्ध, किन्तु निमित्ते सति कर्म-कर्तव्यमिति-कर्तव्यतया। अत एव निमित्तस्यानुष्ठापकत्वमुपपद्यते। एवश्चात्र धात्वर्थसबन्ध कर्तव्यतात्मक-तदनुरक्तभावनासबन्धपर्यवसन्न। अतस्तस्य निमित्तत्वम्

२ यत्तु भगवता मण्डनाचार्येण इत्यादे विधेय प्रति उद्देश्यभावाभिप्रायमित्यन्तस्याय-माशय–विधेय प्रति निमित्तस्य ईप्सितत्वाख्य उद्देश्यत्व नास्ति, अनुष्ठापकत्वरूपेमुद्देश्यत्व वार्तिकादौ बहुश. प्रपञ्चितम्। तत्तु अभिलषितमेव समानजीतीययोमुद्देश्यद्वयसबन्धे वाक्यभेदौ भवत्येव। प्रकृते तु विजातीयमिति अनो न वाक्यभेद। तथा च विधिविवेकसन्दर्भ। तथाहि विधीयमानस्य कर्मण फले विधानात्, तत्र विधौ, निमित्ते उभयविधानात् वाक्यभेद–इति।

उच्यते–यत्र जाते कर्मणोऽवश्यकर्तव्यता, तत् निमित्तम्। कथ? यस्मिन् सति भवत्येव, स हेतुर्मुख्य, इतरस्तु भक्त्या, तदवस्थाभेदनिबन्धनत्वात्। 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्यय' इत्यावश्य-कत्वसिद्धि, तत् निमित्तसामर्थ्यादिव। निमित्तमेव तन्न स्यात्। यस्मिन् सति न क्रियेत। अवश्यकर्तव्यता च कर्मण प्रतीता नोपसहार्यनिखिलागस्य कल्प्यते। न कदाचिदिहितोपायस्य, इत्यत. यथाशक्त्यगसमेत सदा समभिलषितोपाय कर्मेति गम्यते। निमित्तता च कर्तव्यताया विधिरूपाया तस्मिन् सति तत् कुर्वतो यथाकथञ्चित् सदा समीहित एनक्षय साधयत्येव। भावव्यतिरेकेपि च शब्दप्रमेयत्वम्। अविधेयस्यापि विधिवत् विध्यनुप्रवेशात् विधिविशेषणत्वात्। वि. वि. पृ. ३५९–३६३ इति।

पार्थसारथिना सम्यग्विशेषः काम्यनित्ययोः ।
आचार्यमतमाश्रित्य न्यायलेशात्प्रदर्शितः ॥ १३ ॥

इति श्रीयज्ञात्मसूरिसुत महामहोपाध्याय पार्थसारथिमिश्रविरचितायां न्यायरत्नमालायां नित्यकाम्यविवेको नाम षष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ।

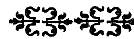

कथं तर्हि निमित्तान्वयः ? तत्राह–**तत्कर्तव्यताया इति** । यद्यपि विनियोगवेलायां भावनायाः फलेनैवान्वयः । अथापि पश्चात् प्रयोगवेलायामनुष्ठेयत्वं तस्या यदा प्रतीयते, तदा तेनैव वेषेण निमित्तेन संबन्ध इति प्रकारभेदसंभवात् न वाक्यभेद इत्यर्थः । इदानीमाकाङ्क्षासंभवाच्च न वाक्यभेद इत्याह–**साकाङ्क्षत्वाच्चेति** । तदेव दर्शयति–**भवति हीति** । **किमर्थमित्याकाङ्क्षेति** । अत एवाश्रुतमपि फलं कल्प्यत इत्यर्थः । प्रकारभेदाभावे तु भवत्येव वाक्यभेद इत्याह–**समानेति** । तत्र प्रतिनिमित्तं, प्रतिफलं च वाक्यपरिसमाप्तेः, प्रतिनिमित्तं प्रतिफलं च कर्मावृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु निमित्तस्योद्देश्यत्वमङ्गीकृत्यैव प्रकारभेदादिभिर्वाक्यभेदपरिहारो मण्डनाचार्यवचनविरुद्ध इत्याशङ्कामनूद्य परिहरति–**यत्त्विति** । प्रासङ्गिकं परिसमापयति–**अलमिति** । सिद्धान्तमुपसंहरति–**तस्मादिति** । अधिकरणं निगमयति–**पार्थेति** ॥ १३ ॥

विच्छिन्नसर्वसंदेहा सर्वशिष्यहितैषिणी ।
जातवेदोगुरुव्याख्या लोके विजयतेतराम् ॥

इति धर्मपुरी श्रीरामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने नित्यकाम्यविवेकव्याख्यानं समाप्तम् ।

अंगनिर्णयो नाम सप्तमं प्रकरणम्

अथाङ्गनिर्णये प्रथमः परिच्छेदः

कर्तव्यार्थस्य प्रतिज्ञा

अङ्गस्वरूपसंबन्धप्रमाणं सप्रकारकम् ।
यदुक्तं वार्त्तिके सम्यक्तत्संक्षेपेण कथ्यते ॥ १ ॥

यदङ्गस्वरूपं, यथाविधं च, यश्च तस्य प्रधानेन संबन्धः यथा च, यच्च तत्र प्रमाणं, यथा च तत्प्रमाणं भवति, तत्सर्वं यथावार्त्तिकमनुसंधास्यामः ।

अंगानां त्रैविध्यम्

तत्र—दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात्त्रेधाऽङ्गानि प्रचक्षते ।
दृष्टार्थानि चतुर्द्धा स्युर्जाति-द्रव्य गुण-क्रियाः ॥ २ ॥
अदृष्टार्थं द्विधा कर्म द्व्यर्थमपि तन्मतम् ।
दृष्टार्थेष्वपि सर्वेषु नियमादृष्टमिष्यते ॥ ३ ॥

नायकरत्नम्

अथेदानी द्वादशलक्षण्या नियतक्रमाया मीमासाया प्रथमाध्यायप्रतिपाद्या प्रमाणचिन्ता प्रायशो बहिरङ्गयुक्तिमूलतयोपेक्ष्य, द्वितीयाध्यायगोचरा कर्मभेदचिन्तामप्यतिविप्रतिपत्त्यभावादनादृत्य, अवशिष्टाध्यायदशकप्रतिपाद्यमेयतत्त्वसग्राहकमङ्गनिर्णयाख्य प्रकरण प्रारभमाणस्तत्प्रतिपाद्य सामान्यत प्रतिजानीते—**अङ्गस्वरूपेति** । सप्रकारकमिति प्रत्येक सबन्ध । श्लोक व्याचष्टे—**यदङ्गेति** । शास्त्रे समीहितसाधनत्वमङ्गाना सामान्य स्वरूपम् । तस्य प्रकारो—' दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात् आरादुपकारकत्व—सन्निपत्योपकारकत्वादि । तस्य शेषिणा सबन्ध—समीहिततत्साधनत्वलक्षण । तस्य प्रकारो—द्रव्याणा साक्षात् क्रियानिर्वृत्ति । जातिगुणयो. कारकद्रव्यावच्छेद । क्रियास्वपि सन्निपातिनीषु तत्तत्कारकेषु उत्पत्ति—प्राप्ति—विकृति—सस्कारा । आरादुपकारकेषु प्रातिस्विकापूर्वद्वारा फलपूर्वोपकार । अवहननादीना व्रीहिशेषत्ववत् परम्परया तण्डुलपिष्टपुरोडाशप्रणाड्या यागफलभावनाशेषत्वमप्यपर सबन्धप्रकार । तत्र प्रमाण श्रुतिलिङ्गाद्युपदेशप्रमाण—वचननामधेयचोदनालिङ्गविशेषातिदेशप्रमाणसहितो विधि. तत्प्रकारश्चान्योन्यविरोधे प्राबल्यदौर्बल्यादिलक्षण । **यथा चेति** । येन प्रकारेणेत्यर्थ । **यथावार्तिकमिति** । तन्त्रटीका, दुप्टीका चानुरुध्येत्यर्थं ।

तत्र प्रथममङ्गावान्तरभेद, तस्य प्रधानेन सबन्धप्रकार चाह—**दृष्टादृष्टेत्यादिना** । **द्व्यर्थमपि तन्मतमिति** । जाति-गुण-द्रव्याणा केवलदृष्टार्थत्वम् । कर्मणस्तु दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थत्वम्, उभयार्थत्व च । तत्रारादुपकारकाणा केवलादृष्टार्थत्वम् । सन्निपातिना तूत्पत्तिप्राप्तिविकृतिनिमित्ताना केवलदृष्टार्थत्वम् । सस्कारहेतूना तु केवलादृष्टार्थत्वम् । अशे सन्निपातिनाम्, अशान्तरे आरादुपकारिणा तु उभयार्थत्वमिति विभाग इत्यर्थ ।

त्रिविधमङ्गजातं—दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थम्, उभयार्थमिति। दृष्टार्थमपि जाति-द्रव्य-गुण-क्रियात्मकम्। तत्र जाति–गुणौ 'पशुना यजेत', 'अरुणया क्रीणाति' इति क्रियासाधनत्वेन विनियुक्तौ तत्साधनद्रव्यावच्छेदेन दृष्टेनैवोपकारेण तस्याः शेषभावमनुभवतः। कथं पुनर्द्रव्यपरिच्छेदात्क्रियासाधनत्वमिति चेत्? उच्यते। विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्य च विशेषणाधीनप्रतिपत्तित्वादप्रतिपन्नस्य च साधनभावासंभवात्, तत्प्रतिपत्त्युपायभूतयोर्जाति–गुणयोस्तद्द्वारेण भवति क्रियासाधनत्वम्। गुणस्य तु साधनत्वं श्रुतं यथोक्तेन प्रकारेणोपपादयितुं, तद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वं कल्प्यते। तदेवं जाति–गुणयोर्दृष्टार्थत्वम्। द्रव्यस्य तु साक्षादेव क्रियानिर्वृत्तिः दृष्टमेव–प्रयोजनम्। क्रियाऽपि चावघातादिर्दृष्टार्थैव, यां सन्निपत्योपकारकमाचक्षते, अदृष्टार्थं तु क्रियाया एव। सा च द्वेधा—सन्निपत्योपकारकरूपा प्रोक्षणादिः, आरादुपकारकरूपा प्रयाजादिः।

सन्निपत्योपकारकाणां चातुर्विध्यम्

सन्निपत्योपकारकाणि च दृष्टार्थानि कर्माणि स्वकारकाणां कर्मादीनामुत्पत्तिं, प्राप्तिं, विकारं वा कुर्वन्ति सन्ति तत्साध्यस्य प्रधानस्योपकुर्वन्ति। यथा सयवनं पिण्ड-

---

सोपपत्तिक श्लोकद्वय व्याचष्टे—त्रिविधमित्यादिना। तत्र दृष्टार्थान्यङ्गानि दर्शयति दृष्टार्थमपीति। जातिगुणयोर्दृष्टार्थत्वमुपपादयति—तत्रेति। विनियुक्ताविति। 'य एवं विद्वा३ सोमेन यजेत' तै स. ३-२-२ इत्यत्र सोमवत्तृतीयाश्रुत्येति शेष। द्रव्यावच्छेदेनेति। द्रव्यान्तरादक्रियासम्बन्धिन स्वाश्रयद्रव्यव्यावर्तनेनेत्यर्थ। ननु द्रव्यस्यैव क्रियासाधनत्व, जाति–गुणयोस्तु तदवच्छेदकत्वमेव। तथा च तद्द्वारा तयो कथ क्रियाशेषत्वनिर्वाह इत्याक्षिपति—कथं पुनरिति। यद्यपि जातिगुणयो न साक्षात् क्रियासाधनत्वम्। अथापि तौ विहाय द्रव्यस्य व्यावृत्ततया प्रत्येतुमुपादातु चाशक्यतया तेन क्रियानिर्वृत्तिरेव न निर्वहेत्। तदवच्छिन्नेन तु तेन तन्निर्वृत्ति सम्भवतीति तद्व्यावर्तकत्वमुखेन तयोः श्रुतक्रियासाधनत्वं निर्वहतीति परिहरति—विशिष्टेति। विशिष्टस्य–तद्विशिष्टस्य तद्व्यावृत्तस्येति यावत्। अप्रतिपन्नस्येति। व्यावृत्ततयेति शेष। द्रव्यावच्छेदद्वारा क्रियासाधनत्वमुभयो. समानम्। तन्निर्वाहक्रमस्तु गुणस्य विलक्षण एवेत्याह—गुणस्य त्विति। जातौ तु जातिशब्देनैव द्रव्यस्याप्युपात्ततया प्रथममेव परस्परान्वये सिद्धे क्रियान्वय। द्रव्य-गुणयोस्तु भिन्नशब्दोपात्ततया प्रथमत एव क्रियान्वये सति तन्निर्वाहार्थमन्योन्यान्वय. पाष्ठिक एवेति भाव.। श्रुतमिति। गुणशब्दाना गुणमात्रपर्यवसिततया केवलस्य तस्य क्रियासाधनत्व तृतीयया प्रतिपन्नमित्यर्थः। कल्प्यत इति। क्रियान्वयात् पश्चादिति शेषः।

द्रव्यस्य दृष्टोपकारकत्वप्रकारमाह–द्रव्यस्य त्विति। क्रियाया सन्निपातिन्यामेव दृष्टार्थत्वमित्याह–क्रियापीति। अदृष्टार्थाङ्गमाह–अदृष्टेति। क्रियाया एवेति। न जाति-द्रव्य-गुणानामित्यर्थं। सन्निपत्य–आहत्य शेषिणि द्रव्येऽतिशयमादधदुपकारकं सन्निपत्योपकारकम्। आरात्–दूरेण अपूर्वव्यवधानेन शेषिण उपकारकं आरादुपकारकम्। सन्निपातिकर्मणा दृष्टोपकारकत्वप्रकारमाह—सन्निपत्येत्यादिना। कर्मादीनामिति। प्रथम प्रधानापूर्वशेषतया विनियुक्तानामिति शेषः। तत्साध्यस्येति। अङ्गाहितसंस्कारवद्द्रव्यनिष्पाद्यस्येत्यर्थः। संयवनमिति। 'पुरोडाशं सयौति' श. ब्रा. १–१–६–३, इति सयवनेन–मिश्रीकरणेन

स्योत्पत्तिम् । दोहनं पयसः प्राप्तिम् । अवघातो व्रीहिविकारम् । अदृष्टार्थं तु सन्निपातिसंस्कारं स्वकारकस्य कुर्वत्प्रधानोपकारि भवति । तदेवमुत्पत्त्यादिसाध्यभेदात्सन्निपातिचतुर्विधं भवति । तच्च कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायथमुत्पत्त्यादि करोति । तद्यथा कर्मण्यवघातः । कर्त्तरि व्रतम् । करणे प्रयाजशेषाभिघारणम् । संप्रदाने पशुपुरोडाशयागः । अपादानेऽग्नेस्तृणान्यपचिनोतीति । अधिकरणे दध्यानयनम् ।

आराडुपकारकं तु न कारकद्वारम् । अपूर्वद्वारं तु तत्प्रधानस्योपकरोति । दृष्टादृष्टार्थं च किंचित्कर्म यदाश्रयिशब्दाभिधानीयकं भजते । यथा पशुपुरोडाशयागः । स हि त्यागांशेनादृष्टम्, उद्देशांशेन च दृष्ट देवतास्मरण करोतीत्युभयार्थः । 'एकं वा च्चोदनैकत्वात्' मी द ४ ३ १४ इत्येकेनैव विध्युपपत्तेः प्रयोजनद्वयं न युक्तमितिचेत् ? न । दृष्टत्वादेव तावत्प्रयोजनापेक्षायां प्रथमं स्मरणं स्वीक्रियते । स्वीकृते च तस्मिंस्त्यागांशस्य तत्रोपयोगमपश्यतः पुनरपेक्षा जायते । सा चादृष्टकल्पनयैव निवर्त्तते । तेनैवंजातीयकमुभयार्थम् ।

पुरोडाशपिण्डस्योत्पत्तिर्भवतीत्यर्थ । **दोहनमिति** । 'पयो दोग्धि' इति दोहनेन गोगत सदेव पय प्राप्यते । **अवघात इति** । 'व्रीहीनवहन्ति' आप श्रौ १–१९–११ इति अवहननेन सतामेव व्रीहीणा वैतुष्यलक्षणो विकारो भवति । **संस्कारमिति** । प्रोक्षणादिभिर्व्रीह्यादिषु वैतुष्यादिवत् दृष्टरूपातिशयस्यासभवात् तच्छेषत्वनिर्वाहाय तद्गतोऽदृष्टरूप कश्चित् सस्कार–कल्प्यत इति भाव ।

प्रसङ्गात् सन्निपातिना चातुर्विध्य फलितमित्याह–**तदेवमिति** । सनिपातिनामुत्पत्त्याद्यतिशयाधायकत्व प्रायशो द्वितीयाप्रतिपन्ने कर्मण्येव । अथापि प्रधानशेषतया विनियुक्तेषु कारकान्तरेष्वपि तत्र तत्र सभवतीत्याह–**तच्चेति** । **कर्मणेति** । अवघातेन कर्मभूतेषु व्रीहिषु सस्कारो जायते । **कर्तरीति** । 'केशश्मश्रु वपते' तै स ६–१–१ 'तीर्थे स्नाति' । 'दीक्षयति' इत्यादिना कर्ता सस्क्रियते । **करण इति** । 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' मै स २–२–२. इत्यत्र प्रयाजयागविनियुक्ताज्यशेषस्य करणस्य दार्शपौर्णमासिकहविष्षु क्षारणेन, चात्वालप्रासनेन कृष्णविषाणाया इव प्रतिपत्तिलक्षणस्सस्कारो जायते । **संप्रदान इति** । पशौ या देवता सैव पशुपुरोडाशयागेऽपि । ततश्च पशुयागोपयुक्ताया एव देवताया· पुन. पुरोडाशयागेऽप्यग्नीषोमाभ्यामिदमित्यादिप्रकारेणोद्देशात् सप्रदानभूताया देवताया. प्रतिपत्ति स्यादित्यर्थ. । **अपादान इति** । अग्निसकाशात् तृणानामन्यत्र अपनयनेन अपादानेऽग्नौ सस्कार स्यादित्यर्थ । **अधिकरण इति** । 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इति दधिप्रक्षेपेणाधिकरण पय. सस्क्रियत इत्यर्थ. । आरादुपकारिणामदृष्टार्थत्वप्रकारमाह–**आरादुपकारकमिति** । उभयार्थमङ्गमाह–**दृष्टादृष्टेति** । अभिधानीयकम्-अभिधानम् । शास्त्रे आश्रयिकर्मेति व्यवह्रियत इत्यर्थ । उदाहरति–**यथेति** । उभयार्थत्वमुपपादयति–**स हीति** । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो याग । तत्र त्यागाशेनापूर्वोत्पत्तेरदृष्टार्थत्वम् । उद्देशाशेन विनियुक्तदेवताप्रतिपत्ते दृष्टार्थत्वमित्युभाभ्यामशाभ्यामुभयात्मको याग उभयार्थ इत्यर्थ. ।

एकस्य यागस्योभयार्थकत्वमसभावितमिति शङ्कते–**एकं वेति** । **एकेनैवेति** । प्रयोजनेनेति शेष । **विध्युपपत्तेरिति** । एकेनैव प्रयोजनेन विधे. प्रवर्तकत्वोपपत्तेरनेकप्रयोजनकल्पन गौरवपराहतमिति भावः । एकस्यापि यागस्यांशभेदेन पृथक् प्रयोजनापेक्षावशात् प्रयोजनद्वया-

आश्रयिकर्मविषये प्राभाकरमतं

यस्तु यागस्य साक्षाद् दृष्टोपकारित्वाभावात्, तदङ्गभूतयोश्चासेचन–मन्त्रयोः– द्रव्यदेवतयोर्दृष्टं कुर्वतोर्यागेऽधिकारानुप्रविष्टे तत्र विनियोगासंभवात् तस्य चापूर्वमन्तरेण तदनुप्रवेशासंभवाददृष्टार्थत्वम्, अङ्गद्वारेण च दृष्टार्थतेत्युभयार्थत्वं स्विष्टकृदादीनामाह।

तस्य पशुपुरोडाशयागः पूर्वमेव यागसंबन्धात्, दृष्टं कुर्वन्नोभयार्थः स्यात्। तेन यथोक्तेनैव न्यायेनोभयार्थत्वम्।

नियमादृष्टस्य वर्णनं

अनेनैव च न्यायेन सर्वेषु दृष्टार्थेषु नियमादृष्टमुन्नेयम्। यदि तु दृष्टमेव तुषविमोचनमवहननस्य प्रयोजनं स्यात्, तत्तस्तस्यान्यतोऽपि संपत्तेर्नावश्यमवघातोऽनु-

---

श्रयणेऽपि न गौरवमिति परिहरति–नेति। दृष्टप्रयोजनसाध्यसाधनभावस्य मानान्तरसिद्धत्वेनाकल्प्यतया हठात्तस्य प्रयोजनतयाऽन्वेतीति भाव। तत्रेति। दृष्टे प्रयोजने।

स्वय दृष्टप्रयोजनपूर्वकमदृष्टप्रयोजनाश्रयणेनोभयार्थत्वमुपपादितवान्। प्राभाकरास्तु- अदृष्टकल्पनापूर्वक दृष्टप्रयोजनाश्रयणमुपपादयाचक्रु। तदनुवदति–यस्त्विति। प्रधानयागविनियुक्तमेव द्रव्य स्विष्टकृद्यागस्य द्रव्यम्। प्रकृतयागदेवतैव पञ्चमप्रयाजस्य देवता। अत्र

मानसत्यागरूपयो स्विष्टकृत्–पञ्चमप्रयाजयागयोर्दर्शपूर्णमासयाग प्रति न कश्चन दृष्टोपकारो दृश्यते। तदङ्गभूतयोस्तु द्रव्यप्रक्षेप मन्त्रयोर्दर्शपूर्णमासयागद्रव्यदेवताश्रयत्वात् दृष्टरूपस्तु द्रव्यदेवतासस्कारो यद्यपि प्रतिभाति, तथापि अनयो स्विष्टकृदुत्तमप्रयाजमात्रशेषतया साक्षात्– प्रधानयागशेषत्वाभावात् तद्द्रव्यदेवतासस्कारत्व न साक्षात् युज्यते। यदि तु तच्छेषिभूतयो स्विष्टकृदुत्तमप्रयाजयो प्रधानशेषत्व निर्व्यूढ स्यात्, ततस्तद्द्वारा तयोरपि प्रधानशेषद्रव्यदेवतासस्कारकत्व भवेत्। तन्निर्वाहश्च अपूर्वरूपादृष्टकल्पनामन्तरेण न सभवतीति, प्रथम यागयोर दृष्टप्रयोजन परिकल्प्य, पश्चात् तदशयो प्रक्षेप–मन्त्रयोर्दृष्टप्रयोजनपरिकल्पनमिति अदृष्टप्रयोजनपूर्वकमेव दृष्टप्रयोजनाश्रयणमित्यर्थ। यागस्य–स्विष्टकृदादियागस्य। आसेचन– द्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेप। द्रव्य-देवतयोरिति सप्तमी। प्रधानयागसबन्धिनोरिति शेष। यागे– स्विष्टकृदादियागे। अधिकारानुप्रविष्टे–अनिर्वाहितप्रधानशेषत्वे। तत्र-प्रधानयागे। विनियोगसभवात् प्रक्षेप-मन्त्रयो तद्द्रव्यदेवताशेषत्वेनेति शेष.।

उभयार्थेऽदृष्टकल्पनापूर्वकमेव दृष्टमाश्रयणीयमिति अय नियमो न सर्वत्र सभवतीत्याह– तस्येति। पशुपुरोडाशयागः पशुयागस्य साक्षादेवोपकर्तुं शक्नोति। न प्रक्षेपमन्त्रादिवत् द्रव्यान्तरमपेक्षते। नापि स्विष्टकृदादिवत् स्वयमेव प्रधानस्य दृष्टोपकार कर्तुं समर्थः। स्वाशभूतेनैवोद्देशेन देवतास्मरणस्य कर्तुं समर्थत्वात्। अतोऽत्र दृष्टत्वात् प्रथम देवतास्मरणप्रयोजनमाश्रित्य पश्चात् अदृष्ट कल्पयितव्यमिति भवदुक्तक्रमनियमाश्रयणे त्वस्योभयार्थत्व न सिध्येदिति भाव। पूर्वमेव यागसंबन्धादिति। अदृष्टप्रयोजनमुखेन प्रधानयागशेषत्वनिर्वाहात् तस्मादस्मदुक्तयैव रीत्या उभयार्थत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह—तेनेति।

दृष्टार्थेष्वपीति श्लोकशेष सोपपत्तिक व्याचष्टे—अनेनैवेति। यथोभयार्थेष्वेकस्याशस्य दृष्टार्थत्वलाभेऽपि, अशान्तरस्य तत्रोपयोगाभावात् अदृष्ट प्रयोजनमाश्रितम्, एवमेव केवल-

क्षीयेत। तत्रास्य विधिरुपरुध्येत, तेनावघातेनादृष्टानुविद्धास्तण्डुला निष्पाद्यन्त इति-कल्प्यते। क्रियानिष्पाद्यमपि चादृष्टं नियमस्य प्रयोजनपेक्षायां तत्फलत्वे कल्प्यमानं नियमादृष्टमित्युच्यत इति।

किं पुनरेषामङ्गत्वम्? किं च तत्र प्रमाणम्?

तदुच्यते—कर्त्तुः समीहितं येन सिद्ध्यत्यङ्गं तदुच्यते।
प्रमाणं च विधिस्तत्र श्रुतिलिङ्गादिसंयुतः॥ ४॥

समीहितसाधनत्वं तावदङ्गत्वम्। यद्यथा समीहितं पुरुषस्य, तत्तथा येन तत्समीहानिमित्तपुरुषव्यापारगोचरीभूतेन साध्यते, तत्तस्य समीहितस्याङ्गमुच्यते।

दृष्टार्थेष्वप्यवघातादिषूपायान्तरनिवृत्तिफलकस्य नियमाशस्य दृष्टोपयोगासभवात् व्रीहिगतमदृष्ट किंचित् प्रयोजनमाश्रयणीयमित्यर्थ। ननु दृष्टेनैव क्रतूपकारसिद्धे. किमर्थमदृष्ट कल्प्यते-इत्याशङ्क्य तदकल्पने नियमानुपपत्तिमाह यदि त्विति। अन्यतोऽपि—नखविदलनादिनाऽपि। मास्तु नाम नियमेनानुष्ठान, कि? तत्राह—ततश्चेति।

दर्शपूर्णमासयागस्य पुरोडाशसाध्यत्वात् 'व्रीहिभिर्यजेते' आ प श्रौ ६ ३१ १३ ति व्रीहीणाञ्च पुरोडाशप्रकृतित्वेनान्वयात् अतण्डुलीभूताना तेषा तत्प्रकृतित्वानुपपत्तेस्तण्डुलीभाव सामर्थ्यप्राप्त। नानाविधाश्च तदुपाया सामर्थ्यप्राप्ता। ततश्चावघातस्य तण्डुलीभावमात्र-प्रयोजनत्वे, तदुपायनियमानङ्गीकारे वा अवघातविधिर्व्यर्थ एव स्यात्। ततश्च विधिपरि-गृहीतावघातनिष्पन्नतण्डुलानामुपायान्तरनिर्वर्त्यतण्डुलेभ्योऽदृष्ट किंचित् वैलक्षण्यमस्तीति-कल्प्यमित्यर्थ। उपरुध्येत—वैयर्थ्यान्न तत्र प्रवर्तेत।

एव तर्हि अदृष्टस्यापि अवघातक्रियानिष्पाद्यतया तस्यैव तत्प्रयोजन स्यात्। न तु नियमाशस्येत्यत्राह—क्रियेति। यद्यपि नियमस्याक्रियारूपत्वात् न साक्षाददृष्टनिर्वर्तकत्व, तथापि तदकल्पने नियमस्यासिद्धे तत् तत्प्रयोजनमित्युच्यत इत्यर्थ। एवमङ्गत्रैविध्यमुक्तम्।

अपरे [1]चतुर्धा विभजन्ति—आरादुपकारक, सनिपाति, उभयात्मकम्, अनुभयात्मक चेति। तत्रोभयात्मकमाश्रयिकर्म। अनुभयात्मकास्तु जाति-द्रव्य-गुणा। ते हि न कारकेऽतिशय-मादधते। नापि फलापूर्वे। किन्तु क्रियामात्रनिर्वर्तका इति प्रकारान्तरम्। एवमङ्गावान्तर-भेद, तेषा प्रधानेन संबन्धप्रकारश्चार्थादुक्तः।

इदानीमङ्गसामान्यस्वरूप, तत्प्रमाण च वक्तु जिज्ञासामुत्थापयति-किं पुनरिति। अङ्गाना प्रधानेन समीहित-तत्साधनभावलक्षण सामान्यसम्बन्धस्तु अङ्गसामान्यस्वरूपकथनेनैव कथितो भवतीति, न पृथगसौ प्रतिपादित। अङ्गसामान्यलक्षणपर प्रथमार्ध व्याचष्टे-समीहितेति। यत् वस्तु यथा साक्षात् पुरुषार्थतया, तत्साधनतया वा समीहितम्—इष्टम्। तद्वस्तु। तथा-पुरुषार्थतया, तत्साधनतया वा। या समीहा-इच्छा जायते। सा तत्समीहा। ता निमित्तीकृत्य तत्सिध्द्यर्थं य प्रयत्नात्मा पुरुषव्यापार, स तत्समीहानिमित्तपुरुषव्यापार। तद्गोचरीभूतेन—तद्विषयीभूतेनान्येन येन वस्तुना यत् वस्तु साध्यते, तत् साध्य वस्त्वङ्गि। साधन त्वङ्गमित्यर्थ।

अय भाव.—य पुरुषार्थतया वा, तत्साधनतया वा यत् वस्तु अवगच्छति, तस्य तद्विष-येच्छा जायते। तदनन्तर तत्सिद्ध्यर्थं प्रयत्नस्तद्विषय। स च साक्षात् तत् साधयितुमशक्नुवन्-

---

१. टीकाकारोऽङ्गाना विभागविषये प्रकारान्तरमुपन्यस्यतीव्यवधेय।

इदमेव च पारार्थ्यम् । यथोक्तम् 'उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते' तं. वा. पृ. इति उद्देशः समीहाऽभिसंधिरिच्छेति पर्यायाः । तेन समीहितसाधनमङ्गशब्देन शेषगुणादि-पर्यायेणाभिधीयते ।

तत्र च विधिः प्रमाणम् । स हि चेतनप्रवर्त्तनात्मकः । न चासौ समीहित-साधनादन्यत्र प्रवर्तयितुं शक्यते । तेन विधिरेव स्वात्मा मा भञ्जीति, स्वविषयस्य समीहितसाधनभावं कल्पयन्नङ्गत्वे प्रमाणम् । यदा तु श्रेयःसाधनत्वमेव विधिरित्या-श्रीयते, तदा श्रौतमेवाङ्गत्वम् । सर्वथा विधिशब्द एव श्रुत्या, अर्थाद्वाऽङ्गत्वं बोधयति ।

कथं तर्हि श्रुत्यादीनि विनियोगकारणानि ? तादर्थ्यमेव हि विनियोगः । तच्चेद्विधितः, न श्रुत्यादीनां तत्कारणत्वमुपपद्यते । अत उक्तं 'श्रुतिलिङ्गादिसंयुतः' इति

तत्साधनेऽवतरति । तेन च साधनेन तत् साध्यत इति, अन्यार्थप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नव्याप्यत्वमङ्गत्वम् । प्रयत्नोद्देश्यत्वमङ्गित्वमिति । इदं च लौकिकवैदिकसाधारण लक्षणम् । वैदिक तु वेदावगतसमी-हितसाधनत्वमिति । [11]ननु 'शेष परार्थत्वात्' मी द ३-१-२ इति पारार्थ्यमङ्गलक्षणम् । कथमिद-मित्यत आह—इदमेवेति । समीहितसाधनत्वमेव । कथमिद पारार्थ्यमित्याशङ्क्य, तत्र समतिमाह—यथोक्तमिति । तादर्थ्यं—पारार्थ्यम् । उद्देशशब्दार्थमाह—उद्देश इति । अतो यदुद्देश्य, तदङ्गि । यत् तत्साधन, तदङ्गमिति भाव । अङ्गलक्षणोपपादन निगमयति—तेनेति । पर्यायेणेत्यनेन शेषत्वगुणत्वाङ्गत्वाना केषाचिदभिमत भिन्नार्थत्व निरस्तम् । द्वितीयमर्धं व्याचष्टे—तत्रेति । विधिशब्देन लिङादिप्रत्यया अभिधीयन्ते । अत्र लिङादिशब्दाना भावना तत्प्रेरणालक्षणशब्द-व्यापाररूपो विधिश्चोभयमप्यर्थ इत्येकेषा मतम् । अपरेषा तु भावना तद्गत प्रवर्तनारूपमिष्ट-साधनत्व चार्थ इति ।

तत्र प्रथमपक्षे विधेरङ्गत्वे प्रामाण्यप्रकारमाह—स हि चेतनेति । स च—लिडादिप्रत्यय । लिडाद्यर्थस्य प्रवर्तनारूपतया लिडादिप्रत्ययस्यापि प्रवर्तनात्मकत्वमुपचारादुच्यते । अस्त्वेवम् । तथापि कथ तस्याङ्गत्वे प्रामाण्य ? तत्राह—न चासाविति । असौ चेतन इष्टसाधनव्यतिरिक्ते विधिना प्रवर्तयितु न शक्यते । सर्वोऽपीष्टसाधन एव प्रवर्तत इत्यर्थ. । तत. किं ? तत्राह । तेनेति । स्वात्मा- प्रेरणास्वरूपस्वार्थ । मा भञ्जि—मा लोपि । न निर्वहेदिति यावत् । स्वविषयस्य—स्ववाच्यभावनाया इत्यर्थ । समीहितसाधनभावं—समीहितसाधनत्व कल्पयन् तस्यैव समीहित प्रत्यङ्गत्वात् तत्र प्रमाण भवति ।

द्वितीयपक्षे विधेरङ्गत्वे प्रामाण्यप्रकारमाह—यदा त्विति । श्रौतमेवेति । साक्षात् विधिशब्दवाच्यमित्यर्थ. । पक्षद्वयेऽपि विधिशब्दस्याङ्गत्वे प्रामाण्यप्रकारमुपसहरति—सर्वथेति । द्वितीयपक्षे तु अर्थात् ।

तुरीयपाद शङ्कापूर्वकमवतारयति—कथं तर्हीति । तादर्थ्यं—तच्छेषत्वं समीहितसाधन-त्वमिति यावत् । विनियोग.—अङ्गत्वम् । तत्कारणत्व—तत्प्रमाणत्वम् । विधिर्हि प्रथममेक-

११ 'योऽत्यन्तमुपरस्योपकारेवर्तते, तं वयं शेष इति ब्रूम.' इति महाभाष्योक्त लक्षण-मत्रानुसन्धेयम् । एतेन श्रुतप्रकाशिकोक्तमन्यस्य प्रयोजनमेव यस्य परसप्रयोजन, स शेष. इति । परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव शेषत्वमिति वेदार्थसंग्रहोक्त चिकित्सितम् ।

विधिर्हि भावनायाः सामान्यतः श्रेयःसाधनत्वं बोधयंस्तद्विशेषसमर्पकमन्यदपेक्षते। न हि व्रीह्यादिश्रुतिमन्तरेणावघातादिभावनाया व्रीह्याद्यर्थत्वं सिध्यति। बर्हिर्लवनमन्त्रस्य वा लिङ्गमन्तरेण लवनार्थत्वम्। यागस्य वा स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारमन्तरेण तादर्थ्यम्। प्रयाजादीनां वा विना प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वम्। तेन समीहितविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तावत् श्रुत्याद्यपेक्षा।

धात्वर्थानां, नामार्थानां च विधेयत्वमेव श्रुत्याद्यपेक्षम्। विधिर्हि विधेयस्याङ्गत्वमवगमयति, नान्यस्य, न चासौ भावनाव्यतिरिक्तं साक्षाद्विधत्ते। किन्तु तामेव विशिष्टां विषयीकुर्वंस्तद्विशेषणान्यप्यर्थाद्विधत्ते। यत्रापि च सामान्यतः प्राप्ता, तत्रापि विशिष्टविषयत्वेन प्रतीयमानो विधिः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणपरो भवति।

प्रत्ययोपात्ताया भावनाया श्रेय साधनत्वलक्षणमङ्गत्वमवगमयति। श्रुत्यादयस्तु भावनाया–अशत्रयपरिपूरण कुर्वन्ति। एतदेव विनियोगविधिं प्रति श्रुत्यादीना सहायभाव.। एतदेव तेषा विनियोजकत्वमपि। तत्र भाव्यविशेषसमर्पणेन श्रत्यादीना सहायाचरणप्रकारमाह–**विधिर्हीति**। तद्विशेषसमर्पक–भाव्यरूपश्रेयोविशेषसमर्पकम्। श्रुत्यादिना भाव्यविशेषासमर्पणे विधिना प्रतिपन्न समीहितसाधनत्वलक्षणमङ्गत्व समीहितरूपाङ्गिविशेषप्रतिपत्तिमन्तरेण न निर्वहतीति, समीहितविशेषोपस्थापकाना श्रुत्यादीना विनियोजकत्वमिति भाव.।

विनियोजकत्वमुदाहरति–**नहीत्यादिना**। श्रुति–द्वितीयाश्रुतिम्। **बर्हिर्मन्त्रस्येति**। 'बर्हिर्देवसदन दामि' मै स १. १ २ इत्यय मन्त्रो दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठित। 'बर्हिर्लुनाति' तै ब्रा ३–२–२ इति लवनमपि तत्र विहितम्। अतो लिङ्गबलेन समीहितविशेष बर्हिर्लवन प्रकाशयन् मन्त्र तच्छेष इत्यर्थ। पदसमभिव्याहारो वाक्यम्। तादर्थ्यं–स्वर्गशेषत्वम्।

इदानी भावनाया करणेतिकर्तव्यतासमर्पणेन श्रुत्यादीना विनियोजकत्वमाह—**धात्वर्थानामिति**। धात्वर्थाना–क्रियाणाम्। नामार्थाना–प्रातिपदिकार्थाना द्रव्यगुणादीनाम्। एतच्च धातुगतप्रत्ययार्थाना नामगतप्रत्ययार्थाना चोपलक्षणम्। विधेयत्व–विधिसबन्ध। विधिर्हि प्रथम भावनया सबध्य, तस्याङ्गत्वमवगमयति। तद्द्वारा तदंशै सवध्यते। तत्र भाव्याशस्य समीहिततया, तत्र रागादेव पुरुषप्रवृत्ते विधिनाऽसबन्धात् करणेतिकर्तव्यतयोस्तु सबध्य, पश्चात् तदशयोरप्यङ्गत्वमवगमयति। अत तयो: अशयोर्विधिना सबन्ध श्रुत्यादिभिर्भावनाविशेषणत्वाधीन इति, तयोर्विधेयत्व श्रुत्याद्यपेक्षमित्युक्तम्।

एतदेवाह–**विधिर्हीति**। साक्षात्–अव्यवधानेन। विशिष्टा–करणेतिकर्तव्यताविशिष्टाम्। अर्थात्–भावनाद्वारा परपरया। भावनाविधानोत्तरकाल चाङ्गत्वमवगम्यत इति, श्रुत्यादीना विनियोजकत्वमिति भाव। ननु यदि भावनाद्वारकमेवान्येषा विधेयत्व विधिसम्बन्धित्वलक्षण, तर्हि 'दध्ना जुहोति' इत्यादिषु 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्यादिवाक्यान्तरप्राप्तैव होमभावना। तत्र कथ तद्द्वारा दध्यादीना विधेयत्वमित्यत्राह–**यत्रापीति**। सामान्यत –दध्याद्यविशिष्टवेषेण।

अय भाव –'दध्ना जुहोति' इत्यत्रापि प्रधानवाक्यैकवाक्यताया पूर्वं होमभावनाया अप्राप्ततया दधिविशिष्टहोमभावना विहितेति दध्यपि तदानी विहितम्। पश्चादग्निहोत्रवाक्यैकवाक्यताया प्राप्ताप्राप्ताशपरामर्शे सति होमभावनाया प्राप्ततया, पूर्वं प्रतीतहोमसबन्धो दधिसबन्ध एव पर्यवसित इति, तत्रापि भावनाद्वारा दधिविधिरुपपद्यत इति। ननु भवतु

विशेषणत्वं च श्रुत्याद्यधीनम्। समानप्रत्ययाभिधानोपादानलक्षणया हि श्रुत्या कर्तृसंख्यादीनां भावनाविशेषणत्वम्। पदश्रुत्या धात्वर्थस्य, पदान्तरोपात्तानां तु पश्वादीनां तत्संख्यालिङ्गयोश्च विभक्तिश्रुत्येत्याद्यूहनीयम्। तदेवं शेषिविशेषप्रतिपादनेन, शेषविशेषप्रतिपादनेन चाङ्गत्वं बोधयतो विधेः साहायकं कुर्वन्ति श्रुत्यादीनि विनियोगे कारणान्यभिधीयन्त इत्यनवद्यम्।

तत्र श्रुतिस्त्रिधा भिन्ना विध्युक्तिविनियोगकृत्।
विनियोक्त्री त्रिधा भिन्ना तुल्यशब्दादिभेदतः ॥ ५ ॥

तत्र विधात्री लिङाद्या। अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः। विनियोक्त्री त्रिधा–एकाभिधानं, एकं पदं, विभक्तिरिति। यस्य हि शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते, सा–विनियोगश्रुतिः। तद्यत्रानेकार्थाभिधानमेकेन शब्देन युगपद्भवति, विभक्त्यैव लिङ्ग-संख्या-कारकाणां, तत्र तेषामन्वितानामेवाभिधानम्। अनन्वितानामनेकेषामर्थानामेकेन

भावार्थ–नामार्थयोर्भावनाद्वारा विधेयत्वम्। कथं श्रुत्यादीनां तद्विनियोजकत्वम्? तत्राह—**विशेषणत्वं चेति**। भावनाविशेषणसमर्पकत्वमेव हि श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वमिति भावः। भावनाविशेषणसमर्पकत्वं श्रुत्यादीनामुदाहरणमुखेन दर्शयति—**समानाभिधानेत्यादिना**। 'स्वर्गकामो यजेत' 'राजपुरोहितौ यजेयाताम्' 'सत्रमासीरन्' इत्यादिषु एकत्वादीनां भावनायाश्चैकलिङादिप्रत्ययेनोपादानात् अन्योन्यान्वय इत्यर्थः। स चान्वयो भावनाक्षिप्तकर्तृद्वारा निर्वहति। **पदश्रुत्येति**। यजेतेत्यत्र यागस्य भावनान्वय एकपदोपादानेनेत्यर्थः। **पदान्तरेति**। 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशोः, एकत्वसंख्यायाः, पुंस्त्वस्य च तृतीयाश्रुत्या यागभावनाशेषत्वमित्यर्थः। यागशेषभूतानां पशुसंख्यालिङ्गानां परस्परान्वयस्तु अरुणैकहायनीन्यायेन पार्ष्ठिकः। उक्त–श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वप्रकारमुपसंहरति–**तदेवमिति**।

श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वप्रकारमुक्त्वा, तेषां स्वरूपं निरूपयिष्यन् तत्र श्रुतिं विभजते–**तत्र श्रुतिरिति**। विमर्शमनपेक्ष्य पदार्थप्रतिपादकशब्दः श्रुतिः। सा च केवलं प्रकृतिर्वा, प्रत्ययो वा, उभयं वा। विधात्री कर्त्तव्यताबोधिका। अभिधात्री वस्तुस्वरूपमात्रप्रतिपादिका। विनियोक्त्री सम्बन्धबोधिका। एकाभिधानम्-एकप्रत्ययः। विनियोजकश्रुतेर्लक्षणमाह–**यस्य हीति**। श्रवणादेव–विमर्शनिरपेक्षादित्यर्थः। यद्यपि विनियोगप्रकरणात् विनियोगश्रुतिरेव निरूपणीया, अथापि श्रुतित्वसामान्यात् इतरश्रुतिद्वय प्रसङ्गादुक्तम्।

एकाभिधानश्रुतेः सम्बन्धबोधकत्वमुपपादयितुमुपक्रमते–**तद्यत्रेति**। तादृशस्थलमुदाहरति–**विभक्त्यैवेति**। विभक्त्या–'पशुना यजेते'त्यत्र तृतीयाविभक्त्या। अत्र एकेन लिङादिप्रत्ययेन उपात्ता विधि-भावना-कर्तृ-संख्याश्चोदाहर्त्तव्या। तादृशस्थले एकस्यैव शब्दस्य सम्बन्धबोधकत्वमाह–**तेषामिति**। अन्वितानामेव तेषामभिधाने परस्परसम्बन्धोऽप्यवगत इति, तत्रैकाभिधानं विनियोजकमिति भावः।

नन्वेकेनैव शब्देन लिङ्गसङ्ख्यादीनामनन्वितानामेव युगपदभिधानं किमिति न स्यात्? तत्राह–**अनन्वितानामिति**। एकस्य शब्दस्यानन्वितानेकाभिधायकत्वं न सम्भवति, अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्। क्वचिदनेकशक्तिकल्पनायामपि 'अक्षैर्जानाति' अक्षैर्दीव्यतीति प्रयोगभेदेनैवैकस्याक्षशब्दस्यानेकार्थाभिधानम्। तेन न सकृत् प्रयुक्तस्यानेकार्थाभिधानं सम्भवति।

शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमन्तरेणासम्भवात् । अक्षशब्देनेव विदेवनादीनाम् । अन्यथा गामानयेतिवद्यां कांचिद्व्यक्तिमक्षमानयेति नियुक्तो विदेवनादीनामन्यत-ममानयेत्, न सन्दिहीत । सन्दिग्धे च किंपरोऽयं प्रयुक्त इति । तस्मादन्वितानामेवा-भिधानम् । तत्रापि प्रतीतिबलेन कारकं प्रधानतो, लिङ्गसंख्ये गुणतः । तथा चोक्तं 'यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदैकत्वादयो विशेषणत्वेन' इति ।

एतेन विभक्तिवाच्यायाः संख्यायाविध्याक्षेपेण कारकविशेषणत्वमभिदधानाः-निरस्ताः । अनन्वितानामप्यभिधाने प्रथममेकशब्दोपात्तेन प्रधानभूतेन च कारकेणैव

यत्र तु—'अक्षौ प्रवर्तते सम्यग्विज्ञानद्यूतयोरयम्' ।

इत्यादिषु सकृत् प्रयोगेऽप्यनेकार्थप्रतीतिर्दृश्यते, तत्र हि प्रयोक्तव्यस्य शब्दस्यैकशेष-माश्रित्यानेकार्थाभिधान निर्बन्धेन भवति । न तु स्वारस्येन । तादृशनिर्बन्धस्तु प्रकृते नाश्रयितुं युक्त इति भाव ।

नन्वक्षादिशब्देषु सकृत्प्रयोगेऽप्येकशेषमन्तरेण स्वरसत एवानन्वितानेकार्थाभिधान किमिति न स्यात् । तत्राह—**अन्यथेति** । यथा परस्परानन्वितानामप्येकजात्याक्रान्ताना सर्वा-सामपि गोव्यक्तीनामेकेन गोशब्देनाभिधानात् किमेतद्व्यक्तिपरोऽय गोशब्द, अथवैतद्-व्यक्तिपर इति न सदेह, तद्वत् भिन्नजात्याक्रान्तानामपि विभीतकविदेवनादीनामक्षशब्देन स्वरसत एवाभिधाने तद्वदेव स्देहो न स्यात् । अस्ति च सदेह । तस्मात् न तत्र स्वारस्येनानेकार्थाभि-धानमित्यर्थ । परस्परान्विताभिधाने त्वन्वितगोचरयैकयैव शक्त्या तत्सिद्धे नानेकशक्ति-कल्पनादोष । नाप्येकशेषनिर्बन्धाश्रयणम् । अत. पशुनेत्यत्र तृतीयया पुस्त्वादीनामन्विता-नामेवाभिधान सिद्ध निगमयति—**तस्मादिति** ।

अन्वितानामभिधानमित्युक्तम् । केन प्रकारेण तेषामन्योन्यान्वय तत्राह—**तत्रापीति** । प्रतीतिबलेन—तथैव सर्वेषा प्रतीतेरित्यर्थ । कारकस्य प्राधान्ये सम्मतिमाह—**तथा चोक्तमिति** । विशेषणत्वेन—कर्मादिकारकविशेषणत्वेन विभक्त्यर्थतां भजत इत्यर्थ. । 'पशुना यजेते'त्यत्र लिङ्गसख्याविशेषितमेव करणत्व तृतीयाश्रुत्या विधीयत इति स्वयमुपपादितवान् ।

प्राभाकरास्तु-पशुत्व-लिङ्ग-सख्यासम्बन्धानामन्योन्यानन्वितानामेव प्रथम ग्राहकग्रहणे सति, पश्चात् पशुनेति तृतीयया प्रातिपदिकार्थगताना लिङ्ग-सख्या-करणत्वानामभिधानेऽपि, प्रथम तृतीयया श्रुत्या पशोर्यागशेषतया ग्राहकैदमर्थ्यस्य निर्वाहो भवति । लिङ्गसख्ययोस्तु करणत्वेनानभिधानात् साक्षात् यागान्वयासभवात् पश्चात् पशुद्वारा ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहो वाच्य, तत्र तयो पशुमात्रान्वयेऽपि तदनिर्वाहात् उपादानापरपर्यायेण विधिव्यापारेणैव ग्राहकीयपशु-शेषत्वसिद्धे तन्निर्वाह इति वदन्ति ।

तद्दूषयति—**एतेनेति** । एतेन—तृतीयया लिङ्गसख्यान्वितकरणत्वाभिधानोपपादनेन तयो साक्षात् यागान्वयस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । सख्याया इति लिङ्गस्याप्युपलक्षणम् । कारकविशेषणत्व करणीभूतपशुशेषत्वम् । लिङ्गसंख्यान्वितमेव करणत्वं तृतीययाऽभिधीयत इत्युक्तम् । अथाप्य-नन्विताभिधान, तथापि तयो प्रथमत एवैकप्रत्ययोपादानबलात् तदन्वयसिद्धे न त्वदभिमत-सिद्धिरित्याह—**अनन्वितानामिति** । संख्यायास्तु प्रत्ययोपात्तात् करणत्वात् प्रकृत्युपात्त. पशुर्वि-प्रकृष्ट इत्यर्थ. ।

संख्या सम्बध्यते, न प्रातिपदिकार्थेन विप्रकृष्टेन गुणभूतेन च। प्रातिपादिकार्थान्वितैव हि साऽभिधीयते, न कारकान्वितेति तु स्वसमयसन्तमसतिरस्कृतार्थतत्त्वानां श्रद्धामात्रम्, न प्रामाणिकम्। प्रतीत्यविशेषात्। यथा पशुनेत्युक्ते पशुः करणं प्रतीयते, तथैकं करणमित्यपि प्रतीयत एव।

न चैकमभिधानमर्थान्तरान्वितमर्थान्तरमभिदधानं न दृष्टम्। लिङ्प्रत्ययस्य, कृत्यप्रत्ययस्य च कृत्यवच्छिन्नापूर्वाभिधानाभ्युपगमात्। कथ च विध्याक्षेपः? तादर्थ्यादिति चेत्? न। प्रातिपदिकार्थ, कारक वा प्रति विशेषणभूतस्यैकत्वस्य तदवधीरणेन विध्येदमर्थ्यासम्भवात्। सम्भवे वा क्षेपिष्ठत्वादीनामपि विध्यर्थत्वं स्यात्। तदुपपत्तये च देवताभूतवायुविशेषणता कल्प्येतेति, क्षेपिष्ठत्वगुणविशिष्ट एव वायुर्देवता स्यात्, न वायुस्वरूपमित्यलमनेनालौकिकविवादेन। तदेव सख्यादेरेकशब्दोपादानलक्षणया श्रुत्या कारकान्वयः।

प्रातिपदिकार्थस्य तु पदश्रुत्या। प्रकृति-प्रत्ययार्थयोर्हि श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते। न तु पदद्वयार्थवत् परामर्शमपेक्षते इति, पदमपि श्रुतिपक्षे निक्षिप्यते तदेवमेककारकान्वितानां जाति-लिङ्ग-सख्यानामरुणैकहायनीन्यायेन परस्परनियम इति।

विभक्त्युपात्ताना लिङ्ग-सख्या-करणत्वाना प्रातिपदिकार्थेनैव प्रथममन्वय, नान्योन्यान्वय इति तन्मत दूषयति—**प्रातिपदिकेति**। कथ अप्रामाणिक? तत्राह—**प्रतीतीति**। पशुवल्लिङ्गसख्ययोरपि अविशेषेण करणतया प्रतीतेरित्यर्थ। तदेव दर्शयति—**यथेति**। नन्वेकस्य प्रत्ययस्य कथमन्वितानेकार्थप्रत्यायकत्वमित्याशङ्क्य, एतत् त्वयाऽप्यङ्गीकृतमित्याह—**न चैकमिति**। लिङ्गसख्ययो. साक्षात् यागान्वयोपपत्ते करणीभूतपशुशेषत्व तयोर्विध्याक्षेपगम्यमित्येतन्निराकृतम्।

इदानी ग्राहकग्रहणानुपपत्त्यापि तत् दूषयितुमुपक्रमते—**कथं चेति**। **तादर्थ्यादिति**। ग्राहकग्रहणाख्येन प्रमाणेन सर्वेषा विध्यैदमर्थ्यप्रतीते लिङ्गसख्ययोरपि तादर्थ्यावगतेरित्यर्थ.। दूषयति—**प्रातिपदिकार्थमिति**। लिङ्गसख्ययो सनिहितपरित्यागेन व्यवहितग्राहकान्वयासभवात् तयोर्ग्राहकग्रहणमेव न सभवतीत्यर्थ।

यदि प्रकरणपठिताना सर्वेषा पदार्थाना सनिहितान्वयं परित्यज्य प्रथम ग्राहकग्रहणे सति पश्चादन्योन्यान्वय., तर्हि 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यत्र वायो क्षेपिष्ठत्वगुणस्य च ग्राहकग्रहणे सति पश्चात् तन्निर्वाहायान्योन्यान्वय स्यात्। ततश्चैकत्वविशिष्टस्यैव पशोर्यागशेषत्ववत क्षेपिष्ठत्वगुणविशिष्टस्यैव वायो देवतात्वं स्यात्। ततश्च क्षेपिष्ठाय वायव इद न ममेत्याद्यनुवचनादिप्रसङ्ग स्यादित्याह—**संभवे वेति**। एकाभिधानश्रुतिं निगमयति—**तदेवमिति**।

एकपदश्रुतेरुदाहरणमाह—**प्रातिपदिकेति**। प्रातिपदिकार्थस्य पशुत्वस्य प्रत्ययोपात्तेन करणत्वेनान्वय एकपदोपादानादित्यर्थ। कथमेकपदस्य श्रुतित्वमित्याशङ्क्य योग्यतादिपरामर्शनैरपेक्ष्येण सबन्धबोधकत्वात् इतरश्रुतिवत् तदुपपद्यत इत्याह—**प्रकृतीतिति**। पदश्रुत्या, प्रत्ययश्रुत्या च प्रधानेन करणत्वेनान्विताना पशुत्वलिङ्गसख्याना विभक्तिश्रुत्या यागान्वये सति, परस्परान्वयस्तु पार्ष्ठिक इत्याह—**तदेवमिति**। **अरुणैकहायनीन्यायेनेति**। यथा 'अरुणयैकहायन्या गवा सोम क्रीणाति तै स ६-१-६ इत्यत्र प्रथममारुण्यादीना क्रयान्वये सति, या

विभक्तिश्रुतेर्विनियोजकत्वनिरूपणम्

विभक्तिश्रुतिस्तु सम्बन्धमेव साध्यत्वं, साधनत्वं वा प्रतिपादयन्ती विनियोगकारणम्। तत्र द्वितीया साध्यत्वं प्रतिपादयति। तृतीयादयस्तु साधनत्वम्। तत्र 'व्रीहीनवहन्ति' इति द्वितीया साध्यत्वेन व्रीहीनभिदधाना अवघातस्य तेषु विनियोगकारणं भवति। कथं तर्हि सक्तुषु होमस्याविनियोगः। तेषामसमीहितत्वात्।

समीहितं हि भाव्यं स्यात्सक्तवो न समीहिताः।
अपूर्वसाधनत्वेन व्रीहयस्तु समीहिताः॥ ६॥

सक्तवो हि द्वितीयया साध्यत्वेन प्राप्ता अपि, समीहितत्ववैधुर्यात्त्यज्यन्ते। न हि द्वितीया समीहितत्वं प्रतिपादयति। अपि तु साध्यत्वमेव वदति। तेन सक्तूनां शेषित्वं न संभवतीति, विपरिवृत्य होमभावना भाव्यान्तरमपेक्षते। अवघाते तु नैवं विपरिवृत्तिकारणमस्ति। तथा हि—अवघातभावना भाव्यं समीहितमपेक्षमाणा द्वितीयाप्रतिपादितसाध्यभावान् व्रीहीन्भाव्यत्वेन स्वीकर्तुमभिप्रस्थिता स्वरूपेण तेषामसमीहितत्वाद्विलम्बते। तत्र यदि कथंचिदपि तेषां समीहितत्वं सक्तुवन्न लभ्येत, ततो विपरिवृत्य भाव्यान्तरमपेक्षेत। सभवति च तेषा प्रकृतापूर्वसाधनत्ववेषेण समीहितत्वम्। तथा हि—

अरुणा, सा गौरेवेति नियम पश्चात् भवति, तद्वदत्रापि प्रथममेकेन पुसा पशुना यजेतेति सर्वेषा यागान्वये कृति, स एव पशु पुमानेक एवेति नियम पश्चात् भवतीत्यर्थ।

विभक्तिश्रुतेर्विनियोजकत्वप्रकारमाह—**विभक्तिश्रुतिस्त्विति। साध्यत्वं, साधनत्वं वेति।** अन्यतरप्रतिपादने सति तदितरदप्याक्षेपलभ्यमिति साध्यसाधनभावसम्बन्धबोधिका विभक्तिरित्यर्थ। तत्र द्वितीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वमुदाहरति—**तत्रेति।** ननु द्वितीया व्रीहीणा साध्यत्वप्रतिपादनेन तेषु यद्यवघातस्य विनियोजिका, तर्हि 'सक्तून् जुहोती'त्यत्र होममपि सक्तुशेषतया विनियुञ्ज्यादिति शङ्कते—**कथं तर्हीति।** न साध्यत्वमात्रेण शेषित्वम्। किन्तु समीहितनया। सक्तूना द्वितीयया साध्यतया प्रतिपादनेऽपि, क्रतुसम्बन्धानध्यवसायेन समीहितत्वाभावात् न होमशेषित्वमिति परिहरति—**तेषामिति। सक्तवो हीति।** भावना प्रति भाव्याशस्य शेषित्वम्, इतराशयोस्तु शेषत्वम्। अशाना परस्परशेषशेषिभावस्तु पश्चात् भावनाद्वारक इति स्थिति। तदत्र समीहितत्वप्रत्यासन्न साध्यत्वमभिदधती भाव्याशोपस्थापनेन विनियोगकारणम्। यत्र साध्यत्वाभिधानेऽपि न समीहितत्वनिर्वाह तत्र न भाव्याशमुपस्थापयतीति न विनियोजिकेति भाव। विपरिवृत्य भाव्यत्वेन प्रतीतमपि परित्यज्य, भाव्यान्तरमपेक्षत इति सक्तूना भाव्यत्वानिर्वाहादारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्क्रतुरेव भाव्यो भवतीति भाव।

व्रीहिनवहन्तीत्यत्र तु नैवमित्याह—**अवघाते त्विति।** तदेवोपपादयति—**तथाहीति। असमीहितत्वादिति।** व्रीहीणा स्वत पुरुषार्थत्वाभावादित्यर्थ। **कथंचिदपि तेषां समीहितत्वमिति।** प्रकरणपर्यालोचनादिना परपरयापि पुरुषार्थत्वमित्यर्थ। **संभवतीति।** पुरुषार्थत्वमिति शेष। प्रकृतापूर्वम्—दर्शपूर्णमासापूर्वम्।

प्रकृतापूर्वसाधनतापरम्परया समीहितत्वमुपपादयति—**तथाहीति। उत्पत्तिशिष्टेति।** 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति यागोत्पत्तिवाक्य एव यागस्य पुरोडाशद्रव्यकत्वप्रतीते तद्विरोधेन

व्रीहिभिर्यजेतेति यागसाधनत्वेन व्रीह्यो विहिताः। न च तेषां साक्षाद्यागसाधनत्वमुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधादुपपत्तिमत्। तेन पुरोडाशप्रकृतित्वेन तेषां साधनत्वमिति, तेन रूपेण समीहिताः तथैव भाव्या भवन्ति। व्रीहिशब्दश्च तद्रूपलक्षणार्थः। एवं च यवेष्वप्यौपदेशिक एवावघातः सिद्धो भवति। तद्रूपस्य तेष्वप्यविशेषात्।

श्रौतविनियोगस्थले प्रकरणस्य सहकारित्ववर्णनम्

तदेव प्रकरणसहितया श्रुत्याऽवघातविनियोगः। तदधीनत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाः। तथा हि—दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्यावघातस्य श्रुतिसंयुक्तव्रीहिमात्रेण प्रयोजनापर्यवसानाद्व्रीहीनवहन्तीति वाक्यं साकाङ्क्षं प्रकृतेन दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्यत्वं प्रतिपद्यते। दर्शपूर्णमाससम्बन्धिनो व्रीहीनवहन्तीति। तत्सम्बन्धिनश्च प्रयोजनाविनाभूताः स्वसाध्यं प्रयोजनमुपस्थापयन्ति। तस्मिंश्चोपस्थिते तदर्थत्वमवघातस्य व्रीह्यर्थत्वापरित्यागेन सपादयितुं व्रीहिशब्दस्य तत्साधनलक्षणार्थत्वावगतिः'।

नोत्पन्नशिष्टा व्रीहयस्तत्समकक्ष्यतया यागसाधनत्वेनान्वीयन्त इत्यर्थ। **पुरोडाशप्रकृतित्वेनेति**। योग्यतादिपरामर्शे सति तण्डुलपिष्टादिद्वारेण पुरोडाशप्रकृतित्वसभवात् श्रुतयागसाधनत्व तन्मुखेनैव निर्वहतीत्यर्थ। तेन रूपेण—परम्परयाऽपूर्वसाधनभावेन। तथैव, अपूर्वसाधनत्वेनैव। नन्वप्रतीतस्यापूर्वसाधनत्ववेषस्य कथ भाव्यानुप्रवेशस्तत्राह—**व्रीहिशब्दश्चेति**। द्वितीयाप्रतिपन्नभाव्यत्वानुपपत्त्या 'व्रीहिभिर्यजेते'ति विनियोगबलेन प्रकृतापूर्वसबन्धप्रतीतेश्च तत्साधनत्ववेषो लक्ष्यते इति भाव।

अत एवैतदपि सिद्धमित्याह—**एव चेति**। 'व्रीहिभि यजेत, यवैर्वा' इति विनियोगेन व्रीहिवत् यवानामपि प्रकृतापूर्वसबन्धप्रतीते व्रीहीनवहन्तीत्यस्य च प्रकृतापूर्वसाधनभूतान्यवहन्यादिति वाक्यार्थसपत्तेश्च यवानामपि तद्रूपस्याविशेषात् अवघात. तेषु सिद्धो भवतीत्यर्थ। केवलश्रुत्या विनियोगानिर्वाहात् इह प्रकरण तत्साधनतयाऽनुप्रविशतीत्याह—**तदेवमिति**।

अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया प्रकरणाधीनत्वमुपपादयितुमुपक्रमते—**तथाहीति**। द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणामवघातभावनां प्रति भाव्यत्वेनान्वयेऽपि तेषा स्वतोऽसमीहितत्वेन भाव्याशे साकाङ्क्षैव भावनाऽवतिष्ठते। प्रधानभावनायाश्चेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामन्योन्याकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन एकवाक्यत्वानुमाने सति दर्शपूर्णमासयागसबन्धिनो व्रीहीनिति वाक्यार्थः सपद्यत इत्यर्थ.। तथाप्यवघातभावनाया कथ समीहित भाव्य स्यात्। कथ वा आकाङ्क्षोपरमस्तत्राह—**तत्संबन्धिनश्चेति**। 'व्रीहिभिर्यजेते'ति दर्शपूर्णमाससबन्धितयाऽवगता व्रीहयः स्वसाध्यानि तण्डुल-पिष्ट-पुरोडाशयागादीनि अपूर्वपर्यन्तानि प्रयोजनानि सबन्धीनि स्मारयन्ति। ततश्चापूर्वमेव प्रयोजन भवतीति तदर्थत्वमवघातस्य भवति। श्रुत्या तु व्रीह्यर्थत्व प्रतीतम्। ततश्च तदुभयानुसारात् व्रीहिशब्दोऽपूर्वसाधनत्वलक्षको भवति। एव च अपूर्वसाधनभूतानवहन्यादिति वाक्यार्थ. स्यात्। ततश्चाकाङ्क्षोपरम। ततश्च व्रीहिशब्दस्य लक्षकत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् यदा व्रीहयः साधन, तदा तन्मुखेनापूर्वार्थत्वमवघातस्य। यदा तु यवास्तदा तन्मुखेनापि अपूर्वार्थत्व स्यादिति भाव। साध्य-प्रयोजन अपूर्वम्। तदर्थत्वम्—अपूर्वार्थत्वम्। **व्रीह्यथत्वापरित्यागेनेति**। यवाद्यननुप्रवेशे व्रीह्यर्थत्वमपि न सिध्यतीत्यर्थ.।

नन्वेवं सति 'बर्हिर्लुनाती'त्यस्यापि दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्यत्वात्तत्साधने बर्हिषि लवनस्य विनियोगादङ्गप्रधानार्थता न सिध्येत् । न सम्यगवगतमस्मन्मतमायुष्मता । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां व्रीहिर्बर्हिः प्रभृतयस्तादर्थ्येन विशेष्यन्ते दर्शपूर्णमासार्थान् व्रीहीनिति । किं तर्हि । तत्सबन्धमात्रेण । तत्संबन्धित्वं चाङ्गानामप्युपकारकत्वाद्भवत्येव । तत्सबन्धिभिश्च यत्प्रयोजनं प्रधानापूर्वम्, अन्यद्वाऽपूर्वमुपस्थाप्यते । तत्साधनरूपे व्रीहिबर्हिरादिशब्दैर्लक्षिते तत्र विनियुज्यमानं लवनादि तस्य

ननु प्रकरणेन प्रधानवाक्यैकवाक्यतया सत्था अपूर्बसाधनत्वलक्षणावा यदि सनिपातिनामन्व, तर्हि 'बर्हिषि हवीष्यासादयति' । इति बर्हिषोऽङ्गप्रधानार्थहविरासादनशेषत्वेन श्रुते लवनादीना तत्सस्काराणा प्रधानापूर्वसाधनभूत एव बर्हिष्यन्वय स्यात् । नाङ्गापूर्वसाधनभूते । ततश्च तेषामङ्गप्रधानार्थत्व न स्यादिति शङ्कते—नन्वेवमिति ।

परिहरति—न सम्यगिति । व्रीह्यवहननबर्हिर्लवनादिवाक्याना प्रकरणावगत प्रधानवाक्यैकवाक्यत्व यावता निर्वहति, तावदेव समाश्रयणीयम् । तच्च व्रीहिबर्हिरादीना प्रधानसबन्धमात्रेण विशेषणेऽपि निर्वहतीति, न ते प्रधानशेषत्वलक्षणेन सबन्धविशेषेण विशेषणीया । एव चाङ्गहविरासादनार्थस्य बर्हिषोऽङ्गापूर्वमात्रशेषतया प्रधानशेषत्वाभावेऽपि प्रधानोपकारकतया तत्सबन्धित्वात् प्रधानसबन्धित्वेन तदपि बर्हिर्विशेषित भवति । ततश्च प्रधानसबन्धमात्रविशेषणेऽपि तेषा व्रीहिर्बर्हिरादीमा समीहितत्वानिर्वाहात् विनियोगादिपरामर्शेन तण्डुलहविरासादनादीना साक्षात्प्रयोजनान्वय स्थाप्यते । तत्र तावतापि तदनिर्वाहात् तत्तत्साध्यप्रयोजनपरपरामुखेनापूर्वाण्युपस्थाप्यन्ते । तेषा फलप्रायतया तत पर तु नाकाङ्क्षोदय । यानि चोपस्थापितान्यपूर्वाणि तत्सर्वसाधनत्वेन लक्षितेषु बर्हिरादिषु विनियुज्यमान लवनादि तत्सर्वापूर्वशेष भवतीति बर्हिर्लबनादीना अङ्गप्रधानार्थत्व सिध्यतीत्यर्थ । तादर्थ्येन—तच्छेषत्वेन ।

अङ्गानामुपकारकत्वादिति । अखण्डोपकारानुप्रवेशेन तेषामपि प्रधानोपकारकत्वमित्यर्थ । बर्हिर्लवनादीनामङ्गप्रधानार्थत्वमुपपादितम् । अनेनैव न्यायेन केषाचित् धर्माणामपूर्वान्तरशेषत्वमपि सिध्यतीत्याह—अत एवेति । अय जाव —ज्योतिष्टोमे त्रय पशुयागा । अग्नीषोमीय, सवनीय, आनुबन्ध्यश्चेति । तत्र यस्मिन्नहनि अग्नीषोमीयस्यानुष्ठानमाम्नात, तस्मिन्नेव यूपस्तद्धर्माश्छेदनादय. पर्यग्निकरणादयश्च सर्वे पशुधर्मा आम्नाता । ततश्चानुष्ठानसादेश्यलक्षणेन स्थानप्रमाणेन सर्वेषा यूपादीना पश्वङ्गानामग्नीषोमीयपशुशेषत्वम् । अत स एव सर्वेषा पशूना प्रकृति । तत्र यूपपरिव्याणमाम्नात परिव्ययत्यूर्द्ध्वं रशनयेति । रशनात्रिवृत्त्व—दर्भमयीत्वादयश्च तत्रैवाम्नाता—'त्रिवृद्भवति दर्भमयी भवती श ब्रा ४ २-४-११ त्यादिना । इद च परिव्याण पशुनियोजनार्थम् । तया सवनीयपशौ परिव्याणान्तरमाम्नातम्—'आश्विन ग्रह गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूप परिव्ययति' श ब्रा. ४ २-४-११ इति । इद तु यूपदृढीकरणार्थं, न तु पशुनियोजनार्थम् । सवनीयपशोर्विकृतित्वेनाग्नीषोमीययागाद्यूप, तत्परिव्याण, तत्र रशना तद्धर्मा अपि प्राप्ता । तत्र सवनीययागस्य यूपान्तरप्रयोजकत्वशक्तावपि ज्योतिष्टोमप्रयोगान्तर्गतत्वादग्नीषोमीययागे यो यूप, स एव लाघवादवतिष्ठते । सवनीययागेऽपि यत् पशुनियोजनार्थपरिव्याण, तत्र रशना, तद्धर्माश्चातिदेशत—एव प्राप्ता । औपदेशिके तु द्वितीयपरिव्याणे पशुनियोजनरूपकार्याभावात् कार्यद्वारकत्वाच्चातिदेशिकपदार्थानुप्रवेशस्य रशनातद्धर्माणामतिदेशतो न प्राप्ति ।

सर्वस्याङ्गं भवति। अत एव स्थानादग्नीषोमीययागेन विशेषितेऽपि यूपे विनियुज्यमानानां रशनातद्धर्माणामग्नीषोमीयप्रधानतदङ्गापूर्वव्यतिरेकेण तद्यूपसाध्यसवनीययागाङ्गत्वमपि। ततश्च तदीयद्वितीयपरिव्याणेऽपि रशना तद्धर्म्मोश्चौपदेशिका भवन्ति। यद्यङ्गाङ्गेष्वपि तद्धर्मा भवन्ति, वैमृधाङ्गेष्वपि तर्हि व्रीहिषु तद्धर्म्मा उपदेशेनैव भवेयुः। न। तदभावात्। न हि वैमृधस्य व्रीहय उपदिष्टा भवन्ति। यदा तु तत्र चोदकेन प्राप्नुवन्ति, तदा सहैवावघातेन प्राप्नुवन्तीति द्विरुक्तत्वान्नोपदेशसम्भवः। अत एव सवनीयस्य वैशेषिके द्वितीय एव परिव्याणे रशनादीनामुपदेशो, नान्यत्र द्विरुक्तिदोषादिति। तत्सिद्ध प्रकरणसनाथया श्रुत्याऽवघातादीना विनियोग इति।

कुत्र प्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षकत्वं कुत्र नेतिविवेचनम्

तदत्र प्रकरणवशेन श्रुतस्यैव शब्दस्यार्थविशेषलक्षणापरत्वं कल्प्यते। प्रयाजादिषु

एव स्थिते सत्यग्नीषोमोययागे रशनातद्धर्मविधायकवाक्यानामेव वाक्यार्थो निष्पन्नो भवति—यदग्नीषोमीययागसबन्धिपरिव्याण तदिह त्रिवृत्त्वादिधर्मयुक्तया रशनया कर्तव्यमिति। तदनन्तर तद्यूपसाध्यप्रयोजनपरामर्शे सवनीयापूर्वस्याप्यग्नीषोमीययागापूर्ववत् तद्यूपसाध्यत्वात् तदुभयसाधनत्वेन यूपे लक्षिते तत्परिव्याणे रशनातद्धर्माणा विनियोगात् सवनीययागद्वितीयपरिव्याणस्यापि तद्यूपपरिव्याणत्वात् तत्रापि रशनातद्धर्माणामुपदेशत एव प्राप्तिरिति यागद्वयशेषभूता रशनातद्धर्मा इति। **विशेषितेऽपीति**। सबन्धित्वेनेति शेष। यूपे यूपसबन्धिनि परिव्याणे। **भवन्तीति**। उपदेशत इति शेष।

ननु यदि लवनादीनामङ्गप्रधानबर्हिरर्थत्व तर्हि 'पौर्णमासी सस्थाप्य वैमृधमनुनिर्वपेत्' श ब्रा ११-१-३-१ इति पौर्णमास्यङ्गभूतवैमृधेपि पुरोडाशप्रकृतिभूतव्रीहिषु अवहननादीनामुपदेशत एव प्राप्ति स्यादिति शङ्कते—**यदीति**। परिहरति—**नेति तदभावादिति**। व्रीहिषु अवघातादीना विनियोगकाले वैमृधेष्टौ व्रीहीणामभावादित्यर्थ। तदेवोपपादयति—**नहीति**। यदि तत्रापि व्रीहीणामुपदेश- स्यात् तदाङ्गप्रधानार्थबर्हिरुद्देशेन लवनादीनामिवोभयार्थव्रीह्युद्देशेनावघातविनियोग सिध्येत्। न तु तदस्तीत्यर्थ। ननु व्रीहीणा तत्रोपदेशाभावेऽप्यतिदेशत प्राप्तत्वात् तद्व्रीह्युद्देशेनावघातविनियोग स्यात्। तत्राह—**यदा त्विति**। न हि प्रतिपदार्थमतिदेश.। तत्र वैमृधेष्टौ व्रीहय प्राप्नुवन्त सावघाता एव प्राप्नुवन्तीति, तत्रावघातविनियोगो व्यर्थ। अयुक्तश्च। प्रकृतावुपदिष्टवीह्युद्देशेनावघातवाक्यव्यापारे पश्चात् व्रीहीणामतिदेशे सति तदुद्देशेनापि व्यापारेण वाक्यस्य द्विविधिव्यापारप्रसङ्गात्। अतो न तत्रावघातोपदेश इति भावः।

ननु सवनीयस्यापि विकृतित्वात् तत्रापि रशनातद्धर्माणामुपदेशतो विनियोगे द्विरुक्तिदोष स्यात्। तत्राह—**सवनीयेति**। सवनीये उपदिष्ट यत् द्वितीयपरिव्याण, तत्रैव रशनादीनामुपदेशत प्राप्ति वदाम। न तु तत्र कश्चित् दोष। न त्वतिदिष्टे पशुनियोजनार्थे परिव्याणे द्विरुक्तिदोषादेवेत्यर्थ वैशेषिके विशेषधर्मभूते। निगमयति—**तत्सिद्धमिति**।

नन्वारादुपकारिषु भाव्योपदेशाभावेन तत्र भाव्यविशेषसमर्पकतया प्रकरणविनियोगो युज्यते। सनिपातिषु तु श्रुत्यादिभिरेव भाव्यस्य समर्पितत्वात् प्रकरणस्य विनियोजकत्व कुत इत्याशङ्क्य प्रतिपादितप्रकारमाश्रित्यैवोत्तरमाह—**तदत्रेति**। सनिपातिषु श्रुत्याद्युपनीतानामपि भाव्यत्वानिर्वाहादाकाङ्क्षाया तदुपशमस्य प्रकरणाधीनत्वादुभयेषामपि प्रकरण विनियोजकमेवेत्यर्थ। श्रुतस्यैव शब्दस्य—व्रीह्यादिशब्दस्य। अर्थविशेषलक्षणा—अपूर्वसाधनत्वलक्षणा।

तु शब्दस्वरूपमेव विनियोजकं कल्प्यते इत्येतावान्विशेषः। प्रकरणाधीनत्वं तूभयत्राविशिष्टम्। यस्य तु क्रतुसम्बन्धाव्यभिचारः स्रुवादेः तत्साधनत्वेन विनियुज्यमानस्य खादिरत्वादेस्तद्द्वारेण प्रयोजनाकाङ्क्षायां बुद्धावविपरिवर्त्तमानमपि पूर्वमपूर्वं तेनैवाव्यभिचारिणा लिङ्गेन हृदयमागच्छतीति, विनाऽपि प्रकरणं तत्साधनरूपलक्षणया विनियोगोपपत्तिः। यत्र द्वयं नास्ति, तत्र साधनलक्षणं न घटते इति, प्रकरणसहिता श्रुतिरवघातविनियोगे कारणम्।

श्रुतिवाक्ययोर्विनियोगांशे वैलक्षण्यम्

स्यादेतत्। द्वितीयया व्रीहीणां साध्यत्वमात्रमभिधीयते। अवघातसाध्यत्वं तु तत्पदसमभिव्याहारात्मकाद्वाक्यादेव। तत्कथं श्रुत्याऽवघातस्य व्रीह्यङ्गत्वमिति। सत्यं यथाऽऽह भवान्। किं तु विनियोगः श्रुत्यैव। सम्बन्धो हि विनियोगः। स च समीहितासमीहितयोः साध्यसाधनभावरूपः। तत्र द्वितीया व्रीहीणां समीहितानां साध्यत्वं प्रतिपादयन्ती प्रतियोगिनः शेषत्वमाक्षिप्य तद्विशेषमात्रं पदान्तरसमभिव्याहारात्मका-

---

शब्दस्वरूपमेव विनियोजकमिति। प्रयाजादिभि फलभावना भावयेदिति विनियोजक वाक्यस्वरूपमेमेत्यर्थ।

ननु यद्यपूर्वसाधनलक्षणा प्रकरणाधीना तर्हि 'यस्य खादिर स्रुवो भवति' 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्याद्यनारभ्याधीतवाक्येषु खादिरादिप्रकृतिद्रव्येण स्रुवादीन् भावयेदिति वाक्यार्थं सपद्यते। तत्र स्रुवादीना स्वरूपेणासमीहितत्वेन भाव्यत्वानिर्वाहात् अपूर्वसाधनलक्षणा कर्तव्या। तत्तु कथम्। असनिहितत्वेन प्रकरणाद्यभावादित्याशङ्क्याह—**यस्य त्विति**। नहि प्रकरण साक्षादपूर्वसाधनत्वलक्षणम्। कितु प्रकरणेन प्रथम प्रधानैकवाक्यता। तदनु विनियोगादिपरामर्श। तदनन्तरमपूर्वोपस्थानम्। ततस्तत्साधनत्वलक्षणा। तदनु तत्र विनियोग इति। अत्र तु प्रकरणाभावेन प्रथम प्रधानान्वयाभावेऽपि आकाङ्क्षावशात् विनियोगादिपरामर्शेनापूर्वसाधनलक्षणाया विनियोग। पश्चात्तु प्रधानान्वय इति। पूर्वमविपरिवर्तमान असनिहितत्वेन पूर्वं बुद्धावनारूढम्। अव्यभिचारिणा अव्यभिचरितक्रतुसबन्धेन लिङ्गेन स्रुवादिद्रव्येण। अवहननादीना व्यभिचरितक्रतुसबन्धिव्रीह्यादिसबन्धेऽपि प्रकरणेन प्रधानसबन्धे प्रतीते, तन्निर्वाहाय सनिहितापूर्वसाधनत्वलक्षणा शीघ्रमेव भवतीति तन्मुखेन क्रत्वनुप्रवेश। खादिरादेस्तु स्रुवादिभिरविनाभावबलात् अपूर्वोपस्थाने तत्साधनलक्षणया तु क्रत्वनुप्रवेश। येषु तु 'सुवर्ण भार्यम्' इत्याद्यनारभ्याधीतवाक्येषु न प्रकरणमस्ति, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसबन्धी द्रव्यसबन्ध, तत्र सुवर्णस्य क्रतावपि विनियोगात् क्रत्वपूर्वसबन्धेऽपि क्रतुबाह्यत्वेनापि तस्यैव पुरुषार्थसाधनत्वात् प्रयोजनोपस्थाने त्वविशेषेण द्वयोरप्युपस्थानात् नियमेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाभावात् न सुवर्णमुखेन भरणस्य क्रत्वनुप्रवेश। किन्तुसुवर्णभरणस्य पुरुषार्थत्वमेवेत्येवविधानान्न क्रत्वर्थमित्याह—**यत्र त्विति**। महाप्रकृत निगमयति—**प्रकरणेति**।

ननु विनियोगो नाम सम्बन्ध। तत्प्रतीतिश्च सम्बन्धिद्वयप्रतीतिपूर्विका। सा च वाक्यादेव। अतोऽत्र कथ श्रुतेर्विनियोजकत्वमिति शङ्कते—**स्यादेतदिति**। सत्य साध्यत्वमेव द्वितीयाऽभिधत्ते, तथापि तस्य साधनत्वप्रतिसम्बन्धित्वात् यत्किंचित्साधनाक्षेपेण सम्बन्धेऽपि स्वयमेव प्रमाणीभवतीति, श्रुतिरेव विनियोजिका। वाक्य तु तदाक्षिप्तसाधनविशेषोपस्थापकतया साहाय्यमात्रमिति परिहरति—**सत्यमिति**। दध्ना जुहोतीत्यादिषु तृतीयाश्रुतेरप्येवमेव

द्वाक्याल्लभते। तृतीयादिरपि साधनत्वं प्रतियोगिनः शेषित्वमाक्षिप्य तद्विशेषमात्रार्थं वाक्यमपेक्षते। तेनोभयत्रापि श्रुतिरेव विनियोगकारणमुच्यते।

यत्र पुनः शेषिशेषयोः साध्यसाधनभावो न श्रुतः, पदद्वयसमभिव्याहारादेव शेषशेषित्वयोग्यत्वमालोच्य कल्प्यः। यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति' तत्र वाक्येनैव विनियोग इति। न हि तत्र स्वर्गकामस्य, यागस्य वा साध्यत्वं, साधनत्वं वा केनचिदुपात्तम्। पदद्वयसमभिव्याहारादेव तु सम्बन्धे कल्पयितव्ये 'असाधकं तु तादर्थ्यात्' (६ १ २) इत्यनेन न्यायेन कामिनः प्राधान्यं, यागस्य गुणत्वं कल्प्यते।

आह—स्वर्गकामस्य भूतस्य भाव्यत्वं संभवेत्कथम्।
भूतिकर्त्तृ हि भाव्यन्वं भूतः कर्ता न भूतिषु॥ बृहट्टीका। इति।

भवनस्य ह्युत्पत्त्यपरनामधेयस्य कर्त्ता भाव्यो भवति। स्वर्गकामस्तूत्पन्नो नोत्पत्तुमर्हति इति न भाव्यः स्यादिति।

तदुच्यते भूतस्यापि स्वरूपेण स्वर्गकामस्य भाव्यता।
धर्मान्तरविशिष्टस्य क्रतुव्रीह्यादिवद्भवेत्॥ ७॥

शेषत्वस्यद्वैविध्यम्

स्वर्गकामस्य तावद्यागभावना शेष इति वाक्यादवगम्यते। शेषत्वं च द्वेधा भवति यदि तत्स्वरूपमेव समीहितं साधयति, तद्गतं वा कंचिद्धर्मभेदम्। उभयथाऽपि च साध्यं शेषि भवति। यथा प्रयाजादिभावनायाः क्रतुः। न हि प्रयाजादिभिः क्रतुस्वरूपमुत्पाद्यते। तदुपकार एव तु साध्यते। अथ च क्रत्वर्थत्वेनैव प्रयाजादयः सम्बध्यन्त इति वक्ष्यामः। यथा च व्रीहयो निष्पन्ना अप्यवघातस्य भाव्या भवन्ति। न हि

विनियोजकत्वसिद्धिरित्याह—तृतीयादिरपीति। तर्हि कुत्र वाक्य स्वतो विनियोजक तत्राह—यत्र त्विति। योग्यत्व—समीहितभाव। सम्बन्धे कल्पयितव्य इति। पदद्वयार्थयो. सन्निधानात् प्रथमं सम्बन्धमात्र कल्प्यते। स च सम्बन्धो न्यायपरामर्शात् साध्यसाधनभावो भवति। स एव समीहितविवेके शेषशेषिभाव. पर्यवस्यति इत्यर्थ.।

येन न्यायेन तत्र शेषशेषिभाव, तमेव न्यायमाह—तदुच्यत इति। तमेव न्याय सोपस्कार प्रतिपादयितु प्रथम सिद्धस्वरूपस्य स्वर्गकामस्य यागभावना प्रति भाव्यत्वेनान्वयासम्भवान् तच्छेषित्व न युज्यत इति शङ्कते—आहुरिति। भूतस्य—निष्पन्नस्य। भूत—निष्पन्न.। भूतिषु—उत्पत्तिषु। उत्पन्नस्यापि स्वर्गकामस्य स्वरूपत सिद्धत्वेऽपि, फलविशिष्टवेषेण भाव्यत्वसभवात् तच्छेषत्वमुपपद्यत इति परिहरति—उच्यत इत्यादिना। स्वरूपेण भूतस्यापीत्यन्वय.। यागभावनेति। भावनाया भाव्याकाङ्क्षाया सन्निहितत्वेन स्वर्गकामस्यैवान्वयात् भावनायाश्च शेषत्व प्रथममापातत प्रतीयत इत्यर्थ। यदि तदिति। यद्वस्तु यस्य वस्तुन. समीहित स्वरूपमेव साधयति, यस्य च समीहित धर्मविशेष, द्विविधमपि तत्साधन शेषः। द्विविधमपि तत्साध्य शेषीत्यर्थ। आद्यस्य पुरोडाशसयवनमुदाहरणम्। द्वितीयमुदाहरति—यथेति। क्रत्वर्थत्वेन। वक्ष्याम इति प्रकरणविनियोगावसरे।

श्लोकगत द्वितीयमुदाहरण विवृणोति—यथा चेति। नन्वस्तूभयोरपि स्वरूपेणैवाविशेषणैव भाव्यत्वम्। उभयत्रापि विनियोगस्याविशेषात्। अत्र स्वरूपेण भाव्यत्वम्, अत्र

स्वरूपेणैवोत्पाद्यं भाव्यमिति नियमः समस्ति। धर्मान्तरोपेतेनापि रूपेण भाव्यतोपपत्तेः।

तत्र प्रथमं भाव्यतामात्रात्मके शेषित्वेऽवधृतेऽपि कमुपकारं कृत्वाऽस्यायं शेषः? किं स्वरूपोत्पत्तिं किं वोपकारान्तरमिति विशेषापेक्षायां सामर्थ्येन विशेषः कल्प्यते। तत्र स्वर्गकामस्य भूतस्य स्वरूपेण भाव्यत्वं न सम्भवतीति, फलविशिष्टत्वेनैव रूपेण भाव्यत्वं भवति। अत एव फलपरं स्वर्गकामपदं मीमांसकवरिष्ठा मन्यन्ते। यथा 'दण्डी प्रेषानन्वाह' इति दण्डविशिष्टेऽनुवचनाङ्गत्वेन चोद्यमाने विशेष्यस्य पूर्वमेव क्लृप्तत्वाद्विशेषणभूतस्य दण्डस्यानुवचनाङ्गत्वप्रतिपादनपरं वचनं सम्भवति। तथा स्वर्गकामो यजेतेति विधिनैव यागभावनायाः पुरुषार्थत्वे प्राप्ते पुरुषस्य शेषित्वं न स्वरूपेण सम्भवतीति किंचित्फलमिच्छतस्तद्विशिष्टेन स्वरूपेण शेषित्वमिति सामर्थ्यादवगते, फलविशेषमात्रे चानवगते स्वर्गकामस्य शेषित्वमुच्यमानं स्वर्गाख्यविशेषणपरमेव भवति। तेन स्वर्गसाधनद्वारेण यागस्य पुरुषशेषत्वमिति। यथाऽऽहुः—

'अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः।
विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम्॥" भा वि. पृ १०७ इति॥

उक्तार्थे उपष्टम्भकतया भाष्यसन्दर्भस्योपन्यासः

तदेतदेकादशाद्ये विस्पष्टमेव भगवता भाष्यकारेणोक्तम्। 'ननु नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते' इत्यादिना फलस्य वाचकाभावं चोदयित्वा 'अनेन स्वर्गकामशब्देन' इत्युक्त्वा 'ननु पुरुषविशेषस्यायं वक्ता' इत्यादिना चोद्यपूर्वकं पुरुषपरत्वं, कालपरत्वं च स्वयं निरस्य, निमित्तपरत्वं चाख्यातोपात्तकर्तृसंख्याविवक्षाप्रतिपादनावसरे षष्ठे स्पष्ट

विशिष्टवेषेणेति विशेष कथ सिध्यतीत्याशङ्क्य, तत्तत्साधनभूतवस्तुस्वभावादेवेत्याह—तत्रेति। शेषित्वेऽवधृते विनियोजकप्रमाणेनेति शेष। अस्त्वेवं प्रकृते केन प्रकारेण भाव्यत्व? तत्राह—तत्रेति। स्वर्गविशिष्टस्य पुरुषस्य भाव्यत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्य स्वर्गस्यैव भाव्यत्व भवतीति, विशेषणपर स्वर्गकामशब्द इति मीमासकप्रसिद्धिरुपपद्यत इत्याह—अत एवेति।

कथ विशिष्टाभिधायकस्य शब्दस्य विशेषणपरत्व युज्यत इत्याशङ्क्य, तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। दण्डविशिष्टे। पुरुष इति शेष.। विशेष्यस्य—पुरुषस्य। दार्ष्टान्तिकेऽपि तदुपपादयति—तथेति। अपुरुषार्थरूपाया भावनाया पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् विधिबलेन भावनाया पुरुषार्थत्व—पुरुषशेषत्वमवगम्यते। तच्च पुरुषोपकारकत्व विना न सभवति, इत्युपकारकत्व कल्प्यते। तदुपकारश्च कथमित्याकाङ्क्षाया तदाकाङ्क्षितफलसाधनत्वमेव सामर्थ्यात् पर्यवस्यति। एतावच्च स्वर्गकामपदमन्तरेणापि लभ्यत इति, नैतत्पर स्वर्गकामशब्द। किंतु अनन्यलभ्यफलविशेषपर इति, विशेषपरत्व तस्य युक्तमित्यर्थ। प्रतिपादितेऽर्थे आचार्यसमतिमाह—यथाहुरिति। भाव्यस्य—फलस्य। तत्पर—फलपरम्। विशेषप्रधानत्व—विशेषणप्रतिपादनपरत्वम्।

स्वर्गकामादिशब्दाना फलपरत्वे भाष्यकारसमतिमप्याह—तदेतदित्यादिना। कालपरत्वमिति। यदा स्वर्गकामनोत्पद्यते, तदा यागानुष्ठानस्य काल इत्येव कालपरत्वमित्यर्थ। निमित्तपरत्वं चेति। 'परस्त्रीकाम प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इत्यादिवदित्यर्थं।

सूत्रकारेणैव 'फलकामो निमित्तमिति चेत्। न नित्यत्वात्'। (जै ६-२-९-१०) इति परिहृतमित्युक्त्वा 'परिशेषात्फलसयोग एवायम्' इत्युपसंहृत्य 'कथ पुनरनेन शक्यते फलमभिधातुम्' इति पृष्ट्वा वचनव्यक्तिद्वयमुपन्यस्य मलिनः स्नायादितिवत् शेषित्वेनान्वयं पुरुषस्य स्वर्गकामाय याग उपदिश्यत इति दर्शयित्वा, तत्र च स्वर्गाख्योपकारविशेषप्रतिपत्तिपरत्वमेव संपत्स्यत इत्यन्तेऽभिहितम्—'अन्तरेणापि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव गम्यते। तस्माद्यागात्स्वर्गो भवतीत्येवमर्थ वचनम्' इति।

तदेवं यत्र साध्यसाधनभावप्रतिपादकविभक्त्यभावस्तत्र वाक्येन विनियोगः। यत्र तु शेषिणि साध्यत्वप्रतिपादिका यथा व्रीहीनिति, शेषे च साधनत्वप्रतिपादिका वा विभक्तिर्यथा सोमेन यजेतेति। तत्र श्रुतिविनियोगः।

यत्राप्यन्यतरत्र सम्बन्धमात्रप्रतिपादिका षष्ठी—यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति शेषिणि, यजमानस्य याज्येति शेषे-तत्रापि योग्यत्वालोचनया सैव सम्बन्धविशेषे वर्त्तत इति श्रुतिविनियोगः।

यत्रापि शेषिणि चतुर्थी—मैत्रावरुणाय दण्डमिति-तत्रापि संप्रदानस्य कर्मणाऽभिप्रेयमाणस्य स्फुटमेव साध्यत्वमिति श्रुतिरेव। तादर्थ्यचतुर्थ्यां तु स्फुटतर एव श्रुतिविनियोगः। यथा 'यः सोमवामी स्यात् तस्मा एत सौमेन्द्र श्यामाक चरुनिर्वपेत्' 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति च।

न नित्यत्वादिति। दर्शपूर्णमासादिकर्मणा 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्येवमादिभि. जीवने सत्यवश्यकर्तव्यत्वप्रतीतेर्नित्यत्वमवगम्यते। तेषामेव निमित्ते सति कर्तव्यत्वप्रतिपादनमेतद्विरुद्धमिति भाव। फलमभिधातु—फल प्रतिपादयितुमित्यर्थ। **मलिनः स्नायादितिवत् इति**। नात्र स्नानक्रियामलिनत्वयो निवर्त्यनिवर्तकभावेनान्वय। किंतु स्नानस्य पुरुषापेक्षितमालिन्यापाकरणहेतुतया शेषत्वेन, पुरुषस्य शेषित्वेनेत्यर्थ। तद्वचन-स्वर्गकामशब्दम्। आख्यातात् भावनाक्षेपेणेति शेष। प्रसङ्गागत केवलवाक्यस्य विनियोजकत्वप्रकार निगमयति - **तदेवमिति**। **तत्रेति**। न्यायपरामर्शेन सबन्धविशेषपरिकल्पनादिति शेष।

एव विभक्तिश्रुतेर्विनियोजकत्वमुपपाद्य, विनियोजिकास्तास्ता विभक्तीर्दर्शयति—**यत्रेत्यादिना**। **अन्यतरत्रेति**। शेषिणि, शेषे वेत्यर्थ। इन्द्रियकामस्य फलित्वेनाधिकारित्व शेषित्वम्। ऋत्विगादिवत् यजमानस्यापि याज्याप्रयोक्तृत्वात् शेषत्वम्। **योग्यत्वालोचनयेति**। न हि द्वितीयादयो विभक्तय साक्षात् शेषशेषिभावस्य बोधिका.। किं तु साध्यसाधनभावादिसबन्धस्य। तथैव तासा नैरपेक्ष्यम्। पश्चात् योग्यतादिपरामर्शेन स एव सबन्ध. शेषशेषिभावे पर्यवसितो भवति। अय न्याय षष्ठ्यामपि समान इति, तत्रापि श्रुतिविनियोग इत्यर्थ। कर्मणाऽभिप्रेयमाणस्य—उद्दिश्यमानस्य। यथा क्रियोद्देश्य कर्मकारक क्रियाया साध्यं शेषि च भवति, एव कर्मकारकोद्देश्य सप्रदानमपि कर्मकारकस्य, क्रियायाश्च साध्य शेषि चेत्यर्थ। **तादर्थ्यचतुर्थ्यामिति**। 'तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या' इति विहितायामित्यर्थ। **स्फुटतर इति**। षष्ठ्यादिष्विव सबन्धमात्राभिधाने, पश्चात् पर्यवसानलभ्यो नात्र शेषशेषिभाव। किंतु साक्षात् वाचनिक इत्यर्थ। कामेभ्य—फलेभ्य। पञ्चम्यास्तु शेषशेषिभावे औदासीन्यात् न साऽत्रोदाहृता। 'यदाहवनीये जुहोति' तै ब्रा १ १ १० 'बर्हिषि हवींष्यासादयति' इत्यादिषु सप्तम्या यद्यपि शेषत्वप्रतीते. शेषविभक्तित्वमस्ति, तथापि 'तप्ते पयसि' इत्यादिषु वैपरीत्यस्यापि दर्शनेन

यत्र तु श्रुतिविपर्ययः—यथा 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिम्'। इति शेषिणि सप्तमी 'सक्तून् जुहोति' इति शेषे द्वितीया,—तत्र लक्षणया साधनवाचिन्या साध्यत्वं, तद्वाचिन्या च साधनत्वं प्रतिपाद्यम्। लक्षणा च सर्वत्र वाक्यनिमित्ता इति, वाक्यविनियोग इति। एवं तावत् श्रुतिविनियोगः प्रपञ्चितः।

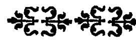
आह—कथं पुनर्विनियोगश्रुतेस्त्रैविध्यमुक्तम्। पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वमिति हि द्वैविध्यमेव दर्शयति। पदग्रहणं तुल्याभिधानश्रुतेरपि दर्शनार्थमित्यदोषः।

यथा च—'कारकेण गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियार्थता।
कारकं श्रुतिगम्यत्वाद्बाधते द्रव्यशेषताम्॥' (तंत्र वा पृ)

तथा—'तथा पश्वङ्गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते।
समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता॥' इति॥ (तंत्र वा पृ)

तत्र समानाभिधानश्रुतिं दर्शयति। तस्मात् त्रिविधा विनियोक्त्रीति सूक्तम्॥

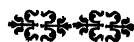
इति महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रेण प्रणीतायां
न्यायरत्नमालायामङ्गनिर्णये प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः।

नियमाभावात् न साप्यत्रादृता। क्वचित् विनियोजकविभक्तिसभवे न श्रुत्या विनियोग। किंतु वाक्येनेत्याह—**यत्रेति**। **विपर्यय इति**। शेषिपराया शेषत्व, शेषपरायास्तु शेषिपरत्वमित्यर्थ। अमावास्याया—अमावास्याख्ये कर्मणि। 'वेदि करोतीति समनन्तरवाक्यशेष। **वाक्यनिमित्तेति**। अमावास्यायामिति सप्तम्या दर्शस्य साधनत्वप्रतीते फलसाधनत्वेन समीहितस्य तस्यासमीहिता वेदि प्रति शेषत्वानुपपत्त्या श्रुतिरेब समीहितलक्षणया साध्यत्व प्रतिपादयति। तत्प्रतिपादन च पदान्तरान्वयपरामर्शफलमिति, तस्य वाक्यनिमित्तत्वमित्यर्थ.। श्रुतिविनियोगमुपसहरति—**एवमिति**।

ननु श्रुतित्रैविध्यकथनमाचार्यानभिमतमिति शङ्कते—**आहेति**। परिहरति—**पदग्रहणमिति**। कथ पदग्रहणेनैवाभिधानश्रुतेरपि बिवक्षितत्वमिति आशङ्क्य, तत्र तत्र तस्या अपि पार्थक्येन श्रुतित्वव्यवहारादित्याह—**तथा चेति**। **कारकेणेति**। 'पशुना यजेते'त्यत्र एकत्वपुस्त्वादे करणकारकेणान्वयात् तद्द्वारेण प्रथम यागेनैवान्वय. न तु पशुनेत्यर्थ। कथमेतदित्याशङ्क्याह—**कारकमिति**। एकप्रत्ययोपादानलक्षणया श्रुत्या सनिहितेन कारकेणैवैकत्वादीनामन्वय। नतु प्रकृत्युपात्तेन व्यवहितेन पशुनेत्यर्थ। **तथेति**। स्थलान्तरेऽपीत्यर्थ.। निगयति—**तस्मादिति**।

इति धर्मपुरी श्रीरामानुजाचार्यविरचिते यायरत्नमालाव्याख्याने
नायकरत्ने अगनिर्णये प्रथम. परिच्छेद. समाप्त.॥

अङ्गनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः

प्रतिपाद्यस्यार्थस्य संक्षेपेण निर्देशः

सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ।
वाक्यं तु पदसङ्घातमात्रमित्युदितं पुरा ॥ १ ॥
इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा प्रक्रिया द्विविधा च सा ।
पाठानुष्ठानसादेश्यभेदेन द्विविधः क्रमः ॥ २ ॥
समाख्या यौगिकी संज्ञा लौकिकी वैदिकी तथा ।
विनियोजकमेतावदिति भाष्यविदो विदुः ॥ ३ ॥

तत्र बर्हिर्मन्त्रस्य प्रकरणसापेक्षेण लिङ्गेनापूर्वसाधनविशेषे बर्हिर्लवने विनियोगः। दृष्टार्थेष्वेवाङ्गेषु लिङ्गस्य विनियोजकत्वम्, नादृष्टार्थेषु। श्रुतिवत्रापि प्रकरणापेक्षा साधनविशेषाङ्गत्वसिद्धये भवति

महागिरेर्माल्यवतः समीपे गोदावरीरोधसि धर्मपुर्याम् ।
पद्मासनप्रार्थनयाऽवतीर्णं नमामि नित्यं नरसिंहमाद्यम् ॥

एवं श्रुतिं निरूप्य, लिङ्गादीनां स्वरूपम्, अवान्तरभेदं चाह–**सर्वभावेत्यादिना**। भावः–पदार्थः । शक्तिः–सामर्थ्यम् । पदार्थसामर्थ्यं–लिङ्गमित्यर्थः । प्रक्रिया–प्रकरणम् । **द्विविधेति** । महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदेनेति शेषः । **पाठेति** । क्रमः–स्थानप्रमाणम् । तस्य लक्षणं–समानदेशत्वम् । तत् द्विविधं–पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यमित्यर्थः । **समाख्येति** । महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदेनेति शेषः । **पाठेति** । क्रमः–स्थानप्रमाणम् । तस्य लक्षणं–समानदेशत्वम् । तत् द्विविधं–पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यमित्यर्थः **समाख्येति** । शब्दावयवशक्त्युपजीवनेन प्रवृत्ता संज्ञा समाख्या । सा द्विविधा केवलयाज्ञिकप्रसिद्धिसिद्धा, वेदप्रसिद्धा चेत्यर्थः । एतावत् नान्यदस्तीत्यर्थः ॥ १–३ ॥

लिङ्गस्य विनियोजकत्वप्रकारं उदाहरणविशेषे दर्शयति–**तत्रेति** । 'बर्हिर्देवसदनं दामि' तै. सं १–१–२ इत्यस्य मन्त्रस्य । **प्रकरणसापेक्षेणेति** । उभयार्थमत्र प्रकरणापेक्षा । विनियुज्यमानस्य मन्त्रस्य लिङ्गविनियोगात् प्रागेव सामान्येन क्रतुसंबन्धप्रसिद्ध्यर्थं, विनियोगवेलायां व्रीह्यादिवदुद्देश्यस्य बर्हिर्लवनस्यापूर्वसाधनत्वसिद्ध्यर्थं च । एतच्च समनन्तरमेव वक्ष्यति ।

दृष्टार्थेष्विति । अदृष्टसाध्ये विषये वस्तुसामर्थ्यस्यागमैकसमधिगम्यतया तत्र श्रुत्यादिभिरेव विनियोगात् प्रमाणान्तरसिद्धसामर्थ्यस्य च दृष्टसाध्यमात्रविषयत्वात् दृष्टार्थानामेवाङ्गानां लिङ्गं विनियोजकम् । ततश्च न क्वचिदपि आरादुपकारिषु लिङ्गविनियोगः । संनिपातिष्वपि नादृष्टार्थेष्विति भावः ।

साधनविशेषाङ्गत्वसिद्धये इति । अपूर्वसाधनविशेषं बर्हिर्लवनं प्रति मन्त्रस्याङ्गत्वसिद्धय इत्यर्थः । अयमत्र भावः–मन्त्रस्य बर्हिर्लवनप्रकाशकत्वसामर्थ्यादनेन मन्त्रेण बर्हिर्लवनं भावयेदिति वाक्ये कल्पिते, बर्हिर्लवनस्यासमीहितत्वेन तस्य वाक्यस्याकाङ्क्षोदये सति प्रकरणेन तस्य प्रधानान्वये सति पश्चात् अपूर्वसाधनत्वं लवनस्य परिकल्प्य, तत्र मन्त्रस्य विनियोग इति ।

अयं चापरो विशेषः—यदत्र विनियुज्यमानस्य मन्त्रस्य लिङ्गविनियोगात्प्रागेव केनापि प्रमाणेन क्रतुसंबन्धोऽपेक्षितः। तदभावे लिङ्गविनियोग एव न सम्भवतीति 'लिङ्गक्रमसमाख्यानात्, (जै. ३ २. २०) इत्यत्र प्रतिपादितम्।

वाक्यविनियोगस्तु श्रुतिविनियोगावसर एव विवेककथनार्थं प्रपञ्चितः। मन्त्रेष्वपि यानि समवेतार्थाभिधायिन्यतिरिक्तानि सवित्रादिपदानि तेषां वाक्येनैव निर्वापादिषु विनियोगः।

प्रकरणविनियोगस्तु प्रयाजादीनाम्। किं पुनः प्रकरणम्? इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा। कस्य पुनरितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा? भावनाया इति 'कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्' (जै ११. १ २०) इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। भावना हि प्रतिलब्धभाव्यसम्बन्धा तत्सिद्ध्यर्थं करणमपेक्षते। तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थः सम्बध्यते—यागेन स्वर्गं भावयेदिति। ततः कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा भवति। तेन भाव्यसिद्ध्यर्थं भावनया

किंच श्रुतिविनियोगादत्राधिकमपेक्षणीयान्तरमस्तीत्याह—**अयं चेति**। प्रमाणेन—प्रकरणादिष्वन्यतमेन। ननु किमर्थं तस्य तत्रापेक्षा इत्यत्राह—**तदभाव इति**। इदमत्राकूतम्—श्रुत्या दध्यादिद्रव्यस्येव पूर्वं क्रत्वसबद्धस्यापि मन्त्रस्य क्रतुसबन्धिनि कुत्रचित् पदार्थे तदनुवादेन विनियोग उपपद्यते। लिङ्गेन तु न तथा सभवति। मन्त्रप्रकाश्यस्यार्थस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणाया हेत्वभावेन विनियोगस्यैवासिद्धे। तथाहि—बर्हिर्लवनादिमन्त्रस्य स्वप्रकाश्यबर्हिर्लवनस्यापूर्वीयत्वकल्पनेन तच्छेषतया विनियोग स्वस्य प्रकरणादिना दर्शपूर्णमाससबन्धमन्तरेण न सिध्यति। ततश्च विनियोगात् पूर्वमेव स्वस्य क्रत्वीयबर्हिर्लवनादौ विनियोगसिद्ध्यर्थं क्रतुसबधप्रमाण किंचिदपेक्षणीयमिति।

विवेककथनार्थमिति। श्रुतिवाक्ययो परस्परवैलक्षण्यकथनार्थमित्यर्थ। वाक्यविनियोगस्योदाहरणमपि तत्रैवाभिहितम्। उदाहरणान्तरमिदानीमाह—**मन्त्रेष्विति**। 'देवस्य त्वा सवितु. प्रसवे, अश्विनोर्बाहुभ्यां, पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये त्वा जुष्ट निर्वपामि' तै स १–१–४ इत्यस्मिन् मन्त्रेऽग्निजुष्टनिर्वापपदार्थाना दर्शपूर्णमासे सभवात् पदत्रयमेव समवेतार्थाभिधायि। तावन्मात्रस्यैवाग्न्यादिविशेषिते निर्वापे लिङ्गाद्विनियोग। इतरपदार्थाना त्वेतत्पदैकवाक्यतया निर्वापे विनियोग इति, वाक्यादेव तत्र विनियोग इत्यर्थ.।

प्रकरणविनियोगमुदाहरति—**प्रकरणविनियोगस्त्विति**। प्रयाजादीनामारादुपकारिणामित्यर्थः। **इति कर्तव्यताकाङ्क्षा इति**। इति शब्द—प्रकारवचन। कर्तव्यता—क्रिया। क्रियाया' प्रकाराकाङ्क्षा इति यावत्। भाव्यस्यापूर्वस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति प्राभाकरा वदन्ति। तन्निराकर्तुं जिज्ञासामुत्पादयति—**कस्य पुनरिति**। भाष्यकारोक्तमेवार्थं सोपस्कार प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**भावना हीत्यादिना**। **तत्सिद्ध्यर्थमिति**। केनैतत्साधयेदित्येवमित्यर्थ.। **ततः कथमिति**। अनेन यागेन कथ फल साधयेत्। कस्मिन् प्रकारे सत्यस्मात् यागात् फल सिध्यतीत्येवमित्यर्थ.। ननु यदि भावनाया एवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा, तर्हि तयैवाङ्गानामन्वयात् सैव तेषा प्रयोजिका स्यात्। ततश्च भाव्यरूपापूर्वप्रयुक्तान्यङ्गानीति मीमासकाना व्यवहार कथमित्यत आह—**तेनेति**। न हि भावना स्वरूपेणेतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षते। किं तु भाव्यकरणसबन्धात्। तथा च पश्चात् करणान्वयात् भाव्यसिद्धि कथमिति प्रकारमाकाङ्क्षते। ततश्च भाव्यस्य प्रयोजनत्वात् तत्प्रयुक्तत्वमङ्गानामुपपद्यते। भावनाया एवाकाङ्क्षोदयात्तदन्वयश्चाङ्गानामुपपद्यत

सम्बध्यमानमितिकर्त्तव्यताजातं भाव्यप्रयुक्तमुच्यते। न तु स्वरूपेण भाव्यमितिकर्त्तव्यतया सम्बन्धुमर्हति। न हि भवत्यपूर्वं कथमिति। भवति तु भावयेत्कथमिति।

ननु च 'स्वर्गं भावयेदिति ब्रूमः' 'भावना च फलस्योच्यत' इत्येवमादिभिस्तत्र तत्र भाष्यकारेण फलस्य भाव्यत्वाभिधानात् भाव्यप्रयुक्तमितिकर्त्तव्यताजातं फलप्रयुक्त स्यान्नापूर्वप्रयुक्तम्। उच्यते। सत्यं फलमेव प्रथम भाव्यतया सम्बध्यते। तत्तु कालान्तरभावित्वात्क्षणभङ्गुरेण यागेन साक्षान्न भावयितुं शक्यत इत्यपूर्वद्वारेणेत्युपबध्यते—यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति। न चैतावता यागस्य करणत्वहानिः। 'तुषपक्का भवन्ति' इतिवदुपपत्तेरिति सप्तमाद्ये भाष्यकारेणैवोक्तम्। एव चापूर्वे कृते तत एव फलं सिद्धयतीत्यवधारणात्फलकर्त्तव्यताऽपूर्वे सङ्क्रामतीतिकर्त्तव्यतामपेक्षते—कथमनेन यागेनापूर्वं कर्तव्यमिति। तत्रेत्थंभावेन प्रयाजादयः सम्बध्यन्ते। तेन भाव्यप्रयुक्तमप्यान्तरालिकभाव्येऽपूर्वे वाङ्नियमवद्दीक्षणीयापूर्वे पर्यवस्यति। एतच्चोपरिष्टाद्विस्पष्टं वक्ष्यामः।

तेनापूर्वभावनया प्रयाजादयः सम्बध्यन्ते। प्रयाजभावना हि भाव्यमपेक्षते। फलभावना चेत्थंभावम्। अतस्तयोराकाङ्क्षासन्निधि-योग्यत्वैरेकवाक्यता।

इत्यर्थ। यस्तु भाव्यस्यापूर्वस्यैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षामाह तत्रापि न तस्य स्वरूपेणेतिकर्तव्यतापेक्षा। किंतु भावनोपरक्तवेषेण। ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भावनाया एवाकाङ्क्षेति, तेनाप्यङ्गीकृत भवतीत्यर्थ। नत्विति। स्वरूपेण- भावनानुपरक्तवेषेण। तदेवाह—नहीति। भावनायास्तु तदाकाङ्क्षोपपद्यत इत्याह—भवति त्विति।

ननु सिध्यतु नाम भावनान्वयेऽपि भाव्यप्रयुक्तत्वमङ्गानाम्। तथापि फलस्यैव भाव्यत्वात् तत्प्रयुक्ततैव तेषा, नापूर्वप्रयुक्तता। ततश्चापूर्वप्रयुक्तान्यङ्गानीति मीमासकप्रसिद्धिविरोधस्तदवस्थ एवेति शङ्कते—नन्विति। सत्य भावना प्रथम फलमेव भाव्यमवलम्बते। तदा तु नेतिकर्तव्यतामपेक्षते। किं तु करणान्वयोत्तरकालम्। तदन्वयश्चापूर्वकल्पनामन्तरेण न सिध्यतीति कल्पितेऽपूर्वे तदेव तस्या भाव्यमवतिष्ठते। पश्चादितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामङ्गानामन्वयात्तदानीमपूर्वस्यैव भाव्यत्वात् तत्प्रयुक्तत्वमेव तेषा सिध्यतीति परिहरति—उच्यत इति। उपलभ्यते—अवगम्यते। नन्वपूर्वव्यवधाने यागस्य फल प्रति करणत्व न स्यादित्याशङ्क्य, तस्यावान्तरव्यापारतयैव कल्पनात् न व्यवधायकत्वमिति परिहरति—न चेति। तुषपक्का भवन्तीति। तुषाणा पाकसाधनत्व ज्वालाव्यवधानेनेत्यर्थ। फलकर्तव्यता—फलभावना। अपूर्वसङ्क्रान्ता—अपूर्वेऽवतीर्णा। नन्वङ्गानामपूर्वभावनान्वयेऽप्यपूर्वस्यापि फलार्थत्वेन फलस्यैव परमप्रयोजनत्वात् तत्प्रयुक्तत्वमेवाङ्गाना स्यादित्यत्राह—तेनेति। यद्यस्य साक्षात् प्रयोजन, तदेव तस्य प्रयोजकमाश्रयितु युक्तम्। तस्य यदि प्रयोजकत्व न युज्यते, तदा व्यवहितमपि प्रयोजन प्रयोजक स्यात्। यथा आरादुपकारिदीक्षणीयादिशेषभूताना वाङ्नियमादीना सनिहितदीक्षणीयाद्यपूर्वमेव प्रयोजकम्, नतु व्यवहित प्रधानापूर्वम्। यथा च व्रीह्यादिद्रव्याङ्गानामवहननादीना, तच्छेषभूतानामुलूखलमुसलादीना च प्रति सनिहितशेषिणा व्रीह्यादीनाम्, अवहननादीना च प्रयोजकत्वानुपपत्त्या व्यवहित प्रधानोत्पत्त्यपूर्वमेव तेषा प्रयोजकम्। एव च सनिहितस्यापूर्वस्यैवाङ्गप्रयोजकत्वोपपत्तौ न व्यवहित फल तत्प्रयोजकमाश्रयणीयमिति भाव.। फलित दर्शयति—तेनेति। भावनाया एवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षित्वात्, तस्या एव तदन्वयो युक्त इत्यर्थ.।

प्रयाजभावनोपेता दर्शपूर्णमासभावनाऽपूर्वं साधयतीति । तेन विशिष्टस्य साधनत्वं विशेषणेनोपकारजनने घटते नान्यथेति विशेषणस्य प्रयाजस्योपकारकत्वं कल्प्यते । तत्रापि च करणोपकारकत्वेनैव तदुपकारकत्वं सम्भवतीति, करणोपकारकत्वं भावनाङ्गत्वेनावगतानां प्रयाजादीनां तादर्थ्यनिर्वाहाय पश्चात्कल्प्यते ।

आह च—"एकभावनयोपेतास्त्रयोऽप्यंशाः परस्परम् ।
उपकार्योपकारित्वं पश्चादनुभवन्ति ते ।।" (श्लो॰ वा॰ ७.२६५) इति ।।

एवं चोभयोरप्याकाङ्क्षोपरमः ।

सप्रत्यपूर्वभावना-प्रयाजभावनयोरन्योन्यान्वयप्रकारमाह—**प्रयाजभावनेति** । तयो.—तत्प्रतिपादकवाक्ययो । **एकवाक्यतेति** । प्रयाजादिभि फलभावना भावयेदित्येवरूपेणेत्यर्थ. । **सा चेति** । प्रयाजादिभावना प्रति भाव्यत्वेनान्विताया फलभावनाया भाव्यत्व न स्वरूपेण सभवति । किंतु प्रयाजादीना तदाकाङ्क्षितोपकारसपादकतया तद्विशिष्टवेषेण । ततश्च प्रयाजादीना फलभावनाया प्रथम शेषशेषिभावेनान्वय । तन्निर्वाहाय पश्चादुपकार्योपकारकभावेनेत्यर्थ ।

तत्राचार्यसमतिमाह—**एकेति** । भावना प्रति शेषित्वेन भाव्याशस्य, करणेतिकर्तव्यताशयोश्च ता प्रत्येव शेषत्वेन प्रथममन्वये सति, पश्चात् करणस्य भाव्यशेषतयाऽन्वय इति—कर्तव्यतायाश्च करणशेपतयाऽन्वयो भावनाद्वारा भवति इति, ततोऽपि पश्चादितिकर्तव्यताया.

---

१ ऊहनिरूपणे बाधनिरूपणे हेतुहेतुमद्भावरूपा सगतिरिति प्राभाकरा मन्यन्ते । तेषामयमाशय । तथाहि—अवघातादेर्वैकृत्यपूर्वतादर्थ्ये सति प्राकृतस्थानपतिते कृष्णलादौ तच्चिकीर्षाया द्रव्यान्तरेऽनुष्ठेयत्वेन प्रयोगविकारात्मके ऊहे निश्चिते, पश्चात् द्वार चिन्ताया द्वारलोपरूपप्रयोजनाभावस्यावतारो, भवति, ततो बाध इति तन्मतमर्यादा । एवञ्चोहस्य साक्षात् बाधहेतुत्वाभावेऽपि बाधहेतुभूतद्वारलोपद्वारा हेतुत्वम् । अपि च नार्षेय वृणीते, न तौ पशौकरोतीत्यादिनिषेधस्थले, शरमय बर्हिर्भवतीति प्रत्याम्नानस्थलेऽपि बाधोऽस्ति, पर द्वारलोपस्थल एवास्य हेतुत्वमुक्तम्, न तु प्रतिषेधादिस्थले इति बोध्यम् । इदञ्च प्राभाकरमीमासकाना सगतिवर्णन न साधु । ऊह—बाधयो. विषयभेदेन परस्परवार्तानभिज्ञतया हेतुहेतुमद्भावो नोपपद्यत इति मत्वान पार्थसारथिमिश्रोऽवसरसगति वर्णयाबभूव । ऊहबाधयोः हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपि उभयोरतिदिष्टपदार्थविषयकत्वेनोहस्य पदार्थप्राप्तिरूपत्वेन प्रत्यासन्नत्वेनान्तरगतासमस्ति । तया च जिज्ञासितत्वमुपपद्यते । तदनन्तर पदार्थनिवृत्तिरूपस्य बाधस्य निरूपण सगच्छते । अत एवोक्तमभियुक्तै —

रूपान्तरत्वादासन्न नवमे स्थितमूहन इति । उपकार —प्रकार ।

अत्रेयं विषयपरिशुद्धि —प्राभाकरमीमासका. मन्यन्ते परमोपकारएवातिदिश्यते, तस्यैव फलजननसामर्थ्योद्बोधरूपतया प्रथममपेक्षितत्वात् । तस्य च जनकापेक्षाया पदार्था अपि पृथगतिदिश्यन्ते न त्ववान्तरोपकारमुखेन, पदार्थातिदेश । तेनावघातादेस्तुषविमोकलक्षणावान्तरोपकाराभावेऽपि, सन्निपत्योपकारसद्भावात् पृथक् पदार्थातिदेशेनावहननादेस्तदर्थतया बोधनादेवास्यैव कृष्णलचरावङ्गत्वम्, द्वारलोपात् अनुष्ठान पर बाध्यते, न तु तद्वर्जमनिर्देश.—इति ।

ननु प्रयाजभावना भाव्यमपेक्षते। फलभावना च करणोपकारमित्याकाङ्क्षावशात् प्रथममेव प्रयाजभावना करणोपकारेणैव सम्बध्यते। न तु तादर्थ्येनैव क्रतुना। तेन प्रकरणमुपकार्योपकारकभावे प्रमाण, न तु तादर्थ्ये इति।

बालिशभाषितमेतत्। न ह्याकाङ्क्षा स्वयमेव प्रमाणम्। शब्दस्तु प्रमाणम्। आकाङ्क्षया त्वेतावद्भवति–नायं शब्दो निरपेक्षः। किं तु अन्येन सहैव पर्यवस्यतीति। तत्र यद्यन्यो योग्यः सन्निहितो भवति ततस्तेनैव सहैकवाक्यभावं भजते। अथ न सन्निहितः, ततोऽध्याहृत्य योग्यं तेन सह पर्यवस्यति। तदिह 'समिधो यजति' इत्यस्य साकाङ्क्षस्य सन्निधौ न क्रतूपकारः सन्निहितः। तच्छब्दस्याश्रवणात्। तत्र यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां श्रुताभ्यामेकवाक्यतायां नाकाङ्क्षा पर्य्यवस्येत्, ततोऽध्याहृत्यापि यागो-

करणद्वारा भाव्यरूपापूर्वशेषतयाऽन्वय। ततस्तेषामशाना शेपशेषिभावेनान्वयनिर्वाहाय परस्परमुपकार्योपकारकभावेनान्वय। तत्र भावनान्वय एव शाब्द। इतरावशाब्दावित्यर्थ।

नन्वितिकर्तव्यता नाम भावनाया प्रकार। करणस्य फलाभिमुखीकरणरूपोऽनुग्रह करणोपकार इति मीमासकैरभिधीयते। तस्याकाङ्क्षा—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा। ततश्च फलभावनाया उपकारसपादनमेवापेक्षितमिति, तस्यैव प्रयाजादिभावनाभाव्यतयाऽन्वय स्यात्, न फलभावनाया। तत्सपादनस्यानाकाङ्क्षितत्वात्। ततश्च फलभावनाया प्रयाजादीना चान्योन्याकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनोपकार्योपकारकभाव एव लभ्यते। ननु शेपशेषिभाव इति शङ्कते—**नन्विति**। परिहरति—**बालिशेति**। प्रथममपेक्षितस्याप्युपकारस्य न प्रयाजादिभिरन्वय, किं तु फलभावनाया एवेति वक्तु सामान्यन्यायमाह—**नहीत्यादिना तेन सह पर्यवस्यतीत्यन्तेन**।

स्वयमेवेति। अन्वय बोधयता पदानामाकाङ्क्षासन्निधि-योग्यत्वादिसहायमात्रमित्यर्थ। आकाङ्क्षाया साहाय्यप्रकारमेवाह—**आकाङ्क्षयेति**। तत किं तत्राह—**यदीति**। **अध्याहृत्येति**। आकाङ्क्षावशात् योग्यार्थप्रतिपादक शब्दमध्याहृत्य, तेनैकवाक्यत्व सभवतीत्यर्थ.।

२—एकवाक्यतेति—प्रयाजादिभि. फलभावनोपकार भावयेदिति वाक्यार्थ निष्पद्यते, न च तस्या. स्वरूपेण प्रयाजादिभावना प्रति भाव्यत्वं सम्भवति, अपि तु प्रयाजादीना तदाकाङ्क्षितोपकारसपादकतया तद्विशिष्टवेषेण। ततश्च प्रयाजादीना फलभावनाया प्रथमं शेषिशेषभावेनान्वयो भवति। ततस्तन्निर्वाहाय पश्चादुपकार्योपकारकभावेनान्वयस्तु सामर्थ्यादेव सिद्ध्यतीति। एवञ्चोपकारापेक्षालक्षण प्रकरण शेषशेषिभावप्रतिपादक वाक्य कल्पयतीति।

३—अत एवेति–प्रकृतौ प्रयाजादीनाम्, फलभावनायाश्च शेषशेषिभावेनान्वयस्य शाब्दत्वात्, स्वरूपेण विशरारूणा प्रयाजादीनामन्वयासम्भवात् पश्चात्तज्जन्योपकार कल्प्यत इति स्थिति। प्रकृतौ विनियुक्तेष्वङ्गेषु, कल्पिते चोपकारे सत्युभयो क्लृप्तत्वाविशेषात् सौर्यादिविकृतिभावना साक्षादाकाङ्क्षितेनोपकारेणैव प्रथममन्वेति, पश्चात्तज्जनकै पदार्थैश्शेषशेषिभावेन सबध्यत इति, विकृताबुपकारान्वयपूर्वक पदार्थान्वय इति भाट्टमीमासकमर्यादा।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणमिति मूलम्। फलाकाक्षाविशिष्टकथभावाकाङ्क्षेत्यर्थ.। वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयभावनासन्निहितभावनाश्रितत्वसम्बन्धेन, एवञ्च प्रयाजादीना दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति बोध्यम्।

षकारेण स्यादेकवाक्यता। यथोक्तेन तु मार्गेण दर्शपूर्णमासैकवाक्यतायामाकाङ्क्षापर्य्यवसानमुभयोर्भवति। अपेक्षितोऽपि प्रथममुपकारो न केनचिदपि समर्पितः, येन प्रयाजवाक्येनैकवाक्यतां यायात्। तेन दर्शपूर्णमासप्रयाजवाक्ययोरेकवाक्यतायां गुणप्रधानभावेन निष्पन्नायां पश्चादपेक्षितोपकारनिर्वृत्तिः।

आह च—'दर्शपूर्णमासयोरुपकारमपेक्षमाणयोः प्रयाजादिषु चोपकार्यमपेक्षमाणेष्वनिष्पन्नावस्थ एवोपकारे प्रकरणात्तादर्थ्यं प्रतीयते। तदन्यथानुपपत्तेः करणोपकारः कल्प्यते। तेनोपकारापेक्षामात्रमिह तादर्थ्यप्रमाणानुमाने व्याप्रियते। नोपकारादेव शेषित्वं तादर्थ्यं वा' (तन्त्र वा ३ १२) इति। अत एव पदार्थपूर्वकः प्रकृतावुपकार इति तन्त्रज्ञाः। विनियुक्तेषु पदार्थेषु, कल्पिते चोपकारे, विकृतिरपेक्षा-

अस्तु न्याय एवम्। प्रकृते कथम्? तत्राह—तदिहेति। प्रयाजभावनाया समीहित यत्किंचित् भाव्यमपेक्षितम् तच्च शब्दोपस्थिततत्वेन सनिहितत्वात् योग्यत्वाच्च फलभावनैव भवति, नोपकार। तस्याशाब्दत्वेनासनिहितत्वात्। नचाध्याहारेण तत्सन्निधि. । शब्देनैवाकाङ्क्षानिवृत्तौ तदध्याहारायोगात्। शाब्देनैवाकाङ्क्षोपशमनक्रमस्य चोपपादितत्वादित्यर्थ।

ननु यद्यपि प्रयाजादिभावनया न स्वरूपेणोपकारोऽपेक्षित, तथापि फलभावनया तस्यापेक्षितत्वात् तेनैव प्रयाजादीनामन्वय स्यादित्याशङ्क्य, तत्राप्युक्त एव परिहारो द्रष्टव्य इत्याह—अपेक्षितोऽपीति। फलभावनयेति शेष। अत प्रथममुपकारस्याकाङ्क्षितत्वेऽपि अन्योन्याकाङ्क्षालक्षणात् प्रकरणाच्छेषशेषिभावेनैवान्वय। उपकार्योपकारकभावेनान्वयस्तु पश्चात् सामर्थ्यादेव सिध्यतीति, न तत्र प्रकरणव्यापार इति निगमयति – तेनेति।

उक्तेऽर्थ आचार्यसमतिमाह – आह चेति। उपकार्य–भाव्यम्। अनिष्पन्नावस्थ एवोपकार इति। उपकारोपस्थापकशब्दाभावेन तस्मिन्नप्रतीत एवेत्यर्थ। तादर्थ्यं–शेषशेषिभाव। तदन्यथानुपपत्तरिति। अकिंचित्कुर्वत शेषत्वानुपपत्ते, अकिंचित्कार्यस्य च शेषित्वानुपपत्ते शेषशेषिभावसिध्यर्थम् उपकार पश्चात् कल्प्यत इत्यर्थ। उपकारापेक्षेति—उपकारापेक्षालक्षण प्रकरण शेषशेषिभावप्रतिपादक वाक्यमनुमापयतीत्यर्थ। मात्रचात्रोपकारो व्यावर्त्यते। नोपकारादेवेति। उपकारे कल्पिते पश्चान्न तन्मूल. शेषशेषिभाव इत्यर्थ.।

तादर्थ्यं–शेषत्वम्। यत प्रथम शाब्दत्वात् शेषशेषिभावेनान्वये सति, पश्चादुपकारकल्पनमत एतदपि सिद्धमित्याह—अत एवेति। विकृतौ तु नैवमित्याह—विनियुक्तेष्विति।

४—अत्रेद बोध्यम्–शास्त्रदीपिकायाम्, तदनुसारिणि न्यायप्रकाशे, अर्थसग्रहे च वाक्यप्रकरणयोर्विरोधस्योदाहरण सूक्तवाकमन्त्रा। इष्टदेवतास्मारका मन्त्रास्सूक्तवाक्यपदेन व्यपदिश्यन्ते।

'बिन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेष्यते।
ससर्गिद्रव्यशब्दत्वात् सूक्तवादपद यथा'॥

इत्यादिवार्तिकम्। पूर्वमुत्तरश्च तन्त्रपदानि, मध्ये यथाविकृति देवतावाचकपदोच्चारणेन सूक्तवाक्सपद्यते, सूक्तवाकपदस्य यौगिकत्वात्। विशेषस्तु वार्तिके ३–२–७–८ द्रष्टव्य.।

अग्नीषोमाविद हविरजुषेतामि'त्यादौ अग्नीषोमयोर्लिंगात्पौर्णमाङ्गत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतयोपात्ताना'मिदहविरजुषेतामि'त्यादे. पौर्णमास्यगत्वम्, न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति,

वशात्प्रथममुपकारमेव गृह्णातीति, तत्रोपकारपूर्वकत्वम्। तदेवं प्रकरणं प्रयाजादीनां विनियोजकम्।

अवान्तरप्रकरण–महाप्रकरणभेदेन द्वैविध्यकथनम्।

तच्च द्विविधम्-महाप्रकरणम् अवान्तरप्रकरणञ्चेति। तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम्। तदन्तराले यदङ्गभावनायाः प्रकरणम्, तदवान्तरप्रकरणम्। तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विवियोजकम्। भवति ह्यङ्गभावनानामप्यवान्तरापूर्वसिद्ध्यर्थं कथंभावाकाङ्क्षा। अन्यथा वाङ्नियमस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तिर्न स्यात्।

प्रकृतावङ्गेषु विनियुक्तेषु उपकारे च कल्पिते सति उभयो क्लृप्तत्वाविशेषात् वैकृतभावना साक्षादाकाङ्क्षितेनोपकारेणैव प्रथममन्वेति। पश्चात् तज्जनकै पदार्थे शेषशेषिभावेनान्वेतीति, तत्रोपकारान्वयपूर्वक पदार्थान्विय इत्यर्थ। प्रकरणविनियोगमुपसहर्रात–तदेवमिति।

विभजते तच्चेति। उभयो स्वरूप क्रमेणाह–तत्रेति। तदन्तराले–महाप्रकरणमध्ये। अवान्तरप्रकरणमुदाहरति–तच्चेति। 'अभिक्राम जुहोति' तै स २-६-१। इति प्रयाजसन्निधौ विहितानामभिकमणादीनामित्यर्थ। ननु इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा खलु प्रकरणम्। सा तु साक्षात् पुरुषार्थगोचरतया फलभावनाया एव। नत्वङ्गभावनानामस्ति। अत कथमवान्तरप्रकरणसम्भावनमित्यत्राह–अङ्गेति। प्रयाजादिभावनाना प्रथम फलभावनाया भाव्यत्वेनान्वये सति, तस्या स्वरूपेण भाव्यत्वानुपपत्त्या महोपकारे कल्पिते तस्यापि साक्षात् भाव्यत्वानुपपत्त्या प्रातिस्विकापूर्वेषु कल्पितेषु तान्येव भाव्यत्वेनावतिष्ठन्ते। तेषा चानिर्ज्ञातप्रकारतया तद्भावनाया प्रधानापूर्वभावनाया इवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽङ्गीकार्येति भाव। कथमङ्गीकार्येत्याशङ्क्य यद्यङ्गापूर्व स्वसिद्ध्यर्थमितिकर्तव्यता नापेक्षते, तर्हि क्वचिदप्यङ्गापूर्वाणा स्वाङ्गप्रयोजकत्व न स्यात्। यस्य हि प्रयोजकस्य स्वसिद्ध्यर्थं यन्नापेक्षित, तस्य तदनुष्ठापकत्वायोगात् इत्याह–अन्यथेति।

एव'मिन्द्राग्नी इद हविरजुषेतामि' त्यत्रापि इन्द्राग्नीपदस्यापि लिगाद्दर्शांगत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतयोपात्तानामिदहविरित्यादीना वाक्यात् पौर्णमास्यगत्वम्, न तु प्रकारणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्रतिपादितम्।

अत्राचार्यखण्डदेव इत्थमाचिक्षेप तस्यायमाशय। तथाहि—प्रकरणम् क्रियाया एव निनियोजकम्। न तु सिद्धस्य द्रव्यादे, सूक्तवाकमन्त्रस्य सिद्धरूपस्य कथ प्रकरणेन विनियोग इति शका, तत्रेद समाधान बोध्यम्। सिद्धरूपस्य मन्त्रस्य प्रकरण विनियोजक न भवति, क्रियाया एव प्रकरणेन विनियोगात्। तथापि प्रकरणादपकृष्ट स्थानाच्चोत्कृष्टमधिकाराख्य प्रकरणमपूर्वसाधनतालक्षणातात्पर्यग्राहकमङ्गीकरणीयम्। तदभिप्रायेण भाष्य-वार्तिक-शास्त्रदीपिकादिग्रन्थाना प्रवृत्ति। अत उदाहरणान्तर देयम् यथा 'सस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनुनिर्वपति इति, अत्र वाक्यात् वैमृधस्य पौर्णमास्यङ्गत्वमेव, न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासागत्वमिति, यत्तु मन्त्राणा प्रकरणग्राह्यत्व नास्तीत्युक्तम्, तत् जपमन्त्रादिविषयमिति ध्येयम्।

अत्रेदमवधेयम्। तथाहि ग्रन्थकारस्तु भावार्थापरपर्यायाणा क्रियाणामेव प्रकरण विनियोजक भवति, न तु सिद्धाना द्रव्य-गुणादीनाम्। सन्निपत्योपकारकाणाम् श्रुत्यादिभिरेव विनियोगः, प्रकरणन्तु सहायमात्रम्। वाक्योपकल्पितस्यावान्तरव्यापारस्य सत्त्वे तु क्रियाद्वारेण

अवान्तरप्रकरणविनियोज्यांगाभावादेवावान्तरप्रकरणम् नास्तीति प्राभाकरमतेन शंका ।

कश्चित्त्वाह—नावान्तरप्रकरणं नाम प्रमाणं सम्भवति, प्रमेयासम्भवात् । प्रतिलब्धभाव्यसम्बन्धा हि भावना कथंभावमपेक्षते । तत्र यावदेकाऽङ्गभावना प्रयोजनापेक्षा प्रकरणेन फलभावनाङ्गं भवति, तावदितराऽपि प्रधानभावनयैव सम्बध्यत इति, सर्वेषां प्रधानभावनान्वितानां नान्योन्याङ्गाङ्गिभावः सम्भवतीति, नावान्तर-प्रकरणविनियोज्याङ्गसम्भवः । अभिक्रमणन्तु वाक्येनैव प्रयाजादिषु विधीयत इति, तदङ्गम्, नावान्तरप्रकरणात्—इति ।

न्यायविरोधेन, वार्तिकविरोधेन च तन्निरासः ।

स नूनं वार्तिके—

'परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।
ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्दशेन तदिष्यते' ॥ तं वा. पृ. ७४१ इति ॥

इत्यस्मिन्नश्रुतपूर्वी । यत्र ह्यङ्गोद्देशेनैव श्रुत्यादिभिः किंचिद्विनियुज्यते, तत्रावश्यमङ्गस्य कथंभावापेक्षोत्थापयितव्या । सा च यदि परस्तादपि किं चित्तदुद्देशेनैव

अवान्तरप्रकरणविनियोज्याङ्गासभवादेव न तद्विनियोगप्रमाणमिति कश्चिदेकदेशी वदति । तन्मतमनुवदति दूषयितुम्—कश्चित्त्विति । प्रमेयासभवमेवोपपादयति प्रतिलब्धेति । अङ्ग-भावनाना न प्रधानभावनान्वयात् पूर्व कथमाकाङ्क्षा । तदानी भाव्यान्वयस्यैवानिर्वाहात् । तदन्वयोत्तरकालत्वाच्चेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया । प्रधानान्वयश्च प्रकरणस्याविशेषात् युगपदेव महाप्रकरणस्थाना सर्वेषामप्यङ्गाना भवतीति, न किंचिदनन्वितमवशिष्यते । पश्चात्तु अङ्ग-भावनाना कथमाकाङ्क्षासभवेऽपि प्रधानान्वितस्य कस्याप्यसभवात् न विनियोगोपपत्तिरिति, नावान्तरप्रकरण युक्तमित्यर्थ । कि तर्हि अभिक्रमणस्य प्रयाजेषु विनियोजकम् ? तत्राह—अभिक्रमणमिति । सनिहितप्रयाजहोमस्यैवानुवादादिति भाव ।

तन्मतं न्यायविरोधेन, वार्तिकविरोधेन च दूषयति—स हि नूनमिति । परप्रकरण-स्थाना—महाप्रकरणस्थाना प्रयाजादीनाम् अङ्गे । त्रिभि —श्रुतिलिङ्गवाक्यै । श्रुते—विनियुक्ते । तैरेव—श्रुत्यादिभिरेव । पुनश्चाङ्गान्तरे विनियुक्ते । सदशेन—विनियुक्ताङ्गसदष्टत्वेन । तत् मध्यस्थितमसयुक्तम् । इष्यते—तदङ्गत्वेनेष्यत इत्यर्थ । वार्तिक व्याचष्टे—यत्र हीति । उत्थाप-यितव्येति । यद्यप्यङ्गभावनानामवान्तरापूर्वसिद्धयर्थं स्वारसिक्येवाकाङ्क्षोपपादिता, तथापि

सिद्धानामपि द्रव्यादीना परम्परया विनियोग भवतीत्याह । अयमर्थो मूलेनैव निगदव्याख्यातः, एतेन यद्यपि श्रुत्यादिभिर्मन्त्राणा यथायथ विनियोगो युज्यते, तथापि पृथगाम्नानेन पृथगुत्पत्तिस-भवात्, अविरोधाच्च प्रकरणेनापि ग्रहण युज्यत इति नायकरत्ने व्याख्यातम्—इति बोध्यम् ।

५—प्रमेयप्रतिपत्तये प्रमाणमास्थीयते प्रामाणिकैः, अवान्तरप्रकरणविनियोज्यस्याङ्गस्या-भावात्, अवान्तरप्रकरण नाम विनियोजक प्रमाण नाङ्गीकर्तव्यम्, तत्कार्यञ्च वाक्येन सपद्यते, एवञ्चाभिक्रमणस्य वाक्येनैव प्रयाजहोमाङ्गत्वसिद्धे, नावान्तरप्रकरण नाम प्रमाणमेषितव्यमिति । अय भावः-'समिधो यजती' त्यादिना विहिताना प्रयाजाद्यङ्गभावनाना प्रधानभावनान्वयात् पूर्वं न

विधीयते, तावदनुवर्तत एव। तयोः संयुक्तयोरङ्गयोर्मध्ये यदङ्गमसंयुक्तं विहितम्, तत्तदाकाङ्क्षानुवृत्तेः सन्निधिविशेषाच्च तेनेव सम्बध्यते। योऽप्यङ्गापूर्वाणामननुष्ठेयत्वान्न स्वारसिकीं कथंभावाकाङ्क्षामिच्छति, तेनापि कारणान्तरसमुत्था साऽभ्युपेतव्यैव। अन्यथा दीक्षणीयादिष्वतिदेशानवकल्पनात्।

यस्तु ता नेच्छति, तेनापि श्रुतान्वयसिद्धयर्थमुत्थापिताकाङ्क्षाऽङ्गीकार्येत्यर्थ। **संनिधिविशेषादिति**। सयुक्ताङ्गमध्ये सनिधानात्। अय तु स्वस्मिन्नपि तदाकाङ्क्षनुवृत्तौ हेतु। **संबध्यत इति**। श्रुत्यादिभिरविनियोगादस्य चाकाङ्क्षानुवृत्तेराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनैव **विनियुज्यत** इत्यर्थ।

एतादृशस्थलेऽवान्तरप्रकरणनैव विनियोग प्राभाकरेणाप्यवश्यमङ्गीकार्य इत्याह—**योऽपीति।** प्रधानापूर्वमेव सनियोज्यकत्वादनुष्ठेयम्। अङ्गापूर्वं तु तत्सिद्धयर्थं कर्मवत् कार्यमेव नानुष्ठेयम्। अत तस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा नास्तीति यो मन्यते इत्यर्थ। श्रुतान्वयानुपपत्यादिकारणान्तरसमुत्थापिनाकाङ्क्षानङ्गीकारे दोषमाह—**अन्यथेति**। ज्योतिष्टोमाङ्गभूतदीक्षणीयापूर्वस्याङ्गापूर्वत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहादनाकाङ्क्षितत्वेन दार्शपौर्णमासिकेतिकर्तव्यतातिदेशो न स्यादित्यर्थ.।

कथभावाकाङ्क्षा जायते, तदात्वे भाव्यान्वयस्यैवानिर्वाहात्। भाव्यान्वयोत्तरकालिकत्वात्कथभावाकाङ्क्षायाः। महाप्रकरणे पठिताना समेषामङ्गाना प्रधानान्वयो युगपदेव भवति, प्रकरणस्याविशिष्टत्वात्। सर्वेषामन्वयेन न किञ्चिदनन्वितमवशिष्यते, अनन्तरम् अङ्गभावनाना कथभावाकाङ्क्षासम्भवेऽपि कस्यापि प्रधानानन्वितस्यासभवात् न विनियोगायाऽवान्तरप्रकरण स्वीकारमर्हति—इत्यभिप्राय मनसि निधायाऽऽह-कश्चिदित्यादिना नावान्तरप्रकरणविनियोज्याङ्गासभव इत्यन्तेन।

६—परप्रकरणस्थानामिति। अस्यायमर्थ-परप्रकरणस्थानाम्-महाप्रकरणस्थानाम् प्रक्रान्तानुसारेण दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थाना प्रयाजादीनामित्यर्थ, अगे औपभृताज्यसमानयनादिके श्रुत्यादिभिस्त्रिभि—श्रुति-लिंग-वाक्यैः, ज्ञाते पूर्व विहितत्वेन अवगते सति, तैरेव श्रुत्यादिभिरेव पुनश्चागान्तरसयुक्ते विहिते सति। तत्-तन्मध्यस्थितमसयुक्त तदगत्वेनेष्यत इत्यर्थ। अत्र वार्तिके यद्यपि पूर्वमिति नास्ति, तथापि पुनश्चेति चशब्दबलात् तल्लभ्यत इति न दोष। एवञ्च सन्दशोद्भूतावान्तरप्रकरणेनाभिक्रमणस्य प्रयाजहोमागत्वमिति। सदशान्तरभेदास्तु ग्रन्थान्तराद्वसेया.।

७—अत्रेद बोध्यम्। तृतीयप्रथमैकादशाधिकरणे 'उपव्ययते' इत्यादिना विहितस्योपवीतस्यावान्तरप्रकरणात्सामिधेन्यंगत्वम्, अथवा महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासागत्वमिति सन्दिह्य, 'देवेद्धो मन्विद्ध' इत्यादिनिविन्सज्ञकैर्मन्त्रैर्व्यवधानात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासागत्वम्, नतु सामिधेन्यंगत्वमिति। एवञ्च यस्यावान्तरप्रकरणमस्ति तस्य पूर्वमपि सामिधेनीधर्मविधानात्, अवान्तरप्रकरणेन न सामिधेन्यंगत्वे प्राप्ते निविन्मन्त्रैर्व्यवधानात् महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासागत्वमिति निविद्भि. व्यवधानप्रतिपादन सगच्छते। प्राभाकरमते तु तदभावेन सामिधेनीसन्निधानात् सामिधेन्यंगत्वे प्राप्ते सत्यामपि सन्निधौ सन्निधि—प्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणप्राबल्येनोपवीतस्य दर्शपूर्णमासागत्वे सिद्धे निविद्भिर्विच्छेदप्रतिपादनपरमिदमधिकरणम् निरर्थकमापद्येत।

एतादृशस्थलेऽवान्तरप्रकरणं प्राभाकरैरपि स्वीकर्तव्यमिति प्रतिपादनम् ।

तेन प्रयाजाद्युद्देशेन श्रुत्यादिभिः किंचिदङ्गमुक्त्वा, मध्ये किंचिदसंयुक्तम् विधाय, पुनरन्ते प्रयाजाद्युद्देशेनाङ्गे विहिते मध्यस्थस्यासंयुक्तस्याङ्गस्य—अवान्तर-प्रकरणात्प्रयाजाद्यङ्गता भवति ।

अवान्तरप्रकरणमनंगीकुर्वतः प्राभाकरस्य मते सामिधेन्यधिकरणविरोधापादनम् ।

यस्त्वेतन्न मृष्यति, तस्य सामिधेनीनां निविद्भिर्व्यवधानाभावेन सत्यपि सन्निधाने बलीयसा प्रकरणेनोपवीतस्य प्रधानाङ्गत्वसिद्धेर्निविद्भिः सामिधेनीनां विच्छेदप्रतिपादनमनर्थकं स्यात् ।

सदृशस्थलमुदाहरति—तेनेति । दर्शपूर्णमासयो सनिधौ प्रथम 'समिधो यजती'त्यादिना प्रयाजान् विधाय 'समानयत उपभृत' इत्यादिना तेषा किंचिदङ्ग विधाय, मध्ये 'अभिक्राम जुहोति' इति असयुक्तमभिक्रमण विधाय 'समिधो बह्वीरिव यजति' इत्यादिना केचित् गुणा प्रयाजोद्देशेन विहिता । तत्र मध्यस्थस्यासयुक्तस्याभिक्रमणस्यावान्तरप्रकरणेन प्रयाजशेषतया विनियोग इत्यर्थ ।

अवान्तरप्रकरणमनङ्गीकुर्वत प्राभाकरस्य सामिधेन्यधिकरणविरोधमाह—**यस्त्वेत-दिति** । एतत्—अवान्तरप्रकरणम् । दर्शपूर्णमासयो सामिधेनीर्विधाय तासा 'त्रि प्रथमामन्वाह' इत्यादिभि गुण विधाय ततो 'देवेद्धो मन्विद्ध' इत्यादयो निविदो नाम मन्त्रा विहिता । तत 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इत्युपव्यान विहितम् । तत 'अन्तरानूच्य सदेवत्वाय' इति पुन सामिधेनीधर्मा विहिता । अत्र सामिधीनीना निविदाश्च अग्निसमिन्धनार्थत्वात् परस्पर नाङ्गाङ्गिभाव ।

अत्र भाष्यकारेण निविद्भिर्व्यवधानात्तूपव्यानस्य सामिधेन्यङ्गत्व नास्ति । किं तु प्रकरणात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमेव इत्युक्तम् । अत्र यस्यावान्तरप्रकरण नाम प्रकरणमस्ति, तस्य पूर्वमपि सामिधेनीधर्मविधानात् उत्तरत्रापि धर्मविधानात् उपव्यानस्य तन्मध्ये विहिततया अवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वे प्राप्ते निविद्भिर्व्यवधानात् विच्छिन्न सामिधेनीना प्रकरण नोपवीतविधानमनुवर्तते । अतो नोपव्यानस्यावान्तरप्रकरणेन सामिधेनीष्वपि विनियोग । कि तु महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासशेषतया विनियोग इति निविद्भिर्व्यवधानप्रतिपादनमुपपद्यते ।

यद्युच्येत न वय सन्निधिप्रमाणेनोपवीतस्य समिधेनीषु विनियोगमाशक्य तदभाव-प्रतिपादनाय निर्विद्भिर्विच्छेदकथनमिति ब्रूम , अपि तु 'उपव्ययत् इत्येकम् पदम् । अत्राख्यातेन उपवीत साध्य प्रतीयते । तच्च निर्वर्तक कर्तार विना न पर्यवस्यति । अतोऽन्विताभिधानाय कर्ताऽपेक्ष्यते । किञ्चोपव्ययत इति कर्तृप्रयोगत्वात्, वेञोऽकर्मकत्वाच्च कर्त्रपेक्षा जायते । एवञ्चाकाक्षा-योग्यता-सन्निधिरूपान्वयसामग्रीबलात् सन्निहितसामिधेनीकर्त्रा सबध्यते, सामिधेनी-सबन्धविच्छेदाभावे कर्त्रा एकवाक्यत्वादुपवीत प्रकरणात् बलीयसा वाक्येन सामिधेन्यगमेव स्यात् । अतस्सामिधेनीसन्निधिविच्छेदप्रतिपादनपरमधिकरणमिदमर्थवदिति ।

सामिधेन्यधिकरणविरोधस्य प्रकारान्तरेण परिहारेण, ग्राहक-ग्रहणापरपर्यायान्विताभिधानसिद्ध्यर्थमिति कथनम् ।

अथोच्येत-'उपव्ययते' इत्येकपदश्रवणादन्विताभिधानसिद्ध्यर्थमर्थान्तरापेक्षाया सन्निहिताभिः सामिधेनीभिरन्विताभिधानं भवति, सन्निधानाभावे तु गत्यन्तरा-भावात्प्रकृतेन प्रधानेनान्वयः सम्पद्यते—इति ।

प्रकारान्तरेणास्तु पदैरन्विताभिधानोपपत्तिरिति तस्य वैयर्थ्यापादनम् ।

तदयुक्तम् । प्रकृति–प्रत्ययार्थयोरेव मिथस्तत्सिद्धेः । प्रत्ययेन हि प्रधाना-पूर्वमनूद्य तदङ्गत्वेनोपव्यानं विधीयते । तद्धि कर्तृसंस्कारत्वात्प्रधानापूर्वविषयमव-घातादिवदनुप्रविशति ।

यस्य त्ववान्तरप्रकरण नास्ति, तस्य सामिधेनीसंनिधानात् सामिधेत्यङ्गत्वे प्राप्ते, निविद्भि-र्विच्छेदकथन संनिध्यभावप्रतिपादनायेति वक्तव्यम् । तत्र सत्यपि सनिधाने सनिधिप्रकरणयो प्रकरणप्राबल्येनोपव्यानस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे सिद्धे विच्छेदप्रतिपादनमनर्थकम् । अत तन्मत तदधिकरणविरुद्धमित्यर्थ ।

ननु न वय स्थानापरनाम्ना सनिधिप्रमाणेनोपव्यानस्य सामिधेनीषु विनियोगमाशङ्क्य तदभावप्रतिपादनाय निविद्भिर्विच्छेदकथनमिति वदाम । किंतु उपव्ययत इत्येकपदत्वादन्विता-भिधानसिद्ध्यर्थ प्रतियोग्याकाङ्क्षाया सनिधानात् सामिधेनीभिरन्विताभिधान भवति । ततश्च वाक्येनोपव्यानस्य सामिधेन्यङ्गत्वमित्याशङ्क्य निविद्भिर्व्यवधानकथन सामिधेनीभिरन्विता-भिधानाभावप्रतिपादनार्थमिति । अतस्तत्सार्थकमित्याशङ्कते—**अथेति** । **गत्यन्तराभावादिति** । विशेषात्तत्संनिहितस्यान्वयार्हस्यान्यस्याभावादित्यर्थ ।

दूषयति—**तदयुक्तमिति** । इत्थ हि स मन्यते—आरादुपकारकवाक्येषु सनिपाति-वाक्येषु च ये लिङादिप्रत्ययास्तै प्रथम प्रधाननियोगप्रत्यभिज्ञानेन तदनुवादशङ्कया नियोगान्तर न प्रतिपाद्यते । किं तु तैर्वाक्यै प्रकृत्यर्थ एव योग्यविशेषणविशिष्ट उपस्थाप्यते । ततश्च प्रधानापूर्वाभिधायको लिङ्शब्द एव तैस्तै सर्वैरन्वित स्वार्थमभिधत्ते । इदमेव ग्राहकग्रहण-मित्युच्यते । सनिपात्यङ्गवाक्येषु सनिपातिना साक्षात् परपरया वा प्रधानापूर्वविषयनिर्वर्तकत्वेन तदनुप्रवेशात् तद्गतैर्लिङादिभि प्रधानापूर्वमनूद्य तदन्वित प्रकृत्यर्थोऽभिधीयते । आराद-पकारकाणा तद्विषयानुप्रवेशासभवेन पश्चान्न तद्वाक्येषु प्रधाननियोगानुवाद । किंतु तत्प्रकृत्यर्थ-विषयकनियोगान्तराभिधानमिति । एव चोपव्यानस्यापि सनिपातित्वेन प्रधानापूर्वानुवादेन

एवमन्विताभिधानसिद्धये उपर्युक्तदिशाऽधिकरणस्य सार्थक्यवर्णने एतदधिकरणपूर्वपक्ष-समर्थनाय त्वदुक्तेन प्रकारेणैवाभिक्रमणस्य प्रयाजकर्त्राऽन्वयसिद्धे, तत्साधनाय प्रवृत्तमधिकरण तत्र व्यर्थ स्यात्, एक सन्धित्सत, अपर प्रच्यवते इति न्यायात् ।

यदुक्त'मुपव्ययते' इत्येक पद पर्यवसानाभावादन्यदपेक्षत इति । इदमापातरमणीयम् । नह्येकपदत्वप्रयुक्तमन्यापेक्षत्वम्, अपि त्वन्विताभिधानापर्यवसानप्रयुक्तम् । तच्चेह विद्यते, प्रत्ययार्थेन प्रकृतेरन्विताभिधानसिद्धे । अपि 'चोपवीतम् मनुष्याणामि'त्येवमादीनि स्तुतिपदानि सन्निहितानि । तैरप्यन्विताभिधानं सिद्ध्यति । अत सन्दशवशादवान्तरप्रकरणमेषितव्यमिति।

भाष्यकारसम्मत्या संदंशस्थलेऽवान्तरप्रकरणं स्वीकार्यमित्युक्ते केन कार्यम्, कथमिदं कार्यमित्याकांक्षायास्समानत्वात् निरधिकारत्वम्, साधिकारत्वञ्चाप्रयोजकमित्यस्योपसंहारः ।

स्तुतिपदानि च 'निवीतं मनुष्याणामि'त्येवमादीनि सन्ति, यैरुपव्यानमन्वितमभिधीयत इति, नान्विताभिधानसिद्ध्यर्थमर्थान्तरापेक्षा । तस्मादङ्गानामपि भवत्येव कथमिति प्रकारविशेषाकाङ्क्षा । तदाह भगवान्भाष्यकारः—'भवति हि सामिधेनीरनुब्रूयात्कथमिति विशेषाकाङ्क्षं वचनमि'ति ।

कश्चैष न्यायः—यत्कार्यरूपत्वे सत्यपि निरधिकाराणामपूर्वाणां स्वरसतः कथंभावापेक्षा नास्ति, साधिकाराणान्तु विद्यत इति । कार्यत्वं हि तदपेक्षायां निमित्तम् । साधिकारम्, निरधिकारमिति तु विशेषमात्रम् । तस्मादस्त्येवाङ्गेऽङ्गस्याप्यपेक्षा ।

अंगानां कथंभावाकांक्षायाः स्वारसिकत्वे प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशस्स्यात्, दीक्षणीयादिष्वैष्टिकधर्मातिदेशश्च न स्यादिति शङ्का ।

यद्येवम्, कथं तर्हि प्रयाजादिष्वव्यक्तचोदितेषु सौमिकधर्मोनतिदेशः ? कथं वा दीक्षणीयादिष्वैष्टिकधर्मातिदेशः । यथा तत्, तथा श्रूयताम् । स्वारसिकी हि निरधिकाराणामाकाङ्क्षा नास्ति, कारणान्तरसमुत्था तु नापोहितुं शक्यते । तत्र दीक्षणीयादिषु प्रयाजादिदर्शनेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा कल्प्यते, तस्याञ्च सत्यामतिदेशसिद्धिः । प्रयाजादिषु तु न किञ्चिदाकाङ्क्षोत्थापकमस्तीति नातिदेशः—इति ।

तदन्वितप्रकृत्यर्थाभिधानसिद्धेर्नान्विताभिधानसिद्ध्यर्थमाकाङ्क्षा जायत इति तत्सिद्ध्यर्थं न सनिधिरपेक्ष्यत इत्यर्थ ।

प्रकारान्तरेणापि अन्विताभिधानसिद्धिमाह—स्तुतीति । अवान्तरप्रकणोपपादनं निगमयति—तस्मादिति । प्रकारविशेषाकाङ्क्षेति । अत क्वचित् सदशस्थले अवान्तरप्रकरणमङ्गीकार्यमिति शेष । तत्र भाष्यकारसमतिमाह—तदाहेति । परमतेऽपि प्रधानापूर्वेऽङ्गापूर्वाणामपि स्वारसिकीमितिकर्तव्यताकाङ्क्षामुपपादयति—कश्चैष इति । कार्यत्वं हीति । इद कार्यमिति प्रतीते केनेद कार्यमिति करणाकाङ्क्षावत् कथमिद कार्यमिति इति कर्तव्यताकाङ्क्षापि स्वरसत एव जायत इत्यर्थ ।

अङ्गानामपि कथमाकाङ्क्षाया. स्वारसिकत्वे दोषमाशङ्कते—यद्येवमिति । अव्यक्तचोदितत्व नाम विधिवाक्ये द्रव्यदेवतयोरव्यक्तत्वम् । इष्टिषु पशुषु च सर्वत्र द्रव्यदेवताविशिष्टस्यैव कर्मणो विधानात् नाव्यक्तत्वम् । ततश्च 'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत' विश्वजिता यजेत' इत्यादिषु अव्यक्तद्रव्यदेवतेषु यथा सौमिकधर्मातिदेश, तद्वत् 'समिधो यजति' तनूनपात यजति' इत्यव्यक्तद्रव्यदेवताकत्वात् सौमिकधर्मातिदेश स्यादित्यर्थ । अङ्गानां स्वारसिकाकाङ्क्षाङ्गीकारे परेण दोषे शङ्किते, स्वय तदनङ्गीकारे दोषमाह—कथं चेति । अङ्गातिदेशस्य हि कथमाकाङ्क्षा मूलम् । तदभावे स न सिध्यतीत्यर्थ । स्वारसिकाकाङ्क्षाभावेऽप्युत्थापिताकाङ्क्षासंभवात् दीक्षणीयादिषु अतिदेशसिद्धिमाशङ्कते—यथा तदिति । तदुत्थापक कारणमाह तत्रेति । दीक्षणीयेष्टिसनिधौ प्रयाजादयो ह्यनुकीर्तिता ततश्च तदन्वयसिद्ध्यर्थं तस्या कथमाकाङ्क्षोत्थापयित-

एतन्निरासः ।

अत्राभिधीयते । इदमत्र विकल्पनीयम्–किं येन प्रयाजादिनाऽऽकाङ्क्षा कल्प्यते, तेन तदेव प्रति सा कल्प्यते, उत तद्दर्शनादेव तावदविशेषेणेतिकर्तव्यताकांक्षा कल्प्यत इति । यदि तावत्पूर्वः कल्पः, ततो दैक्षस्य पशोरङ्गत्वेन स्वाभाविकाकाङ्क्षाविरहिणः प्रयाजादिदर्शनेन दर्शपूर्णमासविध्यन्ताकाङ्क्षैव कल्प्यत इति, न विकृतित्वं सिद्धं कृत्वा तत्प्रकृतिविशेषविचारो घटते । यदा तावत्स्वरूपमात्रमालोच्यते, तदा निराकाङ्क्षत्वान्न प्रकृतिविशेषचिन्ता । यदा तु प्रयाजादिदर्शनेन विकृतित्वं कल्प्यते,

---

व्येत्यर्थः । एवं तर्हि तदुत्थापिताकाङ्क्षयैव प्रयाजादिष्वपि सौमिकधर्मातिदेशः स्यात् । तत्राह–**प्रयाजादिष्विति** ।

दीक्षणीयादिषु प्रयाजादिदर्शनस्याकाङ्क्षोत्थापकत्वं विकल्प्य दूषयति–**अत्रेति** । येन प्रयाजादिना दीक्षणीयादेराकाङ्क्षोत्थाप्यते सा यस्य प्रकृतिविशेषस्य दर्शपूर्णमासाख्यस्य प्रयाजादीन्यङ्गानि प्रथममधिगतानि, किं तदेव प्रति तदङ्गविषयैवोत्थाप्यते, अथवा प्रथमं प्रयाजादिना इतिकर्तव्यताकाङ्क्षामात्रे उत्थापिते, पश्चात् न्यायान्तरेण प्रकृतिविशेषनिर्णय इति विकल्पार्थः ।

अत्र प्रथमं पक्षं भाष्यविरोधेन दूषयति–**यदि तावदिति** । अष्टमे च 'पशौ च लिङ्गदर्शनात्' जै ८-१-१२ इत्यस्मिन् सूत्रे भाष्यकारो ज्योतिष्टोमाङ्गभूतस्याग्नीषोमीयस्य पशोः किं दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वम्, उत सोमप्रकृतिकत्वमिति विचार्य दर्शपूर्णमासे चाग्नेयोऽष्टाकपालः ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पयः इत्यादिवत् अत्रापि चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति द्रव्यदेवताचोदनाया ऐकरूप्यात् दर्शपूर्णमासविकृतित्वमेव तस्य न सोमविकृतित्वमिति प्रतिपादयाञ्चकार । अयं विचारो भवन्मते नोपपद्यते इत्यर्थः । **प्रयाजादिदर्शनेनेति** । पशुसंनिधावपि 'एकादश प्रयाजान् यजति' श ब्रा ३ ६ ५ १ इति प्रयाजादयः पठिताः । विध्यन्ताकाङ्क्षा-इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । कथं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य, यदा प्रयाजादिदर्शनेनाग्नीषोमीययागस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षोत्थाप्यते, ततः पूर्वमेवायं विचारः प्रवर्तते, ततः पश्चाद्वेति विकल्प्य, आद्ये तु प्रकृते सामान्यतोऽप्यप्र-

---

प्रयाजादेरेवाकाङ्क्षाया अभावात्, दीक्षणीयादिषु प्रयाजदर्शनेन इदम् कार्यमिति प्रतीते केनेदमिति करणाकाङ्क्षावत्, कथमिदं कार्यमिति इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽपि स्वरसत एव समुत्पद्यते । तथा चाव्यक्तचोदितेषु प्रयाजादिषु सौमिकधर्मानतिदेशः । दीक्षणीयादिष्वैष्टिकधर्मातिदेशो युज्यत इति । यतो हि प्रयाजादीनां भवदुक्ताव्यक्तत्वं न । तेषु 'समिधस्समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु' इति मन्त्रवर्णेन देवतायाः प्राप्तत्वात् ।

यस्योत्पत्तिवाक्ये देवता नास्ति, तदव्यक्तमित्यपि नोपपद्यते । उपांशुयाजस्य अव्यक्तत्वापत्तेः । तत्र शाखाभेदेन वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्या–पुरोनुवाक्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो देवताप्राप्तिरिति दशमे व्यवस्थापितत्वात् । यस्य तद्धितेन चतुर्थ्या, मन्त्रवर्णेभ्यो देवताऽस्ति, तदभावोऽव्यक्तमित्येव युक्तम् । अतः प्रयाजादीनामव्यक्तत्वाभावात्तत्र सौमिकधर्मातिदेशकथनं कुशकाशावलम्बनमेवेति ध्येयम् । अपि च कालभेदात्, तन्त्रमध्ये विधानाभावाच्च, तन्त्रेण, प्रसङ्गेन वाऽनुष्ठानासंभवाच्च न प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेश इत्यपि ज्ञेयम् । भाष्यविरोधोऽपि अन्वाचयहेतुर्बोध्यः । अतोऽवान्तरप्रकरणमस्ति ।

तदा प्रकृतिविशेषस्यैव निर्णीतत्वान्न चिन्तावसरः। न च पशौ च लिङ्गदर्शनादि' 'मी ८ ८ १ १२ त्यत्र पशोरपूर्वत्वनिराकरणेन पूर्ववत्त्वमेव लिङ्गदर्शनेन साध्यते। किमत्र कुतश्चिद्धर्म्माः अतिदिश्यन्ते, उत नेत्येतावदेव विचार्यत इति वाच्यम्। अष्टमे विशेषातिदेशचिन्ताधिकारात्। न चासौ समाप्ता, येन दर्विहोमवत्पूर्ववदपूर्वचिन्ता क्रियेत, तस्माद्विशेषातिदेश एव चिन्त्यते। तथा च भाष्यकारो विशेषातिदेशविचारमेव दर्शयति-पशौ किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः, उत सौमिक इति। सिद्धान्तेऽपि लिङ्गस्य प्रापकत्वमाक्षिप्य चोदनासामान्यादित्याह। स च सामान्येन विकृतित्वे सिद्धेऽवकल्पते, नान्यथा। अथैतद्दोषपरिहाराय लिङ्गदर्शनेन तावदितिकर्तव्यतामात्राकाङ्क्षा कल्प्यते, ततश्चोदनासामान्याद‌तिदेश इति, तर्हि प्रयाजादिष्वभिक्रमणाख्यलिङ्गोपदेशसामर्थ्यादाकाङ्क्षापरिकल्पनादव्यक्तत्वेन सौमिकविध्यन्तप्रसङ्ग इति समानः पर्यनुयोगः।

सक्तया तद्विशेषविचारोऽनुपपन्न इत्याह—यदा तावदिति। पशुयागस्वरूपमात्रमिति। सन्निधिपठितमपि प्रयाजादिकमनालोच्येति शेष। द्वितीये तद्विशेषस्यैव निर्णीतत्वात् तदनुपपत्तिमाह—यदा त्विति।

ननु पशौ च लिङ्गदर्शनादित्यस्मिन् सिद्धान्तसूत्रे प्रयाजादिलिङ्गदर्शनस्य हेतुत्वोपन्यासात् तस्य चाकाङ्क्षोत्थापनहेतुत्वात् पशु कि कस्यचित् विकृति, उत न विकृतिरिति विचार्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभावात् न विकृतिरिति पूर्व पक्ष। उत्थापकलिङ्गदर्शनात् आकाङ्क्षासभवेन पशुयागो विकृतिरिति सिद्धान्तो वक्तव्य। अत प्रकृतिविशेषविचारो न भाष्यकाराभिप्रेत इत्याशङ्कामनूद्य परिहरति—न चेति। अपूर्वत्वम्-अविकृतित्वम्। पूर्ववत्व-सप्रकृतित्वम्। कुत इत्यत्राह—अष्टम इति। अष्टमे हि प्रथमस्या विकृते तस्माद्वा प्रकृतिविशेषात् धर्मातिदेश, अस्माद्वेति प्रकृतिविशेषचिन्ता प्रस्तुता। तन्मध्यगतत्वादस्य सूत्रस्य नात्र विकृतित्वाविकृतित्वविचार सङ्गच्छत इत्यर्थ।

आदिका प्राथमिकी। दर्विहोमवदिति। दर्विहोमो नाम जुहोतिचोदन स्वाहाकारप्रदानोऽग्निहोत्रनारिष्ठादि। ते तु न केषाचित् प्रकृतय, नापि विकृतय। तेषा विकृतित्वाविकृतित्वचिन्ता कृताऽष्टमान्ते। तद्वदत्र न युज्यत इत्यर्थ। भाष्ये प्रकृतिविशेषविचारस्य स्पष्टत्वाच्च, न तस्यान्यथाभिप्रायो वर्णनीय इत्याह—तथा चेति।

भाष्यकारेणैव लिङ्गदर्शनादित्यस्य सूत्रस्यान्यथाभिप्रायश्च वर्णित इत्याह—सिद्धान्तेऽपीति। केवलस्य प्रयाजादिलिङ्गदर्शनस्य पशौ दर्शपूर्णमासधर्मप्रापकत्वमाक्षिप्य दर्शपूर्णमासेन सह द्रव्यदेवतादिचोदनासारूप्यमेव तद्धर्मप्रापकमित्याह—चोदनेति। अतस्तदेव सूत्रकारस्याभिप्रेतमिति वर्णित भवतीत्यर्थ। भवतु प्रकृतिविशेषस्यैव विचार तस्मिन्नधिकरणे तत किम्? तत्राह—स चेति। प्रथमपक्षाङ्गीकारे च सामान्येन विकृतित्वसिद्धिरेव न सभवतीत्याशय।

द्वितीय पक्षमाशङ्कते—अथेति। इतिकर्तव्यतामात्रेति। मात्रचा प्रकृतिविशेषसबन्धीतिकर्तव्यताविशेषव्यावृत्ति। अतिदेश इति। प्रकृतिविशेषगतधर्माणामिति शेष। एवं तर्ह्यङ्गाना स्वारसिकाकाङ्क्षावादिनो मम यो दोषस्त्वयाऽऽपादित, उत्थापिताकाङ्क्षावादिनोऽपि तव प्रयाजादिषु स एव दोष. प्रसजेदिति परिहरति—तर्हीति। अभिक्रमणादीति।

भाष्यावलम्बनेनोक्तशङ्काया निरासमुखेन उभयपक्षपरिहारोपपादनम् ।

तदेतदावाभ्यामेवं परिहर्तव्यम् । न प्रयाजादीनामव्यक्तत्वम्, यस्य हि तद्धितेन चतुर्थ्या, मन्त्रवर्णेन वा देवता नास्ति, तदव्यक्तम् । प्रयाजादीनां तु मन्त्रवर्णादिभिर्देवतासंगतेर्नाव्यक्तत्वमिति । यदि तु यस्योत्पत्तिवाक्ये देवता नास्ति, तदव्यक्तम्, तत उपांशुयाजस्याप्यव्यक्तत्वप्रसङ्गः । तस्य हि 'तद्वच्च देवतायां स्यादि'ति 'विचार्यं विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादि'मी द. १० ८, ५३ ति मन्त्रवर्णाद्देवतासंगतिं वक्ष्यति । ज्योतिष्टोमस्यापि 'तद्यैन्द्रवायवं गृह्णाती'ति तद्धितेनैव देवताभिधानान्नाव्यक्तत्वं स्यात् । न यागे देवता तद्धितेन विधीयते, किं तु ग्रहणे । तस्माददोषः ।

प्रत्यक्षवचनविरोधात्समिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशो न भवतीति कथनमुखेनाऽवान्तरप्रकरणसमर्थनस्योपसंहारः ।

किं चासंभवादपि न प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशः । दर्शपूर्णमासयोर्हि साङ्गयोः पूर्वेद्युरुपक्रम्य, अपरेद्युः समापनं श्रुतम् । तत्रापि परिस्तरणादि, हस्तावनेजनादि च तन्त्रम् परेद्युरेव वोपक्रम्य समापनीयम् । तत्र यदि प्रयाजादिषु

यथा प्रयाजादिदर्शनेन श्रुतान्वयसिद्धयर्थमेव दीक्षणोयादिषु आकाङ्क्षोत्थापन, तदभिक्रमणाद्यङ्गोपदेशेनापि प्रयाजादिषु भवतीत्यर्थ ।

यद्यङ्गाना स्वारसिकाकाङ्क्षा—तदभाववादिनोरावयोरय दोष समान. तर्हि उभयोरप्यनिष्टस्यास्य कथ परिहार इत्यत्राह—**तदेतदिति** । परिहारक्रममाह—**न प्रयाजादीनामिति** । नोत्पत्तिवाक्ये द्रव्यदेवतयोरप्रतीतत्वमात्रमव्यक्ति. । किं तु देवताया एवाप्रतीति । सा च नोत्पत्तिवाक्यमात्रात् । अपि तु देवताप्रापकैस्तद्धितादिभिस्त्रिभिरपीत्यङ्गीकारे तस्य दोषस्य परिहारो भवतीत्यर्थ । '[1]आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादिषु तद्धितेन 'अनुमत्यै चरुम्' इत्यादिषु चतुर्थ्या प्रयाजादिषु 'समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु' इत्यादिमन्त्रैर्देवतायाः प्रतीति उत्पत्तिवाक्यादप्रतीतिरेवाव्यक्तिरित्यङ्गीकारे दोषमाह—**यदीति** । 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ । उपाशुयाजमन्तरा यजति' तै स २-६-६ इत्युपाशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यम् । नात्र काचित् देवता श्रूयते । विष्णु प्रजापतिरग्नीषोमौ च उपाशुयाजस्य वैकल्पिक्यो देवता सम्प्राप्ता । तासा प्राप्तिर्मन्त्रवर्णादेव । अतएव 'विष्णुरुपाशु यष्टव्य', प्रजापतिरुपाशु यष्टव्य, अग्नीषोमावुपाशु यष्टव्यौ' इति वाक्यानि मन्त्रवर्णिकदेवतानुवादकानीति स्थापितमुपाशुयाजाधिकरणे (पू. मी. १०-७-१८) । अतस्तस्याव्यक्तत्वेन सोमिकविध्यन्तप्रसङ्ग इत्यर्थ. । **वक्ष्यतीति** । दशमाध्याये इति शेष ।

ननु ज्योतिष्टोमस्याव्यक्तत्वे खलु तद्विकृतीना तत्सादृश्येन तद्धर्मप्राप्ति. । उक्तेन प्रकारेणाव्यक्तत्वनिरूपणे तस्याप्यव्यक्तत्व न स्यादिति शङ्कते—**ज्योतिष्टोमस्यापीति** । 'ऐन्द्रवायव गृह्णाति' मै स. ४-५-८ 'मैत्रावरुण गृह्णाति' इत्यादिभिर्न यागे देवता विधीयते । यागस्य तत्रानुपादानात, किं तु सस्काररूपे सोमरसस्य तत्तत्पात्रेषु विभज्य ग्रहणे । एता एव देवता यागोद्देशेनाविहिता अपि पश्चात् स्वत एव यागदेवता पर्यवस्यन्तीति, न ज्योतिष्टोमस्य व्यक्तत्वमित्यर्थ ।

---

१. क्रमेणोदाहरण व्याख्याने वोध्यम् ।

सौमिकविध्यन्तः, दीक्षणीयादिरोदवसानीयान्तः प्रत्येकमतिदिश्येत, ततस्तस्मिन्प्रत्येकमनुष्ठीयमाने प्रधानस्य कालोत्कर्षः स्यात्। न च तन्त्रेण, प्रसङ्गेन वा सकृदनुष्ठानसम्भवः, कालभेदात्, तन्त्रमध्ये विधानाभावाच्च। पूर्वं हि प्रयाजाः प्रधानादनुष्ठीयन्ते, पश्चादनुयाजाः। ततोऽपि सूक्तवाकादिव्यवहिताः पत्नीसंयाजाः। न चैवं सति तन्त्रं भवति दीक्षणीयादिष्वैष्टिकविध्यन्तस्य। न च यावच्छक्ति कानिचिदङ्गानि विहाय कानि चिदनुतिष्ठेतेति विशेषापरिज्ञानाच्छक्यते अभिधातुम्। तस्मादनतिदेशः प्रयाजादिषु सौमिकविध्यन्तस्य। तस्मादस्त्येवाऽवान्तरप्रकरणम्।

अवान्तरप्रकरणांगीकारे दोषापादनम्, तन्निराकरणञ्च।

कथं तर्हि विदेवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वं नेष्यते, चोदकप्राप्तैरेव धर्मैराकाङ्क्षापरिपूरणेनाभिषेचनीयस्य प्रागेव पर्यवसानात्। विकृतयो हि क्लृप्तोपकाराकाङ्क्षाः

प्रत्यक्षवचनविरोधादपि न प्रयाजादिषु आनुमानिकसौमिकधर्मातिदेश. संभवतीत्याह—किञ्चेत्यादिना। वचनविरोधमेव दर्शयति—दर्शपूर्णमासयोरिति। प्रत्येकमतिदिश्येतेति। प्रयाजानूयाजाद्यङ्गेषु प्रत्येक पृथक्पृथगित्यर्थं। प्रधानस्येत्युपलक्षणम्। प्राथमिकप्रयाजे सर्वेषु सौमिकधर्मेषु अतिदिष्टेषु तेषा सर्वेषा एकस्मिन्नेवाह्नि अनुष्ठानायोगात् तस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठेयतया श्रुतानामङ्गान्तराणा, प्रधानस्य च श्रुतकालबाध स्यादित्यर्थ.।

तन्त्रेण, प्रसङ्गेन वेति। [1]अनेकप्रधानोद्देशेन एकस्याङ्गस्य सकृदनुष्ठान तन्त्रम्। एकप्रधानोद्देशेन सकृदनुष्ठितस्याप्यङ्गस्य प्रधानान्तरेण तत्प्रयुक्तिक्षमेणापि स्वार्थमपि उपजीवन प्रसङ्ग.। यद्यपि प्रयाजद्युद्देशेन सौमिकधर्माणा सर्वेषा सकृदनुष्ठानेऽपि श्रुतकालबाध. स्यादेव। तथाप्यत्यन्तकालविप्रकर्षाभावाय सकृदनुष्ठानमपि न सभवतीत्युक्तम्। तत्र हेतुमाह—कालभेदादिति। अव्यवधानेनानुष्ठानाभावादित्यर्थ। देशकालकर्त्रैक्ये तन्त्रता न तद्भेद इति वक्ष्यति। कालभेद दर्शयति— पूर्वं हीति। उत्तरकाल इति। प्रधानादिति शेष। कालभेदे सत्यन्यत्र तन्त्रानुष्ठान न दृष्टमित्याह—न ह्येवमिति। यथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूतासु दीक्षणीयाद्यनेकेष्टिषु प्रत्येक दार्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशे सति कालभेदात् सर्वार्थं न सकृदनुष्ठानम्। किंत्वावृत्त्या। तद्वदत्रापीत्यर्थ। एव सति-कालभेदे सति। ननु प्रयाजादिषु प्रत्येक सौमिकधर्मानुष्ठानेऽपि दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य नित्यत्वेनाशक्याङ्गपरित्यागेनानुष्ठाने सति न विरोध इत्याह—नचेति। विशेषापरिज्ञानादिति। तत्र हेतु इदमङ्गमनुष्ठेयम्, इद त्याज्यमिति विशेषाप्रतीतेरित्यर्थ। मत निगमयति—तस्मादिति। महाप्रकृतमुपसहरति—तस्मादिति।

अवान्तरप्रकरणाङ्गीकारे दोषमाशङ्कते—कथं तर्हीति। राजसूये बहव पश्विष्टिसोमयागा आम्नाता. ते। ते सर्वे समप्रधानतया करणभूता। तत्राप्यभिषेचनीयो नाम

---

१ व्याख्याने तन्त्रप्रसगयोस्स्वरूपवर्णनम्।

अवान्तरप्रकरणस्य स्वीकारे 'अक्षैर्दीव्यतीत्यादीनामभिषेचनीयनामकसोमयागांगत्वमिति नाशकनीयम्। अभिषेचनीयस्य विकृतित्वेन क्लप्तोपकारैः प्राकृतैः पदार्थैः समीपस्थमंग विहाय प्रथम सबन्ध इति गृहमेधीयाधिकरणे भाष्योक्ते। विदेवनादिकमन्यत्रोत्पन्न माहेन्द्रस्तोत्रकालेऽपकृष्यते। अतो राजसूयागैस्सन्दष्टत्वेन सन्दशोद्भूतेनावान्तरप्रकरणेन राजसूयागत्वमेव, न त्वभिषोचनीयागत्वमिति, अवान्तरप्रकरणाभ्युपगमे न कश्चिद्दोष इति बोध्यम्।

प्रथम प्राकृतैरेव समीपस्थमङ्ग विहाय सबध्यन्त इति, गृहमेधीयाधिकरणे भाष्यकारो वक्ष्यति। एव निर्ज्ञातपर्यवसानस्यापि विकारस्य समीपस्थाङ्गवशादपर्यवसान कल्प-

सोमयाग'। तदनन्तर च तत्सन्निधौ विदेवनादीन्यभिषेकान्तानि अयागात्मकानि कानिचित्कर्माण्याम्नातानि। तानि च 'माहेन्द्रस्तोत्र प्रत्यभिषिच्यत' इति वचनादभिषेकान्तानि।

तान्यभिषेचनीययागाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अवकृष्यानुष्ठीयन्ते। अभिषेचनीययागसनिधिसमाम्नातान्यपि विदेवनादीनि नाभिषेचनीयमात्राङ्गानि। किंतु प्रकरणात् राजसूयाङ्गानीति स्थिति।

तत्र यस्यावान्तरप्रकरण नास्ति तस्य सनिधिप्रमाणेन विदेवनादीनामभिषेचनीययागाङ्गत्वे प्रसक्ते सनिधिप्रकरणयो प्रकरणप्राबल्यात् राजसूयाङ्गत्व भवति। यस्य तु अवान्तरप्रकरणमस्ति तस्य त्वभिषेचनीयावान्तरप्रकरणेन महाप्रकरण बाधित्वा अभिषेचनीययाङ्गत्वमेव स्यादित्यर्थ। उत्तरमाह—**चोदकेति**। प्रधानस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा खलु प्रकरणम्। तया विदेवनादीनामभिषेचनीयेन ग्रहण नास्ति सोमविकृतित्वेन तदाकाङ्क्षाया आतिदेशिकैरेवाङ्गैरौपदेशिकविदेवनाद्यन्वय विनैव तत पूर्वमेव निवृत्तत्वात्। अतो नावान्तरप्रकरणेन विदेवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वमित्यर्थ।

ननु विकृतिषु कथ सनिहितानामौपदेशिकाङ्गाना न प्रथममन्वय। कथ वा व्यवहितानामातिदेशिकाना प्रथममन्वयेन तैरेवाकाङ्क्षोपशम। कथतमामौपदेशिकाना न प्रकरणग्रहणमित्याशङ्क्य तत्सर्वमुपपादयति—**विकृतयो हीति**। न हि विकृतिभावना प्रथममङ्गान्याकाङ्क्षति, किं तु इतिकर्तव्यतापरनामधेयमुपकारम्। तस्या वेलायामौपदेशिकान्यङ्गानि सनिहितान्यप्यनाकाङ्क्षितत्वात् नान्वीयन्ते। यद्यपि प्रकृतावप्यङ्गानि न प्रथममाकाङ्क्षितानि। किं तु उपकार एव। तथापि तस्यासन्निहितत्वात् अक्लृप्तत्वाच्चागत्यानाकाङ्क्षितैरपि सनिनितैरङ्गै प्रथममन्वये सति पश्चादुपकारकल्पनात् साप्याकाङ्क्षा निवतते। विकृतौ तु प्राकृतोपकारस्यासनिहितत्वेऽपि क्लृप्तत्वात् आकाङ्क्षावशात् तेनैव प्रथममतिदेशात् तदन्वय। पश्चात् तज्जनकपदार्थै। एव च विकृतेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽप्युपशाम्यति। शान्ताया च तस्या पश्चादन्वीयमानानामौपदेशिकाना न प्रकरणेन ग्रहणमित्यर्थ। यदि विकृतिष्वौपदेशिकाङ्गाना न प्रकरणेनान्वय, कथ तर्हि तेषामन्वय ? तत्राह—**एवमिति**। सजातपर्यवसानस्य—निराकाङ्क्षस्य। **विकारस्य**—विकृते। **अङ्गवशादिति**। अङ्गभावनाना भाव्याकाङ्क्षावशात् तत्तदन्वयाय

'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवती'त्यादिभिराग्नेयादयष्षड्यागा विहिता सन्निपत्योपकारकारादुपकारकपदार्थवर्गश्चाम्नात। 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इदमेव विध्युद्देशवाक्यम्, अत्र विषय—नियोज्यान्वितकार्यापरपर्यायापूर्वस्य प्रतीयमानत्वात्। इदञ्चापूर्वं कृत्युद्देश्यतया प्रधानम्। अत एवाधिकारापूर्वमिति गीयते, इदमेव वाक्यार्थे मुख्यविशेष्यतया अवभासते, इतरेषु सर्वेषु वाक्येषु प्रथम साधिकारविधेरस्यैव सन्निहितत्वेन प्रत्यभिज्ञानात तदेवापूर्वं तत्तद्विधिप्रत्ययेनानूद्यते, तथा च विषयनियोज्यान्विते स्वयम् प्रयोजनीभूतेऽपूर्वे प्रतिपन्ने सति, तत्सन्निधिपठितस्यारादुपकारि-सन्निपातिपदार्थवर्गस्य स्वयमप्रयोजनतया प्रयोजनाकाङ्क्षाया प्रयोजनीभूतेनाधिकारापूर्वेणान्वययोग्यत्वे सति, 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेते'त्यधिकारवाक्यगतो लिङ्प्रत्यय युगपत् कृत्स्नपदार्थान्वित स्वार्थमभिधत्ते।

यितव्यम्, ततश्च क्रमो भवति। विकृतिष्वपि यत्प्राकृताङ्गमध्ये पठितम्—यथा आमनहोमः, तस्य प्रकरणेन ग्रहणम्। विदेवनादीनामपि तर्हि प्राकृताङ्गमध्ये माहेन्द्रस्तोत्रकालेऽनुष्ठीयमानानां प्रकरणेनाभिषेचनीयाङ्गत्वप्रसङ्गः। न तत्रैषामुत्पत्तिः। अन्यत्रोत्पन्नानां प्रकरणावगतराजसूयाङ्गभावानामपकर्षः स्तोत्रकाले विहित इति, नाभिषेचनीयाङ्गत्वम्। राजसूयभावनायास्तु पवित्रादारभ्य क्षत्रस्यधृतिपर्यन्तो यागगणः स्वावाक्यस्थेन यजिना तन्त्रेणोपादाय करणत्वेन समर्पित इति, यत्पवित्रस्य प्राकृतमङ्गम्,

निवृत्ताप्याकाङ्क्षा पुनरुत्थाप्यत इत्यर्थ। एव चौपदेशिकानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनेन विनियोगभावात् स्थानप्रमाणमेव विनियोजकमित्याह—ततश्चेति। क्रम—स्थानप्रमाणम्। एव चाभिषेचनीयस्य विकृतित्वेन प्रकरणाभावात् स्थानेन विदेवनादीना तदन्वये प्राप्ते, तद्बाधेन प्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वमेव भवतीति न कश्चित् दोष इति भाव।

इदानी विकृतिष्वपि क्वचित् क्वचित् प्रकरणमस्तीत्याह—विकृतिष्वपीति। 'वैश्वदेवी साग्रहणी निर्वपेत् ग्रामकाम' इति साग्रहणीष्टिं विधाय 'ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह सजातेषु भूयासमिति परिधीन् परिदधाति'तै स २-३-५ इति प्रकृत एव परिधिपरिधाने मन्त्र विधाय, तदनन्तरम् 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' तै स २-३-९ इत्यादिना आमनहोमा विहिता। एतेषा प्राकृतपरिधिपरिधानोत्तरकालीनत्वेन पश्चादनुष्ठेयप्राकृताङ्गसभवेन च प्राकृताङ्गमध्यविहिततया तदङ्गविषयाकाङ्क्षयैव तेषामपि सदशन्यायेन परिग्रहात् तत्र प्रकरणेनैव विनियोग इत्यर्थ।

नन्वेव तर्हि विदेवनादीनामप्यभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्यगततया तदवान्तरप्रकरणेन तदङ्गत्वमेव स्यादिति शङ्कते—विदेवनादीनामिति। परिहरति—न तत्रेति। अय भाव—उत्पत्ति-विनियोग-प्रयोगा हि पदार्थाना क्रमभाविन। 'माहेन्द्रस्तोत्र प्रत्यभिषिच्यते'ति इति वचनेन त्वभिषेचनीयानन्तरमुत्पन्नाना विदेवनादीनामभिषेकान्तानामपकृष्य प्रयोग एव स्तोत्रकाले विधीयते। विनियोगस्तु तेषा पूर्वमेव निष्पन्न.। तस्या तु वेलाया तेषामभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्यगतत्वाभावात् नावान्तरप्रकरणेन ग्रहण सभवतीति सनिधिमात्रप्राप्ततदङ्गत्वबाधेन प्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वमेव भवति। प्रयोगोत्तरकाल तु अभिषेचनीयप्राकृताङ्गसबन्धेऽपि विनियोगस्य पूर्वमेव सजातत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् विनियोगकालातिपत्तेश्च न

स चान्वय पदार्थवर्गं प्रति ग्राहकैदमर्थ्यरूप। लोके च 'देवदत्त काष्ठैरोदन पचती'त्यादौ प्रयोजनप्रयोजीनिभावेनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध एव। अधिकारविधे प्राधान्येन प्रयोजनवत्त्वम्, इतरपदार्थजातस्य तूपसर्जनत्वेनापूर्वीयत्वात् प्रयोजनित्वम्। स चान्वय प्रजोजनप्रयोजनिभावरूप। तस्मिन्नन्वये खलेकपोतन्याय उदाह्रियते,

इदञ्च ग्राहकग्रहणापरपर्यायमन्विताभिधान सप्तमाद्ये व्युत्पादित टीकाकृता। तथाहि-सप्ताद्ये एवं चिन्तितम्—सर्ववेदविहितास्सर्वे क्रतुधर्मास्सर्वत्र परिप्लवन्ते, अथवा प्रतिप्रकरणं व्यवतिष्ठन्त इति। तत्र सर्वे धर्मास्सर्वत्र पाअिप्लवास्स्यु, अत सर्वेषामपि क्रतूना उपदेशेनैव धर्मा प्राप्नुवन्ति सर्वधर्मानुष्ठानाच्च सर्वत्र साकर्यमिति पूर्वपक्ष कृत। सिद्धान्तस्तु अधिकारवाक्यै प्रत्येकम् विषय-नियोज्यघटिताधिकारापूर्वाणामवबोधनान्, अधिकारापूर्वाणाञ्च प्रत्येकम् यागकृतिसाध्यतयाऽवगतत्वात्, विषयस्याचाभिलषितफलकरणपूर्वकत्वात्, इतिकर्तव्यतासहितस्य करणत्वात् प्रकरणपठितैरेवाङ्गैरितिकर्तव्यताया अवगमात् प्रतिप्रकरण धर्मा व्यवतिष्ठन्ते—इति।

यच्च क्षत्रस्यधृतेः, तत्सर्वं राजसूयस्य प्राकृतमङ्गम्। तन्मध्यवर्तीनि विदेवनादीनि भवन्ति प्रकरणस्य गोचरः। तस्मादवान्तरप्रकरणाभ्युपगमेऽपि न कश्चिद्दोषः—इति।

भावनावाक्यार्थवादे प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकम्, न द्रव्यादीनामिति, श्रुत्याद्यपेक्षया प्रकरणस्य वैलक्षण्यमिति प्रकरणप्रमेयप्रतिपादनम्।

द्विविधं प्रकरणम्। तच्च भावार्थानामेवारादुपकारिणां केवलं विनियोजकम्। न द्रव्यादीनाम्। नापि सन्निपातिनाम्। तेषां हि यथायथम् श्रुत्यादिभिरेव विनियोगः, प्रकरणं तु सहायमात्रम्। मन्त्राणामपि न स्वरूपेण प्रकरणग्रहणम्, तज्जन्यस्य तु वाक्यार्थप्रत्ययस्य क्रियारूपस्य, तदपि लिङ्गसाहित्येनेति मन्त्राधिकरणे 'वाक्यार्थप्रत्ययस्त्वकृतार्थः' तं वा पृ १५०। इत्यादिना दर्शितम्।

पुनरप्यवान्तरप्रकरणेन तेषां ग्रहणसंभवः। आमनहोमानां तु प्राकृताङ्गमध्य एवोत्पत्ते प्रकरणग्रहणमिति।

ननु राजसूयस्यापि विकृतित्वेन प्रकरणासंभवात् न तेन विदेवनादीनां ग्रहणसंभवं इत्याशङ्क्याह—**राजसूयेति**। अनेकेष्टि-पशु-सोमयागसंघत्वात् राजसूयस्य तेषां यागानां वा प्रत्येकं प्राकृताङ्गाकाङ्क्षा। सैव समुदिता राजसूयस्याकाङ्क्षा भवति। सा च प्रथमयागोत्पत्तिकाले तूत्पन्ना तथैवानुवर्तमाना चरमयागसमाप्तिकाले समाप्यत इति तन्मध्ये विहितानां विदेवनादीनामामनहोमन्यायेन प्राकृताङ्गाकाङ्क्षयैव परिग्रहात् प्रकरणेन विनियोगः संभवतीत्यर्थः। स्ववाक्यस्थेन 'राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत'। इत्येतद्वाक्यगतेन। तन्त्रेण युगपत्। करणत्वेन। स्वाराज्यलक्षणफलं प्रतीत्यर्थं। निगमयति—**तस्मादिति**। **न कश्चिदिति**। प्रयाजेषु सौमिकविध्यन्तप्रसङ्ग इत्यादिदोषाणां परिहृतत्वादित्यर्थः।

प्रकरणाख्यं प्रमाणमुपपाद्य, तत्प्रमेयमाह—**तच्चेति**। भावार्थानां—क्रियारूपाणाम्। प्रकरणाधीनत्वात् तेषां भाव्यान्वयस्येत्यर्थः। **श्रुत्यादिभिरिति**। तैरेव भाव्यस्य समर्पितत्वादित्यर्थः। **सहायमात्रमिति**। अपूर्वसाधनत्वलक्षणायाम्नदधीनत्वादित्यर्थः। सन्निपातिष्वपि मन्त्रेषु प्रकरणव्यापारो नास्तीत्याह—**मन्त्राणामिति**। **न स्वरूपेणेति**। मन्त्रस्वरूपस्य शब्दात्मकत्वेनार्थप्रतीतिजननेन चरितार्थतया निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः। **वाक्यार्थप्रत्ययस्येति**। तस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वाभावेनाकृतार्थत्वादित्यर्थः।

लिङ्गसहितेनेति। यथाकथञ्चित्—प्रकृतार्थप्रकाशकत्वसंभवरूपसामर्थ्यालोचनसहितेन। अतएव प्रकृतनिवेशित्वासंभवात् पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य न प्रकरणेन ग्रहणसंभव इत्युत्कर्ष इत्यर्थः।

तत्राधिकारवाक्यगतलिङ्प्रत्ययेन प्रतीयमानमपूर्वं प्रकरणित्वेन प्रधानतया प्रतीयते, तच्चग्राहकम्, विनियोजकम्, प्रयोजकञ्चेति क्रमेणाऽवस्थात्रयीमनुभवति प्रकरणपठितान् पदार्थान् स्वीयभावेन गृह्णत् ग्राहकमित्युच्यते। द्वारकार्ये विनियुञ्जान सत् विनियोजकमिति गीयते, अनुष्ठापयत् सत् प्रयोजकमिति च कथ्यते, एवञ्चाधिकारविधेरेव ग्राहकत्वम्, विनियोजकत्वम्, प्रयोजकत्वञ्चेमिति ध्येयम्। तत्र चादौ सर्वेषां पदार्थानां प्रातिपदिकमात्राभिहितानामपूर्वीयत्वेनैवान्वयः। तदेवान्विताभिधानं ग्राहकग्रहणमिति च संकीर्त्यते। बहुकृत्वोऽपिपथ्य वक्तव्यमित्यसकृदुक्तिर्न जामितादोषमावहति।

इदञ्च ग्राहकग्रहणं खलेकपोतवदन्योन्यान्वितै कृत्स्नपदार्थैः प्रत्ययार्थे युगपदेव भवतीत्यवोचाम। अयं भावः—यथा गगनतलात् समुत्पतन्तः कपोतवृद्धा युवानः शिशवश्च

कार्यं वाक्यार्थ इति प्राभाकरमते प्रयाजादीनां प्रकरणेनाङ्गत्व न सभवतीत्यापादनम् ।

सविदन्ति तु ये कार्यमपूर्वं वाक्यगोचरम् ।
न दर्शाद्यङ्गता तेषा प्रयाजादेः प्रसिध्यति ॥ ४ ॥

कार्यभूत प्रधानमपूर्वं लिङाद्यभिधेयमुपसर्जनीभूतसकलेतरपदार्थकम् वाक्येन प्रतिपाद्यत इति ये मन्यन्ते, तेषा मते प्रयाजादीना दर्शाद्यङ्गता न स्यात् ।

श्रुतिविरोधशकया ग्राहकग्रहणाभावस्थलप्रदर्शनम् ।

कथम् ? आकाङ्क्षति प्रधान हि न प्रधानान्तरान्वयम् ।
अङ्गापूर्वस्य येन स्यात्प्रधानापूर्वसगतिः ॥ ५ ॥

'न कार्यमन्यार्थं भवती'ति न्यायात् प्रयाजापूर्वं स्वप्रधानभूत न प्रयोजनान्तरमपेक्षते। अनपेक्ष च सन्निहितेनापि दर्शपूर्णमासापूर्वेण सङ्गन्तु नार्हति ।

यद्यपि श्रुत्यादिभिरपि मन्त्राणा यथायथ विनियोगो युज्यते, तथापि पृथगाम्नानेन पृथगुत्पत्तिसभवात् अविरोधाच्च प्रकरणेनापि ग्रहण युज्यत इति भाव ।

भावनावाक्यार्थवादी स्वमते प्रकरणेन प्रयाजादीना दर्शपूर्णमासाङ्गत्वनुपपाद्य, कार्यवाक्यार्थवादिन प्रभाकरस्य मते तु तेषा तच्छेषत्व न युज्यत इति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**सविदन्तीत्यादिना** । प्रयाजादे—प्रयाजाद्यपूर्वाणाम् । श्लोक व्याचष्टे—**कार्यरूपमिति** । कार्यत्वप्रधानत्वधर्मद्वयालिङ्गितमपूर्वं धर्मि लिङ्शब्दवाच्यमित्यर्थ । **उपसर्जनीभूतेति** । लिङ्शब्देनापूर्वस्य प्रधानतयैवाभिधानात्, तदितरे शब्दा स्वस्वार्थ तदुपसर्जनतयोपस्थापयन्तीति, तादृशैश्च तै सर्वैरन्वितमपूर्वमभिधीयते इति, सर्वप्रधानतया तदेव वाक्यार्थ इत्यर्थ ।

प्रतिज्ञातार्थमुपपादयितुमाकाङ्क्षामुत्थापयति—**कथमिति** । उपपादयति—**आकाङ्क्षन्तीति** । येनाकाङ्क्षाबलेन सगति स्यात्, तादृश्याकाङ्क्षा न सभवतीत्यर्थ । प्रधानवाक्य इव 'समिधो यजतीत्यादिष्वपि व्युत्पत्तिबलेन लिङ्शब्देन प्रधानकार्यस्यैवाभिधानात् तस्य च स्वत कार्यतया प्रतिपादितत्वेन प्रयोजनापेक्षाभावाच्च न प्रधानान्तरान्वय सभवति । तस्यानाकाङ्क्षितत्वादयोग्यत्वाच्च । एवमेव दर्शपूर्णमासापूर्वस्यापि नानेनान्वय सभवति । अतो न तेषा दर्शपूर्णमासाङ्गत्व, तस्याङ्गित्व च सिध्यतीत्यर्थ ।

युगपत् खले, समुत्पतन्त धान्यकणान् गृह्णन्ति । तथैव अपूर्वमपि प्रकरणपठितान् पदार्थान् स्वीयत्वेन गृह्णाति । तिरस्कृतविभक्तिप्रातिपदिकार्थानामेवान्वयो भवति । पश्चात्तु विभक्तिपर्यालोचनाया यथायोग्यद्वारा कार्यान्वय इति ।

एवञ्च—इदञ्च कार्यं मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमिति, स्वात्मनि पुरुष नियुञ्जान सत् नियोग इति च गीयते, तदेवाधिकारापूर्वं स्वप्रकरणपठित पदार्थजात स्वशेषतया गृह्णत् ग्राहकमिति, गृहीत पदार्थवर्गं श्रुत्यादिभि द्वारशेषतया विनियुञ्जान सत् विनियोजकमिति व्यवह्रियते, तदेव स्वशेषतया गृहीत पश्चात् द्वारशेषतयाविनियुक्तमितिकर्तव्यताजातम्, कदाचित्करणञ्चानुष्टापयत् प्रयोजकमिति व्यपदिश्यते। एवञ्चाधिकारापूर्वस्यैव ग्राहकत्व—विनिप्रयोजकत्व—प्रयोजकत्वरूपा अवस्था भवन्ति, न त्वगप्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणामिति ।

तन्मतेन तत्परिहारः ।

***यत्त्वत्र केन चिदुच्यते—साधिकारापूर्वसन्निधिसमाम्नातानि प्रयाजादिवाक्यानि न द्रागिवापूर्वान्तरमवगमयन्ति, अवघातादिवदनुवादकत्वसंभवात् किन्तु यागस्वरूपमेव स्वकारकविशिष्टमुपस्थापयन्ति। तच्चानन्यनिष्ठं स्वयं चाप्रयोजनीभूतं प्रयोजनरूपाधिकारविध्यन्वययोग्यमित्यधिकारवाक्यगत एव लिङ्शब्दस्तेन गुणभूतेनान्वितं स्वार्थमभिधत्ते, तेषां च तदङ्गत्वम् करणोपकारैकद्वारम्। स च संभूय सर्वैरङ्गैर्जन्यते। न च क्षणविशरारूणाम् तेषां स्वरूपेण संगतिः संभवतीत्यवान्तरव्यापाररूपाणामपूर्वाणामवश्या-**

प्रयाजाद्यपूर्वाणां दर्शपूर्णमासापूर्वस्य च तदभिमतमन्वयमाशङ्कते—**यत्त्वित्यादिना।** **न द्रागिति।** हठात् प्रथमत एव साधिकारापूर्वात् अन्यत्—अपूर्वान्तरं न प्रत्याययन्तीत्यर्थः। तत्कथं ? तत्राह—**अवघातादिवदिति।** 'अवहन्ती'त्यत्र हि प्रधानापूर्वप्रत्यभिज्ञानात् संनिहितं, तदेव लिङ्शब्देनानूदितम्। तद्वदत्रापि तस्यैवानुवादी भवेदिति शङ्कासंभवादित्यर्थः। तर्हि प्रयाजादिवाक्यानि किमवगमयन्तीत्यत्राह—**किंत्विति।** स्वकारकविशिष्टं—द्रव्यदेवताविशिष्टम्। अस्त्वेवम्। एतेषां प्रधानापूर्वाङ्गत्वे किमायातं तत्राह—**तच्चेति।** तत्—यागस्वरूपम्। अनन्यनिष्ठं तस्यां दशायां कार्यान्तरानङ्गभूतम्।

अप्रयोजनीभूतमिति। लोकतो वेदतोऽपि स्वतः कार्यत्वेनाप्रतीतेरप्रयोजनरूपम्। **विध्यन्वययोग्यमिति।** स्वतः कार्यतया प्रतिपन्नाधिकारनियोगान्वययोग्यम्। अधिकारापूर्वाकाङ्क्षायाश्च निरङ्कुशप्रसरत्वात् प्रयाजादियागानां च तदन्वययोग्यत्वात् सन्निहितत्वाच्च संनिपातिभिरिव तैरप्यन्वितं प्रधानापूर्वमभिधीयते। इदमेव ग्राहकग्रहणम् प्राभाकरमीमांसकानाम्। इदं च प्राकरणिककरणेतिकर्तव्यतारूपसमस्तपदार्थगोचरम्। अनेनैव संनिपातिवत् प्रयाजादीनामपि प्रधानापूर्वैदमर्थ्यं सिध्यतीति।

ननु भवत्वेवं प्रयाजादियागानां प्रधानापूर्वार्थत्वम्। तदपूर्वाणां तु प्रथममप्रतीतानां स्वरूपमेव कथं सिध्यति ? कथं वा प्रधानापूर्वशेषत्वमित्याशङ्क्य, तदुभयमुपपादयितुमुपक्रमते—**करणोपकारेति।** प्रधानापूर्वं प्रति स्वपदोपात्तस्य विषयभूतस्य यागस्यैव करणतयान्वयात् तदवरोधेन प्रयाजादीनां तत्करणत्वायोगात् तेषां ग्राहकग्रहणावगतमपूर्वैदमर्थ्यं तत्करणोपकारद्वारा निर्वहतीति कल्पनीयमित्यर्थः। अस्त्वेवम्।

ततः किम् ? तत्राह—**स चेति।** करणोपकारो नाम करणोत्पत्त्यपूर्वैः परमापूर्वे जनयितव्ये तेषामङ्गसाध्यसहायभावः। अयमेवाखण्डोपकार इत्यभिधीयते। स च ग्राहकगृहीतैः सर्वैरङ्गैर्युगपज्जायत इति वक्तव्यमित्यर्थः। अस्तु ततोऽपि किम् ? तत्राह—**न चेति।** तेषां

---

*प्रकरणोक्तमर्थं निरसितुं तदनुवदति—यस्त्वित्यादिना।

१—संभव इति मु. पु. पा.।

अत्रायं विशेषोऽवधेयः—प्राभाकरमीमांसकानां मते प्रधानान्वयपूर्वकः साक्षात्परंपरया कृत्स्नस्य पदार्थवर्गस्य द्वारान्वयः। भाट्टमीमांसकमते तु कृत्स्नस्यापि पदार्थवर्गस्य साक्षात्परंपरया वा द्वारान्वयपूर्वकः प्रधानान्वय इति परमगभीरेय याज्ञिकमीमांसकानां सिद्धान्तसरणिरिति। भावनावाक्यार्थवादी स्वमते प्रयाजादीनां प्रकरणेन दर्शपूर्णमासांगत्वमुपपाद्य, कार्यवाक्यार्थवादिनां प्राभाकरमीमांसकानां मते प्रयाजादीना मते तच्छेषत्वं न युज्यते इति मनसि

श्रवणीयत्वात्। योऽसौ लिङ्शब्दः प्रागनूद्यमानार्थतया शङ्कितः, स इदानीमपूर्वान्तरं ग्राहकग्रहणापादितप्रधानापूर्वैदमर्थ्ययागविषयतया विहतप्राधान्यमधिकारापूर्वाङ्गत्वेनैवाभिधत्ते, न स्वप्रधानं विषयविनियोगविरोधात्। एतदेवापूर्वमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं न चाविहितमङ्गं भवतीति। विधिशून्यानां कर्मणां भङ्गुरत्वान्नाङ्गत्वं संभवतीत्यर्थः।

नन्वेवं सति 'यस्तु पुरुषप्रयत्नः, सोऽनुवादः' इत्यपि भाष्यमस्ति। सन्निपातिनि नैमित्तिके जञ्जभ्यमानमन्त्रवचने तदुक्तम्। तत्र हि कारकद्वारेणैवाङ्गत्वं विनाऽप्यपूर्वान्तरात्संभवतीत्यनुवाद एवं लिङ्शब्दः। तत्सिद्धं प्रयाजादीनामङ्गत्वम्—इति।

साक्षात् तज्जनकत्वायोगात् द्वारेष्ववश्याश्रयणीयेषु सत्सु सन्निपातिना तत्तत्कारकसंस्कारमुखेन करणशरीरनिर्वृत्तिरेव द्वार लभ्यते। प्रयाजादिषु तदसभवात् तदपूर्वाण्येव द्वारतयाऽऽश्रयणीयानीत्यर्थ। तानि किमनुपपत्त्या कल्प्यन्ते? नेत्याह—**योऽसाविति**। अपूर्वान्तरमभिधत्त इत्यन्वय। एवविधविमर्शनसनाथात् लिङ्शब्दादेव तेषा प्रतीतिरित्यर्थ।

नन्वेवमस्तु प्रयाजाद्यपूर्वाणा स्वरूपसिद्धि। प्रधानापूर्वाङ्गत्व तु कुत इत्याशङ्क्य, तथैवाभिधानात् सिध्यतीत्याह—**अधिकारेति**। ननु प्रधानापूर्वे व्युत्पन्नेन लिङ्शब्देन कथमङ्गतयाभिधानम्। तत्राह—**ग्राहकग्रहणेति**। ग्राहकग्रहणेन आपादित सपादित प्रधानापूर्वैदमर्थ्य यस्य यागस्य, तादृश। तादृशश्च यागो विषयो यस्यापूर्वान्तरस्य तत्तादृश तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थ। प्रधानान्तरशेषत्वेन प्रतिपादितस्य प्रधानान्तरशेषत्व न युज्यते, विरोधात्। तच्छेषत्व तु तन्निर्वाहकतया युज्यत एव। ततश्च प्रधानापूर्वशेषत्वेनावगतप्रयाजादिविषयस्यापूर्वस्य प्रधानापूर्वशेषत्वमवश्याश्रयणीयमित्यनुपपत्तिबलात् लक्षणया लिङ्शब्देन गुणीभूतापूर्वाभिधानमिति भाव।

तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—**स्वप्रधानमिति**। प्रयाजाद्यपूर्वविषयस्य प्रधानापूर्वशेषतया विनियोगो-विषयविनियोग।

भाष्यकारवचनमप्यस्मदुक्तानुगुणमित्याह—**एतदेवेति**। विधिशून्याना—अपूर्वशून्यानाम्। नाङ्गत्व सभवति—ग्राहकग्रहणावगत प्रधानापूर्वाङ्गत्व न निर्वहतीत्यर्थ.। अय च ग्रन्थ. कर्त्रधिकरणगतत्वेनारादुपकारकभूतानृतवचनप्रतिषेधविषयत्वादारादुपकारिमात्रविषय इति भाव।

भाष्यान्तरमपि अस्मन्मत एव युज्यत इत्याह—**यस्तु पुरुषेति**। **संनिपातिनीति**। तस्माज्जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयात् मयि दक्षक्रतू इति' तै स २-६ इति विहितस्य मन्त्रस्य कर्तृसस्कारतया सन्निपातित्वम्। **तत्र हीति**। सन्निपातिषु वाक्येषु कारकद्वारेण करणादिनिर्वृत्तेरेव द्वारस्य लब्धत्वात् नापूर्वान्तरमभिधातव्यमिति तद्गतैर्लिङादिप्रत्ययै प्रधानकार्यमेवानूद्यते। कार्यानुवादे च कृतिरप्यनूद्यत इति पुरुषप्रयत्नानुवादभाष्य सङ्गच्छत इति भाव। निगमयति—**तत्सिद्धमिति**।

निधायाह—सविदन्ति, इति। प्रकरणस्यारादुपकारकेष्वेव व्यापार, प्रयाजादीना करणैदमर्थ्यस्य प्रमाणान्तरेणालाभात्। सन्निपातिनान्तु सप्तमाद्ये व्युत्पाद्य सर्वेषा पदार्थाना प्रधानापूर्वेण प्रयोजन—प्रयोजनिभावेनान्विताभिधानरूपम् यत् ग्राहकग्रहणाख्य प्रमाणम, तेनापूर्वार्थत्वमिति पूर्वमुक्तम्। इदञ्च प्राकरणिककरणेकर्तव्यतारूपसमस्तपदार्थगोचरमिति च।

इदमनुपपन्नम्। अत्रेदमाकूतम्। तथाहि—यद्यपि सन्निपत्योपकारकेषु, आरादुपकारकेषु धात्वर्थस्यापुरुषार्थतया भाव्यत्वं नोपपद्यते, तथाप्यारादुपकारकेषु प्रयाजादिषु त्वसयुक्ततया

तन्मतनिरासः

तदेतत्प्रक्रियामात्रं श्रद्धालुभ्योऽभिरोचते ।
प्रमाणपरतन्त्रेभ्यो नैतद्रोचितुमर्हति ॥ ६ ॥
[1]तथा हि—स्वप्रधान श्रुतं कार्यं तदबाधे विनिश्चिते ।
वाक्यान्तरेण संबन्धो न बाधे नापि संशये ॥ ७ ॥
द्वयोः सद्भावसन्देहात्प्रकृतौ यजमानयोः ।
मा युवं हि स्थ इत्येषा प्रतिपत्प्रकृतिं गमत् ॥ ८ ॥

साधिकारवाक्येषु तावदमी लिङादयो विदितनिरपेक्षकार्याभिधानशक्तयो न समिदादिवाक्येष्वन्यनिष्ठं कार्यमभिधातुमीशते । लक्षणया अभिदधतीति चेत् ? न

उक्तप्रकारेण प्रयाजादीना प्रधानापूर्वाङ्गत्व प्रमाणविरुद्धमिति दूषयति—**तदेतदिति** । विरुद्धत्वमेवोपपादयितुमुपक्रमते—**तथाहीत्यादिना** । प्रयाजादिषु लिङ्श्रुत्या प्रधान कार्यं तावत् प्रतीयते । प्रयाजादियागानामधिकारवाक्यावगतप्रधानापूर्वान्वयेन ग्राहकग्रहणे यदि तस्या श्रुतेर्विरोधो न स्यात्, तदा ग्राहकग्रहणमुपपद्यते । न तु तस्या श्रुतेर्विरोधे, नापि तद्विरोधसशये । अत्र तु ग्राहकग्रहणे सति भवदुक्तरीत्या लिङ्श्रुतेर्मुख्यार्थपरित्यागेन लक्षणया गुणीभूताभिधानप्रसङ्गात् श्रुतिविरोधो भवेदिति तच्छङ्कया, प्रथम ग्राहकग्रहणमेव न प्रयाजादियागानामुपपद्यते । प्रयाजाद्यपूर्वाणाप्रधानापूर्वाङ्गत्व तु दूरत इत्यर्थ । श्रुत—श्रुत्वा प्रतिपन्नम् । तदबाधे—तस्या श्रुतेरविरोधे । वाक्यान्तरेण—अधिकारवाक्येन । सम्बन्ध सम्भवेदिति शेष ।

श्रुतिविरोधशङ्कया ग्राहकग्रहणाभावस्थलमुदाहरति—**द्वयोरिति** । ज्योतिष्टोमे 'युव हि स्थ स्व पती इति द्वयोर्यजमानयो प्रतिपद कुर्यात्' । 'एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य' इति प्रतिपन्मन्त्रद्वयमाम्नातम् । अत्र हि मन्त्रयोर्वाक्येन द्विबहुयजमानशेषतया विनियोगात् प्रकृतौ च यजमानद्वित्वाद्यनवगमे सदेहेन वाक्यविरोधशङ्कया यथा तयोर्ग्राहकग्रहण न सभवतीति, द्विबहुयजमानकेषु विकृतिकर्मसु उत्कर्षान्न प्रकृत्यङ्गत्वम् । एव प्रयाजादिष्वपि श्रुतिविरोधशङ्कया ग्राहकग्रहणामभवात् न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमित्यर्थ ।

श्लोकद्वय तात्पर्यतो व्याचष्टे—**साधिकारेत्यादिना** । निरपेक्षकार्यं-प्रधानकार्यम् । **अभिधानशक्तय इति** । वैदिकलिडादिशब्दानामलौकिकप्रधानकार्ये एव व्युत्पत्तेरित्यर्थ । अन्यनिष्ठ—अन्यशेषभूतम् । यद्यपि प्रधानकार्यं एव व्युत्पत्ति, तथापि अत्रानुपपत्तिबलात् लक्षणया गुणीभूताभिधान स्यात् इति शङ्कते—**लक्षणयेति** । कारणाभावादेव लक्षणा न

समीहित भाव्यरूपमेवाकाङ्क्षितम्, सन्निपत्योपकारकेषु सयुक्तानाम् व्रीह्यादीना समीहितत्वसिद्ध्यर्थमाकाक्षा जायत इत्युभयोर्विधिबलात् प्रकरणेन ग्रहण सभवति । एवञ्च व्रीहिद्वाराऽपूर्वशेषत्व व्रीह्यपूर्वमध्यगततण्डुलादिसर्वशेषत्वमन्तरेण न सिद्ध्यतीति, तत् सर्व श्रुत्यैवावगम्यते, तन्मध्यस्थेषु च करणत्वमेकमिति, तच्छेषत्वे श्रुतिरेव प्रमाणम् । तदर्थं न प्रमाणान्तरमेषितव्यम् । उपादानप्रमाणमग्रे निरसिष्यते । वैदिकलिडादेरलौकिकेऽधिकारापूर्वे एव शक्ति, तथापि तत्रानुपपत्तिबलात् लक्षणया गुणीभूत कार्य वाच्य स्यात् । लक्षणाबीजस्य न्वयानुपपत्ते., तात्पर्यानुपपत्तेर्वाऽभावात् । अत स्वपदोपस्थापितम् सन्निहितमपूर्व परित्यज्य प्रयाजाद्यगाना

१—तथाचेति मु. पु वा ।

लक्षणायां प्रमाणमस्ति। विनियुक्तविषयत्वं प्रमाणमिति चेत्? न। मिथ्याविनियोगस्यैवासंभावनीयत्वात्। न खलु स्वपदावगतप्रधानकार्यबाधेन ग्राहकग्रहणसंभवः। प्रत्यभिज्ञाशङ्कया न द्रागिवापूर्वान्तरं प्रतीयत इति चेत्। एतदेव तर्हि प्रथमं निरूपयितव्यम्। अनेन तावत्कार्यमभिधीयते। तत्किं प्रकृतमेवाधिकारापूर्वम्, उतान्यदिति। तत्र यदि कारकद्वारेण तद्विषयानुप्रवेशं संभावयेत्, ततः प्रत्यभिज्ञानसामर्थ्याद्विषयस्य विनियोगमवघातवदनुमन्यते। अथ तु प्रयत्नेन मृगयमाणो न तद्विषयानुप्रवेशद्वारं पश्यति, ततः प्रत्यभिज्ञाबाधेन नियोगान्तरमेव प्रधानभूतं समिद्यागविषयमध्यवस्यति,

---

युक्तेति परिहरति —**नेति**। स्वविषयस्य ग्राहकग्रहणमेव लक्षणाया कारणमिति शङ्कते— **विनियुक्तेति**। तदेव हि ग्राहकग्रहण न युज्यत इति परिहरति —**मिथ्येति** तदुपपादयति— **न खल्विति**। स्वपदोपस्थापित सनिहितमपूर्व परित्यज्य, प्रयाजादियागाना व्यवहितेन ग्राहकेणान्वय एव न सिध्यति। तदन्वयोत्तरकाल तु सनिहितेनापूर्वेण विषयताऽन्वय इति तु दूरे। तदन्वयबलाच्च लिङो मुख्यार्थत्वासभव इति तु दूरतर इति भाव। कार्यबाधेन—कार्यान्वयपरित्यागेन।

ननु प्रयाजादिषु यदि प्रथमत एवापूर्वान्तिर निश्चीयते, तत सनिहितपरित्यागेन प्रयाजादीना व्यवहितग्राहकान्वयो न स्यात्। तस्यैवानिर्णयाद्ध्रुवत्येव ग्राहकग्रहणमिति शङ्कते— **प्रत्यभिज्ञेति**। प्रयाजादिषु व्युत्पत्तिबलादपूर्वं तावदभिधीयते। तद्यथा प्रथममपूर्वान्तिरमिति न निर्णीत, तद्वत् प्रधानापूर्वमित्यप्यनिर्णीतम्। इद वा, अन्यद्वेति। किंच शङ्कितमेव तदानीमवतिष्ठते, उत प्रधानापूर्वमेवेदमिति निर्णीत, उतापूर्वान्तिरमिति विकल्प्य द्वितीयं पक्षमुत्तरत्र तत्रेत्यादिनाऽसंभवेन दूषयिष्यन् प्रथम पक्षमपूर्वान्तिरवत् ग्राहकस्यापि अनिर्णीतत्वेन न तेनान्वय उपपद्यत इति बहिरेव दूषयित्वा, विमर्शोत्तरकाल तृतीयपक्षे प्रधाननियोगविषयानुप्रवेशाभावेनापूर्वान्तिरमेवेति निर्णीयत इति सुतरा ग्राहकग्रहण नोपपद्यत इत्याशयेनाह—**तदेव तर्हीत्यादिना**। तदेव—अपूर्वमेव। निरूपयितव्यं—विमर्शयितव्यम्। विषयानुप्रवेश—विषयनिर्वर्तकत्वम्। विषयविनियोग—विषयस्य ग्राहकेण ग्रहणम्। **अनुमन्यत इति**। निश्चिनोति वाक्यार्थनिर्णयाय प्रवृत्त. पुमान्। स एव तु विनियोगो न सभवतीति शेष।

अथेति। तृतीयपक्षे विषयानुप्रवेशद्वारादर्शनेन नियोगान्तरनिर्णयात् ग्राहकग्रहणं न संभवतीत्यर्थ। ननु ग्राहकस्य प्रयाजादिवाक्यगतलिङर्थतया निर्णयाभावेऽपि अधिकारवाक्यगतलिङ्शब्दनिर्णीततया तेन प्रयाजादीनामन्वयात् ग्राहकग्रहण युज्यत इत्याशङ्क्य, तदपि व्यवहितेन ग्राहकेणान्वय इति न सिद्धयति, तदन्वयोत्तरकाल सन्निहितेनापूर्वेण विषयतयाऽन्वयं इति दूरे। तदन्वयबलाच्च लिङादेर्मुख्यार्थत्वासभव, ततो लक्षणेत्यादिकन्तु सुदूरपराहत स्यात्।

अपि च प्रयाजादिषु व्युत्पत्तिबलादपूर्वं तावदभिधीयते। तत् यथा प्रथममपूर्वान्तिरमिति नावधारितम्, तथा प्रधानापूर्वमित्यपि न निर्णीतम् किञ्च इदम् तद्वेति शङ्कितमेव तदानीमवतिष्ठते, अथवा प्रधानापूर्वमेवेदमिति निर्णीतम्, अथवा, अपूर्वान्तिरमिति त्रेधा विकल्प। तत्राद्य पक्षो नोपपद्यते-अपूर्वान्तिरवत् ग्राहकस्याप्यनिर्णीत्वात् तेनान्वयो नोपपद्यते—इति। न द्वितीय — असंभवेन पराहतत्वात्। न तृतीय —प्रधाननियोगविषयानुप्रवेशाभावेनापूर्वान्तिरमेवेति निर्णीयते इति, सुतरा ग्राहकग्रहण नोपपद्यत इति च ध्येयम्।

इतरथा श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । परिहृत्य हि श्रुतिबाधं वाक्यबाधं च ग्राहको गृह्णाति । न तद्बाधे, नापि विरोधाशङ्कायाम् । अत्र च श्रुत्या प्रथमं तावद् ग्राहकस्य विरोधः शङ्क्यते । विषयानुप्रवेशसंभवे श्रुति ग्राहकयोरविरोधः । असंभवे तु श्रुत्या ग्राहकस्य विरोधः स्यात् । लक्षणाप्रसङ्गात् । न चैव विरोधे शङ्क्यमाने ग्राहको ग्रहीतुमीष्ट । मा ग्रहीष्ट ज्योतिष्टोमो यजमानद्वयसंयुक्तां 'युव हि स्थः ता ब्रा. ६-१९-६-९ इत्येतां प्रतिपदम् ।

श्रुतिविरोधशंका—परिहारौ ।

तत्रापि हि प्रथमं तावदस्त्येव सदेहः । कि कथञ्चित्प्रकृतावेव यजमानद्वयं संभवति, ततश्चाविरोधः श्रुति–प्रकरणयोः, । अथ वाऽसंभवाद्विरोध इति । तदेवं सति यदि 'समिधो यजती'त्यत्र प्रधानापूर्वशङ्कया विरोधस्यानिश्चयात्प्रकृतसंबन्ध एव भवति । तस्मिंश्च सति तद्बलेनैव लिङ्शब्दस्य लक्षणाश्रयणमित्युच्यते । ततो यजमान-

---

स्ववाक्यगतलिङ्श्रुतिविरोधात् न युज्यत इत्याह—**इतरथेति** । इतरथा—अर्थविशेषनिर्णयात् पूर्वमेव ग्राहकग्रहणे । ननु प्रयाजादिवाक्यगतलिङ्श्रुते कथ विरोध ? तदर्थस्यानिर्णीतत्वात् । तद्विरोधे वा कथ ग्राहकग्रहणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य, तदुभयमुपपादयितु सामान्यन्यायमाह—**परिहृत्येति** । ग्राहकान्वयस्य द्वारान्वयनिर्वाह्यत्वात्, द्वारान्वयस्य च श्रुत्याद्यधीनत्वात् तद्विरोधे ग्राहकान्वय एव न सिध्यतीत्यर्थ । तद्बाधे—तद्विरोधनिर्णये । प्रकृते तु विरोधशङ्कया ग्राहकग्रहण नोपपद्यत इत्याह—**अत्रेत्यादिना** । व्युत्पत्तिबलात् प्रधाननियोगोऽयमित्येतावन्मात्र प्रथममेव निर्णीतम् । प्रयाजादीना तदन्वयश्च निर्णीत एव । तत्र नियोगो यदि ग्राहक स्यात्, तदा न कश्चित् विरोध । यदि नियोगान्तर, तदा एकस्य युगपत् प्रधानद्वयान्वयायोगात् प्रयाजादीना ग्राहकान्वयो वा परित्याज्य , नियोगान्तरान्वयो वा । लिङ्शब्दस्य मुख्यार्थत्यागेन तस्य प्राधान्य वा परित्याज्यमिति विरोधोऽस्त्येव । तत्र यद्यपि नियोगान्तरमिदमिति प्रथमत एव निर्णयाभावात् तदानी श्रुतिविरोधो ग्राहकस्य न निर्णीत । तथापि नियोगान्तरकोटेरपि शङ्कितत्वात् विरोधशङ्कास्ति । एतावतापि ग्राहकग्रहण न युज्यते इत्यर्थ । **विषयानुप्रवेशेति** । विषयानुप्रवेशे सत्यवघातादिष्विव स एव ग्राहक इति न कश्चिद्विरोध इत्यर्थ. ।

ननु प्रथम श्रुतिविरोधशङकायामपि तन्निर्णयाभावात् ग्राहकग्रहण स्यात् । तस्मिंश्च निर्वृत्ते पश्चात् तद्बलेन श्रुतिबाधोऽपि स्यादित्याशङ्क्य, विरोधशङ्काया ग्राहकग्रहणाभावस्थल-मुदाहरति—**मा ग्रहीष्टेति** । दृष्टान्तेऽपि प्रथम न तद्विरोधनिर्णय । किंतु तच्छङ्कयैव ग्राहक-ग्रहणाभाव इत्युपपादयति—**तत्रापीति** । न्यायसाम्यात् दृष्टान्ते दोषमापादयितु प्रकृते

किञ्च ग्राहकान्वयस्य द्वारान्वयनिर्वाह्यत्वात्, द्वारान्वयस्य श्रुत्यधीनत्वात्, तद्विरोधे ग्राहकान्वय एव न सिद्ध्यति ।' विनियोगाभिप्रायम् विध्यभिधानमित्यादिग्रन्थसन्दर्भस्य अयमाशय । तथाहि—विधेश्चत्वारि प्रमेयानि क्रमभावीनि-उत्पत्ति-विनियोगाधिकारप्रयोगाख्यानि भवन्ति । तत्रोत्पत्ति-विनियोगौ सन्निपत्योपकारकाणाम्, आरादुपकारकाणाञ्च स्वस्वविधिभिरेव भवत तस्या वेलायामगविधयो विधायका इत्यभिधीयन्ते, तदभिप्रायेण 'न चाविहितमंगं भवती'ति भाष्यम् । अधिकार–प्रयोगयोस्तु प्रधानविधिनैव सिद्धत्वात् तस्यामवस्थायामनुवादका इत्युच्यन्ते, पुरुषप्रयत्नै अनुवाद इति भाष्यञ्चेति सर्वागविषयतया व्याख्येयमिति ।

द्वित्वसंभवाशङ्कया श्रुतिविरोधस्यानिश्चयाद्ग्राहकग्रहणे प्रतिपदः संजाते, तद्बलेनैव द्वित्वश्रुतेर्लक्षणयैकत्वप्रतिपादकत्वम्, पत्न्यभिप्रायकत्वं वा प्रसज्येत। विरोध एव तत्र निश्चितः, न शङ्कामात्रमिति चेत्। कथं तर्ह्यधिकरणारम्भः। न हि निर्णीते न्यायेन विचारः संभवति, सत्यपि संदेहे पश्चाद्विरोधनिर्णये प्रतिपदीव समिद्यागेऽपि भवति।

यदि मन्येत न समिदादिषु प्रथमं सन्देहः। किन्तर्हि सन्निधानात्प्रकृतापूर्वमेवेदमिति भ्रान्तिर्भवति। ततश्चाविरोधाद् ग्राहकग्रहणमिति। तथाऽपि पश्चाद्विरोधदर्शनेन तद्व्यावर्तते, यथा पूर्वपक्षन्यायेन निश्चिते प्रतिपदः प्रकरणग्रहणे, सिद्धान्तन्यायेन श्रुतिविरोधप्रतिभासे सति तादर्थ्यं व्यावर्तते।

स्वाभ्युपगमविरोधेन तन्मते दोषोद्भावनम्।

किञ्च यदि नियोगान्तरमवघातादिवदप्रतिपन्नम्, ततस्तद्वाक्यगामिनामवहन्त्यादिशब्दानामिव प्रयाजादिवाक्यगतानामपि यजत्यादिशब्दानां प्रधानापूर्वान्वितस्वार्थाभिधायकत्वं किं नाभ्युपगम्यते। एषा हि तत्र युक्तिः-यद्येषां प्रधानापूर्वान्वितस्वार्था-

---

तदुपपादनक्रममनुवदति—तदेवमिति। तमापादयति—तत इति। पत्न्यभिप्रायमिति। यजमानश्च यजमाना च यजमानौ, तयोरित्येकशेषेण पत्नीयजमानगतद्वित्वाभिधानात् द्विवचनोपपत्तिः। लक्षणयेति। यजमानयोरिति कर्तृगतद्वित्वस्यैवाभिधानात् पत्नीयजमानयोश्च कर्तृत्वस्यैकत्वात् तदवयवभूतयोस्तयोर्द्वित्वमवयविगतद्वित्ववाचकेन द्विवचनेन लक्षणयैव प्रतिपाद्यमित्यर्थः।

ननु दृष्टान्ते प्रथममेव श्रुतिविरोधनिर्णयात् न ग्राहकग्रहणम्। प्रकृते तु विरोधानिर्णयात् तच्छङ्कायामपि ग्राहकग्रहणं स्यादिति विशेषं शङ्कते—विरोध एवेति। एवं तर्हि प्रतिपदधिकरणारम्भ एव व्यर्थः स्यादिति दूषयति—कथं तर्हीति। ननु प्रथमं विरोधसंशयेऽप्यधिकरणविचारोत्तरकालं पश्चात् श्रुतिविरोधनिर्णयात् न प्रतिपदो ग्राहकग्रहणमित्याशङ्क्य, अत्रापि विचार्यमाणे प्रयाजादीनां ग्राहकविषयानुप्रवेशासंभवेनापूर्वान्तरस्यैव निर्णीततया पश्चात् श्रुतिविरोधनिर्णयात् ग्राहकग्रहणानुपपत्तिः समानैवेत्याह—सत्यपीति।

ननु प्रयाजादिवाक्यगतलिङर्थस्यानिर्णये खलु श्रुतिविरोधशङ्का। स तु ग्राहक एवेति प्रथममेव निर्णीयते। अतो न विरोध इति शङ्कते—यदि मन्येतेति। एवं भवेन्नाम ग्राहकग्रहणम्। अथापि तन्मूलस्य ग्राहक एवायमिति प्राथमिकनिर्णयस्य भ्रान्तिज्ञानत्वेन पाश्चात्येनापूर्वान्तरमिति सम्यङ्निर्णयेन बाधात्, तन्मूलस्य ग्राहकग्रहणस्यापि तेनैव बाधः स्यात्। न तु भ्रान्तिमूलेन ग्राहकग्रहणेन श्रुतेर्मुख्यार्थबाधो युज्यत इति परिहरति—तथापीति। उपपादितेऽर्थे दृष्टान्तमप्याह—यथेति।

प्रथमं नियोगान्तरं न निर्णीयते। नापि शङ्क्यते। अपि तु ग्राहकमेवेदमिति निर्णीयत इत्ययं पक्षः स्वाभ्युपगमविरुद्धश्चेत्याह—किंचेति। एवं हि तस्याभ्युपगमः। सन्निपातिना ग्राहक-

---

विधिर्हि समीहितसाधनत्वं बोधयन्निष्ठापयति, अङ्गानां साध्यत्वनिर्वाहः फलभावनासंबन्धोत्तरमेव, तदा तद्द्वाराङ्गानां प्रधानविध्यन्वयात् तेनैवानुष्ठानं सिद्ध्यतीत्याद्यभागस्य तात्पर्यम्। करणेषु, अङ्गेषु, च यथा यथा प्रधानविधिरवतरति, तथा तथा तेषु प्रधानभावनाप्यवतरतीति, तथैवानुष्ठानसिद्धेः साऽप्यनूद्यत इति द्वितीयभागस्य तात्पर्यमिति निर्गलि-

भिधायित्वं स्यात्, तथा सत्युत्पत्तावेवान्यतिरश्चीनतयाऽवगतस्य नियोगान्तरविषयता न स्यात्, कार्यद्वये संबन्धानुपपत्तेः। न ह्येकं वस्तु युगपत् कार्यद्वयसंबन्धि प्रत्येतुं शक्यमिति। इदं च प्रतीते नियोगान्तरे शक्यमभिधातुम्, नाऽप्रतीते। तेन यदि नियोगान्तरमप्रतिपन्नम्, ततो विरोधाभावाद्यजिशब्दस्य प्रधानापूर्वान्वितस्वार्थाभिधायित्वमवहन्त्यादिवत्स्यात्।

पक्षद्वयेऽपि प्राधान्येन दूषणद्वयस्य प्रदर्शनेनोक्तार्थस्य निगमनम्।

अथ प्रतिपन्नम्, ततः श्रुतिविरोधे ग्राहकग्रहणानुपपत्तिरिति सेयमुभयतः पाशा रज्जुरिति। अथ प्रथममप्रतिपन्नेऽपूर्वान्तरे यजेरेवाधिकारापूर्वान्वितस्वार्थाभिधायित्वमवगतमपि पश्चान्नियोगान्तरावगत्या बाध्यते। ततो ग्राहकग्रहणमपि श्रुतिविरोधाद्बाधितव्यम्। तस्मान्न कथं चिदपि प्रयाजादीनामङ्गत्वं सभवति।

विषयानुप्रवेशसभवेन तद्वाक्येषु लिङर्थस्य ग्राहकमेवेदमिति निर्णयात् अन्योन्यान्विताभिधान भवति। प्रयाजादीना तद्विषयानुप्रवेशासभवेनापूर्वान्तरस्यापि शङ्कितत्वात्, न तत्र यजतिशब्देन ग्राहकान्वितस्वार्थोऽभिधीयते। किंतु स्वार्थमात्रमुपस्थाप्यते। तस्मिन्नुपस्थिते ग्राहकमेव तदन्वित स्वशब्देनाभिधीयते। ग्राहकेण सहान्योन्यान्विताभिधाने पश्चादपूर्वान्तरविषयत्वायोगादिति। अस्मिंस्तु पक्षे सनिपातिष्विवात्रापि ग्राहकमेवेदमिति निर्णयात् तद्वदेवान्योन्यान्विताभिधान स्यादित्याह–**तथा सतीति**।

यत्तु प्रथममन्यशेषभूत प्रतीयते, तस्य सनिहितैर्योग्यैरनेकैरपि शेषिभिरन्वय उपपद्यते। यस्य तु किंचिच्छेषतयैव प्रतीति, तस्यान्यशेषत्व न युज्यत इति स्थिति। अत्र 'समिधो यजतीत्या'दिषु यदि यागस्वरूपमेवोपस्थाप्यते, तदा तस्य ग्राहकान्तरान्वय, अपूर्वान्तरान्वयश्चोपपद्यते। यदि तु ग्राहकान्वित एव स्वार्थोऽभिधीयेत, तदा पश्चान्नियोगान्तरविषयतयान्वयो नोपपद्यत इत्यर्थ।

ननु प्रथमत एव ग्राहक–नियोगान्तराभ्यामन्वित एव स्वार्थो यजतिनाऽभिधीयतामित्याशङ्क्याह-**कार्यद्वयेति**। अनुपपत्तिमेवाह–**न हीति**। इथ तदभ्युपगमक्रममुक्त्वा प्रकृतपक्षस्य तद्विरोधमाह–**इद चेति**। नियोगान्तरप्रतीतिर्नास्तीति खलु प्रकृत पक्ष इत्यर्थ। एव नानाविधचर्चया पक्षद्वये दूषणद्वय प्राधान्येन फलितमित्याह–**तेन यदीति**। **अथ प्रतिपन्नमिति**। सशयेन वा, निश्चयेन वेति शेष। अपूर्वान्तराप्रतिपत्तिपक्षे प्रथम यजतिशब्देन ग्राहकान्वितस्वार्थाभिधानमङ्गीकृत्यैव पश्चान्नियोगान्तरनिर्णयेन प्रथमनिर्वृत्तस्यापि तस्य बाधात्, यागस्य नियोगान्तरान्वयोऽप्युपपद्यत इति शङ्कते–**अथ प्रथममिति**। एव तर्हि यथा यजतेर्ग्राहकान्वितस्वार्थाभिधानस्य नियोगान्तरनिर्णयेन बाध, तद्वत्–ग्राहकस्यापि एतदन्वितस्वार्थाभिधान तेनैव बाध्येतेति परिहरति–**तत इति**। निगमयति **तस्मादिति**।

तोऽर्थ—इति। तथा चोक्त ग्रन्थकृता विनियोगाभिप्राय विध्यभिधानम्, इतरच्च प्रयोगाभिप्रायमित्येतत् व्याख्येयमिति। इदञ्च प्रकरणपञ्चिकाया पृ० स० ४६२–४६३ खण्डनमिति बोध्यम्।

तदपि विनियोगे प्रमाणान्तरमस्तीति वस्तुमन्यत इत्यर्थ। अत्रेद बोध्यम्-प्राभाकरमीमासका मन्यन्ते-शेषत्व द्विविध वैनियोगिकम्, औपादानिकञ्चेति। तत्र वैनियोगिकम् शेषत्व

भाष्यसन्दर्भद्वयस्य आराद्‌पकारक-सन्निपत्योपकारकविषयव्यवस्थया प्राभाकरीयव्याख्यानस्यानुवादः ।

यदपि च-'न चाविहितमङ्गं भवती'त्येतदनूनवदनप्रतिषेधमधिकृत्याभिहितमारादुपकारकविषयकम् । अनुवादाभिधानं तु जञ्जभ्यमानमन्त्रवचनाधिकारात्सन्निपातिविषयम्—इति । तत् तावन्मात्रालोचनेनोक्तम् । अन्यथा कथं तदुत्सर्गे कर्मणीत्यत्रा-
मी. द ४-'-३ रादुपकारकमेवाभिप्रेत्य पुरुषप्रयत्नोऽनुवाद इति वदत्येव भाष्यकार इति, नैवं व्याख्यातुं शक्यते ।

उत्पत्ति–विनियोग–प्रयोगाधिकारेष्वाद्यद्वयं सन्निपातिनाम्, आराद्‌पकारिणाञ्च स्वविधिभिरेव भवति, अधिकार–प्रयोगौ तु प्रधानविधिनेत्याशयेनाऽनुवाद इति भाष्यद्वयस्य सर्वागविषयतया व्याख्यानेन तन्निरासः ।

कथं तर्हि व्याख्यानम् ? विनियोगाभिप्रायं विध्यभिधानम्, इतरच्च प्रयोगाभिप्रायमित्येवमेतत् व्याख्येयम् । न ह्यसति विधौ समिदादीनामङ्गत्वं सिध्यति । ननु प्रकरणेनैवान्तरेणापि विधि श्रुत्यैव समिदादीनां सोमादीनामिवाङ्गत्वं सिध्यति । यथा

विषयव्यवस्थया यद्भाष्यकारवाक्यद्वयस्य स्वमतानुकूल्यमुक्त तदपि दूषयितुमनुवदति—यदपि चेति । दूषयति–तदिति । प्रदेशान्तरे भाष्यकारेणैवारादुपकारकविषयेऽपि पुरुषप्रयत्नानुवादवचनात् विषयव्यवस्थैव न युज्यत इत्यर्थ । स्वमतेन भाष्यद्वय व्याख्यातुमाकाङ्क्षामुत्थापयति–कथं तर्हीति । उत्तरमाह -विनियोगेति । उत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगाश्चत्वारोऽपि क्रमिका विधिप्रमेया । तत्रोत्पत्ति–विनियोगावाराद्‌पकारिणा, सनिपातिनाञ्च सर्वेपामप्यङ्गाना स्वस्वविधिभिरेव भवत इति, तस्या वेलायामङ्गविधयो विधायका इत्युच्यन्ते । अधिकार–प्रयोगयोस्तु प्रधानविधिनैव सिद्धत्वात्, तस्या दशायामनुवादका इत्यभिधीयन्ते । तत्पर च भाष्यद्वयमिति सर्वाङ्गविषयतया व्यारव्येयमित्यर्थ । तत्र प्रथमभाष्यस्यार्थं विविच्य कथयति–नह्यसतीति । समिदादीनामित्यादिशब्देन सनिपातिनामपि परिग्रह ।

नन्वङ्गाना विनियोगस्यापि प्रधानविधिनैव सिद्धेरङ्गविधीना प्रयोजकत्ववत्, विनियोजकत्वमपि नोपपद्यत इनि शङ्कते–नन्विति । समिदादीनामङ्गत्व सिध्यतीत्यन्वय । तत्र दृष्टान्त –श्रुत्यैवेति । ननु विध्यभावे प्रकरणमात्रेण कथमङ्गाना विनियोग । विनियोगस्य विधिप्रमेयत्वादित्याशङ्क्य, प्रकरणेन प्रधानभावनाविशेषणतया विधेयविशेषणसमर्पणमुखेन प्रधानविधेरेव साहाय्यकरणादङ्गाना पृथग्विध्यभावेऽपि तेनैव विनियोग सिध्यतीति दृष्टान्तमुखेन प्रतिपादयति—यथेति । अङ्गाना पृथग्विध्यभावे प्रकरणविनियोगस्यैवासिद्धे , प्रधानभावनाविशेषणत्व

श्रुत्यादिप्रमाणषट्कसहित तृतीयेऽध्याये निरूप्यते, यत्तु स्वसिद्धचर्थमुपादीयते, तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार ' बृ० टी० पृ ३७ । उपादीयते–आक्षिप्यते इति तदर्थ । इदमेवाक्षेपापर्यायम् । तेन चोपादानाख्येन प्रमाणेन शेषत्वम्, उत्पत्ति, विनियोग, अधिकार प्रयुक्तिरिति चतुर्विध प्रमेयमवगम्यते । यथोक्त शालिकाचार्येण, अत्राधिकरणे उपादानलक्षणो विधिव्यापार प्रमाणान्तरभूत क्वचिदैदमर्थ्ये, क्वचिदनुष्ठाने, क्वचिदधिकारे, क्वचिदुत्पत्तौ विद्यत इति प्रतिपाद्यते । यथा प्रोक्षणादीनामन्विताभिधानत प्रतिपन्ननियोगैदमर्थ्याना पश्चादौपादानिक तदुभय-

'सोमेन यजेते'ति यजिविध्यतिरेकेण सोमस्य विध्यभावेऽपि तृतीयया विनियुक्तस्य प्रधानविधिनैव विधानम्। एवं प्रयाजादीनामपि प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोर्विनियोगे सति विशिष्टप्रधानविधेरेव विशेषणभूतानां प्रयाजादीनां विधिसिद्धेः, नार्थः पृथग्विधानेनेति चेत्। सत्यम्, विशिष्टविधिर्विशेषणमास्कन्दति। विशेषणत्वन्तु नर्ते विधानादिसिध्यति सिध्यति प्रकरणेनेति चेत्। न। तस्यैव विध्यधीनत्वात्। साकाङ्क्षस्य हि साकाङ्क्षे विनियोगः प्रकरणार्थः। न च विधिविधुराणामङ्गाना प्रयोजनापेक्षाऽस्ति, समानपदोपनीतं धात्वर्थमेव भाव्यं समासाद्य भावनायाः परितुष्टत्वात्। विध्युपहिता तु न तावन्मात्रेण परितुष्यतीति, भवति प्रयोजनापेक्षा। सत्यां च तस्याम्, प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोर्विनियोगादङ्गत्वं प्रयाजादीनां सिध्यति। तस्मादङ्गत्वसिद्ध्यर्थमेव समिदादिषु विधिना भवितव्यमिति। एवमङ्गभूतेषु तेषु विशिष्टप्रधानविधिनैव प्रयोगसिद्धेः, तस्मिन्नंशेऽङ्गविधिरनुवादोऽभिधीयते। तस्मादुभयमुपपन्नमिति सर्वमवदातम्। तत्प्रकरणमेव प्रयाजादीनां विनियोजकमिति।

न सिध्यतीति, तद्द्वारा प्रधानविधिमक्रमायोगात् न तेन तेषा विनियोग इति परिहरति—**सत्यमिति**। प्रकरणस्य विध्यधीनत्वमुपपादयितु तच्छब्दार्थमाह—**साकाङ्क्षस्य हीति**। भाव्यापेक्षिणीष्वितरभावनासु फलभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणमित्यर्थ।

प्रकरणस्य विध्यधीनत्व व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**न चेति**। भावनाया स्वस्वभावात् भाव्यमात्रमेवाकाङ्क्षितम्। समीहितरूपभाव्याकाङ्क्षा तु प्रवर्तनारूपविध्यन्वयबललभ्या। विध्यन्वयाभावे त्वपुरुषार्थोऽपि धात्वर्थ सनिहिततया भाव्य स्यादिति समीहितभाव्याकाङ्क्षा नास्तीति, नान्योन्याकाङ्क्षालक्षण प्रकरण सभवतीत्यर्थ। न केवलमितिकर्तव्यताकाङ्क्षामात्रं प्रकरणम्। किंतु पृथग्विधिसभवे प्रकरण सभवति। तेन तु विनियोग सिध्यतीत्याह—**विध्युपहितेति**। आरादुपकारिषु सनिपातिषु चोभयत्रापि धात्वर्थस्यापुरुषार्थतया भाव्यत्वानुपपत्ति. समाना। आरादुपकारिषु तु असयुक्ततया समीहित भाव्यरूपमेवाकाङ्क्षितम्। सनिपातिषु तु सयुक्ताना व्रीह्यादीना समीहितत्वसिद्ध्यर्थमाकाङ्क्षोदेतीत्युभयोरपि विधिबलात् प्रकरणेन ग्रहण सभवतीत्यर्थ।

स्वमतेन 'नचाविहितमि'ति भाष्यव्याख्यान निगमयति—**तस्मादिति**। द्वितीयभाष्यार्थः माह—**एवमिति**। **प्रधानविधिनैवेति**। विधिर्हि समीहितसाधनत्वं बोधयन्ननुष्ठापयति। अङ्गाना च तत्साधनत्वनिर्वाह फलभावनासबन्धोत्तरकालमेव। तदानीं तु तद्द्वारा अङ्गाना प्रधानविध्यन्वयात् तेनैवानुष्ठान सिध्यतीत्यर्थ। **अनुवाद इति**। करणेष्वङ्गेषु यथा यथा प्रधानविधिरवतरति, तथा तथा तेषु प्रधानभावनाप्यवतरतीति तयैवानुष्ठानसिद्धे- साप्यनूद्यत इत्युच्यत इति पुरुषप्रयत्नोऽनुवाद इति भाष्यमुपपद्यत इत्यर्थ। स्वमतेन भाष्यद्वयव्याख्यान निगमयति—**तस्मादिति**। महाप्रकृत निगमयति—**तत्प्रकरणमिति**।

प्रतीतिनिर्वाहक द्वारैदमर्थ्यसाध्य करणैदमर्थ्यम्। सचायमुपादानलक्षणो विधिव्यापार श्रुत्यादिप्रमाणषट्कातिरेकी' ऋ० वि० पृ० ९५३ इति। एवञ्च तन्मते यस्त्वगग्राहकस्साधिकार प्रधानविधिरेव विनियोजक. प्रयोजकश्च, स हि यत्रोत्पत्तिविनियोग-प्रयोगा अन्यतोऽसिद्धा, तत्र स्वयमेव स्वसामर्थ्यात् तत् कल्पयति।

क्रम-समाख्ययोः प्रतिपादनम् ।

क्रमस्तु देशसामान्यलक्षणः । स च द्विविधः-पाठसादेश्यम्, अनुष्ठानसादेश्यमिति । पूर्वं तावद्यत्राङ्गाङ्गिनोः समानदेशे पाठः । यथा दब्धिमन्त्रस्य, उपांशुयाजस्य च । उत्तरमपि यत्र समानदेशेऽनुष्ठानं शेष-शेषिणोर्भवति । यथा दैक्षस्य पशोः, पशुधर्माणाञ्च । द्विविधेनापि सादेश्येन दब्धिमन्त्रस्य, पशुधर्माणाञ्चोपांशुयाजे अग्नीषोमीये च विनियोगः भवति ।

समाख्या नाम यौगिकी संज्ञा । सा च लौकिकी, वैदिकी च । यथा होतृचमस इति, यथा वाऽऽध्वर्यवमिति । तया चमसभक्षे होतुः, पदार्थकरणे चाध्वर्योर्विनियोग इति ।

विनियोजकमेतावदिति श्लोकशेषस्याभिप्रायवर्णनाय प्राभाकरसम्मतस्योपादानाख्यप्रमाणस्योपन्यासः प्रमेयाभावेन तन्निरासश्च ।

[1]यस्तु विधिव्यापारमुपादानाभिधानं सप्तमं प्रमाणं विनियोगे मन्यते, तस्योत्तरं विनियोजकमेतावदिति । न खलूपादानं नाम शेषप्रमाणं संभवति, प्रमेयासंभवात् ।

प्रकरण परिसमाप्य, क्रमप्राप्तस्य स्थानप्रमाणस्य स्वरूपमाह-**क्रम** इति । त विभजते-**द्विविध** इति । तत्र प्रथमस्य स्वरूपमाह—**पूर्वं तावदिति** । उदाहरति **यथेति** । यस्मिन् क्रमे उपाशुयाजयाग आम्नात । तस्मिन्नेव क्रमे मन्त्रोऽस्य पठित इत्यर्थ । द्वितीयस्य स्वरूपम् उदाहरण चाह—**उत्तरमपीति** । **दैक्षस्य पशोरिति** । यस्मिन्नहनि अग्नीषोमीयपशो अनुष्ठानमाम्नातम् तस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठेयतया पशुधर्मा आम्नाता इत्यर्थ । उभयोरपि स्वरूपमुक्त्वा, विनियोजकत्वमाह—**द्विविधेनेति** ।

समाख्यास्वरूपमाह **समाख्येति** । विभजति—**सा चेति** । उदाहरति—**यथेति** । होतृचमस, मैत्रावरुणचमस चेति वेदवाक्यसिद्धा होतृचमसादिसमाख्या वैदिक्य इत्यर्थ । आध्वर्यवम्, औद्गात्र हौत्रमित्यादिसमाख्यास्तु याज्ञिकप्रसिद्धिमात्रसिद्धा पौरुषेय्य इत्यर्थ । विनियोजकत्वमाह—**तयेति** । पदार्थकरणे-कर्मणामनुष्ठाने ।

विनियोजकमेतावदिति श्लोकशेषस्याभिप्रायमाह—**यस्त्विति** । तस्मिन्मते यस्त्वङ्गग्राहक. साधिकार प्रधानविधिरेव विनियोजक प्रयोजकश्च । स हि यत्रोत्पत्ति-विनियोगप्रयोगा अन्यत सिद्धा. तत्र तानेवोपजीवति । यत्र त्वेते नान्यत सिद्धा तत्र स्वयमेव स्वसामर्थ्यात् तत्कल्पयति । ततश्च विधिव्यापारो विनियोजक इति, तदपि विनियोगे प्रमाणान्तरमस्तीति मन्यत इत्यर्थ । तस्योत्तर तन्निराकरणार्थमुक्तम् ।

१ प्राभाकरमीमासका उपादानाख्य शेषत्वप्रतिपादनायाऽभ्युपगच्छन्ति, तेषामपमाशय. । तथाहि—तृतीये अध्याये श्रुति-लिंग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानैश्शेषविनियोगलक्षणमुक्त भाष्ये । तेन च श्रुत्यादिव्यतिरिक्तमुपादानाख्य शेषत्वे प्रमाणान्तरमस्तीत्यवगम्यते । तेन प्रमाणेन शेषत्व-प्रयुक्ति-अधिकारोत्पत्त्याख्य चतुष्टयमध्यायार्थ । तदेवानूद्य प्रमेयाभावादत्र निराकरोति । अतएवोक्त सोमनाथेनयस्त्विति ये उपादानप्रमाणनिरासाय न्यायरत्नमालादौ प्रपञ्चनादिह दिङ्मात्रमुक्तम्' म मा पृ ३४७ इति ।

यदप्युच्यते । तत्कृतञ्च प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वमिति । तदप्ययुक्तम् । श्रुत्यैवापूर्वसाधनरूपे विनियोगात् । एतदेव हि तत्साधनरूपशेषत्वम्, यद्द्वारेणापूर्वशेषत्वम् । तथाऽपि कथं क्रत्वर्थत्वम् ? उच्यते । व्रीहीणां तण्डुल–पेषण-पिष्ट पुरोडाशादियागप्रणालिकयाऽपूर्वसाधनत्वम् । तथाविधाञ्चोद्दिश्य विधीयमानं प्रोक्षणं सर्वस्य द्वार–द्वारिभावावस्थितस्याङ्गं भवति । कथं चोपादानेन क्रत्वर्थत्वं प्रोक्षणादेः । यदि मतं नियोगैदमर्थ्यं तावद् ग्राहकग्रहणेनैव प्रोक्षणादेरवगतम्, तच्च करणतया न संभवति, स्ववाक्यगतकरणावरोधादिति पारिशेष्यात्करणोपकारकत्वेनैव तादर्थ्यं निर्वहतीति, नियोग एव तदन्वितः प्रतिपन्नस्तस्य करणोपकारकतां कल्पयन्करणैदमर्थ्यमाक्षिपतीति ।

तन्मतं निराकरोति—**न खल्विति** । उपादानस्य प्रमेयमाशङ्कते—**तत्कृतमिति** । सन्निपातिनामपूर्वशेषत्वं ग्राहकग्रहणेन भवति । व्रीह्यादिद्वारशेषत्वं तु श्रुत्यादिभिः । करणशेषत्वं तु नान्यतः सिद्धमिति, उपादानमेव तेषां तच्छेषतया विनियोजकमाश्रयणीयमित्यर्थः । द्वारशेषत्ववत् करणशेषत्वमपि तेषां श्रुत्यादिभिरेव सिध्यतीति नोपादानमाश्रयणीयमिति परिहरति –**तदप्ययुक्तमिति** । अस्तु श्रुत्यैवापूर्वसाधनेषु विनियोगः कथं तया करणशेषत्वम् । तत्राह—**एतदेवेति** । अस्तु व्रीहिद्वारेणापूर्वशेषत्वमपि श्रुत्यैव । तया करणशेषत्वासिद्धिस्तु तदवस्थैवेति शङ्कते—**तथापीति** ।

व्रीहिद्वाराऽपूर्वशेषत्वं व्रीह्यपूर्वमध्यगततण्डुलादिसर्वशेषत्वमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सर्वं श्रुत्यैवावगम्यते । तन्मध्यस्थेषु च करणमप्येकमिति, तच्छेषत्वेऽपि श्रुतिरेव प्रमाणमिति न प्रमाणान्तरमाश्रयणीयमिति परिहरति—**उच्यत इति** । तथाविधान् व्रीहीनिति शेषः । सन्निपातिनां श्रुत्यैव करणशेषत्वमुपपाद्य, उपादानात्तदभिमतं तच्छेषत्वं दूषयितुं तत्प्रतिपादनक्रमं पृच्छति—**कथं चेति** ।

परस्य सिद्धान्तसिद्धं उपादानमाशङ्कते—**यदि मतमिति** । तादर्थ्यम्, अपूर्वैदमर्थ्यम् । तदन्वितः-प्रोक्षणाद्यन्वितः । तस्य-प्रोक्षणादेः । अयं भावः—सन्निपातिनां प्रथमं ग्राहकग्रहणेन

इदञ्चोपादानं विध्याक्षेपरूपविधिव्यापारात्मकं शब्दप्रमाणान्तरमेव, न तु भाट्टसम्मतश्रुतार्थापत्तिवच्छाब्दप्रमोपजीवि तदनन्तरप्रवर्तमानं प्रमाणान्तरमिति गुरुतन्त्ररहस्यम् । अत एव 'यत्तु स्वसिद्ध्यर्थमुपादीयते, तदपि विधेयमि'ति टीकासन्दर्भस्य प्रथमारब्धग्राहकग्रहणनिर्वाहाय यत्किञ्चिद्द्वारेण विध्यन्वयितया शब्दबोध्यमिति क. परि. पृ. ११० त्यर्थो दीक्षितेन्द्रैः कल्पतरुपरिमले विव्रियते स्म । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

ततश्च विधिव्यापारो विनियोजक इति । ततः करणतया न सम्भवति, तत्र स्ववाक्यगतकरणान्तरावरोधात् । अतः पारिशेष्यात् करणोपकारकत्वेनैव निर्वहति, तेन नियोग एव तदन्वितः प्रतीयमानः करणोपकारं कल्पयन् करणैदमर्थ्यमाक्षिपति, तत् उपादानाख्यप्रमाणेन क्रत्वर्थत्वम् । तत्र च द्वारापेक्षायां यथायथं श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः प्रमाणैः व्रीह्यादिद्वारैदमर्थ्यञ्चावगम्यते । एवञ्च (१) ग्राहकैदमर्थ्यं (२) द्वारैदमर्थ्यं (३) करणैदमर्थ्यरूपस्यार्थत्रयस्याप्यन्यत एवावगमेन प्रकरणस्य सन्निपत्योपकारकेषु व्यापारो नास्तीति तन्मतपरिस्थितिः ।

यथोक्तं तृतीये श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान समाख्यानैश्शेषविनियोगलक्षणमुक्तप्रमाणान्तरसद्भावगमकं भाष्यम् ।

यद्येवं प्रकरणमेवेदमभिधानान्तरेणोक्तम् । तस्यापि ह्येतदेव रूपम्, भवत्पक्षे । प्रयाजादीनां ग्राहकग्रहणापादितापूर्वैदमर्थ्यनिर्वाहार्थं [1]करणतया तदसंभवात्करणोपकारद्वारकल्पनमिति [2]उपकारद्वारस्वरूपमेव प्राकरणिकम् । तज्जनकत्वं तु प्रयाजादीनामप्यौपादानिकमेवेति चेत् । न तर्हि[3] प्रयाजादेर्विनियोगः प्राकरणिकः स्यात् । न हि प्रकरणकल्पितोपकारजननमात्रेण प्रकरणविनियोगः सिध्यति । सर्वेषामेव सन्निपातिनाम् । अनारभ्याधीतानाञ्चाङ्गानाम् तज्जनकत्वेन प्रकरणविनियोगप्रसङ्गात् अतःप्राकरणिकमेव प्रोक्षणादेरङ्गत्वम् ।

ग्राहकैदमर्थ्ये सजाते, तन्निर्वाहाय स एव ग्राहक स्वयमेव स्वकरणोपकारद्वारपरिकल्पनेन करणैदमर्थ्यमाक्षिप्य, तन्निर्वाहार्थं श्रुत्यादिप्रतिपन्नद्वारैदमर्थ्यमुपजीवतीति । एव तर्हि इद प्रकरणमेव स्यात् । न पृथक् प्रमाणमिति परिहरति—**यद्येवमिति** । आरादुपकारिणा ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहाय करणोपकाररूपद्वारपरिकल्पक प्रकरणमिति हि भवन्मतम् । एतदेव सनिपातिष्वपि ग्राहकार्थत्वनिर्वाहाय तदेव द्वार परिकल्पयेदिति, न तेषु तद्द्वारपरिकल्पनाय प्रमाणान्तरमाश्रयणीयमिति भाव. ।

ननु श्रुत्यादिभि द्वारेष्वसमर्पितेषु यत्करणोपकारमेव द्वारतया कल्पयति तत् प्रकरणम् । यत्तु तैः समर्पितेष्वपि द्वारेषु ग्राहकान्वयबलात्करणोपकार, तज्जनकत्व च कल्पयति, तदुपादानमिति प्रमेयभेदात् प्रमाणयोरपि भेद सभवतीत्याशयेन शङ्कते—**उपकारेति** । एव सति करणोपकारस्याखण्डत्वेन निरशत्वात्, तस्य च प्रकरणेनैव प्रतीतत्वात्, उपादानप्रमेयाशासभवेन प्रमेयभेदो न सभवति । तज्जनकत्व च सर्वेषामङ्गानामविशिष्टमिति सर्वेषा प्रकरणविनियोग एव स्यात् ।

अथवा सर्वेषामपि न स्यात् । प्रयाजादीनामेव प्रकरणेन विनियोग । सनिपातिना तु उपादानेनेति भवदभिमतो नियमो न सिध्यत्येवेति परिहरति—**न तर्हीति** । एवमुपादान प्रकरणयोर्भेदस्यानिरूपणादारादुपकारिष्विव सनिपातिष्वपि प्रकरणमेव विनियोजक फलितमित्याह—**अत इति** ।

तन्निरासायाह—विनियोजकमेतावदेव, नान्यत्किञ्चन प्रमाणमस्तीति । अस्यायमभिप्राय । तथाहि—सर्वत्र प्रमेयपरिज्ञानाय प्रमाणान्यास्थीयन्ते, प्रकृते उपादानप्रमेयस्याभावेनोपादानाख्य प्रमाण नाभ्युपगममर्हतीति, किञ्चारादुपकारकेष्वेवाङ्गेषु प्रकरणस्य व्यापार, न सन्निपत्योपकारकेषु । तेषु सप्तमाद्यव्युत्पाद्य सर्वेषामपि पदार्थाना प्रधानापूर्वेण प्रयोजन-प्रयोजनिभावेन अन्विताभिधानरूप यद्ग्राहकग्रहणाख्य प्रमाणम् । इदञ्च विवेचितमस्माभि प्रागेव ।

अत्र नेयं व्यवस्थोपपद्यते । यथा श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिद्वारैदमर्थ्यम् भवति, तथा करणैदमर्थ्यमपि श्रुत्यादिभिरेव सिद्ध्यतीति, नोपादानाख्य प्रमाणमाश्रयणीयम् ।

१ करणतदसभवादिति मु. पु पा ।

२ उपकारस्वरूपमिति मु पु पा. ।

३ न तर्हि मु पु पा. ।

नन्वसंयुक्तं प्रकरणेन विनियुज्यते, संयुक्तञ्च प्रोक्षणमिति। नैष दोषः। 'संयुक्तानामपि द्वारापेक्षत्वात् तन्निबन्धनत्वाच्च करणोपकारद्वारपरिकल्पनस्य प्रयाजादिष्विव।[1] [2]तदेवं प्रकरणशरीराविशेषेऽपि संयुक्तानां द्वारपरिकल्पकमुपादानम्। असंयुक्तानां च प्रकरणमिति समयमात्रम्। पश्वेकत्वादीनामपि श्रुत्यैव विनियोगः, ज्योतिष्टोमादीनामपि फलार्थत्वम् वाक्यादिभिरिति प्रागेव चर्चितम्। तस्मादुक्तान्येवाङ्गत्वे प्रमाणानीति।

इति महमहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां न्यायरत्नमालाया-
मङ्गनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः।

ननु यद्यपि प्रमेयभेदो न सभवति। उभाभ्यामपि कल्पनीयस्यैकत्वात्। तथापि विनियोज्येष्वङ्गेषु द्वाराकाङ्क्षिषु सन्सु प्रधानस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामन्योन्याकाङ्क्षया द्वारपरिकल्पक खलु प्रकरणम्। एतच्चारादुपकारिणामेव। तेषा श्रुत्यादिभिर्द्वारसयोगालाभेन द्वाराकाङ्क्षाया अप्रतिहतत्वात्। सनिपातिना तु श्रुत्यादिभि द्वारलाभेन द्वाराकाङ्क्षापरिपूरणात् केवल प्रधानाकाङ्क्षामात्रेण करणोपकारद्वार परिकल्पनीयमिति नात्र प्रकरण सभवति। किं तु उपादानमेवेति शङ्कते—**नन्विति**।

सनिपातिष्वपि श्रुत्यादिभि व्रीह्यादिद्वारलाभेऽपि तावन्मात्रेण ग्राहकान्वयानिर्वाहात् अतिरिक्तद्वाराकाङ्क्षाया करणोपकारद्वार परिकल्प्यत इत्यन्योन्याकाङ्क्षालक्षण प्रकरण तत्राप्यव्याहतमिति परिहरपि—**नैष दोष इति**। एव प्रमाणयो प्रमेयभेदस्य, स्वरूपभेदस्य चासभवे वैषम्यमात्रेण भेदकथन न युक्तमिति निगमयति—**तदेवमिति**। समयमात्र-स्वसिद्धान्तसकेतमात्रमित्यर्थ।

उपादानस्य प्रमेयान्तरमपि निराकरोति—**पश्वेकत्वादीनामिति**। आरुण्यादिवत् तृतीयाश्रुत्या क्रियया प्रथममन्वितयोरेकत्व पुस्त्वयोर्द्रव्यान्वयस्तद्वदेव पार्ष्ठिक इति पूर्वमेव प्रतिपादनादित्यर्थ। भवदभिमत प्रमेयान्तरमप्यन्यत सिद्धमिति प्रागेवोपपादितमित्याह—**ज्योतिष्टोमादीनामपि**। विनियोजकप्रमाणनिरूपणमुपसहरति—**तस्मादिति**।

इति धर्मपुरी श्रीरामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने
नायकरत्ने अगनिर्णयेद्वितीय परिच्छेद ॥

अय भाव—सन्निपत्योपकारकाणा प्रथम ग्राहकग्रहणेन ग्राहकैदमर्थ्ये, तन्निर्वाहाय स ग्राहक स्वयमेव स्वकरणोपकारकल्पनेन करणैदमर्थ्यमाक्षिप्य, तन्निर्वाहार्थं श्रुत्यादिप्रतिपन्नद्वारैदमर्थ्यमुपजीवति, अत प्रकरणमेवेदम्, न पृथक् प्रमाणम्, तस्मादुपादान-प्रकरणयोर्भेदस्यानिरूपणात् आरादुपकारकेष्विव सन्निपत्योपकारकेष्वपि प्रकरणमेव विनियोजकमिति युक्तम्। एतेनासयुक्तम् प्रकरणेन विनियुज्यते, सयुक्त प्रोक्षणादिकन्तूपादानेनेति प्रत्याख्यातम्। एवञ्च प्रकरणोपादानयो प्रमेयभेदस्य, स्वरूपभेदत्य चासभवेन वैलक्षण्य नोपपद्यते।
तस्मात् सुष्ठूक्त—

'विनियोजकमेतावदिति भाष्यविदो विदु' इति।

अगनिर्णये द्वितीयपरिच्छेदस्य टिप्पणी समाप्ता।

१ द्वारान्तरे ति. मु. पु पा.। २ प्रमाणेति ब पु भा।

अथ अङ्गनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः

चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्यार्थः।[1]

प्रयोगस्य विध्यधीनत्वप्रतिपादनम्।

एवं श्रुत्यादिभिरुपनीतेंऽशत्रयेऽनुष्ठानयोग्या भावना संजाता विधीयते अनुष्ठाप्यत इत्यर्थः। अनुष्ठापकत्वमेव हि विधेः स्वरूपम्। अवगते च फले तत एवानुष्ठानसिद्धेर्नार्थो विधिनेति चेत्। न। साधनत्वावगतिमात्रेण प्रवृत्त्यसंभवात्। साधनत्वमात्र हि यागस्य फलं प्रत्यवगम्यते। तत्किं दैवनिर्मितस्येव निदाघसमयवर्तिमध्यदिनतपनातपसंतप्ततनोरिव मेघपुष्पगर्भमेघसंघस्य संतापस्योत्सादकत्वं कर्मणः फलजनकत्वम्, उताऽन्यकृतस्य[1] प्रपादिवत्, भोजनादिवद्वा स्वयं कृतस्येति विशेषानवगमान्न प्रवर्तेत। विधिस्तु प्रवर्तकस्वभावात्कर्तुरेवेदं फलं साधयतीति कल्पयतीति, भवत्यनुष्ठापकः।

नायकरत्नम्।

एवं तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यां सप्रमाणां विनियोगचिन्तां परिसमाप्य, विनियोगोत्तरकालत्वात् प्रयोगस्य तदनन्तरं चतुर्थपञ्चमयोस्तच्चिन्ता संगतेति वदन् तच्चिन्तां प्रस्तौति–**एवमिति**। यद्यपि भावना प्रथममेव प्रत्ययश्रुतिबलात् प्रवर्तनैकरसेन विधिना संबध्यते, तथापि प्रयत्नमात्ररूपायास्तस्या स्वरूपेणानुष्ठातुमयोग्यतया न तत्र तदानीमेव पुरुषं प्रवर्तयति। श्रुत्यादिभिस्त्वंशत्रये समर्पिते सा अनुष्ठानयोग्या संजायते। तथाऽनुष्ठाप्यत इत्यर्थः। अस्मिश्च प्रयोगविधिरेवान्यानपेक्षं प्रमाणमित्याह–**अनुष्ठापकत्वमिति**। विनियोगे तु श्रुत्यादिसहायो विधिः प्रमाणम्। प्रयोगे तु स्वयमेवेत्यर्थः।

ननु विधिरपि न वाय्वादिवत् बलात् पुरुषं प्रेरयति। किं तु फलसाधनत्वं भावनाया अवगमय्य पुरुषं प्रवर्तयतीति वक्तव्यम्। ततश्च भाव्यान्वयेन फलसाधनत्वे तस्य अवगते पश्चात् फलत एव रागाद्विधिमन्तरेणापि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कते–**अवगते चेति**। विधिमन्तरेण फलसाधनत्वावगतिमात्रात् प्रवृत्तिनियमो न सिध्यतीति सदृष्टान्तं परिहरति–**नेति**। दैवनिर्मितस्येत्येतन्मेघविशेषणम्। मेघपुष्प–जलम्। **संतापस्येति**। संतप्ततनोः पुरुषस्य यः संतापः, तस्येत्यर्थः। प्रपा–पानीयशाला। अन्यसंपादितमेव प्रपाजलमन्यस्य संतापोपशामकमित्यर्थः।

एवं फलसाधनत्वमात्रस्य प्रवर्तकत्वे प्रवृत्त्यनियममुपपाद्य, विधेः प्रवर्तकत्वे तु तस्य प्रवर्तनैकरसत्वेन प्रवृत्तस्यैव पुरुषस्य फलमित्यवगमात् प्रवृत्तिनियमः सिध्यतीत्याह–**विधिस्त्विति**। ननु यदि विधिरेवानुष्ठापकः, तर्हि तस्य साक्षात् भावनयैवान्वयात् तस्या

१—विनियोगे श्रुत्यादिसहायं विधिं निरूप्य, प्रयोगविधिविषयभूतां प्रयुक्तिम् निरूपयति चतुर्थे। अर्थात् शेषशेषिभावे सिद्धे किमङ्गं कस्यागस्य प्रयोजकम् (अनुष्टापकम्) इति कोष्ठशोधनिकार्थं चतुर्थस्याध्यायस्योपक्रम इति।

१—अन्यजनकत्वम्, अन्यकृतत्वमिति ख. पु. पा.

विशिष्टानुष्ठानं च विशेषणानुष्ठानमन्तरेणानुपपन्नमिति विशेषणोऽप्यनुष्ठापकोऽर्था-द्भवति।

प्रयोगविशेषविवेचनम् ।

तत्र केषा केन प्रकारेणानुष्ठापको भवतीत्येतच्चतुर्थे चिन्त्यते। तत्र फलांशे ताव-त्पुरुषस्य स्वयमेव प्रवृत्तत्वान्न विधिरनुष्ठापको भवति। कथम् तर्हि लक्ष्यमाणत्वमुभयोरि-श्लो वा २ सू श्लो २२१ ति माध्यांशस्यापि साधनांशवच्चोदनालक्षणत्वमुच्यते ?

फलस्य विधेयत्वशङ्कानिरासः, चोदनालक्षणत्व-विधेयत्वयोर्भेदनि-र्देशेन भाष्यविरोधपरिहारश्च ।

नैष दोषः। चोदनाप्रमेयं हि तल्लक्षणम्। तत्र ज्योतिष्टोमादे प्रमाणान्तरागम्य-मानस्यापि यथा फलसाधकत्व विधिप्रमाणकमिति, तल्लक्षणत्वम्, एव फलस्यापि तत्-

---

एवानुष्ठापक स्यात्, न तु तदंशानामित्याशङ्क्याह—विशिष्टेति। केवलाया भावनाया अनुष्ठातुमयोग्यतया सर्वांशविशिष्टभावनागोचरो विधिरिति पूर्वमेव प्रतिपादितम्। ततश्च विशेषणानामप्यङ्गानामनुष्ठान सिध्यतीत्यर्थ ।

एव प्रयोगस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्य, चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्य प्रयोगविशेषविचारमव-तारयति—तत्र केषामिति। केषामङ्गाना केन प्रकारेण—क्रत्वर्थतया, फलार्थतया, उभयार्थ-तया वा। क्रत्वर्थत्वेऽपि किमेतत्क्रत्वर्थतया उत क्रत्वन्तरार्थतया वेत्येवमादिरूपेणेत्यर्थ । भावनाया एव साक्षात् विधिना सबन्ध, तदंशाना तु तद्द्वारा विधेयत्वमित्युक्तम्। तत्र फलांशस्य न विधेयत्वमित्याह—तत्रेति। स्वयमेव—रागादेवेत्यर्थ ।

फलस्याविधेयत्वे भाष्यवचनविरोधमाशङ्कते—कथ तर्हीति। लक्ष्यमाणत्व—चोदनया लक्ष्यमाणत्वम्। चोदना नाम विध्युद्देशवाक्यम्। ततश्च यद्विधेय, तदेव तत्प्रतिपाद्यमिति फलस्याविधेयत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वोक्तिर्न घटत इत्यर्थ । विधिप्रतिपाद्य - चोदनालक्षणम्, विध्यनुष्ठाप्य तु विधेयमिति लक्षणभेदात् फलस्याविधेयत्वेऽपि चोदनालक्षणत्वमुपपद्यत इति न भाष्यविरोध इति परिहरति—नैष दोष इति। चोदनाप्रमेयमिति। चोदनावाक्ये विधेरेव प्रधानत्वात् तद्वाक्यप्रमेय विधिप्रमेयमित्यर्थ । फलस्य विधिप्रमेयत्व सदृष्टान्तमुपपादयति—तत्रेति। वाक्य हि प्रमाणान्तरानधिगतमधिगतमप्यर्थ व्युत्पत्तिबलात् बोधयति। विधिस्तु मानान्तराप्राप्तमेवार्थम्। एव च प्रमाणान्तराधिगतयोरपि ज्योतिष्टोमस्वर्गयो साध्यसाधन-

यथोक्त शास्त्रदीपिकाया मिश्रै —

प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते शा दी पृ ३४५ इति। 'एव प्रयोजकाप्रयोजकत्वे चिन्तिते' इति पञ्चमप्रतिपाद्यविषयोपक्रमे च वक्ष्यति। अस्यायमर्थ —तृतीयाध्याये शेषशेषिभावे सति, अय पदार्थोऽनेन अनुष्ठाप्यते, अयमनेनेत्येवमस्मिन्नध्यायेऽनुष्ठापनापरपर्याया प्रयुक्तिरभि-धीयते, नतु प्रयोज्यत्वम्।

एतेन 'शेषिनिरूपित शेषत्व तृतीये, प्रयोजकनिरूपित प्रयोज्यत्वञ्चतुर्थे निरूप्यत' इति भाट्टदीपिकावाक्य चिन्त्यम्, 'शेष-शेषित्वम्, प्रयोजकाप्रयोजकत्वलक्षणमुक्तमि'ति च भाष्य-वार्तिक-शास्त्रदीपिकादिबहुग्रन्थविरोधादिति।

साध्यत्वमन्यतोऽनवगतमिति, विधेरेवावगम्यत इति, भवति तदपि तल्लक्षणम्। न चैतावता विधेयत्वम्। नह्यज्ञातज्ञापनं विधिः, येन तद्विषयतया फलस्य विधेयत्वं स्यात्, किन्त्वप्रवृत्तप्रवर्तनम्, तेन यत्र पूर्वमप्रवृत्तः पुरुषो विधिवशात्प्रवर्तते, तद्विधेयम्। फले च पूर्वमेव प्रवृत्तिर्मानसी संजाता। ज्योतिष्टोमसाध्यत्वावगमेऽपि तत्र तावत्येव प्रवृत्तिः। न हि काय-वचन-चेष्टाः फलमवगाहन्ते। साधनत्वे तु तत्त्वतो ज्ञाते सति, पूर्वमप्रवृत्त एव प्रवर्तते। तस्मात्तद्विधेयम्, न फलमिति।

प्रसंगात्फलस्याविधेयत्वमुपपाद्य, साक्षाच्चतुर्थाध्यायप्रमेमप्रतिपादनम्।

एवमङ्गानामपि दध्यानयनादीनामामिक्षाद्यर्थमेवानुष्ठापनम्, न वाजिनाद्यर्थतया। प्रतिपत्त्यर्थञ्च प्रतिपाद्यं द्रव्यं नानुष्ठापयति। न हि शेषार्थम् शेष्यनुष्ठानम्।

भावांशो मानान्तरागोचरतया विधिप्रतिपाद्य इत्याश्रयणीय इति, उभयोरपि चोदनालक्षणत्व युज्यत इत्यर्थ। यद्यप्यप्रवृत्तप्रवर्तकस्वभावो विधिरफलसाधने पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यतया स्वविषयस्य फलसाधनत्वमेव साक्षादवगमयति। अथापि तस्य फलस्यैतदसाध्यत्वे साधनत्वमेव तस्य बोधयितुमशक्यमिति, तदप्यवगमयतीति भाव। एव फलस्य चोदनालक्षणत्वमुपपाद्य, विधेयत्वस्य ततो भिन्नत्वेन तत्तस्य नास्तीति प्रतिपादयति—**न चैतावतेति**। यद्यप्यज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्तनमित्युभयमपि विधिकृत्यमेव, [1] तथापि प्रथमेनांशेन चोदनालक्षणत्वमेव भवति। न तु तेन विधायकत्व विधेयत्व वा। द्वितीयेन तु विधे विधायकत्व तद्विषयस्य विधेयत्व च भवतीति, चोदनालक्षणत्वादन्यत्। विधेयत्वमित्यर्थ। विधेयत्वस्य लक्षणमुक्त्वा, फलस्य तादृशविधेयत्त्वाभावमुपपादयति-**फले चेति**। पूर्वमेव रागादिति शेष। **साध्यत्वावगमेऽपीति**। विधिबलादित्यर्थ। तावत्येव—मानस्येव। कायवचनचेष्टेत्यत्र वचनशब्द सपातायात। फलस्यापि वचनचेष्टाविषयत्वात्। साधनस्य तु विधेयत्वलक्षणमस्तीत्याह—**साधनत्व इति**। उक्तप्रकारेण भावनाशेष्वशद्वयस्य विधेयत्वम्। तच्च सिद्धमिति निगमयति—**तस्मादिति**।

प्रसङ्गात् फलांशस्याविधेयत्वमुपपाद्य, साक्षात् चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्य प्रमेयमाह—**एवमिति**। एव स्थिते चतुर्थाध्यायविचार' प्रवर्तत इत्यर्थ। अनुष्ठापन चातुर्मास्यप्रयोगविधिनेति शेष.। अय भाव—दध्यानयनस्य शेषिभूत आमिक्षायाग। वाजिनयागस्तु उपकार्यमात्रम्। ततश्च शेष्युपकार्ययोर्मध्ये शेष्यर्थमेव शेषमनुष्ठापयत्ति विधि। न तूपकार्यार्थमिति आमिक्षाप्रयुक्तमेव दध्यानयन न वाजिनप्रयुक्तम्। ततश्चामिक्षापचारे पुनर्दध्यानयन कृत्वा आमिक्षा सपाद्य याग. कार्यो भवति। वाजिनस्य तु अनुनिष्पादितया तदपचारे वाजिनयाग एव लुप्यते। न तु पुनर्दध्यानयनेन वाजिनद्रव्यसपादन भवतीति उपकार्यस्याप्रयोजकत्वमभिधाय प्रतिपत्तेरपि अप्रयोजत्वमाह—**प्रतिपत्त्यर्थमिति**।

प्रतिपत्तिर्नाम कार्यान्तरोपयुक्तद्रव्यसस्कारक कर्म। यथा कण्डूयनोपयुक्ताया कृष्णविषाणायाश्चात्वालप्रासनम्। प्रतिपाद्य—प्रतिपत्तिकर्मणा सस्कार्यम्। ततश्च द्रव्यापचारे

१—अज्ञातज्ञापनम्, अप्रवृत्तप्रवर्तनमित्युभयमपि विधिकृत्यमेव, तथापि प्रथमेनांशेन चोदनालक्षणत्वमेव, नतु तेन विधायकत्वम्, विधेयत्व वा। द्वितीयेन विधेर्विधायकत्वम्, तद्विषयस्य विधेयत्वञ्च भवति। अतश्चोदनालक्षणत्वेऽपि फलस्य विधेयत्वन्नास्तीत्युक्त द्वितीयाधिकरणे।

शेष्यर्थं तु शेषानुष्ठानम् । शेषिणोऽपि यत्रान्यसाधनस्यैवान्यत्र विनियोगः, यथा पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापे, तत्रापि परप्रयुक्तस्यैव साधनत्वान्न स्वयं प्रयोजकत्वम् ।

उदाहरणविशेषे प्रयाजशेषाभिघारणे प्रतिपत्तित्वाक्षेपमुखेनाधिकरणस्य पूर्वोत्तरपक्षयोः फलकथनञ्च ।

किमर्थं तर्हि प्रयाजशेषाभिघारणस्य प्रतिपत्तित्वप्रतिपादनम् ? शेषस्यापि प्रयाजशेषस्य तत्प्रयुक्तस्यैव विनियोगान्नाभिघारणेन प्रयुक्तिसंभवः। सत्यम् । शेषत्वेऽपि प्रयाजशेषस्य न द्रव्यप्रयोजकत्वमभिघारणस्य संभवति, धारणस्य तु प्रयोजकं स्यात् । ततश्च वाजपेये प्राजापत्यवपाभिघारणार्थं प्रयाजशेषं धारयितुं पात्रान्तरमुत्पाद्यं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं प्रयाजशेषस्य प्रतिपाद्यत्वं सपाद्यते ।

प्रतिपत्तिर्लुप्यते । न तु प्रतिपत्त्यनुष्ठानार्थं पुनर्द्रव्यं सपाद्यमिति भाव । तदेवोपपादयति—न हीति । शेषिणोऽपि सर्वस्य नानुष्ठापकत्वमित्याह—शेषिणोऽपीति । 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' आप श्रौ अ ख सू । इति तृतीयाश्रुत्या कपालस्य तुषोपवापशेषत्वेऽपि पुरोडाशकपालस्य पुरोडाशसाधनत्वेषापन्नस्यैव विनियोगात् न तुषोपवापप्रयुक्तत्व तस्येत्यर्थ ।

'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' मै स २-२-२ । इति प्रयाजशेषाज्येन हविरुत्तराभिघारण विहितम् । तच्च किमुत्तरहविःसस्कारक, ततश्च तच्छेष । अथवा प्रयाजाङ्गोपयुक्तस्य तच्छेषस्य प्रतिपत्तिकर्मेति विचार्य, तृतीयाश्रुत्याऽभिघारशेषत्वमाशङ्क्य, प्रतिपत्तित्वे दृष्टार्थलाभात प्रतिपत्तित्वमेव राद्धान्तितम् । तत्राभिघारणशेषत्वे प्रयाजशेषस्य तदपचारेऽपि अभिघारणसिद्धयर्थं पुन सपादन स्यात् । प्रतिपत्तित्वे तु द्रव्याप्रयोजकत्व भवतीति, तदर्थं प्रतिपत्तित्वप्रतिपादन तस्येति वक्तव्यम् । तत्तु व्यर्थम् । अभिघारण प्रति शेषत्वेऽपि तस्य पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापेनेव अभिघारणेन प्रयुक्तत्वासभवादिति शङ्कते—**किमर्थमिति**। शेषस्य अभिघारण प्रतीति शेष । तत्प्रयुक्तस्य—प्रयाजप्रयुक्तस्य । विनियोगादभिघारणशेषतयेति शेष ।

यद्यप्यभिघारणशेषत्वे प्रयाजशेषस्य तदपचारे सति, पुनस्तदर्थं द्रव्यान्तरप्रयुक्तिर्न सिध्यति, अथापि प्रयाजशेषद्रव्यसभवे हविःसस्काराविलोपार्थं तद्धारणस्य तेन प्रयुक्ति. स्यात् । ततश्च तद्धारणप्रयोजकत्वार्थं प्रतिपत्तित्वप्रतिपादन सार्थकमिति परिहरति—**सत्यमिति**। शेषत्वेऽपि—अभिघारणशेषत्वेऽपि । अस्तु धारणस्याभिघारणेन प्रयुक्ति । अनुष्ठाने तु को लाभ , तत्राह—**ततश्चेति**। वाजपेये अग्नोषोमीयादीना क्रतुपशूना प्राजापत्यपशूना च सहैव पर्यग्निकरणान्ते कर्मणि कृते, प्राजापत्यानामुत्कर्षो विधीयते । 'वैश्वदेवी कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति' इति । ततश्च ये पर्यग्निकरणात् पूर्वभावितया 'तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ति' इति विहिताः प्रयाजादय आरादुपकारिण , ते सर्वेषा पशूना तन्त्रेण पूर्वमेवानुष्ठीयन्ते । तत्र य. पूर्वकृतप्रयाजानामाज्यशेष , तस्य हविरभिघारणशेषत्वे प्राजापत्यवपाना सस्कारापेक्षत्वेन तदभिघारणार्थं धारण स्यात् । तद्धारणार्थं च जुह्वा अन्यत्र व्यापृतत्वात् पात्रान्तरमुत्पाद्य स्यात् । प्रतिपत्तित्वे तु न धारण भवतीति, तदभावाय प्रतिपत्तित्वोपपादन सार्थकमित्यर्थ । सपाद्यते—उपपाद्यत इत्यर्थ ।

नन्वभिघारणस्य प्रयाजशेषप्रतिपत्तित्वेऽपि तद्धारण स्यादेव । तथाहि प्रतिपत्तिकर्माण्युपयुक्तद्रव्यसस्कारतया द्रव्येष्वतिशय कुर्वन्ति सन्ति तद्द्वारा कर्मण्यतिशयमादधते । उपयुक्तद्रव्य-

ननु प्रतिपत्तिरपि धारणं प्रयुङ्क्त एव, अन्यथा वैगुण्यप्रसङ्गात्, तस्य चान्याय्यत्वात्। अत एव सत्रे साधारणपात्रोत्पादनम्। तद्धेयमर्थम्-यदि कस्यचिद्यजमानस्य पात्रैः प्रयोगः प्रारभ्यते, ततः कदा चित्तेषु प्रयुक्तेषु तस्य यजमानस्य प्रायणसंभवे पात्राणां परिधानीये कर्मणि विहिता प्रतिपत्तिर्लुप्येत, ततश्च वैगुण्य स्यात्-इति। यदि प्रतिपत्तिर्न धारणस्य प्रयोजिका, ततः प्रतिपत्तिलोपमनादृत्य, कस्य चिदेकस्य पात्रैः प्रयोगः स्यात्। तस्मादनर्थकं प्रयाजशेषप्रतिपाद्यत्वाभिधानमिति।

प्रयाजशेषाभिधारणस्य प्रतिपत्तित्वसमर्थनेन न धारणप्रयोजकतेति निरूपणम्।

सत्यमुक्त श्रुतवता। कि त्वत्र प्रयाजशेषस्य क्रतुपशुवपाभिघारणेन प्रतिपत्तिः सिद्धेति, न धारणमर्थवत्। हविषान्तु प्राधान्ये प्राजापत्यवपानामवैगुण्यार्थ धारण भवेदिति, युक्तमेव प्रतिपत्तित्वाभिधानम्।

विनाशे तु द्रव्यान्तरे प्रतिपत्त्यनुष्ठानेऽपि पूर्वद्रव्यसपादिते कर्मण्यतिशयासिद्धेर्लुप्यत एव प्रतिपत्ति। द्रव्यमभवे तु द्रव्यस्य सस्कारापेक्षिततत्वात् तत्सिद्ध्यर्थ तत् द्रव्यमाप्रतिपत्ति धारयितव्यम्। अन्यथा द्रव्यसस्काराभावेन क्रतोर्वैगुण्यप्रसङ्गात् एव च प्रतिपत्तित्वेऽपि धारणप्रसङ्गात् तत्प्रतिपादनस्य वैयर्थ्य तदवस्थमेवेति शङ्कते-**नन्विति**।

प्रतिपत्तेर्द्रव्यधारणाप्रयोजकत्वे षष्ठाध्यायाधिकरण-(पू मी ६-६-६) विरोध वक्तु तदधिकरणसिद्धान्तमाह-**अत एवेति**। अत प्रतिपत्तेरपि धारणप्रयोजकत्वात्। सत्रयागो बहुयजमानक। तत्र सर्वेषा यजमानाना पृथक् पृथक् यज्ञपात्रसभवेऽपि साधारणानि पात्रान्तराणि सपाद्य तत्र प्रयोग आरभ्यत इत्यर्थ.। पात्रान्तरसपादनस्य प्रयोजनमाह-**तद्धीति**। प्रयुक्तेषु सत्रयाग इति शेष। प्रायण-मरणम्। परिधानीय कर्मा अन्त्येष्टि.। अन्त्येष्टौ हि 'दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयति' इत्यादिभिः पात्राणा प्रतिपत्तिर्विहिता। यस्य यजमानस्य पात्रै सत्रप्रयोग आरब्धः तस्मिन् मृते तत्पात्राणा यागे व्यापृतत्वेनैतादृशप्रतिपत्तिलक्षणसस्कारासिद्धेस्तत्सपादितेषु कर्मसु किंचित् वैगुण्य स्यात् तस्मात् प्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थं सर्वेषा पात्राणि पृथक् पृथगेव धार्याणि। साधारणपात्रैस्तु सत्रयाग आरब्धव्य इति, तत्र प्रतिपादितमित्यर्थ।

एव तदधिकरणसिद्धान्तमुक्त्वा प्रतिपत्तेर्धारणाप्रयोजकत्वे तद्विरोधमाह-**यदीति**। पूर्वपक्ष निगमयति-**तस्मादिति**। सत्रे पात्राणा पृथग्धारणाभावे तेषा विहिता प्रतिपत्तिरेव न सिध्यनीति, धारण भवति। प्रयाजशेषस्य तु धारण विनाऽपि पूर्वमेव प्रतिपत्तिसिद्धेर्न धारण सिध्यतीति परिहरति-**सत्यमिति**। अभिघारणस्योत्तरहवि सस्कारत्वे तु धारण स्यादित्याह-**हविषामिति**। एवमधिकरणस्य सार्थकत्व निगमयति-**युक्तमेवेति**।

यथोक्तम्—'फलाशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक' इति।

१—प्रमादेति मु. पु पा.।

विचारान्तराणां तत्रासंगतिमाशंक्य, तेषामपि प्रयुक्तिविशेष-विचाररूपत्वेन संगतिनिरूपणम् ।

यदि प्रयोजकाप्रयोजकत्वचिन्ता चतुर्थे, कथं तर्हि क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वयज्ञाङ्गत्वा-यज्ञाङ्गत्वापूर्वसदसद्भाव-नियमविधिव्युत्पादन- फलविध्यर्थवादत्वफलवत्त्व कालार्थाङ्ग - प्रधानार्थत्व समप्रधानत्व गुणप्रधानत्वादीनि चिन्त्यन्ते ? प्रयोजकाप्रयोजकत्वसिद्ध्यर्थ-मेव तत् । तथा हि-क्रत्वर्थत्वे गोदोहनादेः क्रतुविधिप्रयोज्यत्वम्, नान्यथा । तथैकत्वा-देर्यज्ञार्थत्वे तत्प्रयुक्तम् । स्विष्टकृत्यपूर्वसद्भावे त्यागांशस्यापूर्वं प्रयोजकम् । एवं तर्हि हविर्विनाशेऽपि हविरन्तरमुत्पाद्यादृष्टसिद्ध्यर्थं स्विष्टकृद्यागः कर्तव्यः स्यात् । नैत-देवम् । यद्यप्यपूर्वं यागस्य प्रयोजकम् । यागस्तु न द्रव्यस्य प्रयोजकः, एकदेशद्रव्य-त्वात् । तस्माददोषः ।

प्रयुक्तिविषयश्चतुर्थाध्याय इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । प्रायशो विचारान्तराणामपि तत्र प्रवृत्तत्वादित्याक्षिपति—यदीति । विचारान्तराणामपि प्रयुक्तिविशेषविचारार्थत्वात् स एव तत्र प्राधान्येन क्रियत इति परिहरति **प्रयोजकेति** । विचारान्तराणा तदर्थत्व क्रमेणोपपादयितुमुप-क्रमते—**तथा हीत्यादिना** । लिप्सासूत्रे (जै ४-२) तृतीयवर्णके 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' तै ब्रा २-१-५-६ इति विहितस्य गोदोहनादे पुरुषार्थत्वमेव, उत क्रत्वर्थत्व पुरुषार्थत्व चेति विचार्य, पशुकामस्येति षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्व, क्रतूपकारकत्वात् क्रत्वर्थत्व चेति उभयार्थत्व-माशङ्क्य उपकारलक्षणशेषत्वस्य तृतीये निराकृतत्वात् षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव । पुरुषार्थेन तेनैव क्रतूपकारोऽपि क्रियत इति निर्णीतम् । अय विचार प्रयुक्तिविशेषविचारोपयोगितया तत्र कृत इत्यर्थ ।

तथैकत्वादेरिति । पशुना यजेतेत्यत्र विभक्त्युपात्ता एकत्वसख्या किं यागाङ्ग, उत नेति विचार्य, तृतीयया पशुगतकरणत्वस्यैवाभिधानादेकत्वस्याकारकत्वेन क्रियान्वयायोगात् स्वपदोपात्तपशुपरित्यागेन पदान्तरोपात्तयागान्वयासभवाच्च न यागाङ्गत्वमित्याशङ्क्य, एकत्वस्य प्रकृत्युपात्तात् पशोरपि सनिहितेन प्रत्ययोपात्तेन करणत्वेनैवान्वयात् अरुणैकहायनीन्यायेनैकत्व-पशुत्वयो प्रथम क्रियान्वये सति पश्चादन्योन्यान्वयात् एकत्वस्य यज्ञाङ्गत्वमिति निर्णीतम् ।

स्विष्टकृतीति । स्विष्टकृद्याग स्वाहाकारप्रयाजश्च प्रक्षेपाशेन मन्त्रेण च पूर्वविनियुक्त-द्रव्यदेवताप्रतिपत्ति दृष्ट कुर्वन् किं दृष्टार्थ एव उतादृष्टार्थोऽपीति विचार्यैकस्य कर्मणो नाना-प्रयोजनायोगात्, दृष्टे सभवत्यदृष्टकल्पनायोगाच्च दृष्टार्थ एवेत्याशङ्क्य, प्रक्षेपाशेन द्रव्यप्रतिपत्तौ मन्त्रेण च देवताप्रतिपत्तौ प्रयोजने सत्यपि, मानसत्यागाशस्य यागस्य दृष्टप्रयोजनाभावेना-दृष्टकल्पनावश्यभावात् उभयार्थ इति निश्चितम् । ननु यदि स्विष्टकृद्याग प्रतिपत्तिरेव स्यात् तदा द्रव्याप्रयोजकत्वात् द्रव्यविनाशे लुप्यत एव । यद्यपूर्वार्थोऽपि, तथा सति अपूर्वार्थं हविरन्तरं उत्पाद्य स्विष्टकृद्याग कर्तव्य स्यादिति शङ्कते—**एवं तर्हीति** । परिहरति—**यद्यपीति** । एकदेश-द्रव्यत्वम्—अन्यार्थमपादितद्रव्यैकदेशाश्रितत्वम् । 'अग्नये जुष्ट निर्वपामि' इति सर्वोऽपि पुरोडा-शोऽन्यर्थ. । स्विष्टकृद्यागस्तु 'उत्तरार्धात् स्विष्टकृतेऽवद्यति' इति वचनात् तदेकदेशाश्रित. । अतोऽदृष्टार्थत्वेऽपि द्रव्याप्रयोजकत्वाद्धविर्नाशे लुप्यत इत्यर्थ. ।

साक्षादेव प्रयुक्तिविचारः ।

एवम्-'अर्थे समवैषम्यम्' मी द ४-१-२१ इत्यतः पूर्वं शेषशेषित्वविचारेण प्रयोजकाप्रयोजकत्वं निरूपितम्। अत एवोक्तम्-अतिक्रान्तस्तृतीयविषयः शा भा' इति। ततस्साक्षादेव लक्षणार्थनिरूपणम् सोमलिप्तानां तु प्रतिपाद्यत्वं कृष्णविषाणा-प्रसङ्गेनोक्तम्।

व्रीहिभिर्यजेतेत्यादीनामनुवादत्वमाशंक्य नियमविधित्वव्युत्पादनम्, तस्य फलनिर्देशश्च ।

तथा-कर्तृ-देश-काल-गुण-द्रव्य, संस्काराणां दृष्टार्थानामर्थप्राप्तत्वान्न विधानं संभवति, देशान्तरादिनिवृत्त्यर्थत्वेऽपि परिसंख्या स्यात् । न चान्यो विधिप्रकारः संभवति, तस्मादनुवाद इत्याशङ्क्य, अस्त्यन्यः विधिप्रकारः नियमो नाम-यत्पाक्षि'क-

---

एव चतुर्थेऽध्याये प्रथमतो 'अर्थे समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणाम्' इत्यस्मात् सूत्रात् पूर्वमधिकरणषट्केन प्रयुक्तिविशेषनिर्णयार्थ तृतीयाध्यायप्रतिपादनात् शेषशेषिभाव एव विचारित इत्याह–**एवमिति**। **अत एवोक्तमिति**। भाष्यकारेणेति शेष । **ततः साक्षादिति**। प्रथमपाद-शेषेण द्वितीयपादेऽपि 'कर्तृदेशकालानामचोदन प्रयोगे नित्यसमवायात्' (जै ४-२-२३) इत्यस्मात् पूर्वमित्यर्थ । 'वारुणेनैककपालेनावभृथ यन्ति' श ब्रा २–४–३–६ इति विधायाम्नायते 'यत् किंचित् सोमलिप्त, तेनावभृथ यन्ति इति। अत्र किमवभृथेष्टेर्हविः सोमलिप्तम्, उत नेति विचार्य, अवभृथशब्देनेष्टेरभिधानात् तृतीयया तत्साधनत्वेन सोमलिप्तविधानात् सोमलिप्त-मेव तस्या हविरित्याशङ्क्य, उत्पत्तिशिष्टैककपालपुरोडाशावरुद्धे यागे सोमलिप्ताननुप्रवेशादव-भृथशब्देनावभृथदेश लक्षयित्वा, तत्र सोमलिप्तैः सह यान गमनमेव विधीयते तत्र प्रक्षेपार्थम्। अतो नावभृथाङ्ग सोमलिप्तमिति शेषत्वाशेषत्वविचार एव कृत । स कथ सगच्छत इत्याशङ्क्य, प्रासङ्गिक इत्याह–**सोमलिप्तानामिति**। **कृष्णविषाणाप्रसङ्गेनेति**। तस्या कण्डूयनमेव प्रयोजनम्। प्रासन तु प्रतिपत्तिरिति प्रतिपादित पूर्वाधिकरणे। तत्प्रसङ्गात् सोमलिप्तानामपि अवभृथदेशप्रक्षेप प्रतिपत्तिरिति।

अत पर द्वितीयपादशेषेण नियमविधिर्व्युत्पादित. । सोऽपि प्रयुक्तिविशेषविचारार्थ इति प्रतिपादयन्, प्रथम तत्र पूर्वपक्षमाह–**तथेति**। 'राजा राजसूयेन यजेत' इति राजादि कर्ता 'समे यजेत'–इति समादिर्देश पौर्णमास्यादि काल, आरुण्यादिर्गुण, व्रीह्यादिद्रव्यम्, अव-घातादि संस्कार । तत्र कर्त्रादिस्वरूप वा विधेय, कर्त्रन्तरादिनिवृत्तिर्वेति विकल्प्य प्रथम दूषयति–**अर्थप्राप्तत्वादिति**। कर्त्रादिकमन्तरेण क्रियास्वरूपस्य यागस्य सपादयितुमशक्यतया कर्त्रादिस्वरूप तेनैवाक्षिप्यत इत्यर्थ ।

द्वितीय दूषयति–**देशान्तरेति**। ततश्च श्रुतहान्यश्रुतस्वीकारप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रय प्रसज्येतेत्यर्थ । **अनुवाद इति**। यागाक्षिप्तकर्त्राद्यनुवादपराणि राजादिपदानीत्यर्थ । श्रुताना कर्त्रादीना क्रियाक्षेपेण कदाचित् प्राप्तावपि कदाचिदप्राप्तेरपि सभवात् तस्मिन्नशे विधि सार्थक

१—अत्रेद बोध्यम्—एकनिष्पत्तेस्सर्व सम स्यादि मी द ४-१ २२ ति समारभ्य कतिपयेष्वधिकरणेषु प्रयुक्तिर्विचार्यते, अन्यत्र च सर्वत्र क्रत्वर्थपुरुषार्थत्व—यज्ञागत्वानगत्वादि-विचारा क्रियन्ते, तत् कथ प्रयुक्तेरध्यायार्थत्वमिति शका ।

प्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणमिति यावत् । तस्माद्विधिरिति । यदिदं नियमविधिव्युत्पादनम्, तदपि दर्शपूर्णमासादिविधीनां नियमेन समादिप्रयोजकत्वसिद्ध्यर्थम् ।

अपापश्लोकश्रवणादीनामर्थवादत्वे क्रत्वर्थत्वम्, विश्वजितः फलस्य सत्त्वे पुरुषार्थत्वकथनञ्च ।

तथा–अपापश्लोकश्रवणादीनामर्थवादत्वे पर्णमयीत्वादीनां क्रतुविधिप्रयुक्तिः, न फलविधित्वे । विश्वजिदादीनामफलत्वे प्रयोजकत्वमेव विधेः दुर्लभम्, फलवत्त्वे तु तद्भवति । ततः फलगतविशेषानुसंधानं प्रागङ्गप्रयोजनसंबन्धविचारात् ।

क्वचिदङ्गाङ्गिभावसंबन्धप्रतिपादनमुखेन, क्वचित्कालार्थप्रतिपादनमुखेन प्रयुक्तिरेव विचार्यते इति कथनम् ।

तथा–'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेते' त्यादीनामङ्गप्रयोजनसंबन्धपरत्वे

नापि कश्चिद्दोष इति सिद्धान्तमाह–अस्त्यन्य इति । परिपूरणमिति । तस्मिन्नप्यंशे अस्य प्राप्तिसंपादनमित्यर्थः । अधिकरणमुक्त्वा तस्य लक्षणसंगतिमाह–यदिदमिति । समादिप्रयोजकत्वं समदेशादिप्रयोजकत्वम् ।

तृतीयपादे प्रथमेऽधिकरणे 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इति विहितं पर्णमयीत्वं क्रत्वर्थमेव उत उभयार्थमिति विचार्य क्रतुसंबन्धिजुहूसंबन्धात् फलश्रवणाच्चोभयार्थमित्याशङ्क्य, एकस्य पर्णमयत्वस्य क्रतुफलाभ्यां संबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गात् फलश्रवणमर्थवाद इति क्रत्वर्थमेवेति निर्णीतम् । एवम् उत्तराधिकरणैरपि क्रत्वर्थपुरुषार्थविचार एव कृतः । तस्य लक्षणसंगतिमाह–तथाऽपापेति ।

'विश्वजिता यजेत' इत्यादिष्वश्रुतफलकेषु किं फलमस्ति नेति विचार्य, तस्याश्रुतत्वादलौकिकविषयेषु पुरुषबुद्ध्यनुसारेण कल्पनायोगात् भाव्याकाङ्क्षायाश्च समानपदोपात्तधात्वर्थेनैव पूरणात् न फलस्याध्याहार इति निष्फलत्वमाशङ्क्य, विधिप्रयुक्तायां भावनायामपुरुषार्थस्य भाव्यतयाऽन्वयायोगेन पुरुषार्थभाव्यापेक्षायां कल्प्यमानस्य फलस्य वेदाकाङ्क्षामूलतया वैदिकत्वादश्रुतमपि फलमध्याहार्यमित्युक्तम् । तस्य प्रकृते संगतिमाह–विश्वजिदादीति । दुर्लभमिति । प्रवर्तकस्वभावेनापि विधिना निष्फले परीक्षकस्य पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् विधेः प्रयुक्तिशक्तिरेव लुप्यत इत्यर्थः ।

तदनन्तरं विश्वजित् किं सर्वफलार्थः, उत एकफलार्थः । एकफलार्थत्वे तच्च फलं स्वर्गः, उत अन्यद्वा । तथा रात्रिसत्रे अर्थवादावगता प्रतिष्ठा वा फलं, स्वर्गो वेत्यादिविचारः प्रवृत्तः । सोऽपि तत्तत्फलविशेषप्रयुक्तिसिद्ध्यर्थतया लक्षणेन संगत इत्याह–ततः फलगतेति । अङ्गप्रयोजनसंबन्धविचारादिति ।

'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इत्यादिषु अग्निचयनादेः सौत्रामण्यादेश्च किमङ्गप्रधानार्थः संबन्धः, उत कालार्थः इत्येवंविधविचारात्

'अर्थे समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणामि'त्यतः पूर्वमधिकरणषट्केण शेषशेषित्वविचारेण प्रयोजकाप्रयोजकत्वं निरूपितम् । ततो द्वितीयपादे कर्तृदेश-कालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायादि मी द ४–२–२३ त्यस्मात्पूर्वं प्रथमपादे, शेषेण साक्षादेव लक्षणार्थनिरूपणमित्यर्थः । क्रत्वर्थ-पुरुषार्थविचारोऽपि प्रयोजकाप्रयोजकत्वसिद्ध्यर्थमेवेति बोध्यम् ।

अग्निविधिप्रयुक्तिः सौत्रामण्यादीनाम्। कालार्थत्वे दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रयोजकत्वं च न भवति।

जातेष्टिविचारप्रसंगे तृतीयाधिकरणस्य लक्षणे संगतिः, तृतीयस्यशेषो द्वितीयमधिकरणम्। द्वितीयस्य शेषः प्रथमाधिकरणमिति प्रयुक्तिलक्षणे संगतिकथनम्।

तथा-जातेष्टेः शेषिविरोधेन निमित्तानन्तर्यबाधमभिधाय शौचकालप्रयोजकत्व-मुक्तम्। तदुपोद्घातत्वेन च पुत्रगामिफलप्रतिपादनम्। पुत्रफलत्वे हि शेषिविरोधः

प्रागित्यर्थः। अङ्गप्रयोजनसबन्धविचारस्य वा कथ लक्षणसगति तत्राह–तथाग्नि चित्वेति। एवमेव विचार्याग्निचयनादीना सौत्रामण्यादीना च पृथक्फलार्थतया नान्योन्याङ्गाङ्गिभाव सभवतीति सौत्रामण्यादिशेषतया चयनाद्यनन्तरकालो विधीयत इत्याशङ्क्यानयोर्वाक्ययोश्चय-नादिप्रकरणगततया तत्प्रकरणे प्रसिद्धसौत्रामण्यङ्गविधानायोगात् दूरस्थसौत्रामण्यादिकर्मोद्देशे-नानुपादेयकालविधानायोगाच्चाग्निचयनाद्यनन्तरकाले तदङ्गतया प्रसिद्धसौत्रामण्यादिभ्यो भिन्न तन्नामक कर्मान्तरमेव विधीयत इति निश्चितम्। तदपि प्रयुक्त्युपयोगीत्यर्थः।

दर्शपूर्णमासयोरिति। 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यत्राप्यनेनैव न्यायेन दर्शपूर्णमासानन्तरकाले तदङ्गतया सोमो विधीयत इत्याशङ्क्य, अस्य वाक्यस्य ज्योतिष्टोम-प्रकरणगततया तदङ्गतया विधानायोगात् तत्र च सोमयागस्य सनिहितत्वात् सनिहितोद्देशेनानु-पादेयस्यापि कालस्य विधानसभवात् दर्शपूर्णमासोत्तरकाल सोमशेषतया विधीयत इति सिद्धान्तितम्। तदपि लक्षणसगतमेवेत्यर्थः।

'वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति पुत्रजनननिमित्तेष्टि विधाय 'यस्मिन् जात एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' तै स २-२-५ इति विहित पूतत्वादिफल पितुरेव, उत पुत्रस्येति विचार्य, अन्यगतफलसाधनस्यान्येनानुष्ठानायोगात् शास्त्रफल प्रयोक्तरीति न्यायेन इष्टिकर्तुः पितुरेव फलमित्याशङ्क्य, यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतो भवतीति पुत्रगतस्य फलस्य वाक्यादेव प्रतिपन्नत्वात्, पुत्रफलस्यापि पितुरिष्टत्वेन, तदर्थ-मनुष्ठानसभवाच्च, पुत्रस्यैव फलमित्युक्त्वा।

किमियमिष्टिः पुत्रजन्मोत्तरकालमेव कर्तव्या, उत कृते जातकर्मणीति विचार्य, नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तरतया जन्मोत्तरकालमेवेत्याशङ्क्य, स्तन्यपानस्य जातकर्मोत्तर-कालत्वात् प्रथममिष्टि कृत्वा जातकर्मणि कृते, पश्चात् स्तनपाने कर्तव्ये, तस्य वहुकालव्यवधानेन पुत्रविपत्तिप्रसङ्गेन तद्गतफलसाधनस्येष्टेरेव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् पुत्रगतफलरूपशेषिविरोधात्, न निमित्तानन्तर, किं तु कृते जातकर्मणीत्यभिधाय।

पुनरपि किमियमिष्टिर्जातकर्मानन्तरमेव उत आशौचापगमे पर्वकाले वाऽऽगत इति विचार्य, शेषिविरोधात् खलु निमित्तानन्तर्य बाधितम्। नात्र किचित् बोधकमस्ति। नैमित्तिक-

१—यत्पाक्षिकप्राप्तस्य नियतत्वकरणमप्राप्ताशपरिपूरणमित्यधिक पाठो २ पु० दृश्यते।

२—पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति, इत्यत्र सवलिताधिकारत्वम्—अनेकेषा पुरुषार्थाना व्यासज्यवृत्तिफलत्वमित्यर्थः।

शक्यते वक्तुं, न पितृफलत्व इति। ततोऽङ्गभूतानामपि सौत्रामण्यादीनां स्वकाल-प्रयोजकत्वमुक्तम्।

राजसूयेऽनुमत्यादीनां समप्राधान्ये फलप्रयुक्तिनिर्देशेन अङ्गप्रधानानाञ्च विधिप्रयुक्तत्वसिद्धान्तनिर्देशः।

तथा–अनुमत्यादीनाम्, विदेवनादीनाञ्च समप्राधान्ये सर्वेषां फलमेव प्रयोजकं स्यात्। गुणप्रधानभावे त्वनियोज्यानां क्रतुप्रयुक्तत्वमिति।

विधिमन्तरेण फलमात्रानुष्ठाप्यत्वं फलप्रयुक्तत्वमिति प्राभाकरमतनिरसनम्।

ननु प्रधानेषु विधिरेव प्रयोजकः, न फलम्। तत्कथ प्रधानेषु फलं प्रयोजकम्, अङ्गेषु विधिरिति बालिश्यमेकदेशिवदाचर्यते। नैवास्माभिः प्रधानेषु विधेरप्रयोजकत्व-

---

त्वाच्च शौचकालादिरूपकतिपयाङ्गपरित्यागेऽपि न विरोध। अतो जातकर्मोत्तरकालमेवेत्या-शङ्क्य, येन केनापि प्रकारेण स्वरसप्राप्तनिमित्तानन्तर्यबाधे सति सर्वाङ्गोपसंहारस्यापेक्षितत्वा-दाशौचापगमे पर्वण्येव कर्तव्येति निर्णीतम्।

अत्र तृतीयाधिकरणस्य लक्षणसगति। द्वितीय तु तच्छेषभूतमित्याह—**तथेति**। प्रथम द्वितीयस्यापि शेषभूतमित्याह—**तदुपोद्घातत्वेनेति**। तदेवोपपादयति—**पुत्रफलत्वे हीति**।

तत किमग्निचयनोत्तरकालमेव कर्तव्या सौत्रामणी, उत स्वकाले समागत इति, तथा वाजपेयानन्तर तदङ्गभूतो बृहस्पतिसवोऽपि प्रधानकाले शरद्येव, उत अतिदेशप्राप्तवसन्तकाल एवेति विचार्य, सौत्रामण्यादीना चयनाद्यङ्गतया तेन सहैकप्रयोगत्वात् तत्काल एवेत्याशङ्क्य, क्त्वाप्रत्ययेन तत्प्रयोग परिसमाप्य, तदनन्तर कर्तव्यत्वाभिधानेन तत्प्रयोगबहिर्भावादतिदेशादि-प्राप्तकालाबाधेन स्वकाल एव कर्तव्य इत्युक्तम् तदपि सगतमित्याह—**ततोऽङ्गेति**।

तथा चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तित राजसूये 'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपति' इत्यादिना विहितानि यागात्मकानि कानिचित्कर्माणि। तथा विदेवनादीन्यया-गात्मकानि चाधिकृत्याम्नायते–'राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' आप श्रौ. सू १८-८-१४ इति। तत्र सशय—किं सर्वाणि समप्रधानानि फलार्थानि, उतायागात्मकानि क्रत्वर्थानीति। तत्र सर्वेषा कर्मणा प्रकृतत्वात् राजसूयपदेन च विशेषानवगमात् छत्रिन्यायेन यागायागात्मकेषु कर्मसु यजेर्वृत्तिसभवाच्च सर्वेषा फलान्वयात् सर्वाणि समप्रधानानीत्याशङ्क्य, अप्रसिद्धनाम्ना-माख्यातपरतन्त्रत्वेन राजसूयपदस्याख्यातोपात्तयागमात्रे सकोचात् यागानामेव प्राधान्यम्। इतरेषा तु तदङ्गत्वमिति प्रतिपादितम्। तस्य लक्षणान्वयमाह—**तथेति**।

ननु क्रतुप्रयुक्तत्व नाम क्रतुविधिप्रयुक्तत्व। फलप्रयुक्तत्व तु विधिमन्तरेण फलमात्रा-नुष्ठाप्यत्वम्। ततश्चानेन वचनेनाङ्गाना विधिप्रयुक्तत्व, करणस्य तु फलप्रयुक्तत्वमित्येवमुक्तं स्यात्। इद तु गुरोरेव मतम्। आचार्यमते तु सर्वेषा विधिप्रयुक्तत्वादेतत्तन्मतविरुद्धमिति शङ्कते—**नन्विति**। नास्मद्वचनतात्पर्य वेद भवानित्याशयेन स्ववचनाभिप्राय व्यक्तीकरोति—**नैवास्माभिरित्यादिना**। अय भाव—विधिरेव सर्वेषामनुष्ठापक। स चानुष्ठापयन् कस्यचित् प्रयोजनस्य सिद्ध्यर्थं तत्साधनमनुष्ठापयतीति, तदपि प्रयोजन विधिव्यापाररूपप्रयुक्तिनिर्वाह-कत्वात् स्वयमपि प्रयोजकमित्युच्यते। तद्विशेषविचारमुखेन विधे प्रयुक्तिलक्षणव्यापारविशेष एव चतुर्थे चिन्त्यते। एव च न सिद्धान्तविरोध इति।

मुच्यते, किं तर्हि, प्रयुक्तिविशेषचिन्ता क्रियत इति। यथा चातुर्मास्यप्रयोगविधिर्दध्यानयनप्रयोजकोऽपि किमामिक्षार्थं प्रयुंक्ते, उतवाजिनार्थमपीति विचार्यते। यदर्थं च प्रयुङ्क्ते, तत्प्रयोजकमित्युच्यते। आमिक्षा प्रयोजिका, न वाजिनमिति।

तथाऽत्रापि किं विदेवनादीनां फलं प्रयोजकम्, उत क्रतुरित्यस्यायमेवार्थः–किं फलसिद्ध्यर्थं प्रयुज्यन्ते, उत क्रतूपकारसिद्ध्यर्थमिति। एवमुत्तरत्रापि विदेवनादीनां शेषिविशेषविचारेण प्रयुक्तिविशेषचिन्तैव क्रियते।

तथा विदेवनादीना किमभिषेचनीययागाङ्गत्व, उत राजसूयाङ्गत्वमिति विचार्य, माहेन्द्रस्तोत्र प्रत्यभिषिच्यत। इति वचनेनाभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्ये माहेन्द्रस्तोत्रकाले तेषामनुष्ठानात् तदङ्गत्वमित्याशङ्क्य, अन्यत्रोत्पन्नाना प्रकरणावगतराजसूयाङ्गभावाना तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अपकृष्यानुष्ठानमात्रविधानात् न तदङ्गत्वम्। किं तु राजसूयमात्राङ्गतेति। तथा च राजसूय एव 'सौम्य चरु बभ्रुर्दक्षिणा' इति विधायाम्नायते 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन चरन्ति' तै आ २-६ इति। किं सौम्येष्टिरुपसदङ्ग, उत यागान्तरवत् राजसूयाङ्गमिति विचार्य, विशेषवचनात् उपसदङ्गत्वमाशङ्क्य, वचनस्यानुष्ठानकालमात्रविधाने तात्पर्यान्न तदङ्गत्वमिति प्रतिपादितम्। अनयोरपि विचारयो प्रकृतान्वयमाह—**एवमुत्तरत्रेति।**

समुन्मिपति। तस्येद समाधानम्—क्रत्वर्थत्वे क्रतुप्रयुक्तत्वम्, पुरुषार्थत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, एकत्वादेर्यज्ञागत्वे, तत्प्रयुक्तत्वम्, स्विष्टकृदादौ त्यागाशेऽपूर्वसद्भावेनतत्प्रयुक्तत्वम्, 'समे यजेते' त्यादौ नियमविधौ सति दर्शादेर्नियमेन समदेशादिप्रयोजकत्वम्, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पाप श्लोक शृणोती'त्यत्रापापश्लोकश्रवणादीना फलविधित्वम्, पर्णमयीत्वादीना फलप्रयुक्तत्वम्, अर्थवादत्वे क्रतुप्रयुक्तत्वम्। विश्वजिदादीनामफलत्वे प्रयुक्तिरेव दुर्लभा, फलवत्त्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते'त्यस्य कालार्थत्वेन सोमयागस्य दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वम्। सौत्रामण्यादेश्चयागागत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, अनुमत्यादीनाम्, विदेवनादीनञ्च समप्राधान्ये सर्वेषा फलमेव प्रयोजकम्, विदेवनादीनामगत्वे क्रतुप्रयुक्तत्वमित्यादिविशेषरूपेण समग्रेऽप्यध्याये प्रयुक्तिरेव विचार्यत इत्याशय मनसि निधायाह—यदीत्यादिना सिद्ध्यर्थमित्यन्तेन।

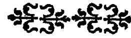
३— अथवा प्रायेण पुरुषार्थ प्रयोजक इति, पुरुषार्थशब्देन प्रयोजक लक्ष्यते, क्रत्वर्थशब्देन तत्प्रतिपक्षवाचकेनाऽप्रयोजको लक्ष्यते इति। यथोक्तमभियुक्तै—

'क्वचिदेतद्विचारेण क्वचित्फलविधेर्वशात्।
क्वचित्साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते'॥ इति।

४—अत्रेदमाकूतम्–क्रतुप्रयुक्तत्व, नाम क्रतुविधिप्रयुक्तत्वम्। फलप्रयुक्तत्वञ्च विधिमन्तरेण फलमात्रानुष्ठाप्यत्वम्, एवञ्चागाना विधिप्रयुक्तत्वम्, करणस्य फलप्रयुक्तत्वम्। यथोक्त 'काम्येषु कर्मसु कामनावशादेव प्रवृत्ति, अगेषु विधिनाप्रवृत्तिरिति, इदन्तु गुरुमतम्। आचार्यमते तु सर्वेषा विधिप्रयुक्तत्वमेव। तस्यायमाशय। तथाहि—प्रवर्तनैकरसो विधिरेव सर्वेषामनुष्ठापक। सर्वाननुष्ठापयन् कस्यचित्प्रयोजनस्य सिद्ध्यर्थ तत्साधनमनुष्ठापयति, तदपि प्रयोजन विधिव्यापाररूपप्रयुक्तिनिर्वाहकत्वात् स्वयमपि प्रयोजकमित्यभिधीयते, तद्विशेषविचारमुखेन विधिप्रयुक्तिलक्षणव्यापारविशेष एव चतुर्थे चिन्त्यत इति सर्व मनसि समाकलय्याह 'तत कथम्–बालिश्यमेकदेशिवदाचार्यत इत्यन्तेन परपक्ष प्रतिक्षिपन् स्वपक्षस्थापनेन—इति।

तथा दधिग्रहस्य नित्यत्वान्नित्यवज्ज्योतिष्टोमादिप्रयुक्तिः, वैश्वानरादेस्तु नैमित्तिकत्वान्न नित्यवत्प्रयुक्तिः, पितृयज्ञस्यानङ्गत्वान्न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तिः। तथा स्वरु-रशनयोः पशु-यूपप्रयुक्तत्वम्। सांग्रहणी-दर्शपूर्णमास-ज्योतिष्टोमविचारा राजसूयवद्द्रष्टव्याः—इति।

इति चतुर्थोऽध्यायार्थस्समाप्तः।

तथा ज्योतिष्टोमे 'या वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्चेते प्राजापत्य दधिग्रह गृह्णीयात्' इति विधिविहितो दधिग्रह किं नित्य, उत देवतान्तरायनिमित्त इति विचार्य, निमित्तश्रवणात् नैमित्तिक इत्याशङ्क्य 'ज्येष्ठो वा एष ग्रहणाम्' इति तस्य प्राथम्याभिधानात् नैमित्तिकस्य निमित्ते सत्यनुष्ठीयमानस्य प्राथम्यायोगात् यदिशब्दाद्यभावात् यच्छब्दस्य च कर्तृसमानाधिकरणत्वाभावेन निमित्तप्रतिपादकत्वायोगाच्च नित्य एव। देवतान्तरायश्रवणन्त्वर्थवाद एवेति निर्णीतम्।

तथा 'यो वै सवत्सरमुख्यमभृत्वा अग्नि चिनुते, यथा सामि गर्भोऽवपद्यते, तादृगेव तदार्तिमार्च्छेत्। वैश्वानर द्वादशकपाल पुरस्तान्निर्वपेत्' इति विहितो वैश्वानरो नित्यो नैमित्तिको वेति विचार्य, दधिग्रहन्यायेन नित्यत्वमाशङ्क्य कर्तृसमानाधिकरणेन यच्छब्देन निमित्तत्वप्रतिपादनात् नैमित्तिकमेवेति राद्धान्तितम्। एतयोरपि विचारयो. लक्षणसगतिमाह—**तथा दधिग्रहस्येति।**

पितृयज्ञस्येति। 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति अनारभ्यविहित पितृयज्ञ किं दर्शयागाङ्ग, उत पुरुषार्थ इति विचार्य, कर्मवाच्यमावास्याशब्दयोगात् फलकल्पनागौरवाच्च दर्शाङ्गत्वमित्याशङ्क्य, अपराह्णशब्दयोगात् अमावास्याशब्द कालपर। अतो न दर्शाङ्ग, किंतु पुरुषार्थ इत्युपपादितमित्यर्थ।

स्वरुरशनयोरिति। स्वरुर्यूपशकल 'यूपस्य स्वरु करोति' 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति विहित स्वरु किं यूपार्थ, उत पश्वञ्जनार्थ इति विचार्य, यूपस्येति षष्ठ्या यूपशेषत्व स्वरो.। तस्य च पश्वञ्जन प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य, स्वरुणेति तृतीयाश्रुत्या स्वरो पश्वञ्जनशेषत्व, तस्य तु यूपादुपादान विधीयते। षष्ठी चावयवावयविलक्षणसबन्धे द्रष्टव्येति समर्थितम्।

तथा 'आश्विन ग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूप परिवीयाग्नेय सवनीय पशुमुपाकरोति' श ब्रा २-४ ४-१२ इति विहिता या त्रिवृद्रशना, सा किं पशुबन्धनार्था, उत यूपसस्कारार्थेति विशये यूपार्थत्वेऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् पशुबन्धनार्थत्वे तु तदनपक्रमणरूपदृष्टप्रयोजनलाभात् पश्वर्थेत्याशङ्क्य, यूपमिति द्वितीयाश्रुत्या परिव्याणस्य यूपार्थत्वप्रतीते, तदर्थत्वेऽपि तद्दार्ढ्यजननेन दृष्टार्थत्वसिद्धेर्यूपार्था रशनेति निश्चितम्। तदुभयमपि प्रयुक्तिचिन्तोपयोगितया कृतमित्यर्थ।

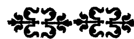
'वैश्वदेवी साग्रहणी निर्वपेत् ग्रामकाम' तै स २-३-९ इति विधाय 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति विहितो होम किं ग्रामकामपदानुषङ्गेण पुरुषार्थ, उत वैश्वदेव्यङ्गमिति सशये साग्रहण्या प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वेनाङ्गापेक्षाभावात् सभवति प्राधान्ये, आमनहोमानामङ्गत्वायोगात् कामपदानुषङ्गेण पुरुषार्थत्वमित्याशङ्क्य, अनुषङ्गस्यैव दोषत्वात्

'ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं सजातेषु भूयासमिति परिधीन् परिदधाति'। इति परिधिमन्त्रव्यवायेनानुषङ्गायोगाच्चामनहोमाना प्राकृताङ्गमध्यपठितत्वेन प्रकरणेन साग्रहण्यङ्गत्वमित्युपपादित ः ।

तथा दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादिषड्यागान् प्रयाजाज्यभागाननूयाजाश्च विधायाम्नायते—'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' श ब्रा २-६-१७ इति । अत्र कि सर्वेषा यागाना प्राधान्य, उत कालयोगिना षण्णामेवेति विचिन्त्य, नामपदानामाख्यातपारतन्त्र्यस्य राजसूयाधिकरणे निर्णीतत्वात् यजिना च प्रकृतसर्वयागानुवादसंभवात् सर्वेषामपि प्राधान्य—दर्शपूर्णमासपद तु द्विवचनान्तप्रतिरूपक नामधेयमित्याशङ्क्य, राजसूयपदस्याप्रसिद्धार्थत्वेन सभवत्याख्यातपारतन्त्र्यम् । इद तु नाम प्रसिद्धार्थम् । आग्नेयादिषु कालसबन्धेन प्रकृत्यर्थप्रसिद्धे 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते य एव विद्वानमावास्या यजत तै स १-६' इति विद्वद्वाक्याभ्या समुदायसपादनेन द्विवचनस्यापि प्रसिद्धे षण्णामेव प्राधान्यमिति निश्चितम् ।

तथा दीक्षणीयादीष्टियागानग्नीषोमीयादीन् पशुयागान् सोमयाग च प्रकृत्याम्नायते—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' आप श्रौ इति । अत्र कि सर्वेषा यागाना प्राधान्य, उत सोमस्यैव, इतरस्य तदङ्गत्वमिति विचार्य, ज्योतिष्टोमपदस्याप्रसिद्धार्थत्वेनाख्यातपारतन्त्र्यात् सर्वयागप्राधान्यमाशङ्क्य 'त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविशा एतानि वाव तानि ज्योतीपि य एतस्य स्तोमा तै स" इत्यनेन वचनेन स्तोत्रसाधनभूतानामृचा त्रिवृदादिसंख्याचतुष्टये हि ज्योतिष्टोमशब्द प्रसिद्ध । स्तोत्राणा सोमयागस्य चान्योन्यसबन्धो 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमस वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्' तै स इति वचनेन प्रसिद्ध । ततश्च ज्योतिष्टोमशब्दस्य सोमयाग एव प्रसिद्धिसभवात् तस्यैव प्राधान्यम् । इतरेषा तु तदङ्गत्वमिति समर्थितम् । एतच्च विचारत्रय किं सर्वेषा फलमेव प्रयोजकं, उत केषाचित् क्रतुरित्येव प्रयुक्तिविचारविशेषत्वात् लक्षणे सगतमित्याह **सांग्रहणीति** ।

इति चतुर्थाध्यायार्थ. ।

अथ पञ्चमाध्यायार्थः

एवं प्रयोजकाप्रयोजकत्वे चिन्तिते सत्येकप्रयोगविधिविधेयानां बहूनामङ्गप्रधानानामेककर्तृकाणामवश्यंभाविनि क्रमे सति, तद्विशेषः पञ्चमे चिन्त्यते।

क्रमस्य विधेयत्वविषये प्राभाकरमतोन्यासः-

आदौ विवरणमतेन पूर्वपक्षवर्णनम्।

नन्वयमनारम्भणीय एव क्रमविचारः, क्रमस्याविधेयत्वेनानङ्गत्वात्। अनङ्गलोपे च प्रधानस्यावैगुण्यात्। कथं पुनः क्रमस्याविधेयत्वम्?

तदुच्यते— स्वरूपेणाविधेयः सन् विधेयस्याविशेषणम्।
अभिधाविधुरत्वेन ग्राहकेणावधीरितः॥ १॥
विध्यङ्गभावविधुरो विध्याक्षेपबहिष्कृतः।
क्रमः केन प्रकारेण वैधानीयकमृच्छति॥ २॥

इदानीं पञ्चमाध्यायार्थं निरूपयिष्यन् चतुर्थ-पञ्चमयोः सङ्गतिमाह—एवमिति। चतुर्थे प्रयोगश्चिन्तितः। पञ्चमे तु तदङ्गभूतः क्रमश्चिन्त्यत इति लक्षणद्वयं बद्धक्रममित्यर्थः। प्रयोगविधिः—साधिकारः प्रधानविधिः। स एव साङ्गप्रधानानुष्ठापकः। तद्विशेषः श्रुत्यादिप्रमाणविशेषाद्वा, अनुष्ठेयपदार्थगतपौर्वापर्यविशेषाद्वा क्रमस्य विशेषः प्रयोगविध्यवगम्य इति शेषः।

नन्वननुष्ठेयत्वादप्रयोज्यस्य क्रमस्य कथं प्रयोगविधिविधेयत्वमित्याशङ्क्य, पदार्थानां विधेयत्वात् तदाक्षिप्तस्य क्रमस्यापि विधेयत्वं भविष्यतीत्याह—एकप्रयोगेति। एककर्तृकाणामिति। यद्यपि दर्शपूर्णमासादिषु बहवः कर्तारोऽधिगताः। तथापि यावतां कर्मणाम् एककर्तृकत्वमधिगतं, तावतामेकेन कर्त्राऽनुष्ठानं विदधत् प्रयोगविधिस्तेषां क्रममन्तरेणानुष्ठानासम्भवात् क्रमविशेषमाकाङ्क्षते। स च श्रुत्यादिभिरुपस्थाप्यते। ततश्च तदुपस्थापितक्रमविशेषितपदार्थानुष्ठानं विधत्त इति, पदार्थविशेषणतया क्रमस्याननुष्ठेयस्यापि प्रयोगविधिविधेयत्वं सम्भवतीति भावः।

पञ्चमे प्रथमाधिकरणे क्रमविचारः आरम्भणीय, उत अनारम्भणीयो वेति विचारितः। तत्र प्राभाकरमतेन पूर्वोत्तरपक्षावारचयति—नन्वयमिति। नन्वनङ्गत्वेऽपि क्रमविशेषितप्रयोगसाध्यत्वात् प्रयोगविधेस्तदारम्भः स्यादित्यत्राह—अनङ्गलोपे चेति। यदङ्गं, तदेव प्रयोगविधिः स्ववैगुण्यपरिहारार्थं प्रयुङ्क्ते। न त्वनङ्गम्। तल्लोपेऽपि स्वस्यावैगुण्यात्। अतो न तदादर इत्यर्थः। प्रश्नोत्तरमुखेन क्रमस्याविधेयत्वमुपपादयितुमुपक्रमते—कथमिति।

तत्र प्रथमं विवरणकारमतेन पूर्वपक्षमाह—स्वरूपेणेति। स तु वस्तुबलवादितया वस्तुस्वभावपर्यालोचनेन सर्वस्यापि क्रमस्याविधेयत्वं मन्यते। निबन्धनमतेन पूर्वपक्षमाह—अभिधेति।

श्लोकेन संक्षेपेणोक्तस्यार्थस्य

विवरणकारमतेन पूर्वपक्षवर्णनस्योपपादनम्,

न तावत् क्रमः स्वरूपेण विधातु शक्यते, अननुष्ठेयत्वात्। न हि स्वतन्त्रः क्रमोऽनुष्ठातुं शक्यते। द्रव्यादिवदिति चेत्। न। अतद्विशेषणत्वात्। अथापि स्यात्, यथा द्रव्यादीनां स्वतोऽननुष्ठेयानामप्यनुष्ठेयभावार्थविशेषणतया विधिगोचरत्वम्, एवं क्रमस्यापि भविष्यतीति। तन्न अविधेयविशेषणत्वात्। द्व्यादयो हि विधेयभूतभावार्थविशेषणभूताः इति युक्तम्–यद्विधीयन्त इति क्रमस्तु न तथा, संघातविशेषणत्वात्। तस्य चाविधेयत्वात्। न हि संघातो विधीयते, पदार्थास्तु विधीयन्ते। न च ते क्रमस्य भूमयः। नह्येकैकत्र क्रमः संभवति। तस्मादविधेय इति।

संख्यावदिति चेत्। न। उपलक्षणत्वात्। तत्रैतत्स्यात्। 'एकादश प्रयाजान्यजती'ति यथा संघातवर्तिन्यपि संख्याविधीयते, तद्वत्क्रमोऽपीति। तन्न। उपलक्षणत्वात्संख्यायाः। न हि तत्रैकादशसंख्या विधीयते। संख्योपलक्षितास्त्वभ्यासाः विधीयन्ते। ते च क्रियात्मका एवेति, युक्तमेव विधीयन्त इति। तस्मात्सर्व एव तार्तीयः, पाञ्चमिकश्च क्रमो न विधेयः—[1]इति विवरणकारः।

वैधानीयक विधेयत्वम्। तत्र प्रथममर्धं व्याचष्टे—न तावदिति। स्वरूपेण—स्वातन्त्र्येण। अननुष्ठेयत्वात्-अनुष्ठातुमयोग्यत्वात्। न हि क्रम स्वातन्त्र्येणानुष्ठीयते। पदार्थेष्वनुष्ठीयमानेषु स्वयमवर्जनीयतया निष्पद्यत इति, न विधिगोचरत्वमश्नुत इत्यर्थ.।

शङ्कते—द्रव्यादिवदिति। यथा 'दध्ना जुहोती'त्यत्र सिद्धरूपस्यापि दध्न होमोपरञ्जनाद्विधेयत्व, तथाऽत्रापि स्यादिति भाव। न हि संघातो विधीयत इति युगपदनेकपदार्थसघातगोचरो विधिर्न क्वचिदपि दृष्टचर.। विशिष्टविधिरपि नानाविशेषणविशिष्टैकपदार्थगोचर.। न तु सघातगोचर। अतो य क्रमाश्रय, नासौ विधेय.। यस्तु विधेय', नासौ तदाश्रय इति भावः।

सघातविशेषणतया विधेयत्व दृष्टान्तावष्टम्भेन शङ्कते—संख्यादिवदिति। नामोपात्ताया. सख्यायास्तत्र विधेयत्वमेव नास्तीति परिहरति—तन्नेति। एवलक्षणत्वात् एवस्वभावत्वादित्यर्थ। न हि तत्र पञ्चप्रयाजानुद्दिश्य एकादशत्व विधातु शक्यते। पञ्चानामेकादशत्वायोगात्। किंतु सख्यया अभ्यासमुपलक्ष्य, स विधीयते। ततश्चाभ्यासे क्रियमाणे श्रुतमेकादशत्व स्वयमेव सपद्यत इति, न विधेयत्व तस्येत्यर्थ। पूर्वपक्षमुपसहरति—तस्मादिति।

१—विवरणकार इति—अत्रेत्थ विषयपरिशुद्धि—प्रभाकरमिश्रेण शाबरभाष्यस्योपरि प्रथमं वस्तुबलानुसारेण विवरण नाम टीका कृता। सैव टीका लघ्वी टीकेत्यपि सप्रदाये प्रसिद्धा। तेन तत्रोपपादितोऽयमर्थ—'वषट्कर्तु' प्रथमभक्ष.' इत्यादिषु प्रथमादिशब्दप्रतिपाद्य पदार्थद्वयाश्रय. एकपदार्थप्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिक पौर्वापर्यलक्षणस्तार्तीय. क्रम। पाञ्चमिकस्तु बहुपदार्थाश्रयो विततिलक्षणश्शब्दानभिधेय.। उभयस्याप्यभिधेयत्वानभिधेयत्वरूपवैषम्यसत्त्वेऽपि, वस्तुसामर्थ्यपर्यालोचनाया न विधेयत्वमिति विवरणकार. मन्यते स्म, यथोक्त न्यायकणिकाया अननुष्ठेयत्वादिति विधिविवेकोक्त हेतु व्याचक्षाणै. मिश्रै—तत्र विवरणकृतो हेतुमाह—अननुष्ठेयत्वात् न्या क. पृ ४१३ इति।

निबन्धनमतेन पूर्वपक्षप्रतिपादनम् ।

[१]निबन्धकारस्त्वाह-भवतु तार्तीयक्रमस्य, संख्यायाश्चैकादशादिकायाः अभिधानसंभवाद् ग्राहकग्रहणेन विध्यैदमर्थ्ये सति विध्याक्षिप्तानुष्ठानतया विधेयत्वम् । न त्वेवं पाञ्चमिकस्य क्रमस्य संभवति । न हि तस्य किंचिदभिधानमस्ति । अनभिहितश्च न ग्राहको ग्रहीतुमीष्टे । साधिकारस्य विधेः प्रयोजनरूपस्य सन्निधिसमाम्नातैः स्वयमप्रयोजनभूतैः प्रयोजन—प्रयोजनिभावेनान्विताभिधानं ग्राहकग्रहणमभिधीयते । यश्च नाभिधीयते, न तस्यैवंरूपं ग्राहकग्रहणं संभवति । तदगृहीतस्य च न विध्यैदमर्थ्यं प्रमाणमस्ति । तादर्थ्यशून्यस्य च न विधिरनुष्ठानमाक्षिपति । अतदाक्षिप्तानुष्ठानस्य च न विधेयत्वसंभवः । यथाऽऽहुः-यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते, तद्विधेयमिति बृ टी पृ ३७ ति ।

पाञ्चमिकक्रमस्याभिधानमाशंक्य तन्निरसनम् ।

कथं पुनः क्रमस्याभिधानं, नास्ति, क्त्वाप्रत्ययो हि पूर्वकालताभिधायी 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वे'ति । न क्त्वाप्रत्ययः पूर्वकालतामभिधत्ते । 'मुखं व्यादाय स्वपि-

---

तार्तीयः पाञ्चमिकश्चेति । 'वषट्कर्तु. प्रथमभक्ष' इत्यादिषु प्रथमादिशब्दावगम्य. पदार्थद्वयाश्रय. पौर्वापर्यलक्षणस्तार्तीयक्रम । पाञ्चमिकस्तु बहुपदार्थाश्रय विततिलक्षण. शब्दानभिधेय । उभयस्याप्यभिधेयत्वानभिधेयत्वलक्षणवैषम्यसद्भावेऽपि, वस्तुस्वभावपर्यालोचनाया न विधेयत्वमित्यर्थ । विवरण नाम प्रथम गुरुणा प्रणीता लघ्वी टीकेति तत्सप्रदाय. ।

निबन्धन नाम पश्चात् गुरुणैव प्रणीता बृहती टीका । तन्मतेनेदानी पूर्वपक्षमाह—**निबन्धनकारस्त्विति** । स तु शब्दबलवादितया शब्दस्वभावपर्यालोचनेनाभिधेयस्य क्रमस्य, सख्यायाश्च विधेयत्वमङ्गीचकारेत्यर्थ । **ग्राहकग्रहणेनेति** । प्रथम ग्राहकग्रहण, तदनु ग्राहकशेषत्व, तदनन्तर करणशेषत्वम्, पश्चात्तु तद्वारशेषत्वम् । तत प्रयोगविध्यनुष्ठाप्यत्वम् । तदेव च विधेयत्वमिति तन्मतपरिपाटी । तार्तीयक्रमस्य सख्यायाश्चाभिधानसभवात् तत्सर्वं सभवतीत्यर्थ ।

पाञ्चमिकस्य तु तद्वैपरीत्याह—**नत्वेवमिति** । तदेवोपपादयति—**नहीत्यादिना** । प्रकृते ग्राहकग्रहणाभाव प्रतिपादयितु ग्राहकग्रहणस्वरूपमाह—**साधिकारेति** । प्रयोजनरूपस्य स्वत साध्यतया स्वय प्रयोजनस्य । समाम्नातै पदार्थवर्गै ।

पाञ्चमिकक्रमस्याभिधानमाशङ्कते—**कथं पुनरिति** । 'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' अ. पा सू इति समानकर्तृकयो धात्वो पूर्वकाले वर्तमानाद्धातो. क्त्वाप्रत्ययस्य विधानात् । क्त्वाप्रत्यय पूर्वकालवाचीत्यर्थ । व्यभिचारान्न पूर्वकालत्वमर्थ । तदभावात्तु समानकर्तृकत्वमेव तदर्थ इति परिहरति—**न क्त्वाप्रत्यय इति** । व्यादाय स्वपिति-सुप्त्वा व्यददातीत्यर्थ ।

१—निबन्धनकारस्त्विति । निबन्धन नाम पश्चात् प्रभाकरमिश्रेण प्रणीता टीका, या बृहतीम्ना प्रसिद्धा वरीवर्ति । स तु शब्दसामर्थ्यानुसारेण शब्दबलवादितया शब्दस्वभावपर्यालोचनेनाभिधेयक्रमस्य, सख्यायाश्च विधेयत्वमूरीकरोति स्म, तस्मादुभयमतेनापि क्रमस्यानगत्वात्, तदभावेऽपि वैगुण्याभावात् अनर्थकोऽय क्रमविचार इतिपूर्वपक्षसक्षेप — इति ।

ती'त्यादिषु व्यभिचारात्। समानकर्तृकत्वमेवाव्यभिचारात् क्त्वार्थः। कथन्तर्हि भुक्त्वेति पूर्वकालतावगतिः। उच्यते। क्त्वाप्रत्ययो हि समानकर्तृकार्थवाचिनोर्धात्वोर्य एव पूर्वं प्रयुज्यते, तत एव विधीयते, ततश्च क्त्वाप्रत्ययश्रवणात्पूर्वप्रयोज्यत्वावगमे सति यथाप्रयोगमर्थावगमः, यथावगमं चानुष्ठानमित्यनुष्ठानक्रमः प्रतीयते, न तु पूर्वकालत्वाभिधानात्। स्याच्च तावच्छ्रुतिक्रमेऽभिधानाशङ्का, अर्थादिषु तु दूरापास्तैव सा। तस्मादनभिधेयत्वेन क्रमस्यानङ्गत्वात्, तद्धानावपि वैगुण्याभावादनर्थकः क्रमविचारः—इति।

मतद्वयसाधारण्येन सिद्धान्तप्रतिपादनम्।

तत्राहुः—'क्रमस्यानङ्गभावेऽपि नैवानादरणीयता।
तदभावे विशिष्टस्य प्रयोगस्याप्रसिद्धितः'॥ इति

सत्यमनङ्गमेव क्रमः, तथाऽपि नानारम्भणीयः क्रमविचारः, अनङ्गस्यापि तस्यादरणीयत्वात्। श्रुत्याद्यवगतक्रमविशेषसमालिङ्गितप्रयोगविशेषसाध्यो हि प्रयोगविधिरवसीयते। तेन यद्यपि प्रयोगविधिः क्रमस्यानुष्ठानं नाक्षिपति, प्रयोगविशेषं त्वाक्षिपत्येव, स च नर्ते क्रमविशेषात् सिध्यतीति तदादरः। तेनारभ्य क्रमलक्षणमिति।

न्यायविरोधात् सूत्र-भाष्यविरोधाच्च तन्मतस्य निरासः।

इदन्तु नानुमन्यन्ते युक्ति-ग्रन्थ-विरोधतः।
अननुष्ठेयरूपोऽपि तद्विशेषणभावतः॥ ३॥
विधेयत्वं कथंकारं क्रमो न प्रतिपद्यते।
अभिधाविधुरोऽप्येष कथंचिद्बुद्धिमागतः॥ ४॥

तर्हि क्त्वाप्रयोगे कथ पूर्वकालत्वप्रतीतिरिति शङ्कते—**कथं तर्हीति**। प्रथमप्रयुक्तधातो क्त्वाप्रत्ययविधानात् प्रयोगप्राथम्येनैव पूर्वकालताप्रतीतौ तत्र तस्य वाचकत्वकल्पनमयुक्तमिति परिहरति—**उच्यत इति**। अर्थ-पठन-स्थान-मुख्य-प्रवृत्त्यवगम्येषु क्रमेषु तु क्त्वाप्रत्ययस्याप्यभावादभिधानशङ्कैव नास्तीत्याह—**स्याच्चेति**। निबन्धनपूर्वपक्षमुपसहरति—**तस्मादिति**।

मतद्वयेऽपि साधारण सिद्धान्तमाह—**अत्राहुरिति**। यद्यप्यनङ्ग क्रम, तथापि विध्यपेक्षितत्वादादरणीय एवेत्यर्थः। तदेवोपपादयति—**श्रुत्यादीति**। नहि यथा तथा वा प्रयोगसाध्यो विधि, विनियोगविधिविरोधात्। आपाततः श्रुत्याद्यवगतक्रमप्रतीतिविरोधाच्च। कि तु प्रयोगविशेषसाध्यः। स च विशेष क्रमविशेषाधीन। अतस्तदादरण युक्तमित्यर्थ। अस्त्वेवम्, अथापि प्रयोगविध्यनङ्गतया तत्प्रयुक्ति कथं स्यादित्यत्राह—**तेनेति**। परस्परमङ्गाङ्गिभावापन्नानेककर्तृकान् नानापदार्थान् क्रमेण प्रयुञ्जानो विधिरवर्जनीयतया क्रममपि प्रयुङ्क्त इति, तत्प्रयुक्तिरार्थिकीति, क्रमलक्षणमारम्भणीयमित्यर्थ।

१ – मतद्वयसाधारण सिद्धान्तमाह—क्रमस्येत्यादिना। अस्याय भाव -यद्यप्यनग क्रम तथापि विध्यपेक्षितत्वादादरणीय इति। आचार्यमते तु क्रमस्य साक्षादविधेयत्वेपि पदार्थविशेषणतया विधेयत्वं सूत्रभाष्यानुमतम्। अतस्तद्विचाराय पञ्चमोऽध्याय उपक्रम्यत इत्यर्थो बोध्य। शेषमतिरोहितार्थम्।

आकाङ्क्षा-योग्यतायुक्तः पितृयज्ञादिकर्तृवत् ।
ग्राहकग्रहणं गच्छेत्तद्वद्धयन्यत्रापि कारणम् ॥ ५ ॥
वदेत्स्मृति-प्रयोगाभ्यां क्त्वाश्रुतिः पूर्वकालताम् ।
प्रयोगनियमाभावात्प्रतिपत्तिश्च नान्यथा ॥ ६ ॥
श्रुतिलक्षणमित्येतद्विधत्ते क्रममित्यपि ।
न सूत्रं न च भाष्यं स्यात्तस्मादेतददर्शनम् ॥ ७ ॥

यत्तावत्स्वरूपेण क्रमो न विधेय इति, तदनुमन्यामहे । विधेयरूपप्रयोगविशेषणत्वेन तु अस्य विधेयत्वं निवारयितु न शक्यते कालादिवत् । यथा हि—कालः प्रयोगानुबन्धितया विधीयते । तद्वत्क्रमोऽपि । यत्तु सघातविशेषणत्वान्न विधेयविशेषणत्वमिति । तदनुपपन्नम् । पदार्थानामेव विशेषणत्वात् न हि संघातः क्रमस्य भाजनमवगम्यते । न हि भवति क्रमेण सघात इति । भवति तु पदार्थाः क्रमेणानुष्ठीयन्त इति ।

यत्त्वेकैकत्र नावगम्यत इति । नैष दोषः । संयोगवत्सद्वितीयपदार्थाश्रयत्वात्, तथाऽवगमात् ।

यद्वा नायं सद्वितीयपदार्थाश्रयः, एकैकत्र तु सप्रतियोगिको दीर्घत्वादिवद्वर्तते । पौर्वापर्यं हि क्रमः । न द्वयोः पूर्वत्वम्, नापि परत्वम् । एकापेक्षया त्वितरस्य पूर्वत्वम्, तदपेक्षया चेतरस्य परत्वमवगम्यते । तस्मात्सर्वथा न संघाताश्रयः, किं तु पदार्थाश्रयः, पदार्थाश्रयत्वेन च तद्विधिनैव दध्यादिवद्विधीयत इति ।

न्यायविरोधात्, सूत्रभाष्यविरोधाच्च तन्मत दूषयति—इदं त्विति । तत्र प्रथम युक्तिविरोधमाह—**अननुष्ठेयेति** । निबन्धनकारमत दूषयति—**अभिधेति** । **पितृयज्ञेति** । अनभिहितस्याध्याहृतस्य कर्तुर्यथा तत्र ग्राहकग्रहणमङ्गत्व च । तद्वत् क्रमस्यापीत्यर्थ । **तद्वीति** । आकाङ्क्षादिमत्त्वमेवाङ्गान्तराणामपि ग्राहकग्रहणे हेतुरित्यर्थ । क्त्वाप्रत्ययेन क्रमस्याभिधान नास्तीत्युक्तम् । तन्निराकरोति—**वदेदिति** । 'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' अ पा सू इति स्मृत्या पूर्वकालत्वमर्थ इति प्रतीयते । तथा लोकप्रयोगादपि तत्र पूर्वकालत्वप्रतीते । परोक्तामन्यथासिद्धि निराकरोति—**प्रयोगेति** । क्त्वाप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य पूर्वमेव प्रयोग इति नियमो नास्तीत्यर्थ । **प्रतिपत्तिश्चेति** । क्त्वाप्रत्ययमन्तरेण पूर्वकालत्वप्रतीतिरन्यतो न सिध्यतीत्यर्थ. ।

श्लोकान् व्याचष्टे—**यत्तावदिति** । अनुमन्यामह इति अभावार्थत्वादित्यर्थ । कथ तर्हि विधेय इत्याह—**विधेयस्वरूपेति** । प्रयोगविशेषणत्वेन विधेयत्वे दृष्टान्तमाह—**कालादिवदिति** । व्रीह्यादिद्रव्याणि हि पूर्वं कर्मोद्देशेन तच्छेषतया विधीयमानानि पश्चात् प्रयोगवेलायामप्यन्वीयन्ते । कालस्तु प्रयोगवेलायामेवाकाङ्क्षितत्वात्, तदानीमेव तच्छेषतया विधीयते । तद्वत् क्रमोऽपि तच्छेषतया विधेय स्यादित्यर्थ । **न हि संघात इति** । सघातस्यै[illegible]त्वात् क्रमस्य चानेकाश्रितत्वात् न सघातस्य क्रमोऽस्तीत्यर्थ. । तर्हि केषा क्रम ? तत्राह—**भवत्विति** । एकस्मिन् पदार्थे क्रमाभावात् सघाताश्रयत्व क्रमस्योक्त तददूषयति—**यत्त्विति** । **तथावगमादिति** । अनयोः सयोग इति वदनयो पौर्वापर्यमिति प्रतीते पदार्थद्वयाश्रित क्रम इत्यर्थ । एकैकपदार्थाश्रयत्वमपि तस्योपपादयति—**यद्वेति** । **पौर्वापर्यं हीति** । पौर्वापर्यं नाम नैक पदार्थ । किंतु पूर्वत्व, परत्व च । तच्च द्वयमेकैकत्रैव । न तु तयोरुभयोरुभयमस्तीत्यर्थ । **सर्वथेति** । एकैकनिष्ठत्वेप्युभयनिष्ठत्वेपीत्यर्थ । अस्त्वेवम् । विधेयत्वे किमायातमित्यत्राह—**पदार्थेति** । **यथा**

विततिविशेषः क्रमः, तस्यानभिधानेनाऽविधेयत्वमिति निबन्धनमतस्य दूषणम् ।

यत्त्वनभिहितत्वान्नास्य ग्राहकग्रहणं भवतीति, तदप्ययुक्तम् । किमत्र अभिधानेन, आकाङ्क्षा-संनिधि-योग्यत्वानि ह्यन्विताभिधानोपलक्षणम्, नाभिधानम् । मा विलोपि विश्वजिदादौ नियोज्यान्विताभिधानम् । आकाङ्क्षितश्च प्रयोगविधेर्नानापदार्थानेकस्मिन् कर्तरि निक्षिपतः क्रमविशेषः, सन्निधापितश्चासौ श्रुत्यादिभिः, योग्यश्चेति किमर्थमनेनान्वितं स्वार्थमभिधातुम् प्रधानवाक्यगतो लिङ्शब्दः कापुरुषवदभिधानमुत्कोचमपेक्षते । यस्यापि चान्यस्यान्विताभिधानमस्ति प्रयाजादेः, तदपि न स्वशब्देन प्रधानापूर्वान्वितमभिधीयते, किं तु प्रधानवाक्यगत एव लिङ्शब्दस्तदन्वितं स्वार्थमभिधत्ते, स्वशब्दस्तु तत्सन्निधापनमात्रोपयोगीति ते दर्शनम् । सन्निधापनं च विनाऽप्यभिधानेन क्रमस्यापि विद्यत एवेति, भवत्यसौ ग्राहकग्रहणगोचरः । तद्यथा पितृयज्ञे, विश्वजिति चानभिहितस्यापि कर्तुरङ्गत्वम्, एवं क्रमस्यापि भविष्यति ।

अव्यापकश्चायं हेतुरनभिहितत्वादिति । 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्येवमादौ क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालस्याभिहितत्वात् । यत्तु व्यभिचारित्वान्न पूर्वकालत्वमर्थ इति । तन्न । न व्यभिचारादशब्दार्थत्वं भवतीति । मा भूत् ज्वलनवचनस्याग्निशब्दस्य माणवकेऽपि प्रयोगादतदर्थत्वम् ।

अनभिहितत्वहेतोरव्यापकत्वोपपादनम् ।

मा च भूत्—

'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' इत्यादिषु भिन्नकर्तृकेऽपि प्रयोगादलंखल्वुपपदाद्धात्वर्थमात्रेऽपि प्रयोगात्समानकर्तृकत्वमप्यतदर्थः ।

'दध्ना जुहोती'त्यत्र यागो होमोपरक्तविधिमन्तरेण दध्न पृथग्विध्यभावेऽपि तद्विधिनैव तद्विशेषणतया विधेयत्व, तथा क्रमस्य तत्तत्पदार्थविशेषणतया तत्तद्विधिभिरेव विधान सिध्यतीत्यर्थ ।

यत्तु पाश्चमिकस्य विततिलक्षणक्रमस्यानभिहितत्वेन ग्राहकग्रहणासभवात् न विधेयत्वमिति निबन्धनमत, तदनूद्य दूषयति—यत्त्विति । **किमत्रेति** । बुद्धिसनिधिरेवान्विताभिधाने अपेक्षित, नतु शाब्द इति भवन्मतस्थितिरिति भाव । क्रमस्याकाङ्क्षादित्रयमुपपादयति—**आकाङ्क्षितश्चेति** । निक्षिपत—अनुष्ठेयतया एकस्मिन् कर्तरि प्रापयत । क्रममन्तरेण नानापदार्थानामेकेन कर्त्राऽनुष्ठानासिद्धे स आकाङ्क्षित इत्यर्थ । क्वचित् शब्दस्यापि ग्राहकग्रहणार्थं पदार्थसनिधापकत्वमेव । नतु स्वयमन्विताभिधायकत्वमाश्रित भवतैव । क्रमस्य तु शब्दमन्तरेणापि तत्सिद्धे, तद्वदेव भवेद्ग्राहकग्रहणमित्याह—**यस्यापि चेति** । तदन्वित—शब्दोपस्थापितप्रयाजाद्यन्वितम् । अशब्दोपात्तस्यापि ग्राहकग्रहणे विधेयत्वे, अङ्गत्वे च दृष्टान्तमाह—**तद्यथेति** । सर्वस्यापि क्रमस्यानभिहितत्व नास्तीत्याह—**अव्यापकश्चेति** । **अशब्दार्थत्वमिति** । हेतोरेव व्यभिचारित्व दोष । शब्दस्य तु लक्षणयाप्यन्यत्र वृत्तिसभवात्, न तावता स्वार्थवाचकत्व हीयत इत्यर्थ । समानकर्तृकत्वमेव क्त्वाप्रत्ययार्थ इत्युक्त भवता । व्यभिचारात् पूर्वकालस्यातदर्थत्वे, तदपि तदर्थो न स्यादित्याह—**मा च भूदिति** । श्रवण हि नरकर्तृक, विमोक्षस्तु पापकर्तृक इति भिन्नकर्तृत्वम् । **अलं खल्वुपपदेति** । 'अलखल्वो. प्रतिषेधयो प्राचा क्त्वा' ३-४-१८ इत्यत्रापि क्त्वाप्रत्ययानुशासनादित्यर्थ. ।

स्यान्मतम्। न व्यभिचारादशब्दार्थत्वं ब्रूमः, किन्त्वनन्यलभ्यः शब्दार्थः इति स्थितिः। समानकर्तृकत्वं च तथा। न हि तस्यानभिहितस्यान्यतः कुतश्चिदवगतिः संभवति, पूर्वकालत्वप्रतिपत्तिस्तु प्रयोगनियमादप्युपपद्यते। समानकर्तृकार्थवाचिनोर्हि पूर्वं प्रयुज्यमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो लोके प्रयुज्यते। तस्मात्पूर्वकालप्रतिपत्तेरन्यथाऽपि सिद्धत्वान्न शब्दार्थत्वम्–इति। नैतद्युक्तम्। प्रयोगनियमाभावात्। भवति हि गच्छति भुक्त्वेत्यपि लोके प्रयोगः। श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु चानेकशो 'हृदयमाच्छिन्दन् जातवेदो मरुतोऽद्भिस्तमयित्वा आप श्रौ सू ५ २ ४१' प्राणायामं चरेत्स्नात्वा, 'न्यवर्तत मृगं हत्वे'वा. रा अ त्यादीनि बहून्युदाहरणानि। तस्मान्न प्रयोगनियम इत्यनन्यलभ्यत्वात्पूर्वकालत्वं क्त्वाऽभिधेयमिति सिद्धमव्यापकत्वं हेतोः।

सूत्र-भाष्यग्रन्थविरोधप्रदर्शनेन दूषणम्।

सूत्रकारश्च श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यमि मी द ५-१-१ ति स्पष्टमेव विधेयत्वं दर्शयति। भाष्यकारोऽपि 'दीक्षाक्रमं विधत्ते, स क्रमो विधीयते' इत्यादिभिस्तत्र तत्र क्रमस्य विधेयत्वमाघोषयति। तस्मान्न्यायतः, ग्रन्थतश्च क्रमस्याविधेयत्वं न घटते। ग्राहकग्रहणापादितविध्यैदमर्थ्यस्य, लिङ्गाच्च प्रतिलब्धप्रयोगावच्छेद-द्वारस्योपादान-परिकल्पितकरणोपकारसाधनत्वस्य संख्यावत्क्रमस्य न किंचिदनङ्गत्वे कारणमस्ति यदविधेय इत्युच्यते।

क्रमस्याविधेयत्वे पञ्चमाध्यायानारम्भ इति दूषणान्तरम्।

किं च- चोदनालक्षणत्वं च क्रमस्य कथमीदृशः।
स्वरूपं हि तद्धर्म्यं साध्य-साधनते न च ॥ ८ ॥
न लिङ्गमात्रं संख्यावल्लिङ्गिनाऽनवधारणात्।
तथा सत्यपि लिङ्गं चेद् द्रव्याद्यपि तथा भवेत् ॥ ९ ॥

पूर्वकालत्वप्रतीते क्त्वाप्रत्ययाभिधान विनाप्यन्यत सिद्धत्वात् अतदर्थत्व पूर्वकालत्वस्य समानकर्तृकत्वस्य तु तदभावात् तदर्थत्वमेवेतीदानीमाशङ्कते—**स्यान्मतमिति**। शब्दप्रतिपाद्यत्वमन्तरेण तत्प्रतीते प्रकारान्तरेणालभ्यत्वे अनन्यलभ्यत्वम्। **तथेति**। अनन्यलभ्यप्रतीतिकमित्यर्थ। तदेवाह—**नहीति**। अनभिहितस्य। क्त्वाप्रत्ययेनेत्यर्थ। प्रयोगनियममेवाह—**समानकर्तृकेति**। निगमयति—**तस्मादिति**। विपरीतप्रयोगेपि पूर्वकालत्वप्रतीते सभवेन, तस्या प्रयोगनियमहेतुकत्वासभवेनानन्यलभ्यत्वात् समानकर्तृकत्ववत् पूर्वकालत्वस्यापि क्त्वाप्रत्यार्थत्वमेवेति परिहरति—**नैतदिति**।

एव युक्तविरोधमभिधाय ग्रन्थविरोधमप्याह—**सूत्रकारश्चेति**। विध्यैदमर्थ्ये, द्वारैदमर्थ्ये, करणैदमर्थ्ये चाङ्गान्तरवत् प्रमाणपौष्कल्यात् क्रमस्याविधेयत्व न युज्यत इति निगमयति—**ग्राहकग्रहणेति**। लिङ्गात्–क्रमस्वभावसामर्थ्यात्। **संख्यावदिति**। यथा कर्मसमवायिन्या सख्याया सामर्थ्यात प्रयोगावच्छेदद्वारलाभ। उपादानाच्च करणैदमर्थ्यम्।

क्रमस्याविधेयत्वे चोदनालक्षणत्वाभावात्। विचारानर्हत्व स्यात्। ततश्च पञ्चमाध्यायानारम्भ एव स्यादिति, प्रकारान्तरेण दूषयति—**किंचेति**। लिङ्गमात्र-विधेयोपलक्षणमात्रम्। लिङ्गिन-उपलक्ष्यस्य।

कथं चेदृगनूदितस्याविधेयस्य क्रमस्य चोदनालक्षणत्वम्? न हि तस्य स्वरूपं चोदनागम्यमपूर्ववत्, प्रमाणान्तरगम्यत्वात्। नापि दध्यादिवदपूर्वसाधनत्वम्, अनभ्युपगमात्। नापि साध्यत्वम्, अधिकारवदस्य चोदना बोधयतीति, न तल्लक्षणत्वम्। अतल्लक्षणं च न विचारमर्हतीति, नारम्भणीयं क्रमलक्षणं स्यात्।

अविधेयत्वस्यापि चोदनालक्षणत्वे दृष्टान्तान्तरावलम्बनेन शंका।

तत्रैतत्स्यात्। यथा 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते' इत्यत्राविधेयाऽपि संख्या विधेयभूतकर्मोपलक्षणत्वेन चोदनार्थतां नातिवर्तते, तथा क्रमोऽपि प्रयोगविधिविधेयप्रयोगविशेषोपलक्षणत्वेन चोदनालक्षणः स्यादिति। नैतत्सारम्। लक्ष्यानवधारणात्। संख्या हि स्वसमवाययोग्यानि पृथक्कर्माण्युपस्थापयन्ती भवत्युपलक्षणम्। क्रमस्तु न कथंचित्प्रयोगविशेषमुपस्थापयति, न ह्येतेषु कर्मसु कृतेषु द्वयं संख्या संपद्यत इतिवदस्मिन्प्रयोगेऽनुष्ठितेऽयं क्रमस्संपद्यत इति शक्यं निरूपयितुम्। यद्यपि क्वचित्प्रयोगविशेषे क्रमविशेषः कश्चिदवस्थितः, तथाऽपि नासावनुष्ठानात्प्रागवगन्तुं शक्यते। अस्मिन्नयं क्रमः, नास्मिन्निति। तत्रैतदेवापतति—अनेन क्रमेणानुष्ठातव्यमिति। ततश्च क्रमविशेषविशिष्टस्य विधेयत्वादविधानाभिधानं प्रलापः।

श्लोकं व्याचष्टे—**कथंचेति**। **प्रमाणान्तरगम्यत्वादिति**। अनुष्ठानक्रमस्य प्रत्यक्षादिगम्यत्वादित्यर्थः। **अनभ्युपगमादिति**। अविधेयत्ववादिना भवतेत्यर्थः। अधिकारवदस्य फलवदस्य। **न विचारमर्हतीति**। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' मी द १ १ २ इति शास्त्रादौ चोदनालक्षणस्यैव विचार्यत्वप्रतिज्ञानात्। प्रमाणलक्षणस्य, तद्भेदलक्षणस्य चौपोद्घातिकत्वादित्यर्थः।

अविधेयस्यापि चोदनालक्षणत्वं तादृशदृष्टान्तावष्टम्भेन शङ्कते—**तत्रैतत्स्यादिति**। 'एकादश प्रयाजान् यजती' श ब्रा ३-६-५-१ ति उत्पन्नकर्मसमवायिनी सख्या कर्मणामुत्पन्नाना विधानासभवात् स्वयमेव विधीयते। उत्पद्यमानकर्मसमवायिनी तु कर्मसु बहुषु (१) विहितेषु केवल तत्प्रचयगम्येति, स्वय न विधीयते। किंतु विधेयाना कर्मणा न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदेनेयत्तोपलक्षण भवतीति निबन्धनकारमतमिति भाव.। दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति—**नैतदिति**। क्रमेणोपलक्ष्यविशेषस्यानिर्धारणात्तदेव वैषम्य दर्शयति—**संख्या हीति**। सख्यया कर्मस्वियत्ताप्रतीतिवत् क्रमेण प्रयोगे न कश्चित् विशेष· प्रतीयत इत्यर्थ। सख्यया कथ विशेष उपस्थाप्यते, क्रमेण वा कथ स नोपस्थाप्यत इत्याशङ्क्य, सख्यानामन्योन्यविलक्षणतया सख्या स्वाधारेषु वैषम्यमुपलक्षयति। क्रमाणामन्योन्यवैलक्षण्यप्रतीतेरशक्यतया स्वाधारेषु वैषम्य न तेनोपस्थाप्यते इत्याह—**नह्येतेष्विति**। ननु प्रयोगान्तरात् प्रयोगान्तरे ततो विलक्षण. कश्चित् क्रमोऽस्त्येव। स च कथ नोपलक्षण स्यादित्याशङ्क्य, विद्यमानस्यापि विलक्षणत्वेनाप्रतीतस्योपलक्षणत्व न युज्यत इति परिहरति—**यद्यपीति**। **अनुष्ठानात् प्रागिति**। सख्या तु तत पूर्वमपि विलक्षणतया प्रत्येतु शक्यते। क्रमस्तु न वैलक्षण्येन ज्ञातु शक्यत इत्यर्थ। ततश्च क्रमो विलक्षणतया पृथगप्रतीयमान प्रयोगविशेषमुपलक्षयितु न शक्नोति। तद्विशेषणतया तेन सहैव प्रत्येतु शक्यत इत्याह—**तत्रैतदिति**। तथैव भवेत्, को दोष इत्याशङ्क्य, तथात्वे विधेयत्व प्रसज्यत इत्याह—**ततश्चेति**।

तदेवं सत्यपि यदि क्रमस्याविधेयत्वमुच्यते, ततः 'सोमेन यजेते'त्यादिष्वपि सोमसाध्यस्य यागस्यैव विधानम्, न सोमस्य। सोमस्तु यागविशेषोपलक्षणमिति शक्यं प्रत्यवस्थातुम्। तस्यापि च कृतिविशेषोपलक्षणत्वेन अविधेयत्वान्न किंचिद्विधेयमवशिष्यते कृतिव्यतिरिक्तमिति, सुनिरूपितमत्रभवता भवता। अथ विशेषणत्वे संभवत्युपलक्षणत्वमन्याय्यमिति यागविधानम्, तत् क्रमेऽपि समानम्, अन्यत्र स्वसमयापस्मारात्।

किं च क्रमविशेषपरिगृहीतप्रयोगावच्छिन्नः प्रयोगविधिरिति वदता प्रयुक्तानां क्रमश्चिन्त्यत इति, प्रयोगविध्युत्तरकालं क्रमनिरूपण वदन्नवधीरितः स्यादिति।

तन्निरासमुखेन स्वसिद्धान्तकथनम्।

वचसोऽध्वर्युरित्यादेर्विधेयं किं निरूपितम्।
कर्ता चोदकतः सिध्येदसिद्धयन्वचसाऽपि न ॥ १० ॥

अपि च—

यदि क्रमो न विधीयते, कस्त'ह्य'ध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वे'त्यस्य विधेः विषयः।

प्रतिबन्दिप्रदर्शनपर तथा सत्यपीत्यमुमश व्याचष्टे—तदेवं सत्यपीति। विशेषणत्वेन विधेयत्वसभवेऽपीत्यर्थ। क्रमस्योपलक्षणत्व भवद्वचनविरुद्धमपीत्याह—किंचेति। पूर्वंमनङ्गत्वेऽपि क्रमस्य प्रयोगविधे श्रुत्याद्यवगतक्रमविशेषपरिगृहीतप्रयोगविशेषसाध्यत्वात् आदरणीयत्वमिति वदता प्रयोगविधिप्रवृत्तें पूर्वमेव प्रयोगविशेषणतया क्रमस्यान्वय इत्युक्त भवतीति। इदानी प्रयोगविशेषोपलक्षणं क्रम इति वदता प्रयोगविधिना प्रयोगेऽवगते पश्चात् प्रयोगविध्यन्वित इत्युक्त भवति। ततश्चानयोर्वचनयोर्विरोध इत्यर्थ।

प्रयोगविशेषणतया प्रयोगविधिनैव क्रमो विधीयत इत्युक्तम्। इदानीं क्वचित् क्वचित् क्रमस्यावान्तरविधिविधेयत्वमपि प्रतिपादयितुमुपक्रमते—अपि चेति। विधेयं किंनिरूपितमिति। क्रममन्तरेणान्यस्य विधेयत्वं दुर्निरूपमित्यर्थ। नन्वध्वर्युरेव दीक्षा कुर्यादिति कर्तृनियमोऽनेन वचनेन विधीयत इत्याशङ्क्य, दीक्षास्वध्वर्युः कर्ताऽतिदेशत प्राप्नोति नवेति विकल्प्य, यदि प्राप्नोति, तदा नियत एवेति विधिवैयर्थ्यमित्याह—कर्तेति। सिध्येदिति। नियत एवेति शेषः। द्वितीये प्राप्त्यभावादेवानेन वचसा सुतरां नियमसिद्ध्यनुपपत्तिरित्याह—असिध्यन्निति।

किं दीक्षाऽनेन वाक्येन विधीयते, अध्वर्युः कर्ता वा, उताध्वर्युरेवेति कर्तृनियमो वेति विकल्प्य, प्रथम दूषयति—दीक्षातावदिति। सत्रे हि 'ऋद्धिकामा सत्रमासीरन्' इति वचनेन बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् बहवो यजमाना तैरेवार्त्विज्यमपि क्रियते। अत एव सर्वेषा क्रतुफलभाक्त्वात् वरण भरणे न स्त। तत्र चाचार्यमते सर्वेषा यजमानत्वमध्वर्युत्वादिकमुभयमपि मुख्यमेव। उभयोरपि लौकिकत्वादुभयकार्यमपि तेषामतिदेशत एव प्राप्तम्। गुरुमते तूभयस्याप्यलौकिकत्वात् तेषा यजमानत्वमेव मुख्यम्। अध्वर्युत्वादीनां तु वरणनिमित्तत्वात्, सत्रे च तदभावात् तत्तत्कार्यकरणमात्रेण गौणोऽध्वर्य्वादिव्यपदेश इति। एव सति प्रकृतौ यजमानस्य दीक्षाविधानात् सर्वेषामपि यजमानत्वात्, तेषां दीक्षाऽतिदेशत एव प्राप्नोतीति, न सा विधेयेत्यर्थः।

[१]दीक्षा तावत्सर्वेषां यजमानत्वाच्चोदकेनैव प्राप्ता। अध्वर्युरपि कर्ता तेनैव प्राप्नोति, यदि क्रमो न विधीयेत, निर्विषयमेव वाक्यं स्यात्। अत्राहुः—अध्वर्युविधावपि नियम एवे बृ पृ १०८२ ति। अस्यार्थः। सत्रे हि 'ये यजमानाः, त ऋत्विजः' इत्यार्त्विज्ये यजमानविधानादृत्विजस्तावन्निवृत्ता यजमानैरेव सर्वमार्त्विज्यं कर्तव्यम्। तत्र येनैव केन चिदाध्वर्यवं कुर्वता अध्वर्युव्यपदेशो लब्धः, तेनैवान्यदप्याध्वर्यवमनुष्ठेयमिति, नास्ति प्रमाणम्। एवं च सर्वत्र सर्वेषां कर्तृत्वमनियमेनोपप्लवत इति, 'अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वे'त्यनेन गृहपतिसंज्ञकस्य दीक्षायामध्वर्युः कर्ता नियम्यत इति।

तदिदमयुक्तम्। यदि चोदकेन कर्तृविशेषो दीक्षायां न लभ्यते ततो वचनेनापि न लब्धुं शक्यते, तद्वर्तिनां पदानामज्ञायमानार्थत्वात्। सर्वेऽध्वर्य्वादिशब्दाः सर्वेषु पुरुषेषु वर्तन्ते, तत्र कोऽध्वर्युः कस्य गृहपतिसंज्ञकस्य दीक्षाया कर्ता नियम्यते, के वा निवर्त्यन्ते, सर्वे हि पुरुषाः शक्यन्तेऽभिधातुमध्वर्युशब्देन, न चैवं सत्यनेन कर्तृविशेषो नियन्तुं शक्यते।

कर्त्रैक्यमात्रं नियम्यत इति शंका-तन्निरासौ।

स्यादेतत्। गृहपत्यादिचतुष्टयमेको दीक्षयतीत्येतावद्विधीयते, स चाध्वर्युकार्यदीक्षाकरणात्तच्छब्देनाभिधीयत इति। भवेत्तावदेवमपि कथचित्कुशकाशावलम्बनम्,

द्वितीय निराकरोति—अध्वर्युरपीति। प्रकृतौ अध्वर्योरेव दीक्षाकर्तृत्वादित्यर्थ। तृतीया शङ्का तद्ग्रन्थारूढेत्याह—अत्राहुरिति। ऋत्विजस्तावत् निवृत्ता इति। सत्र बहुयजमानकम्। तत् प्रकृतितोऽन्येषु ऋत्विक्षु प्राप्तेषु 'ये यजमानास्त एव ऋत्विज' (शालिकनाथेनोक्तमर्थं व्युदस्यति प्र प ४७७-४७८ पृष्ठयो) इति वाक्येन यदार्त्विज्य, तद्यजमानैरेव कार्यमिति ऋत्विक्प्रत्याम्नायतया यजमानानामेव विधानात् सत्रे ऋत्विज एव न सभवन्तीति भाव। यदि तत्र ते न सन्ति, तर्हि अध्वर्योरपि तत्राप्राप्तेर्दीक्षायामनेन वाक्येन कथ तन्नियमविधिस्तत्राह—तत्र येनेति। तत्र यो यजमानोऽध्वर्युकार्यकरणादुपचारतोऽध्वर्युव्यपदेशभाक्। स एव दीक्षासु कर्तृत्वेन नियम्यत इति कर्तृनियमविधिरुपपद्यत इति भाव।

दूषयति—तदिदमिति। तद्वर्तिनाम्—अध्वर्य्वादिपदानाम्। अय भाव—सत्रे तावत् स्वतोऽध्वर्य्वादयो न सन्ति। सर्वेषामपि यजमानत्वात्। दीक्षादिकार्येषु प्रवृत्तः पूर्वं तेषामौपचारिकमपि आध्वर्यवादिक न सभवतीति, ततश्च दीक्षाकार्ये कर्तृनियमविधिवेलायामौपचारिकस्याप्यध्वर्योरनिर्णयात्, को वात्र कर्तृत्वेन नियम्यते ? के वा निवर्त्यन्त इति विशेषापरिज्ञानात् नियमविधिरेव न सभवतीति।

नन्वौपचारिकतयाऽप्यध्वर्युशब्दार्थस्यानिर्णयात् मा भूदध्वर्युरूपकर्तृनियमविधि.। किंतु दीक्षासु एक एव कुर्यादिति कर्त्रैक्यमात्र नियम्यते। स च कर्ता इदानीमेवाध्वर्यु सपद्यत इति तच्छब्देनाभिधीयत इति शङ्कते—स्यादेतदिति। भवत्वेव यथाकथचित् कर्तृनियम-

१—'अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयती'त्यत्र त्रेधा विकल्प—किमनेन वाक्येन दीक्षा विधीयते, अथवाऽध्वर्यु कर्ता, विधीयते, अथवाऽध्वर्युरेवेति कर्तृनियमो वेति। तानि क्रमेण दूषयति—प्रथम दीक्षा तावदित्यादिना न विधीयत इति द्वितीयं मध्वर्युरित्यादिना, तदिदमित्यादिना—तृतीयमिति बोध्यम्।

यदि ब्रह्मादयो निर्धारयितुं शक्यन्ते, तेषु त्वनिर्धार्यमाणेषु केषामेको दीक्षयितेत्युच्यते। एवं प्रतिप्रस्थात्रादिषु नियम्येषु ब्राह्मणाच्छंस्यादिषु नियमविषयेषु द्रष्टव्यम्। तेन यदि तावच्चोदकप्राप्तानां नानापदार्थानां बहुषु यजमानेषु कर्तृष्वत्र्यवस्थयोपप्लुतेषु व्यवस्थापेक्षायां प्रकृतौ या व्यवस्था दृष्टा, सैवाङ्गीकर्तव्या, कथं चिद्व्यवस्थासम्भवेऽव्यवस्थायोगात्।

प्रकृतौ समाख्यया व्यवस्था, क्रमनिरूपणमुखेन क्रमस्य प्रयोगविधिविधेयत्वस्य निगमनञ्च।

समाख्ययैव तु प्रकृतौ व्यवस्था। न हि समाख्या स्वयमेव कर्तृनियमस्य विधायिका। प्रयोगवचनस्तु शब्दो बहूनामर्थाना बहुभिरनुष्ठानं विदधद्व्यवस्थापेक्षः सन्समाख्यया कथंचिदवगतां व्यवस्थामाश्रयति। एवञ्च सत्रप्रयोगवचनोऽपि तदपेक्षस्सन् प्रकृतावेकेन ये पदार्थाः कृताः, तानिहाप्येककर्तृकान्विदधाति। ततः प्राप्तत्वान्न दीक्षायामध्वर्युर्विधातव्यः। अथ न व्यवस्था, तथाऽप्यध्वर्युशब्दस्य पुरुषविशेषप्रतिपादकत्वमनुपपन्नमिति, उभयथाऽपि न कर्तृविधिः सम्भवतीति, क्रमस्यैव विधेयत्वम-

---

विधि। तत्राध्वर्युशब्दप्रवृत्तिश्च। ब्रह्मादीनामित पूर्वं स्वस्वकार्यप्रवृत्तेरौपचारिकतयापि ब्रह्मादिशब्दानिर्धारणेन नियमविषयानिश्चयात् नियमविधिर्न सभवतीति परिहरति— भवेत्तावदिति।

एवं प्रतिप्रस्थात्रादिष्विति। गृहपतेर्गणमुख्याना त्रयाणा चाध्वर्युर्दीक्षयिता। तद्दीक्षाया तु 'चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु' इति मन्त्रलिङ्गविरोधेन स्वस्य दीक्षकत्वासभवात् प्रतिप्रस्थातु प्राप्ति। गणद्वितीयेष्वपि तस्यैव। गणतृतीयेषु तु नेष्टु प्राप्ति। चतुर्थेषु तु उन्नेतुरिति स्थिति। अत्र सर्वत्र तत्तच्छब्दार्थापरिज्ञानात् नियमविध्यनुपपत्तिर्द्रष्टव्येत्यर्थ.।

तस्मादस्मन्मतानुसारेण चोदकत एव सर्वस्याप्याध्वर्यवस्याध्वर्युरेक एव कर्ता नियत. प्राप्नोतीति, नियमविध्यनुपपत्तिः। भवन्मतेपि सत्रेऽध्वर्य्वादेर्निवृत्तावपि सर्वस्याध्वर्यवस्यैककर्तृत्वमात्रमतिदेशत एव प्राप्नोतीति नियमविध्यनुपपत्ति समाना। तस्मादस्मन्मतानुसारेण सत्रे मुख्यमेवाध्वर्युत्वादिकमङ्गीकृत्य तेषु तेष्वध्वर्य्वादिकृत्येषु अतिदेशत एव तेषा तेषा कर्तृणा नियतानामेव प्राप्तिरङ्गीकार्या। ततश्च नियमविध्यनुपपत्तिरिति प्रतिपादयितुमुपक्रमते-तेनेति।

व्यवस्थापेक्षायामिति। यजमानानामेव सर्वार्त्विज्यकरणेऽधिकारात् केन यजमानेन किमार्त्विज्य कार्यमिति व्यवस्थापेक्षायामित्यर्थ.। सैवाङ्गीकर्तव्येति। प्रकृतावध्वर्योर्यावत् कर्तव्य, सत्रेऽप्यध्वर्युरसाविति कृतसकल्पस्य यजमानस्य तावत् कार्यम्। एवम् ऋत्विगन्तरकार्यमपीत्येवविधा व्यवस्थेत्यर्थ.।

प्रकृतौ व्यवस्थाक्रममाह—समाख्ययेति। आध्वर्यवौद्गात्रयाजमानादिकाण्डसमाख्ययेत्यर्थ.। समाख्यया वा कथ व्यवस्था? तत्राह—नहीति। प्रयोगवचनस्तु शब्द इति। प्रयोगविधिरित्यर्थ.। व्यवस्थापेक्ष इति। प्रकरणे बहव पदार्था विहिता। बहवश्चाध्वर्य्वादय कर्तार श्रुता.। केन किं कर्तव्यमित्येव व्यवस्थामपेक्षमाण इत्यर्थ.। प्रकृतौ व्यवस्थामुक्त्वा, चोदकतस्तद्वदेव सत्रेऽपि व्यवस्था सिध्यतीत्याह—एवं सत्रेति। एवमतिदेशतो व्यवस्थानङ्गीकारे तु पूर्वोक्तन्यायेन नियमविधित्वानुपपत्तिरित्याह—अथेति। अनुपपन्नमिति। नियमविधित्वा-

वश्यमङ्गीकर्तव्यम्। तस्माच्छ्रुत्याद्यवगतक्रमविशेषविशिष्टस्य प्रयोगस्य विधानात्क्रम-स्यापि विधेयत्वम्, अङ्गत्वञ्च सिद्धम्।

आह च—

'क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः' तं० वा० पृ–६४७। इति

क्रमस्यापि प्रयोगविधिवेलायामपेक्षितत्वमिति कथनम्।

किमिदानीं प्रयोगविधिविधेयः क्रमः[१]? ओमित्युच्यते। कथमविनियुक्तस्य प्रयोगविधिना विधानम्। अस्यापि श्रुत्यादिभिर्विनियोगाददोषः। यथा श्रुतिलिङ्गादि-भिर्विनियुक्ताः पदार्थाः प्रयोग'विधिना विधी'यन्ते, तथा श्रुत्यादिभिः क्रमः। इयांस्तु विशेषः। अन्ये कर्मस्वरूपानुबन्धाः। क्रमस्तु देशादिवत्प्रयोगानुबन्धः–इति। न हि तार्तीयैरेव सर्वं विनियोक्तव्यमिति नियमः, तानि तु पदार्थेदमर्थ्ये, क्रमैदमर्थ्ये तु पाञ्चमिकान्येव श्रुत्यादीनि प्रमाणम्।

*यद्वैषामपि तार्तीयेष्वेवान्तर्भावः शक्यते दर्शयितुमिति, न किंचिदनुपपन्नम्।

नुपपत्तिरिति शेष। एवमन्यस्य विधेयस्यासभवात् क्रमविधायकत्वमेवास्य वचनस्य फलितमिति निगमयति–इत्युभयथापीति। अतिदेशतो व्यवस्थाङ्गीकारे, अनङ्गीकारे चेत्यर्थ। एव क्वचित् क्रमस्यावान्तरविधिविधेयत्वात्, सर्वत्र च प्रयोगविधिविधेयत्वसभवाच्च विधेयत्व सिद्धमिति, महाप्रकृत निगमयति–तस्मादिति। क्रमस्याङ्गत्वे, प्रयोगविधिविधेयत्वे चाचार्यसमतिमाह–आह चेति।

गूढाभिसन्धि पृच्छति–किमिदानीमिति। उत्तरमाह–ओमिति। अभिसन्धिमुद्घाटयति–कथमिति। प्रथममङ्गाङ्गिभावेन विनियुक्ताना हि पदार्थाना पश्चात् प्रयोग। विनियोगाभावे च स न सिध्यतीत्यर्थ। उत्तरमाह–अस्यापीति। श्रुत्यादिभिः क्रम इति। श्रुत्यादिभि-र्विनियुक्त. क्रम प्रयोगविधिना विधीयत इत्यर्थ। कर्मस्वरूपानुबन्धा इति। कर्मस्वरूपेण सह क्रियाकारकभावेन, शेषशेषिभावेन च प्रथममन्विताना पदार्थाना पश्चात् प्रयोग। यथा अन्योन्यान्विताना पदार्थानामनुष्ठानवेलायामेव देशकालयोरपेक्षितत्वात्, तयो प्रयोगशेषभावेनैव विनियोग, तद्वत् क्रमस्यापि प्रयोगवेलायामपेक्षितत्वात् तच्छेषभावेनैव श्रुत्यादिभिर्विनियोग इत्यर्थ। तार्तीयेष्वेवान्तर्भाव इति। श्रुते श्रुतावेवान्तर्भाव। अर्थस्य तु सामर्थ्यपरामर्श-रूपत्वात् लिङ्गे। एवमन्यत्रापि यथायोग्य द्रष्टव्यमित्यर्थ।

१—अत्रेद बोध्यम्–मुख्यक्रमोप्यणवागाना क्रमे हेतुरित्यस्योदाहरणम्–प्रयाजशेषेणा-दावाग्नेयहविरभिधारणम्, पश्चादैन्द्रस्यदध्न, आग्नेययागैन्द्रयागयो पौर्वापर्यादित्युक्तम्। तदे-वार्थसग्रहेऽप्यनुसृतम्। परन्तु शास्त्रदीपिकाया 'सारस्वतौ भवत' इत्युदाहरणान्तर दत्तम्। तस्यायमाशय। तथाहि–देवताभेदेन, द्रव्यपृथक्त्वेन च द्रव्यदेवतासबन्धभेदात् यागभेद, प्रणो, देवी, आनो दिव.' इति स्त्रीदेवत्ययाज्यापुरोनुवाक्यापाठानन्तर-'पीपिवास सरस्वत सरस्वयेते ऊर्मय.' तै स का ३-११-२ इति पुंदैवत्याज्यनुवाक्ययो पाठात्। अतो मुख्यक्रमादगक्रम– इति। आरादुपकारकाणा तन्त्रत्वेन सन्निपत्योपकारकेष्वपि निर्वापव्यतिरिक्तेषु निर्वापप्रवृत्ति-क्रमादेव क्रमसिद्धे परिशेषात्सन्निपातिषु निर्वापस्य प्राथम्यमिति। अतोऽत्र मुख्य–प्रवृत्त्यो. साकर्यं दृश्यते।

श्रुतिक्रमादीनां सोदाहरणमुपवर्णनम् ।

तत्र श्रुतिक्रमो नामायम्—यत्र क्रमपरं वचनम्, तद्विशिष्टपरं वा। यथा 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः' इति।

अर्थक्रमोऽयम्—यः प्रयोजनवशेन निर्णीयते। यथा पाक—होमयोः।

विधायकवाक्यस्थः, मन्त्रवाक्यस्थो वा यः पदार्थेष्वाश्रीयते, स पाठक्रमः। यथा प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च।

यस्तु सह प्रयुज्यमानेषु सन्निपातिनामावृत्त्याऽनुष्ठाने कर्तव्ये, प्रथमक्रम एव द्वितीयादिष्वपि प्रयोगवचनावगताङ्गसाहित्याबाधाय आश्रीयते, स प्रवृत्तिक्रमः। यथा प्राजापत्येषु पशुषूपाकरणक्रम एव नियोजनादिष्वपि प्रयोगवचनाद्भवति।

श्रुतिक्रमादीना षण्णा क्रमाणा क्रमेण स्वरूपमुदाहरणञ्च दर्शयति—तत्रेति। यत्र क्रममात्रविधायक वचनमस्ति तद्विशिष्टपदार्थान्तरविधिपर वा। तत्रोभयत्रापि श्रुतिक्रम इत्यर्थ। उभयस्योदाहरणमाह—यथेति। 'अध्वर्युर्गृहपतिमि ति केवलक्रमविधिपर वचनम्। 'वषट्कर्तु प्रथमभक्ष' इति प्राथम्यविशिष्टभक्षणप्रतिपादनपरम्।

अर्थक्रममाह—अर्थक्रम इति। प्रयोजनवशेन—अनुष्ठानानुरोधेन। 'यथाऽग्निहोत्र जुहोति, यवागू पचति' इति श्रूयते। तत्र पाठवशेन पाकस्य होमोत्तरकालत्वप्रतीतावपि, श्रुत्या लिङ्गेन च पाकस्य होमद्रव्ययवागूशेषत्वप्रतीते, पश्चात् करणे तस्यानर्थक्यप्रसङ्गादसति द्रव्ये होमस्याप्यनिष्पत्तेरर्थसामर्थ्यात् पाकोत्तरकाल होम इति निर्णीतम्। अयमेवार्थक्रम इत्यर्थ।

पाठक्रमस्य स्वरूपमाह—विधायकेति। 'समिधो यजति, तनूनपात यजती'ति विधायकवाक्यक्रमात् प्रयाजादीना क्रम। याज्यापुरोनुवाक्याक्रमात्तु आग्नेयादीना क्रम इत्यर्थ।

प्रवृत्तिक्रमस्य स्वरूपमुदाहरण, चाह—यस्त्विति। 'वैश्वदेवी कृत्वा प्राजापत्यै चरन्ती'ति वचनात् सप्तदशसु पशुषु सहप्रयुज्यमानेषु आरादुपकारिणा तन्त्रेणानुष्ठान, सन्निपातिना तु उपाकरणादीना प्रतिपशु आवृत्त्यानुष्ठान कार्यम्। आवृत्त्यानुष्ठानेऽप्येकस्य पशोरुपाकरणनियोजनादि तन्त्र सर्वं कार्त्स्न्येन कृत्वा, परस्यापि तथैव कर्तव्यमित्येव न भवति। प्राजापत्यैरित्यत्रेतरेतरयोगबाधप्रसङ्गात्। किं तर्हि ? सर्वेषामुपाकरण कृत्वा, ततो नियोजन, तत पर्यग्निकरणमित्येवमनुष्ठेयम्। तत्र प्राथमिकमुपाकरण यत्र कुत्रचित् पशावारभ्य यत्र कुत्रचित्

तत्र शका—उपाकरणस्य नियोजनाद्यपेक्षया पूर्वभावित्वेन तत्प्रवृत्तेर्नियोजनादिक्रमनियामकत्वमुपपद्यते, प्रकृतोदाहरणे तु याज्या-पुरोनुवाक्ययो पश्चाद्भावित्वेन तत्प्रवृत्तेर्निर्वापानुष्ठानदशायामसत्त्वात्, न तस्या निर्वापक्रमनियामकत्व सभवति—इति। समाधानन्त्वित्थम्—प्रयोगविधिदशायामभिसहिता प्रवृत्ति प्रयोगविध्यवगम्यप्रत्यासत्त्यनुग्राहकत्वेन क्रमनियामिका भवति। एवञ्च पूर्वपदार्थप्रवृत्तिवदुत्तरपदार्थप्रवृत्तेरपि अभिलषितयागप्रयोगप्रत्यासत्त्यनुग्राहकत्वाविशेषात् क्रमनियामकत्व सभवति। अत इहोदाहरणे मुख्यप्रवृत्त्यो प्रमाणयोस्तकर, तेन क्लेशेन साधयितव्या भवतीत्यस्वारस्य मनसि निधायोदाहरणान्तरमाह—दशपूर्णमासयोर्दध्नस्सांनाय्यधर्माः, निर्वापादयश्च पूर्वं प्रवर्तन्ते, तद्विपरीता याज्यापुरोनुवाक्यादय इति। ततः प्रयाजशेषाभिघारणस्याग्नेयस्य प्रथमभिघारण मुख्यक्रमादेवेति बोध्यम्।

यस्तु प्रकृतौ नानादेशावगतानां पदार्थानां विकृतावेकस्य देशे सर्वेषामनुष्ठाने वचनात्कर्तव्ये सति, यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते, तस्य प्रकृत्यवगतस्थानाबाधेनागन्तुभिः क्रमः समाश्रीयते, स स्थानक्रमः। यथा साद्यस्क्रे सवनीयस्थाने पशुषु सहाऽऽलभ्यमानेषु तस्याश्विनग्रहानन्तर्यं न बाध्यते।

मुख्यक्रमस्तु यः प्रधानक्रमः, सोऽङ्गेष्वपि प्रयोगवचनावगताङ्गप्रधानसाहित्या-बाधार्थमाश्रीयते। यथा 'सारस्वतौ भवतः' इत्येकवाक्यचोदितयोः स्त्रीपुंसदेवत्ययोः कर्मणोः याज्यानुवाक्याक्रमेणावगतानुष्ठानयोस्सतोरङ्गेष्वपि प्रधानक्रम एव भवति।

समाप्यते। न तत्र नियम। नियोजनादीना तु उपाकरणक्रमेणैवानुष्ठानम्। अत्र प्राथमिकाङ्ग-प्रवृत्तिक्रम एव यो द्वितीयादीनामाश्रीयते। स प्रवृत्तिक्रम इत्याश्रीयत इत्यर्थ।

द्वितीयाना प्राथमिकक्रमाश्रयणे हेतुमाह—**प्रयोगवचनेति**। अङ्गाना प्रयोगप्राशुभाव - अन्योन्यसाहित्य, प्रधानसाहित्य तेषा च क्रम इत्यादीनि प्रयोगविधिप्रमेयभूतानि। तत्रैकैकस्य पशोरुपाकरण-नियोजनादीनि चान्योन्यसनिहितानि कार्याणि। तत्रैकस्य पशोरुपाकरणे कृते, सहानुष्ठानविधिबलाच्च पश्वन्तरेषु च कृते प्रथमपशौ नियोजने क्रियमाणे षोडशभिरुपा-करणक्षणै व्यवधानम्। द्वितीयपशोस्तु पञ्चदशभिरुपाकरणक्षणैरेकेन च नियोजनक्षणेनेत्येव सर्वत्र सजातीयविजातीयै षोडशभिरेव क्षणै. व्यवधान न्याय्यम्। न न्यूनै, नाप्यधिकै। प्रवृत्तिक्रमा-श्रयणे तावद्भिरेव व्यवधान भवेत्। अन्यथा न्यूनैरप्यधिकैरपि क्षणै व्यवधान स्यात्। अतोऽन्यो-न्यसाहित्यलाभाय प्रवृत्तिक्रम आश्रयणीय इत्यर्थ।

स्थानक्रममाह—**यस्त्विति**। ज्योतिष्टोमे त्रय पशव। तत्र प्रथममग्नीषोमीय औपवसथ्येऽहनि अनुष्ठीयते। तत पश्चात् सौत्येऽहनि सवनीय, अनुबन्ध्यश्चावभृथान्ते। साद्यस्क्रेतु विकृतौ 'सह पशूनालभते ता ब्रा.' इति तेषा साहित्य श्रुतम्। तत्र प्रधानभूतसोम-यागसनिधिलाभाय सवनीयस्थान एवान्यदपि पशुद्वय समालभ्यते। तत्र प्रकृतिक्रमात् प्रथम-मग्नीषोमीय, पश्चात् सवनीय इत्येव क्रमे प्राप्ते अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययो सवनीयस्थाने कर्तव्यत्वेन चलितस्थानत्वात् सवनीयस्य त्वचलितस्थानत्वाच्च तस्य 'आश्विन ग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूप परिवीयाग्नेय सवनीयं पशुमुपाकरोति। इति प्रकृत्यवगताश्विनग्रहानन्तर्य-लक्षणस्थानाबाधेन प्रथम सवनीय, पश्चात् इतरपशुद्वयमिति, य क्रम आश्रीयते। स स्थानक्रम इत्यर्थ। आगन्तुभिश्चलितस्थानै।

मुख्यक्रममाह—**मुख्यक्रम** इति। प्रधानाना यः क्रम.। स एव सर्वत्राङ्गनामप्या-श्रीयते। यथा 'सारस्वतौ भवत. तै. स इति युगपदुत्पन्नयो. स्त्रीपुसदैवत्ययो. यागयो. याज्या-पुरोनुवाक्यामन्त्रपाठक्रमेण प्रथम स्त्रीदेवत्य, पश्चात् पुदेवत्य इति प्रधानयो क्रमे नियते, तत्क्रमेणैव तदङ्गभूताना निर्वापादीना क्रमो भवतीत्यय मुख्यक्रम इत्यर्थ। अङ्गानामपि प्रधानक्रमाश्रयणे हेतुमाह—**प्रयोगवचनेति**। प्रथम स्त्रीदैवत्यस्य, पश्चात् पुदैवत्यस्य च निर्वापे क्रियमाणे, यावदनुज्ञातमेव प्रधानेनाङ्गस्याव्यवधान स्यात्। पश्चाद्भाविन. प्रथम-मङ्गानुष्ठाने तु अङ्गप्रधानयोरत्यन्तव्यवधानं स्यात्। ततश्च सर्वत्र यावदनुज्ञातसाहित्यसिद्धये प्रधानक्रमेणैव क्रम आश्रयणीय इत्यर्थ.।

श्रुत्यादिक्रमाणां प्रयोगविधिविधेयत्वे आचार्य-वचनविरोधशंका-परिहारौ ।

सर्वेषां क्रमाणामेव प्रयोगविधिविधेयत्वे सत्यपि मुख्य-प्रवृत्तिक्रमयोः प्रामाण्यमपि प्रयोगविध्यवगतसहित्यनिमित्तमित्यनेन विशेषेण

'प्रयोजकवशौ चेष्टौ मुख्य-प्रावृत्तिकक्रमावि' तं. ६५१ वा पृ त्युक्तम् ।

श्रुत्यादीनां प्रमाणानां प्रावल्य-दौबल्यविवेचनम् ।

श्रुत्यर्थपठनमुख्यप्रवृत्तीनां समवाये पारदौर्बल्यम् । पाठेऽपि मन्त्रपाठाद्ब्राह्मण-पाठो दुर्बलः । चोदकाश्रयाच्च क्रमात् विकृतिषु प्रयोगवचनाश्रयो दुर्बलः क्रमः । तत्र श्रुत्यर्थाभ्यां पाठस्य दौर्बल्यं क्रमकोपाधिकरणे मी द. ५-४-१ अभिहितम् । श्रुत्यर्थ-योस्तु नैव विरोधः सम्भवति, यथाश्रुत्येव प्रयोजनकल्पनात् । यदि हि हुत्वा पचेदिति श्रूयेत, ततः पाकस्यादृष्टार्थतां परिकल्प्य, येन केन चिद् द्रव्येण हूयेत । तथा पाठेऽपि मन्त्र गताद्ब्राह्मणगतस्य दुर्बलत्वं मन्त्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्र दौर्बल्यमु (मी द ५-१-१६) क्तम् ।

श्रुत्यादिक्रमाणा षण्णामपि प्रयोगविधिविधेयत्वमित्युक्तम् । आचार्यैस्तु मुख्यप्रवृत्ति-क्रमयोरेव तदुक्तम् । तत्कथमित्यत आह—सर्वेषामेवेति । साहित्यनिमित्तमिति । अङ्गप्रधान-साहित्य मुख्यक्रमस्य निमित्तम् । अङ्गानामन्योन्यसाहित्य, प्रवृत्तिक्रमस्येत्यर्थ ।

एव श्रुत्यादीनुदाहृत्य तेषा प्राबल्यदौर्बल्यमाह—श्रुत्यर्थेति । पाठो द्विविध —ब्राह्मण-पाठ, मन्त्रपाठश्च । उभयो प्राबल्य-दौर्बल्यप्रकारमाह—पाठेऽपीति । विकृतिष्वतिदेशा-श्रयात् क्रमादुपदेशाश्रयस्य क्रमस्य दोर्बल्यमित्याह—चोदनेति । सर्वेषा प्राबल्यदौर्बल्य क्रमेणोदाहरति—तत्रेति । क्रमकोपाधिकरणे हि एव विचारितम्—किं श्रुत्यर्थाभ्या तुल्यबल. पाठ, उत दुर्बल इति । तत्राश्विनग्रहस्य तृतीये पर्वणि पाठ । सचाश्विनो दशमो गृह्यते इति वचनात् दशमे पर्वणि अनुष्ठेयतया श्रुत । तथा पाठात् होमपाकयो पौर्वापर्यम् । अर्थवशात्तु होमात् पूर्वं पाक. । तत्र श्रुत्यर्थपाठाना प्रमाणत्वाविशेषात् तृतीये दशमे वा स्थाने आश्विनस्य ग्रहण स्यात् । पाकात् पूर्वं पश्चाद्वा होम । अतो न नियम इत्याशङ्क्य श्रुत्या साक्षात् क्रमे विहिते, पाठतस्तत्कल्पनायोगात्, पाठानुरोधे च पाकहोमयोरुभयोरप्यानर्थक्यप्रसङ्गेनानुष्ठाना-योगाच्च, दशमस्थान एवाश्विनस्य ग्रहण, पाकानन्तर च होम इति निर्णीतम् । श्रुत्यर्थयोस्तु विरोधचिन्तैव न युज्यत इत्याह—श्रुत्यर्थयोस्त्विति । येन केनचिदिति । होमचोदनावशेन यत्किंचित् द्रव्यमाक्षिप्यते । तच्च सामान्यतो होमेषु प्राप्तमाज्यमेव स्यादित्यर्थ ।

मन्त्रतस्त्विति । दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयस्य प्रथम ब्राह्मण तत आग्नेयस्य । मन्त्राम्नान तु विपरीतम् । अत्र किं ब्राह्मणक्रमात् अग्नीषोमीयस्य प्राथम्यम्, उत मान्त्र-क्रमादाग्नेयस्येति विषये, विधिक्रमस्य पदार्थोत्पत्तिवेलायामेव पदार्थेषु प्राप्तत्वात् मन्त्रक्रमस्य तूत्पन्नेषु पदार्थेषु विनियुक्तेषु च मन्त्रेषु पश्चात् प्राप्तत्वेन ततो दौर्बल्यात् अग्नीषोमीयस्यैव प्राथम्यमित्याशङ्क्य, पदार्थानामवगतौ क्रमस्थानाकाङ्क्षितत्वात्, तदनुष्ठानवेलाया तदाकाङ्-क्षाया तु तत्स्मरणक्रमस्यैवोपयोगात् मन्त्राणा तु स्मरणैककार्यतया तत्रैषा प्राधान्यात् । विधीना तु विधानेनापि चरितार्थतया स्मरणेऽत्यन्तमुपयोगाभावात् अनुष्ठानक्रमे मन्त्रक्रमस्यैव

ततस्तु मुख्यक्रमस्य प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वादि ५-१-१५ इत्यत्र दौर्बल्यमुक्तम्। ततोऽपि प्रवृत्तिक्रमस्य 'अवदानाभिघारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यादि ५-४-२ त्यत्र। चोदकाश्रयाच्च प्रयोगवचनाश्रयस्य दुर्बलता 'तद्वचनात्तु विकृतौ यथाप्रधानं स्यादित्य ५ १-१५ त्रोक्ता।

क्रमप्रमाणनिरूपणस्योपसंहारः, चतुर्थ-पञ्चमयोस्सांकर्यशंका-परिहारौ च।

एवं बलाबलविभक्तैः श्रुत्यादिभिः समर्पितेन क्रमविशेषेण विशिष्टः प्रयोगः प्रयोगविधिना विधीयते।

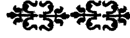
प्राबल्यमिति तद्वशेनाग्नेयस्यैव प्राथम्यम्। मन्त्राभावे तु अन्यार्थानामपि विधीनामाकाङ्क्षा-वशात् स्मरकत्वमप्याश्रित्य तत्क्रमेणानुष्ठानम्। यथा प्रयाजेष्विति निश्चितमिति।

पाठक्रमात् मुख्यक्रमस्य दौर्बल्यमुदाहरति—**ततस्त्विति**। दर्शपूर्णमासयो पौर्णमास्यां प्रथम पुरोडाशहविराग्नेष, तत आज्यहविरुपाशुयाज, ततोऽग्नीषोमीय पुरोडाशहविरिति प्रधानक्रमादाग्नेयनिर्वापानन्तर त्वग्नाषोमीयस्य निर्वाप पठित। अत्राग्नेषानन्तर कि मुख्यक्रम उपाशुयाजस्य निर्वाप, उत पाठक्रमादग्नीषोमीयस्येति सशये, तत्र प्रधानगततया मुख्यक्रमस्यैव प्राबल्यमित्याशङ्क्य, मुख्यक्रमो हि प्रथम प्रधानयागे केनापि प्रमाणेनावगम्यमानोऽङ्गाना तत्साहित्यसपत्तये पश्चादङ्गेष्ववतरति विलबित। पाठास्त्वन्यानपेक्षादङ्गानामेव साक्षात् क्रमोऽवगम्यत इति, पाठक्रमस्यैव प्राबल्यात् तद्वशेनाग्नेयानन्तरमग्नीषोमीयस्यैव निर्वाप इत्यवधारितमित्यर्थ।

मुख्यक्रमात् प्रवृत्तिक्रमो दुर्बल इत्याह—**ततोऽपीति**। दर्शपूर्णमासयोरेवामावास्याया प्रथममाग्नेयस्यानुष्ठान, पश्चात् सानाय्यस्येति प्रधानक्रम.। तत्र सानाय्यधर्मा. शाखाहरणादयः पूर्वमेव प्रवर्तन्ते। पश्चादाग्नेयधर्मा निर्वापादय। अत्र स्विष्टकृदवदान प्रयाजशेषाभिघारण, वेद्या हविरासादन च किं प्रवृत्तिक्रमात् सान्नाय्यस्य पूर्वमेव भवति, उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति सशये, प्रमाणद्वयाविशेषादनियमे प्राप्ते, अङ्गाना प्रधानोपकारकत्वेनाङ्गान्तरसाहित्यादपि प्रधानसाहित्यस्यैवाश्रयणीयत्वात् मुख्यक्रमे त्वाश्रीयमाणे प्राथमिकस्यैव पदार्थस्य पूर्वस्मात् पदार्थात् विप्रकर्षो भवति। द्वितीयादीना तु लभ्यत एव साहित्यम्। प्रवृत्तिक्रमे तु बहूना प्रधानेन विप्रकर्ष. स्यात्। अतश्च मुख्यक्रमस्यैव प्राबल्यमिति निर्धारितमित्यर्थ। **तद्वचनात्तु विकृताविति**। 'आग्नावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदभिचरन् सरस्वत्याज्यभागा स्यात्, बार्हस्पत्यश्चरु' इति यागत्रयमाम्नातम्। अत्राग्नावैष्णवधर्मानुष्ठानानन्तर किं मुख्यक्रमेण सारस्वताज्यधर्माणा प्रवृत्ति., उत प्रकृतावाज्यधर्मेभ्यः पूर्वमेवौषधधर्मप्रवृत्ते तद्वदेवात्राप्याज्यधर्मात् पूर्वमेव बार्हस्पत्यौषधधर्माणा प्रवृत्तिरिति। अत्र मुख्यक्रमस्यौपदेशिकत्वेनातिदेशिकात् बलीयस्त्वात् आतिदेशिकबाधेनाज्यधर्माणामेव प्राथम्यमित्याशङ्क्य, अतिदेशेन सक्रमकाणामेव पदार्थाना प्राप्ते. क्रमाकाङ्क्षाया अभावेन पुन क्रमान्तराकाङ्क्षाश्रयणायोगात् आकाङ्क्षावशात् क्रमकल्पकस्यौपदेशिकस्यापि मुख्यक्रमस्य तदभावेऽनुदयादेव तेनातिदेशिकक्रमबाधायोगाच्च बार्हस्पत्यौषधधर्माणामेव प्रवृत्तिरित्यवधारितमित्यर्थ.।

ननु चतुर्थेऽपि प्रयोगविधिव्यापार एव चिन्तितः, अत्रापि स एवेति, कथं लक्षणभेदः ? सत्यम्। उभयत्रापि प्रयोगविधिविचारः एव। किन्तु तत्र केषामङ्गानां किमर्थं प्रयोजको भवतीति प्रयोज्यविशेषविचारः कृतः, इह तु किंक्रमविशिष्टं प्रयोगं विधत्त इति, प्रयोगविशेषविचारः इति लक्षणभेदः।

इति पञ्चमाध्यायार्थस्समाप्तः।

एव क्रमप्रमाणानि सविशेष निरूप्य, लक्षणार्थं निगमयति—**एवमिति**। चतुर्थपञ्चमयो प्रतिपाद्यैक्याल्लक्षणसाकर्यमाशङ्कते—**नन्विति**। उभयत्रापि प्रयोगविधिव्यापारचिन्तासाम्येऽपि तत्र प्रयोज्यपदार्थप्राधान्यम्, अत्र प्रयोगप्राधान्यमिति लक्षणभेद इति परिहरति—**सत्यमिति**।

इति श्रीधर्मपुरीश्रीरामानुजाचार्येण विरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने पञ्चमाध्यायार्थ ।

१—सर्वेषा क्रमाणां प्रयोगविधिविधेयत्वाविशेषेऽपि मुख्य-प्रवृत्तिक्रमयो प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबलेन क्रमनियामकत्वमिति, प्रामाण्यमपि प्रयोगविध्यधीनम्, इतरेषाञ्चतुर्णान्तु प्रामाण्य न प्रयोगविधावायतते, इत्यादिकमाचार्यवचनोपन्यासेनोपोद्बलयति—प्रयोजकवशाविति।

२—चतुर्थ-पञ्चमयो प्रतिपाद्यैक्यात् कथ लक्षणभेद इत्याशङ्क्य समाधत्तसत्यमित्यादिना। उभयत्रापि प्रयोगविधिव्यापारचिन्तासाम्येऽपि, चतुर्थे प्रयोज्यपदार्थप्राधान्यम्, पञ्चमे प्रयोगप्राधान्यमित्यवान्तरवैलक्षण्यमिति ध्येयम्। यथोक्तमभियुक्तैः—

'द्वितीयादित्रये प्रोक्त भेद-शेष-प्रयुक्तिभिः ;
अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते'॥ इति।

अथ षष्ठाध्यायार्थः

पञ्चम-षष्ठयोस्संगतिवर्णनमाद्यश्लोकेन ।

तदेवं पञ्चलक्षण्या कार्यवर्गे निरूपिते ।
कोऽनेनाऽधिक्रियेतेति षष्ठेऽध्याये निरूप्यते ॥ ११ ॥

तत्र हेतूपन्यासो द्वितीयेन श्लोकेन ।

निरूपिते ह्यनुष्ठेये शक्यं शक्तिनिरूपणम् ।
तस्यां निरूपितायान्तु तदधीनाऽधिकारधीः ॥ १२ ॥

न ह्यनवगतेऽनुष्ठेये, तच्छक्तिरवगन्तुं शक्या । तया चाधिकारनिरूपणमिति, भवत्यनुष्ठेयप्रतिपादकस्याध्यायपञ्चकस्याधिकारविचारहेतुत्वम् । [1]न चैकस्यैवाध्यायस्य हेतुत्वम् । तत्संघातस्याप्येककार्यप्रतिपादकस्य पूर्वषट्कस्येवोत्तरषट्कं प्रति तदुपपत्तेः । एकस्याप्यध्यायस्य नानानयसंघातात्मकस्यैककार्योपधानादेवैकत्वम् । तदध्यायपञ्चकस्याप्यनुष्ठेयप्रतिपादनादैक्यमापादितस्याधिकारहेतुत्वमुपपन्नम् ।

उपोद्घातसंगत्याऽधिकारसद्भावप्रतिपादनम्, स्वर्गकामाधिकरणस्य पूर्वपक्ष-सिद्धान्तवर्णनञ्च ।

तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेनाधिकारसद्भावः प्रतिपाद्यते । सति हि तस्मिन् कस्यायमिति विचारस्सम्भवति, नान्यथेति । तत्र 'स्वर्गकामो यजेते'ति भावना भाव्या-

---

वृत्तवर्तिष्यमाणयो सङ्गतिमाह—**तदेवमिति** । कार्यवर्गे—अनुष्ठेयवर्गे । प्रमाणलक्षणेन कार्यवर्गानिरूपणेपि, तदुपोद्धातत्वेन पञ्चलक्षणेत्युक्तम् । अनेककार्यवर्गेण अधिक्रियेत—अधिकारी क्रियेत । कार्यनिरूपणस्याधिकारनिरूपणहेतुत्वमुपपादयति—**निरूपिते हीति** । **शक्यं शक्तिनिरूपणमिति** । शक्यवर्गेऽवगते पश्चादेतावन्मयाऽनुष्ठातु शक्यमिति, स्वस्वशक्ति. पुरुषै. स्वत एवावगम्यत इत्यर्थ । **तदधीनेति** । सर्वानुष्ठेयवर्गानुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकारादित्यर्थ ।

सगतिनिरूपणपरस्य प्रथमश्लोकस्य हेतुपरतया द्वितीय श्लोकं व्याचष्टे—**न ह्**ीति । ननु संनिहितत्वात् पञ्चमेनैव षष्ठस्य सगतिं वक्तु युक्ता । न त्वध्यायपञ्चकेनेत्याशङ्क्याह— **न चेति । पूर्वषट्कस्येति ।** अतिदेशस्योपदेशोपजीवित्वादतिदेशषट्कहेतुत्वमुपदेशषट्कस्येत्यर्थ. । ननु नानार्थप्रतिपादकेनाध्यायसंघेन कथ सगतिरित्याशङ्क्य, केनचिदाकारेणैकार्थप्रतिपादनस्यापि संभवात् एकेनैव सा युज्यत इत्याह—**एकस्यापीति** ।

प्राथमिकं स्वर्गकामाधिकरण षष्ठाध्यायस्योपोद्धात इत्याह-**तत्रेति** । तस्योपोद्धातत्वमुपपादयति—**सति हीति** । अधिकारे सति षष्ठ आरम्भणीय । असति तु नेति तदुपोद्धातत्वं तस्येत्यर्थ. । अस्याधिकरणस्य सर्वाण्यप्यधिकारवाक्यानि विषय । अधिकारो नाम मदीयफलसाधनत्वात् मदीयमिद कर्मेति फलस्वाम्याधीन कर्मणि मादर्थ्यज्ञानम् । त्वादृशाधिकार एव

1—अयमर्थस्तन्त्ररत्नेऽप्युपपादित, विस्तरस्तु ११८ पृष्ठे द्रष्टव्य. ।

काङ्क्षिणी समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्योपनीतमनन्योपसर्जनं च धात्वर्थमेव पदान्तरोपनीतपुरुषविशेषणीभूतस्वर्गप्रहाणेन भाव्यत्वेन स्वीकरोति, श्रुतेर्वाक्याद्बलीयस्त्वात्। स्वर्गशब्दस्य सुखसाधनीभूतद्रव्यवचनत्वात् द्रव्यस्य कर्मार्थत्वे दृष्टार्थत्वात्। कर्मणस्तु द्रव्यार्थत्वे दृष्टोपकाराभावात् स्वर्गादिद्रव्येण यागम् कुर्यादिति वाक्यार्थः। कामशब्दश्च कर्म कुर्वाणस्य तत्साधने तत्सिद्ध्यर्थं कामना भवत्येवेत्यनुवाद इति, श्रुतिलिङ्गाभ्यां वाक्यबाधेन यागस्य प्रधानत्वान्न किंचिदनेन फलं साध्यत इति, नास्त्येवाधिकार इत्युक्त्वा, विधिश्रुतिबलेन सिद्धान्तः कथितः। विधिर्हि समानपदोपात्ताद्धात्वर्थाद्भावनायाः सन्निकृष्टः प्रथममेव तामवरुध्य पुरुषार्थाय नयति, प्रवर्तनात्मकत्वादपुरुषार्थफले च व्यापारे पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्तेन प्रवर्तनात्मकविध्यन्वयादेव समीहितरूपे भाव्येऽपेक्षिते, तद्विशेषमात्रं वाक्यादवगम्यते, तस्मिंश्चावगते, समानपदोपात्तो धात्वर्थः प्रत्यासत्तेः करणतया स्वीक्रियते, द्रव्यादि त्वितिकर्तव्यतया।

विध्यन्वयः किमंशत्रयान्वयात्पूर्वम्, अथवा पश्चादिति द्वेधा विकल्प्य, प्रथमपक्षेऽनुपपत्तिवर्णनम्।

आह—'विधेर्भावनया योगः पूर्वं यद्यंशसंगतेः।
पश्चात्संबध्यमानानां ततो न स्याद्विधेयता॥ १३॥

संभवति, न वेति प्रधानविचारः। तदर्थं च भावनायाः कि धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधान स्वर्गादि तु तत्साधनतया गुणीभूतम्, उत स्वर्गादिरेव प्रधानं भाव्यं तच्छेषश्च धात्वर्थ इति विचार्यते।

तत्र पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति**। विशेषणीभूतेतिशब्दात् प्राधान्येन प्रतिपादितस्यैव पदार्थान्तरेणान्वयो न्याय्यः। न तु पदार्थान्तरगुणीभूतस्येत्यर्थः। शब्दस्वभावपर्यालोचनया स्वर्गस्य भाव्यत्वं निराकृत्य, वस्तुस्वभावपर्यालोचनेनापि निराकरोति—**स्वर्गशब्दस्येति**। चन्दनादौ प्रयोगात् प्रीतिसाधनभूतद्रव्यवचनः स्वर्गशब्द इत्यर्थः। **दृष्टार्थत्वादिति**। कर्मनिर्वृत्तिः दृष्टमेव प्रयोजनमित्यर्थः। द्रव्यार्थत्वे—प्रीतिसाधनभूतस्वर्गाख्यद्रव्यशेषत्वे। दृष्टोपकाराभावात्—अवहननादिष्विव दृष्टप्रयोजनादर्शनेन प्रोक्षणादिष्विव किंचिददृष्टं कल्प्यमित्यर्थः। **स्वर्गादिद्रव्येणेति**। पशुकामान्नाद्यकामादिष्वप्येवमेव वाक्येषु विपरिवृत्तिर्द्रष्टव्येत्यर्थः। स्वर्गादेरफलत्वे कथं काम्यमानत्वमित्याशङ्क्याह—**कामशब्द इति**। **श्रुतिलिङ्गाभ्यामिति**। श्रुतिः—समानपदोपादानम्। लिङ्गं—स्वर्गादिवस्तुस्वभावपर्यालोचनम्। ननु पूर्वपक्षे फलभावे कर्मणि कथं प्रवृत्तिसिद्धिरिति चेत्? मास्तु सा। नैतावता न्यायबहिष्कृतं फलमङ्गीकर्तुं शक्यमिति भावः।

विधिश्रुतिबलेन—एकलिङ्गप्रत्ययोपादानलक्षणश्रुतिबलेन। भावनायाः प्रथममेव विध्यन्वये जाते, पश्चात् तदनुरोधेनैव धात्वर्थादीनां भाव्यत्वेनान्वयो वाच्य इति भावः। तदेवाह—**विधिर्हीति**। पुरुषार्थरूपमेव भाव्यं तस्याः कल्पयतीत्यर्थः। कथं कल्पयति विधिरित्याशङ्क्य, स्वभावादित्याह—**प्रवर्तनात्मकत्वादिति**। व्यापारे—भावनायाम्। प्रथमं भावनाया भाव्याकाङ्क्षायां विधिबलेनैव सामान्यतः समीहिते भाव्ये अवगते, तद्विशेषचिन्तायां संनिहितमपि धात्वर्थमपुरुषार्थतयाऽतिलङ्घ्य पदान्तरोपात्तमुपसर्जनभूतमपि स्वर्गादिकं पुरुषार्थतया भाव्यविशेषत्वेनान्वेतीत्याह—**तेनेति**। एवं भाव्यान्वयात् प्रच्युतो धात्वर्थः पश्चात् करणाकाङ्क्षायां करणत्वेनान्वेतीत्याह—**तस्मिन्निति**। पश्चात् कथमाकाङ्क्षाया द्रव्यकर्मादिकमन्वेतीत्याह—**द्रव्यादीति**।

१—विधिभावनयोरिति २ पु. पा.।

अथ सर्वांशसंपूर्णा भावना विधिगोचरः।
विधिहीना ततो न स्यात्पुरुषार्थफला क्रिया ॥ १४ ॥

यदि तावदंशत्रयान्वयात्प्रागेव केवला भावना विधीयते, ततः विशिष्टभावनाविध्यधीनविधीनामंशानां पश्चाद्भावनान्वये सत्यपि, केवलायाः एव विधिसंस्पर्शान्न विधेयत्व स्यात्। अथ तु नांशत्रयान्वयात्प्राक् भावनाया विध्यन्वयः। ततो विधिविधुरा सती धात्वर्थमेव प्रत्यासत्तेर्भाव्यमवलम्बत इति, न पुरुषार्थस्य भाव्यत्वं सिध्येदिति।

द्वितीयपक्षस्यावलम्बनेनोक्तानुपपत्तेः परिहारः।

नैतदेवम्—विधि-भावनयोः श्रुत्या संगतिः पूर्वमीयते[1]।
अयोग्यत्वात्तदा त्वेषा निर्वृतिं नैव विन्दति ॥ १५ ॥
सङ्गतिप्रतिपत्तेश्च तदैवेयं प्रतीयते।
यादृशैः परिपूर्णेयं भावना विधिसङ्गतिम् ॥ १६ ॥
लभेत तादृशैरंशैः पूरणीयेति तद्भवेत्।
पुरुषार्थस्य भाव्यत्वमंशानाञ्च विधेयता ॥ १७ ॥

प्रथमं तावदेकशब्दोपात्तयोर्विधि-भावनयोः श्रुत्या सम्बन्धोऽभिधीयते। तस्यान्त्ववस्थायां भावनायाः केवलाया अननुष्ठेयत्वात्प्रतीताऽपि सङ्गतिर्नैव निष्पद्यते। अनिष्पन्नायामपि च तस्याम्, तत्प्रतिपत्त्या तदैवं पुरुषो निरूपयति—अस्यास्तावद्वि-

---

विध्यन्वयबलात् भावनाया पुरुषार्थभाव्यत्वमित्युक्तम्। स च विध्यन्वय किमशत्रयान्वयात् पूर्वमेव, उत पश्चाद्वेति विकल्प्य, पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिमाशङ्कते श्लोकद्वयेन **आहेति**। विधिहीना—पूर्वं विध्यनन्विता। पुरुषार्थफला—पुरुषार्थभाव्यका। क्रिया—भावना। **विशिष्टभावनेति**। भावनाया एव साक्षात् विधेयत्वम्। तद्द्वारेण तदशानामिति प्रागुदितमित्यर्थ.। **विधेयत्वमिति**। पूर्वमेव विधिव्यापारस्य निर्वृत्तत्वात् पुनर्विधिव्यापारायोगादशाना न विधेयत्वमुपपद्यत इत्यर्थ। विधेयत्वाभावे च नियमेनानुष्ठान न सिध्यतीति चतुर्थादावुपपादितमिति भाव। **धात्वर्थमेवेति**। विध्यन्वयबलात् खलु पुरुषार्थस्य भाव्यत्वमुक्तम्। पूर्वं तदभावे पूर्वपक्ष एव सुस्थः स्यादिति भाव.।

[2]अशत्रयान्वयात् पूर्वमेवात्यन्तसनिधानात् भावनया विधिरन्वेति। स चान्वयस्तदानीमेव न पर्यवस्यति। किंतु अंशत्रयान्वयपर्यन्तं विलम्बते। इय च दशा विधिप्रक्रम इति गीयते। पश्चाच्च निर्व्यूढो भवति। ततश्च न कश्चिद्दोष इति परिहरति—**नैतदेवमिति**। **अयोग्यत्वादिति**। प्रयत्नमात्रात्मिकाया भावनाया निर्विषयाया भावार्थानुपरक्ताया अनुष्ठातुमयोग्यत्वादित्यर्थः। **तदा त्विति**। अशान्वयात् प्रागेव। सगति-विधिसगतिम्। लभते। पूर्वं प्रतीतो विध्यन्वयो निर्व्यूढो भवतीत्यर्थ.। तत्ततो हेतो.। भवेदित्यस्य विधेयतेत्यनेनान्वय। तत्प्रति-

१—इष्यत इति ब पु. पा.।

२—अत्र वार्तिकद्वयस्यार्थं सक्षिप्य दर्शयति टीकाकार। तथा च वार्तिकद्वयम्।

'विशिष्टाभावना प्राप्यवृत्तिर्विधिनिषेधयो यद्यप्यन्यैरसस्पृष्टा विधिस्स्पृशति भावनाम्। तथाप्यशक्तितोनासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति। अनुष्ठेये हि विषयविधि" पुंसा प्रवर्तक। अशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम्' श्लो वा. पृ. ९२१ इति।

ध्यन्वयेन भवितव्यम्। ततः यादृग्भिरंशैस्संयुक्तेयं विध्यन्वयं भजते, तादृग्भिः पूरयितव्या। न चापुरुषार्थफला तदन्वयमर्हति। तस्मात्पुरुषार्थफलेत्यध्यवसाय, तद्विशेषमपेक्षमाणः समानपदस्थं धात्वर्थमपुरुषार्थत्वादुल्लङ्घ्य, पदान्तरोक्तमपेक्षते। तत्र स्वर्गकामादिशब्देन तद्विशेषस्य प्रतिपत्तेः, तेन सह भावना सङ्गच्छते, तदन्विता च करणापेक्षा सती प्रत्यासत्तिवशाद्भावार्थाधिकरणन्यायेन समानपदोपात्तं धात्वर्थं करणतया स्वीकरोति। ततः कथंभावापेक्षायाम् श्रुत्याद्यवगतान्यङ्गानीत्थंभावेन गृह्णाति। ततस्सर्वांशविशिष्टा भावना विधीयते।

तदेवं प्रथममेव विध्यन्वयप्रतीतेः पुरुषार्थस्य भाव्यत्वं सिध्यति। प्रतीतस्यापि च विध्यन्वयस्यांशत्रयसम्बन्धोत्तरकालमेव निवृत्तेरंशानामपि विधेयत्वं सिध्यति। अतो न कश्चिद्दोषः–इति।

यथाश्रुतग्रहणेन अंगप्रधानविशिष्टा भावना विधीयत इत्यनेन प्रयोगविधिरेवैको विधिरिति मत्वा शास्त्रोक्तविधि-चातुर्विध्यस्य विरोधशंका।

ननूत्पत्त्यादिभेदेन चातुर्विध्यं विधेः कथम्।
प्रयोगविधिरेवैको भवतैवं प्रकीर्तितः॥ १८॥

श्रुत्यादिभिरुपनीतेंऽशत्रये पश्चाद्विधिरिति वदता प्रयोगविधिरेवैकः विधिरित्युक्तं भवति। चतुर्विधश्च तं समाचक्षते—

उत्पत्तिविधिनामैको यो द्वितीये विचार्यते।
विनियोगविधिस्त्वन्यो यस्तृतीये विचार्यते॥ १९॥

पत्त्या-विध्यन्वयप्रतिपत्त्या। विध्यन्वयेन निर्व्यूढेनेति शेष। ततो यादृग्भिरिति। यैर्येन प्रकारेणान्वये सति प्रतीतो विध्यन्वय. सुस्थितो भवति, तैस्तेन प्रकारेणान्वेति, न तु वैपरीत्येनेत्यर्थ। तादृशैस्तेन प्रकारेणान्वयक्रम दर्शयति—न चेत्यादिना। अध्यवसाय-निश्चित्य।

भावार्थाधिकरणन्यायेनेति। प्रत्यासत्त्या भावार्थस्यैव करणत्वेनान्वय। न तु नामार्थानामिति, तत्र प्रतिपादितमित्यर्थ। **ततः कथंभावेति।** एकस्या एव भावनाया आकाङ्क्षाक्रमवशात् अशत्रयेण क्रमेणान्वयो भवतीति भाव। **भावना विधीयत इति।** पूर्वप्रतीतो विध्यन्वय तस्यामशत्रयादनुष्ठानयोग्याया संजाताया पर्यवसितो भवतीत्यर्थ। एव सति पक्षद्वयोक्तदोषद्वयस्यापि परिहारो भवतीत्याह—**तदेवमिति।**

अङ्गप्रधानविशिष्टा भावना विधीयते इत्युक्तम्। तादृशश्च विधि प्रयोगविधिरेव। एव सति स एवैको विधिरिति भवता प्रतिपादितम्। शास्त्रे च विधिचातुर्विध्यमुक्तम्। अतस्तद्विरोध इति शङ्कते—**नन्विति। द्वितीये विचार्यत इति।** कर्मभेद. खलु द्वितीयाध्यायगोचर.। स च विधिप्रमेय एव। तथाहि—विध्यन्तरप्रतिपन्ने कर्मणि तेनैव प्रवृत्तिसिद्धेः

१—अगप्रधानविशिष्टा भावना विधीयत इत्युक्तम्, तादृशश्च विधि प्रयोगविधिरेव, एवं सति स एवैको विधिरित्युक्तो भवति, शास्त्रे च विधेश्चातुर्विध्यमुक्त दृश्यते। अतस्तद्विरोध इति शकते–नन्वित्यादिना–अनुपपन्नमित्यन्तेन–इति।

चतुर्थे पञ्चमे चैव प्रयोगविधिचिन्तनम् ।
अधिकारविधिस्त्वन्यो यः षष्ठाऽध्यायगोचरः ॥ २० ॥

तस्मादैकविध्याभिधानमनुपपन्नमिति ।

एकस्यैव विधेः प्रमेयभेदादुत्पत्त्यादयः क्रमभाविन्यश्चतस्रोऽवस्थाः इत्यनेनोक्तशङ्कापरिहारः, तत्राऽऽचार्यसम्मतिप्रदर्शनञ्च ।

उच्यते ।

[1]उत्पत्त्यादित्रयाणाञ्च विध्यन्वयबलाद्गतेः ।
स्वरूपेण प्रयोक्तृत्वाच्चातुर्विध्यं विधेर्मतम् ॥ २१ ॥

अप्रवृत्तप्रवर्तकस्वरूपस्य विधेर्यदा तत्सिद्ध्यर्थं कर्मस्वरूपपरत्वं भवति, तदा विध्यन्वयप्रतिपत्तिवशादेव तद्विषयस्य कर्मणः प्रमाणान्तराप्राप्तिपरिकल्पनात् उत्पादकत्वसिद्धिः । तद्वशेनैव च तद्विषयस्य फलसाधनत्वम्, फलवदुपकारकत्वं वा कल्प्यते

स्वप्रवर्तकत्वाभावात् स्वस्य प्रवर्तकत्वसिद्ध्यर्थं विधिरेव स्वविषयस्य कर्मणः ततोऽन्यत्वं गमयति । तस्य च शब्दान्तराभ्यासादयः सहाया भवन्तीति द्वितीये विधिव्यापार एव चिन्तित इत्यर्थः ।

ऐकविध्यमेकविधत्वम् । शास्त्रे व्युत्पत्त्यादिभेदात् परस्परप्रविभक्तं चातुर्विध्यं न प्रतिपाद्यते । किन्त्वेकस्यैव विधेः प्रमेयभेदात् उत्पत्त्यादयः क्रमभाविन्यश्चतस्रोऽवस्था भवन्ति इति तत्र प्रवर्तनैकरसतया प्रयोजकत्वमेव स्वाभाविकम् । अतः स एव विधिरित्युक्तम् । तदनुपपत्त्या तत्सिद्ध्यर्थमितरदवस्थात्रयं सम्भवतीति तत्रोक्तमिति न शास्त्रविरोध इति परिहरति—**उच्यत** इति । गतेः=अवगतेः । अवस्थात्रयस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तिबललभ्यत्वमुपपादयति—**अप्रवृत्तेति** । कर्मस्वरूपपरत्वं-कर्मान्तरात्प्रविभक्तकर्मस्वरूपपरत्वम् । **प्रमाणान्तरा-**

१—अत्रेदं बोध्यम्—प्रवर्तनैकरसो विधिरिति विधेस्स्वरूपमेकमेव । परन्त्वस्यप्रमेयमुत्पत्त्यादि चतुर्विधम् । अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्परमविनाभावात्, परन्तु तद्वाक्यानामैदम्पर्यं भिद्यते, यथा—'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादिभ्योऽधिकार-विनियोग-प्रयोगाणां प्रतिलम्भात्, 'अग्निहोत्रं जुहोती' इत्युत्पत्तिवाक्यम् । नतु विनियोगादयो न सन्ति । सन्तोऽपि न विवक्षिताः, अन्यतोलब्धत्वात् । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । अज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्तनैकस्वरूपस्य विधेर्यदा तत्सिद्ध्यर्थं कर्मस्वरूपपरत्वं भवति, तदा विध्यन्वयप्रतीतिवशादेव तद्विषयस्य धात्वर्थस्य कर्मणः प्रमाणान्तराप्राप्तिपरिकल्पनेनोत्पादकत्वं सिद्ध्यति ।

अस्यचोत्पत्तिविधेः सहकारीणि मानानि प्रदेशान्तरे भेदेन कृतकरिष्यमाणसूचनतया ग्रन्थकृतोपेक्षितान्यपि, जिज्ञासूनां सुखबोधाय प्रदर्श्यन्ते । तथाहि—तत्रोत्पत्तिविधेर्द्वे कार्ये कर्मोत्पत्तिः, कर्मभेदज्ञप्तिश्च ।

शब्दान्तरम्, अभ्यासः, सङ्ख्या, गुणः, प्रकरणान्तरमित्येतानि पञ्च साक्षात् प्रथमकार्ये कर्मोत्पत्तौ, तत्प्रणालिकया द्वितीये कर्मभेदज्ञप्तौ च सहायतां भजन्ते । तत्रैकत्वातिरिक्ता सङ्ख्या तु तेषामन्यतमेन कर्मोत्पत्तिपरतां गते विधौ तदुत्पाद्यकर्मणि पृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभाव्यादनेकतां बोधयन्ती द्वितीये सहायतां भजते इति विशेषः । कर्मेति चात्र भावनोच्यते, न धात्वर्थ इति न प्रस्मर्तव्यम् ।

इति विनियोजकत्वम्। फलसाधने च कर्मणि पुरुषस्याधिकारः स्वामित्वं सिध्यतीत्यधिकारोऽपि विधिप्रमेय एव। स्वरूपेणैव च प्रयोजकत्वमिति युक्तं प्रमेयचातुर्विध्याद्विधेश्चातुर्विध्यम्, विधिशब्दो हि प्रवर्तकैकरसं विध्यात्मानमभिधत्ते, तदन्यथानुपपत्त्यैवेतरत्त्रयं कल्पयतीति प्रमेयचतुष्टयसिद्धिः। न तु स्वरूपेणैव चातुर्विध्यम्।

आह च—

[1]"विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धनः" तं वा पृ ७०० इति।

उक्तार्थे प्रासंगिकप्रयोजननिर्देशः।

चतुष्टयेऽपि चैकस्मिन् क्वचित्किञ्चिद्विवक्षितम्।
एकं द्वयं त्रयं वाऽपि क्वचिच्चापि चतुष्टयम्॥ २२॥

'अग्निहोत्रं जुहोती'त्युत्पत्त्येकपरत्वम्। 'समिधो यजती'त्युत्पत्तिविनियोगपरत्वम्, असति विधौ प्रकरणविनियोगासिद्धेरिति प्रागेव गतम्। 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति विनियोगाधिकारपरत्वम्, उत्पत्तेः 'सोमेन यजेते'त्यनेन सिद्धत्वात्। 'उद्भिदा यजेत पशुकामः इति चतुष्टयपरत्वम्, एकस्याप्यन्यतोऽसिद्धेः। यथा च विनियोजकत्वेऽपि विधेः[2] श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वं सिध्यति, तथा प्रागेवाभिहितम्।

स्वर्गकामाधिकरणे उक्तस्य-विधेरिष्टभाव्यकत्वस्याधिकारसिद्धौ पर्यवसानमित्युपसंहारः।

प्रकृतमनुसरामः। तदेवं विधिबलेन पुरुषार्थस्य भाव्यत्वेऽवधारिते, तद्विशेषापेक्षायां कामसम्बन्धावगतप्राधान्यस्य स्वर्गादेर्भाव्यत्वं पुरुषोपसर्जनस्यापि भवति, न

प्राप्तीति। प्रमाणान्तरात् प्राप्ते तेनैव प्रवृत्तिसिद्धे स्वप्रवर्तकत्वाभावादिति भाव.। तद्वशेन प्रवर्तकत्वानुपपत्त्यैवेत्यर्थ। प्रधानस्य फलसाधनत्वम्, अङ्गाना फलवदुपकारकत्वम्। स्वामित्व मदीयफलसाधनत्वात् मदीयमिद कर्मेत्येवविधम्। कथ विधे प्रयोजकत्वमेव स्वाभाविकं, नान्यदवस्थात्रयमित्याशङ्क्य, तादृशवेषस्यैव लिङादिवाच्यत्वात्, इतरस्य तदभावाच्च तथेत्याह—विधिशब्दो हीति। विधिशब्द—लिङादिप्रत्ययः। प्रयोजकत्वस्यैव स्वाभाविकत्वे आचार्यसमतिमाह—आह चेति। अभिधात्री प्रथमा। विनियोक्त्री द्वितीया। इय तु तृतीयेत्यर्थ.। उत्पत्त्यादिषु चतसृष्ववस्थासु यस्य यस्य विधेरेकस्या द्वयोस्तिसृणा वा विध्यन्तरेण न सिद्धि। तस्य तस्य तत्रैव विवक्षा। न तु विध्यन्तरसिद्धाश इति प्रसङ्गादाह—चतुष्टयेऽपीत्यादिना। उत्पत्त्येकपरत्वमिति। विनियोगाधिकारप्रयोगाणाम् 'अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन सिद्धत्वादित्यर्थ। उत्पत्ति-विनियोग परत्वमिति। प्रयोगाधिकारयो प्रधानविधिनेव लाभादित्यर्थ। ननु 'समिधो यजतीत्यस्य विनियोगपरत्वं वा कथमित्याशङ्क्य, तत् तृतीये प्रयाजादीना प्रकरणविनियोगावसरे प्रतिपादितमित्याह—असतीति। प्रसक्तानुप्रसक्तमुपसहरति—प्रकृतमिति। एव विधिं निरूप्य तद्बलेन स्वर्गादिफलानामेव भाव्यत्वेनान्वयात् सिद्धोऽधिकार इति सिद्धान्त निगमयति तदेवमिति।

[1]—'अभिधात्री श्रुति काचिद्विनियोक्त्र्यपरा तथे'ति अस्य पूर्वार्धम्।

[2]—समिधो यजतीत्यस्य कथं विनियोगपरत्वमित्याशक्य तृतीये प्रकरणे विनियोगावसरे निरूपितमित्याह॥।

पूर्वपक्ष इव साधनत्वम्। न हि पूर्वपक्षेऽपि स्वर्गकामशब्दः पुरुषपरः, किं तु स्वर्गाख्यस्य द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वप्रतिपत्तिपरः।

स्वर्गकामाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षौ।

कथं पुनः पुरुषवचनशब्दस्योभाभ्यामपि वादि-प्रतिवादिभ्यां तत्परत्वमवधार्यते? उच्यते। पूर्वपक्षवादी तावदेवं मन्यते क्रियासामर्थ्यादेव तावद् गुणभूतः पुरुषः प्राप्तः, तत्र स्वर्गकामशब्देन न कश्चित्पुरुषविशेषः राजशब्देनेव, व्रीह्यादिशब्देनेव वा द्रव्याविशेषः समर्प्यते। य एव हि स्वर्गकामः, स एवास्वर्गकामोऽपि भवति। यदा तत्कामः तदा तत्कामी यजेत इति तत्कालोपलक्षणत्वे वा स एव दोषः। तस्मान्न स्वर्गकामनाविशिष्टस्य पुरुषस्यात्र शेषत्वेनान्वयः। तत्र विशेष्यांशस्य प्राप्तत्वाद्विशेषणपरत्वं लोहितोष्णीषादि-

---

नन्वन्योपसर्जनस्य स्वर्गस्य कथ साध्यत्वमित्याशङ्क्य, पूर्वपक्षे तादृशस्यैव साधनत्व यथोच्यते तद्वत् साध्यत्वमपि इत्याह - **न हीति**। ननु गुरुमते स्वर्गकामशब्दस्य कर्तृपरत्व पूर्वपक्षयित्वा नियोज्यपरत्वेन सिद्धान्त कृत.। तदेव समञ्जसम्। स्वर्गकामशब्दस्य पुरुषवाचकस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोराञ्जस्यात्। न त्विहातद्वचनस्याञ्जस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरित्याशङ्कते—**कथं पुनरिति**। उत्तरमाह—**उच्यत इति**। पूर्वपक्षवादिनस्तावत् पुरुषपरत्वानाश्रयणे तात्पर्यमाह—**पूर्वपक्षेति**। क्रियासामर्थ्यात्—भावनाक्षेपात्। गुणभूत —कर्तृत्वेन क्रियानिर्वर्तक। पुरुषसामान्यस्य प्राप्तत्वेऽपि 'राजा राजसूयेन यजेते' आप श्रौ १८-८-१-४ त्यत्र राजादिशब्दवत् स्वर्गकामशब्दस्य पुरुषविशेषपरत्व किमिति न स्यादित्याशङ्क्याह—**तत्र स्वर्गेति**। **व्रीह्यादीति**। यथा क्रियाक्षेपेणैव द्रव्यसामान्ये प्राप्ते, व्रीह्यादिशब्दो द्रव्यविशेषपरस्तद्वदित्यर्थः। इद च व्यतिरेकदृष्टान्तद्वय कथ तेन समर्थ्यत इत्याशङ्क्य, स्वर्गकामनाया. क्षणिकत्वेना-नैयत्येन राजत्वादिवत् पुरुषविशेषकल्पनायोगादित्याह—**य एवेति**। स्वर्गकामनाया अनैयत्येन कालान्तरानुगतावपि, तद्विशिष्टस्य तस्मिन् काल एव कर्तृत्व प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य, तदा काललक्षणाप्रसङ्ग एव दोष स्यादित्याह—**यदेति**। उक्तयुक्त्या पुरुषपरत्वाभावमुपसहरति—**तस्मादिति**।

तर्हि किंपरोऽयं शब्द इत्यत्राह—**तत्रेति**। विशेष्यांशस्य-पुरुषांशस्य। प्राप्तत्वात् भावनाक्षेपेणेत्यर्थः। विशेषणपरत्वं—स्वर्गपरत्वम्। **लोहितेति**। श्येनयागे लोहितोष्णीषा

तद्वशेन तद्विषयस्य फलसाधनत्वम्, फलवदुपकारकत्व वा कल्प्यत इति, विनियोजकत्वसिद्धि। फलसाधने कर्मणि पुरुषस्याधिकार—स्वामित्व सिद्ध्यतीत्यधिकारोऽपि विधिप्रमेय एव। स्वरूपेण प्रवर्तकत्वमिति विधिशब्दो हि प्रवर्तनैकरस विध्यात्मानमभिदधानस्तदन्वयानुपपत्त्यातत्सर्वं कल्पयतीति, प्रमेयचतुष्टयसिद्धि, न तु स्वरूपेणैव चातुर्विध्यमिति।

यथोक्त विधिविवेककृता—

'उत्पत्तिविनियोगार्थ-प्रयोगाधिक्रियात्मकः' पृ० ३७४।

'सर्वो विधिस्तत्परताविशेषान्न विभज्यते' वि० वि० इति च।

१—कामनयासहनेति मु० पु० पा०।

*तदेव शेषिविशेषप्रतिपादनेन, शेषविशेषप्रतिपादनेन चाङ्गत्व बोधयत. विधेस्सहायक कुर्वन्ति श्रुत्यादिनि विनियोगेकारणान्यभिधीयन्त इत्यनवद्यम्। मित्यत्रेति पृ. १३५। इति शेषः।

वद्भवति। तत्रापि स्वर्गकामनायाः शेषत्वेनोपदेशेऽदृष्टार्थता स्यात्। न हि स्वर्गकामनायाः कर्मणि दृष्टोपकारः संभवति। गौरवं च स्वर्गविशिष्टस्य कामस्याङ्गत्वोपदेशे विधेः स्यात्। स्वर्गस्य तु द्रव्यरूपस्य कर्मसाधनत्वेन दृष्टार्थत्वात्तन्मात्रस्य चाङ्गत्वविधाने लाघवात्, द्रव्योपदेशः एवायम्। कर्तृवचनस्त्वण्प्रत्ययः सह कामयतिनाऽनुवाद इति।

सिद्धान्तस्तु–विधिबलेनैव व्यापारस्य भावनायाः पुरुषार्थत्वमवगम्यते न ह्यस्वार्थे कर्मणि कश्चित्प्रेक्षावान्प्रवर्तते। तादर्थ्यं च तदपेक्षितोपकारसाधनत्वात्। तेन विधित एवापेक्षितोपकारसाधनद्वारेण पुरुषार्थत्वे भावनायाः समधिगते सत्युपकारविशेषापेक्षायां स्वर्गकामशब्देन पूर्वोक्तन्यायावधारितानुपपन्नपुरुषविशेषप्रतिपादकभावेन विशिष्टफलापेक्षिणः पुरुषस्य शेषित्वमभिधीयमानं विशेषणभूतस्वर्गाख्योपकारविशेषप्रतिपत्तिपरं भवति। तत एव स्वर्गकामशब्द पक्षद्वयेऽपि न पुरुषपरः, किन्तु स्वर्गपरः। गुणप्रधानभावे तु विवादः। अत एवोक्तम्—किं स्वर्गो गुणतः, कर्म प्रधानतः, उत कर्म गुणतः स्वर्गः प्रधानत शा. भा ६-१-१ इति।

ऋत्विज प्रचरन्ती षड्वि ब्रा. ३-८ ति श्रुतम्। अत्रोष्णीषस्य, ऋत्विक्प्रचारस्य च प्रकृतित प्राप्तत्वात् लौहित्यमात्र तात्पर्यमित्यर्थ।

मास्तु पुरुषपरत्व, तथापि समुद्रमनोध्यानवत् स्वर्गकामनाया एवाङ्गत्वप्रतिपादन किमिति न स्यात्। तत्राह—स्वर्गकामनाया इति। अदृष्टार्थतेति। तथा च समुद्रध्यानवदेवारादुपकारकत्वप्रसङ्गादिति भाव। गौरवमिति। केवलस्यैव स्वर्गस्याङ्गत्वे सभवतीति शेष। स्वर्गमात्रपरत्वे तु नैतद्दोषद्वयमित्याह—स्वर्गस्य त्विति। सह कामयतिनेति। साधनकामनाया, पुरुषस्य चान्यत एव प्राप्तत्वात् न तत्परत्वमिति भाव।

सिद्धान्तिन पुरुषपरत्वानङ्गीकारे तात्पर्यमाह–सिद्धान्तस्त्विति। विधिबलेन विध्यन्वयबलेन। व्यापारस्य भावनाया.–व्यापाररूपाया भावनाया इत्यर्थ। पुरुषार्थत्व–पुरुषशेषत्वम्। एव च विधिबलात् भावनाशेषिभूत. पुरुष स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थ। विध्यन्वयात् भावनाया. पुरुषार्थत्वलाभमुपपादयति—न हीति। पुरुषशेषत्व च भावनायास्तदपेक्षितफलसाधनत्वान्निर्वहतीत्याह–तादर्थ्यं चेति। उपकार.–फलम्।

अस्त्वेवम्। स्वर्गकामशब्दस्य फलपरत्वे किमायातम्। तत्राह–तेन विधित इति। विशेषापेक्षायामिति। विधिबलेन शेषिभूत पुरुष. प्राप्त.। फलमपि सामान्यत। तद्विशेषस्त्वपेक्षित। तस्या सत्यामित्यर्थ। शेषित्वमिति। स्वत प्राप्त. शेषिभूत पुरुषस्तत. प्राप्त एवानेन शब्देनाभिधीयत इत्यर्थ.। पक्षद्वयेऽपि प्रतिपादित पुरुषपरत्वाभाव निगमयति–तत एव स्वर्गेति। गुणप्रधानभावे त्विति। पूर्वपक्षे स्वर्गशब्दस्य सुखसाधनद्रव्यवाचकत्वमाश्रित्य याग प्रति गुणत्वमुक्तम्। सिद्धान्ते तु सुखपरत्वमाश्रित्य शेषित्वमिति भाव.।

पुरुषपरत्वमनाश्रित्यैव गुणप्रधानभावमात्रेण विचारप्रवृत्तौ भाष्यसमतिमाह अत एवेति। पूर्वपक्षे स्वर्गकामशब्दो भावनास्वभावाक्षिप्तगुणीभूतपुरुषवाचक। तद्विशेषणभूतस्वर्गाख्यद्रव्यस्य शेषत्वप्रतिपादनपर। सिद्धान्ते तु विधिस्वभावलब्धशेषिभूतपुरुषवाचकस्तद्विशेषणस्वर्गाख्यफलस्य शेषित्वपर इत्यवगन्तव्यम्।

तत्र शंका-समाधाने ।

किमिदानीं शेषित्वेन फलकामस्यान्वयः। बाढम्। कथं तर्हि 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते'त्यादिषु राजादिशब्देन शेषप्रतिपादकेन कामशब्दस्य सामानाधिकरण्यम् ? उच्यते। उभयोरपि कर्तृपरत्वात्। कर्तृत्वेन हि राज्ञ इव फलकामस्यान्वयः समस्त्येव। स त्वन्वयः कर्मणा पुरुषस्योपकारः कथं भवतीत्येवमर्थः। मलिनेन स्नातव्यम्, क्षुधितेनाशितव्यमितिवत्। यत्र हि तृतीयाश्रुत्या विस्पष्टेऽपि कर्तृत्वेऽभिहिते शेषित्वमेव मलिनादेर्भवति, तत्र स्वर्गकामादेः फलसमभिव्याहारकल्प्यकर्तृत्वस्य न भवतीति कुत एतत्। न खलु कर्तृत्वान्वयः शेषिभावस्य परिपन्थी, सर्वकारकाणां शेषित्वसंभवः प्रयाजशेषादीनां प्रागेव दर्शितो यतः।

द्वितीया-तृतीयादीनां साध्यत्व-साधनत्वप्रतिपादनशंका-समाधाने ।

यद्येवम्-कथं तर्हि द्वितीया शेषिविभक्तिः, तृतीयादयस्तु शेषविभक्तय इति [1]विशेषसिद्धिः ? उच्यते। साध्यसाधनभावप्रतिपादनादुपपन्नः विशेषः। द्वितीया हि

राद्धान्ते शेषित्वान्वये दोष वक्तुकामस्तत्र पराङ्गीकार पृच्छति—किमिदानीमिति। अङ्गीकारेणैवोत्तरमाह—बाढमिति। तत्र दोषमाशङ्कते—कथं तर्हीति। प्रधानोपसर्जनभावेन विरुद्धार्थप्रतिपादकयो शब्दयो समानाधिकरण्यमयुक्तमिति भाव। परिहरति—उभयोरिति। अय भाव—यद्यपि राजशब्दप्रतिपाद्य पुरुष शेषभूतो भवति। स्वाराज्यकामशब्दप्रतिपाद्यस्तु शेषी। अथापि नोभयो शेपत्व, शेषित्व, वाचकवृत्त्याऽभिधीयते। नापि क्रियान्वये वा वैरूप्यमस्ति। उभयोरपि कर्तृत्वनैवान्वयात्। अतो युक्तमुभयो सामानाधिकरण्यमिति। तदेवाह—कर्तृत्वेनेति। प्रथम क्रियाया कर्तृत्वेनान्वितयोरुभयो शेषशेषिभाव पर्यवसानलभ्य इति भाव।

ननु कर्तृत्व क्रियानिर्वर्तकत्वम्। तथात्वेनान्वितस्य कथं शेषित्व भवतीत्यत्राह—स त्वन्वय इति' कर्तृत्वान्वयो द्वेधा-केवलक्रियानिर्द्धिमात्रप्रयोजनार्थ '। क्रियया स्वप्रयोजनसिद्धयर्थश्च। तत्राद्य शेषत्वस्योपयोगी। द्वितीयस्तु शेषित्वस्य। अत उभयो साधारण कर्तृत्वान्वय इति, तथान्वितस्य न शेषित्वविरोध इति भाव।

कर्तृत्वेनान्वितस्य शेषित्वे दृष्टान्तमाह—मलिनेति। मलिनस्य स्नाने कर्तृत्वान्वयो मालिन्यापाकरणार्थ। एव क्षुधितस्यापि। न तु क्रियामात्रनिष्पत्त्यर्थ इति अर्थात् शेषित्वमेव तयोर्भवति। तद्वदिहापि स्यादित्यर्थ। शेषित्वस्य दृष्टान्ते स्पष्टेनापि कर्तृत्वेनाविरोध वर्णयन् प्रकृते तच्छङ्कैव नोदेतीत्याह—यत्र हीति। कल्प्यकर्तृत्वस्येति। स्वर्गकाम इत्यत्राण्प्रत्ययेन कामना प्रत्येव कर्तृत्वमभिधीयते। याग प्रति तु न शब्देनाभिधीयत इति तत्पदसमभिव्याहारेण कल्प्यमित्यर्थ। प्रागुपपादितक्रमेणापि कर्तृत्वस्य न शेषित्वविरोध इत्याह—न खल्विति।

ननु द्वितीयया, चतुर्थ्या च कर्मसप्रदानयो शेषित्वस्याभिधानात् भवतु तयो शेषित्वसभव। कर्तृकरणादीना तु तृतीयादिभि शेषत्वस्यैवाभिधानात् कथ सर्वकारकाणा शेषित्वसभव। तत्सभवे वा कथ विभक्तीना शेषशेषिभावप्रतिपादनव्यवस्थेति शङ्कते—यद्येवमिति। विशेषसिद्धि—व्यवस्थासिद्धि।

१—विशेषसिद्धि—व्यवस्थासिद्धि। २—अवैगुण्यादिति मु पु पा.।

साध्यभाव प्रतिपादयति, साध्यत्वञ्च शेषित्वप्रत्यासन्नम्। न ह्यसाध्यस्य शेषित्व सभवति, तेन तदभिधायिन्या द्वितीयया तदवगतिर्युक्तैव। तृतीयादयस्तु शेषभावप्रत्यासन्नसाधनत्वाभिधानात्तत्प्रमाणतयोच्यते*। यत्र तु तत्प्रतिपादितमात्रनभावस्यैव शेषित्वम् भवति, तत्र साध्यत्वमशब्दाभिहितमपि कल्पयितव्यमिति विशेषसिद्धिः। तेन कर्तृत्वान्वितयो राज-स्वाराज्यकामयोर्विधिबलेन स्वाराज्यकामस्य शेषित्वम्, राज्ञस्तु द्रव्यकर्मसयोगन्यायेन पू द ६-१-१ साधनत्वानुगुण्यात्तच्छेषत्वमेव भवति।

द्वितीयादिविभक्तयो हि शेषत्व, शेषित्व वा न साक्षादभिदधति। कि तु शेषित्वप्रत्यासन्न साध्यत्व, शेषत्वप्रत्यासन्न साधनत्वञ्च। एव च साध्यत्वाभिधायकाना शेषिविभक्तित्वम्। इतरासा तु इतरविभक्तित्वमिति व्यवस्था इति, तदभि साध्यत्वसाधनत्वाभिधानेऽपि शेषशेषित्वयोरनभिधानात् क्वचित् न्यायबलात् वैपरीत्यस्यापि सभवात् कर्तृकरणादीनामपि शेषित्व सभवतीति, सर्वकारकाणा शेषित्वसभवश्चेति परिहरति—उच्यत इति। यत्र तु करणादे शेषित्व, तत्रापि तृतीयादिना साधनत्वमेवाभिधीयते। न्यायबलाच्च शेषित्वेऽवधृते, साध्यत्व तु पश्चात् कल्प्यत इति न सापि शेषिविभक्तित्वेनोच्यत इति व्यवस्था सिध्यतीत्याह—यत्र त्विति।

ततश्च प्रथम क्रियाया कर्तृत्वात् अवैरूप्येणान्वितयो राजस्वाराज्यकामयो पश्चान्न्यायबलेन शेषशेषिभाव पर्यवसित इति सामानाधिकरण्यमविरुद्धमिति निगमयति—तेनेति। द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेनेति। 'द्रव्याणा कर्मसयोगे गुणत्वेनाभिसबन्ध' मी द ६—१—१ इत्यस्मिन् सूत्रे साध्यरूपेण कमणा सिद्धरूपद्रव्य सबध्यमान तत्साधनत्वेनैव सबध्य, तस्य शेषो भवतीति प्रतिपादितम्। अनेन न्यायेनेत्यर्थ।

स्वर्गकामस्य पक्षद्वयेऽपि कर्तृत्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वपक्षे शेषत्वेनान्वय। सिद्धान्ते तु शेषित्वेनेत्युक्तम्। प्रभाकरेणापि कर्तृत्वेनैवान्वयमङ्गीकृत्यैवमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरन्वयो वक्तव्य। तत्र पूर्वपक्षे कृत कर्तृत्वान्वय शेषत्वेनैवेति तेनाप्यङ्गीकृतमेव। सिद्धान्तिनस्तु नियोज्यान्वयोऽप्यस्मदुक्तकर्तृत्वेनैव शेषित्वान्वय इत्यङ्गीकार्य इति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

*अत्रेद बोध्यम्—द्वितीया-चतुर्थ्यो कर्म सप्रदानवाचिन्योश्शेषित्व भवतु, कर्तृकरणादीना तृतीयादिभिश्शेषत्वस्याभिधानात् कथ सर्वेषा कारकाणाम् शेषित्वसभव, तथात्वे विभक्तीना शेष-शेषिभावप्रतिपादनव्यवस्थेति चेत्? शृणु, द्वितीयादिविभक्तयश्शेषित्वम्, शेषत्व वा न साक्षादभिदधति, अपि तु शेषित्वप्रत्यासन्न साध्यत्वम्, शेषत्वप्रत्यासन्न साधनत्वञ्चाभिदधति। तथा च साध्यत्ववाचिनीना शेषिविभक्तित्वम्, साधनत्वाभिधायकाना शेषविभक्तित्वमिति व्यवस्थासिद्धि। तेन द्वितीया-तृतीयादिभिस्साध्य साधनभावाभिधानेऽपि क्वचिन्न्यायबलाद्वैपरीत्यस्यापि सभवात्, कर्तृकरणादीनामपि शेषित्वम् सभवति। परन्त्वेतावान् विशेष—यत्र करणादेश्शेषित्वम्, 'प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयती'त्यादौ, तत्रापि तृतीयया साधनत्वमेवाभिधीयते, न्यायबलाच्छेषित्वेऽवधृते पश्चाल्लक्षणया साध्यत्व कल्प्यते—इति ध्येयम्। विशेषः १५१ पृष्ठे द्रष्टव्य।

प्राभाकरमते स्वर्गकामपदस्य कर्तृत्वेनान्वयपक्षस्यानुवादः।

'योऽपि कैश्चिन्नियोज्यत्वेनान्वयः फलकामस्येष्यते, सोऽपि विविच्यमानः शेषित्वान्वय एव यथोक्तो भवति। इतरथा तु न कर्तृत्वान्वयाविशेषात्।

तथा हि—

नियोज्यो नाम यः कार्यमात्मीयत्वेन बुध्यते।
तदीयत्वं च कार्यस्य तत्कृतिव्याप्यतात्मकम्॥ २३॥
यत्कृत्या व्याप्यते यच्च ध्रुवं तत्कर्तृकं हि तत्।
तत्कर्तृत्व-नियोज्यत्वे शेष शेषित्वकारिते॥ २४॥

स्वर्गकामस्य कर्तृत्वान्वयं पूर्वपक्षीत्य, नियोज्यत्वेनान्वयः सिद्धान्तीक्रियत इति यस्य दर्शनम्, सोऽपि शेष-शेषिभावव्यतिरेकेणाऽन्वयस्य भेदं वक्तुं न क्षमते। तथा हि—यो ममेदं कार्यमिति बुध्यते, स नियोज्यः। ततश्च 'स्वर्गकामो यजेते'त्यनेन स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति प्रतिपादयितव्यम्। स्वर्गकामकृतिव्याप्यमित्यर्थः तथा हि सत्यसौ ममेदं कार्यमिति बुध्यते, यच्च यस्य कृत्या व्याप्यते, तत् तत्तत्कर्तृकमेव। यथा भावार्थः। तस्माद्राज–स्वाराज्यकामयोः कर्तृत्वेनान्वयात्स्वाराज्यकामस्य नियोज्यत्वम्, राज्ञस्तु कर्तृत्वमित्ययं विशेष एवं समर्थयितव्यः–कर्तृत्वेऽपि स्वाराज्यकामस्य शेषित्वम्, कार्यं प्रति राज्ञस्तु शेषत्वमिति।

योऽपीति। यथोक्त -अस्मदुक्त। इतरथा तु नेति। अयमन्वय शेषित्वान्वय विना प्रकारान्तरेण न सभवतीत्यर्थ। यदि नाय शेषित्वान्वय, तदा पूर्वपक्षसिद्ध शेषत्वान्वय एव स्यात्। कर्तृत्वान्वयस्य शेषत्वान्वयमन्तरेण प्रकारान्तरासभवादित्याह—कर्तृत्वान्वयाविशेषादिति। अविशेषप्रसङ्गादित्यर्थ।

ननु कर्तृत्वादन्यदेव नियोज्यत्वम्। तस्य शेषित्वानङ्गीकारे कथ पूर्वपक्षाद्विशेष। इत्याशङ्क्य नियोज्यत्वस्य 'कर्तृत्वादनन्यत्वं प्रतिपादयति—तथा हीति। तदीयत्वमिति। कार्यस्य तदीयत्वमुभयोरपि यत्किचित्सबन्धमन्तरेण न घटते। स च कृतिद्वारक इति वाच्यम्। ततश्च तत्कृतिसाध्यत्व तस्य भवतीत्यर्थ। कृतिव्याप्यता–कृतिसाध्यता। तथाहि सतीति। वाक्येनैव तत्कृतिसाध्यमेतदिति प्रतिपादने सतीत्यर्थ। यथा भावार्थ इति। लोके 'देवदत्त पचती'त्यादौ भावार्थो यत्कृतिसाध्य, स तत्कर्तृक इति प्रभाकरेणाप्यङ्गीकृत इत्यर्थ। एव नियोज्यस्यापि कर्तृत्वमुपपाद्य, तस्य केवलकर्तृत्वात् भेदो मदुक्तरीत्या शेषित्वेनैव वाच्य इत्याह—तस्मादिति। कार्यं प्रतीति। मम तु भावनाया एव लिङर्थत्वात् तां प्रत्येवाय पक्षद्वयेऽपि विशेष उक्त। तव तु अपूर्वस्यैव तदर्थत्वात् तत्प्रत्येवाय-भेदो वाच्य।

१—अस्य विषयस्य सुखावगतये षष्ठाद्यगतस्तन्त्ररत्नग्रन्थोऽधस्तादुद्ध्रियते। तथाहि–यस्तु पृष्टीकृत्य भाष्य स्वप्रज्ञाविलसित प्रकाशयन् पुरुषपरत्वमेक स्वर्गकामादिशब्दानामङ्गीकृत्य, किं वा कर्तृसमर्पक इति विचार वर्णयति, स वक्तव्य—कोऽय कार्यवाक्यार्थपक्षे कर्तृव्यतिरिक्तो नियोज्यो नामेति? य कार्यमात्मीय बुद्ध्यते, स नियोज्य इति यदि ब्रूयात्, प्रतिब्रूयादेनम्–कथमेवम्भूतस्य स्वर्गकामादिशब्देन कार्यान्वयो बोध्यत इति। स यदि ब्रूयात्—स्वर्गकामस्येद कार्यमित्येवाऽस्यान्वयप्रतिपादनम्। एवभूतेऽन्वये प्रतिपादिते हि ममेद कार्यमिति स्वर्गकामो

ननु बोद्धृत्वेन नियोज्यत्वम्, न शेषित्वेन। किमिदानीं कामशब्दः कामिनः कार्यं विषयावच्छिन्नं प्रति बोद्धृत्वमभिधत्ते—स्वर्गकामबोद्धृकम् यागावच्छिन्नं कार्यमिति। यद्येवं बोद्धृत्वव्यतिरेकेण कामिनः कार्यान्वयाभावाद्यजेतेत्यनेन योऽर्थोऽभिहितः, तमेव केवलं बुध्येत-कार्यमेतदिति। न तु ममेदं कार्यमिति। ममशब्दाभिधेयस्य सम्बन्धस्य नियोगेन सहात्मनः कस्य चिदप्यभावात्। ततश्चानियोज्यत्वमेव। न हि यः कार्यमिति बुध्यते, स नियोज्यः, किं तु यो ममेदं कार्यमिति बुध्यते। न च प्रवृत्तिः सिद्ध्येत्। न हि कार्यमित्येव कश्चित्प्रवर्तते, अपि तर्हि ममेदम् कार्यमिति। अनर्थकश्च नियोज्यप्रतिपादकः शब्दः स्यात्। अन्तरेणापि तच्छब्दमाख्यातार्थं व्युत्पन्नः स्वर्गकामो बुध्यत एव। तत्र परिसंख्या स्यात्। स्वर्गकाम एव व्युत्पन्नो बुध्येत, नान्य इति। सा चाशक्या परिसंख्यायमानेऽपि व्युत्पन्नानां बोधस्यानिवार्यत्वात्। पितृयज्ञादौ च सर्वेषामेव व्युत्पन्नानां बोद्धृत्वलक्षणनियोज्यत्वसद्भावान्न तदध्याहारः स्यात्। तस्मात्स्वर्गकामस्य ममेदं कार्यमित्येवंविधबोद्धृत्वलक्षणनियोज्यत्वमिच्छ-

---

नियोज्यत्वस्य कर्तृत्वादन्यत्वमाशङ्कते—नन्विति। बोद्धृत्वान्वये दोषं वक्तुं तत्र वाक्यप्रवृत्तिक्रमं विविच्य पृच्छति—किमिदानीमिति। तथात्वे दोषमाह—यद्येवमिति। स्वर्गकामस्येदं कार्यमित्युक्ते कृतिद्वारा स्वर्गकामकार्ययोः सम्बन्धप्रतिपादनात् तत्कृतिव्याप्यतामन्तरेण तस्य तत्कार्यत्वायोगात् ममेदं कार्यमिति बुध्येत। स्वर्गकामस्य यागावच्छिन्नं कार्यं बोध्यमित्युक्ते त्वन्यपुरुषकार्यस्यापि तदनिष्पादकेनान्येन बोध्यत्वसम्भवात् कृतिद्वारकसम्बन्धालाभेन ममेदं कार्यमित्येवंविधं नियोज्यत्वं न स्यादित्यर्थः।

नन्विदं कार्यमित्येव बोद्धृत्वमेव नियोज्यत्वं स्यात्। तत्राह—न चेति। नियोज्यत्वान्वयोऽप्यधिकारद्वारा कर्मणि प्रवृत्त्यर्थः। एवं नियोज्यान्वये नैव सा स्यादित्यर्थः। एवंविधस्यैव नियोज्यत्वे किं स्वर्गकामशब्दः यागावच्छिन्नकार्यस्य बोद्धृत्वमात्रसमर्पणपरः उत अस्वर्गकामस्य बोद्धृत्वनिवृत्तिप्रतिपादनपर इति विकल्प्य प्रथमे वैयर्थ्यमाह—अनर्थकं चेति। शास्त्र-स्वर्गकामप्रदम्। अस्याय बोद्धेतिशब्देन प्रतिपादनमन्तरेणापि तस्य तद्बोद्धृत्वसिद्धौ तच्छब्दस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः। द्वितीयं परिशेषयति—तत्रेति। असम्भवेन परिहरति—सा चेति। अनुष्ठानस्यैव नियमः, परिसंख्या च सम्भवति। बोध्यस्तु वचनेन नियन्तुं परिसंख्यातुं वा न शक्यत इति भावः। विश्वजिदादौ तच्छब्दाध्याहारश्च न स्यादित्याह—पितृयज्ञादाविति। एवं केवलबोद्धृत्वान्वयस्य शाब्दत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वेनैवान्वयः शब्दवाच्य इति निगमयति—तस्मादिति।

बुद्ध्यत इति। प्रतिब्रूयादेनम्—स्वर्गकामस्येदम् कार्यमिति कोऽर्थः ? स्वर्गकामकृत्या व्याप्यमित्यर्थः। अहो बत भवानतिनिपुणम्मन्योऽपि प्रमाद्यपि। कर्त्रतिरेकेण हि भवता नियोज्यो दर्शयितुपक्रान्तः, स चेदानीं कर्तैव सञ्जातः। तत्कृतिव्याप्यत्वमेव हि कार्यस्य तत्कर्तृकत्वम्, नान्यत्, ततश्च स्वर्गकामकृतिव्याप्यता चेत् कार्यस्योच्यते, तत्कर्तृकत्वमेव तर्हि तदिति, न कर्त्रन्यो नियोज्यस्सिद्ध्यति।

यद्युच्येत-विषयभेदादनयोर्भेदः। क्रियान्वयो हि कर्तृत्वम्, तदतिरिक्तन्तु विध्यर्थं क्रियातिरिक्तकार्यरूपं प्रति नियोज्यान्वयः—इति।

ताऽश्यनस्येदं कार्यमित्येवमेव वचनेन प्रतिपादयितव्यमिति वक्तव्यम्। तथा च कर्तृत्वेनैवान्वयप्रसङ्गः। यद्युच्येत–सत्यमयमेवान्वयः तथाऽपि तु न कर्तृत्व–नियोज्यत्वसङ्करः, विषयभेदात् कर्तृत्वं हि भावार्थे, नियोगे च नियोज्यत्वमिति।

कर्तृत्व-नियोज्यत्वयोर्भेदाभावेन तन्निरासः

तदयुक्तं न भावार्थव्यतिरेकेण किंचन।
कार्यं प्रसिद्धमद्यापि नियोज्यत्वे स्थिते हि तत्॥ २५॥

एतदधिकरणसिद्ध एव हि नियोज्यान्वयः क्रियातिरिक्तकार्याभिधानकल्पनाबीजम्। अतः प्राक् न तत्सिद्धिरिति, न विषयभेदादसङ्करः शक्यतेऽभिधातुम्। लोके च तदभावात्। 'देवदत्त गामानये'त्यादिषु सम्बोधनविभक्तिसद्भावेऽपि देवदत्तादीनां नियोज्यत्वं न स्यात्। तस्मात्कार्यं प्रति शेषित्वमेव नियोज्यत्वं न च कर्तृत्वमित्येव वाच्यम्।

नियोज्यत्वान्वयोऽपि कर्तृत्वान्वय एवेत्येतावत् भवेन्नाम। अथापि न शेषशेषिभावेन कर्तृत्व-नियोज्यत्वयोर्भेदमङ्गीकुर्मः। किं तु प्रकारान्तरेणेति शङ्कते—**यद्युच्येतेति। नियोगे चेति**। नियोगे कर्तृत्वम्। नियोज्यत्वमित्यर्थः। दूषयति—**तदयुक्तमिति**। अस्मिन्नधिकरणे स्वर्गकामादिकर्तृत्वातिरिक्तनियोज्यत्वे सिद्धे सत्यफलसाधके क्षणिके भावार्थे फलकामिनो नियोज्यत्वानुपपत्त्या लिङादीनां तदतिरिक्तस्थिरकार्याभिधानात् भावार्थातिरिक्तभवदभिमतनियोगसिद्धिः। तदतिरिक्ते च तस्मिन् सिद्धे विषयभेदात् कर्तृत्वातिरिक्तनियोज्यत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयदोषः प्रसज्येदिति भावः। वृद्धव्यवहारे नियोज्यान्वयव्युत्पत्तिं वदता सम्बोधनविभक्तिनिर्दिष्टस्य लोकेऽपि नियोज्यत्वेनान्वयसम्भवात् तत्र व्युत्पत्तिः सम्भवतीति प्रतिपादितं प्राभाकरेण। तच्च न सिध्येत्। नियोज्यत्वस्य नियोगविषयत्वात् नियोगस्य च लौकिकवाक्येष्वभावात्। अतो व्युत्पत्तिरेव न सिध्येदित्याह—**लोके चेति**। तस्मादस्मदुक्तप्रकारेण शेषशेषिभावेनैव तयोर्भेदो वाच्यः। ततश्च नियोगप्राधान्यं हीयेतेति निगमयति—**तस्मादिति**।

तदयुक्तम्। न खल्वद्यापि क्रियातिरिक्तं कार्यं सिद्धम्। यत् विषयभेदात् कार्यभेदः स्यात्। सिद्धे ह्यस्मिन्नधिकरणे कर्तृव्यतिरिक्ते नियोज्ये, तदन्वयबलादेव अपूर्वाधिकरणे क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धिः, प्राक्त्वेतस्मात् न तत्सिद्धमिति, न विषयभेदात् भेदस्सम्भवति। लोके च तदभावात् नियोज्यत्वं 'देवदत्त गामानय' इत्यादौ सम्बोधनविभक्तावपि सत्यां देवदत्तादीनां न स्यात्।

अथ शेषित्वेनाऽन्वयो नियोज्यत्वम्, शेषतयाऽन्वयस्तु कर्तृत्वमित्युच्यते, युक्तमेतत्। किन्त्विदं वक्तुं भवतोऽनुचितम्, विध्यर्थस्य भवतः सर्वप्रधानाभिमतस्य गुणभावापत्तेः। यदि नियोज्यस्य शेषित्वम्, ततो विध्यर्थस्य नियोज्यम् प्रति शेषत्वात्। नियोगसिद्धौ सर्वं तदनुगुणम्, इति रिक्तार्थं वचस्स्यात्।

यच्चान्यत्प्रलप्यते, तत्सर्वं न्यायरत्नमालायामेव विस्तरेण निरस्तमित्यमलमनेन इति।

कर्तृत्व-नियोज्यत्वयोरभेदेऽपि नापूर्वस्य प्राधान्यं हीयत इति शंका ।

यस्तु ब्रूते—

शेषशेषित्वभेदेन सत्यं कर्तृ-नियोज्यते ।
कृतिं प्रति त्वसौ भेदः कार्ये तु गुणता द्वयोः ॥ २६ ॥

यद्यपि कर्तृत्व-नियोज्यत्वयोः शेषशेषित्वभेदादेव विशेषः, तथाऽपि न नियोगं प्रति नियोज्यस्य शेषिता, तस्य सर्वप्रधानत्वात् । यथाऽऽह 'नियोगसिद्धौ सर्वं तदनुगुणमिति केन नेष्यते 'इति । किं तर्हि कृतिम् प्रति शेषित्व नियोज्यत्वम् । तां च प्रति शेषत्वं कर्तृत्वमिति । तेनात्मार्थकृतिव्याप्य कार्यं बुध्यमानोऽपि नियोज्य इत्युच्यते । न तु कार्यमेवात्मार्थम् । तेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य कोऽर्थः ? यागावच्छिन्न स्वर्गकामार्थकृतिव्याप्यं कार्यमित्यर्थः । तेन कार्यं प्रत्युभयोः कर्तृनियोज्ययोः शेषत्वे सत्येव कृति प्रति शेषशेषिभावादसङ्करः—इति ।

अस्मदुक्तरीत्या स्वर्गकामस्य पूर्वोत्तरपक्षयोरन्वयो वाच्य इति कथनम् ।

सोऽपि वृथैव क्लिश्यति । तथा हि—

कृतिर्हि कार्यशेषत्वान्नान्यशेषत्वमश्नुते ।
कार्ये तच्छेषभूतेऽस्यास्तद्वारेण भवेदिदम् ॥ २७ ॥

न खलु नियोगशेषभूता अभिधानत एवावगम्यमाना कृतिः पुरुषशेषभावमनुभवितुमर्हति । अन्यार्थस्यान्यार्थतानवकल्पनात् । यदि तु तत्कार्यं पुरुषशेषो भवेत्, ततस्तद्द्वारेण कृतेरपि संस्काराणामिव कारकद्वारेणाऽपूर्वशेषता पुरुषशेषत्वं भवेत्, नान्यथा । नन्वसत्यपि नियोगस्य पुरुषशेषत्वे फलस्य तच्छेषत्वात्तस्यापि तथैव कृत्या व्याप्यत्वात्तद्वारेण कृतेः पुरुषशेषता भविष्यतीति । का वार्ता नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोः । न हि तत्र फलान्तरमस्ति, यद्द्वारेण कृतेः पुरुषशेषता भवेत् । अस्ति च

भवेन्नाम नियोज्यत्वमपि कर्तृत्वमेव । भवतु च शेषशेषिभाव एव तयोर्भेद । तथापि नियोगप्राधान्यस्य न विलय इति शङ्कामनुवदति—यस्त्विति । केन नेष्यतेनाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । अय भाव —ममेद कार्यमित्यस्य नायमर्थं मदर्थमिद कार्यमिति । किं तु मदर्थकृतिसाध्यमिति । ततश्च कृति प्रति शेषित्व पर्यवस्यति । न तु कार्यं प्रति । इदमेव नियोज्यत्वम् । कर्तृत्व तु धात्वर्थावच्छिन्नकृतिनिष्पादकत्वमात्रम् । ततश्च ता प्रति शेषत्वमेव । एव चोभयोर्भेदोऽपि भवति । नापि नियोगप्राधान्यहानिरिति ।

नियोग प्रति शेषभूताया कृते पुरुष प्रति शेषत्व न घटत इति परिहरति—सोऽपीति । अन्यार्थस्येति । उत्पत्तावेवान्यशेषतयाऽवगतस्य त विहायान्यशेषतयाऽन्वयो न घटत इति भाव । तद्द्वारेण तु अन्यशेषत्वमपि दूरनिरस्तमित्याह—यदि त्विति । संस्काराणामिति । अवहननादीना श्रुतव्रीह्यादिद्वारा परित्यागेनैव दर्शपूर्णमासापूर्वशेषत्वमित्यर्थ । शङ्कते—नन्विति । तथैव कृतिव्याप्यत्वादिति । नियोगफलयोरेकमेव साध्यत्व व्यासज्य वर्तत इति एकैव कृतिरुभाभ्या सबध्यत इत्यर्थ । एवविध शेषत्व न सर्वत्र सिध्यतीति परिहरति—का वार्तेति ।

तत्रापि निमित्तवान्निषिध्यमानक्रियाप्रवृत्तश्च नियोज्यः। स कथमात्मार्थकृतिव्याप्यं कार्यं जानीयात्। तस्मान्नियोगरूपस्यापि कार्यस्य पुरुषार्थत्वमवश्यमभ्युपेयम्।

युक्तं चैतत्। न ह्यस्वार्थं कश्चिदपि ममेदं कार्यमित्यवगन्तुमर्हति। यदि नैवम्, फलस्यापि तर्हि न पुरुषार्थता सिध्येत्। तस्यापि हि ममेदं कार्यमित्येतादृश्येवावगतिः। तस्मादकामेनापि कार्यमेव प्रति पुरुषस्य शेषित्वम् नियोज्यत्वम्, शेषत्वं च कर्तृत्वमित्येव विवेको भणितव्यः। एवञ्च संबोधनविभक्तिर्नियोज्ये प्रमाणमित्ययुक्तम्। 'अग्नीदग्नीन्विहर'त्यादिष्वग्नीदादीनां कृतिम्, कार्यं वा प्रति शेषित्वाभावात् अशेषिणश्चानियोज्यत्वात्।

कार्यं विध्यर्थ इति पक्षे नियोज्योऽपेक्षितः, प्रवर्तनाविध्यर्थः इति पक्षे प्रवर्त्योऽपेक्षित इति विचारे उभयपरत्वे गौरवात् नियोज्यपरत्वमिति शंका।

¹आह च—विध्यर्थे कार्यरूपे स्याच्छेषित्वेन नियोज्यता।
प्रवर्तनात्मकत्वे तु प्रवर्त्यस्य नियोज्यता ॥ २८ ॥

प्रवर्तनात्मा ह्यहमिदं कुर्यामित्येवं विधान्तःसंकल्पमूलात्मा विधिरिति भवतां सिद्धान्तः। स च प्रवर्त्यं भाव्यमिव भावना अपेक्षते। प्रवर्त्यश्च नियोज्यः। तत्र

निमित्तवानिति। 'यावज्जीवं जुहोती'त्यादिषु स्ववाक्यश्रुतजीवनादिविशिष्ट एव नियोज्य। 'न निहन्यान्न भक्षयेदित्यादिषु तु फलस्याश्रवणात् नियोगस्य स्वत कार्यतया फलानपेक्षत्वात् नियोज्यविशेषणस्याप्यत्रैव लाभात हननादिप्रवृत्त एव सामर्थ्यान्नियोज्यो लभ्यत इत्यर्थ। एतादृशस्थले कृतेर्नियोगद्वारेणैव पुरुषशेषत्व वक्तव्यमिति, नियोगस्यापि तच्छेषत्व बलादापतितमित्याह—**तस्मादिति**। पुरुषार्थत्व—पुरुषशेषत्वम्। नियोज्यस्वभावपर्यालोचना कार्यस्य पुरुषशेषत्वमापादितम्। इदानी कार्यस्वभावपर्यालोचनेनापि तस्य पुरुषशेषत्व वक्तव्यमित्याह—**युक्त चैतदिति**। साक्षात् प्रयोजनतया, तत्साधनतया वा यन्न पुरुषशेष.। तस्य कार्यप्रतीत्यालम्बनत्व न युज्यत इत्यर्थ। यदि नियोगस्य पुरुषशेषत्वमन्तरेणापि कार्यप्रतीत्यालम्बनत्वमुच्येत, तदा फलस्यापि तदन्तरेणैव कार्यबुद्धिविषयत्व स्यात्। ततश्च फलद्वारा नियोज्यस्य कृतिं प्रति शेषित्वमुपपद्यत इति, युक्तिरयुक्ता स्यादित्याह—**यदि नैवमिति**। तस्यादस्मदुक्तक्रमेणैव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरन्वयो वाच्य इति निगमयति—**तस्मादिति**। एवमङ्गीकारेऽपि दूषणान्तरान्न मोक्ष इत्याह—**एवं चेति**। **शेषित्वाभावादिति**। विहरणादिष्वाग्नीध्रादीना कर्तृत्वेनैवान्वयोऽभिमत इत्यर्थः।

स्वमते स्वर्गकामशब्दस्य शेषिभूतपुरुषसमर्पणपरतया फलपरत्वमुक्तम्। पराभिमतनियोज्यसमर्पणपरतया केवलपुरुषपरत्व तु निराकृतम्। इदानीमाचार्यमतमाश्रित्यापि फलपरत्वात् वर पुरुषपरत्वमेवेति शङ्कते—**आहेति**। विधिविवेके मतद्वये कार्यं प्रवर्तना च विध्यर्थ इत्युक्तम्। तत्र कार्यस्य विध्यर्थत्वे तदर्थं तत्कार्य तादृशशेषिभूतपुरुषसमर्पकत्व स्यादित्यर्थ। द्वितीयमर्धं व्याचष्टे- **प्रवर्तनात्मा हीति**। अहमेतत्कुर्यामिति य आन्तरो मानस. सकल्प, तस्य मूल-कारणम्। तदेवात्मा स्वरूप यस्यासावेवविध इत्यर्थ। **अपेक्षत इति**। यथा भावयेदित्युक्ते किमिति भाव्यमपेक्षितम्। तद्वत् प्रवर्तयेदित्युक्ते कमिति प्रवर्त्योऽपेक्षित इत्यर्थ।

१ आहेति मु. पु पा.।

स्वर्गकामशब्दः किं भावनापेक्षितं भाव्यं समर्पयेत्, आहोस्विद्विध्यपेक्षितं नियोज्यम्, उभयपरत्वानुपपत्तेर्वैरूप्यापातादन्यतरेणवान्यतरसिद्धेः। न हि स्वर्गफले कर्मण्यतदर्थी नियोज्यः संभवतीति, फलेन नियोज्यसिद्धिः। स्वर्गकामस्य चान्यफले कर्मणि नियोज्यत्वायोगान्नियोज्यविशेषणस्य फलत्वसिद्धिः। [1]तत्र स्वर्गकामशब्दस्य पुरुषवचनत्वान्नियोज्यपरतैव युक्तेति।

कार्य-प्रवर्तनाभ्यां नियोज्य-फलयोरपेक्षणेऽपि योग्यताक्रमेण फलपरत्वमिति तन्निरासः।

उच्यते—विधेरपेक्षितस्सत्यं नियोज्यो न त्वसौ तदा।
अवधारयितुं शक्यः फलस्य त्वस्ति योग्यता[2] ॥ २९ ॥

यद्यपि फलवन्नियोज्योऽपेक्षितः, तथाऽपि नासावनुष्ठेयवर्गावधारणात्प्रागवधारयितुं शक्यते। न हि फलकाममात्रस्य नियोज्यत्वम्। कस्य तर्हि? अनुष्ठानशक्तियुक्तस्य। सा चानुष्ठेयावगमाधीननिरूपणा। अङ्गप्रधानयुक्तैव च क्रियाऽनुष्ठेया, तस्याश्च यथा विधिरंशत्रयसम्बन्धोत्तरकालमेव भवति, न प्रथमम्, अयोग्यत्वात्। तथा नियोज्योऽपि। फलं तु प्रागेवांशान्तरसम्बन्धादवगन्तुं शक्यत इति, तत्परमेवेदम्। अवगते च तस्मिन्नंशान्तरे चावधारिते सर्वविशेषणविशिष्टायां भावनायां

ननु विधिवत् भावनापि विध्यर्थ एव। तस्याश्च भाव्यमाकाङ्क्षितमिति, तत्परत्वमस्य शब्दस्य स्यादित्याशङ्क्य उभयोरुभयमाकाङ्क्षितम्। तत्र किंपरत्वमाश्रयितु युक्तमिति विचारयाम इत्याह—तत्रेति। तत्रोभयसमर्पकत्वमस्य निराकरोति—उभयेति। फलपरत्वे शेषिभूतस्य पुरुषस्य भावना प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानि स्यु.। प्रवर्त्यपरत्वे तु भावनाशेषभूतपुरुषस्योपादेयत्वविधेयत्वाङ्गत्वानि स्युरिति वैरूप्य प्रसज्येत इत्यर्थ.। यद्वा सकृत् श्रुतस्योभयपरत्वानुपपत्तिरित्यर्थ।

उभयपरत्वानुपपत्तौ युक्त्यन्तरमप्याह—अन्यतरेणेति। तत्र फलपरत्वे नियोज्यसिद्धिमुपपादयति—न हीति। यागेऽतिदु खरूपे स्वत प्रवृत्त्यभावात् फलरागवत एव तत्र प्रवृत्ति सिध्यतीत्यर्थ.। नियोज्यपरत्वे फलसिद्धिमाह—स्वर्गकामस्येति। स्वर्गं कामयमानस्य प्रवृत्ति साक्षात् स्वर्गे, तत्साधने वा सभवेत्। नान्यत्र। ततश्च तस्य यागे प्रवृत्तिर्यागस्य स्वर्गसाधनत्व, स्वर्गस्य च तत्फलत्वमन्तरेण न सिध्यतीति, स्वर्गस्य फलत्व सिध्यतीत्यर्थ। एवमन्यतरमात्रपरत्वेऽवश्याश्रयणीये नियोज्यपरत्वमेवाश्रयणीयमित्याह—तत्रेति।

विधिभावनाभ्या नियोज्यफलयोरपेक्षितत्वेऽपि स्वर्गकामशब्दस्य योग्यताक्रमेण प्रथमं फलपरत्वमेवाश्रयणीयम्। पश्चात्तु नियोज्यपरत्वमिति परिहरति—उच्यत इति। अनुष्ठेयवर्ग-

१. तन्नेति मु पु पा.।

२—फलस्य त्वस्ति योग्यतेति—विधिर्भावना विधत्ते, न शुद्धाम्। किमाद्य शेषु परिपूरितेषु प्राच्योदीच्यागविशिष्टा भावनाऽनुष्ठानयोग्या भवति, तदा सर्वांगानुष्ठानसामर्थ्ययुक्तो नियोज्यत्वेनान्वेतीति क्रमोऽवश्य समाश्रयितव्य। नतु प्रथममेव नियोज्यस्यान्वय। अतो योग्यत्वात्प्रथम स्वर्गकामादिपद फलसमर्पकमेव, नतु नियोज्यसमर्पकमित्याह—योग्यतेति।

तत्फलकामं तदनुष्ठानसमर्थं पुरुषं विदधद्विधिर्नियुङ्क्ते। आह च 'अङ्गप्रधानवत्यां च भावनायां युगपत्पुरुषनियोगः' इति।

स्वर्गकामपदेन प्रथमतो नियोज्यस्य प्रतीतावपि कर्त्रधिकरणन्यायेन पुरुषस्य प्राप्तत्वात् विशेषणीभूतफलप्रतिपादनमिति कथनम्।

किञ्च नियोज्यान्वयेऽपि न पुरुषपरत्व कामशब्दस्य, कि तु फलविशेषपरत्वमेव। तथाहि विधित एवावगम्यते—अस्ति हि कश्चिदिह व्यापारे नियोज्यः, स चासौ योह्यस्य व्यापारस्य शेषी। न ह्यस्वार्थे व्यापारे कश्चिन्नियोक्तुं शक्यते, स एव शेषी, योऽस्य भाव्यं फलविशेषं भोक्तुमभिलषतीत्येवमवगते, फलविशेषमात्रे चानवगते, तत्परत्वमेव स्वर्गकामशब्दस्य भवति। तत्र किं नियोज्यत्वेन स्वार्थमभिदधत्परः, उत शेषित्वेनेति चिन्तायाम् अशक्यावगमनियोज्यत्वपरित्यागेन शक्यप्रतिपत्तिशेषित्वप्रतिपादनमेव वरम्। न हि नियोज्यत्ववच्छेषित्वं शक्तिविशिष्टस्य। अनुष्ठानोपयोगिनी हि सा, न शेषित्वोपयोगिनी, अनुष्ठातुरेव शेषित्वात्। शक्तानामनधिकारो राजसूय इवा राज्ञः न हि तत्र राजत्वमनुष्ठानाधिकारोन्तःपाति, तद्वच्छक्तेरप्यधिकाररूपशेषित्वाननुप्रवेशाच्छक्यत एवाङ्गनिरूपणस्य पुरस्तादेव शेषित्वं निरूपयितुमिति, शेषित्वेनैव स्वर्गकामस्यान्वयः। स च फलविशेषप्रतीतिपर इति। तस्मात्स्वर्गादेः फलत्वेनान्वयात् तत्साधने कर्मणि पुरुषस्य सिद्धोऽधिकार इति, तद्विशेषनिरूपणमारब्धव्यम्।

अङ्गवर्ग। क्रिया-भावना। विधिः विदधन्नियुङ्क्त इति। अय भाव—क्रियाकारकभावेनान्वयस्यैव प्रातीतिकत्वात्, प्रथम यागभावनाया स्वर्गकामस्य कर्तृत्वेनान्वय। ततो विधियुक्ताया भावनाया फलाकाङ्क्षाया यदा फले विनियोगविधिना विनियोग तदा स एव शेषिभूताधिकारित्वेनान्वेति। यदा तु अशत्रयेषु पूरितेषु सर्वाङ्गविशिष्टाया भावनाया प्रयोगविधिना प्रयोग, तदा स एव सर्वाङ्गानुष्ठानसामर्थ्ययुक्तो नियोज्यतयान्वेतीत्येवमेव क्रमस्थितिरवश्याङ्गीकार्या। न तु प्रथममेव नियोज्यान्वयः। ततश्च योग्यत्वात् प्रथम शेषिभूताधिकारिरूपकर्तृपुरुषप्रतिपादनद्वारा फलपरत्वमेव। न तु नियोज्यपरत्वमिति। युगपदिति। विनियोगस्त्वङ्गाना निरूढ प्रत्यनिरूढस्य शेषतया विनियोगात् क्रमिक। प्रयोगस्तु युगपदित्यर्थ।

इदानी प्रथमत एव नियोज्यप्रतिपादनेऽपि विशेष्याशस्य पुरुषस्य प्राप्तत्वात् विशेषणभूतफलपरत्वमेवेति प्रतिपादयति - किं चेति। व्यापारे-भावनायाम्। नियोज्यपरत्वमाश्रित्यापि फलपरत्वमुपपादितम्। तत्तु न युक्तम्। किं त्वधिकारिपरत्वमेव युक्तमित्याह—तत्र किमिति अधिकारित्वस्य वा कथ शक्यप्रतिपत्तित्वम्? तत्राह—न हीति। फलत्वस्याकाङ्क्षावशात् प्रथमत एव प्रतीतेरित्यर्थ।

ननु यदि शक्तिर्नाधिकारानुप्रविष्टा तर्ह्यशक्तानामनधिकार इति मीमासकप्रसिद्धि कथमित्याह—अनुष्ठातुरिति। तस्यैव प्रथम शेषिभूतस्य पश्चादनुष्ठातृत्वात् तद्विशेषण तद्विशेषणतयोपचर्यत इत्यर्थ.। दृष्टान्तमुपपादयति—न हीति। राजत्व शेषभूतकर्तृत्वोपयोगीत्यर्थ। सर्वाङ्गोपदेशोत्तरकालनिरूपणीयाया शक्ते शेषित्वानुपयोगेन तस्य प्रथमत एवावगन्तु योग्यतया तादृशस्य पुरुषप्रतिपादनद्वारा स्वर्गकामशब्दस्य फलपरत्वमुपसहरति—तद्वदिति। अधिकार[illegible]प्रति—तस्मादिति।

तिर्यगधिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोर्वर्णनेन शक्तिरपि अधिकारिविशेषणमिति प्रतिपादनम् ।

तत्र प्रधानवाक्ये ऽविशेषेण सर्वेषामधिकारावगमात्तदनुसारेणाङ्गानाम् विनियोगाद्यो यच्छक्नोति कर्तुम्, स तत् कुर्यादिति ।

तद्यथा—द्रव-संहत-मांसानामवदानेऽवधारिते ।
स्रुवेणावद्यतीत्येतत्सामर्थ्याद् द्रवगोचरम् ॥ ३० ॥

तथा—स्वर्गकामशब्देन सर्वेषामधिकारेऽवगते सति, अङ्गविधयस्समर्थगोचरा भवन्ति, तस्मात्तिर्यगादीनामप्यधिकार इत्युक्ते, अभिधीयते । नित्यवदङ्गानामन्वयावगमात् पाक्षिकत्वे तद्बाधप्रसङ्गात् अङ्गोपेतस्यैव फलसाधनत्वम्, नान्याद्दतस्य ।

एकार्थत्वेनांगानां विकल्पशंका, तत्र निरपेक्षत्वविशेषणप्रदानेन तत्परिहारश्च ।

नन्वेकार्थत्वादङ्गानां व्रीहियववद्विकल्पे सति, येन केन चिदङ्गेनापि युक्त प्रधानं फलसाधनं स्यात् । मैवं वोचः । न ह्येकार्थत्वमात्रं विकल्पे हेतुः, किं तर्हि निरपेक्षाणामेकोपकारसाधनत्वम् । न च समिदादीनामेकार्थत्वं परस्परनिरपेक्षैस्समिदादि-

---

अङ्गानुष्ठानशक्तियुक्तस्याधिकार इत्युक्तम् । तद्विशेषमेव दृढीकर्तुं तिर्यगधिकरण-(पू मी ६ १ २) मारचयन् तत्र पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति** । **अविशेषेणेति** । शक्ताशक्तादि-विशेषानादरेण सर्वेषा स्वर्गकामिनामित्यर्थ । **तदनुसारेणेति** । प्रधान सर्वाधिकारमेव प्रतीयते । अतो विष्णुक्रमाद्यङ्गोपदेशस्तु तत्तदनुष्ठानसमर्थमात्रे सकोचनीय इत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तमाह—**तद्यथेति** । 'हस्तेनावद्यति स्रुवेणावद्यति, स्वधितिनावद्यती'त्यविशेषेण हस्त-स्वधिति-स्रुवा अवदानशेषतया विहिता अपि पुरोडाश-मास-द्रवद्रव्येषु सामर्थ्यात् व्यवस्थिता । तद्वच्छक्तेष्वेवागाना व्यवस्था स्यात् । ततश्चाशक्ताना तदनुष्ठानेऽपि तदतिरिक्ताङ्गोपेतेन प्रधानेनैव फल सिध्यतीत्यर्थ. । **तिर्यगादीनामिति** । तिर्यगादीनामित्युपलक्षणम् । अन्धबधिर-पङ्ग्वादीनामित्यर्थ. ।

सिद्धान्तमाह—**अत्राभिधीयत इति** । किं प्रधानमात्रेणैव फलसिद्धे सर्वाङ्गोपसंहार-नियमाभावात् अधिकारोऽभिधीयते, उत प्रधानवाक्ये सर्वेषा फलकामिनामधिकारावगमात् तद्विरोधादनियम इति विकल्प्याद्य दूषयति—**नित्यवदिति** । यदि केवलस्यैव प्रधानस्य फल-साधनत्व स्यात्, तदाऽङ्गाम्नान व्यर्थं स्यात् । तस्मात् तदुपेतस्येति वाच्यम् । नापि सामर्थ्ये सति कदाचिदनुष्ठानार्थं तदाम्नानमिति वाच्यम् । वाशब्दाद्यभावेन नित्यवदाम्नानविरोधा-दित्यर्थ । ननु नित्यवदाम्नानेऽपि अङ्गाना क्रतूपकारलक्षणैकप्रयोजनसाधनत्वेन । पुरोडाश-लक्षणैकप्रयोजनसाधनव्रीहियववत् विकल्पेनान्वय स्यात् । ततश्च यत्किंचिदङ्गोपेतस्यापि फलसाधनत्वात् न सर्वोपसहार इत्याशङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**मैवमिति** । नैकार्थ्यमात्रं विकल्पे हेतु । अनेकं प्रत्येक समर्थं समुच्चित्यापि एकप्रयोजनसाधनसभवात् । किंतु नैरपेक्ष्य-युक्तमैकार्थ्यं तद्धेतु. । तच्च नैरपेक्ष्य व्रीहियवादिषु वाशब्दादिभि प्रतिपन्नम् । नाङ्गेषु तादृश शब्दोऽस्ति । अतस्तेषा समुच्चय एव युज्यते । नतु विकल्प इति भाव । उपकार—प्रयोजनम् । ऐकार्थ्यमप्यङ्गाना न सभवतीत्याह—**न चेति** । शब्दान्तराभ्यासादिभि समिदाद्यङ्गयागजन्या-

विधिभिः पृथगेवावान्तरापूर्वाख्योपकारपरिकल्पनात्। यथा ऽऽह भाष्यकारः 'न च यत्समित्सम्बन्धेन क्रियते, तत्तनूनपात्सम्बन्धेने'[1] शा. भा. पृ ४७२ति।

अवदानसाधनत्वेन विहितानां स्रुवादीनामवदेयेषु संकोचः, तथाऽङ्गानामनुष्ठानसमर्थमात्रे संकोच इति शंकानिरासपूर्वकं प्रधानवाक्यादवगतस्याधिकारस्यसमर्थपुरुषे संकोचः इति तिर्यगाधिकरणसिद्धान्तस्य निगमनम्।

ननु च सर्वैरंशैरेक उपकारः क्रियत इति दर्शनम्। तत्कथमुपकारभेदाभ्युपगमः। सत्यमेक उपकारः। न तु तत्र नैरपेक्ष्यम्। यदि हि पूर्वप्रसिद्धमुपकारमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन समिदादयो विधीयेरन् ततः सर्वेषाम् नैरपेक्ष्येण तत्साधनत्वावगमाद्विकल्पः स्यात्, न त्वेतदस्ति, तादर्थ्यमात्रेणाङ्गेषु प्रधानान्वितेषु पश्चादुपकारकल्पनादिति प्रागेवावेदितम्। तेनाष्टदोषदुष्टविकल्पपरिहारार्थं समुदिताङ्गविशिष्टप्रधानभावनाविधानात्सहैव सर्वेषामेकोपकारसाधनत्वेनाग्नेयादीनामिव फलसाधनत्वं समिदादीनामवगम्यते। येन यत्रैकार्थ्यम्, न तत्र नैरपेक्ष्यम्, यत्र नैरपेक्ष्यम्, न तत्रैकार्थ्यमिति, न विकल्पसंभवः–इति।

नामपूर्वाणामपि भेदावगमात् नाङ्गानामेककार्यहेतुत्वमित्यर्थः। अङ्गानामैकार्थ्याभावे भाष्यकारस्य समतिमाह–**यथाहेति**। दर्शपूर्णमासयो समिद्यागसबन्धेन य उपकारो जायते, नासौ तनूनपाद्यागेन। किंतु अन्य एवेत्यर्थ। ननु सर्वैरङ्गैरखण्ड एक उपकारो जायत इति हि तान्त्रिकप्रसिद्धि। तद्विरुद्धस्त्वङ्गाना भिन्नोपकारजनकत्वाङ्गीकार इति शङ्कते–**नन्विति**। परिहरति–**सत्यमिति**। सत्यमखण्ड उपकार एक एव। स तु क्षणविनश्वरैरङ्गैः सभूय साक्षात् सपादयितु न शक्यत इति द्वारभूतावान्तरोपकारा परैरङ्गीकार्या। तेषु तु ऐकार्थ्याभावात् न विकल्पशङ्कावकाश। अखण्डोपकारे तु ऐकार्थ्यसभवेऽपि नैरपेक्ष्यासभवात् न विकल्प इत्यर्थः। नैरपेक्ष्याभावमेवोपपादयति—**यदि हीति**। **विधीयेरन्निति**। एकैकमेवाङ्गमुपकारोद्देशेन पृथक् पृथक् यदि विधीयत इत्यर्थ। **न त्वेतदस्तीति**। उपकारप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थ। **पश्चादिति**। पश्चात् कल्पनीयेनोपकारेण प्रथममङ्गानामन्वयो न युज्यत इत्यर्थ.। प्रागेव तृतीयाध्याये प्रकरणविनियोगप्रतिपादनावसरे। उपकारकल्पनात्पूर्वमेव प्रधानेनैवाङ्गानामन्वयः तथापि समुच्चयसिद्धिस्तु कथ तत्राह—**तेनेति**।

अष्टदोषेति। विकल्पे ह्येकैकस्य पदार्थस्यानुष्ठानवेलायामितरस्य प्रामाण्यपरित्यागः, अप्रामाण्यस्वीकरणमिति दोषद्वय स्यात्। तस्यैवानुष्ठानवेलाया स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः, त्यक्तप्रामाण्यस्वीकार इति दोषद्वयम्। तथा पुनरपि इतरपदार्थानुष्ठानेऽपि दोषद्वयम्। अननुष्ठानेऽपि दोषद्वयमिति अष्टौ दोषा इत्यर्थः। **सहैवेति**। यावन्त्यङ्गानि प्रधानान्वितानि तेषा सर्वेषा तत्कारणोपकारजनकत्व कल्पनीयमिति, समुच्चय. सिद्धचतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**आग्नेयादीनामिति**। यथा यागषट्कस्य फलसाधनत्वमन्योन्यसापेक्ष समुच्चित्य फलसाधनत्व, तथा अङ्गानामप्युपकारसाधनत्वमित्यर्थ.। विकल्पासभव निगमयति–**तेनेति**। अखण्डोपकार प्रत्यैकार्थ्यम्। तत्र सापेक्षतैव। अवान्तरोपकार प्रति तु नैरपेक्ष्यमस्ति। न

१—भिन्नत्वात्तयो। अतो न विकल्पः, इति भाष्यमप्यनुसन्धेयम्।

व्रीहि-यवयोस्तु पुरोडाशप्रकृतित्वादेककार्ययोर्वाक्यद्वयेन निरपेक्षयोरवगमाद्युक्तो विकल्पः। तस्मात्साङ्गस्यैव फलसाधनत्वादनुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकारः।

यत्तु प्रधानवाक्ये सर्वेषामधिकारावगमात्, तदनुरोधेनाङ्गानां समर्थविषयत्वमिति। तदयुक्तम्। विरोधाभावात्। न हि प्रधानवाक्येन सर्वेषामधिकारो निश्चितः। सामान्येन त्वसाववगम्यते। तत्रासति विशेषप्रमाणे सर्वेषां स्यात्। अङ्गानुरोधात्तु विशेषावगमान्न सर्वेषामसौ भवति। यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधे नैमित्तिकाधिकारे वाक्येन सर्वेषामधिकारः[1] निश्चितः।

त्वैकार्थ्यम्। उभय च समुदित विकल्पहेतु। न त्वेकैकम्। अतो नाङ्गाना विकल्प इत्यर्थ.। व्रीहियवयोस्तु उभयमप्यस्तीत्याह—**व्रीहियवयोरिति**। तत्र प्रथम पक्ष निगमयति—**तस्मादिति**।

प्रधानवाक्यविरोधादङ्गोपसहारानियम इति द्वितीय पक्षमनूद्य दूषयति—**यत्त्विति**। अविरोधमेवोपपादयति--**नहीति**। **विशेषावगमादिति**। स्वर्गकामशब्द सर्वाङ्गोपसहारशक्तस्वर्गकामविशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थ.। प्रधानवाक्यविरोधे तु अङ्गोपसहारनियमो नास्तीत्याह—**यत्रेति**। तत्र वा कथ तद्विरोध इत्याशङ्कय, तत्र निमित्तश्रुतिबलेनावश्यानुष्ठेयत्वप्रतीतेस्त-

१—अधिकार इति। अत्रेद बोध्यम्—अधिरत्रोपर्यर्थक, ततश्चाधिकार—उपरिभावेनाऽवस्थिति, उपरिभावेनावस्थितिः, स्वाम्यापरपर्याय,।। यो यस्य स्वामी, स तस्योपरिभवति, तथा च कर्मभि पुरुषोऽधिक्रियत इत्यस्यायमर्थ.—कर्मभि स्वभूतैरुपरिभावेनाऽवस्थाप्यते—स्वामी क्रियते। यथोक्त भाष्ये—'यद्यस्य स्वम्, तत्तमधिकरोति—स्वामिन करोतीत्यर्थ शा भा इति। एवञ्चाधिकार स्वाम्यम्-तच्च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। एवञ्च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वप्रतिपादकत्वे सति विधिवाक्यत्वमधिकारविधेर्लक्षणमिति फलति, लक्षणसमन्वयप्रकारश्चेत्थम्। तथाहि—'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेते'त्यनेनविधिना स्वर्गमुद्दिश्य याग विदधता यागकर्तु-यागजन्यस्वर्गरूपफलभोक्तृत्व प्रतिपाद्यते, अर्थात् प्रवर्तनाविध्यर्थवादे यागो मदिष्टसाधनम्, मत्कृतिसाध्यश्चेत्यनुमितम्, आक्षिप्त वा, तदा मत्कृतिसाध्ययागजन्यफलभोक्ताप्यह भविष्यामीति ज्ञातम्, तदपि विधिप्रमाणादेवेति कर्मजन्यफलसबन्धबोधकविधिप्रमाणगम्यत्वाल्लक्षणसमन्वय। एव नित्यस्थले, नैमित्तिकस्थले च पापक्षयरूपफलभोक्तृत्वप्रतिपादकत्वात् विधित्वाच्च लक्षणसमन्वयो बोध्य.।

लक्षणघटकदलाना सार्थक्यवर्णनम्।

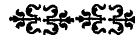
अत्र कर्तृत्वमधिकार इति स्वीकारे ऋत्विजामधिकारापत्तिस्स्यात्। अतस्तद्वारणाय फलभोक्तृत्वमिति विशेषण देयम् ऋत्विजा कर्मकराणां फलभोक्तृत्वाभावान्न दोष.। तावन्मात्रोक्तौ श्राद्धादौ पित्रादेरधिकारः स्यात्। जातेष्टौ च पितुरधिकारो न स्यात्, अत. फलभोक्तृत्वसमानाधिकरण कर्तृत्वमधिकार. इति वक्तव्यम्।

न चैव वैश्वानरेष्टौ पितु फलभोगाभावादधिकारो न स्यादिति शङ्कनीयम्। प्रवृत्तिप्रयोजकफल-तदिच्छान्यतरसमानाधिकरण कर्तृत्वमिति विवक्षितम्। वैश्वानरेष्टौ फलस्य पुत्रनिष्ठत्वेऽपि मम पुत्रस्य फल भवत्वितीच्छाया-पितृनिष्ठत्वान्न दोष। तथा श्राद्धे फलस्य पितृनिष्ठत्वेऽपि मम पितु फल भवत्वितीत्याकारकेच्छाया. पुत्रनिष्ठत्वेन नाधिकारो विहन्यते। फलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्य विवक्षणे ऋत्विजामपि यजमानस्य फल भवत्वितीच्छायास्स्वनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वादधिकारस्स्यात् स्वामिने वा तदर्थत्वादित्यधिकरणे ३. २. १३।

तत्र यथाशक्त्यङ्गोपसंहारो भवत्येवेति दर्शितं यथाशक्तिनिर्णये। तस्मात्तिर्यगादीनाम्, शूद्राणामनाहिताग्नीनाम्, असमाधेयाङ्गवैकल्यानाम्, राजसूयादिषु च ब्राह्मणादीनामनधिकारः। अवदानन्तु द्रवादीनां विशेषरूपेणैव तत्र विहितमिति, न वस्तुवशेन सङ्कोचनम्।

तस्मात्—यथाधिकारमङ्गानां विनियोगो न वर्ण्यते।
यथाङ्गविनियोगं स्यादधिकारस्य वर्णनम्॥ ३१॥

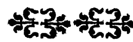
इति महामहोपाध्याय श्रीपार्थसारथिमिश्रेण विरचितायां न्यायरत्नमालाया-मङ्गनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः॥ ३॥

द्विरोध इति प्रागेवोपपादितमित्याह—तत्रेति। शूद्राणामध्ययनसंपादितविद्यारूपाङ्गवैकल्याद-त्र्यार्षेयाणामार्षेयवरणाभावादनाहिताग्नीनामाहवनीयाद्यभावात् विकलाङ्गाना तु विष्णुक्रमाज्या-वेक्षणाद्यङ्गराहित्यात्। ब्राह्मणादीना राजसूयादिषु विशेषतो राजविधानादनधिकारो द्रष्टव्य.।

यस्तु हस्त-स्रुव-स्वधितीनामवदानमात्रशेषतया विहितानामपि सामर्थ्यमात्रात् यथा पुरोडाशाज्यमासावदानेषु सकोच, तद्वदङ्गानामपि तदनुष्ठानसमर्थमात्रेसकोचात् न सर्वाधि-कारत्वमिति यदुक्त, तदपि दूषयति—अवदानमिति। तत्तत्प्रकरणेषु तेषा पाठात् प्रकरणवशेनैव तेषा व्यवस्था। नतु सामर्थ्यमात्रादित्यर्थ। स्रुव (वस्तु) वशेन स्रुवादिद्रव्यसामर्थ्यवशेन। तिर्यगधिकरणसिद्धान्त निगमयति—तस्मादिति। यथाधिकार-प्रधानवाक्यमात्रावगताधिकारा-नुसारेण। वर्णनमिति। प्रधानवाक्यावगतस्याधिकारस्य समर्थे पुरुषे सकोच इत्यर्थ.।

इति धर्मपुरी श्रीरामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने अङ्गनिर्णये तृतीय. परिच्छेद॥

व्यवस्थापनात्। अतस्तद्वारणाय प्रवृत्तिप्रयोजकेतिविशेषणम्, दक्षिणाप्राप्तिर्मेभूयादितीच्छायाः एव ऋत्विक्प्रवृत्तिजनकत्वेनोक्तविधेच्छाया. प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात्। तथा च प्रवृत्तिप्रयोजक-फलतदिच्छान्यतरसमानाधिकरणकर्तृत्वप्रतिपादकत्वे सति विधिवाक्यत्वमधिकारविधेर्ल-क्षणमित्यनवद्यमिति बोध्यम्।

अङ्गनिर्णये चतुर्थः परिच्छेदः

सप्तमाष्टमाध्यायप्रतिपाद्यार्थः

कर्तव्यार्थप्रतिज्ञा

उपदेशातिदेशयोस्स्वरूपनिर्देशपूर्वकमुपदेशषट्कातिदेशषट्कयोस्संगतिनिरूपणम्

एवं तावदौपदेशिकाङ्गसम्बन्धप्रकारस्सप्रमाणकः पूर्वाध्यायषट्कगोचरः प्रदर्शितः। इदानीमातिदेशिकाङ्गसम्बन्धविधा सप्रमाणोत्तरषट्कप्रतिपाद्याऽभिधीयते। द्विविधं हि शब्दजातमुपदेशात्मकमतिदेशात्मकं च। इत्थमिदं कर्त्तव्यमित्युपदेशः। तद्वदिदं कर्त्तव्यमित्यतिदेशः। तत्रानुपदिष्टधर्मकेष्वैन्द्राग्नयागादिषु अतिदेशेन तत्प्राप्तिस्सविशेषा सप्तमादिषु चिन्त्यते।

अतिदेशस्योपदेशपूर्वकत्वादुपदेशषट्कानन्तरमतिदेशषट्कारम्भ इति सङ्गतिं दर्शयन् षट्कद्वयार्थमाह—**एवं तावदिति**। षट्कद्वयभेदौपयिकतया तद्विचारविषययोरुपदेशातिदेशयोः स्वरूपमाह—**द्विविधमिति**। शब्दजात—वेदजातम्। यस्मिन् वेदभागे सकलाङ्गविशिष्टप्रधानं पठ्यते, तत्रैव तावदङ्गविशिष्ट मयैतत्कर्तव्यमिति प्रतीतिर्जायते। स वेदभाग उपदेश इत्यर्थ। यत्र तु न सकलाङ्गोपदेशस्तत्राकाङ्क्षावशात् अन्यतः सिद्धान्यङ्गान्युपजीव्यानि। तत्र तद्वदिद कर्तव्यमिति प्रतीतिर्जायते। तत साक्षात्पठितो वा अध्याहृतो वा तत्प्रतिपादकशब्दोऽतिदेश इत्यर्थ। इत्यमुभयोरपि स्वरूपभेदमभिधाय, उत्तरषट्कप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते-**तत्रेति**। **सविशेषेति**। सप्तमे सामान्यातिदेशचिन्ता। अष्टम-नवम-दशमेषु विशेषातिदेशचिन्तेत्यर्थ.।

१—इत्थमिद कर्तव्यमित्युपदेश—तस्यायमाशय। तथाहि—यस्मिन् वेदभागे सकलांगविशिष्ट प्रधान समाम्नायते, तत्रैव तावदगविशिष्ट मयैतत्कर्तव्यमिति बुद्धिरुत्पद्यते, स वेदभाग उपदेश इत्युच्यते।

यत्र न सकलागोपदेश, तत्राकाक्षावशादन्यतस्सिद्धान्यंगान्युपजीव्यानि, तत्र तद्वदिद कर्तव्यमिति प्रतीतिर्जायते, ततस्साक्षा पठितो वाऽध्याहृतो वा तत्प्रतिपादकश्शब्दोऽतिदेश इति। मूले सग्रहेणोक्तयोरुपदेशातिदेशातिदेशयोस्स्वरूप विवृतमिति बोध्यम्।

२—अयमधिकृत इत्थ कुर्यादित्याकारकोपदिष्टपदार्थविधानानन्तरमेव तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशस्सभवतीति मत्वा, पूर्वोत्तरषट्कयोरुपदेशातिदेशनिरूपणपरयोरुपजीव्योपजीवकभावरूपा सगति.। यथोक्त भाष्यकृता—

पूर्वेणाध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणा दर्शपूर्णमासादीनामितिकर्तव्यता चिन्तिता, उत्तरेणेदानीमविहितेतिकर्तव्यताकेष्वैन्द्राग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यते शा भा पृ १५२२ इति।

अत्रेद बोध्यम्—पूर्वषट्के प्रकृति-विकृतिसाधारण्येनोपदेशमात्र विचारितम्। उत्तरषट्के तत्साधारण्येनातिदेशविचार. करिष्यत इत्येव वक्तव्य भवति, अन्यथा तृतीयचतुर्थाधिकरणे

धर्माणां सांकर्येणातिदेशानारम्भपूर्वपक्षः ।

तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेन व्यवस्था धर्माणां प्रतिपाद्यते। तस्यां हि सत्यामतिदेशविचारः कर्त्तव्यो, नान्यथेति। तत्र दर्शपूर्णमासादिप्रकरणपठिताः प्रयाजादयः सर्वयागेष्वेवोपदेशेन सम्बन्धं लभन्ते। इतिकर्त्तव्यता हि करणानुग्राहिणी तेनैव सम्बन्धमर्हति। न च तद्विधीयमानं फलं प्रतीतिकर्त्तव्यतया संगन्तुं क्षमते। वैरूप्या-

---

तत्रातिदेशोपोद्घाततया सप्तमाद्याधिकरणमवतारयति—**तत्रेति**। तस्योपोद्घातत्वमुपपादयति—**तस्यां हीति**। धर्माणा क्वचित् प्रतिनियतत्वे खलु ततोऽन्यत्रातिदेशसिद्धि । अनियतत्वे तु तेषा सर्वसाधारणतया सर्वत्रोपदेशेनैव प्राप्तेरतिदेश एव न स्यादिति तद्व्यवस्थायास्तदुपोद्घातत्वमित्यर्थ । तत्र धर्मा पारिप्लवा, क्वचित् व्यवस्थिता वेति प्रधानविचार.। तदर्थं च किं तेषा करणेनान्वय, उत फलभावनयेति। तत्र पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति**। **तेनैवेति**। करणोपकारकत्वादङ्गाना तेनैवान्वयो वाच्य । न तु भावनयेत्यर्थ । अस्तु करणेनैवान्वय । तथापि कथ पारिप्लवत्वमित्याशङ्क्य, कि फले विधीयमानेन करणेन, उत विहितेनेति विकल्प्याद्य दूषयति—**न चेति**। फल प्रति करणस्योपादेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि स्यु । अङ्गानि प्रति तु उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानीति विरुद्धत्रिकद्वयमापद्यत इत्यर्थ । द्वितीये तु पारिप्लवत्वमेव

सर्वपृष्ठेष्टावप्रत्यक्षधर्मकाया स्विष्टकृदर्थं प्रतिकर्म भेदेन अवदेयम्, अथवा सकृदुत्तरार्धादवदेयमिति विचारित दृश्यते, तथा तत्रैवाष्टमपादे विशेऽधिकरणे प्रत्यक्षधर्मके श्येने विचार क्रियते, एवमुत्तरषट्केऽपि प्रत्यक्षधर्मकेषु दर्शपूर्णमासादिषु भूयसो विचारस्य दर्शनात् ।

तथा तन्त्रावाप–प्रसगा उपदिष्टातिदिष्टपदार्थसाधारणा इति पूर्वषट्के यत्र क्वापि विचारयितु योग्या विशेषतश्च प्रयोगविशेषविचारात्मकत्वेन चतुर्थ–पञ्चमयोरुभयोरेव तेषामुचित निरूपण कर्तुम् । एव दधिहोमशब्दस्य नामधेयत्वविचार प्रथमचतुर्थे सगत ।

तथापि अतिदिष्टपदार्थविषयत्वेनोत्तरषट्के, विशिष्यातिदिष्टपदार्थेयत्ताविचारात्मकत्वेन तदुभयाधीनतयाऽन्ते कृतमिति। अत एवोक्तं मिश्रै —अतिदेशविचारश्च सप्तमादिभिर्दशमान्तैस्समाप्तः। सप्रत्युपदेशातिदेशसाधारण्येन प्रयोगपरिमाण परिमाणप्रसगादेकादशे तन्त्रावापचिन्तया चिन्त्यते। शा दी पृ ७९३, इति।

एवञ्च प्रमाणस्य त्वेवविधविशेषनियामकाभावात् सर्वस्यापि प्रमाणाधीनसिद्धिकतया सर्वोपजीव्यत्वाच्चादौ निरूपणमिति वैषम्यम् ।

सर्वपृष्ठाया'मुत्तरार्धात् 'स्विष्टकृते समवद्यती'ति यद्यप्ययमुपदेशार्थविचार. प्रकृतावपि संभवति, तथाप्युभयथापि प्रकृतावनुष्ठानसाम्यात् तत्रानुपयुक्त इति सर्वपृष्ठास्विष्टकृतौ कृत ।

एवमुत्तरषटके प्रकृतिविषयविचारोऽपि अतिदेश-तत्प्रसंगागत एवेति ।

अयमत्रार्थसक्षेप । तथाहि–इदच षट्कद्वयार्थकथनं प्रायिकाभिप्रायमिति ज्ञेयम् । तेनोपदेशातिदेशसाधारणस्य प्रमाणस्य पूर्वस्मिन् षट्के विचारेऽपि नानुपपत्ति । नवा तन्त्र–प्रसगयोरुपदेशातिदेशसाधारणयोरुत्तरषट्के विचारेऽपि न काप्यनुपपत्ति । प्रायेणोपदेशप्रमाणनिरूपणपरस्य पूर्वषट्कस्य, प्रायेणातिदेशप्रमाणनिरूपणपरोत्तरषट्क प्रति हेतुत्वात् हेतुहेतुमद्भावसंगतिरिति ।

पत्तेः। तस्माद्यागे फलं प्रति विहिते सत्यनुमितेन वाक्येन यागमनूद्य धर्मा विधीयन्ते। ततश्चाविशेषात्सर्वेष्वेव यागेषु विहिता भवन्ति। ननु [1]प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येन प्रकृतस्यैव यागस्यानुवादात्कथं पारिप्लवत्वम्। नैष दोषः। प्रकरणाम्नानादपि यजिशब्दस्यैव प्रधानानुवादकस्य परिकल्पनात्। तेन च स्वशक्त्या सर्वयागानामनुवादात्।

पर्यवसितमित्याह—तस्मादिति। यागेकरणे। अनुमितेनेति। प्रकरणस्य वाक्यानुमापकतया तदनुमितेन प्रयाजादिभिर्यागं भावयेदित्येवविधेनेत्यर्थः। अविशेषादिति। सर्वेषामपि यागत्वाविशेषात् तावन्मात्रस्यैवानुवाद्यत्वादित्यर्थः। शङ्कते—नन्विति। अनुमीयमानवाक्येऽपि प्रकृतयागानुवादकतया किं यागशब्दमात्रमध्याह्रियते, उत दर्शपूर्णमासादिनामधेयेन स्वर्गादिफलेन वा विशेषितो यागशब्द इति विकल्प्याद्ये पारिप्लवस्तदवस्थ इति परिहरति—नैष दोष इति। द्वितीयमाशङ्कते—यदिति। तत्प्रयाजादिभिरुपकुर्यादित्येव वाक्यं कल्प्यते चेदिति शेषः। परिहरति—एवमिति। उद्देश्यविशेषणस्य विवक्षितत्वे, तस्याप्युद्देश्यत्वात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तेर्वाक्यभेदप्रसङ्गात् तस्य विवक्षा न सम्भवतीत्यर्थः।

तथा च सर्वेषामध्यायानां प्रमाणलक्षणाधीनत्वात्प्रादौ विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिशिष्टाचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपप्रमाणनिरूपणमकारि। शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैष्षड्भिः प्रमाणैरुत्पत्तिविधिव्यापारनिरूपणेन कर्मभेदः प्रत्यपादि। अत्र कर्मशब्दो भावनावाचीति न प्रस्मर्तव्यम्। विनियोगविधिव्यापारनिरूपणेन श्रुति-लिंग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्याभिश्शेषत्व-परार्थत्वादिशब्दप्रतिपाद्यमङ्गत्वं सबलाबलं न्यरूपि। तदनन्तरं शेषशेषिगोचर-प्रयोगविधिव्यापारनिरूपणेन क्रत्वर्थ-पुरुषार्थविचारमुखेन प्रयुक्तिर्व्यचारि।

ततश्च प्रयोगविशेषक्रमश्च श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिभिः प्रत्यपादि। ईदृशैर्भेदाभेद—शेषशेषि-प्रयोजकाप्रयोजकैरेव क्रमयुक्तैः कर्मभिः कोऽधिक्रियत इति विचार्य, अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तो यजेतेत्यधिकारी निरणायि।

अष्टमाध्याये करिष्यमाणस्य विशेषविचारस्यातिदेशसामान्यसिद्धयधीनत्वात् प्रत्यक्ष-वचन-नाम चोदनालिंगैः (कल्पितवचनैः) रतिदेशसामान्यं सप्तमे विवेचितमतिदेशसामान्यलक्षण-प्रदर्शनपूर्वकम्। तथा च सप्तमेन विकृतीनामतिदेशेन धर्मा भवन्तीति सामान्यतः प्रतिपाद्यते। अष्टमेन 'यस्य लिंगमर्थसंयोगादि' मी० द० ८—१—२ त्यादिना यो यस्य यतश्चेति विशेषातिदेशो निष्कर्षितः। मन्त्र साम-संस्कारोहैश्चेत्थं प्रयोक्तव्या इति नवमेन व्युदपादि। दशमेनाऽतिदिष्टानां पदार्थानां बाधाभ्युच्चयानुनिष्पादिनी अंगानामियत्तोपपादि। इयत्ताप्रसंगेनैकादशेऽध्याये प्रयोगेयत्ता प्रत्यपादि। तस्यामेव सर्वत्र प्राप्तायां तदपवादत्वेनान्यादृशीयत्ता प्रसंगादपि भवतीत्यन्यादृशं प्रयोगपरिमाणं द्वादशेन कृतमिति ज्ञेयं विज्ञैः।

१—अत्रेदं बोध्यम्—सप्तमाद्ये मिश्रैरयमर्थो विवृतः। केन पुनः करणमुद्दिश्यते इत्याशंक्य, केचिदाहुः प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येनेत्यादिनाऽयमर्थ उक्तः। तेन यजिरेवात्र कल्प्यः—इति।

भाष्यानुसारिणस्तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यं कल्पकम्। अत्र दर्शपूर्णमासपदं प्रायेण पर्वकालत्वद्यागानामनुवादः, स्वर्गकामशब्दोऽधिकृतापेक्ष इति पक्षद्वयेऽपि यजिपदं सर्वान् यागान् स्मारयति। अतो यजिप्रयुक्ता धर्मा इति।

'यद्दर्शपूर्णमासाभ्याम् यजेते'त्येवं कल्पनेऽप्युद्दिश्यमानस्य विशेषणविवक्षाऽसम्भवात् सर्वार्थाः धर्मा इति—पूर्वः पक्षः ।

प्रकरणात् व्यवस्थेति सिद्धान्तनिर्देशेनाऽतिदेशारम्भसमर्थनम् ।

[२]सिद्धान्तस्तु—भावनैव प्रत्ययार्थः करणेतिकर्तव्यताविशिष्टा विध यते । तस्याश्च सह भाव्यरूपेणापूर्वेण शब्दान्तरादिभिर्भेदः साधितः । तत्रैकस्यामितिकर्तव्यता-

इतिकर्तव्यताया न करणेनान्वय । किं तु करणेतिकर्तव्यतयोर्द्वयोरप्यन्योन्यमनन्वितयो. फलभावनयैव । ततश्च न पारिप्लवत्वमिति राद्धान्तमाह—राद्धान्तस्त्विति । अस्तु भावनान्वय ।

१—'यदपेक्षितधर्माणा प्रत्यक्ष प्रतिपादकम् ।

प्रधानसन्निधौ शास्त्रमुपदेशस्स उच्यते । इति । भाष्यकारश्च परत्र विहिता धर्मास्तम-तीत्याऽन्यत्र तेषा देशो येन भवति, सोऽतिदेश इत्यवयवयोगेनातिदेशपदार्थं विवृणोति स्म । श्लोकमुदाहरन्ति—

'प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्थिति ॥'

इति प्राचा श्लोक ।

मिश्रैर्व्याख्यातश्चाय सप्तमाद्ये—

क्व धर्मप्रदेश इत्यपेक्षायामाह यस्मात् तत्समानेष्विति, यस्मात्प्राकृतादाग्नेयादे धर्मा. प्रदिश्यन्ते, तत्समानेषु सौर्यादिषु कर्मसु' इति ।

अयमभिप्राय —प्राकृतात् कर्मण तत्समानेषु धर्मप्रापको व्यापारोऽतिदेश इति, श्लोकोक्त लक्षण यथाश्रुतमनुपपन्नम् । यतश्चोदनासामान्यनिमित्तातिदेशातिरिक्तस्थले विकृतौ प्रकृतिसाम्येन भवितव्यमिति निर्बन्धाभावात् । अतश्श्लोके तत्समानेष्विति प्रायिक स्वरूपकथनमेव, अविवक्षित वा । अतएव श्लोके यत्तच्छब्दयुगलोपादानम् ।

एवञ्चाऽन्यधर्मत्वेनावगतानां तत्सबन्धादरेणान्यत्र प्रदेशे प्रापण येन व्यापारेण भवति, इति । तथा कर्मस्वित्यपि अविवक्षितम्, फलचमसे स्थानापत्त्यतिदेशविषयेऽव्याप्तिप्रसगादिति ज्ञेयम् ।

भाष्येऽतिदेशो द्विविध —नाम्ना, वचनेन च । तत्र नाम त्रिविधमातिदेशकम्—कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकञ्चेति । वचनं पुनर्द्विविधम्—प्रत्यक्षश्रुतम्, आनुमानिकञ्चेति, आनुमानिकं त्रिविध चोदनासामान्यातिदेश, आश्रयातिदेश, स्थानापत्त्यतिदेश —इति ।

अत्रानुमानपदेन श्रुतार्थापत्तिकल्पितत्व विवक्षितम् । अत एव स्मृत्यधिकरणवार्तिकेऽनु-मानपदमनुपश्चान्मानमनुमानमित्यर्थापत्तिपरतया व्याख्यातम् । नानुमानकल्पितत्वम्, तस्य व्याप्त्याद्यभावेनाप्रसरात् । 'सौर्यं चरु निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम ' इति विधिवाक्यमितिकर्तव्यताऽला-भादपरिपूर्णम् । येन प्रकृतिवद्वचनेन वाक्यशेषभूतेन परिपूर्यते, तादृशमर्थापत्तिप्रमाण कल्पित वचनमनुमितवचनातिदेश इत्यर्थो बोध्य. । पार्थसारथिमिश्रस्तु षड्विध एवातिदेश इति । यौगिकशब्देन केवलयौगिकमुक्तम्, योगरूढ वेति, विशेषस्तु शास्त्रदीपिकातोऽवगन्तव्य.—इति ।

२—पार्थसारथिमते पदार्थविशिष्टोपकाराणामेवातिदेश, आर्थिकस्तु विशेषणाना पदार्थानामतिदेशः कल्प्यते, अतएव दशमाद्ये—

विशिष्टायां विधीयमानायाम्, अन्यस्याः कुतस्तत्प्राप्तिः। विधीयमानैव हि भावना त्रिभिरंशैरवैरूप्येण सम्बध्यते इदमनेनेत्थं कुर्यादिति। तस्यान्तु विशिष्टायां विहितायां पश्चादरुणैकहायनीन्यायेनांशानां परस्परं सम्बन्धः। यथोक्तम्—

'एकभावनयोपात्तास्त्रयोऽप्यंशाः परस्परम्।
उपकार्योपकारित्वं पश्चादनुभवन्ति ते' श्लो. वा. ७-२६५ इति॥

यद्यपि करणानुग्राहिण्येवेतिकर्तव्यता, तथाऽपि न तेन साक्षात्सम्बध्यते, न हि भवतीत्थं याग इति, किंत्वित्थं कुर्यादिति। तस्माद्भावनासम्बन्धाद्भाव्यरूपापूर्वविशेषप्रयुक्तमङ्गजातम्, न पारिप्लवमिति। यद्यपि यजिप्रयुक्तम्, तथाऽपि प्रकृतयागानुवादेन

तथापि कथं न पारिप्लवत्वमित्याशङ्क्य, भावनानामन्योन्यवैलक्षण्यस्य द्वितीयाध्याये साधितत्वात्, येषामङ्गानां या संनिहिता भावना, तयैव तेषामन्वयः। न सर्वाभिरिति न पारिप्लव इत्याह—**तस्याश्चे**ति। **अपूर्वेणे**ति। अपूर्वभेदो भावनाभेदश्च साधित इत्यर्थः। नन्वङ्गाना फलं प्रति विधीयमानया भावनयाऽन्वयौ विहितया वा। आद्ये वैरूप्यम्। द्वितीये तु करणान्वयपक्षोक्तन्यायेन पारिप्लवत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्याह—**विधीयमाने**ति। यथा 'देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचती'त्येका पाकक्रिया अनेकैरपि करणोपकरणैरवैरूप्येणान्वय भजते तद्वत् भावनाया अपि क्रियारूपतया गुणप्रधानभूतैरपि त्रिभिरङ्गैरवैरूप्येणान्वयो युज्यते। करणस्य तु कारकतया प्रधानेन फलेन, गुणीभूतैरङ्गैश्च युगपदन्वये वैरूप्यं प्रसजेदित्यर्थः। यद्यप्याकाङ्क्षावशात् भावनायाः क्रमेणैवांशत्रयान्वयः अथापि विधिप्रक्रमवेलायामेवान्वयाद्विधीयमानैव तदन्वयिनीत्युक्तम्। एवं चांशत्रयस्यापि प्राथमिकः शाब्दोऽन्वयो भावनयैव। अन्योन्योन्यान्वयस्तु भावनाद्वारा तेषां पश्चात् पर्यवस्यति। तस्य चाशाब्दतया न वैरूप्यदोष इत्याशयेनाह—**तस्यां त्विति**। नन्वङ्गानां करणोपकारकतया तेनैवान्वयो वक्तव्य इत्युक्तमित्याशङ्क्य, न वयं तदन्वयस्तेषां नास्तीति वदाम. । स तु न शब्दः। नापि प्राथमिक इत्याह—**यद्यपी**ति। साक्षात् प्रथममभिधानवृत्त्येत्यर्थः। अशब्दत्वमेवाह—**नही**ति। भावनान्वयस्य शाब्दत्वमाह—**किं त्विति**। कुर्यात् भावयेदित्यर्थः। निगमयति—**तस्मा**दिति।

अयं भावः—यदा भावना आन्तरालिकभाव्येऽपूर्वे पर्यवस्यति, तदाऽङ्गैः सबध्यते। ततश्च तदन्वयिनामङ्गानामपूर्वमेव प्रयोजकमवतिष्ठते। एवं चाङ्गानां प्रतिसंबन्धिनी भावना तत्प्रयोजकमपूर्वं चोभयमपि शब्दोन्तरादिभिरितरविलक्षणं प्रतीतमङ्गानामन्यत्र गमनं

'अपेक्षासत्तियोग्यत्वैरुपकारातिदेशनमि'ति सिद्धान्तितम्।

अत एव 'उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनाया प्रवृत्तिस्स्यात्, ततश्च कर्मभेदस्स्यात्. द. ७-१-७ इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचक्षाणेन पार्थसारथिमिश्रेण तन्त्ररत्ने 'य एव ह्यन्यत्र श्रुतस्योपकारस्य, पदार्थस्य वा तत्संबन्धाबाधेन तमतीत्यान्यत्र देशः, स एवातिदेशः' इत्यतिदेशलक्षणमुपकारस्यैव प्रथमं कृतम्, अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायात्। पदार्थस्य गौणतया सप्तमाद्ये पश्चान्निर्देशः कृतः, इदं मनसि निधायैव खण्डदेवाचार्यः पदार्थघटितमतिदेशलक्षणं वर्णयामास, परन्तु दशमाद्ये 'तत्त्वन्तु प्रकृतियोग्यताजनकैर्विकृतियोग्यतां प्रकृतिवज्जनयेदि भा. दी. पृ. ४६३ त्यादिना ग्रन्थेनोभयविषयकस्यैवातिदेशस्यैव कल्पनीयत्वेन स्वयं वक्ष्यमाणत्वात्, उपकारवत् पदार्थातिदेशाभिप्रायेण लक्षणमुक्तमिति, तन्त्ररत्नमूलकमेवेदं लक्षणमिति ज्ञेयं सूरिभिः। इदं युक्तं नवेति शास्त्रदीपिकाभूमिकायां परीक्षिष्यते—इति।

विधानान्न पारिप्लवं स्यात्। सामान्यवचनोऽप्यधिकारवशाद्विशेषे वर्तते। तस्माद्यजि-प्रयुक्तत्वपक्षेऽपि न पारिप्लवत्वम्। तथा च नवमाद्ये भाष्यकारो वक्ष्यति—किं प्रतिप्रकरणम् नियता धर्माः, उत सर्वे सर्वत्रेति। तत् अपूर्वप्रयुक्तत्वे, यजिप्रयुक्तत्वे, च सिध्यति।

उक्तार्थे फलस्य भाव्यत्वपरापूर्वभाव्यत्वपरनाना-स्थलीयभाष्यविरोधप्रदर्शनम्।

यद्येवं किमिति तह्यपूर्वप्रयुक्तत्वमत्र साधितम्। यजिप्रयुक्तत्वेऽपि तद्विशेष-प्रयुक्तत्वाच्छक्यत एव व्यवस्थापयितुम्। तत्त्वेन तूत्तरं विवक्षता अपूर्वभावनया सम्बन्धः कथितः इत्यदोषः। युक्तं[1] तावद्भाव्यनिष्ठेन संबध्यमानं धर्मजातं भाव्य-प्रयुक्तमिति। भाव्यं[2] तु फलम्, नापूर्वम्। स्वर्गं भावयेदिति ब्रूयुः। भावना च फल-स्योच्यत इति तत्र तत्र भाष्यकारवचनात्। स्वर्गकामाधिकरणेऽपि यागस्य कर्तव्य-तोच्यते, कामस्य वेति भाव्यविशेषविचारं दर्शयन् सिद्धान्ते कामस्यैव भाव्यतेति दर्शयति।[3] विश्वजिदधिकरणे च पूर्वपक्षे न चापूर्वस्य कर्तव्यतामाह, फलकर्तव्यतायाम्

निरुणद्धीति न पारिप्लवत्वमिति। करणान्वयपक्षेऽपि प्रकरणानुमितवाक्येन प्रकृतस्यैव याग-स्यानुवादेनाङ्गविधानान्न पारिप्लवत्वमित्याह—यद्यपीति। ननु प्रकृतयागानुवादकतयापि यजिशब्दस्यैव कल्पनीयत्वात् तेन च स्वशक्त्या सर्वानुवादात् पारिप्लवत्वं स्यादित्युक्तमेवेत्या-शङ्क्याह—सामान्येति। सर्वयागानुवादसमर्थोऽपि यजिशब्दोऽनुवादस्य संनिहितैकगोचरत्व-स्वारस्यात् प्रकृतयागव्यक्तिविशेषमेवानुवदतीत्यर्थः। अधिकारवशात्-सन्निधिवशात्।

यजिप्रयुक्तत्वेऽपि पारिप्लवत्वाभावे भाष्यकारसंमतिमाह—तथा चेति। एवं तर्हि सप्तमाद्ये भाष्यकारणैव धर्माणां पारिप्लवत्वनिराकरणाय यजिप्रयुक्तत्वं निराकृत्यापूर्वप्रयुक्तत्व-प्रतिपादनं व्यर्थं स्यादित्याशङ्कते—यद्येवमिति। उत्तरमाह—तत्त्वेनेति। सिध्यत्येव यजि-प्रयुक्तत्वेऽपि धर्मव्यवस्थानम्। नतु तत् तात्त्विकम्। किंतु अपूर्वप्रयुक्तत्वमेव तात्त्विकम्। अतस्तदेवोत्तरं भाष्यकारेण कथितमित्यर्थः। अपूर्वभावनेति। अङ्गानामपूर्वप्रयुक्तत्वप्रतिपादने भावनासंबन्ध एव प्रतिपादितो भवतीति भावः। कथं तदित्याशङ्क्य भावनासंबन्धस्यापूर्व-प्रयुक्तत्वोपाधिकत्वं दर्शयति—युक्तं तावदिति। भाव्यनिष्ठेन भाव्यभूतापूर्वगोचरेण। भावेन भावनया। अङ्गानां संबन्धे युक्तमेव भाव्यप्रयुक्तत्वम्। अपूर्वप्रयुक्तत्वनियमस्तु कथम्? भाष्यकारेण क्वचित्फलस्य भाव्यत्वप्रतिपादनात् क्वचिच्चापूर्वस्य तत्प्रतिपादनादित्याशङ्कते—भाव्यं त्वित्यादिना व्याख्येयमेतदित्यन्तेन।

१—भाव्यनिष्ठेन भावेन ब. पु. पा.। २—भाव्यन्तु नापूर्वमिति मु. पु. पा.।

३—अत्रेदं बोध्यम्—भगवान् भाष्यकारस्सप्तमाद्ये धर्माणां पारिप्लवत्वनिरासार्थं यजिप्रयुक्तत्वं निराकृत्य, अपूर्वप्रयुक्तत्व प्रतिपादयांबभूव, अंगानामपूर्वप्रयुक्तत्वप्रतिपादने भावना-संबन्ध एव प्रतिपादितो भवति, अत एवोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्—

'प्रधानविधिवाक्यं खल्वंगवाक्यसमन्वितम्।
अंग-प्रधानसंयुक्तां विधत्तेऽपूर्वभावनाम्'॥ ७-१-९ पृ. ५२५।

हि सत्यां तदवगम्यत इति वदन् फलभाव्यतोत्तरकालमपूर्वकल्पनं दर्शयति। सिद्धान्तेऽपि फलविशेषापेक्षां दर्शयन्न व्यापारस्य कर्तव्यतोच्यते, कस्य तर्हि ? व्यापारेणान्यस्य कस्यचिदिति, भवति तदानीं वचनं साकाङ्क्षमित्याह। तत्कथमिह यजेर्गुणभावः श्रूयते—दर्शपूर्णमासाख्येन यागसमुदायेनान्यत् कुर्यादिति। यत्तदन्यत् कर्तव्यतया चोद्यते, न यजिः अपूर्वं तदित्याह।

वाचनिकं फलस्य भाव्यत्वम्, अपूर्वभाव्यत्वनिराकरणपराणीति, तेषां सामञ्जस्येन व्याख्याप्रदर्शनम्।

तस्माद् व्याख्येयमेतत्। किमिति व्याख्येयम्। व्याख्यातं स्वयमेव भाष्यकारेण। 'ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते-स्वर्गकामो यजेतेति' तत्कर्तव्यम् स्यादिति चोदयित्वा, सत्यं श्रूयते, न तु तद्यजिना क्रियते, विनष्टे यजौ तद्भवति। अपूर्वन्तु तेन क्रियते। तस्मान्न तस्य कर्तव्यतोच्यते शा. भा. पृ १५२८ २९. इति परिहृतम्। अस्यार्थः। न साक्षाद्यजिर्विशरारुत्वात्फलम् साधयति, किन्त्वपूर्वप्रणालिकया। तेनापूर्वे कृते, तेनैव फलं भविष्यतीत्यवधारणात्, तत्सिद्ध्यर्थं तत्कर्तव्यं भवति, तेन भाव्यप्रयुक्तमङ्गजातम्। आन्तरालिकभाव्येऽपूर्वे वाङ्नियमवदवान्तरापूर्वे पर्यवस्यतीति। एतदेव पुनश्चोद्यपूर्वकं प्रकटितम्। यश्च यजेः प्रत्यक्षः फले गुणभावः, स नानादृत्याऽपूर्वं संभवतीति प्राणालिकी विज्ञायते शा. भा. पृ १५३२ इति।

तत्र प्रथम फलस्यैव भाव्यत्वं भाष्यकारवचनैः प्रतिपादयति-**भाव्यं त्विति**। कामस्य काम्यफलस्य। अपूर्वस्य भाव्यत्वनिराकरणपरं भाष्यमुदाहरति-**विश्वजिदिति**। अवगम्यत इत्यनुपपत्त्या कल्प्यत इत्यर्थः। व्यापारस्य-यागस्य। विश्वजिदधिकरणराद्धान्ते फलस्यैव कल्पनीयत्वात् भाव्यतया तस्यैवाकाङ्क्षा दर्शितेति, तस्यैव भाव्यत्वमुक्तं भवति। न त्वपूर्वस्येति भावः। इत्याह भाष्यकार इति शेषः। एवं फलस्य भाव्यत्वप्रतिपादनपराणि भाष्याण्युदाहृत्य, अपूर्वभाव्यत्वप्रतिपादनपरं भाष्यमाक्षेपमुखेन पठति-**तत्कथमिति**। कथमाहेत्यन्वयः। गुणभावः-करणत्वेन शेषत्वम्। तस्मात्-परस्परविरोधादित्यर्थः।

वाचनिकं तु भाव्यत्वं फलस्यैवेति तद्भाव्यत्वप्रतिपादनपराणि भाष्याण्युपपन्नानि। अपूर्वभाव्यत्वनिराकरणपराणि तु तद्भाव्यत्वस्य वाचनिकत्वाभावोपपादनपराणि। अपूर्वभाव्यत्वप्रतिपादनपराणां तु तात्पर्यं पूर्वोत्तरभाष्यपर्यालोचनेनैव स्पष्टमित्याह-**किमितीति**। **स्वयमेवेति**। न यजिः अपूर्व तदित्येतद्भाष्यसमनन्तरमित्यर्थः। श्रूयते अभिधीयते। **विनष्टे यजाविति**। देशान्तरे, कालान्तरे, देहान्तरे वेत्यर्थः। **न तस्येति**। फलस्य साक्षात् भाव्यत्वं नोच्यते इत्यर्थः। भाष्यतात्पर्यमाह-**अस्यार्थ इति**। वाचनिकं फलभाव्यत्वमनुपपत्त्याऽपूर्वे-

भाष्यकृता क्वचित्फलस्य भाव्यत्वं प्रत्यपादि, क्वचिच्चापूर्वप्रयुक्तत्वमुपापादि इति, भाष्ययोर्विरोधः प्रतीयते, तत्परिहारश्चेत्थमवगन्तव्यः। तथाहि-वाचनिकं भाव्यत्वं फलस्यैवेति, तद्भाव्यत्वप्रतिपादनपराणि, अपूर्वभाव्यत्वनिराकरणपराणि तु तद्भाव्यत्वस्य वाचनिकत्वाभावोपपादनपराणि, इति। अपूर्वस्य भाव्यत्वप्रतिपादनपराणां तात्पर्यं पूर्वोत्तरभाष्यपर्यालोचनेनेत्थमवगम्यते। यत् वाचनिकं भाव्यत्वं श्रुतार्थानुपपत्त्याऽशब्देनाऽपूर्वमवतरति, पश्चादन्वीयमानानामंगानां तदेव प्रयोजकमवतिष्ठत, इति, अतो न दोषः—इति।

यत् कर्तव्यम्, अपूर्वञ्च तदिति भाष्यावलम्बनेनापूर्वस्य प्रत्ययार्थत्वमिति गुरूणामाशंकानिरासः ।

एतेन नवमाद्यभाष्यमपि प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते, कर्तव्यं कथमिति, न यजिः कीदृश इति । तस्माद्यत्कर्तव्यम्, तस्यैवेतिकर्तव्यतया संबन्धः, अपूर्वं च तदित्येतद्व्याख्यातम् । कर्तव्यमिति भाव्यनिष्ठं व्यापारम्, विधियुक्तं प्रत्ययार्थं दर्शयति तस्माद्यत्कर्तव्यमिति यत्–तस्य व्यापारस्य भाव्यम्- तदर्थमितिकर्तव्यताजातमित्यर्थः । अपूर्वञ्च तदिति फलस्य भाव्यत्वं साक्षादसंभवदपूर्वे संक्रान्तम्, अतस्तदेव साक्षाद्भाव्यमित्यपूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः ।

अपूर्वस्यैव प्रत्ययार्थत्वप्रतिपादनपरमेतद्भाष्यमिति वदताम् प्राभाकराणां मतं भाष्यान्तरविरोधेन भाष्याभिप्रायाज्ञानमूलकमिति तन्निरासस्योपसंहारः ।

यदि पुनरनेन भाष्येणापूर्वस्य प्रत्ययवाच्यत्वमुच्यते, ततो विश्वजिदधिकरणे व्यापारेणान्यस्य कर्तव्यतोच्यते कस्येति भवति साकाङ्क्षम्, तेनेदानीं वाक्यं तत्राध्याहारोऽवकल्पते शा. भा १२५४ इति न युज्यते । 'यदा ह्यपूर्वाख्यस्य भाव्यविशेषस्य स्वशब्देनैवाभिधानम्, तदा कस्य भाव्यत्वमित्याकाङ्क्षा न जायेत । यत्र तद्विशेषाध्याहारो भवेत् । यदा तु भाव्यनिष्ठः व्यापारः सविधिकः कर्तव्यशब्देनोक्तः तदानीं तत् कर्तव्यमिति भाव्यविशेषापेक्षानिमित्तोऽध्याहारः ।

मवतरति । पश्चाच्चान्वीयमानानामङ्गानां तदेव प्रयोजकमवतिष्ठते । इदमेव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । अनादृत्य-अकल्पयित्वा । प्राणाडिकः-परम्परालभ्य इत्यर्थः ।

अपूर्वस्यानुपपत्तिकल्प्यं भाव्यत्वं, न तु वाचनिकमित्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । क्वचित् भाष्यकारेणैवापूर्वस्य प्रत्ययार्थतया तद्भाव्यत्वस्य वाचनिकत्वाभिधानादिति गुरुमतेनाशङ्क्य, तस्यापि तात्पर्यमाह **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तमेवाह–**कर्तव्यमिति** । भाव्यनिष्ठं-स्वभावतो भाव्याकाङ्क्षम् । व्यापारं-भावनाम् । प्रथमकर्तव्यताशब्दो भावनापर इत्यर्थः । द्वितीयस्त्वपूर्वपर इत्याह–**तस्मादिति** । साक्षात्–अव्यवधानेन ।

अपूर्वस्यैव प्रत्ययार्थत्वप्रतिपादनपरमेतद्भाष्य किमिति न स्यादित्याशङ्क्य, भाष्यान्तरविरोधान्नैतद्युक्तमित्याह–**यदि पुनरिति** । अयुक्तत्वमुपपादयति–**यदा हीति** । **न जायेत इति** । साक्षाद्भाव्यस्यापूर्वस्य प्रत्ययेनैवोपादानादित्यर्थः । भावनायाः प्रत्ययार्थत्वे तु तदानुगुण्यमाह–

१—प्राभाकरमीमांसकास्तु कार्यापरपर्यायमपूर्वं लिङादिप्रत्ययवाच्यमिति मन्यमाना अपूर्वं कर्तव्यमित्यादिभाष्यसन्दर्भं प्रमाणतयोपन्यस्यन्ति । तदनुपपन्नम् । भवन्मते साक्षाद्भाव्यस्याऽपूर्वस्य लिङादिप्रत्ययेनोपादाने भाव्यविशेषविषये संशय एव नोपपद्यते, अतस्तेषामुत्तरं न वाच्यम् । अतस्तन्मतं भाष्याभिप्रायापरिज्ञानमूलमित्याह—'यदाहीत्यादिना उपेक्षैवोत्तरमि'त्यन्तेन ।

२—भावप्रत्ययेनेति मु. पु. पा. ।

अयमेव प्रकारोऽन्यत्रावगन्तव्य इति कथनम् ।

एवमन्यत्रापि यागे वा कर्तव्यतोच्यते, कामे वेति । तथाऽपूर्वं कर्तव्यमित्युक्त्वा न तु फलं कर्तव्यमित्युक्त्वा च, ननु च फलं कर्तव्यं स्यादित्यनेन तदेवोपपाद्यते, 'नापूर्वस्य भाव्यविशेषस्य शब्दार्थत्वम् । तस्मादेवमाद्यनालोचनेन प्रत्ययार्थत्वमपूर्वस्य भाष्यकारेणोक्तमिति जल्पतामुपेक्षैवोत्तरमिति ।

श्रुतं परित्यज्य, अश्रुतस्य कल्पनमयुक्तमिति स्वयमेव भाष्यकृता समाहितमिति कथनपूर्वकं न व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा-सिद्धिरिति व्यापारेण व्यवधानेऽपि सदृष्टान्तम् करणत्वस्योपपादनम् ।

किमर्थं पुनः प्रत्यक्षप्रतिपन्नभाव्यभावफलपरित्यागेनानुमानिकभाव्यभावस्यापूर्वस्य प्रयोजकत्वमङ्गीक्रियते । एतदपि भाष्यकारेणैव फले यजेः प्रत्यक्षो गुणभावः, आनुमानिकोऽपूर्व इति चोदयित्वा प्रत्यक्षोऽपि नानादृत्य अपूर्वं सम्भवतीति प्राणालिको विज्ञायते शा भा· १५९२ । न चैतावता प्रत्यक्षश्रुतयागकरणत्वहानिः । यतः प्रणाल्याऽपि येन क्रियते, तत्करणम् भवति । यथा* 'गोमयैः पचति, तुषपक्का भवन्ती'त्यनेन परिहृतम् । कथमनेनैतत्परिहृतम् ? उच्यते । प्रत्यक्षोऽपि यागस्य फलसाधनभावः क्षणिकस्य न साक्षात्सम्भवतीत्यानुमानिकापूर्वप्रणाल्या समाश्रीयते । अनुमिते चापूर्वे न फलापूर्वयोः कश्चिद्विशेषः । द्वयोरपि भाव्यत्वस्यावगतत्वात् अनिर्ज्ञातोपायत्वाच्च । नात्र कश्चिद्धेतुरस्ति । यदव्यवहितभाव्यमपूर्वमुल्लङ्घ्य फलं यावदितिकर्तव्यता गच्छेत् ।

यद्वा त्विति । एवमेवेति । भावनाया एव प्रत्ययार्थत्व इत्यर्थः । शब्दार्थत्वमिति । साक्षाद्भाव्यस्यापूर्वस्य प्रत्ययेनोपादाने भाव्यविशेषविषय एतादृशः संशय एव नोपपद्यत इत्यर्थः । अतस्तन्मतं भाष्याभिप्रायापरिज्ञानमूलमिति निगमयति—तस्मादिति ।

ननु यदि भवन्मते अपूर्वस्य न प्रत्ययार्थत्वं, किंतु कल्प्यत्वमेव । तर्हि तस्याङ्गप्रयोजकत्वं न स्यात । फलस्यैव तदङ्गीकार्यं स्यादिति शङ्कते—किमर्थमिति । एषा शङ्का भाष्यकारेणैव परिहृतेत्याह—एतदपीति । करणत्वहानिः—फलकरणत्वहानिः ।

भाष्यस्याभिप्रायं वक्तुमाकाङ्क्षामुत्थापयति—कथमिति । अयं भावः—यद्यपि प्रथमं फलस्यैव भाव्यत्वं प्रत्यक्षवचनप्रतिपन्नं, तथापि न तदानीमितिकर्तव्यतान्वयः । तस्य करणान्वयोत्तरकालत्वात् । करणान्वये तु सति तस्यापूर्वकल्पनामन्तरेणानिर्वाहात् तस्मिन् कल्पिते सति पश्चादितिकर्तव्यान्वयवेलायामपूर्वस्य फलस्य भाव्यत्वाविशेषात् आगमातिरिक्तप्रमाणैस्तदुपायपरिज्ञानासिद्धेश्चोभयोरप्यङ्गान्वययोग्यत्वे सत्यपि संनिहितापूर्वपरित्यागेन व्यवहितफलान्वयायोगात् अपूर्वस्यैवाङ्गप्रयोजकत्वं भवति । करणस्य त्वपूर्वकल्पनात् पूर्वमेव भावनान्वयात् फलं प्रयोजकमिति । अनेनैव न्यायेन क्वचित् सन्निहितत्वात् प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां च प्रयोजकत्वं, न

१—कर्तव्यतोच्यते इति भाष्ये नास्ति ।

*—लौकिक–वैदिकदृष्टान्तद्वयमिति बोध्यम् ।

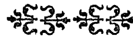
सन्निहितत्वेनोत्पत्त्यपूर्वाणाम्, अंगापूर्वाणाञ्च प्रयोजकत्वम्, नतु परमापूर्वाणामितिनिर्देशेनाद्याधिकरणस्य निगमनम्।

एतेनाज्यौषधसान्नाय्यधर्माणाम्, वाङ्नियमादीनाञ्चावान्तरापूर्वप्रयुक्तिर्व्या-ख्याता। अतः सिद्धमवामन्तरापूर्वभावनासम्बन्धाद् व्यवस्थिता एव धर्माः, न पारि-प्लवा इति। तेनानुपदिष्टधर्मकेष्वैन्द्राग्नादिष्वतिदेशेन धर्माः सिध्यन्तीत्येतत्साधनार्थं सप्तमादिकमारब्धव्यम्'।

प्रत्यक्षवचन-नामातिदेशयोर्विशेषरूपेण, चोदनालिंगातिदेशस्य सामान्यतो निरूपणमित्युपसंहारः।

तत्र सप्तमे प्रत्यक्षवचनेन, नामधेयेन च सापवादोऽतिदेशः कृत्स्नः साध्यः। आनुमानिकवचनेनातिदेशोऽपि सामान्येन। तद्विशषस्त्वष्टमे' चिन्तितः।

इति सप्तमाष्टमयोरध्याययोः प्रतिपाद्यार्थः।

परमापूर्वस्येत्याह–एतेनेति। अत एव तद्धर्माणा न परस्परसांकर्यं, वाङ्नियमनादीनां च ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेष्टचन्तरेष्वप्रसक्तिरितिभावः। उपोद्घातमधिकरण निगमयति–तत्सिद्धमिति। एतदधिकरणफलितमतिदेशषट्कस्यारम्भणीयत्वमपि निगमयति–तेनेति।

तत्र सप्तमाध्यायप्रमेयमाह–तत्रेति। इपुं विष्टुतिं करोति सप्ताहं साम भवति इति इषौ यागे समानमितरच्छ्येनेन इति प्रत्यक्षवचनेन श्येनयागधर्मातिदेशः। तथा साकमेधे पर्वणि 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इति वारुणप्राघासिकाङ्गानां प्रत्यक्षवचनेनैवातिदेशः।

तथा कुण्डपायिनामयने सत्रे 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य कर्मणोऽग्निहोत्रनामबलात् नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशः। आनुमानिकेति। अनुपदिष्टाङ्गेषु विकृतियागेषु इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाकल्पितेन 'प्रकृतिवद्विकृति' कर्तव्या' इत्येवंविधवचनेन यस्मात् कस्माच्चित् प्रकृतियागात् धर्मा अतिदेष्टव्या इत्येतावन्मात्रं सप्तमे चतुर्थपादे प्रतिपादितमित्यर्थः।

१—सप्तमाध्यायप्रतिपाद्यार्थसंग्रहः—'इषुं विष्टुतिं करोति, सप्तहं साम भवति' इतीषुसंज्ञके यागे 'समानमितरच्छ्येनेने'ति प्रत्यक्षवचनेन श्येनयागीयवैशेषिकधर्माणामतिदेशः। तथा साकमेधाख्ये तृतीये 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि' इति प्रत्यक्षवचनेन वारुणप्राघासिकधर्माणामतिदेशः।

तथा कुण्डपायिनामयने सत्रे 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति' इति विहितस्य कर्मणोऽग्निहोत्रनामबलात् नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशः। अनुपदिष्टधर्मकेषु सौर्यादिविकृतियागेष्वितिकर्तव्यताकांक्षाकल्पितेन प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यवंविधवचनेन यस्मात् कस्माच्चित्प्रकृतियागात् धर्मा अतिदेष्टव्या इत्येतावन्मात्रं सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रतिपादितमिति।

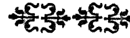
२—अष्टमाध्यायप्रतिपाद्यार्थसंक्षेपः—'यस्य लिंगमर्थसंयोगादि'ति न्यायेन चोदनालिंगबलेनेष्ट्यन्तरेषु दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशः, 'इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिस्स्यादि'ति न्यायात्। तत्राप्येकदेवत्येष्वाग्नेयधर्मातिदेशः। द्विदेवत्येषु अग्नीषोमीयधर्माणाम्। आमिक्षा-

तद्विशेष इति। चोदनालिङ्गबलेनेष्टचन्तगेषु दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशः। तत्राप्येकदेवत्येष्वाग्नेयधर्मातिदेशः। द्विदेवत्येषु अग्नीषोमीयधर्माणाम्। आमिक्षादियागेषु सांनाय्यधर्माणाम्। क्वचित् द्रव्यदेवतासाम्ययोः द्रव्यसाम्यबलेनैवातिदेशः। पशावप्यग्नीषोमीये सान्नाय्यधर्माणाम्। तद्धर्माणा तु सवनीये। तस्यापि धर्मा एकादशिन्याम्। तद्धर्मास्तु सौत्रामाण्यादिपशुगणेष्विति।

तथा एकाहानां सोमयागानामग्निष्टोमः प्रकृतिः, द्वादशाहस्य च। द्वादशाहो द्विप्रकारः अहीनभूतः सत्रभूतश्च। तत्राहीनभूतस्त्वहीनानां प्रकृतिः, सत्रभूतस्तु सत्राणाम्। तत्रापि शतसंवत्सरसाध्यानां आदित्यानामयनादीनां गवामयनं प्रकृतिः। तथा होमचोदनासु दर्वीहोमा न कस्यचित् प्रकृतयो, नापि कस्यचित् बिकृतय इत्यादिरूपो विशेषातिदेशोऽष्टमे चिन्तित इत्यर्थः।

इति धर्मपुरि श्रीरामानुजाचार्येण विरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने

सप्तमाष्टमाध्यायार्थौ।

दियागेषु सान्नाय्यधर्माणामतिदेशो भवति। क्वचिद्द्रव्यदेवताघटितसादृश्ययोर्विरोधे द्रव्यघटितसादृश्येनैवातिदेशः।

अग्नीषोमीये पशौ सान्नाय्यधर्माणामतिदेशः, अग्नीषोमीयधर्माणां सवनीयपशौ, दैक्षस्य चेतरेषु।' सुत्याकालत्वसामान्यात् सवनीयधर्माणामैकादशिन्यामतिदेशः। तद्धर्मास्तु सौत्रामण्यादिपशुगणेषु।

तथा—एकाहानां सोमयागानामग्निष्टोमः प्रकृतिः, द्वादशाहस्य च। द्वादशाहः द्विविधः,—अहीनः, सत्रश्चेति, तत्राहीनस्त्वहीनानां प्रकृतिः, सत्रभूतस्तु सत्राणामिति। तत्रापि संवत्सरसाध्यानामादित्यानामयनं अंगिरसामयनमित्यादीनां गवामयनं प्रकृतिः। तथा जुहोतिचोदनासु दर्विहोमाः न कस्यचित् प्रकृतयः, नापि कस्यचिद्विकृतयः इत्यादिरूपो विशेषातिदेशोऽष्टमे चिन्तितः विशेषस्तुभूमिकायाम् द्रष्टव्यः—इति।

अथ नवमाध्यायार्थः ।

नवमाध्यायप्रतिपाद्यार्थस्य प्रतिज्ञा ।

तस्य स्वरूपम्, अत्रोपदेशविचारबाहुल्येनोहविचारस्याक्षेप-समाधाने ।

नवमे त्वतिदिष्टानां पदार्थानां दशमाद्यसाध्यं कार्यप्राधान्यं सिद्धम् कृत्वा प्रयोगविशेषविचार ऊहाख्यः क्रियते । यद्यपि चोहशब्दस्तर्कमात्रवचनः । तथाऽप्यस्मिन् शास्त्रेऽन्यथाऽवगतानां पदार्थानामन्यथाभावविषयो यस्तर्कः, स ऊहशब्देनोच्यते । यद्यपि चात्रोपदेश एव चिन्त्यते । किम् प्रकृतौ हन्तिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणम्, उतापूर्वप्रयुक्तम्, प्रवोवाजीयाप्रयुक्तम्, प्राथम्यप्रयुक्तं वा त्रित्वम् । सवित्रादिशब्दाः समवेताभिधायिनः, न वा । यज्ञपतिशब्दः स्वार्थः, परार्थो वा । अग्निस्वरूपप्रयुक्तं मन्त्रो

नवमाध्यायप्रतिपाद्यमाह–**नवमे त्विति** । **कार्यप्राधान्यमिति** । अखण्डोपकारातिदेशपुरस्सर एव पदार्थानामतिदेश इति प्रतिपादितमुपकारपुरोधानमित्यर्थः । न्यायशास्त्रे ऊहशब्दस्तर्कपरतया प्रसिद्धः । स तु नवमप्रतिपाद्यो न भवतीत्याह–**यद्यपीति** । अन्यथावगतानां प्रकृतौ व्रीह्याद्यन्यपदार्थसम्बंधितयाऽवगतानामवहननप्रोक्षणादीनां नीवारादिपदार्थान्तरसम्बन्धित्वप्रतिपादकः । तर्को न्यायः । ननु नवमे उपदेशचिन्तायाः एव बहुलत्वात् तस्यातिदेशषट्कारम्भः कथमित्याशङ्कामनूद्य परिहरति—**यद्यपीति** । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासे । यद्यपि विकृतियागा अपि चिन्तिताः, तथापि तत्र य उपदेशांशः, तस्यैव विचारात् तस्यापि नोत्तरषट्कान्वयो युक्त इत्याह–

नवमाध्यायप्रतिपाद्यमूहस्वरूपं विविच्यते । तथाहि—प्रकृतावन्यथाऽवगतानाम् व्रीह्याद्यन्यपदार्थसंबन्धितयाऽवगतानां पदार्थान्तरसंबन्धित्वप्रतिपादको यः तर्कः, सएवात्रोहशब्दार्थः । यथा व्रीहिसंबन्धितयाऽवगतानामवहननप्रोक्षणादीनां नीवारादिपदार्थसंबन्धित्वप्रतिपादक इति लक्षणसमन्वयः । यद्यपि न्यायशास्त्रे ऊहशब्दस्तर्कपरतया प्रसिद्धः । स नवमाध्यायप्रतिपाद्यो न भवतीति ज्ञेयम् । अतएव मीमांसाशास्त्रैकप्रसिद्ध इति मूले समाहितम् । अर्थात् येनोहेन पदार्थानामन्यथाभावो विकृतौ भवति, तस्मिन्नन्यथाभावे पारिभाषिकमूहत्वमुररीकृत्य स एवास्मिन्नध्याये विचारणीयो भवति, तस्य चातिदिष्टमन्त्रादित्रयविषयत्वस्य संभवात् । अतएव पार्थसारथिमिश्रैर्नवनाद्येऽतिदिष्टानाम् पदार्थानां मन्त्र–साम–संस्काराणां द्वारान्तरसंबन्धनिमित्तोऽन्यथाभावात्मकः उहश्चिन्त्यते शा. दी. पृ ५७२ । इति ग्रन्थसन्दर्भेणोहस्वरूपं वर्णितम् ।

एवञ्चोहो नाम प्राकृतद्वारसंबन्धिनां विकृतौ तदन्यद्वारसंबन्धितयाऽनुष्ठानम् । अत्र प्रकृतावपि व्रीहिप्रतिनिधिभूतेषु नीवारादिष्ववघातस्यान्यथाभावेऽपि प्रतिनिधौ सादृश्यप्रयोजकव्रीह्यवयवद्वारसंवन्ध एवावघातस्य, न द्वारान्तरसंबन्ध इति नातिव्याप्तिर्लक्षणस्य, एतादृशोहस्योपदिष्टेष्वसंभवात्, अतिदिष्टेष्वेव मन्त्रादिषु संभवात्, अतिदिष्टानां मन्त्र-साम-संस्काराणामिति क्रमेण संगतेः, विषयत्रयस्य च प्रतिपादनापरम् । एवञ्च प्रकृतावन्यथादृष्टस्य विकृतौ द्वारान्तरसंबन्धनिमित्तान्यथाभाव इति प्रकृति–विकृतिपददानेन लक्षणं वर्णनीयम् । इतरथा प्रतिनिधिभूतेषु नीवारेषूहो न स्यात् । येनैव वितुषीभावद्वारेण व्रीहिषु विद्यमानस्यावघातस्य विकृतावपि तेनैव द्वारेणान्यथाभावः इति द्वारान्तरसंबन्धाभावादूहो न सिद्ध्येदिति ।

कारणम्, देवताविशेषप्रयुक्तं वेति। तथा विकृतावप्यर्थान्तराणां नीवार-नखावपनपरिधि-मध्वशनादीनां पञ्चधा प्राकृतव्रीह्यादिकार्यापत्तिरुपदेशार्थ एव। तथाप्यष्टमानन्तर-मेवास्य सङ्गतिः। न हि प्रकृतिमात्रालोचने प्रयुक्तिविशेषजिज्ञासा जायते, कारणाभावात्। यदा तु विकृतावतिदिष्टा धर्माः, तदा कथमत्रैते प्रयोक्तव्या इति चिन्ता जायते।

विकृतावपीति। **अष्टमानन्तरमिति**। प्रकृतिविशेषात्पदार्थेष्वतिदिष्टेषु तत्पदार्थविशेषविषयत्वादूहस्य विशेषातिदेशानन्तरमतिदेशषट्क एवारम्भो युक्त इत्यर्थः। कथं तदित्याशङ्क्य उपदेशपदार्थस्याप्यतिदिष्टपदार्थविषयोहौपयिकत्वादत्रैव तस्य सङ्गतिर्युज्यते न पूर्वषट्क-इत्याह— **न हीति**।

कारणाभावादिति। 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति प्रोक्षणस्यावहननप्रयुक्तत्वे, ऽपूर्वप्रयुक्तत्वे वा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' तै. सं. १–१–४ इति मन्त्रस्यापूर्वप्रयुक्तत्वे, अग्निरूपदेवताप्रयुक्तत्वे, वा न किञ्चित् प्रकृतावनुष्ठानवैषम्यं भवतीति, न तत्रेति चिन्तायाः हेतुरस्तीत्यर्थः। **कथमत्रेति**। नखभेदस्य प्रोक्षणमनुष्ठेयम्, उत तस्यापि भूतावहननाभावान्नानुष्ठातव्यम्। सौर्ययागेऽपि किमयं निर्वापमन्त्रः अविकृत एव प्रयोक्तव्यः, सूर्यपदप्रक्षेपेण वेत्येवंविधा चिन्ता जायते—इत्यर्थः। एतच्चिन्तौपयिकतया तु प्रकृतौ प्रयोजकविशेषविचारः कार्य

ऊहलक्षणे प्रकृति-विकृतिपदद्वयनिवेशेऽपि प्रकृतौ व्रीहिषु प्रोक्षणम्, विकृतौ नीवारेषु, प्रकृतौ चोलूखलमुसलयोः प्रोक्षणम्—विकृतौ नखेषु प्रोक्षणमिति प्रोक्षणाद्यूहे, अव्याप्तिस्स्यादेव, द्वारान्तरसंबन्धनिमित्ताभावात्। कारकभेदेन क्रियाया वैलक्षण्यावश्यंभावेनोलूखल—मुसल—नीवारादिरूपकारकभेदादन्यथाभावसत्त्वेन नाव्याप्तिप्रसंगः। प्रयाजादेस्तु सौर्यादिलक्षणद्वारान्तरसंबन्धेऽपि अनुग्राह्यत्वमेव, न कारकत्वमिति बोध्यम्। सामोहस्थले च द्वारान्तरेत्यनेनाऽभिव्यंग्यान्तरं विवक्षितम्। अन्यथा 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यादौ प्राकृतद्वारात् द्वारान्तराभावेनाव्याप्तिस्स्यात्। तथाचोहलक्षणम्—प्रकृतावान्यथावगतानां पदार्थानां विकृतावन्यथाभावविषयको यः तर्कः, स ऊहशब्देनोच्यते—इति।

इदमेव लक्षणमाचार्यखण्डदेवो नवमाद्ये सबन्धनिवेशेन नव्यन्यायदृष्ट्या तत्त्वञ्चे-त्यादिना परिष्करोति स्म। तत् अवसरान्तरे परीक्षिप्यते, माधवाचार्यास्त्वधिकरणमालाया-मूहलक्षणमाहुः, यथा—

प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तिरकार्यतः ।
ऊहः प्रयोगो विकृत ऊह्यमानतयोदितः' ॥ इति ।

अत्र तुरीयपादे ऊहशब्दस्य यौगिकत्वं प्रदर्शितम्। तेन कार्यकल्प्यत्वं प्राप्तम्। इतरांशस्तु रूढिलभ्य इति योगरुढोऽयं पङ्कजादिशब्दवदूहशब्द इति बोध्यम्।

१—सचोहः प्रथमं त्रिविधः मन्त्रोहः, सामोहः, संस्कारोहश्चेति, अत्र मन्त्रोह—सामोहयोः पृथगुक्तिः गोबलीवर्दन्यायेन, तत्साधकनावमिकन्यायभेदात्। तत्र सामोहस्तावत् 'उभयसाम्निचैवमेकार्थापत्तेः। स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्थास्यात् प्रकृतिवत् 'मी. द. ८-२-१-६' इति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यामुक्तः। तदितरमन्त्रोहन्यायस्तु 'प्रकृतौ च यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् लिंगदर्शनाच्चे' मी. द. ९. ३. १. २. ति सूत्राभ्याम् प्रतिपादितः।

तदुपायत्वेन च किम् प्रयुक्ता एते प्रकृताविति जिज्ञासा। तेनोपदेशविचारोऽप्यतिदिष्टेष्वेव विशेषं फलतीति विशेषातिदेशानन्तरमारब्धः।

धर्माणां यजिप्रयुक्तत्वनिरासेनाऽपूर्वप्रयुक्तत्वव्यवस्थापनम्।

तदुपोद्घाततया चापूर्वप्रयुक्तत्वं सप्तमाद्यसाधितं स्मारितम्।

अथ वात्रैवैतत् साध्यते। धर्मव्यवस्था तु यजिविशेषप्रयुक्तत्वेऽप्युपपद्यत इत्युक्तम्। ऊहस्तु नापूर्वप्रयुक्तत्वमन्तरेण सिध्यतीति, इह तत्साध्यते। तत्र तु यजिमात्रप्रयुक्तत्वनिराकरणपरेण सताऽत्रत्यमपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तम्।

सप्तमे आरादुपकारकाणामपूर्वप्रयुक्तत्वम्, नवमे तु सन्निपत्योपकारकाणां तदिति विषयव्यवस्थया पौनरुक्त्यपरिहारः।

अथ वा तत्रारादुपकारिणाम्, इह सन्निपातिनां तत्प्रयुक्तत्वमभिधीयते। तत्र तु चोद्यनिराकरणमात्रार्थं सन्निपातिपरामर्शः। निमित्तमात्रं वा तत्र। अत्र तु प्रयोजकं विचरितमित्यपुनरुक्तत्वम्।

* दशमाद्यसाधितं चोपकारपुरोधानं पदार्थानामूहसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यम्, अन्यथा तदसम्भवात्। तदा ह्यनादृतोपकाराः पदार्थाः प्रकृताविव विकृतौ सम्बध्यन्ते, तदा तद्वदेव यथाऽवस्थितानामेवाङ्गानां दृष्टम्, अदृष्टम् वा प्रयोजनं परिकल्प्य, लक्षणया वाऽविकृतानामेव प्रयोगः स्यात्। यदा तु यथा प्रकृतावुपकृतम्, तथा

इत्याह—**तदुपायत्वेनेति**। प्रकृतावपूर्वप्रयुक्तत्वे प्रोक्षणस्यैवं वाक्यार्थः स्यात्—अपूर्वसाधनद्रव्यवितुषीकरणोपायं प्रोक्षयेदिति। ततश्च नखभेदस्थलेऽपि प्रोक्षणसिद्धिः। तथा निर्वापमन्त्रस्य देवताप्रयुक्तत्वे, सूर्यस्य देवतात्वात् तत्पदप्रक्षेपकर्तव्यत्वादूहसिद्धिरित्याद्यतिदिष्टपदार्थप्रयोगविशेषोपायोऽयं विचार इत्यर्थः। अतोऽतिदेशषट्क एवायं सङ्गत इत्युपसंहरति—इति **विशेषेति**।

अध्यायसंगतिमुक्त्वा नवमाद्याधिकरणस्य तदुपोद्घाततया सङ्गतिमाह—**तदुपोद्घातेति**। **सप्तमाद्य इति**। पारिप्लवनिराकरणोपयोगितया तत्र प्रतिपादितमेवेहोपयोगीति। **स्मारितमिति**। भाष्यकारेणेति शेषः। अपूर्वप्रयुक्तत्वस्य ऊहेऽत्यन्तोपयोगात् अत्रैव तत्साधनं क्रियते। सप्तमाद्ये तु तदभावात् प्रसङ्गादेतदनुवाद इति, प्रकारान्तरेणापि सांकर्यं परिहरति—**अथवेति**। यजिविशेषः—संनिहितयागव्यक्तिविशेषः। यजिमात्रप्रयुक्तत्वं—यागसामान्यप्रयुक्तत्वम्। **उक्तमिति**। यजिसामान्यप्रयुक्तत्वनिराकरण एव तात्पर्यम्। अपूर्वप्रयुक्तत्वं तु प्रसङ्गादुक्तमित्यर्थः।

विषयव्यवस्थयाप्यधिकरणद्वयासांकर्यमाह—**अथवेति**। किमर्थं तर्हि तत्रापि भाष्यकारेण संनिपातिनां परिकीर्तनं कृतम्। तत्राह—**तत्र चोद्येति**। प्रयोजनभेदादप्यधिकरणयोरपौनरुक्त्यमाह—**निमित्तेति**। अतिदेशनिमित्तभूतधर्मव्यवस्थार्थं तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वमुपपादितम्। अत्र तु अतिदेशानन्तरभाव्यूहरूपप्रयोजनार्थं तदुपपादितमित्यर्थः। अनागतावेक्षणन्यायेन दशमाद्यसाध्यं पदार्थातिदेशस्योपकारातिदेशपुरोधानमूहसिद्ध्यर्थमत्राप्याश्रयणीयमित्युपपादयितुमुपक्रमते—**दशमाद्येत्यादिना**। तदसंभवात् ऊहासंभवात्। तदेवोपपादयति—**यदिहीति**। यथाऽङ्गप्रतिपादक-

*—साध्यमिति मु. पु. पा.

विकृतावित्युपकारः पूर्वं प्राप्तः, तथाविधश्चोपकारस्तैरेव पदार्थैर्ज्ञातोत्पत्तिरिति तत्सिद्ध्यर्थं तेषामतिदेशः पश्चाद्भवति। यदा येन यथोपकृतम्, तेन तथैवोपकर्तव्यमिति विकृतावप्यारादुपकारकाणां परमापूर्वोत्पत्तावदृष्टोपकारसाधनत्वम्। सन्निपातिनामपि स्वकारके दृष्टम्, अदृष्टं वा कुर्वतां यागसामर्थ्यजननद्वारेणोपकारकत्वमिति, तत्सिद्ध्यर्थम्, ऊहः सन्निपातिनां मन्त्र-साम-संस्काराणां सिद्धो भवति। न हि व्रीहिषु क्रियमाणं प्रोक्षणं नैवारचरोः प्राकृतमुपकारं साधयतीत्यूहितव्यम्। एवं साम्नामप्यृगन्तरसंचारे द्रष्टव्यम्।

मन्त्राणामपि देवतान्तर-द्रव्यान्तरवत्यां विकृतावविकृतानां प्रकृतिवदुपकारकत्वं न संभवतीति, प्रातिपदिक-लिङ्ग-वचनानामेकैकस्य, द्वयोर्द्वयोर्वा, समस्तानां वाऽन्यथा-

---

वाक्यजातस्य सकलस्यापि प्रकृतौ प्रकरणेन प्रधानवाक्यैकवाक्यतायां सत्यामारादुपकारकाणां द्वारस्याश्रुतत्वात् साक्षात् प्रधानेनैवान्वये तेषामदृष्टरूप उपकारः कल्प्यते। संनिपातिनां तु श्रुतव्रीह्यादिद्वारापरित्यागेनापूर्वसाधनलक्षणया विनियोगे सति, तेष्वेव द्वारेषु दृष्टरूपः, अदृष्टरूपो वोपकारः कल्प्यते। एवं प्राकृताङ्गकाण्डस्यातिदेशेन वैकृतप्रधानवाक्यैकवाक्यतायां प्रकृतिक्रमेणैवाङ्गान्वयसंभवे तथैवान्वयः। तदसंभवे त्वपरया स्यात्। पश्चाच्च तदानुगुण्येनैवोपकारकल्पनमपि स्यात्। ततश्च नैवारचरुयागेऽवहननप्रोक्षणादिवाक्यानां प्रधानवाक्यान्वये सति, तत्र नीवारप्रत्याम्नानेन व्रीहिबाधात् तेषां चापूर्वसाधनलक्षणया विनियोगादारादुपकारकत्वमाश्रित्य सक्तुहोमन्यायेन 'व्रीहीनि'ति द्वितीयया साधनत्वं लक्षयित्वा व्रीहिसंबन्धितयैवावहननप्रोक्षणादेरनुष्ठानसंभवादूहो न सिध्येदित्यर्थः। यथावस्थितानां—व्रीह्यादिसम्बन्धिनामेवावहननप्रोक्षणादीनामित्यर्थः। लक्षणया—व्रीहीनित्यादिद्वितीयया, व्रीहिभिरित्यादिक्रमेण साधनत्वलक्षणया। अविकृतानां व्रीह्यादिसंबन्धानाम्। उपकारपुरःस्सरे त्वतिदेशे ऊह. सिध्यतीत्याह—

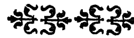
यदा त्विति। **उपकार इति।** अखण्डोपकार इत्यर्थः। **ज्ञातोत्पत्तिरिति।** तत्तदवान्तरोपकारद्वारेणेत्यर्थः। तेषामतिदेशः। तत्तदवान्तरोपकारद्वारेणेत्यर्थः। अङ्गवाक्यानां तु ततोऽपि पश्चादतिदेश इत्यर्थः। **उपकर्तव्यमिति।** एवमेव व्यवस्था प्राप्नोतीति शेषः। एवं सति विकृतौ यः प्राकृताङ्गानामुपकारः, स एव संपद्यत इत्याह—**विकृताविति।** स्वकारके वैकृतयागसाधने प्रकृतिप्राप्ते प्रत्याम्नाते वा द्रव्ये। **यागसामर्थ्येति।** विलक्षणापूर्वजननसमर्थयागजननद्वारेणेत्यर्थः। **संनिपातिनामिति।** [1]ऊहो नाम प्राकृतद्वारान्तरसंबन्धिनां विकृतौ तदन्यद्वारसंबन्धितयाऽनुष्ठानम्। तच्च नारादुपकारकाणां संभवति। तेषां द्वारस्यैवाभावादित्यर्थः। उपकारजनकतया पदार्थानामतिदेशे ऊहसिद्धिं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**न हीति।** प्रकृतौ प्रोक्षणेन यागसाधनभूतव्रीहिद्रव्यं किंचित्कारद्वारोपकृतम्। नीवारद्रव्यायां विकृतौ व्रीहिष्वेव प्रोक्षणे क्रियमाणे तथोपकारो न सिध्येदिति, नीवाराणामेव प्रोक्षणं कर्तव्यमिति, ऊहः सिध्यतीत्यर्थः।

एवं साम्नामिति। प्रकृतौ यस्यामृचि यो गीतिविशेषः क्लृप्तः, विकृतौ तस्या ऋचः स्थाने मन्त्रान्तरे विहिते सति, स एव गीतिविशेषस्तस्मिन्मन्त्रान्तरे कर्तव्य इत्यर्थः। **मन्त्राणामपीति।** सूर्यदेवतायुक्तायां विकृता'वग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति मन्त्रस्य सूर्यपदप्रक्षेपेणोहः।

१ अतिदिष्टानां मन्त्र–साम-संस्काराणां द्वारान्तरसंबन्धनिमित्तकोऽन्यथाभावात्मक ऊहश्चिन्त्यत शास्त्रदीपिकावाक्यमनुसन्धेयम्।

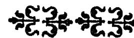
भावात्तथाऽवस्थितानामेव वाऽभ्यासादष्टधा[1]विकारः ऊहः सिध्यति। *तदूहस्यापि कार्यप्राधान्यमपेक्षितव्यमिति, द्वयोरप्यूहबाधयोस्साधारणं मध्ये समारब्धमिति वेदितव्यम्।

इति नवमाध्यायप्रतिपाद्यर्थः।

पृषदाज्यवत्यां विकृतावाज्यस्याज्यमसीति मन्त्रस्याज्यदधिपदप्रक्षेपेणोहः। अष्टधेति। एकैकोहात् त्रेधा, द्वयोर्द्वयोरप्यूहात् त्रेधा, समस्तानामूहादेकः। एकधाभ्यासाच्चैकधेत्यष्टधात्वम्। यद्यूह-सिद्धयर्थमुपकारपुरोधानमपेक्षणीयं, तर्हि तत्प्रतिपादकाधिकरणस्य नवमाध्याय एवारम्भः स्यादित्याशङ्कय, बाधस्याप्युपयोगात् मध्ये दशमाद्य एवारम्भो युक्त इत्याह–तदूहेति।

इति धर्मपुरी श्रीमद्रामानुजाचार्येण विरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्ने नवमाध्यायार्थः समाप्तः।

१—अधिकार इति मु. पु. पा।

अष्टधा विकार ऊह इति। अत्रेदं बोध्यम्– मन्त्रोहोऽष्टविधः प्रकृत्यूह, प्रकृति-वचनोहः, प्रकृतिवचनलिंगात्मकत्रितयोहः, एकधे त्यत्र कृत्स्नपदाभ्यासलक्षणश्चेति। एकैकोहात् त्रेधा, द्वयोर्द्वयोरप्यूहात् त्रेधा, समस्तानामूहादेकः एकधापदाभ्यासाच्चेत्यष्टधात्त्वमिति। उदाहरणम्–यथा क्वचित्प्रकृतिमात्रोहः 'सूर्याय जुष्टम् इति। धान्यमसीत्यत्र मांसमसीति शाक्त्यानामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरसाध्यसत्रे। लिंगमात्रमूह्यते न, प्रकृतिः, न वचनम्, यथा 'वस्व्यसि रुद्राऽसी'त्यादिमंत्रः सोमक्रयार्थ-विहिते साण्डे।

तत्र प्रायेण प्रकृत्यूहः प्रथमपादे विचारितः, तृतीयपादे वचनोहश्चिन्त्यते, तत्रापि प्रकृत्यूहोऽल्पः। अयमर्थस्तन्त्ररत्ने विशदः।

क्वचिद्वचनमात्रमूह्यते, न प्रकृतिः, नवा लिंगम्। यथा छागस्य वपाया मेदस इति मन्त्रः प्राजापत्येषु छागानामिति। क्वचित् प्रकृतिलिंगे एवोह्येते, न वचनम्। यथाऽग्नये जुष्टमित्येतत् अदित्यै जुष्टमिति। क्वचित् प्रकृतिवचने एवोह्येते, न लिंगम्। यथाऽग्नये जुष्टमित्येतत् 'विश्वेभ्यो देवेभ्य' इति वैश्वदेवे हविषि। क्वचिल्लिगवचने एवोह्येते, न प्रकृतिः। यथा 'प्रास्मा अग्निं भरते'ति अध्रिगुप्रैषमन्त्रेऽस्मैपदं पुंल्लिगैकवचनमादित्यां मल्लांगर्भिणी-मालभेतेत्यादिषु प्राभ्य इत्येवंस्त्रीलिंगबहुवचनरूपेण। क्वचित्त्रीण्यपि प्रकृतिलिंग-वचनान्यूह्यन्ते। यथा–'आपोदेवीः शुद्धास्स्थ'ति प्रोक्षण्यभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः। अत्रापशब्दस्स्त्रीलिंगो बहुवचनान्तः। घृतं प्रोक्षणमिति घृत देव शुद्धमसीति नपुंसकलिंगैकवचनान्तघृतपदोहे सर्वमेवान्यथा भवति, क्वचित्तु प्राकृतस्यैव सकलस्य पदस्याभ्यासात्मक ऊहः। यथा पशुगणे 'एकधाऽस्य त्वचमि'-त्यस्मिन् मन्त्रे। एकधैकधेति। एवञ्चाष्टविधस्याप्यूहस्य मन्त्रोह एवान्तर्भावात्, न त्रैविध्य-प्रतिज्ञायाः विरोध इति।

कविमण्डनशम्भुभट्टेन नावमिकतृतीयाद्ये प्रकृतिलिंगादिविषयभेदेनाष्टविधोऽपि षट् तत्र तत्रांगत्वेनाप्युपपादितः। तथाहि—अर्थप्रकाशनार्था मन्त्राः, न तूच्चारणमात्राददृष्टार्थाः। तथा मुख्यार्थाभिधायिनः, नतु गौणार्थाः। तथाऽपूर्वप्रयुक्ताः, न तत्राग्न्यादिस्वरूपप्रयुक्ताः। प्रकृतौ समवेतार्थाभिधायिनः, नतु सवित्रादिशब्दवदसमवेतार्थाः तथाऽपरार्थाः, नतु यज्ञपतिशब्दवत् परार्थाः। प्रभा० पृ. ३८३। इति।

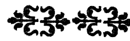
१४—ऊहप्रयोजकानि चैकादश-मुख्यार्थत्वम्, दृष्टार्थत्वम्, स्वार्थत्वम्, समवेतार्थत्वम्, शब्दस्वरूपाविवक्षा, आदिशब्दोपात्त-कार्यमुखोतिदेशः, विकृतिगतत्वम्, अनिषिद्धोहत्वम्, कार्यापत्तिः, अर्थान्तरत्वम्, अपूर्वार्थत्वम् धर्माणाञ्चेति। एतानि चैकादश प्रयोजकानि ऋग्यजुर्मन्त्रोह एवापेक्षितानि। नतु संस्कारोह-सामोहयोः। तत्रत्वष्टावेव प्रयोजकानि, तथा च वार्तिकम्।

मुख्य-दृष्टार्थता-स्वार्थ-समवेतार्थतादिभिः।
प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्राः गताः कार्यातिदेशतः॥
विकारेष्वनिषिद्धोहाः कार्यापन्नेषु पञ्चधा।
अर्थान्तरेष्वपूर्वार्थद्वारेणोहं व्रजन्ति ते॥ तं० वा. पृ. इति।

सर्वतोमुखसोमयाजिसोमनाथदीक्षितस्तु मयूरवमालिकायां अत एव मुख्यत्वमूहसाधनेषु परिगणितमाचार्यैरित्यादिनोपरिसमुद्धृतपद्यद्वयमुपन्यस्यति म. मा. पृ. २११ इति।

*तदूहेति—अस्यायमर्थः—यद्यूहसिद्धयर्थमुपकारपुरोधानमयेक्षितव्यम्, तर्हि तत्प्रतिपादकस्याधिकरणस्य नवमाध्याय एव स्यादिति नाशंकनीयम्। बाधस्याप्युपयोगान्मध्ये दशमादिष्वारम्भो युज्यत इत्याशयेनाह—तदूहेति।

इति नवमाध्यायार्थः।

अथ दशमाध्यायार्थः ।

कर्तव्यार्थप्रतिज्ञा ।

दशमे बाधाभ्युच्चयद्वारेण विकृतिषु पदार्थेयत्ता चिन्त्यते । कथम् पुनर्वचनप्राप्तस्य बाधोऽवसीयते ? यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः । प्रथमम् तावदिदं तत्सिद्ध्यर्थं चिन्त्यते ।

दशमप्रतिपाद्याया बाधचिन्ताया अतिदिष्टपदार्थेयत्तादिविषयत्वात्, तस्योहचिन्तानन्तर्यमिति संगतेः स्पष्टत्वात्केवलं तत्प्रतिपाद्यमाह–**दशम इति** । बाधो नाम प्राकृतानामेव पदार्थानां द्वारलोपादिना निवृत्तिः । अभ्युच्चयो नाम औपदेशिकाङ्गानि सन्ति चेत् तैः सहातिदेशिकाङ्गानां समुच्चयः । पदार्थेयत्ता–अङ्गप्रमाणम् । दशमप्रतिपाद्यस्य बाधस्यैवानुपत्तेः, तदारम्भो न युज्यत इत्याशयेनाशङ्कते-**कथमिति** । वचनप्राप्तस्य–आनुमानिकेन प्रत्यक्षेण वा वचनेन प्राप्तस्य । परिहरति–**यथेति** । उपोद्घाततया तदाद्याधिकरणमवतारयति–**प्रथममिति** ।

१—बाधेति–बाधः, निवृत्तिः, अननुष्ठानमिति पर्यायः । बाधो नाम प्राकृतानामेव पदार्थानां द्वारलोप–प्रत्याम्नान—प्रतिषेधैर्निवृत्तिः, अभ्युच्चयो नामौपदेशिकैर्विकृतैरंगैस्सहातिदेशिकानां प्राकृतानामंगानां समुच्चयः । अत्रेदम् बोध्यम् । अबाधो द्विविधः अभ्युच्चयपर्यन्तः, केवलश्चेति । तत्राद्यो यथा वैकृतेन प्राकृतस्य बाधप्रसक्तावबाधः प्रतिपाद्यते, सोऽभ्युच्चयपर्यन्तः । नक्षत्रेष्टिसन्निधौ श्रुतानामुपहोमैर्नारिष्टहोमानाम्, तत्र प्राकृत–वैकृतयोरप्यनुष्ठेयत्वात् । द्वितीयो यथा—यत्रतु न वैकृतं किञ्चित्, किन्तु प्राकृतस्यैव लुप्तद्वारत्वशंकया बाधप्रसक्तौ अबाधो व्युत्पाद्यते, स केवलः । खलेवाल्याम् पर्यूहणादेः । अतिदिष्टानां पदार्थानामियत्तारूपमङ्गपरिमाणमेकमेवाध्यायार्थः । न तु बाधाभ्युच्चयौ, अर्थभेदेनाऽध्यायभेदापत्तेः । इमामाशंकां वार्तिककारस्स्वयमेवोत्थाप्य पर्यहार्षीत् । तथा च टुप्टीकाग्रन्थाः—दशमे बाधाभ्युच्चयानुनिष्पादिनी शेषेयत्ताचिन्ता । टु. टी. पृ. १५२५ । अस्यायमर्थः–दशमे बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तमिति भाष्यसन्दर्भे अभ्युच्चयस्य शास्त्रार्थत्वाभावेन कथमध्यायार्थत्वमित्याक्षिप्य, बाधाभावस्यैवाभ्युच्चयत्वात् तस्य निरूपणीयत्वं न संभवति । अतः बाधाभ्युच्चयद्वारेणानुष्ठेयपदार्थपरिमाणस्यैकस्याध्यायार्थत्वांगीकारेण न दोषः ।

अत्र खण्डदेवाचार्यः प्रत्यवतिष्ठते, तथाहि—यथाऽभ्युच्चयस्य शास्त्रार्थत्वाभावेनाध्यायार्थत्वानुपपत्तिः, तथांगनामियत्तारूपपरिमाणस्य शिष्टाकोपाधिकरणोक्तरीत्याऽशास्त्रार्थत्वेनाध्यायार्थत्वं नोपपद्यते—अतो बाधमात्रस्याध्यायार्थत्वम् युक्तमिति ।

अत्र वयं ब्रूमः—बाधेनाभावरूपेणैतदध्यायसंगतेस्स्वतोऽसंभवेन बाध्यमानानुष्ठेयार्थज्ञानद्वारैव तस्या वक्तव्यत्वे सति समानन्यायादन्येषामपि नवमाध्यायपर्यन्तानामुपदिष्टपदार्थवर्गज्ञापकत्वाविशेषात् । यथोक्तं पार्थरथसारथिना—

'ऊहे सिद्धेऽतिष्टानां बाधाभ्युच्चयचिन्तया ।
इयत्ता दशमेऽगानां विकृतिष्वभिधीयते' ॥ शा. दी. पृ ५४५ इति ।

अतोऽतिदिष्टानां पदार्थानामियत्त्वैका निरूप्यत इति शास्त्रदीपिकाकारमतम् भाष्यवार्तिकानुगुणम्, नतु भाट्टदीपिकाकारमतमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

पदार्थस्यातिदेशः, अथवोपकारस्येति संशयोपन्यासः ।

किं प्राकृतमङ्गजातमनादृतोपकारं स्वरूपेणैव विकृतावतिदिश्यते सौर्येण कुर्यात् । कथम्* । आग्नेयस्य स्वकार्यसाधने यः प्रकारः, स सौर्यस्य स्यादित्यतिदिश्यते । ततस्तत्सिद्ध्युपायत्वेनावान्तरापूर्वाणि प्रयाजादिजन्यानि, प्रोक्षणजन्यं चादृष्टम्, जाति-द्रव्य-गुणावघातादिजन्यञ्च नियमादृष्टानुविद्धं दृष्टमतिदिश्यते, ततस्तत्साधनभूताः पदार्थाः, तेषां च तथाविधानामेव प्रतीत्युपायतया वचनान्यतिदिश्यन्ते—इति ।

पदार्थानामेवातिदेशः, नोपकारस्येति पूर्वपक्षवर्णनम् ।

तत्र पूर्वपक्षः-प्रकृतिवत्सर्वमेवाङ्गकाण्डं विकृतेरपि वाक्यशेषो भवति, तेन तेषु सर्वेषु विहितेषु प्रकृतिवद्यथासम्भवं दृष्टम्, अदृष्टं वा प्रयोजनम् कल्प्यत इति, नास्ति बाधः । यद्यपि न शास्त्रातिदेशः, तथाऽपि पदार्थाः एवातिदिश्यन्ते, नोपकारः । प्रकृतावुपकारस्य पदार्थपूर्वकत्वाद्विकृतावपि तत्पूर्विकैव तस्य प्रतीतिः । तत्र प्रथमप्रतिपन्नपदार्थातिक्रमेण न युक्तम् जघन्यप्रतिपन्न उपकारोऽतिदिश्यत इति । तस्मात्पदार्थानामेव कार्यनिरपेक्षाणामतिदिष्टानामिहैव दृष्टादृष्टप्रयोजनकल्पनान्नास्ति बाध इति प्राप्ते ।

आकांक्षादिभिरुपकारस्यैवातिदेशः, तत्पृष्ठभावेन पदार्थानाम्, तत्पृष्ठभावेन शास्त्राणामतिदेश इति सिद्धान्तनिरूपणम् ।

अभिधीयते—'प्रकारस्यातिदेशः स्यात्पूर्वं यस्मादपेक्षितः ।
ततोऽवान्तरकार्याणामङ्गानां वचसां क्रमात् ॥ १ ॥

तत्र संशयमाह-किमिति । सौर्येण कुर्यादिति । सौर्येणापूर्वं भावयेदित्यर्थः । तदुपेतेनेति । ततश्च प्रकृतिवदत्राप्युपकारः कल्पनीय इति भावः । स्वकार्येति । परमापूर्वोत्पादनवेलायामाग्नेयोत्पत्त्यपूर्वेण या सामग्री अखण्डोपकारलक्षणा अपेक्षिता । साऽत्रापि स्यादित्यतिदिश्यत इत्यर्थः । वाक्यशेषो भवतीति । वैकृतप्रधानवाक्यैकवाक्यभावमनुभवतीत्यर्थः । नास्ति बाध इति । कृष्णलेषु दृष्टोपकारासंभवेऽपि अदृष्टार्थमवघातसंभवान्नास्ति बाध इत्यर्थः ।

प्राभाकरा वचनातिदेशं न मन्यन्ते । तन्मतेऽपि पूर्वपक्षमाह—यद्यपीति । अस्तु प्रकृतिक्रमेण विकृतावपि प्रथममेव पदार्थान्वयः, तथापि बाधासिद्धिः कथम्? तत्राह—तस्मादिति ।

* आग्नेयस्य ये धर्माः, तदुपकृतेनेति । किं वा उपकारः प्रथममतिदिश्यतेसौर्येण कुर्यात्, कथम्? यथाऽऽग्नेयेनेति ब. पु. पा. ।

१ - प्रकारस्येति । अत्रेदं बोध्यम्—यागेन भावयेदिति यागस्य स्वर्गसाधनत्वेनोपदेशे सति, अर्थाद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं यथा भवति, तथा कुर्यादित्यर्थः प्रतीयते, ततश्च कथमित्यपेक्षा, केन व्यापारेण यागं फलसाधनं कुर्यात् इति, यागगतफलसाधनतासंपादकव्यापारविशेषाकांक्षा पर्यवस्यति । ननु यागगतफलसाधनतासंपादकत्वरूपम्, विना स्वरूपेण व्यापारापेक्षामात्रम् । यागगतफलसाधनतासंपादकत्वञ्च तत्तत्पदार्थजन्यदृष्ठादृष्टोपकारसंपादनस्यैव साक्षात् संभवति, पदार्थानान्तु तादृगुपकारव्यवधानेनेति, महोपकारसंबन्धिन उपकारस्यैवापेक्षा, न तु पदार्थानाम् ।

यद्यपि प्रकृतावुपकारः शास्त्रपदार्थपूर्वक एव, तथाऽपि विकृतावतिदेशावस्थायां सर्वेषां शास्त्र-पदार्थ-कार्याणां क्लृप्तत्वाविशेषेऽपि कथंभावापेक्षा विकृतिभावना प्रकारमेव प्रथमं स्वीकरोति। न हि तस्याः शास्त्राणि, पदार्था वा स्वरूपेणापेक्षिताः, किं तु प्रकारः, प्राकृतः स एव तावदङ्गीक्रियते। स च पदार्थविशिष्टावान्तरकार्यविशिष्टोऽतिदिष्टः सन्, विशेषणानि चार्थात्प्रापयति। तेन तत्सिद्ध्यर्थमवान्तरकार्याणि, तदर्थं चाङ्गानि, ततः शास्त्राणि[1]। यद्यपि प्रथमावगताः पदार्थास्तथैवालोचयितव्याः, तथाऽप्यनपेक्षितत्वात्पदार्थानुपेक्ष्य, प्रकारमेव विकृतिर्गृह्णाति। तस्मात्तत्पुरस्सरः एवातिदेशः।

कार्यनिरपेक्षाणाम्—उपकारनिरपेक्षाणाम्। **किन्तूपकार इति**। भावनायाः कथमिति, करणेन भाव्यनिष्पत्तावुपकार एवापेक्षितः, न त्वङ्गानां स्वरूपमित्यर्थः। तावदङ्गीक्रियते—प्रथममतिदिश्यत इत्यर्थः। यद्यपि प्रकृतावपि प्रथममुपकार एवाकाङ्क्षितः। तथापि तस्याक्लृप्तत्वात् तदुपस्थापकशब्दाभावाच्च तं विहाय, श्रुतानामङ्गानां प्रथममन्वयः। पश्चाच्चोपकारकल्पनं भवति। विकृतौ तु तस्य क्लृप्तत्वादाकाङ्क्षितस्य तस्य त्यागे कारणाभावात्, प्रथमत एवोपकारान्वय इति भावः। प्रागेवोपकारातिदेशः। स तु कथमित्याशङ्क्य, तस्यैव साक्षादतिदेशः, तद्विशेषणतया पदार्थानामतिदेशस्त्वार्थिक इत्याह—**स चेति**। उपकारस्य स्वविशेषणप्रापणक्रमं दर्शयति—**तेनेति**। प्राकृतान्वयक्रम एव किमिति नाश्रित इत्याशङ्क्य, तदुल्लङ्घने हेतुमाह—**यद्यपीति**। अधिकरणं निगमयति—**तस्मादिति**। अस्तु तत्पुरःसर एवातिदेशः। बाधसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य, उपकारस्यैव साक्षादतिदेशात् तस्य च सकलपदार्थसाध्यत्वेन सामान्यभूतस्य कतिपयपदार्थोत्कर्षापकर्षक्षमत्वात्, तत्पुरःसरस्य तद्विशेषणतया पदार्थाति-

स चोपकारो द्विविधः परमोपकारः अवान्तरोपकारश्चेति, तत्र करणस्य यागादेः फलसामर्थ्याचरणात्मक उपकारः परमोपकार इत्यभिधीयते, सचेदृशः—दृष्टादृष्टरूपोपकारसंपादनेन यागं फलसाधनं कुर्यादिति फलसाधनसामर्थ्याचरणात्मकः। अवान्तरोपकारस्तु परमोपकारसाधनत्वेन विधीयमानो दृष्टादृष्ठसंपादनलक्षणो व्यापारः—इति। तत्र साधनोपदेशाबलादेव तत्सामर्थ्याचरणरूपोपकारस्यार्थप्राप्तत्वेनाप्राप्तस्तदुपायविशेषभूतोऽवान्तरव्यापारः एवातिदिश्यते। अयमर्थः शास्त्रदीपिकायां दशमाद्ये विशिष्य प्रत्यपादि, एतत्सर्वमभिप्रेत्याह—प्रकारस्यातिदेश—इति

१—यद्यपीति। अत्रेदमवधेयम्—ननु 'विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत तथाहि लिंगदर्शनम्' मी. द. ७-४-१ इत्यादौ सप्तमे विध्यन्तशब्दश्रवणात् शास्त्रातिदेशः प्रतीयते। प्रकृतेचोपकारस्साक्षादतिदिश्यते, न शास्त्रम्, न वा पदार्थ इति। तदेतत्पूर्वापरव्याहतम्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया पदार्थानामेवोपकारमुखेनातिदेशः, शास्त्रस्य तु साक्षादतिदेश, इत्युच्यते, तर्हि कृष्णलचरौ दृष्टप्रयोजनाभावेऽप्यदृष्टार्थोऽवघातस्स्यात्। बाधो न स्यात्। अतः प्रधानविधिनास्वरूपेण पदार्थानामनपेक्षितत्वेनोपकारस्यैवाकांक्षितत्वात्प्रथममतिदेशः तत्पृष्ठभावेनोपकारजनकीभूतानां पदार्थानाम्, तत्पृष्ठभावेन तत्प्रापकशास्त्राणामतिदेश इति बोध्यम्। यदुक्तं सप्तमे शास्त्रातिदेश उच्यत इति, तदापातरमणीयम्। सप्तमेऽपि न शास्त्रातिदेशः प्रतिपाद्यते। किन्तूपकारमुखेनैव। यथोक्तं मिश्रैः—उच्यते कार्यातिदेशार्थिको यश्शास्त्रातिदेशः, तदभिप्रायमेतत्, शा. दी. पृ. ६४२ इति। एतत्सर्वं मनसि निधायाऽऽह 'यद्यपीत्यादिना उपकारस्यातिदेश' इत्यन्तेन।

तदतिदेशेन चार्थात्प्राप्यमाणेषु पदार्थेषु व्रीहीणां प्रत्यक्षश्रुतकृष्णलचरौ निवृत्तिः, वितुषीकरणस्य च तेष्वसंभवान्निवृत्तिः। तन्निवृत्तौ च तद्द्वारस्यावघातस्य निवृत्तिरिति तदतिरिक्तविशेषणयुक्तस्यैवोपकारस्यातिदेशः–इति।

प्राकृतस्योपकारस्योपदेशेनैव विकृतावन्वयः, पदार्थानान्त्वतिदेशेनेति वदतां प्राभाकरमीमांसकानां मतस्यानुवादः।

[2]प्राकृतस्योपकारस्य विकृतावुपदेशतः।
अन्वयं कश्चिदाचष्टे पितृयज्ञे नियोज्यवत्॥ २॥

उपदेशो हि ग्रन्थसन्दर्भः। स चार्थान्तरान्वितं तदर्थं कार्यतया प्रतिपादयति। स तावत्तथाभूत एवौपदेशिकः, तेनापि यदपर्यवस्यता आक्षिप्यते, तदप्यौपदेशिकमेव। यथा पिण्डपितृयज्ञे नियोज्यः। यथा च प्रकृतावुपकारः। तेन विकृतावपि विध्यर्थकल्पितस्योपकारस्य भवत्यौपदेशिकत्वमिति कश्चित्।

देशस्यार्थिकत्वोपपादनात्, प्रतिपदार्थं पृथक् पृथक् अतिदेशाभावेनार्थिकस्य पदार्थातिदेशस्यापि सामान्यत्वेन प्रत्याम्नात–प्रतिषिद्धलुप्तद्वारकाङ्गव्यतिरिक्ताङ्गविषयतया संकोचात् तादृशाङ्गानामतिदेशस्यैवाभावेन निवृत्तेर्बाधः सिध्यतीति प्रतिपादयति–**तदतिदेशेनेति**। माषपरिमितानि सुवर्णशकलानि कृष्णलानि। **निवृत्तिरिति**। प्रत्याम्नानादिति शेषः। वितुषीकरणस्य–वितुषीकरणाख्यावान्तरोपकारस्य। असंभवात्–संपादयितुमशक्यत्वात्। तद्द्वारस्य–तादृशावान्तरोपकारजननद्वारा महोपकारजनकस्य।

स्वमते सकलपदार्थविशिष्टस्योपकारस्यैवातिदेश इत्युक्तम्। प्राभाकरास्तु प्राकृतस्योपकारस्योपदेशेनैव विकृतावन्वयः। पदार्थानां त्वतिदेशेनेति वदन्ति। तदनुवदति दूषयितुं–**प्राकृतस्येति**। कथमशाब्दस्योपकारस्यौपदेशिकत्वमित्याशङ्क्य, तदुपपादयति–**उपदेशो हीति**। **तथाभूत एवौपदेशिक इति**। ग्रन्थसंदर्भेण साक्षात् प्रतिपादित एवौपदेशिक इत्येतावदविप्रतिपन्नमेवेत्यर्थः। अन्यदप्यौपदेशिकमस्तीत्याह–**तेनापीति**। **प्रकृतावुपकार इति**। **विध्यर्थ**कल्पितेन–विधिना साक्षादाकाङ्क्षितेन। अङ्गानुपपत्तिकल्पितेनोपकारेण विधेरन्विताभिधानात् तस्याप्यौपदेशिकत्वमित्यर्थः।

१. प्रकृतस्येति मु. पु. पा.।

२–अत्रेदं बोध्यम्–प्राभाकरमीमांसकाः परमोपकार एवाऽतिदिश्यते, तस्यैव फलजननसामर्थ्योद्बोधरूपत्वेन प्रथममपेक्षितत्वात्। तस्य च जनकापेक्षायाम् पदार्था अपि पृथगतिदिश्यन्ते। नत्ववान्तरोपकारमुखेन पदार्थानामतिदेशः। अतस्तेनावघातादेस्तुषविमोकरूपावान्तरोपकारस्याभावेऽपि, परमोपकारस्य सत्त्वात् पृथक् पदार्थातिदेशेनावघातादेस्तदर्थत्वेन बोधनात् कृष्णलचरौ विद्यते एवांगत्वम्। प्रयोजनरूपद्वारलोपादनुष्ठानं परं बाध्यते, न तु तद्वज्यातिदेश इति मन्यन्ते। तदनुवदति दूषयितुम्–उपदेशोहीत्यादिना कश्चिदित्यन्तेन। ग्रन्थसन्दर्भेण न साक्षात् प्रतिपादित एवौपदेशिक इति सर्वसंप्रतिपन्नः, विध्यर्थकल्पितेनोपकारेण विधेरन्विताभिधानात्, तस्याप्यौपदेशिकत्वमिति पूर्वपक्षस्याशयः।

वैकृतो विधिरुपकारव्यक्तिविशेषमाक्षिपति, अथवा प्राकृतमुपकारविशेषमिति द्वेधा विकल्प्य दूषणेन तन्निरासः।

तन्न युक्तम्—[1]'उपकारकभेदात्स्यादुपकारविशेषधीः ।
पूर्वमेव त्वपेक्षा स्यात्पदार्थेष्वपि सा समा ॥ ३ ॥

उपकारकपदार्थविशेषाधीनसिद्धिरुपकारविशेषो नानवधारितेषु तेषु विशेषरूपेण निरूपयितुं शक्यते। भवितव्यं हि केन चिदुपकारविशेषेणेत्यपेक्षामात्रमेव प्रथमं सिद्ध्यति। तच्च पदार्थेष्वपि भवितव्यमुपकारजनकैः पदार्थभेदैरित्यपेक्षासम्भवात्तुल्यमेव।

विधिना स्वसिद्ध्यर्थं कल्पितस्योपकारस्यौपदेशिकत्वे पदार्थानामप्यौपदेशिकत्वं प्रसज्येतेति प्रतिबन्ध्याशयेन परिहरति—**तदयुक्तमिति**। विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिनियोज्यविशेषवदयमत्रोपकारविशेष इति श्रृङ्गग्राहिकयोपकारविशेषस्य विधिना परिकल्पनात् तस्यौपदेशिकत्वमुच्यते, अथवा उपकारविशेषानिरूपणेऽपि प्रथमं तद्विषयाकाङ्क्षासम्भवमात्रात् तस्यौपदेशिकत्वमिति विकल्प्य, प्रथममसंभवेन दूषयति—**उपकारकेति**। उपकारकपदार्थविशेषादेवोपकारविशेषो वाच्यः। न तु प्रकारान्तरेण संभवति। ततश्च विशेषकपदार्थनिरूपणमन्तरेण उपकारविशेषस्य प्रत्येतुमशक्यतया तस्यौपदेशिकत्वे तेषामपि तथात्वं प्रसज्यत इत्यर्थः।

द्वितीयमाशङ्कते—**पूर्वमिति**। प्रथमत एवोपकारविशेषस्यापेक्षा स्यादित्येतावन्मात्रेण, तस्यौपदेशिकत्वमुच्यते चेदित्यर्थः। दूषयति—**पदार्थेष्वपीति**।

प्रथमार्धं व्याचष्टे—**उपकारकेति**। द्वितीयार्धस्य प्रथमपादं व्याचष्टे—**भवितव्यं हीति**। तुरीयं पादं व्याचष्टे—**तच्चेति**। ननु विधिबलेनोपकारविशेषस्य परिकल्पनात् तस्यौपदेशि-

१—वैकृतोविधिरुपकारव्यक्तिविशेषमाक्षिपति। तत्र द्वेधा विकल्पः सर्वविलक्षणमुपकारव्यक्तिविशेषमाक्षिपति, अथवा प्राकृतमुपकारविशेषमाक्षिपतीति। विकल्पे सति दूषणासहत्वात्। अत उपकारस्यातिदेशिकत्वमेव स्वीकर्तव्यमिति भावः। उपकारस्य न केवलमातिदेशिकत्वम्, नापि केवलमौपदेशिकत्वम्, अपितु केवलविध्याक्षेप्यत्वादुपदिष्टम्। तद्द्वारेन प्रापितत्वाच्चातिदेशिकत्वमिति, उभयरूपाक्रान्तत्वादुभयरूपत्वमिति प्राभाकरमीमांसकमतस्थितिः, न चैकस्योभयरूपत्वं विरुद्धमिति शंकनीयम्। न्यायसिद्धतया न विरोध इत्यादिकं मनसि निधाय षट्कद्वयार्थं स्वमतेनोपदेशातिदेशयोरुपदेशकार्याश्रितत्वमुपपादयति, तेनेत्यादिना अपितूपदेशकार्याश्रितमित्यन्तेन। अस्य विस्तरोऽतिदेशपारायणे प्र. प. पृ. ४९२–४९६ द्रष्टव्यः।

एवं व्यवस्थायामंगीक्रियमाणायां सप्तमाष्टमयोः कार्यषट्कप्रमेयस्यौपदेशिकस्योपकारस्य विचारो यथा उपोद्घाततया नेतव्यः, तथैव भाट्टमीमासकमतेऽपि प्रयोगविधिव्यापाररूपत्वेन तन्त्रावापप्रसंगानां विचारः प्रासंगिको ज्ञेय इति।

'यस्तूभयोस्समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति ध्येयम्।

अत्रत्योविशेषस्तु भूमिकायां द्रष्टव्यः। इत्थं प्रासंगिकं गुरुमतनिराकरणम् परिसमाप्य दशमाद्याधिकरणफलतया दशमाध्यायारम्भौपयिकीं तत्प्रमेयसिद्धिम् निगमयति—तत्सिद्धम—इति।

अथोच्येत न विधिर्विशेषरूपेण पदार्थानाक्षेप्तु प्रभवतीति, वाक्यान्तरादिभिः, अतिदेशेन वा यागदानादिपदार्थभेदसमर्पणमपेक्षते। उपकारन्तु विशेषरूपेणैवाक्षिपति। अयमेव हि तस्य विशेषाक्षेपः—यदस्ति कश्चिदुपकार इति। न ह्यसौ पदार्थवदयमसाविति निरूप्यते, तद्विधित एव कल्पितोऽसावौपदेशिक इति। तथाऽपि कथ प्राकृतस्योपकारविशेषस्यौपदेशिकत्वम्, तस्य हि नान्तरेण चोदक विधिराक्षेपाय प्रभवति। सत्यम्, तथाऽप्युपकारविशेषकल्पनायेशानोऽपि लाघवात्प्राकृत गृह्णाति, तेन विध्याक्षेपविशेषस्य* नियममात्र चोदकात्—इति।

अत्र शका-समाधाने

अत्राह। ननु चैव सति दृष्टार्थानामवघातादीनाम्, द्रव्य-गुणादीनाञ्च विधित एवानियमेनाक्षेपसभवादतिदेशेन च नियममात्रालाभाद्व्रीह्यादीनामपि विकृतावुपदेशादेव

कत्वमिति, प्रथममेव पक्षमङ्गीकुर्म। तत्र च न कश्चित् दोष इत्याशयेनाशङ्कते—अथोच्यत इति।

ननु तस्यौपदेशिकत्वे तद्विशेषकपदार्थानामप्यौपदेशिकत्व प्रसज्येतेति दोष उक्त एवेत्याशङ्क्य, उपकारविशेषवत् पदार्थविशेषाणा याग-दान-होमावहननप्रोक्षणादीना केवलविधिबलेन आक्षेपायोगात्, न तेषामौपदेशिकत्व प्रसज्यत इत्याह—न विधिरिति। प्रकृतौ सनिहितवाक्यान्तरादिभि, विकृतावतिदेशेन। पदार्थविशेषानाक्षेपेत दधीनविशेषस्य, उपकारविशेषस्य वा कथमाक्षेप इत्याशङ्क्य पदार्थविशेषाधीनस्योपकारविशेषस्य प्रत्येतुमशक्यत्वेऽपि यावानुपकारविशेष आक्षेप्तु शक्यते, तावत औपदेशिकत्वमित्याह—उपकार त्विति। आक्षेपार्हमुपकारविशेषमाह—अयमेवेति। उपकारविशेषाक्षेपस्त्वयमेव यत् स्वत उपकारान्तरेभ्यो भिन्ना उपकारव्यक्तिराक्षिप्यत इत्यर्थ। यथा पदार्थाना यागदानहोमादिभेदेन स्वरूपवैलक्षण्यम्, एवमुपकारस्वरूपवैलक्षण्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत्र काचिदुपकारव्यक्तिरस्तीत्येवमेव तस्य विशेषाक्षेप इत्याह—न हीति। उपकारस्यौपदेशिकत्व निगमयति—तदिति।

उपकारव्यक्तिविशेषमाक्षिपन् वैकृतो विधि किं सर्वविलक्षणमुपकारव्यक्तिविशेषमाक्षिपति, उत प्राकृतमुपकारविशेषमिति विकल्प्य, आद्ये विकृतौ प्राकृतोपकारो न सिध्येत्। तदसिद्धौ च तत्पुरस्सर प्राकृतपदार्थातिदेशो न स्यादित्याशयेन दूषयति—तथापीति। द्वितीये तु विधि स्वाक्षेप्यस्योपकारस्य स्वयमेव प्राकृतत्व कल्पयितु न शक्नोति। किंतु तच्चोदनासामान्येनैव लभ्यम्। ततश्चातिदेशिकत्वमेव स्यादिति दूषयति—तस्य हीति।

ननु सर्वविलक्षणमुपकारविशेषमाक्षेप्तु शक्नोत्येव विधि। तथापि तस्य क्वचिदप्यक्लृप्तस्य कल्पने गौरवात् प्रकृतिक्लृप्तमेव तमाश्रयति। ततश्च प्राकृतस्यैवोपकारस्य विधिमात्राक्षेप्यत्वादौपदेशिकत्वमिति शङ्कते—सत्यमिति। ननु प्राकृत उपकारोऽस्तीत्येतावन्मात्रस्य विधिकल्प्यत्वेपि, अयमैष्टिक, सौमिक, पाशुक—उपकार इत्यादिविशेषस्य चोदनासामान्यमन्तरेण विधिमात्रकल्प्यत्वाभावात्, कथमौपदेशिकत्वमित्याशङ्क्य, प्रकृतिविशेषनियमस्य चोदकलभ्यत्वमात्रेण प्राकृतोपकारस्यौपदेशिकत्व न हीयत इत्याह—तेनेति।

पदार्थविशेषप्रतिबन्द्या परिहरति—अत्राहेति। सौर्यचरुयागे सौर्यचरुसिद्ध्यर्थं व्रीह्यादि-

* आक्षेपस्यापीति मु पु पा।

संगतिः प्रसज्येत। अथ विधिना यत्साक्षादाक्षिप्यते, तदौपदेशिकम्। यथाचोपकारः, तत्सिद्ध्यर्थन्तु यत् पश्चादाक्षिप्यते द्रव्यादि, न तदौपदेशिकमिति परिभाष्यते। तथा सति विश्वजिद्यागस्य स्वर्गफलसाधनत्वं नौपदेशिकं स्यात्, विधिपरिकल्पितविशिष्टनियोज्यसम्बन्धकल्पितत्वात्। तस्मान्नोपकारस्योपदेशः, सहैव तु पदार्थैरुपकारस्यातिदेश एव प्रमाणम्। तद्वद्भावो ह्यतिदेशः। तेन यत्साक्षात्प्रणाल्या वा प्राप्यते, तदातिदेशिकम्। तन्निरपेक्षमेव तु ग्रन्थसंदर्भमात्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां प्रमितमौपदेशिकमिति विवेकः।

उपकारस्य विध्याक्षेपलभ्यत्वादुपदिष्टत्वम्, तद्वद्भावेन प्रापितत्वातिदिष्टत्वमित्युभयरूपत्वम्, उपदेशकार्याश्रितयोः पूर्वोत्तरषट्कयोरुपदेशातिदेशविषयत्वम्, तेन प्रमेयनिरूपणमिति प्रतिपादनञ्च।

यदप्युच्यते—उपदिष्टस्याप्युपकारस्यान्यदीयस्यान्यत्रातिदेशादतिदिष्टत्वमप्यस्ति, तेनोपदेशातिदेशयोरेकत्रैव युगपत्सम्भवान्नतौ प्रतिपक्षभूतौ शब्दप्रमाणभेदौ। अत एव नोपदेशातिदेशाश्रितौ षट्कौ, किंतूपदेशकार्यान्वितौ। कार्यमिति च पदार्थजन्यस्योपकारस्याभिधानम्, न नियोगस्य। अत एवोपादानाभिधानो विध्याक्षेपः पूर्वषट्के चिन्तितः, विध्याक्षेप्यत्वादुत्पत्त्यादीनाम्। तन्त्रावापादि तु प्रकृतावप्युपकारप्रमेय-

---

द्रव्यम्, अवहननादिस्वरूपं च विधिरेवाक्षेप्तुं प्रभवति। व्रीह्यादिनियममात्रमतिदेशबलाद्भवेत्। नैतावता व्रीह्यादीनामौपदेशिकत्वं हीयते प्राकृतोपकारवदिति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः,

पदार्थप्रतिबन्दी परिहारमाशङ्कते—**अथेति**। **तत्सिद्ध्यर्थमिति**। उपकारसिद्ध्यर्थमेव चरुप्रकृतिभूतव्रीह्यादिद्रव्यावघननादीनामाक्षेप इति, तेषामौपदेशिकत्वं न प्रसज्यत इति भावः। दूषयति—**तथा सतीति**। विश्वजिद्यागस्य फलसाधनत्वमौपादानिकतया औपदेशिकमिति हि तस्याङ्गीकारः। स न सिध्येदित्यर्थः। तस्मादस्मादुक्तरित्या उपकार-पदार्थयोरुभयोरपि आतिदेशिकत्वमङ्गीकार्यमित्याह—**तस्मादिति**।

कथमुभयोरप्यातिदेशिकत्वमित्याशङ्क्य, तदुपपादयति—**तद्वद्भाव इति**। यदन्यत्र क्लृप्तमत्यत्र प्राप्यते, तदातिदेशिकम्। साक्षात्त्वमकारणमित्यर्थः। तर्हि कीदृशमौपदेशिकत्वं? तत्राह—**तन्निरपेक्षमिति**। अर्थात् प्रमितः प्रकृतावुपकारः। विश्वजिदादौ च फलमित्यादि। उपकारस्य न केवलमातिदेशिकत्वं, नापि केवलमौपदेशिकत्वं। किं तु केवलविध्याक्षेप्यत्वात उपदिष्टत्वं, तद्वद्भावेन प्रापितत्वाच्चातिदेशिकत्वमिति उभयलक्षणाक्रान्तत्वादुभयरूपत्वमिति वदाम इत्याशङ्कते—**यदपीति**। नन्वेकस्योभयरूपत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धतया न विरोध इत्याह—**तेनेति**।

प्रसङ्गात् स्वमतेन षट्कद्वयार्थमाह—**अत एवेति**। यत एकस्मिन्नपि प्रमेये प्रमाणद्वयसमावेशसभवः अत इत्यर्थः। **आश्रिताविति**। उपदेशप्रमेयं पूर्वषट्के चिन्त्यते। कार्यप्रमेयं तु उत्तरत्रेत्यर्थः। कार्यशब्देन नियोगानभिधाने हेतुमाह—**अत एवेति**। पूर्वषट्के—चतुर्थाध्याय इत्यर्थः। **उत्पत्त्यादीनामिति**। औपादानिका एवोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकाराश्चतुर्थे चिन्तिता इत्यर्थः। कार्यशब्देनोपकारविवक्षायां च हेतुमाह—**तन्त्रेति**। उपकारस्यैकरूपत्वे तन्त्रं, प्रसङ्गश्च, उपकारभेदे त्वावृत्तिरित्युभयोरुपकारनिरूप्यत्वात् एकादशे, द्वादशे च तद्विचार

मित्युत्तरषट्के निरूपितम्। अन्यथाऽतिदेशविषयत्वे सति प्रयाजादीनामाग्नेयादिषु तन्त्रेण, आवृत्त्या वाऽनुष्ठानमित्यादिविचारो नात्र संबध्येत। तस्मान्नोपदेशातिदेशाश्रितं षट्कद्वयम्, अपितूपदेशकार्याश्रितमिति।

उपकारस्यातिदेशिकत्वमेव न तूभयरूपत्वमिति दूषणम्, भाट्टमतेन सहेतुकं षट्कद्वयस्य प्रतिपाद्यनिरूपणम्, अनुपपत्ति-परिहारयोः समानत्वेन यस्तूभयोस्समोदोष इति न्यायेन सामञ्जस्यकथनम्।

तदुप्युपकारस्योक्तेन न्यायेनौपदेशिकत्वासम्भवान्निरस्तम्। तथा हि–उपदेशातिदेशावेव प्रमाणे, तदाश्रितञ्च षट्कद्वयं भवति। तथा सति कथमुपदिष्टार्थविषया तन्त्रावापादिचिन्ता। अन्यथा वा कथं सप्तमाष्टमयोर्वचन–नामधेय–चोदनालिङ्गैरुपकारस्योपदेशप्रमेयस्य चिन्ता। सा हि विध्याक्षेपविषयत्वाच्चातुर्थिकी स्यात्। पदार्थप्राप्तिसिद्ध्यर्थमिति ब्रूमः नह्यसत्यामुपकारस्य प्राप्तौ तद्वशेन पदार्थानां प्राप्तिर्वर्णयितुं शक्यते। तेनोपोद्घातस्तद्विचारः पारिप्लवत्वनिराकरणवदिति। अस्मत्पक्षेऽपि प्रासङ्गिकस्तन्त्रावापादिविचारः। दशमे हि पदार्थेयत्तायां निरूपितायां परिमाणप्रसंगेन तन्त्रावापप्रसंगाः प्रयोगपरिमाणरूपाश्चिन्त्यन्ते। उपदिष्टातिदिष्टपदार्थसाधारण्याच्च उभयोत्तरकालमेव तन्त्राद्यारम्भः। यद्यपि प्रयोगविशेषविचारात्मकत्वाच्चतुर्थ–पञ्चमसमीपेऽप्यारम्भसम्भवः, तथाऽपि परिमाणविचारात्मकत्वादत्राप्यारम्भः सम्भवतीति, पर्यनुयोगाविशेषादत्राप्यारम्भः। यथा भवन्मते कार्य–पदार्थयोरुपदेशकार्यप्रमेयत्वादुभयविचारात्मकयोस्सप्तमाष्टमयोरन्यतरांशेन चतुर्थोत्तरषट्कान्तर्भावादन्यतरत्रारम्भे कर्तव्ये सति, अविशेषादुत्तरषट्क एवारम्भः। तथा अस्माकमपि तन्त्रादेरिति न दोषः।

इत्यर्थः। उत्तरषट्कस्यातिदेशविचारात्मकत्वे तु तयोर्न तत्र संगतिरित्याह–**अन्यथेति**। तस्मान्न भवदुक्तक्रमेण षट्कद्वयार्थो युक्त इति, अस्मदुक्तमर्यादयैव भेदोऽङ्गीकार्य' इति निगमयति–**तस्मादिति**। पदार्थप्रतिबन्द्या उपकारौपदेशिकत्वस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्, तस्य च केवलातिदेशिकत्वमेव युक्तं, न तूभयरूपत्वमिति दूषयति—**तदपीति**।

उपदेशातिदेशयोरसंकीर्णविषयतया षट्कद्वयस्य तदाश्रितत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**तथा हीति**। **प्रमाण इति**। उपकारे, पदार्थेष्वप्यतिदेश एव प्रमाणं, न तु पदार्थेषूपकारः प्रमाणमिति भावः। उत्तरस्यातिदेशाश्रितत्वे तत्रोपदेशाश्रिततन्त्रादिचिन्ता कथं संगतेति शङ्कते—**तथा सतीति**। कार्याश्रितत्वे वा तस्य सप्तमाष्टमयोः कार्यषट्काप्रमेयस्यौपदेशिकस्योपकारस्य चिन्ता भवन्मते वा कथं संगच्छत इति प्रतिबन्द्या परिहरति—**अन्यथा वेति**। उपकारस्यौपदेशिकप्रमेयत्वेन, तच्चिन्तायाः साक्षात् संगत्यभावेऽपि कार्यषट्कोपोद्घाततया तत्र चिन्ता संगतेति शङ्कते—**पदार्थेति**। अस्मन्मतेऽपि प्रासङ्गिकतया तन्त्रादिचिन्ताऽतिदेशषट्के संगतेति परिहरति—**अस्मदिति**। प्रासङ्गिकत्वमेव दर्शयति—**दशमे हीति**। न केवलं प्रासङ्गिकी संगतिः। अवसरप्राप्तत्वाच्च, तत्रैवारम्भो युज्यत इत्याह—**उपदिष्टेति**। प्रयोगविधिव्यापाररूपत्वात् तन्त्रावापप्रसङ्गानां चतुर्थवत् प्रथमषट्क एवारम्भः स्यादिति, आशङ्कामनूद्य परिहरति—**यद्यपीति**। उक्तमर्थं प्रतिबन्द्याप्युपपादयति—**तथापीति**। कार्यम् उपदेशप्रमेयम्। पदार्थास्तु कार्यप्रमेयभूताः। **उभयविचारेति**। उपकारस्तयोः साक्षाद्विचारितः। तद्विचारेणैव तत्प्रमेयभूता अपि पदार्थास्तयोर्विचारिता इति भावः।

चोदकसहायेनोपदेशेनोपकारे प्राप्ते, अतिदेशेन पदार्थप्राप्तिरिति गुरुमतेन शंका–निरासौ ।

यच्चोपकारप्राप्तेः पश्चात्पदार्थातिदेशाङ्गीकरणम्, तदपि व्यर्थम्, विशिष्टोपकारप्राप्त्यैवार्थात्पदार्थप्राप्तेः । न चेह सामान्यशास्त्रात्परतो विशेषशास्त्राणि कल्प्यन्ते । सर्वपदार्थसाधारणोपकारशास्त्रतः पश्चान्न पदार्थविशेषाणां शास्त्राणि सम्भवन्तीति । तत्सिद्धं कार्यद्वारेण पदार्थानां प्राप्तौ, कार्याभावे बाध इति । एवं च यद्वचनप्राप्तस्य बाधो न युक्त इति, तत् परिहृतम्, वचनस्यैव कार्यद्वारेण पदार्थान् प्रापयतस्तदभावे प्रापकत्वव्याघात्। एतादृशं हि वचनम् यथाऽऽग्नेय उपकृतः, तथा सौर्योऽपीति । किं तत् येनोपकर्तव्यम् ? समिदाद्यवान्तरकार्यम् । तदपि तैरेव समिदादिभिर्यथाप्रकृत्येव जनयितव्यमिति । एवं च सामान्यतः प्राप्तिमवगम्य तदनन्तरं पदार्थान्स्वरूपेणालोचयति–अनेन कथमुपकृतमिति ।

उपकारे साक्षादतिदेशेनैव प्राप्ते तद्विशेषणतया पदार्थानामार्थिकी प्राप्तिरिति स्वमतमुपपादयितुमुपकारप्रापकशास्त्रेण चोदकसहायेनोपदेशेनोपकारे प्राप्ते पश्चात् शास्त्रान्तरेणातिदेशेन पदार्थप्राप्तिरिति तन्मतमनूद्य दूषयति—**यच्चेति** । व्यर्थं । गौरवपराहतमित्यर्थः । विध्यर्थस्य विध्याकाङ्क्षितस्य विशिष्टस्य–इष्टि–पशु–सोमादिप्रकृतिविशेषविशेषितस्योपकारस्य । अर्थात्–पृथक् शास्त्रमन्तरेण सामर्थ्यादेव । सामर्थ्यं च कार्यरूपस्योपकारस्य करणविशेषणभूतपदार्थमन्तरेण प्राप्तुमशक्तिः । सामर्थ्यादेव पदार्थप्राप्तौ सत्यां, शास्त्रान्तरकल्पने कल्पनागौरवमित्यर्थः ।

ननु प्रथमं सामान्यशास्त्रेणोपकारप्राप्तावपि तस्य पदार्थाविशेषितस्यैव प्राप्तेः, तत्प्राप्त्यर्थं पुनः शास्त्रान्तरं कल्पनीयमित्याशङ्क्याह—**न चेहेति** । कल्प्यन्ते–कल्पयितुं युज्यन्त इत्यर्थः । कथं तदित्याशङ्क्य, प्रथमं तस्य पदार्थाविशेषितत्वेऽपीष्टयादिप्रकृतिविशेषसंबन्धित्वात्, तस्य च प्रकृतौ तद्गतसकलपदार्थजन्यत्वस्य क्लृप्तेस्तत्प्राप्तौ तेषां सामर्थ्यादेव प्राप्तेः शास्त्रान्तरकल्पनावैयर्थ्यादित्याह—**सर्वपदार्थेति** । शास्त्राणि सन्तीति । शास्त्रकल्पना न संभवतीत्यर्थः ।

इत्थं प्रासङ्गिकं प्राभाकरमतनिराकरणं परिसमाप्य, दशमाद्याधिकरणफलतया दशमारम्भौपयिकीं तत्प्रमेयसिद्धिं निगमयति— **तत्सिद्धमिति** । कार्याभावे–अवान्तरकार्यासंभवे । वचनप्राप्तस्य कथं बाध इति शङ्कायाः परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम् । तदेवाह—**एवञ्चेति** । कथं परिहार्य इत्याशङ्क्य, तेषां वचनप्राप्तत्वस्यैवानङ्गीकारादित्याह—**वचनस्येति** ।

ननु सर्वसाधारणेन वचनेन केषांचित् प्राप्तौ सत्यामेव, कथं केषांचिदप्राप्तिः ? अप्राप्तौ वा कथं बाधवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्य, तदुभयमुपादयति—**एतादृशमिति** । अयं भावः– प्रथममखण्डोपकारस्तावदतिदिश्यते । तस्य न कुत्रचिद्बाधः । अवान्तरोपकाराणां तु यत्र संभवः, तत्र प्राप्तिः । तद्द्वारा च तत्साधनपदार्थानां प्राप्तिः । यत्र तु कृष्णलादावसंभवः, न तत्र तेषां प्राप्तिः । तदप्राप्तौ च तद्द्वारा प्रापणीयस्यावघातादेर्वचनेनापि न प्राप्तिः संभवति । बाधवाचोयुक्तिरप्यैष्टिकाद्युपकारप्राप्तौ प्रथमं तत्पदार्थाः सर्वेऽपि अत्र प्राप्नुवन्तीति मन्यते पुरुषः । ततः पदार्थविशेषप्राप्तिक्रमपर्यालोचने प्रथमजनितस्य सामान्यज्ञानस्य मिथ्यात्वकल्पनाद्युज्यत इत्युभयमप्युपपद्यत इति ।

प्रयोजनलोपात्, प्रत्याम्नानात्, प्रतिषेधाच्च बाधनिरूपणम् ।

तत्रावघातस्य दृष्टप्रयोजनद्वारेणोपकारकत्वं प्रकृतावालोच्य कृष्णलेषु तथाभावासम्भवात् पूर्वसंजातस्य सामान्यज्ञानस्य बाधं मन्यते ।

एवम्–प्रत्याम्नातेऽपि कार्यद्वारेण पदार्थेषु प्राप्यमाणेषु बर्हिःकार्ये हविरासादने पूर्वं प्राप्तेः, तत्साधनापेक्षायां यावच्चोदकेन कुशा न प्राप्यन्ते, तावदेव प्रत्यक्षेण वाक्येन तदुद्देशेन शराणां विधानात्कुशबाधः ।

तथा–प्रतिषेधे सामान्यरूपस्य चोदकस्य विषयविशेषादुत्कालनम्[१] 'नार्षेयं वृणीत' इति । तस्माल्लुप्तार्थ–प्रत्याम्नात–प्रतिषिद्धांगेभ्यस्समुत्काल्यान्यांगेष्वेव चोदको व्यवस्थाप्यत इति, सिद्धो बाधः ।

अतिदिष्टानामंगानां विकृतावननुष्ठानमेव बाध इति प्राभाकरमीमांसकानां मतानुवादः ।

लुप्तार्थस्यापि हन्त्यादेः कृष्णलादिषु शेषता ।
अस्ति, नास्ति त्वनुष्ठानमिति केचित्प्रचक्षते ॥ ४ ॥

प्रत्याम्नानस्थले तु अवान्तरकार्यातिदेशसंभवेऽपि तत्साधनाकांक्षाया औपदेशिकपदार्थेनैव निवृत्तेर्न चोदकस्य प्राकृतपदार्थप्रापकत्वमित्याह—**प्रत्याम्नाय इति** ।

प्रतिषेधस्थले तु 'नार्षेयं वृणीते' इत्यादिवाक्ये नञः पर्युदासत्वमाश्रित्य चोदकैकवाक्यत्वे सत्यार्षेयवरणव्यतिरिक्तपदार्थाः प्रकृतिवत् प्रयोक्तव्या इत्येवं चोदकार्थलाभेन तत्संकोचो भवतीत्याशयवानाह—**तथेति** । विषयविशेषात्,–आर्षेयवरणादिरूपात् । उत्कालनं–संकोचेनान्यत्रैव संचार । एवं बाधसिद्धावविरोधं निगमयति—**तस्मादिति** । लुप्तार्थादीनामङ्गानां वैकृतयागशेषतया वचनेन प्राप्तिरेव नास्तीत्युक्तम् ।

प्राभाकरास्तु तेषां वचनेन प्राप्तिरस्ति । तेषां वैकृतापूर्वशेषत्वमप्यस्ति । श्रुत्याद्यवगततादर्थ्यस्यैव शेषत्वात् । बाधस्त्वननुष्ठानमेव । प्रयोगविध्यनुपसंग्रहेण तदनुष्ठाप्यत्वायोगादिति

१—उत्कालनम्–संकोचेनान्यत्रैव सञ्चारः ।

अत्रेदमवधेयम्—प्रथमं तावदखण्डोपकारोऽतिदिश्यते, तस्य न कुत्रचिद्बाधः भवति, अवान्तरोपकाराणान्तु यत्र संभवः, तत्र तेषां प्राप्तिर्भवति, तद्द्वारा तत्साधनीभूतानां पदार्थानां प्राप्तिः, यत्रासंभवः कृष्णलादौ, न तत्र तेषां प्राप्तिः । तदप्राप्तौ तद्द्वारा प्रापणीयस्यावहननादेर्वचनेनापि न प्राप्तिस्संभवति, बाधवाचोयुक्तिरप्यैष्टिकाद्युपकारप्राप्तौ प्रथमं प्राकृताः पदार्थास्सर्वेऽपि अत्रापि कर्तव्या इति भ्रान्त्या मन्यते पुरुषः । ततः पदार्थविशेषप्राप्तिक्रमपर्यालोचनया प्रथममुत्पन्नस्य सामान्यज्ञानस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते इति, प्राप्तबाधत्वमुपपद्यत इति । प्रत्याम्नानस्थले चायम् विशेषः—यदवान्तरकार्यातिदेशसंभवेऽपि तत्साधनाकांक्षाया औपदेशिकेन पदार्थेनैव निवृत्तेः, नातिदेशस्य प्राकृतपदार्थप्रापकत्वमिति । प्रतिषेधस्थले तु 'न होतारं वृणीते, नार्षेयं वृणीते' इत्यादौ नञः पर्युदासत्वमंगीकृत्यातिदेशेनैकवाक्यत्वे सति पर्युदासाधिकरणन्यायेन होतृवरणार्षेयवरणातिरिक्ताः प्रकृताविव प्रयोक्तव्याः इत्येवं चोदकार्थलाभेन तत्संकोचो भवति । एवञ्च लुप्तार्थानामंगानां वचनेन प्राप्तिरेव नास्तीति ज्ञेयम् ।

प्राप्तबाधत्वसिद्ध्यर्थमन्यथा तन्न सिद्ध्यति।
प्राप्तौ निवार्यमाणायां श्रुतिलिङ्गादिवद्भवेत् ॥ ५ ॥

तार्तीयो ह्यप्राप्तबाधः। दाशमिकस्तु प्राप्तबाध इति स्थितिः। तत्र यदि चोदक एव लुप्तार्थानां नाश्रीयते, ततो हन्त्यादीनां प्राप्त्यभावात्प्राप्तबाधवाचोयुक्तिरयुक्ता स्यात्। श्रुतिलिंगादिवदप्राप्तबाध एव स्यात्। तस्माच्चोदकेन सर्वमेव प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते, सत्यामेव तु प्राप्तौ कृष्णलादिषु हन्त्यादेः प्रयोजनाभावादननुष्ठानलक्षणो बाधो भवति।

तथा 'शरमयं बर्हिरि'त्यत्रापि चोदकावगताबाधिताङ्गभावानां दर्भाणां प्रत्यक्षावगतशरनिराकाङ्क्षेण प्रयोगवचनेनानुपसंग्रहात्तल्लक्षण एव बाधः।

तथा 'नार्षेयं वृणीत' इत्यत्रापि प्रतिषेधस्यैव प्रयोगविधिसंग्रहाद्वरणस्य प्राप्तस्याप्यशक्यत्वादननुष्ठानम्। तस्मान्न कुतश्चिदपि चोदको निवार्यते इति, सर्वमेव तेन प्रापितमपि प्रयोगविधिसंग्रहाभावाद्बाध्यत इत्युच्यते।

उक्तार्थे सूत्र-भाष्ययोः प्रमाणतयोपन्यासः।

युक्तञ्चैतत्। न हि प्रतिस्वं पदार्थानां चोदकोऽस्ति, यदेकवर्जमितरत् प्राप्यते। उपकारसूत्रे हि प्राकृतं पदार्थरत्नजातं प्रोतं सर्वमेव तस्मिन्नाकृष्यमाणे समाकृष्यते, तदनाकर्षणे वा न किञ्चिदपि। तदुक्तम्, तद्वर्जम् तु वचनप्राप्तेः चोदनार्थकात्स्न्र्यादिति मी. द. ३ ६-३.। किमिदानीं प्रमत्तगीतमिदं भाष्यम् 'नास्ति लुप्तार्थानां देशकम्। तस्मान्न लुप्तप्राकृतप्रयोजनं चोदकश्चोदयतीति च शा. भा. १८००। तथा 'बाधो नाम यदेवमिदमिति विज्ञानं निश्चितं कारणान्तरेण मिथ्येति कल्प्यत, इति च।

वदन्ति। तदाह—लुप्तार्थेत्यादिना। श्रुतिलिङ्गादिवदिति। 'ऐन्द्रचा गार्हपत्यमुपतिष्ठत' मै. सं. ३-२-४ इत्यत्र इन्द्रप्रकाशकस्य मन्त्रस्य शीघ्रप्रमाणेन श्रुत्या गार्हपत्यशेषतया विनियोगे संजाते, पश्चाल्लिङ्गस्यान्यत्र विनियोजकत्वायोगादिन्द्रशेषतया प्राप्तिरेव नास्तीति यथा तत्राप्राप्तबाधत्वम्, एवं चोदकेन तेषां वैकृतापूर्वशेषतया प्राप्त्यभावेऽप्राप्तबाधत्वं स्यादित्यर्थः।

त्वन्मते वा कथं प्राप्तबाधत्वकथनमित्याशङ्क्य स्वमतमुपपादयति—तस्मादिति। प्रयोजनाभावादिति। प्राकृतप्रयोजनस्य साधयितुमशक्यत्वेन प्रयोगविध्यनुपसंग्रहादित्यर्थः। प्रत्याम्नानस्थले तु औपदेशिकाङ्गनिराकाङ्क्षेण प्रयोगविधिना शेषभूतानामपि प्राकृताङ्गानामनुपसंग्रहादननुष्ठानरूपो बाधः सिध्यतीत्याह—तथेति। अशक्यत्वादिति। प्रत्यक्षावगतत्वेन वरणानुष्ठाने सति, तद्विरोधेन वरणानुष्ठानस्याशक्यत्वादित्यर्थः। निगमयति—तस्मादिति।

सर्वेषामप्यङ्गानां चोदकेन प्राप्तिं युक्त्या सूत्रकारवाक्येन चोपपादयति—युक्तं चेति। प्रतिपदार्थं पृथक्चोदकाभावमेवोपपादयति—उपकारेति। अखण्डोपकारमुखेन खलु पदार्थानां प्राप्तिः। स च सर्वपदार्थसाधारणतयाऽविशेषेण सर्वानेव प्रापयति। न तु कांश्चिद्विजहातीत्यर्थः। तद्वर्जमिति। कतिपयपदार्थवर्जनेनैवातिदेशवचनं प्राप्नोतीति चेत्? चोदकस्य कृत्स्नपदार्थविषयत्वादिति सूत्रार्थः।

तस्य कृत्स्नप्रापकत्वे भाष्यविरोधं शङ्कते—किमिदानीमिति। तथा बाधो नामेति दशमार्थस्य बाधस्यार्थोऽभिहितः। मिथ्येति कल्प्यत इति। ततश्चावहननादेः कृष्णलादिषु यत

नेति ब्रूमः। मिथ्यात्वं तावदनुष्ठानाभिप्रायम्। व्यवहारविसंवादादेव हि सर्वसंविदां मिथ्यात्वम्, न त्वयाथार्थ्यात्। न ह्ययथार्थं नाम संवेदनम् सम्भवतीत्युक्तम् 'यत्प्रत्यक्षम्, न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति, न तत्प्र'त्यक्षमित्यत्र, शुक्तिकारजतादिष्वग्रहणाभिधानात्। तद्वदेव तद्यग्रहणमस्तु। न। ग्रहणकारणसद्भावात्। युक्तं हि चक्षुरादीनां प्राप्यकारित्वादसन्निहितरजतप्राप्त्यसंभवादग्रणम्। अत्र तु चोकस्य ग्रहणकारणस्य सम्भवान्नाग्रहण[1]सम्भवः।

प्राभाकरमतेऽननुष्ठानमेव बाधशब्दार्थ इति प्रतिपादनेन तन्मतस्य निगमनम्।

कथं ? तर्हि बाधः ? उक्तं व्यवहारविसंवादादिति। तदेव तु न युक्तमिति पश्यामः। अग्रहणनिबन्धनो हि व्यवहारो ग्रहणेनाग्रहणे निवृत्ते परावर्तत इति युक्तं, ग्रहणे तु सति कस्तन्निबन्धनं व्यवहारं परावर्तयेत्। उच्यते। अङ्गत्वमात्रं चोदकेनावगम्यते, न च तावन्मात्रेणानुष्ठानम्, प्रयोगविध्युपसंग्रहनिमित्तत्वात्तस्य। तेन च लुप्तार्थानामनुपसंग्रहाद्भवत्येवात्रापि व्यवहारविसंवादः।

सामान्यतः प्राप्तिज्ञानं, तद्विशेषपरामर्शादिभिः मिथ्यात्वकल्पनात् तेषा तच्छेषत्वं न संभवतीत्यर्थः। भाष्यविरोध परिहरति—**नेतीति**। प्रथमं बाधो नामेति भाष्यस्याभिप्रायमाह—**मिथ्यात्वमिति**। यत् कृष्णलादिषु अवहननादिज्ञानं, तस्य कारणान्तरेण मिथ्यात्वं नाम न विषयापहारः। किंतु तत्प्रसक्तस्यानुष्ठानस्य निवृत्तिरेवेति भाष्यस्यार्थः। तदेवोपपादयति—**व्यवहारेति**। अयाथार्थ्यात्—विषयापहारात्। तदेव कथमित्याशङ्क्य यत्प्रत्यक्षमिति भाष्यव्याख्यानावसरे अयथार्थज्ञानानां स्वरूपेणैव निराकरणमित्याह—**नहीति**। **यत्प्रत्यक्षमिति**। यत् ज्ञानं न तत् विसवादि, यत् विसंवादि न तत् ज्ञानमिति भाष्यार्थः।

ननु कथमयथार्थज्ञानान्येव न सन्ति। शुक्तिरजतादिज्ञानसंभवादित्यत्राह—**शुक्तिकेति**। इदमिति, रजतमिति च ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेव। तच्च यथार्थमेव। तदतिरिक्तं तादात्म्यज्ञानं तु नास्ति। द्वयोर्भेदाग्रहादेव विसंवादिव्यवहारः। नतु ज्ञानं विसंवादीति प्रतिपादितमित्यर्थः। यथा बाधस्थले शुक्तिरजतादौ तादात्म्यज्ञानाभावः, तद्वदत्रापि कृष्णलादिष्ववहननादिप्राप्तिज्ञानमेव न स्यात्। ततश्च चोदकस्य तत्प्रापकत्ववाचोयुक्तिरयुक्ता स्यादिति शङ्कते—**तद्वदेवेति**। अत्र कारणाभावात् ज्ञाने असत्येव व्यवहारबाधः। अत्र तु कारणसंभवेन ज्ञाने सत्यपि व्यवहारबाध इत्युभयत्रापि बाधे तुल्येऽप्यवान्तरवैषम्यमस्तीति परिहरति—**नाग्रहणेति**।

गूढाभिसंधिः शङ्कते—**कथं तर्हीति**। अभिसन्धिमजानन्नुत्तरमाह—**उक्तमिति**। तं विशदीकरोति—**तदेवेति**। भेदाग्रहनिमित्तो व्यवहारो नेदमिति भेदग्रहणेन स्वकारणनिवृत्त्या निवर्तत इति युक्तम्। कृष्णलादिष्ववहननादिप्राप्तिज्ञाननिमित्तं त्वनुष्ठानं न ज्ञानस्य विषयापहारमन्तरेण निवर्तयितुं शक्यत इति, तज्ज्ञानस्यायाथार्थ्यं स्यादिति भावः। ज्ञाने तस्य याथार्थ्ये च सत्यपि, तन्निमित्तानुष्ठानस्य कारणान्तरेण निवृत्तिः सेत्स्यतीति परिहरति—**उच्यत इति**। **न च तावन्मात्रेति**। अङ्गत्वे सत्यपि, स्वतः सिद्धानां देशकालादीनामनुष्ठानाभावादित्यर्थः।

१—ग्रहणस्य सद्भावात् इति २ पु. पा.।

अन्यथा ज्ञानमप्यत्र चोदकान्नोपजायते ।
दुष्टकारणजं तत्स्याददुष्टश्चेह चोदकः ॥ ६ ॥

येषामप्ययथार्थं विज्ञानं मृगतोयादिविषयमुत्पन्नमेव ज्ञानान्तरेणार्थतत्त्वोपदर्शनेन मिथ्या क्रियत इति मतम् । तेऽपि मिथ्याज्ञानस्य दुष्टकारणजत्वा चोदकस्य[1] च वेदस्यादुष्टत्वात्तज्जनितं यत्पदार्थप्राप्तिज्ञानम्—

नार्थलोपादिना तस्य मिथ्यात्वं वदितुं क्षमाः ।
अननुष्ठानमेवात्र बाधोऽङ्गाना सतामपि ॥ ७ ॥

तेन चोदकप्राप्तानामपि तत्फलस्यानुष्ठानस्याभावान्नास्ति चोदकवचनम् , न चोदकश्चोदयतीति च फलद्वारेण व्याख्यातव्यम्–इति ।

प्राकृतकार्यनिरपेक्षाणामंगानां प्रकृतावतिदेशः, अथवा तत्सापेक्षाणामिति द्विधा विकल्प्य प्रथमे बाधानुपपत्तिर्दशमाद्याधिकरणविरोधश्च, द्वितीये द्वाराभावादिति तन्मतस्य निरासः ।

अत्र ब्रूमः—

चोदकेन पदार्थानां विकृतौ संगतिः कथम् ।
किं कार्यनिरपेक्षाणां तद्द्वारेणाथवा भवेत् ॥ ८ ॥
संगतौ निरपेक्षाणां कल्पयित्वा प्रयोजनम् ।
प्रकृतौ वा प्रयोगः स्याद्विकृतौ बाधनं कुतः ॥ ९ ॥
बाधोऽधिकरणस्य स्यात्तादृशी संगतिर्यदि ।
कार्यद्वारेण चेत्प्राप्तिस्तल्लोपे वा कथं भवेत् ॥ १० ॥

यो हि चोदकप्राप्तानामबाधिताङ्गभावानामेवाङ्गानामननुष्ठानं बाधमातिष्ठते, स विकल्प्य प्रष्टव्यः—किं प्राकृतकार्यनिरपेक्षस्यैव हन्त्यादेः कृष्णलादिषु चोदकेनाङ्गत्वप्राप्तिः, अथ वा तद्द्वारेणेति ।

स चेद्ब्रूयात्तन्नैरपेक्ष्येणैव विकृत्या संगतिरिति । प्रतिब्रूयादेनम्—तथा सति चोदकावगताङ्गभावानां तदुपपत्त्यर्थं दृष्टम् , अदृष्टं वा प्रयोजनम् परिकल्प्य, प्रकृताविवा विकृतावपि कृष्णलादौ हन्त्यादीनां प्रयोगात् , नाननुष्ठानलक्षणबाधसिद्धिः, दशमाद्याधिकरणबाधश्च कार्यनिरपेक्षाणां प्राप्तौ प्रसज्येत ।

अन्यथाख्यातिवादिनो भवतो मते यत्कृष्णलादिष्ववहननादिप्राप्तेर्ज्ञानमस्ति, तस्यार्थलोपादिपरामर्शेन विषयापहारो बाध इति वक्तव्यम् । स च न युज्यत इत्याह–**अन्यथेति** । प्राथमिक यत् पदार्थप्राप्तिज्ञान, तस्य चोदकमन्तरेण नान्यत् कारणमस्ति । तच्चादुष्टमिति, तस्य याथार्थ्यमकामेनाप्यङ्गीकार्यमिति भाव । उत्तरार्धेनास्मदभिमतमेवाङ्गीकार्यमिति उपसहरति–**अननुष्ठानमिति** । प्रथमोदाहृतभाष्यद्वयस्यापि तात्पर्यमाह–**तेनेति** ।

विकल्पमुखेन गुरुमतं दूषयति–**अत्र ब्रूम इति** । सगतौ-विकृत्या सगतौ । निरपेक्षाणां कार्यनिरपेक्षाणां पदार्थानाम् । प्रकृतौ वा-प्रकृताविव । श्लोकान् व्याचष्टे–**यो हीति** । द्वारा-

१—चोदकरूपस्य वेदस्येति ब. पु. पा ।

स चेदेतद्दोषपरिहारार्थं द्वितीयं पक्षमवलम्ब्य ब्रूयात्कार्यद्वारेणैवाङ्गानाम् प्राप्तिः, न स्वतन्त्राणामिति। प्रतिब्रूयादेनम्, न तर्हि कृष्णलेषु हन्तेः प्राप्तिः संभवति। द्वाराभावात्। यत्र हि यस्य द्वारं नास्ति, स तत्र तेनैव द्वारेण प्रविशतीति कुत एतत्। नो खल्वार्द्रतया ज्वलनमकुर्वन्ति काष्ठानि तद्द्वारेणौदनसिद्धेस्साधनभावमनुभवितुं प्रभवन्ति। तत्र प्राकृतेन द्वारेण कृष्णलापूर्वस्य हन्तिरङ्गमिति वचनमशक्यार्थविधित्वादप्रमाणं स्यादिति।

महोपकारस्य, तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशः न त्ववान्तरकार्याणामिति पूर्वोक्तानुपपत्तिर्नास्तीति प्रकारान्तरेणाशंका।

तत्रैतत्स्यात्—

उपकारस्तु सर्वाङ्गजन्यः पूर्वं प्रदिश्यते।
ततोऽवान्तरकार्याणां नाङ्गानामतिदेशनम्॥ ११॥

न ब्रूमः--कार्यानपेक्षः पदार्थातिदेश इति। सर्वाङ्गजन्य उपकारः पूर्वमतिदिश्यत एव। तदनन्तरन्तु नावान्तरकार्याणामतिदेशः, किन्त्वङ्गानामेव। स चोपकारः कृष्णलेष्वपि विद्यत एव। तत्सिद्ध्युपायत्वेनैव पदार्थानामतिदेशान्नास्त्यप्राप्तिः। एवमुपकारप्रष्ठेन पदार्थानामङ्गभावेऽपूर्वं प्रत्यवगते, तदुपकारजनकत्वम्, तेषां प्रकृतावेव ज्ञातप्रकारमिति, न प्रकारान्तकल्पनावसरः। न चावघातस्यात्र तथा तज्जनकत्वं सम्भवतीत्यननुष्ठानम्। तस्मादुभयमप्युपपन्नं प्राप्तिः, अननुष्ठानञ्चेति। अधिकरणमप्युपकारानपेक्षपदार्थप्राप्त्यनभ्युपगमादक्षतम्—इति।

भावेऽपि प्राप्नुवन्तीत्यस्य विरुद्धत्व दृष्टान्तमुखेनाह—**नो खल्विति**। तद्द्वारेण ज्वलनद्वारेण। चोदकस्य साधारणत्वेन सकलपदार्थप्रापकत्वात् कृष्णलादिषु अवहननादिकमपि प्रापयतीति यदुक्त, तद्दूषयति—**तत्रेति**। एवमुच्यमानेऽशक्यार्थप्रतिपादकतया चोदकस्याप्रामाण्यमेवोक्त स्यादित्यर्थ।

शङ्कते—**तत्रैतदिति**। सर्वाङ्गजन्योऽखण्डो महोपकार इत्यर्थ। अवान्तरकार्याणा नेति नञ. पूर्वेणान्वय.। **किन्त्विति**। प्रकृतावशाब्दत्वेऽप्याकाङ्क्षावशात् प्रथम महोपकारेऽतिदिष्टे, पश्चाच्छाब्दाना पदार्थानामेवातिदेशो युक्त। न त्वशाब्दानामवान्तरकार्याणामित्यर्थ। अस्त्वेवमेवातिदेश। कृष्णलादिषु अवहननादिप्राप्ति कथमित्यत्राह—**स चेति**। कृष्णलेषु-कृष्णलापूर्वेषु विद्यत एव। तस्योत्कर्षाक्षमत्वादित्यर्थ। अस्तु प्राप्ति। अननुष्ठान कुतस्तत्राह—**एवमिति**। प्रष्ठेण, अग्रगामिना उपकारेणेति व्यत्ययेन पूर्वनिपात। **तदुपकारजनकत्व तेषामिति**। पश्चात् कल्प्यत इति शेष.। तेषा विनश्वरत्वेन सभूय तज्जनकत्व न सभवति इति, केन द्वारेण जनकत्व कल्पनीयमित्यत्राह—**प्रकृतावेवेति**। प्रकार-द्वारम्। अस्त्वेव प्रकृते किं? तत्राह—**न चेति। तथा जनकत्वमिति**। वितुषीकरणद्वारेण महोपकारजनकत्वम्। अय भाव— महोपकारजनकाकाङ्क्षाया चोदकेन प्राप्यमाणानामपि लुप्तद्वारकाणामवहननादीना तदुपकारजनकत्व नास्तीति, अनुष्ठानाभावात् वैकृतापूर्वशेषत्व तु विद्यत इत्युपसहरति—**तस्मादिति**।

१—उपकारपृष्टभावेनेति २ पु. पा.। २—प्रष्टेन—अग्रगामिनेत्यर्थं।

उपकारनैरपेक्ष्येण पदार्थमतिदेशे प्रथमविकल्पोक्तदूषण-प्रसंगेन प्रागुक्त-शंकानिरासः ।

तदेतदपि पूर्वोक्तदूषणं नातिवर्तते ।
शेषभावे प्रतीते हि द्वारकार्यानपेक्षया ॥ १२ ॥
प्राकृतस्योपकारस्य प्रकारान्तरमास्थितः ।
हन्त्यादिर्हेतुतां गच्छेदपूर्वाङ्गवदेव नः ॥ १३ ॥

यद्यपि परमोपकारपुरस्सर एवाङ्गानामतिदेशः, तथाऽप्यवान्तरकार्यनिरपेक्षाणामेवाङ्गभावावगमात्तस्य च करणोपकारसाधनभावमन्तरेणाघटनात्तस्य च प्रकृत्यवगतेन मार्गेणासम्भवात्प्रकारान्तरेणापि तत्साधनत्वमवघातादीनामपूर्वाणामिवामनहोमादीनामङ्गानां परिकल्प्यानुष्ठानं स्यात् ।

विकृतौ उपकार-पदार्थयोरशब्दत्वेनान्योन्यान्वयासम्भवेन दूषणम्, तत्परिहारश्च ।

किञ्चोपकारजनकापेक्षयाऽपि पदार्थानां पृथगतिदेशं भवानिच्छति, तेषाञ्च न प्रथममुपकारेणान्वयः । न ह्युपकाराभिधायी शब्दोऽस्ति, यः पदार्थैरन्वितमुपकारमभिदध्यात् । न च पदार्थवाचिनोऽपि शब्दा विकृतौ सन्ति, ये पदार्थानुपकारान्वितानभिदध्युः । तेनापूर्वस्यैव स्वशब्देन पदार्थप्रयोजनतयाऽन्वितस्याभिधानात्तत्सिद्ध्ये कल्पयित्वाऽपि द्वारमनुष्ठानम् स्यात् । एवञ्च यद्यप्युपकारानन्तरमवान्तकार्याणि ततः पदार्थाः प्राप्यन्ते । तथाऽपि तेषामशब्दतया मिथस्सम्बन्धाभावादपूर्वेणैव तादर्थ्यान्वयाल्लुप्तद्वाराणामपि तत्कल्पनया स्यादेवानुष्ठानम् ।

उपकारनैरपेक्ष्येण पदार्थानामतिदेशे प्रथमे कल्पे यो दोष उक्त, स एवास्मिन्नपि पक्षे प्रसज्यत इति परिहरति–**तदेतदिति** । प्राकृतस्याखण्डस्योपकारस्य हेतुता गच्छेदित्यन्वय. । प्रकारान्तर-प्रकृतिक्लृप्तद्वारादन्यत् द्वारम् । अपूर्वाङ्गवत्-विकृतावुपदिष्टाङ्गवत् । तस्य च अङ्गभावस्य च । अघटनात् तदङ्गत्व तदुपकारकत्वमन्तरेण न सभवतीति प्रकृतावेवावगतमित्यर्थ । प्रकारान्तरेणापि–अदृष्टोपकारद्वारेणापि । **अपूर्वाणामिवेति** । यथा विकृतावुपदिष्टानामामनहोमानामातिदेशिकाङ्गैः सह समुच्चित्य यत्किंचिद्द्वारकल्पनया प्राकृतोपकारसाधनतयाऽनुष्ठान, तद्वत् प्रकृतेऽपि द्वारकल्पनया तत्साधनत्व, तदर्थं चानुष्ठान तेषा स्यादित्यर्थ ।

प्रकारान्तरेणापि तदेव दूषण द्रढयति–**किंचेति** । यद्युपकारातिदेशेनैव तद्विशेषकतया अर्थात् पदार्थप्राप्ति, ननु पश्चात् पृथगतिदेश स्यात् । पृथगतिदेशेऽपि येन प्रकारेण प्रकृतावुपकारेणान्वित, तेनैव प्रकारेण विकृतावपि तेनैव यद्यन्वीयन्ते, तदा प्राकृतप्रकारासभवे प्रकारान्तराश्रयणायोगादननुष्ठान सिध्येत् । न तु तदस्ति । विकृतावुपकार-पदार्थयोरुभयोरप्यशाब्दतयाऽन्योन्यान्वयायोगात् । ततश्च परस्परानन्वितयोरुभयोरप्यपूर्वेणैवान्वय. । तथा च क्लृप्तेनाप्युपकारेण पदार्थानामसबन्धात् प्रकृताविव तेषामुपकारकत्वमत्रैव कल्पयित्वा, तदर्थमनुष्ठानमपि स्यादिति भाव । तत्प्रयोजन-तत्साध्यं प्रयोजनमुपकारः । तत्सिद्धय इत्यर्थ. । अवान्तरोपकाराणामतिदेशासभवात् लुप्तद्वाराणा प्राप्तिरननुष्ठानञ्च सिध्यतीत्यत्र दूषणमुक्तम् । तदतिदेशाङ्गीकारेऽपि अस्मात् दोषान्न मोक्ष इत्याह–**एवञ्चेति** । तादर्थ्यान्वयात्–शेषत्वे-

शङ्का ।

यद्युच्येत नावश्यभाव्युपकारसाधनत्वमङ्गानाम्, तेनोपकारसाधनत्वम् न कल्पयितव्यमिति प्रकृतौ तर्हि कथमुपकारकल्पना ? अपेक्षितत्वात्। प्रधानस्य ह्युपकारापेक्षा। तेन प्रकृतौ शेषाणां तज्जनकत्वं कल्प्यते। विकृतौ त्वलुप्तार्थाङ्गजातजनितेनैवोपकारेण प्रधानस्य नराकाङ्क्ष्यान्नास्त्युपकारकत्वपरिकल्पनं लुप्तार्थानामिति।

परिहारः ।

नैतत्सारम्। यद्यनुपकारिणामप्यङ्गत्वे सत्येव प्रधानापेक्षानिबन्धनम् तज्जनकत्वपरिकल्पनम्, तर्हि लब्धप्राकृतोपकारासु विकृतिषु तदपेक्षाभावादपूर्वाणामपि आमनहोमादीनामवघातादिवत्तज्जनकत्वपरिकल्पनाहेत्वभावादनुपकारकत्वेन नानुष्ठानं सिद्ध्येत्।

प्राप्त्यननुष्ठानयोः कथनं न संभवतीति तन्मतनिरासः ।

अथ तेषां वचनानर्थक्यभयादनुष्ठानम्, चोदकस्य तु नानर्थक्यम्, अंगान्तरेष्वपि कृतार्थत्वादित्युच्यते। तदयुक्तम्। अत्राप्यानर्थक्यात्। न हि सर्वपदार्थसाधारणोपकारप्राप्त्यैवार्थात्पदार्थप्राप्तिरभिमता। पुनरपि शास्त्रेणैव पदार्थानां विधेरिष्टत्वात्तेषाञ्च सामान्यरूपाभावात्प्रत्येकमतिदेशादवघातस्यापि शास्त्रमननुष्ठानेऽनर्थकं स्यात्। अतस्तस्यानतिदेशो वाऽनुष्ठानं वा, नान्या गतिरस्ति। काममनर्थकं भवतु। नैतावताऽ-

---

नान्वयात्। लुप्तद्वाराणामपि वैकृतापूर्वशेषतयाऽन्वयप्राप्तौ, तदनुपपत्त्या अदृष्टद्वारेणापि तदुपकारजनकत्व परिकल्प्यानुष्ठानमपि प्रसज्यत इत्यर्थ ।

दूषणपरिहारमाशङ्कते—**यदीति**। श्रुत्यादिविनियोगाधीन हि शेषत्वम्। तच्चोपकारकत्वमन्तरेणापि विनियोजकप्रमाणसभवे निवारयितुमशक्यमिति, नावश्य तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठानप्रसङ्ग इत्यर्थ । एव तर्हि अङ्गत्वानुपपत्त्या प्रकृतावशाब्दस्योपकारस्य कल्पना न सिध्येदिति भाट्ट. शङ्कते—**प्रकृताविति**। प्रकृतौ नाङ्गत्वानुपपत्त्या उपकारकल्पनम्। किंतु प्रधानस्येतिकर्तव्यतापरनामधेयोपकारकाकाङ्क्षाबलात्। विकृतौ तु तद्भावात् लुप्तार्थाना नोपकारकत्वं कल्पनीयमिति प्राभाकर परिहरति—**अपेक्षितत्वादिति**।

विकृतावङ्गानामपि लुप्तार्थाना प्रधानापेक्षाभावेन तदनुपकारकत्वे उपदिष्टानामप्यङ्गानामुपकारकत्व न सिध्येत्। ततश्च तेषामप्यननुष्ठान स्यादिति दूषयति—**नैतदिति**। उपदिष्टानामनुष्ठानसिद्धिमाशङ्कते—**अथेति**। **आनर्थक्यभयादिति**। प्रधानस्य तत्साध्योपकाराभावे तेषामननुष्ठेयत्वे चामनहोमानां विधानमेव व्यर्थं स्यादित्यर्थ.। ननु लुप्तार्थानामप्यननुष्ठाने तत्प्रापकस्य चोदकस्यानर्थक्य स्यादित्याशङ्क्याह—**चोदकस्य त्विति**। आनर्थक्यसाम्येन परिहरति—**तदयुक्तमिति**। तदेवोपपादयति - **नहीति**। शास्त्रेण, अतिदेशलक्षणेन। विधे - प्राप्तेः। ननु पदार्थाना पुनरतिदेशेऽपि, तस्य सर्वपदार्थसाधारणत्वादन्यत्र कृतार्थतया नानर्थक्यमित्याशङ्क्याह—**तेषां चेति**। उपकार विना पदार्थाना तदन्य क्रोडीकारको नास्ति। स च साधारण एव। ततश्च पृथक् पदार्थातिदेशाङ्गीकारात्, तस्यातिदेशस्य साधारणत्वानुपपत्तेः प्रतिपदार्थमतिदेशभेदोऽङ्गीकार्यं स्यात्। ततश्चानर्थक्यं स्यादिति भाव । तत· किं स्यात् ? तत्राह—**अतस्तस्येति**। अस्मन्मत इव पदार्थानामार्थिकमतिदेशमङ्गीकृत्य, चोदकसंकोचो वा

नवगतोऽर्थः शक्यते कल्पयितुम् । न ह्यत्र किञ्चिदुपकारजनकत्वे प्रमाणमस्ति । नन्वं-गत्वानुपपत्तिरेव प्रमाणम्, न ह्यनुपकारिणस्तद्भवति । हन्तेस्तु प्रकृतिवद्वचनादन्यथो-पकारकत्वं न सम्भवति । [1]तस्मादननुष्ठानमिति चेत् । तद् उक्तोत्तरम् । प्रकृतिवदङ्गत्व-मवघातस्य कृष्णलेषु विदधद्वचनमप्रमाणम् स्यादिति ।

अलुप्तार्थेषु प्रत्याम्नानादिस्थलेषु शरादिष्वननुष्ठानम् न सिद्ध्य-निरूपणम् ।

किं च [2]प्राप्त्यबाधे कुशानामलुप्तार्थानां किमित्यननुष्ठानम्, प्रत्याम्नानादिति चेत् । न । तेनाप्यङ्गत्वानवलोपात् तेनाबाधिताङ्गभावयोः कुशशरयोर्विकल्पेनानुष्ठान-मैकार्थ्यात्स्यात्, न बाधः । नन्वतुल्यबलयोरुपदेशातिदेशयोः कथं विकल्पः । किं वोपदेशेनातिदेशो बाध्यतामित्युच्यते । ओमिति चेत् । न तर्हि कुशानामङ्गत्वमस्ति,

---

अङ्गीकार्यं, पृथगतिदेशाङ्गीकारे आमनहोमानामिवानुष्ठान वाऽङ्गीकार्यम् । न तु प्राप्ति, अननुष्ठान च सुवचमित्यर्थ । आमनहोमादिप्रतिपादकस्य वचनस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् तेषामुप-कारकत्व कल्पनीयमित्युक्तम् ।

तत्र दूषणान्तरमप्यमाह—**किं चेति** । अनवगतोऽर्थ —प्रमाणाप्रतिपन्नमुपकारकत्वम् । अनवगतत्वमेवाह—**नहीति** । आनर्थक्य तु न प्रमाणवर्गान्तर्भूतम् । अङ्गत्वानुपपत्तिस्तु अन्यथा-प्युपपत्तेर्नोपकारकत्वकल्पिकेति भवतैवोक्तम् । प्रधानस्याप्युपकाराकाङ्क्षात्वातिदेशिकैरेवाङ्गैः निवृत्तेति, न साऽप्यत्र प्रमाणम् । अतो न तत्र किंचित् प्रमाणमिति भाव ।

प्रमाणमाशङ्कते—**नन्वङ्गत्वेति** । एव तर्हि लुप्तार्थानामप्यङ्गत्वात् तदनुपपत्त्या तदुपकार-कत्व कल्पनीय स्यादित्याशङ्क्य, तेषामङ्गत्वे सत्यपि तत्प्रापकतया तदुपजीव्यचोदकविरोधान्न तदुपपद्यत इत्याह—**हन्तेस्त्विति प्रकृतिवदिति** । उपकारजनकाकाङ्क्षया पदार्थातिदेशाङ्गी-कारात् प्रकृतौ यै पदार्थैर्य उपकार. सपादित, तथाऽत्रापि सपादनीय इत्येवमतिदेशस्य लाभात् द्वारान्तरकल्पन तद्विरुद्धमित्यर्थ । प्रकृतिवद्वचनात्—प्रकृतिवदतिदेशात् । परिहरति—**तदिति** । अवान्तरोपकारातिदेशानङ्गीकारे द्वारान्तरकल्पनस्य तद्विरुद्धत्ववाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् प्राकृत-द्वारेणैव लुप्तार्थानामप्यङ्गत्वमतिदेशो बोधयतीत्येवमुक्त स्यात् । ततश्चाशक्यार्थबोधकतया वचनस्याप्रामाण्य स्यादित्यर्थ ।

गुरुमते लुप्तद्वारकेष्वप्यङ्गेषु द्वारान्तरकल्पनेनानुष्ठान प्रसज्यत इति प्रतिपाद्य, अलुप्तार्थेषु तु प्रत्याम्नानादिस्थलेषु तेनैव द्वारेण प्रधानोपकारकत्वस्यापि संभवात् सुतरामननुष्ठान. (न) सिध्यतीति प्रतिपादयितु पृच्छति—**किंचेति** । उत्तरमाशङ्कते—**प्रत्याम्नानादिति** । दूषयति—**तेनेति** । ततश्च फलित दूषणमाह—**तेनेति** । ऐकार्थ्यात्—हविरासादनरूपैकप्रयोजनसाधनत्वात् ।

दुर्बलप्रमाणप्रापिताना कुशाना प्रबलप्रमाणप्रापितै शरै सह अतुल्यकक्ष्यतया विकल्पो न सिध्यतीति शङ्कते—**नन्विति** । विकल्पानङ्गीकारेऽत्यन्तबाधो वाङ्गीकार्य, समुच्चयो वा । तत्र प्रथम पक्ष किं तवाभिमत इति पृच्छति—**किं चेति** । अङ्गीकारेणोत्तरमाशङ्कते—**ओमिति** । एवमङ्गीकारे भवत्सिद्धान्तविरोध स्यादिति दूषयति—**न तर्हीति** । विकल्पवदन्य-

१—तथोपकारकत्व चार्थलोपान्न सभवति इत्यधिक. २ पु. पाठः ।

तत्प्रमाणस्यातिदेशस्य बाधितत्वात् । अथ नातिदेशस्य बाधः, नापि विकल्पः । अथ किं समुच्चयः ? सोऽपि न, ऐकार्थ्यात् । कथं तर्ह्युक्तं प्रयोगवचनेनानुपसंग्रहादननुष्ठानमिति ।

तदेव तु न युक्तम्, अङ्गत्वाबाधादिति ब्रूमः । कः खल्वङ्गभूतयोरुपकारसाधनयोः कुश-शरयोर्विशेषः । येन द्वितीयस्यामिव शरेषु कापुरुषस्य विधेरनुरागो भवेत् । अयमस्ति विशेषः-शराणां प्रत्यक्षवचनम् प्रमाणम् । इतरेषामनुमानमिति । नायं विशेषः, प्रत्यक्षेणाऽप्यनुमानस्य अबाधितत्वात् । प्रमाणयोर्हि प्राबल्यदौर्बल्याभ्यामन्यतरस्य प्रमेयापहारान्मिथ्यात्वं भवति । प्रमेयानपहारे तु द्वयोरप्यर्थयोः कार्यसाधनत्वाविशेषादविशिष्टं कार्यनिमित्तमनुष्ठानमिति । विधिर्हि साध्यभूतः साधनेष्वनुष्ठानमाक्षिपति, साधनत्वं च द्वयोरपि कुशशरयोरङ्गत्वाविशेषात् द्वारसंभवाच्चाविशिष्टमिति, नानुष्ठानाक्षेपे कश्चित् विशेषः । तस्मादुभयस्याप्यननुष्ठानान्नास्त्यननुष्ठानलक्षणो बाधः ।

प्रतिषिद्धानां वैकृतापूर्वशेषत्वं पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तविरुद्धमिति कथनम् ।

तथा-'नार्षेयं वृणीते' इत्यत्र प्रतिषेधपक्षे विकल्पमभ्युपेत्य तत्परिहाराय, पर्युदास एव चोदकस्याश्रितः । यद्युच्यतेऽनारभ्यविधेः सामान्यरूपस्योपदेशात्मकस्य तत्र

तरबाधपक्षोऽपि नास्मदभिमत इति शङ्कते—**अथेति** । किं समुच्चयपक्षस्त्वदभिमत इति पृच्छति—**अथ किमिति** ; सोऽपि न ममाभिमत इति शङ्कते **सोऽपीति** । तत्र हेतु.—**ऐकार्थ्यादिति** । नैरपेक्ष्ये सतीति शेष ।

तर्हि कि त्वदभिमतमिति पृच्छति— **कथं तर्हीति** । स्वाभिमतमाशङ्कते—**उक्तमिति** । नोभयो समुच्चयेन वा, विकल्पेन वानुष्ठानम् । नाप्यन्यतरस्यान्यतरेण बाध. । किंतु एकस्याङ्गस्यैव सतोऽननुष्ठानमात्रमित्यर्थ । प्रयोगविध्यनुपसग्रह एव न युक्त इति दूषयति—**तदेवेति** । द्वितीयस्या पत्न्याम् ।

विशेषमाशङ्कते—**अयमिति** । अय विशेषो विध्यनुपराग्रहे न प्रयोजक इति परिहरति—**नायमिति** । नहि प्रयोगविधि प्रबलप्रमाणप्रमितमेव स्वीकृत्य दुर्बलप्रमित परित्यजति । प्रकृतौ श्रुतिलिङ्गादिप्रापिताना सर्वेषामवि स्वीकारात् । विकृतावप्युदिष्टानामतिदिष्टाना चाङ्गानां स्वीकारात् । किंतु प्रमाणयो प्रमेयविरोधे तु सति प्रबलेन दुर्बलप्रमाणप्रमेयापहारे, तदवगतमपि परित्यजति । अत्र तूभयोरत्यङ्गत्वाविरोधात् प्रधानोपकारकत्वसभवाच्च नान्यतरस्य प्रयोगविधिपरित्यागे कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्यर्थ । अविशेषमाह—**विधिर्हीति** । साध्यभूत—अनुष्ठेयभूत. । प्रत्याम्नानस्थले अननुष्ठानासिद्धि निगमयति—**तस्मादिति** ।

प्रतिषिद्धाना वैकृतापूर्वशेषत्वाङ्गीकारस्तु पर्युदासाधिकरण—मी द १०-८.१ सिद्धान्तविरुद्ध इत्याह- **तथेति** । तत्र हि 'प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्येति सामान्येनातिदेशवचनेन सर्वाङ्गानां प्राप्ति. । तथा 'नार्षेय वृणीते, न होतारम्' इति च किंचिदङ्ग निषिध्यते । तथा यजति येयजामह करोति' इत्यनारभ्य विहितम् । तथा 'नानूयाजेषु येयजामह करोति' इति विशेषतो निषिध्यते । अत्र सशय—किं विकृतावप्यार्षेयवरणमनुष्ठेयम्, अनूयाजेष्वपि येयजामह कर्तव्यः, उत नेति । तदर्थं च किमय प्रसज्यप्रतिषेध, उत पर्युदास इति । तत्र नञो मुख्यार्थलाभात् प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव युक्तम् । पर्युदासे च अननूयाजेष्विति समासः प्रसज्येत । लोके समासादन्यत्र पर्युदासाप्रतीते । ततश्च विकृतावप्यार्षेयवरणस्यानूयाजेषु येयजामहस्य प्राप्तिमन्तरेण

पर्युदासोऽभिहितः, नातिदेशस्येति । कथं तर्हि प्रदेशग्रहणम् । न्यायविरोधादनादरणीयमिति चेत् । अहो बत महामोहसमाश्रयणं भवतः यदात्मीयज्ञानमृषावारोपयति । न ह्यङ्गत्वाबाधे सत्युपदिष्टमतिदिष्टमित्यनेन कश्चिद्विशेष इत्युक्तम् । यदि चानपह्नुतयोरपि प्रमेययोरिदं प्रबलप्रमितम्, इदं दुर्बलप्रमितमित्यनेन विशेषेणानुष्ठानानुष्ठाने भवतः । ततो दूराद्वह्निमध्यक्षयन्, आराच्चानुमिमानोऽनुमितम् हित्वा पाकार्थी दूरस्थमुपधावेत् ।

पर्युदासाधिकरणे सूत्रकारेणातिदेशविषयत्वाभिधानविरोधाद्दूषणम् ।

तथा—'यजतिषु येयजामहं करोती'त्यस्य सामान्यविधेर्नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यतो विशेषप्रतिषेधात्, आहवनीयशास्त्रस्येव विशेषशास्त्रात्पदविधायिनो दुर्बलत्वात्प्रतिषेधे सत्यप्यननुष्ठानं येयजामहस्यानुयाजेषु शक्यते वक्तुमित्यनर्थकं पर्युदास-

---

प्रतिषेधासम्भवात्, प्रथमं वचनेन तयोस्तत्र प्राप्तौ सत्यां, वचनप्राप्तस्यात्यन्तबाधायोगात् षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विकल्पेनानुष्ठानमिति प्राप्ते—

अभिधीयते—प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकारात् वाक्यभेदप्रसङ्गात्, समासाभावेऽपि पर्युदासस्य 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादिषु दर्शनात् पर्युदासाश्रयणेनैकवाक्यत्त्वमाश्रित्यार्षेयवरणव्यतिरिक्तान्यङ्गानि प्रकृतिवत् कुर्यात् । अनूयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहं कुर्यादिति वाक्यार्थो लभ्यते । ततश्च विकृतावार्षेयवरणादिकम् अनूयाजेषु येयजामहश्च न प्राप्तः, नापि प्रतिषिद्धः । अतो नित्याननुष्ठानमिति प्रतिपादितम् । चोदकेनार्षेयवरणस्य प्राप्त्यभिधाने 'नार्षेयं वृणीते' इति नञः प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारेण प्रतिषेधस्य प्रयोगविध्युपसङ्ग्रहाभिधानं च तद्विरुद्धमित्यर्थः ।

पर्युदासाधिकरणस्य यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनारभ्यवाक्यमेव विषयः । नत्वतिदेशः अतो न विरोध इति शङ्कते—**यदीति** । सूत्रकारेणातिदेशस्यापि तद्विषयत्वाभिधानात्, तस्य तद्विषयत्वाभावोक्तिरयुक्तेति दूषयति—**कथं तर्हीति** । प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् 'विकल्पः स्यात्' मी. द. १०.८.१ इति तदधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् । अत्र प्रतिषेधः प्रदेश उच्यत इत्यर्थः । नन्वनारभ्याधीतस्य सामान्यवचनस्य, तत्प्रतिषेधस्य चोपदेशात्मकत्वेन तुल्यबलत्वात् तत्र विकल्पेनानुष्ठानं स्यादिति तस्य विषयत्वं युक्तम् । आर्षेयवरणनिषेधस्य तूपदेशरूपत्वेन बलीयस्त्वात् प्रयोगविधिसंग्रहेणानुष्ठानसिद्धेः, इतरस्य त्वातिदेशिकत्वेन दुर्बलस्य तदनुपसंग्रहात् तदसिद्धेः न विकल्पप्रसङ्ग इति, नास्य विषयत्वं युज्यते ।

सूत्रे तद्ग्रहणं तु तन्न्यायविरोधादविवक्षितमिति शङ्कते—**न्यायेति** । सोपहासं परिहरति **अहो बतेति** । **आरोपयतीति** । भवदुक्तिरेव न्यायविरुद्धा । सूत्रं तु न्यायसहमेवेत्यर्थः । तदेवाह **नहीति** । **उक्तमिति** । अयं विशेषोऽनुष्ठानाननुष्ठानयोर्नोपयुज्यत इत्युक्तमित्यर्थः । अस्य विशेषस्यानुष्ठानाननुष्ठानयोरुपयोगाङ्गीकारे लोकविरोधमप्याह—**यदि वे(चे)ति** । न्यायविरोधमपि तत्राह—**तथा यज्ञेष्विति** । सामान्यवचनस्योपदेशकत्त्वेऽपि सामान्यवचनत्वेन दुर्बलत्त्वात्, इतरस्य विशेषत्त्वेन प्रबलत्वादतिदेशस्थल इवाननुष्ठानसिद्धेः, अतिदेशवदस्यापि तदधिकरणविषयत्वानुपपत्तेः पर्युदाधिकरणं निर्विषयं स्यादित्यर्थः ।

सामान्यविशेषयोः प्राबल्यदौर्बल्ये च दृष्टान्तमाह—**आहवनीयेति** । 'आहवनीये जुहोति' तै. ब्रा. १-१-१० इति सामान्येन सर्वहोमेष्वाहवनीये प्राप्ते 'अश्वस्य पदे पदे जुहोति' इति

प्रतिपादनं स्यात्। तस्मान्न कथं चिदपि प्राप्त्यबाधे सत्यननुष्ठानं संभवतीति, प्राप्तिरेव बाधयितव्या।

प्राप्तबाधाप्राप्तबाधयोर्व्यवस्थितस्वरूपवर्णनमुखेन-प्राभाकरमतखण्डनम्।

यत्त्वेवं सति प्राप्तबाधाभिधानमनुपपन्नम्, तार्तीय-दाशमिकयोरविशेषादिति। अत्राभिधीयते—

[1]साधारणस्य शास्त्रस्य विशेषविषयादिना।
संकोचः क्लृप्तरूपस्य प्राप्तबाधोऽभिधीयते ॥ १४ ॥
कल्प्यस्य शास्त्रस्य तु कल्पनं यन्निरुध्यते मूलनिकृन्तनेन।
क्लृप्तेन शीघ्रेण फलापहारादप्राप्तबाधं तमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥

प्रथमश्लोकव्याख्यानमुखेन प्राकृतवैकृत-सामान्य-विशेषादिबाधनिर्देशः।

यत्र क्लृप्तस्यैव शास्त्रस्य सामान्यद्वारेण विशेषानुपसर्पतः क्वचिद्विशेषविषया[2]-दिना प्राप्तिरपोद्यते, तत्र प्राप्तबाधः। यथा प्राकृत-वकृतसामान्यविशेष-नित्यनैमित्तिक-

---

विशेषविधानात् क्वचित्तदपोद्यत इति, ततोऽस्य यथा बलीयस्त्वमित्यर्थः। तस्मादस्मन्मत इव लुप्तार्थप्रत्याम्नानादिष्वङ्गत्वमेव नास्तीति वाच्यमिति निगमयति—तस्मादिति।

परमते दूषणमभिधाय, स्वमते तदुक्तानि दूषणानि क्रमेण परिहरिष्यन् प्रथम तदापादितं प्राप्ताप्राप्तबाधसाकर्यमनूद्य परिहरति—यत्त्वेवमिति। स्वमते तयोर्विवक्त लक्षणमाह—साधारणस्येति। साधारणस्य—सामान्येन प्रवृत्तस्य। विशेषो विषयी यस्य, तत्, विशेषविषय शास्त्रम्। तच्च क्वचित् व्यक्तिविशेषे विशेषान्तरविधायकम्। तदादिशब्देन नैमित्तिकादिपरिग्रह। क्लृप्तरूपस्य—प्रवृत्तप्रचारस्य। मूलनिकृन्तनेन—तत्कारणनिवर्तनेन। शीघ्रेण—अविलम्बित-प्रवृत्त्या। फलापहारात्—तद्विषयापहारात्।

प्रथम श्लोक व्याचष्टे—यत्रेति। शास्त्रे यावन्त प्राप्तबाधा। तान् सर्वानुदाहरति—यथेति। प्राकृताना पदार्थाना विकृतौ प्राप्तबाधत्वसिद्धचर्थं चोदकस्य सामान्यरूपत्व, तस्य-

१—स च द्विविध प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्चेति तयोरसकीर्णलक्षणमाह साधारणस्येति।

अस्यायमर्थ—साधारणस्य—सामान्येन प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य, विशेषो विषय, यस्य तत् विशेषविषय शास्त्रम्। तच्च क्वचित व्यक्तिविशेषान्तरविधायकम्। यथा—पदशास्त्रेण विशेषविषयेण आहवनीयरूपसामान्यद्वारेण विशेषानुपसर्पतस्सकोचो भवति। अतस्स प्राप्तबाध इत्युच्यते।

अत्रेदमाकूम्—प्राकृताना पदार्थाना विकृतौ प्राप्तबाधत्वसिद्धचर्थमतिदेशस्य सामान्य-रूपत्वम्, तस्य स्वतोनिर्दोषस्यापि विशेषापर्यालोचनारूपपुरुषदोषबलात्, सामान्यप्रतीतिजनकत्वेन प्रापकत्वम्। तस्या प्रतीते पश्चात् विशेषपर्यालोचनेन मिथ्याकल्पनाद्बाध्यत्वमिति तत्त्वम्।

२—विशेषविषयागादिनेति मु. पु. पा.।

क्रत्वर्थपुरुषार्थ–पौर्वापर्याल्पभूयस्त्व–सावकाशनिरवकाशाङ्गप्रधानतद्धर्मबाधेषु। प्राकृता हि धर्मा न प्रातिस्विकेन रूपेण चोदकेन विकृतौ प्राप्यन्ते–इदमिदं कर्तव्यमिति।

कथं तर्हि? यथा प्रकृत्या स्वकार्यं साधितम्, तथा विकृत्याऽपीति। तथाभावश्च तैरेव पदार्थस्तथा संबध्यमानैः संपादयितुं शक्यते, नान्यथेति। तेषां तत्साधनत्व-सामान्यरूपेण प्राप्तिरविशेषेण प्रतीयते। सेयं प्रतीतिरविशेषेणोपजाता सती पश्चात्त-त्तत्पदार्थविशेषनिरूपणावसरे हन्त्यादेस्तथा साधनभावासम्भवपर्यालोचनेन भ्रान्ती-क्रियते। न चैतावता शास्त्रस्य अप्रामाण्यम्, तस्य विषयविशेषपरिशेषमात्रपरि-कल्पनात्। विशेषादर्शनेन हि सामान्यमात्रालोचनात्सर्वविषयत्वं शास्त्रस्य भ्रान्त्याऽ-वगम्यते। तद्दर्शनात्तु नायमस्य विषयः, अन्यविषयमेव तु शास्त्रं सामान्यमात्रपर्यालोच-नादोषादेतद्विषयत्वेन भ्रान्त्याऽध्यवसितमिति मन्यते। तेनार्थलोपात्प्रत्याम्नानात्प्रति-षेधाच्च चोदकसंकोचः। तथा आहवनीयविधायिनः सामान्यशास्त्रस्य पदविधायिना विशेषशास्त्रेण होमान्तरविषयत्वकल्पनम्।

स्वतो निर्दोषस्यापि विशेषापर्यालोचनरूपपुरुषदोषसहायबलात् सामान्यप्रतीतिजनकत्वेन प्राप-कत्वम्। तस्या प्रतीते पश्चात् विशेषपर्यालोचनेन मिथ्यात्वकल्पनात् बाध्यत्वम्। एवमपि चोदकस्य स्वतो निर्दोषत्वात् विशेषपरामर्शेनापि चोदकस्यान्यविषयत्वमात्रकल्पनात् तत्प्रामाण्या-विघात च प्रतिपादयति–**प्राकृता हीति**। **यथा प्रकृत्येति**। प्राकृतकरणेन यदुपकारसहितेन स्वकार्यं यथा साधित तथा वैकृतकरणेनापि तदुपकारसहितेनैव स्वकार्यं साधनीयमित्यर्थ.।

अनेनोपकारप्राप्तिरभिहिता। तद्विशेषणतया पदार्थप्राप्तेरपि सामान्यरूपत्व दर्शयति–**तथाभाव इति**। तथाभाव –स उपकार इत्यर्थः। तैरेव-प्राकृतैरेव। तथा सबध्यमानै. प्रकृतौ दृष्टार्थाना दृष्टद्वारेण, अदृष्टार्थाना तु तद्द्वारेणैवेत्येवमादिना रूपेण। नान्यथा–न द्वारान्तरेण। एव च पदार्थाना सामान्येन प्राप्ति क्वचित् क्वचित् बाधश्च सिध्यतीत्याह–**तेषामिति**। भ्रान्ति-ज्ञानोत्पादकत्वेऽपि तस्य प्रामाण्यमुपपादयति–**न चेति**। आलोचनादोषात् आलोचनरूपात् दोषात्। प्राकृताना विकृतौ प्राप्तबाधत्व निगमयति–**तेनेति**।

अप्राप्तबाधस्तु क्लृप्तेन श्रुत्यादिना कल्प्यस्य लिंगादेर्मूलनिकृन्तनेन श्रुतिकल्पनामूला-काङ्क्षोच्छेदेन शीघ्रेणाविलम्बप्रवृत्त्या विषयापहारात् यन्मूलकल्पनम् निरुद्ध्यते, तमप्राप्तबाध-मुदाहरन्ति—इत्यर्थ।

एवञ्च यत्र सामान्यशास्त्रेण जनिते ज्ञाने मिथ्येदमिति प्रत्ययान्तरमुत्पद्यते, स प्राप्तबाध –इति। यत्र लिंगादौ श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धात् ज्ञानोत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते, सोऽप्राप्त-बाधः–इति। अनयोश्च मध्ये पूर्वं प्रमेयापहारलक्षणो बाध इत्यपि व्यवहृतः, उत्तरश्च कल्पना-मूलोच्छेदलक्षण इत्यपि ग्रन्थकृता व्यवहृतो विरोधादिकरणे मी द १–३–२।

तदयं निष्कर्षो ग्रन्थकृता कृत·–सर्वत्र विद्यमानस्य प्रापकस्य शास्त्रस्याविशेषेण प्रापकत्वे प्राप्ते क्वचिद्विशेषे य प्रापकत्वापवाद·, स प्राप्तबाध –इति।

तत्रायं विवेक १—सामान्य विशेषेण, २—नित्यं नैमित्तिकेन, ३–क्रत्वर्थम् पुरुषार्थेन। ४—पूर्वं परेण। ५—अल्पं भूयसा। ६—सावकाश निरवकाशेन। ७–अगधर्म प्रधानधर्मेण।

एवमन्येऽपि प्रकारास्सन्ति–तानि सक्षेपेण प्रदर्श्यन्ते तथाहि–प्राकृतमर्थलोपेन बाध्यते, यथा कृष्णलचरावघात प्राकृतश्चोदकप्राप्तो वैतुष्यरूपार्थलोपात्। यथा वा स्वयदिते बर्हिषि

नैमित्तिकेन तस्य बाधः ।

तथा–पाञ्चदश्यस्य नित्यस्याविशेषविहितस्य वैश्यविषयेण नैमित्तिकेन साप्तदश्येन वर्णान्तरविषयत्वम् । साप्तदश्यस्यापि क्रत्वर्थस्य पुरुषार्थेनैकविंशत्याद्यनुवचनेन प्रतिष्ठाकामव्यतिरिक्तवैश्यविषयत्वम् । न चात्र सामान्यविशेषभावः, उभयोरपि सामान्यत्वात् । एकविंशत्यनुवचनं हि प्रतिष्ठाकामवर्णत्रयसाधारणम्, साप्तदश्यमपि प्रतिष्ठाकामातत्कामवैश्यसाधारणम् । प्रतिष्ठाकामे तु वैश्ये द्वयोस्सन्निपाते सति पुरुषार्थानुवचनेन क्रत्वर्थस्य प्रत्यासन्नफलेनान्यादृशस्य बाधः ।

उत्तरेण पूर्वस्य बाधः ।

तथा–पौर्वापर्येऽपि चोद्गातृ–प्रतिहर्त्रपच्छेदयोः सामान्यविशेषभेदाभावात्पौर्वापर्यवशादेव मिथो बाधः । तत्रैवं शास्त्रार्थो भवति–पश्चाद्भाव्युद्गात्रपच्छेदविधुरप्रतिहर्त्रपच्छेदवतः क्रतोः सर्ववेदसदानमङ्गमिति । एवमुद्गात्रपच्छेदेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अतोऽनेनैव प्रकारेण सामान्यविशेषस्थलेऽपि प्रथम सामान्येन प्राप्ति, बाधस्याप्युपपत्ति । वचनस्य सकोचमात्र, न त्वप्रामाण्य चेत्याह–**तथेति** । नित्यनैमित्तिकस्थलमुदाहरति–**पाञ्चदश्यस्येति** । 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति सामान्यविहितस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य 'सप्तदशानुब्रूयात् वैश्यस्य श ब्रा १–५–१–१२' इति वैश्यत्वनिमित्तेन साप्तदश्येन ब्राह्मणादिविषयत्व कल्प्यत इत्यर्थ । क्रत्वर्थपुरुषार्थस्थलमुदाहरति–**साप्तदश्यस्यापीति** । नैमित्तिकतया क्रत्वर्थस्यैव साप्तदश्यस्य 'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य तै. स. २–५–१०' इति प्रतिष्ठालक्षणफलसाधनत्वेन पुरुषार्थतया विहितेनैकविंशतित्वेन सकोचो भवतीत्यर्थ । सामान्यविशेषरूपत्वेन तत्र बाध्यबाधकत्व नोपपद्यत इत्यत आह–**न चात्रेति** । यत्र सामान्यशास्त्रविषय एव विशेषशास्त्रान्तरस्य विषय । तत्र सामान्यविशेषन्याय. । यत्र त्वन्योऽपि विषय । न तत्र सामान्यविशेषन्याय इत्यर्थ. । अन्यादृशस्य-व्यवहितफलस्य । फलव्यवधानप्रत्यासत्तिभ्यामत्र बाध्यबाधकभावः । न तु सामान्यविशेषतयेत्यर्थ. ।

पौर्वापर्येऽपीति । ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमान प्रसर्पतामृत्विजा 'यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत सर्ववेदस दद्यात्' 'यद्युद्गाताऽपच्छिद्येत, अदक्षिणो यज्ञ सस्थाप्य ता ब्रा.' इति श्रूयते । अत्रोभयोर्युगपदपच्छेदे विकल्प इति पूर्वाधिकरण उक्तम् । प्रतिहर्त्रुद्गात्रो क्रमेणापच्छेदे किं प्रथमनिमित्तं सर्ववेदसदानम्, उत पश्चाद्भाविनिमित्तमदक्षिणत्वमिति सशये, प्रथमनिमित्तस्यासजातविरोधित्वेन प्राबल्यात्, तन्निमित्त सर्ववेदसदानमेव कार्यमित्याशङ्क्य, यथा प्रथमप्रवृत्तस्य नित्यस्य द्वादशशतदानस्य पश्चाद्भाविना नैमित्तिकेन सर्ववेदसदानेन बाध । तथा तस्यापि ततोऽपि पश्चाद्भाविनिमित्तेनादक्षिणेन बाध. स्यादिति प्रतिपादितम् । तत्र पौर्वापर्यवशादेव बाध्यबाधकभाव । न प्रकारान्तरेणेत्युपपादयति–**सामान्येति** । तत्र प्रथमनैमित्तिकशास्त्रस्य

लवनम्, प्राप्तिरूपार्थलोपात् । प्राकृत पर्युदासेन बाध्यते । यथा 'न होतार वृणीते' इति महापित्र्येष्टौ श्रुतम् । तत्र वैधनिषेधाभ्युपगमे विकल्पप्रसक्ते, पर्युदासो नित्यबाधार्थमिति. मी. द १०–८–१ इति ।

प्राकृतमेव प्रत्याम्नानेन बाध्यते । तदप्यारभ्यातधीतेन, अनारभ्याधीतेनेवेति द्विधा । आद्यस्योदाहरणम् । यथा 'शरमय बर्हिर्भवति' । द्वितीयस्योदाहरणम्–य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेतेत्यनारभ्यविहितेन सद्यस्कालत्वेन विकृतिष्वतितिष्टद्वैयहकालत्वबाध–इत्यादिक बोध्यम् ।

भूयोभिरल्पस्य बाधः ।

तथा—पञ्चदशरात्रे प्रथमेऽह्न्यग्निष्टुन्नामधेये एकाहाग्निष्टुब्धर्मेषु प्राप्तेषु सुब्रह्मण्याऽऽग्नेयी प्राप्ता । उत्तरेषां चतुर्दशानामह्नामैन्द्री । तत्राल्पवैगुण्येनापि गतौ सत्यां भूयोवैगुण्यमन्याय्यमिति, भूयस्त्वेन प्रथमावगताऽप्याग्नेयी बाध्यते । तेनाग्निष्टुन्नामधेयं सुब्रह्मण्याग्नेयीव्यतिरिक्ताङ्गातिदेशपरं भवति ।

निरवकाशेन सावकाशस्य बाधः ।

तथा 'यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ती'त्यस्य 'यावत्या वाचा कामयेत, तावत्या वाचा दीक्षणीयायामनुब्रूयादि'त्यनेन दीक्षणीयादिप्रधानेषु स्वरान्तरविधानादन्यविषयत्वम् । न चास्य सामान्यात्मता, यत्किंचिच्छब्दस्य प्रकृतविशेषाभिधायित्वात् । तेन सावकाशनिरवकाशत्वेनात्र बाधः ।

तथोपांशु यजुषेति विहितं यजुरङ्गमुपांशुत्वं निगदेषु प्रधानभूतपरप्रत्यायनकार्यविरोधाद्बाध्यते, तेन यजुष्षूपांशुत्वविधानं निगदव्यतिरिक्तयजुर्विषयं भवति ।

सकोचे सति फलित तदर्थमाह—**तत्रैवमिति** । प्रथम प्रतिहर्तु पश्चादुद्गातुरपच्छेदे सति पश्चाद्भाविनिमित्तस्यादाक्षिण्यस्यैवानुष्ठानमित्युक्तम् । तत्र प्रथममुद्गातु, पश्चात्तु प्रतिहर्तुरपच्छेदे पश्चान्निमित्तस्य सर्ववेदसदानस्यैवानुष्ठानम् । तदानीमुद्गात्रपच्छेदनिमित्तकशास्त्रार्थोऽप्येवमेव वर्णनीय इत्याह—**एवमिति** ।

पञ्चदशरात्र इति । तच्च सत्रद्वादशाहविकृति. । तस्याग्निष्टुत्प्रथममह. । तत्र नामातिदेशेनाग्नेय्या सुब्रह्मण्याया. प्राप्ति. । इतराहस्सु चोदकादैन्द्रचा । एव च पञ्चदशरात्रे किमैन्द्री प्रयोज्या, उताग्नेयीति । प्रथममाग्नेय्या प्राप्तत्वेन प्रथमावगतत्वात् तस्या एव प्रयोग इत्याशङ्कच, भूयसामह्लामैन्द्रचा अङ्गत्वेन प्राप्तत्वात् भूयसामनुग्रहाय ऐन्द्रचेव प्रयोज्या । ततश्च नामातिदेशस्य सकोचो वाच्य इति ।

तथा यत्किंचिदिति । ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशो. प्रागनुष्ठेयं यत्कर्मजातं, तदङ्गमन्त्रेषूपाशुत्व विहितम् । दीक्षणीयापि तदन्त पातिन्येव । तदङ्गभूतेषु मन्त्रेषु स्वरान्तरविधानादुपाशुत्वस्य कर्मान्तरशेषभूतमन्त्रान्तरेष्वपि सावकाशत्वेनान्यत्रैव सकोच: सिध्यतीत्यर्थं । अत्र सामान्यविशेषरूपत्वेनैव बाध्यबाधकभाव किमिति न स्यात् ? तत्राह—**न चेति** । यत्किंचिच्छब्देन प्रकृतसर्वव्यक्तीनामेव साक्षादभिधानादित्यर्थ. ।

अङ्गप्रधानविरोधमुदाहरति—**तथेति** । 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' 'उपाशु यजुषा' इति यजुष्षूपांशुत्व विहितम् । 'अग्नीदग्नीन् विहर श. ब्रा. ४–२–४–११' 'बर्हिस्तृणाहि' इत्येवमादिरूपा निगदा नाम यजुर्भेदा प्रैषमन्त्रा । तेषा च प्रेष्यप्रतिबोधन मन्त्रसाध्य किंचित्कारतया कर्मान्तरशेषभूत प्रधानम् । उपाशुत्व तु मन्त्राङ्गभूतम् । तेन च परप्रत्यायनासिद्धेस्तयोरङ्गप्रधानयोर्विरोधे, अङ्गस्यौपांशुत्वस्य बाध इत्यर्थ ।

अप्राप्तबाधलक्षणपर श्लोक व्याचष्टे—यत्रत्वित्यादिना अप्राप्तबाध इत्यन्तेन ।

अंग-प्रधानधर्मविरोधेऽङ्गधर्मस्य बाधः ।

तथा—य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमावास्यायाम्, पौर्णमास्याम् वा यजेतेत्यनेनेष्टिषु, पशौ, सोमे च पर्वणि प्राप्ते सत्येकादिदीक्षापक्षे सुत्या-दीक्षणीययोरुभयोरपि पर्वसंपादनासंभवादन्यतरस्य बाधे कर्तव्ये सति प्रधानस्य अवैगुण्याद्दीक्षणीयायां पर्वबाधः, तेनेष्टिषु पर्वविधानं प्रधानकालाविरोधिविषयं भवति। तदेवं सर्वत्र विद्यमानस्य प्रापकस्य शास्त्रस्याविशेषेण प्रापकत्वे प्राप्ते, क्वचिद्विशेषैः यः प्रापकत्वापवादः, स प्राप्तबाधः ।

द्वितीयश्लोकव्याख्यामुखेनाऽप्राप्तबाधस्वरूपोदाहरणनिरूपणम् ।

यत्र तु कल्पनीयस्यालब्धात्मकस्य शास्त्रस्य कल्पनाभिमुखस्य शीघ्रेण तद्विषयापहारात्कल्पनामूलं निकृत्य तन्निरोधः क्रियते, तत्राऽप्राप्तबाधः। यथा श्रुतिलिङ्गादिषु। नह्यैन्द्येन्द्रमुपतिष्ठत इति शास्त्रमस्ति, यस्य प्राप्तस्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यनेन बाधः स्यात्, नहि लिङ्गमात्रं स्वत एव प्रमाणम्। तत्कल्पिता तु श्रुतिरत्र प्रमाणम्, तत्कल्पनायामपि न तन्मात्रं प्रमाणम्।

अङ्गप्रधानधर्मविरोधमुदाहरति—तथा य इष्ट्येति । एकादीति । 'एका दीक्षा, तिस्र उपसद पञ्चमी प्रसुत.' 'तथा तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसद' इत्यादिषु सर्वेष्वपि दीक्षाविकल्पपक्षेषु सुत्याहस्य दिनत्रयात्पूर्वमेव दीक्षणीया कार्या। ततश्चोभयो पर्वकालसपादनायोगात् प्रधानस्य पर्वकालमनुरुध्य, अङ्गेषु दीक्षणीयादिषु पर्वबाध इत्यर्थ.। एव प्राप्तबाधानुदाहृत्य, प्राप्तबाधलक्षण निगमयति—तदेवमिति ।

अप्राप्तबाधलक्षणपर श्लोकं व्याचष्टे—यत्र त्विति । कल्पनीयस्य—अनुमेयस्य । अलब्धात्मकस्य-क्वचिदप्यप्रवृत्तप्रसरस्य । कल्पनाभिमुखस्य-किंचित्कारसभवेन कल्पनायोग्यस्य । तद्विषयापहारात्-तद्विषयविपरीतविषयान्तरावबोधनात् । मूल-कारणान्तरम् । तन्निरोध.-कल्पनानिरोध. । उदाहरति—यथेति । उदाहरणे लक्षण दर्शयति—नहीत्यादिना । तत्र प्रथम प्राप्तबाधत्व निराकरोति—नह्यैन्द्र्येति । प्रमाणस्य कल्प्यत्व प्रतिपादयति—नहीति । श्रुतेर्मूलकृन्तकत्व प्रतिपादयितु, लिङ्गसहायभूत मूलान्तरमपि तस्यास्तीत्याह—तत्कल्पनायामिति ।

एवमन्यत्राप्यप्राप्तबाधो द्रष्टव्य । अत्रेदमवधेयम्—श्रुत्या लिंगादीनि पञ्च बाध्यन्ते, लिगेन वाक्यादीनि चत्वारि बाध्यन्ते । वाक्येन प्रकरणादीनि त्रीणि । प्रकरणेन क्रमादिद्वयम् । क्रमेण समाख्या । श्रुत्यादिषु च यथा विजातीयैर्विजातीयाना बाध, एवं सजातीयैस्सजातीयानामपि बाधो भवति । यथा श्रुत्या श्रुति बाध्यते । यथा—

'यथा पश्वगमेकत्व पदश्रुत्या प्रतीयते ।
समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियागता' ॥ इति ।

लिंगस्यैकया श्रुत्या विनियोग प्रति व्यवधानं प्रतीयते । अर्थविप्रकर्षादिति सौत्र हेतु. । एव वाक्यस्य लिंग—श्रुतिभ्यां व्यवधान प्रतीयते । तथा प्रकरणस्य वाक्य—लिंग—श्रुतिभिस्तिसृभिर्व्यवधानम्, स्थानस्य प्रकरण-वाक्य—लिंग—श्रुतिभिश्चतसृभि, समाख्याया स्थान—प्रकरण-वाक्य-लिंग—श्रुतिभि पञ्चभिर्विनियोग (श्रुत्यर्थम्) प्रति अन्तराय. प्रतीयते । शेषलक्षणे

किं तु—

मन्त्राकाङ्क्षासनाथं तत्प्रमाणं श्रुतिकल्पने।
तां चान्यत्र नियोगेन प्रत्यक्षा कृन्तति श्रुतिः॥ १६॥

तेन प्रत्यक्षेण शास्त्रेण साकाङ्क्षमन्त्रलिङ्गकल्प्यश्रुतिविषयं मन्त्रमपहृत्य गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्य मन्त्रं निराकाङ्क्षीकुर्वता कल्पनामूलभूताऽऽकाङ्क्षा निराकृतेति, न तदधीनात्मलाभा श्रुतिरुन्मज्जितुं क्षमते। *एवमन्यत्राप्यप्राप्तबाधो द्रष्टव्यः। तदुपपन्नः प्राप्ताबाधाप्राप्तबाधविवेकः।

[1]प्रत्युतैकदेशिमत एव प्राप्ताबाधानुपपत्तिः न हि तस्य किंचित्प्राप्तम् बाध्यते, अंगत्वं हि प्राप्तम्, न तत् बाध्यते, यत्त्वनुष्ठानं बाध्यते, न तत्प्राप्तमिति, न प्राप्तबाधसंभवः। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्।

अन्यत्र नियोगेनेति। अयमेव-विषयापहार। द्वितीयार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे—तेनेति। श्रुतिविषय-श्रुतिविनियोज्यम्। उन्मज्जितु-उदेतुम्। मन्त्रस्य प्राथमिकविनियोगेनैव प्रकाश्यविशेषाकाङक्षाया निवृत्ताया, पुनर्विनियोगकल्पन नोपपद्यत इति भाव। एव लिङ्गवाक्यादिविरोधेष्वप्यप्राप्तबाधत्व विज्ञेयमित्याह—एवमिति। स्वमते प्राप्ताप्राप्तबाधसाकर्याभावमुवसहरति-तदिति।

गुरुमत एव प्राप्तबाधत्व न घटत इत्याह—प्रत्युतेति। कृत्स्नप्रापकस्य चोदकस्य कतिपयपदार्थवर्जनमनुपपन्नमिति यदुक्त तत्रापि परिहारमाह—यत्त्विति। सूत्रविरोधमपि तृतीयचरणेऽधिकरणपञ्चकेऽस्य विस्तरो द्रष्टव्य.। श्रुतिलिंगाधिकरणे (बलाबलाधिकरणे) वार्तिककृता सक्षिप्याऽयमर्थो दर्शित।

यथा—

'एक-द्वि-त्रि-चतुष्पञ्चवस्त्वन्तरयकारितम्।
श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्य लिङ्गादीना प्रतीयते'॥ त वा २३१ इति।

तत्राप्ययमपरो विशेषो वर्णित-श्रुतिर्बाधिकैव। मध्यमाना चतुर्णामुत्तरापेक्षया बाधकत्वम, पूर्वापेक्षया बाध्यत्वमिति। तद्यथा लिंगं वाक्यस्य बाधकम्, तदेव श्रुतेर्बाध्यमित्यादि जिज्ञासूना सौकर्यार्थं बाध्यबाधकभावसंग्राहक वार्तिकम्—

'बाधिकैव श्रुतिर्नित्य समाख्या बाध्यते सदा।
मध्यमानान्तु बाध्यत्व बाधकत्वमपेक्षया॥ त वा ८५८ इति।

सूक्ष्ममिद प्राप्तबाधाप्राप्तबाधतत्त्वरहस्य बलाबलाधिकरणभाष्य—वार्तिकपरिचयोपचितचेतोलोचनसस्कारैर्विवेक्तु शक्यते, न स्थूलदृष्टिभिरिति। तद्वयम् विस्तराद्बिभ्यतो पूर्वमासादर्शनानभिज्ञानुकम्पया निघ्ना विस्तरे पतिता स्म इत्युपरम्यते।

*एवमिति—लिगवाक्यादिविरोधेऽप्यप्राप्तबाधत्व विज्ञेयमित्यर्थ.।

१—प्रत्युतेति—अयमाशय.। तथाहि—प्राभाकरमीमासकाना मते कृष्णलचरौ अवहननस्यागत्वमस्ति, तन्न बाध्यते, अनुष्ठानमेव बाध्यते, तत्तु केनापि न प्राप्तमिति गुरुमत एव प्राप्तबाधत्व न घटत इति भाव.।

स्वमते प्राभाकरोक्तदोषोद्धारः, कारणदोष-बाधकप्रत्यययोः पार्थक्येन मिथ्यात्वहेतुत्वेऽपि वेदे आद्यहेतोरसंभवेन, चरमस्य हेतुत्वोपपादनम् ।

यत्तु कृत्स्नप्रापी चोदको न किंचिद्वर्जयितुमर्हतीति सत्यमयमेवास्य स्वभावः । स तु स्वभावः प्रबलेन हेतुना प्रतिबध्यते सामान्यशास्त्रस्येव विशेषशास्त्रेण । तद्वर्जन्तु वचनप्राप्तेर्न चोदकार्थकात्स्न्यादित्यपि स्वभावतः एव कतिपयविषयत्वमाशङ्क्य निराकृतमिति वेदितव्यम् । यद्यपि चात्र न कारणदोषेण मिथ्यात्वं सामान्यशास्त्रज्ञानस्योपलक्षयितुं शक्यते, तथाऽपि बाधकेन प्रत्ययान्तरेण तदुपलक्षणं भवति, द्वयमपि हि तदुपलक्षणत्वेनोक्तम् 'यस्य च दुष्टं करणम्, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययः शा भा पृ २८ इति ।

तत्र वैदिकेषु सम्भवात् बाधकप्रत्यय एव तदुपलक्षणम्, न करणदोषज्ञानम्, असम्भवात् । आह च 'यत्तु कारणदोषज्ञानं द्वितीयमुपलक्षणमुक्तम्, तल्लोकविषयत्वान्न वेदे सम्भवतीति नोपन्यस्तमि (त वा पृ ८६२) ति ।

परिहरति–तद्वर्जमिति । कृत्स्नप्रापकत्वमेव तस्य स्वभाव । न कतिपयमात्रविषयत्वमित्यर्थ । अन्यथाख्यातिवादिनो मिथ्याज्ञानस्य दुष्टकारणजन्यत्वात्, चोदकस्य चादुष्टत्वात् बाध एव नोपपद्यत इति यदुक्त तदपि परिहरति–यद्यपीति । उपलक्षयितु-ज्ञातुम् । कथ केवलबाधकप्रत्ययेन मिथ्यात्व भवतीत्याशङ्क्य, उभयस्यापि पार्थक्येन तदुपलक्षणत्वस्य भाष्यकारेणैवाभिधानादित्याह–द्वयमपीति । उभयोस्तदुपलक्षणत्वेऽपि, वेदे बाधकप्रत्ययस्यैव तदुपलक्षणत्वमुपपादयति–तत्रेति । तत्रापि समतिमाह–आह चेति ।

बाधकप्रत्ययस्य, कारणदोषस्य च मिथ्यात्व प्रति उपलक्षणत्वमगीक्रियते ।

उभयस्यापि पार्थक्येन मिथ्यात्वोपलक्षणत्व एव भाष्यस्य तात्पर्यमिति, न दोष ।

तत्र त्वेतावान् विशेष –वैदिकेषु प्राप्तबाधेषु बाधकप्रत्यय एवोपलक्षणमिति स्वीकरणीयम् । अपौरुषेये वेदे कारणदोषास्यासभवात् । अत एव बलाबलधिकरणगत वार्तिकमुपपद्यत इति बोध्यम् ।

अपौरुषेये वेदे स्वगतदोषस्याभावेऽपि पुरुषदोषेण मिथ्यात्व भवेत् । पुसोऽप्रतिपत्तिः, विप्रतिपत्तिश्च सभवेताम् । एवविधपुरषदोषवशेन वेदेऽपि सशय-विपर्यययोस्सभवात्, तन्निरासाय मीमासायास्सार्थकत्व सभवति । अत एव 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति' इत्यादिना वेदवादिना विचारपूर्वकेऽर्थनिर्णये तात्पर्यातिशयदर्शनात् सर्वो वेदार्थो विचार्य निर्णेतव्य इति ज्ञायते । तथा सति पुनस्सशयो नोदेष्यति । अन्यथा कदाचित् स्वबुद्धौ पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिभाने सति विपरीतनिर्णय, सशयो वा प्रसज्येत । अत एव –

'इतिकर्तव्यताभाग मीमासा पूरयिष्यति । इति'

'आर्षं धर्मोपदेश च्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर ।।'

इत्यादिकञ्च मनसि निधायाह मीमासाशास्त्रमर्थवत भवतीति ।

पुरुषदोषेण वेदे संभावितसंशय-विषर्यासनिरासाय मीमांसायास्सार्थक्यम् ।

कथं पुनरदुष्टेन करणेन मिथ्याज्ञानं जन्यते, न हि बाधकेन मिथ्याज्ञानं जायते, जातस्य तु मिथ्यासतस्तत्त्वमसौ ज्ञापयति। तज्जन्म तु कारणदोषादेव। सत्यमेव तत्। अत्रापि हि कारणदोषो विद्यत एव। यद्यप्यसावपारुषेयस्य वेदस्य न स्वगतः कश्चिद्दोषो विद्यते। तथाऽपि प्रतिपत्तुरेव सामान्यापहृतबुद्धित्वादपवादानिरूपणाच्च न्यायाभासेभ्यः प्रसरन्मिथ्याज्ञानं जायते। अत एव सम्यक् न्यायनिरूपणार्थं मीमांसाशास्त्रमर्थवद्भवति। न चाय दोषो बाधकात्प्रागङ्गुल्यवष्टम्भादिव निरूपयितु शक्यत इति, बाधकैकोपलक्षणीयत्वं मिथ्यात्वस्याभिहितमिति सर्वमवदातम्।

सूत्र-भाष्यानुसारेण चोदकसंकोचेनेति निगमनम् ।

तत्सिद्धम्—यदेवमिदमिति निश्चित ज्ञान कारणान्तरेण मिथ्येति कथ्यते, नास्ति लुप्तार्थानां चोदकवचनम्, लुप्तप्राकृतप्रयोजनं न चोदकश्चोदयती'त्यादिभाष्याविनाशात्। 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादिति च सूत्राविनाशाल्लुप्तार्थ-प्रत्याम्नात-प्रतिषिद्धेभ्योऽङ्गेभ्यश्चोदकस्य समु'त्कालनम्।

ननु वैदिकज्ञानेऽपि मिथ्यात्व बाधकेनापि ज्ञातुमशक्यम्। बाधक हि ज्ञान मिथ्याज्ञानस्य न कारणम्। किंतु उत्पन्नस्य तस्य मिथ्यात्व ज्ञापयति। दोषस्तु तत्कारणम्। ततश्च तस्योत्पत्तेरेव दोषमन्तरेणासिद्धे, तदभावे मिथ्यात्वमेव न सिध्येत्। बाधस्तु दूर इत्याशङ्कते-**कथं पुनरिति**। स्वगतदोषाभावेऽपि पुरुषदोषवशात् मिथ्यात्वमिति परिहरति-**सत्यमिति**। अपवादानिरूपणादित्यप्रतिपत्तिर्दोषतयाऽभिहिता। न्यायाभासेभ्य इति विप्रतिपत्ति। एवविध-पुरुषदोषवशेन वेदेऽपि सशयदोषविपर्ययसभवत्तन्निरासिमीमासाया सार्थकत्वमित्याह-**अत एवेति**।

यद्यत्र दोषोऽप्यस्ति, तर्हि तस्यापि तदुपलक्षणत्व किमिति न स्यादित्याशङ्क्य, तस्य मिथ्यात्वावगते पूर्वमवगन्तुमशक्यतया तस्य तज्ज्ञापकत्व न युक्तमित्याह-**न चेति**। तस्मात्-भाष्यसूत्रानुगुण्यात् चोदकसकोच एवाङ्गीकार्य इति निगमयति-**तत्सिद्धमिति**। 'अपि तु वाक्यशेष स्यात्' इति पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तसूत्रम्। 'नार्षेय वृणीते' इत्यादिनिषेधवाक्य चोदकवाक्यशेषत्व भजते। ततश्चार्षेयवरणव्यतिरिक्त प्राकृतमङ्गजातमनुष्ठेयमित्येव वदता सूत्रकारेणापि चोदकसकोच उक्त इत्यर्थ। समुत्कालन-सकोच। महाप्रकृत निगमयति-

१ समुत्कालनम्—सकोच ।

यदेवमिति—भाष्य पृ १७९९ इद भाष्य बाधलक्षणप्रतिपादनपरम्। अस्यायमर्थ — यद्विशेषादर्शने सति यस्य शास्त्रस्य यद्विषये यादृशनिश्चयजनकत्वम्। तादृशनिश्चयस्य तद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यनिश्चय एव तद्विषये तस्य शास्त्रस्य बाध इति।

'अपि तु वाक्यशेषस्स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशस्स्यादि'ति समग्र पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तसूत्रम्। अस्यार्थ —'नार्षेय वृणीते' इत्यादिनिषेधवाक्य चोदकवाक्यशेषत्व भजते, विकल्पस्यान्याय्यत्वात्। ततश्चार्षेयवरणव्यतिरिक्त प्राकृतमगजातमनुष्ठेयमित्यर्थ। एवञ्च सूत्रकारोऽपि चोदकसकोच मनुत इति भाव.।

कृष्णलादिषु दृष्टद्वाराभावेऽपि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थमवघातानुष्ठानमिति शंका ।

कृष्णलादिषु हन्त्यादेरनङ्गत्वं तथा क्रिया ।
नियमादृष्टसिद्धिस्तु नियमान्न स्वरूपतः ॥ १७ ॥

तत्रैतत्स्यात् – यद्यपि कृष्णलेषु हन्तिर्दृष्टार्थं न प्राप्यते, तथाऽपि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं किन्न प्राप्यते—इति ।

नियमाप्रयोजकत्वाभ्यां तन्निरासः ।

तत्र तस्यासम्भवात् । एवं हि तत्कल्प्यते–अवघातेनैव निष्पाद्यमानास्तण्डुला अपूर्वं साधयन्तीति । न चैवमिह सम्भवतीति । अप्रयोजकत्वाच्च । न ह्यवघातस्य नियमादृष्टं प्रयोजकम्, दृष्टप्रयोजनेनैव तावत्स्वरूपे प्राप्ते, नियममात्रं तेन प्रयुज्यते । तेन यद्यपि चरुषु पेषणमप्रतिषिद्धम्, पिष्टस्यापि चरुत्वाविघातात् । तथाऽपि प्रयोजनाभावात्पेषणस्वरूपस्याप्राप्तेस्तदधीनत्वाच्च नियमप्रयुक्तेरननुष्ठानम् । सत्यपि च प्रयोजने प्रयोजकाभावात्पुरोडाशकपालादेश्चर्वादिषु बाध इति ।

कृष्णलादिष्विति । अक्रिया-अननुष्ठानम् । उभयमपि सिद्धमित्यर्थः । नन्ववघातस्योभयं साध्यं दृष्टं वैतुष्यं, नियमादृष्टं च । तत्र दृष्टद्वाराभावेऽपि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं कृष्णलेष्वपि तदनुष्ठानं स्यादित्यत्राह–नियमेति । अवघातेनैवेति । न कृष्णलेष्ववहननियमः, तेनैव तत्कुर्यादिति । तस्यैव कार्यस्यासंभवे तदुपायनियमः कथं स्यादित्यर्थः । ततश्च श्लोकोत्तरार्धस्यैवमर्थः नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं वितुषीकरणं प्रति योऽवघातनियमः, स तु तस्मादेव । न तु वैतुष्यसाधनभूतादवघातस्वरूपमात्रात् । स तु नियमोऽत्र न संभवतीति युक्त्यन्तरमप्याह–अप्रयोजकत्वाच्चेति । अवघातस्य प्रयोजकं वैतुष्यमेव । नियमादृष्टं तु स्वकार्यसाधनतया प्राप्तस्य तस्य नियममात्रं प्रयुङ्क्ते । ततश्च तेन स्वाप्रयोज्यावहननस्वरूपानुष्ठापनं न सिध्येदित्यर्थः । कृष्णलेषु प्राकृतद्वारस्य संपादयितुमशक्यत्वात् बाध इत्युक्तम् । क्वचित् तस्य शक्यसंपादत्वेऽपि प्रयोजनाभावादपि बाधः स्यादिति प्रसङ्गादाह–तेनेति । अप्रतिषिद्धमिति । कृष्णलावहननवत् अशक्यानुष्ठानं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह–पिष्टस्यापीति । पिष्टप्रकृतिकश्रपितसंहतद्रव्यवाचकः पुरोडाशशब्दः । चरुशब्दस्तु अनवस्रावितान्तरूष्मविरलावयवश्रपितद्रव्यवाचकः । ततश्च पेषणसंभवेऽपि अवयवानां विरलत्वे चरुत्वं न विहन्यत इत्यर्थः । तदधीनत्वादिति । प्राप्ते खलु नियमः । तस्मिन्नेवाप्राप्ते नियमो न प्राप्यत इत्यर्थः । क्वचिदन्योऽपि बाधहेतुरस्तीत्याह—सत्यपीति । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाश इत्यादिवाक्यैः पुरोडाशेन सहैव तच्छेषतयोत्पन्नानां कपालानां श्रपणार्थं चरौ सप्रयोजनत्वेऽपि स्वप्रयोजकपुरोडाशनिवृत्त्या बाध इति प्रयोजक-

नन्ववघातस्योभयं साध्यं वैतुष्यम्, नियमादृष्टञ्चेति । कृष्णलचरौ दृष्टद्वाराभावेऽपि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थमनुष्ठानं स्यादिति नाशङ्कनीयम् । यतो हि अवघातस्य प्रयोजकं वैतुष्यमेव, नियमादृष्टन्तु स्वकार्यसाधनतया प्राप्तस्य तस्य नियममात्रम् प्रयुङ्क्ते । अतो नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं योऽवघातनियमः वैतुष्यं प्रति स, तस्मादेव ।

प्राकृतद्वारस्य संपादयितुमशक्यत्वात् बाध इति । पिष्टप्रकृतिकश्रपितसंहतद्रव्यवाचकः पुरोडाशशब्द, चरुशब्दस्तु अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वोऽविशदसिद्धौनवाची । चरौ पेषणसंभवेऽपि प्रयोजनाभावात् पेषणेऽप्राप्ते नियमो न प्राप्यते । तस्य नानुष्ठानमिति । एवञ्च पेषणस्य शक्य-

प्रयोजकनिवृत्तिरपि बाधे हेतुरिति प्रतिपादनम् ।

एतेन चित्रेष्टयां तण्डुलेषु प्राकृतस्य व्रीहियवप्रकृतिद्रव्यनियमस्य बाधो व्याख्यातः ।

तथाहि—प्राप्ते प्रकृत्युपादाने नियमोऽत्र विधीयते ।
लौकिका एव तु ग्राह्यास्तण्डुलाः प्रकृतिर्न तु ॥ १८ ॥

न हि प्रकृतौ व्रैहेयेण हविषा यजेतेति शास्त्रमस्ति । यदतिदेशात्तण्डुलानामपि तन्मयत्वं स्यात् । यागं प्रति 'व्रीहिभिर्यजेते'ति व्रीहीणां करणत्वं श्रूयते । कर्तृव्यापारगोचरश्च करणं भवति । यथाऽऽहुः—

'करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचरः' भा वि पृ. ७६ इति ।

तेन व्रीहीनुपादाय तैर्यष्टव्यमिति । करणत्वञ्च तेषामुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे न तत्प्रकृतित्वेन सम्भवतीत्येष शास्त्रार्थो भवति—व्रीहीनुपादाय तैर्हविः संपाद्य यजेतेति । अत्र च हविः संपाद्य यजेतेत्यनूद्य, व्रीहिभिरित्येतावन्मात्रं विधीयते । एवञ्च सत्यार्थिक हविषस्तन्मयत्वम्, न श्रौतम् । न चैवं तण्डुलेषु संभवति । न हि तत्र प्रकृत्युपादानेन हविस्सपादनीयं प्राप्तम्—यत् व्रीहिभिरिति नियम्येत । लोकसिद्धानेव

निवृत्तिरपि अपरो बाधहेतुरित्यर्थ । अन्यत्रापि प्रयोजकनिवृत्त्या बाधमुदाहरति—एतेनेति । चित्रेष्टचा दधिमधु घृतमापो धानास्तण्डुला इति श्रूयन्ते । एतेषा तण्डुलाना व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेति विहितो य प्रकृतिद्रव्योपादाननियम न तस्यात्र प्राप्तिरस्तीत्यर्थ ।

तत् कथमित्याशङ्कच तदुपपादयति—तथा हीति । अत्र प्रकृतौ । लौकिका इति । विकृतौ चित्रेष्टचा लौकिका क्रयादिलब्धा । प्रकृति नतु व्रीह्यादिप्रकृतिद्रव्य न प्राप्नोतीत्यर्थ । प्रकृत्युपादानस्यैवाप्रसक्तिरिति शेष । प्रकृतौ प्रकृत्युपादानशेषतया व्रीह्यादिनियमप्राप्तिमुपपादयिष्यन् प्रकारान्तरेण प्राप्तिर्नास्तीत्याह—नहीति । शास्त्रमस्तीति । हविषो व्रीहिप्रकृतिकत्व न श्रौतमित्यर्थ । कथ तर्हि तस्य तत्प्रकृतित्वसिद्धिरित्याशङ्कच श्रौतयाग प्रति करणत्वानुपपत्त्या तत्सिद्धिरार्थिकीत्याह—यागं प्रतीति । उत्तरत्र यत् प्रकृत्युपादानेन पुरोडाशसपादन तत् व्रीहिभि. करणभूतै व्रीहीनुपादायेति शास्त्रार्थं वक्ष्यति । तदुपयोगितया करणत्वबलात् यागकर्त्रा तेषामुपादान प्राप्नोतीति प्रतिपादयति—कर्तृव्यापारेति । अस्त्वेवम् । हविष तत्प्रकृतित्व कथमित्यत्राह—तत्प्रकृतित्वेनेति । 'आग्नेयोऽष्टाकपाल पुरोडाश' इति यागेन सहोत्पन्न. पुरोडाश । व्रीहयस्तु उत्पन्ने यागे पश्चात् तमनूद्य विधीयन्ते । अत प्राथमिकपुरोडाशसमकक्ष्यतया साक्षात् यागहविष्ट्वेन प्रवेशायोगात् योग्यतया हवि.प्रकृतित्वेनान्वय सिध्यतीत्यर्थ । तथा च फलित शास्त्रार्थमाह—एष इति । एवं च सतीति । उद्देश्यतयाऽनुवाद्यस्य हवि सपादनस्याशाब्दत्वेनार्थिकत्वात् हविषस्तत्प्रकृतिकत्वमप्यार्थिकमित्यर्थ । प्रकृतौ व्रीह्यादिप्राप्तिक्रममभिधायोद्देश्यतया शेषिणः प्रयोजकस्य प्रकृत्युपादानस्य चित्रातण्डुलेष्वसभवात् बाध इत्याह—न चेति । तर्हि प्रकृतावपि क्रयक्रीतेनापि पुरोडाशेन यागसभवात् प्रकृत्युपादानस्य प्राप्तिरेव सपादत्वेऽपि प्रयोजनाभावाद्बाध.—इति । कृष्णलेषु प्राकृतद्वारस्य सपादयितुमशक्यत्वाद्बाध इति विशेषो बोध्य ।

प्रयोजकनिवृत्तिरप्यन्यो बाधहेतु । 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति वाक्येन पुरोडाशेन सहोत्पन्नाना कपालाना श्रपणार्थं चरौ सप्रयोजनत्वेऽपि स्वप्रयोजकपुरोडाशनिवृत्त्या बाध इति बोध्यम् ।

तण्डुलाननुपादाय यष्टुं शक्यत्वात् । ननु प्रकृतावपि लौकिकमेव पुरोडाशमादाय यागस्य कर्तुं शक्यत्वात्कथं प्रकृत्युपादानेन हविस्संपादनप्राप्तिरिति चेत् ।

प्रकृतौ तत्प्राप्तिसंभवेन व्रीह्यादिप्रकृतिद्रव्यनियमस्योपपादनम् ।

तदुच्यते—हविःश्रपणसाध्यं हि पुरोडाशाख्यमिष्यते ।
स्वयंकर्तृकता तस्य श्रपणस्य विधीयते ॥ १९ ॥

पुरोडाशरूपं हि हविर्नान्तरेण श्रपण सिध्यति । तत्कि लौकिकमेवोपादेयम्, स्वयमेव वा प्रकृत्युपादानेन संपादयितव्यमिति । यद्यप्युत्पत्तिवाक्यादनियमः प्राप्तः । अष्टाकपालेन यजेतेत्यस्योभयथाऽप्युपपत्तेः, तथाऽपि 'कपालेषु श्रपयती'ति वचनान्नान्येन श्रपितं गृह्णातीति, स्वयंकर्तृकत्वमेव तस्य विधेयम् । सर्वमन्यदुत्पत्तिवाक्यसामर्थ्यसिद्धम् । कपालान्युत्पत्तिवाक्यसिद्धानि । श्रपणमपि सामर्थ्यात्, नाश्रपितस्य पुरोडाशत्वमस्तीति, श्रपितद्रव्यविशेषवचनत्वात्पुरोडाशचर्वादिशब्दानाम् । ततः स्वयंकर्तृकतैवात्र विधेया । यथाऽऽह भगवान् भाष्यकारः–'कपालेषु श्रपयती'ति वचनान्नान्येन श्रपितं गृह्णातीति तद्बलेन प्रकृत्युपादानं प्राप्नोती'ति न ह्यन्यथा स्वयं श्रपयितुं शक्यते ।

एव प्रकृतिद्रव्योपादाने प्राप्ते किमवस्थम्, किंरूपञ्च द्रव्यमुपादेयमित्याकाङ्क्षायां व्रीहिशब्देन सतुषजातिविशेषवाचिना तन्नियमात्पिष्ट-तण्डुलावस्थयोर्नीवारादीनां च निवृत्तिः । यदि त्वनेनैव शास्त्रेण प्रकृतिमुपादाय हविस्सपादयेत् । तच्च व्रीहिभिरिति विधीयेत । ततो गौरवम् । 'कपालेषु श्रपयती'ति च विधेरानर्थक्यं सत्यां गतौ स्यात् ।

नास्तीति तदुद्देशेन व्रीह्यादिविधान नोपपद्यत इति शङ्कते–प्रकृतावपीति । प्रकृतौ तत्प्राप्ते सभवात् व्रीह्यादिनियम उपपद्यत इति परिहरति–तदभिधीयत इति । श्लोक व्याचष्टे–पुरोडाशेति । संपादयितव्यमिति । प्रथमत एव सशयो जायत इति शेष । अस्य सशयस्योत्पत्तिवाक्यमात्रपर्यालोचनया निवृत्त्यसभवेऽपि प्राकरणिकवाक्यान्तरपर्यालोचनया निवृत्ति सेत्स्यतीत्याह–यद्यपीति । नान्येनेति । यत्कपालेषु पुरोडाशस्य श्रपण तद्यागकर्त्रैव सपाद्यमित्येव विधिपरमेतद्वाक्यमिति अन्यश्रपितस्य क्रयादिलब्धस्य पुरोडाशस्य हविष्ट्व न युज्यत इत्यर्थ । नन्वनेन वाक्येन कपालाना श्रपणस्य वा विधान स्यात् । कथमश्रुतस्य स्वय सपादनस्य विधिरित्याशङ्क्य तदुपपादयति–स्वयमिति । अस्तु श्रपणस्य स्वयमेव सपादनम् । पुरोडाशप्रकृतिद्रव्योपादानप्राप्ति कथमित्यत्राह–तद्बलेनेति । एव प्रकृत्युपादानप्राप्तिमभिधाय तदुद्देशेन व्रीह्यादिशास्त्रस्यान्वयमाह–एवमिति । पुरोडाशप्रकृतिद्रव्य व्रीहिरूपमेवोपादेय न तु सनिहितमपि पिष्टतण्डुलावस्थमपि द्रव्यान्तरमित्येव नियमो लभ्यते । ततश्च व्रीहीनुपादाय ते यथा पुरोडाशीभवन्ति तथा स्वयमेव सपादयेदित्येव प्राप्नोतीत्यर्थ । ननु व्रीहीणा पुरोडाशप्रकृतितयाऽन्वयात् तेषा च करणश्रुतिबलात् स्वय सपादनस्य प्राप्तत्वात् व्रीहीनुपादाय तै पुरोडाश सपाद्य यजेतेत्येवमर्थो लभ्यते । ततश्च प्रकृतिद्रव्योपादानमप्यनेनैव वाक्येन लभ्यत इति कथ श्रपणवाक्येन तत्सिद्धिरभिधीयत इत्याशङ्क्यात्र पुरोडाशसपादनोद्देशेन व्रीहय एव विधीयन्ते । ननु तत्सम्पादनमपि । तस्यापि विधाने गौरवादित्याह–यदि त्विति । वाक्यान्तरानर्थक्य च

प्राजापत्येष्टौ 'दधि मधु घृतमाप धानास्तण्डुला, तत्ससृष्ट प्राजापत्यमि'ति श्रूयते । एतेषा तण्डुलाना 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्वे'ति विहितो य प्रकृतिद्रव्योपादाननियमोऽस्ति । न तस्य प्राप्तिरस्ति । अतस्तस्य बाधः–इति ।

तच्चान्याय्यम् । तेन यत्र श्रपणम्, तत्र तस्य स्वयंकर्तृकत्वम्, यत्र च तत्, तत्र प्रकृत्युपादानप्राप्तिः, यत्र चासौ । तत्र व्रीहिनियमः । तण्डुलेषु तु श्रपणस्यार्थलोपान्निवृत्तिः । निवृत्ते च तस्मिन्, तत्र स्वयंकर्तृकत्वस्य कुतः प्राप्तिः । कुतस्तरां च प्रकृत्युपादानम्, कुतस्तमां च व्रीहिनियम इति, न तेषु व्रीहिनियमसंभवः ।

अवघातवाक्ये स्वयकर्तृकत्वविधानेन प्रकृत्युपादानव्रीहिनियमसत्त्वेऽलुप्तद्वारकत्वे व्रीह्यादिनियमप्राप्तिशंका-तन्निरासौ ।

नन्ववघातसामर्थ्यात्तण्डुलेष्वपि प्रकृत्युपादानं स्यात् । नेत्याह । न हि 'व्रीहीनवहन्ती'त्येतदवघातस्य स्वयकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थं अप्राप्तत्वाद्व्रीह्युद्देशेनावघातो विधीयत इति, न तद्वशेन प्रकृतिद्रव्यप्राप्तिः शक्यते वदितुम् । न चासौ श्रपणवन्नियमेन प्राप्नोति । यत्तदनुवादेन स्वत्रमेवावहन्यात्, नान्येनावहतान् गृह्णीयादिति, न खनिर्लुञ्चनादिभ्योऽपि वितुषीकरणसम्भवात् । तस्यापि नियमेनाप्राप्तेः । अवघातेनापि हि विक्लिन्नास्तण्डुलाश्चूर्णीभवन्ति ।

स्यादित्याह–कपालेष्विति । प्रकृतौ सिद्धमन्वयक्रम प्रदर्श्य तदसभवात् विकृतौ व्रीह्यादेर्बाध सिध्यतीत्याह–तेन यत्रेति । ननु प्रकृतौ श्रपणवाक्येन स्वयकर्तृकत्वे प्राप्ते सति यदि व्रीह्यादिनियमो भवेत् तदा भवेन्नाम चित्रातण्डुलेषु द्वारलोपात् श्रपणनिवृत्त्या व्रीह्यादेरपि बाध । न त्वेवम् । अवघातवाक्य एव स्वयकर्तृकत्व विधेयम् । तेन च प्रकृत्युपादाने प्राप्ते व्रीह्यादिनियमो विधीयताम् । ततश्च तण्डुलेष्वप्यवघातस्यालुप्तद्वारकत्वेन प्राप्तत्वात् व्रीह्यादिनियमस्यापि प्राप्ति स्यादिति शङ्कते–नन्विति । अवघातसामर्थ्यात् अवघातस्य प्राप्तिसभवात् अवघातवाक्ये त्वप्राप्तस्यावघातस्यैव विधानसभवान्न तत्र स्वयकर्तृकत्वविधिर्युज्यत इति परिहरति-नेत्याहेति । व्रीह्युद्देशेनेति । द्वितीयया हि उद्देश्यत्व प्रतीयते । स्वयकर्तृकत्वविधिपरत्वे तु व्रीहीणामप्राप्तत्वात् द्वितीयाश्रुति व्रीहिश्रुतिश्च नोपपद्यत इत्यर्थ । ननु श्रपणवदवघातस्यापि सामर्थ्यप्राप्ततया नाप्राप्ति स्यादित्याशङ्क्य नियमस्याप्राप्तत्वात् तद्विधिः स्यादित्याह–न चेति । व्याख्यातमिति । पेषणस्यापि नियमेन प्राप्त्यभावात् नियम एव विधेयः नतु तत्रापि स्वयकर्तृकत्वमित्यर्थ । ततश्च प्रकृतावन्वयक्रम तदसभवाच्च विकृतौ बाध इत्य-

अत्रत्यो विशेषो विधिरसायनसुखोपयोजिन्या दीक्षितेन्द्रैस्सुविशद प्रत्यपादि 'श्रपणविधे प्रकृतिद्रव्यनियमेन चित्रेष्टिगततण्डुले व्रीहिनियमव्यावृत्ति प्रयोजनमिति । तत्रत्यो ग्रन्थसन्दर्भोऽधस्तादुद्ध्रियते । तथाहि—तस्मादन्यलभ्यश्रपणविधानेन प्रकृत्युपादानमाक्षिप्य, आक्षिप्तोपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यनियमात्रपरत्व व्रीहिशास्त्रस्यापाद्य, तद्द्वारा चित्रेष्टिगततण्डुलद्रव्यकयागात् प्रकृत्युपादाने व्रीहिनियमव्यावर्तनार्थोऽय विधि । असति ह्यस्मिन् विधौ व्रीहिशास्त्रमेव जात्यवस्थाविशेषविशिष्टप्रकृतिद्रव्योपादानपर्यन्तमिति, तण्डुलयागादावर्थलोपेन श्रपणनिवृत्तावपि, व्रीहिशास्त्रस्य श्रपणमुखप्रवृत्तिकत्वाभावेन चोदकादगान्तरैस्सह प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयतया, तत्र तत्प्रकृत्युपादाने तत एवार्थतस्सिद्धे, व्रीहिशास्त्रम् प्रकृतिद्रव्ये जात्यवस्थाविशेषनियममात्रार्थं भवति—प्रयोगमध्ये प्रकृतिद्रव्याण्युपाददीतेति यत्, तत् व्रीहिजातीयानि सतुषावस्थानि–इति । तथा च व्रीहिशास्त्रस्य प्रकृत्युपादानप्राप्त्यर्थं श्रपणविध्यपेक्षत्वे सत्येव व्यवस्था सिद्ध्यतिवैकृते यत्र हविषि श्रपणमपेक्षितम्, तत्र तस्य प्रयोगमध्येऽनुष्ठानम्, यत्र च तत्, तत्र प्रकृत्युपादानम् ।

प्रागुक्तस्यार्थस्य संक्षिप्य वर्णनम्, बाधाभ्युच्चयविवेचनेन अंगानामियत्ताया निगमनञ्च ।

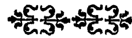
तदेवं क्रमः–प्रथमं तावत्पुरोडाशो विनियुज्यते, ततस्तस्य यथाकथंचिदुपादाने प्राप्ते श्रपणविधिवशात्प्रकृत्युपादानेन स्वयं संपादनम्, ततः प्रकृतिविशेषापेक्षायां 'व्रीहिभिर्यजे 'तेत्यनेनानन्तरतत्प्रकृतिपिष्टव्युदासेन पिष्टव्यवहिततण्डुलव्युदासेन व्यवहिततरनीवारादिव्युदासेन च व्रीहयो विधीयन्ते, ततस्तैः कथं हविरुत्पाद्यमित्यपेक्षायामवघातपेषणादिविधानम् । तण्डुलेषु त्वर्थलोपात् श्रपणनिवृत्तौ तन्मूलप्रकृत्युपादानव्रीहिनियमावघातादीनां क्रमेण निवृत्तिरिति लोकसिद्धा एव यत्किंचिज्जातीयका वरकादिवर्जमुपादेयाः यत्र त्वपुरोडाशेऽपि श्रपणेनार्थश्चरु-धाना मन्थ-लाज-पृथुकयवाग्वादिषु, तत्र भवत्येव व्रीहिनियमोऽवघातादयश्च संस्कारा इति सूक्ष्ममिदं न्यायरत्नं भाष्यवार्तिकपरिचयोपचितचेतोलोचनसंस्कारैर्विवेक्तुं शक्यते, न स्थूलदृष्टिभिः–इति ।

श्लोकावप्यत्र वार्तिककारीया गायन्ति—

'तण्डुलेभ्योऽर्थलोपेन श्रपणं चेन्निवर्तते ।
श्रपणस्य निवृत्तस्य स्वयंकर्तृकता कथम् ।।
तदधीनमुपादानं प्रकृतेः स्यात्कथंतराम् ।
तद्वशाद् व्रीहिनियमस्तदभावे कथतमामि' ।। ति

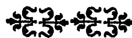
तदेवं प्राकृतानामर्थलोपादिना बाधाद्वैकृतकार्यापत्तिशून्यानामामनहोमादीनामभ्युच्चयाभिधानाच्च प्रयोगेयत्ता दशमे चिन्तिता–इति ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रेण विरचितायां न्यायरत्नमालायामङ्गनिर्णये चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ।। ४ ।।

प्युपपादितमेव पुनरपि सक्षिप्य विविच्य दर्शयन् निगमयति–तदेष इति । वरकादिवर्जमिति । 'अयज्ञिया माषा वरका कोद्रवा' इति निषेधान्न तेषा यागार्हता इत्यर्थ । एव चित्राङ्गतण्डुलेषु व्रीह्यादिनियमस्यावघातादेश्च श्रपणलोपेन बाधमभिधाय तत्सभवे तु तेषा विकृत्यन्तरेषु प्राप्ति स्यादित्यपि प्रसङ्गादाह–यत्रेति । उक्तन्यायस्य गहनतया परिशीलनीयत्वमाह–सूक्ष्ममिति । चेत एव लोचनम् । उक्तेऽर्थेऽभियुक्तसम्मतिमप्याह श्लोकाविति । दशमप्रतिपाद्यप्रयोगपरिमाणं निगमयति–तदेवमिति । कार्यापत्तिशून्याना प्राकृतकार्यसाधनतया प्रत्याम्नानरूपेणाविहितानाम् ।

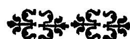
इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते नायकरत्ने अङ्गनिर्णये
चतुर्थ परिच्छेद ।।

यत्र प्रकृत्युपादानम्, तत्र व्रीहिनियम, एवञ्च सति तण्डुलयागादर्थलोपेन श्रपणनिवृत्तौ, तन्मूलक व्रीहिनियमपर्यन्त निवर्तत एव । तदाहुरित्यादिना, तण्डुलेभ्य इत्यादिपद्यद्वयमुपन्यस्तम् । इति वि. र पृ ३२-३३ ।

एतेनेत्यादिरान्तो ग्रन्थो निगदव्याख्यात ।

टिप्पणी समाप्तिमगमत् ।

अथाऽङ्गनिर्णये पञ्चमः परिच्छेदः

परिच्छेद्प्रतिपाद्यप्रतिज्ञा ।

एकादशाध्यायार्थः ।

दशमैकादशाध्याययोस्संगतिप्रदर्शनमुखेन तन्त्रलक्षणकथनम् ।

एकादशे तु प्रयोगपरिमाणं तन्त्रावापद्वारेण चिन्त्यते । तन्त्रं नाम साधारणमङ्गाद्यनुष्ठानम् । यथाऽऽग्नेयादिषु प्रयाजादीनाम् ।

एकादशाद्याधिकरणप्रदर्शनम् ।

तत्र प्रथम तावदाग्नेयादीनां फलतन्त्रत्वं प्रतिपाद्यते—कि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्येतत्फलमाग्नेयादीनां तन्त्रम्, उत पृथगिति । किमन्योन्यनिरपेक्षाणां फलसाधनत्वम्, उत सहितानामित्यर्थः ।

एकादशस्य दशमाध्यायेन सगतिमाह—**एकादशे त्विति** । प्रयोगपरिमाणचिन्तात्मकत्वात् दशमानन्तरमस्यारम्भ इत्यर्थ । तर्हि प्रमेयैक्ये लक्षणभेद कथमित्यत्राह **तन्त्रावापेति** । आवाप -आवृत्तिरित्यर्थ । तन्त्रशब्दार्थमाह—**तन्त्रं नामेति** । अनेकप्रधानसाधारणोद्देशेन सकृदङ्गानुष्ठान तन्त्रमित्यर्थ । इदमनुष्ठानतन्त्रस्य लक्षणम्, सामान्यलक्षण तु यदनेकसाधारणमेक तत् तन्त्रम् । यथा आग्नेयादिषट्कस्य फलमेकम् यथा वा करणषट्कस्यैकेन दर्शपूर्णमासशब्देनाभिधानम् । तत्रानुष्ठानतन्त्रमुदाहरति -**यथेति** । प्रयाजादीनामारादुपकारिणा तन्त्रेणानुष्ठानमित्यर्थ । एकादशाद्याधिकरणमाह—**तत्रेति** । **उत पृथगिति** । उत प्रतिकरण पृथक् फलमित्यर्थ । कोटिद्वयस्याप्यर्थ विविच्य कथयति—**किमन्योन्येति** ।

अथ पञ्चमपरिच्छेदस्य टिप्पणी

१—प्रयोगपरिमाणचिन्तात्मकत्वात् दशमाध्यायानन्तरमस्यारम्भ इति । अत्रेद बोध्यम्—दशमाध्याये बाधाभ्युच्चयचिन्तया विकृतावगपरिमाण विचारितम् । सप्रति उपदेशातिदेशसाधारण्येन प्रसगसगत्या प्रयोगपरिमाणफलक तन्त्रम् परिमाणफलकत्वसामान्यात् एकादशेऽध्याये चिन्त्यत इति ।

२—तन्त्रशब्दार्थमाह—तन्त्रसामान्यलक्षणन्तु यदनेकसाधारणमेकम्, तत् तन्त्रमिति । अत एवोक्त 'साधारण भवेत् तन्त्रमि'ति । अत्र साधारणशब्द विशेषाग्रहण ब्रूते । ततश्च विशेषग्रहणे सति प्रसगाप्रयोजके भवत । विशेषाग्रहणे तु तन्त्र स्यादिति । सकृदनुष्ठानमिति अनुष्ठानतन्त्राभिप्रायेण । तथा चाऽनुष्ठानतन्त्रस्य लक्षणमिदमनेकप्रधानसाधारणोद्देशेन सकृदगानुष्ठानमिति । यथा—आग्नेयादियागषट्कमुद्दिश्य प्रयाजाद्यगाना सकृदनुष्ठानमिति लक्षणसमन्वय । तल्लक्षणञ्च एकादशाध्यायाद्यभाष्ये—

'साधारण भवेत्तन्त्र परार्थे त्वप्रयोजक. ।
एवमेव प्रसगस्स्यात् विद्यमाने स्वके विधौ' ।। शा. भा. पृ. २०९६ इति ।

भाष्यकृतः स्वर्गकामपदस्य पुरुषपरत्व-निमित्तपरत्वनिराकरणस्य प्रकृते संगतिकथनेन फलपरत्ववर्णनम् ।

[1]यत्त्वत्र भाष्यकारेण पुरुषपरत्वादिनिराकरणं कृतं स्वर्गकामशब्दस्य । तदिहासूत्रितमपि सूत्रितविचारोपोद्घातत्वेन भावार्थाधिकरणोपोद्घातभूतप्रतिपदाधिकरणवत्कृतमिति वेदितव्यम् । निमित्तपरत्वं तु 'प्रयोगे पुरुषश्रुतेरि' मी. द. ६-२-३ त्यत्र प्रसङ्गात्सूत्रकारेणैव निराकृतमिह भाष्यकारेण स्मारितम् । इदञ्च पुरुषपरत्वादिनिराकरणं स्वर्गकामाधिकरणस्याप्युपोद्घातत्वात्तत्रैवास्माभिरनागतप्रत्यवेक्षणेन प्रदर्शितम् । निमित्तपरत्वमप्यनाकाङ्क्षितत्वादयुक्तम् । आकाङ्क्षितत्वात्तु फलमेवानेन प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ।

अत्र भाष्यकारेण स्वर्गकामशब्दस्य पुरुषपरत्व निमित्तपरत्व च निराकृतम् । तस्य सगतिमाह—यत्त्वत्रेति । उपोद्धातत्वेनेति । स्वर्गकामशब्दस्य फलसमर्पकत्वे खलु तत्फलमाग्नेयादिपु तन्त्र नवेति विचारयितु युक्त नान्यथेति, तस्य तदुपोद्घातत्वमित्यर्थ । भाष्यकार पुरुषपरत्व स्वयमेव निराकृत्य निमित्तपरत्व तु सूत्रकार स्वयमेवान्यत्र निराकृतवानित्यत्रोक्तवानित्याह—निमित्तेति । पुरुषपरत्वमस्य भाष्यकार कथ निराकार्षीदित्याशङ्क्य, तत्प्रकारोऽस्माभि पूर्वमेवोक्त इत्याह—इदमिति । निमित्तपरत्वाभावे फलपरत्वे च युक्तिमाह—निमित्तेति ।

इत्यभियुक्तवचनेन कृतम् । तस्य चायमर्थ । तथाहि—यत्साधारणेनानुष्ठित सत् बहूनामुपकारक भवति—अर्थादनेकेषा प्रयोजकत्वशक्तिस्तन्त्रम । यथा—ब्राह्मणाना बहूना मध्ये कृत प्रदीप. । यथा वा प्रयाजादे । यस्त्वावृत्त्योपकरोति, स आवाप । यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेपनम् । एतेन साधारणम् भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम् । परार्थत्वप्रयोजक । अत्र परार्थे—परमात्रार्थे इत्यर्थ. । अर्थात् परमात्रार्थ एवानुष्ठीयमान परस्योपकरोति ।

अन्यथा तन्त्रेऽतिप्रसगात् । एव पुरोडाशकपालेऽव्याप्तिस्स्यात्, 'कपालेषु श्रपयती'ति सप्तम्या परस्मिन् श्रपण इव पुरोडाशकपालेनेति तृतीयविभक्त्या कपालाना तुषोपवापेऽपि तादर्थ्यात् । अत परार्थ इत्यस्य परमात्रप्रयुक्त इत्यर्थ बोध्य । यथा—दध्यानयन वाजिनस्य, तत्रापरो वाजिनरूपोऽप्रयोजक ।

'एवमेव प्रसगस्स्यादि'त्युक्ते कस्तर्ह्यप्रयोजक—प्रसगयोभेद —इति । अयम् विशेष इत्युक्त—विद्यमाने स्वके विधौ इति । यद्यपि भाट्टमीमासकाना मते पशुयागागभूते पुरोडाशयागे प्रसगोपकारिण प्रयाजादेरनगत्वात्, तदशे पुरोडाशीयोऽतिदेश , प्रयोगवचनश्च लुप्यते । तथापि पिष्टलेप-फलीकरणाऽऽज्यभागादिसाधारण्येन तावत् प्रयाजादिप्रयुक्तिसमर्थोविधिरस्ति, वाजिनादिविधिस्तु वाजिनाद्येव विषयीकरोति, न च तस्य तत्र प्रयोजकशक्तिरस्ति, अन्यत्तु किञ्चिन्नैवासौविषयीकरोतीति वैलक्षण्य बोध्यम् । एतेन 'एवमेव प्रसगस्स्यात् विद्यमाने स्वके विधौ' इति प्राचा पद्यस्य व्याख्यानरूपस्यान्यत्रकृतस्याऽन्यत्रापि प्रसक्ति प्रसग । यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् शा भा पृ २२१५ । इत्यादिभाष्यस्योपर्युक्त एवार्थे तात्पर्यमिति ज्ञेय विज्ञै । एतेन प्रभावली चात्रत्या व्याख्याता ।

१—भाष्यकारेण स्वर्गकामशब्दस्य पुरुषपरत्वम् निमित्तपरत्वञ्च निराकृत्य, फलपरपरत्वमुपवर्णितम् । तदेव फलतन्त्रप्रतिपादनेन उपोद्घाततया तस्याशयं वर्णयति यत्त्वत्रेत्यादिना—युक्तमित्यन्तेन ।

कार्यवाक्यार्थवादिभिर्नियोगस्य स्वतः कार्यत्वेन फलानपेक्षत्वान्नियोज्यपरत्वमूरीकृतम् । तन्मतं भाष्यविरुद्धमिति वर्णनम् ।

[1]पुरुषस्य नियोज्यस्य ये विदुः प्रतिपादनम् ।
कामशब्देन भाष्येण त एतेन निराकृताः ॥ १ ॥

कार्यस्य फलानपेक्षत्वात्, तदपेक्षितो नियोज्य एव स्वर्गकामादिशब्दैः प्रतिपाद्यत इति ये मन्यन्ते, तेषां पुरुषपरत्वनिराकरणपरभाष्यविरोधः । न ह्यनेन कर्तृवचनत्वमेव निराक्रियते । ननु पुरुषस्यायं वक्ते-(मी द ११-१-१) त्यादिना पुरुषपरत्वमात्रनिराकरणात् ।

[2]निमित्तपरता चैवं श्रुत्यबाधात्प्रसज्यते ।
लिङ्गबाधस्तथा हि स्यादन्यथा श्रुतिबाधनम् ॥ २ ॥

नियोज्यपरत्वे न केवलं भाष्यविरोधः, अपितु निमित्तसमर्पकत्वं स्यादित्यापादनम् ।

यदि च नियोज्यपरः स्वर्गकामशब्दः स्यात्, ततः स्वर्गकामनाविशिष्टस्य गृहादाहादिविशिष्टस्येव पुरुषस्य नियोज्यत्वात्तद्वदेव कामना निमित्तं स्यात् । न फलत्वं

भावनाकाङ्क्षिताशत्रयाननुप्रविष्टत्वात् निमित्तमनाकाङ्क्षितम् । अथापि निमित्ताधिकारे श्रुतपरित्यागायोगात् तदन्वय । फल तु भाव्यतयाऽऽकाङ्क्षितम् । अतस्तत्समर्पकत्वे सभवति, अनाकाङ्क्षितनिमित्तपरत्व न युक्तमित्यर्थ ।

कार्यवाक्यार्थवादिभिर्नियोगस्य स्वत कार्यत्वेन फलानपेक्षत्वात् तदपेक्षितनियोज्यपुरुषसमर्पकत्व स्वर्गकामादेराश्रितम् । तन्मतमेतद्भाष्यविरुद्धमित्याह–**पुरुषस्येति** । कामशब्देनेत्यस्य प्रतिपादनमित्यनेनान्वय । ननु कर्तृपरत्वमेवानेन निराक्रियते । न तु नियोज्यपरत्वमित्याशङ्क्य, उभयसाधारणस्य पुरुषशब्दस्यान्येतरसकोचे न किंचित्कारणमस्तीत्याह—**न ह्यनेनेति** ।

नियोज्यपरत्वे न केवल भाष्यविरोध । किंतु निमित्तत्वसमर्पकत्वमेव प्रसजेत् । ततश्च स्वर्गस्य न फलत्व सिध्येदिति दूषयितुमुपक्रमते–**निमित्तेत्यादिना** । श्रुत्यबाधात्–श्रुत्यनुग्रहात् । अन्यथा-फलपरत्वे । श्लोक तात्पर्यतो व्याचष्टे–**यदीति** । **तद्वदेवेति** । 'यस्य गृहान् दहत्यग्नये

१—कार्य वाक्यार्थ इति वादिभि प्राभाकरभीमासकैर्नियोगस्य स्वत कार्यत्वेन फलापेक्षा नास्ति, किन्तु नियोज्यापेक्षाऽस्ति । अतोनियोगापेक्षितनियोज्यसमर्पक स्वर्गकामादिपदमधीयते, तदप्यविरुद्धमिति मन्वानस्तन्निरासायाऽऽह–पुरुषस्येति ।

२—नियोज्यपरत्वेन केवल भाष्यविरोध इति न मन्तव्यम् । अपितु निमित्तसमर्पकत्वमेव प्रसज्येत । यथा यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्, सोऽग्नये क्षामवतेपुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदित्यत्र परस्त्रीकामः प्रायश्चित्त कुर्यादितिवत् गृहदाहोनिमित्ततया पुरुषस्य विशेषण भवति, तथैव प्रकृतेऽपि स्वर्गकामशब्दस्य फलपरत्वम् न स्यादित्याशयेनाह–स्यादेतदित्यादिना अबाधित भवतीत्यन्तेन ।

स्वर्गस्य सिध्येत्। स्यादेतत्। दाहादयो हि निष्पन्ना युक्तं यन्निमित्तीभवन्तीति। स्वर्गस्त्वनिष्पन्नो न निमित्तं भवितुमर्हतीति फलतयैव नियोज्यविशेषणमिति। तन्न। अनिष्पन्नस्य निष्पन्ननियोज्यविशेषत्वायोगात्। न ह्यसति विशेषणे तद्विशिष्टस्य नियोज्यस्य सिद्धिरवकल्पते। असिद्धेन च कथं नियोगः साध्यते। तेन तत्सिद्धिमङ्गीकुर्वताऽवश्यमेव फलविषया कामना तद्विशेषणमभ्युपगन्तव्यम्। सा च सिद्धत्वाच्छक्नोत्येव 'परलोकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादि' तिवन्निमित्तत्वेनैव नियोज्यमवच्छेत्तुम्। एवञ्च सति सर्वलोकावगतक्रियाकार्याभिधानं लिङ्श्रुतेरबाधितं भवति। कामस्वभावबाधो न युक्त इति चेत्। न। श्रुतिप्राबल्यात्।

स्वर्गकामशब्दस्य फलपरत्वे गुरुमते-श्रुतिबाधप्रसंगः, तदभिमतापूर्वव्युत्पादनक्रमस्य विपरीतदृष्टान्तोपन्यासेन दूषणञ्च।

तत्रैतत्स्यात्। 'यद्यपि निमित्तत्वेनापि कामान्वयः संभवति, तथाऽपि फलत्वेनैव विशेषणत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्, कामनास्वभावभङ्गप्रसङ्गात्। कामना हि स्वभावत एव काम्यमानप्रधाना। निमित्तत्वे च सति तत्प्राधान्यम् हीयेतेति, फलपरत्वमेव युक्तमिति।

क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् तै० सं० २-२' इत्यत्र यथा गृहदाहो निमित्ततया पुरुषविशेषणं, तद्वदेवेत्यर्थः।

यदि स्वर्गकामना नियोज्यविशेषणं स्यात्, तदा खलु तस्या निमित्तत्वप्रसङ्गः। न तु सा तद्विशेषणम्। किंतु केवलं स्वर्ग एव। तस्य च निमित्तत्वायोगात् फलपरत्वमेवेति शङ्कते—**स्यादेतदिति**। यस्मिन्नुपजाते नैमित्तिकमनुष्ठेयं, तत्खलु निमित्तम्। तच्चानिष्पन्नस्य न युक्तमित्यर्थः। फलतयापि नियोज्यविशेषणत्वमनिष्पन्नस्य न युक्तमिति परिहरति—**तन्नेति**। असतस्तावत् स्वर्गस्य विशेषणत्वमयुक्तमित्यर्थः। ततः किम्? तत्राह—**नहीति**। विशेषणे अनिष्पन्ने विशिष्टस्य सिद्धिर्न संभवतीत्यर्थः। अस्तु तस्यानिष्पत्तिः, ततोऽपि किमित्याशङ्क्य एवंविधस्यानिष्पन्नस्य नियोगविशेषणतयाऽन्वयो न युज्यत इत्याह—**असिद्धेनेति**। अधिकारिकर्तृप्रणाडिकया हि नियोज्यो नियोगनिष्पत्त्यनुकूलः। तस्यासिद्धौ तत्साधकत्वायोगात्, न तदन्वयो युज्यत इत्यर्थः।

एवं च केवलस्य स्वर्गस्य विशेषणत्वायोगात् तत्कामनाया विशेषणत्वमङ्गीकार्यम्। ततश्च तस्या निमित्तत्वप्रसङ्ग इति सदृष्टान्तमुपपादयति—**तेनेति**। तत्सिद्धि-नियोज्यनिष्पत्तिम्। एवं च श्रुत्यनुग्रहो भवतीत्याह—**एवं चेति**। वृद्धव्यवहारे प्रथमं क्रियाकार्य एव व्युत्पत्तिः। स्वर्गस्य फलत्वाभ्युपगमे तु क्षणिकायाः क्रियायाः फलसाधनत्वायोगात् लिङः क्रियाकार्याभिधायित्वबाधेन तदतिरिक्तस्थिरकार्याभिधायित्वमङ्गीकार्यमिति श्रुतिबाधः। निमित्तपरत्वे त्वनुपपत्त्यभावेन प्रथमव्युत्पन्नक्रियाकार्याभिधायित्वमेव सुस्थिरं स्यादिति श्रुत्यनुग्रहो भवतीत्यर्थः।

लिङ्बाधप्रसङ्गात् स्वर्गकामपदस्य फलपरत्वमाशङ्कते—**कामस्वभावेति**। श्रुत्यनुग्रहाय लिङ्बाधो युक्त एवेति परिहरति—**तन्नेति**। शङ्कां विवृणोति—**तत्रैतदिति**। **हीयेत इति**।

१—लिंगानुसारेण स्वर्गकामादिपदानां फलसमर्पकत्वमभ्युपगम्यताम्, आहोस्वित् श्रुत्यनुसारेण निमित्तपरत्वस्वीकारश्रेयान् इति विचिकित्सायां निमित्तपरत्वकल्पनमेव श्रेयः, अन्यथाऽपूर्वस्यातत्समवेतस्यातत्कालीनस्य च यागव्यापारस्य, यागीयशक्तेर्वाऽसंभवात्।

तन्न । श्रुतेर्लिङ्गाद् बलीयस्त्वात् । कामनास्वभावो हि लिङ्गम् । तस्य च निमित्तपरत्वे बाधः, फलपरत्वे तु लिङ्श्रुतेर्बाधः । सा हि लोके क्रियारूपकार्याभिधायित्वेनावगता सती ततः उत्तार्य फलपरत्वे मत्यर्थान्तरं नेतव्या स्यात् । तत्र लिङ्गानुग्रहेण श्रुतिमबाधित्वा फलपरत्वमभ्युपेयताम्, उत श्रुत्यनुसाराल्लिङ्गबाधेन निमित्तपरत्वमिति संदेहे, श्रुत्यनुग्रहो न्याय्यः । फलपरत्वे हि तस्य कालान्तरभावित्वात्तत्साधनत्वं क्षणभङ्गुरस्य कर्मणस्साक्षान्न संभवति । न च फलापूर्वद्वारेणोत्पत्त्यपूर्वद्वारेणेव परमापूर्वसाधनस्यापि कर्मणः फलसाधनत्वम् संभवति, अतत्समवेतस्यातत्कालीनस्य चापूर्वस्य तच्छक्तित्व-तद्व्यापारत्वायोगात्, शक्ति-व्यापारयोरेव फलसाधनत्वनिर्वाहकत्वात् । अन्यद्वारेण किलान्यस्य साधनत्वं काष्ठादेरिव ज्वलनादिद्वारेणानुभवस्य वा संस्कारद्वारस्मृतिपाकसाधनत्व न संभवतीत्यसाधकं *कर्म स्यात् । साधनसाधनन्तु स्यात् । न च किल साधनसाधनं फलं लिप्समानेन साधने साक्षात्प्रवर्तितुमशक्नुवता व्रीहिकामेनेव कर्षणं कार्यतयाऽवगन्तुं शक्यमित्यनया स्वतन्त्रया लोकविरुद्धया प्रक्रियया लिङ्गश्रुतेर्लोकप्रसिद्धक्रियाकर्माभिधानपरित्यागेनालौकिकापूर्वाख्यकार्याभिधायित्वं कल्पनीयमिति श्रुतिबाधप्रसङ्गान्निमित्तपरत्वमेव न्यायः ।

निमित्तत्वे तु कामनाया एव निमित्तत्वात्, स्वर्गस्य तद्विशेषणमात्रसमर्पकत्वान् स्वरसप्राप्तमिच्छाया इष्यमाणप्राधान्यलक्षण वस्तुसामर्थ्यं बाध्येत इत्यर्थ । परिहार विवृणोति—**तन्नेति ।** अर्थान्तर-नियोगलक्षण स्थिरकार्यम् । स्वर्गशब्दस्य फलपरत्वे गुरुमते श्रुतिबाधप्रसङ्गमुपपादयन् तदभिमतापूर्वव्युत्पत्त्युपपादनक्रम विपरीतदृष्टान्तोपपादनेन तात्पर्यतो दूषयन्नेवानुवदति—**फलपरत्वे हीत्यादिना निमित्तपरत्वमेव न्याय्यमित्यन्तेन ।** क्रियाया साक्षात् फलसाधनत्वाभावेऽपि, मध्ये किंचिदपूर्वं परिकल्प्य तद्द्वारेण फलसाधनत्वनिर्वाह स्यात् इत्याशङ्क्य तस्य क्रियाशक्तित्वायोगात् तदवान्तरव्यापारत्वाभावाच्च न तद्द्वारत्व युज्यत इत्याह—**न च किलेति ।** अत्र किलेत्यपरमार्थे । अपूर्वद्वारेण-कल्पितापूर्वद्वारेण । अस्य कर्मण फलसाधनत्वमित्यनेनान्वय । तत्र दूषणोपयुक्त दृष्टान्तमाह—**उत्पत्त्यपूर्वेति ।** उत्पत्त्यपूर्वद्वारेण कर्मण परमापूर्वसाधनत्वमङ्गीकुर्वतस्तव कल्पितापूर्वद्वारेण कर्मण फलसाधनत्व न युज्यत इति वक्तुमयुक्तमिति तात्पर्यम् । **अतत्समवेतस्येति ।** क्रियायामसमवेतत्वात् क्रियाशक्तित्व न युक्तम् । क्रियायां विनष्टायामुत्पन्नत्वात् तद्व्यापारत्व च न युक्तमित्यर्थ । तद्द्वारत्व-तदवान्तरव्यापारत्वम् । शक्तिव्यापाराभ्यामन्यस्य द्वारत्व नोपपद्यत इत्याह—**अन्यद्वारेणेति ।**

अत्रापि दूषणोपयुक्त दृष्टान्तद्वयमाह—**काष्ठादेरिति ।** शक्तिव्यापाराभ्यामन्यदेव-ज्वालारूपद्रव्यान्तर काष्ठाना पाक प्रति द्वारतयाश्रितम् । तथाऽनुभवे विनष्ट एवोत्पन्न सस्कार स्मृतिजनने द्वारतयाऽऽश्रित । तद्वदपूर्वस्यापि शक्तिव्यापाराभ्यामन्यस्य द्वारत्व स्यादिति तात्पर्यम्।

ननु साधनसाधनतयापि कार्यत्व कर्मण एव । कि परेण स्थिरकार्येणेत्याह—**न च किलेति ।** व्रीहिकामेनेति तद्दूषणोपयुक्तो दृष्टान्त । व्रीहिकामस्य परपरया साधनभूताया कृषौ यथा कार्यमिदमिति प्रतीतिर्दृष्टा, तद्वत् परपरया स्वर्गसाधनेऽपि कर्मणि कार्यत्वप्रतीत्युपपत्ते लिङ्वाच्यतया नान्यत् स्थिरकार्यमाश्रयणीयमिति हृदयम् । स्वतन्त्रया-स्वाभिमानमात्रसिद्धया । लोकविरुद्धया-न्यायविरुद्धया । अनेनापूर्वव्युत्पादनपरस्यापि ग्रन्थजातस्य तन्निराकरणे तात्पर्यम् ।

*असाधकमिति नास्ति मु पु पा । *समयामिति मु. पु पा. ।

निमित्ताधिकारे प्रयुक्तिकल्पनागौरवमाशंक्य स्वर्गकामशब्दस्य फलपरत्वाभावेऽप्यनुपपत्त्यभावेन श्रुत्यनुग्रहसिद्धिरिति वर्णनम् ।

'नन्वेवं सति प्रयोजकत्वं विधेः कल्प्यमिति गौरवं स्यात् । नैष दोषः । श्रुत्यनुग्रहार्थं निमित्तपरत्वाभ्युपगमेन तत्कल्पनस्य न्याय्यत्वात् । न चैतदतीव कल्पनीयम्, सामान्येनैव कार्यस्य स्वसाधनप्रयोजकत्व लोकत एव सिद्धं धूमस्येवाग्न्यनुबन्धित्वम्, रूपस्येव चाक्षुषत्वम् । अतश्च कार्यविशेषवत् पूर्वानवगतेऽवगम्यमानेऽपि तस्य प्रयोजककत्वमग्न्यनुबन्धित्वादिवन्निर्ज्ञातचरमेवानुसंधीयते । न त्वपूर्वं किंचित्कल्पयितव्यम् । सामान्येनावगतमप्यस्मिन्विशेषेऽनगतमेव कल्प्यमिति चेत् । न । इद तावदनुमानस्या-

---

प्रयुक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात निमित्ताधिकारत्वमनाश्रयणीयमिति शङ्कते—**नन्वेवमिति** । कामाधिकारत्वे करणाशे फलमेव प्रयोजकम् । केवलमितिकर्तव्यतामात्रे विधि प्रयोजक । निमित्ताधिकारे तूभयत्रापि विधेरेव प्रयोजकत्व कल्पनीयमिति गौरवमित्यर्थ । नियोगाङ्गीकारे तस्य च लिङ्श्रुतिबाधाद्वर प्रयुक्तिगौरवाङ्गीकार इति परिहरति—**नैष दोष इति** । यद्यपि निमित्तपरत्वे नियोग एव न सिध्येत् तथापि तदङ्गीकारे तस्य प्रयोजकत्वमेव कल्प्य, न तु कामाधिकारत्वमित्यर्थ ।

ननु नियोगाङ्गीकारे तस्यैव लिङ्वाच्यत्वात् प्रथमप्रतिपन्नक्रियाकार्यरूपार्थत्यागात श्रुत्यनुग्रहो न सिध्यतीति चेन्नैवम् । नियोगाङ्गीकारेऽपि स्वर्गशब्दस्य फलपरत्वाभावेऽनुपपत्त्यभावेन क्रियाकार्यस्यैवाभिधानसभवेन श्रुत्यनुग्रहसिद्धेरिति तात्पर्यम् । कार्यगतप्रयोजकत्वस्य मानान्तरक्लृप्तत्वेन कल्प्यत्वाभावात् तत्कल्पने कल्पनागौरवमपि नास्तीत्याह—**न चैतदिति** । यद्यत्कार्यं तत्सकलस्वकारणप्रयोजकमिति सामान्यतो व्याप्तिग्राहकप्रमाणेनावगतमित्यर्थ । प्रयुक्तिकल्पनागौरव नाम प्रमाणान्तरानवगतप्रयुक्त्यादिकल्पनम् । **अतश्चेति** । कार्यविशेषे—पक्षगतकार्यरूपलिङ्गव्यक्तिविशेषे । पूर्वानवगते ज्ञायमाने तत्साध्य सकलस्वकारणप्रयोजकत्व व्याप्तिग्रहणसमयावगतमेवावगम्यत इति न गौरवमिति भाव ।

ननु व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन साध्यसामान्येऽवगतेऽपि पक्षविशेषे साध्यविशेष पक्षधर्मताबलादनवगत एवावगन्तव्य इति कल्प्यत्वात् गौरव स्यादिति शङ्कते—**सामान्येनेति** । इय शङ्का भवन्मतविरुद्धेति परिहरति—**नेदं तावदिति** । यद्यप्यनुमान व्याप्तिग्राहकप्रमाणावगतार्थज्ञापक, तथाप्यनुभूतित्वात् प्रमाणमिति प्राभाकरमतमित्यर्थ । सामान्येनावगतस्यापि प्रयोजकत्वस्य कार्यविशेषेऽवगतत्वाभावमात्रेण नैमित्तिकाधिकारे यदि प्रयुक्तिकल्पनागौरव स्यात्, तर्हि स्वर्गादि-

१—किञ्च वृद्धव्यवहारे क्रियाकार्य एव व्युत्पत्ति दृश्यते । स्वर्गादे फलत्वाभ्युपगमे क्षणिकाया क्रियाया फलसाधनत्व न सभवति । अत लिङादे क्रियाकार्यत्वाभिधायित्वबाधेन क्रियाकार्यातिरिक्त स्थिरं कार्यमभिधेयमित्यगीकार्यम् । अतश्श्रुतिबाध । निमित्तपरत्वेऽनुपपत्त्यभावेन प्रथमव्युत्पन्नक्रियाकार्याभिधायित्वमेव सुस्थिर स्यादिति श्रुत्यनुग्रहो भवतीत्यभिप्रेत्याह यद्यपीत्यादिना—ज्याय. इत्यन्तेन । अनेनापूर्वव्युत्पादनपरस्यापि ग्रन्थजातस्य तन्निराकरणे तात्पर्यं बोध्यम् ।

वगतगोचरत्व 'समयमविस्मरता न भाषितुं युक्तम्। अपि चैतावन्मात्रम् कामाधिकारेऽपि फलस्य कल्पनीयमेव। नो खलु फलविशेषस्य स्वर्गादेः ज्योतिष्टोमादिप्रयोजकत्वं लोकसिद्धम्। न च फलस्यातदात्मनः कार्याद्विशेषतः प्रयोजकत्वं लोकसिद्धम्, येन न तत्कल्पनीयम्। किं च फलमपि न फलतया प्रयोजकम्, किं तु कार्यतया, सा चाफलरूपस्यापि कार्यस्य अविशिष्टेति, न किंचिद्गौरवम्।

कामाधिकारे इव नैमित्तिकाधिकारेऽपि विधेः प्रयुक्तिकल्पनायाम् गौरवं नास्तीति निरूपणम्।

किं च—

फलस्य विध्यधीनस्य[2] तावन्मात्रनिरीक्षणात्।
नैव कामाधिकारेऽपि प्रयुक्तिः साधनेऽङ्गवत्॥ ३॥

यदि हि नैमित्तिकाधिकारवत्कामाधिकारेऽपि विधेः प्रयोजकत्वं न स्यात्, ततः शक्येतापि वक्तुं प्रयोजकत्वं मा कल्पीति कामाधिकारत्वं परिकल्प्यत इति, न त्वेतदस्ति कामाधिकारेऽपि विधिरेव साधनानुष्ठानमङ्गानुष्ठानवत् प्रयुङ्क्ते, न फलम्। तस्य कालान्तरभाविनस्तत्कालावस्थायिविध्यर्थमात्रसाध्यस्य तत्सिद्धिमात्रप्रतीक्षत्वात्। न हि

रूपफलगतप्रयोजकत्वस्यापि पूर्वानवगतत्वात् कामाधिकारेऽपि प्रयुक्तिगौरवदोष समान इति दूषणान्तरमाह—अपि चेति।

ननु नियोगरूपकार्यस्यालौकिकत्वेन तद्गतप्रयोजकत्वस्य कल्प्यत्वात् भवत्येव गौरवम्। फलस्य तु लौकिकतया प्रयोजकत्वकल्पने न गौरवमित्याशङ्क्य, यद्यपि पशुपुत्रादिफलानामस्त्येव लौकिकत्वम्। अथापि तेषामन्वयव्यतिरेकावगतस्वकारणप्रयोजकतया लोकावगतेभ्य फलेभ्यो व्यतिरिक्ततया पूर्वमनवगतत्वसाम्यात् लोकानवगतस्वसाधनप्रयोजकत्वकल्पने नियोग इव कल्पनागौरवमविहतमित्याह—न च फलस्येति। अतदात्मनो लोके प्रयोजकतयाऽवगतफलव्यतिरिक्तस्य। किंच न फल फलतया प्रयोजकम्। सिद्धरूपस्य तस्य प्रयोजकत्वादर्शनात्। ततश्च कार्यवेषापन्नमेव प्रयोजकमिति वक्तव्यम्। तच्च नियोगस्याप्यविशिष्टमिति न गौरवमिति दूषयति—किंचेति।

इदानीं कामाधिकारे करणाशेऽपि विधेरेव प्रयोजकत्वस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् न नैमित्तिकाधिकारे प्रयुक्तिगौरवदोष इति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—किंचेत्यादिना। विध्यधीनस्य नियोगाधीनस्य। साधने-कारणाशे।

श्लोक व्याचष्टे—यदि हीत्यादिना। कालान्तरभाविन इति। फलस्य साक्षात् कर्मनिष्पाद्यत्वाभावादतिव्यवहितकालत्वाच्च न कर्मप्रयोजकत्व युक्तम्। नियोगस्य तु साक्षात् कर्मनिष्पाद्यत्वात् सनिहितकालत्वाच्च तद्युक्तमित्यर्थ। तत्सिद्धि नियोगनिष्पत्ति।

१—निमित्तपरत्वपक्षेऽपि प्रयुक्तिकल्पनागौरवमस्त्येवेत्याशक्य समाधानमाह—यद्यत् कार्यम्, तत् सकलस्वकारणप्रयोजकमिति सामान्यव्याप्त्या कार्यगतप्रयोजकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन कार्यविशेषे सकलस्वकारणप्रयोजकत्व पक्षधर्मताबलादवगतमेवावगम्यत इति न गौरवमिति मन्वान आह—नन्वित्यादिना न किञ्चिद्गौरवमित्यन्तेन।

२—विध्यधीनत्वादिति मु. पु. पा.।

तत्साक्षात्कर्मणा सिध्यति, यतस्तदनुष्ठापयेत्। विधिस्तु तेनैव साध्यमानो युक्तं यत् तदनुष्ठापयतीति। सद्वारमेव विधिवत्फलमपि प्रयोजकमिति चेत्। न। द्वारासंभवात्।

दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकवैषम्येण शंकानिरासः।

अथापि स्यात् यथा हि विधिरुत्पत्त्यपूर्वद्वारेण प्रधानानाम्, अङ्गानां च प्रयोजको भवति। न हि तेषामुत्पत्त्यपूर्वं साक्षात्साध्यमपि प्रयोजकम्, अकार्यत्वात्। न ह्युत्पत्त्यपूर्वं कार्यम्, किन्तु तेन परमापूर्वम्। अकार्यञ्च न प्रयोजकमिति, परमापूर्वमेव सद्वाराणां कर्मणा प्रयोजकम्, तद्वत्कामाधिकारे फलमप्यपूर्वद्वारेण साधनं प्रयुङ्क्ते-इति।

तच्च नैवम्। द्वारासंभवात्। यदि ह्युत्पत्त्यपूर्ववत् परमापूर्वमपि स्वातन्त्र्येण प्रयोजकं भवितुमशक्तम्, ततस्तद्वदेव प्रयोजकस्य फलस्य द्वारीभवेत्। तत्तु स्वयमेव प्राधान्येन कार्यमव्यवहित च फलापेक्षया, प्रथमप्रतीतं च किमिति व्यवहितचरमप्रतीत-फलप्रयुक्ति प्रतीक्षते। औपादानिकं हि फलस्य साध्यत्वम्। तेन प्रतिपन्ननियोगविशिष्ट-नियोज्यसंबन्धाधीनत्वात् युक्तमेव चरमप्रतिपन्नत्वम्।

शङ्कते-सद्वारमिति। परिहरति-नेति। शङ्का विवृणोति-अथापीति। उत्पत्त्यपूर्वाणामेव प्रयोजकत्व किमिति न स्यात्? तत्राह-नहीति। नह्युत्पत्त्यपूर्वमिति। निर्नियोज्यत्वान्न कार्यत्व तेषामित्यर्थ। सद्वाराणाम्-उत्पत्त्यपूर्वाङ्गापूर्वसहितानाम्। दृष्टान्त-वैषम्यपरतया परिहार विवृणोति-तन्नैवमिति। द्वाराभावात्-द्वारत्वाभावात्। उत्पत्त्यपूर्वणा प्रयोजकत्वाभावात् प्रयोजकान्तरद्वारत्व युज्यते। परमापूर्वस्य तु स्वत प्रयुक्तिसामर्थ्यात्, नान्यद्वारत्व युज्यत इत्यर्थः। फलादपि नियोगस्य कर्मप्रयोजकत्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तमेव साक्षात् साध्यत्वरूप हेतु स्मारयति-अव्यवहितमिति।

युक्त्यन्तरमप्याह-प्रथमेति। कर्मण फलसबन्धादपि नियोगसबन्ध प्रथमप्रतीत इत्यर्थ.। तदेवोपपादयति-औपादानिकमिति। फलस्य साध्यत्व-कर्मसाध्यत्वमित्यर्थ। प्रतिपन्नो नियोगो येन स, तथोक्त। स चासौ विशिष्टनियोज्यश्च। तस्य विशेषणतया फलस्य य सबन्ध तदधीन फलस्य कर्मसाध्यत्वमित्यर्थ। विशिष्ट-फलकामी। अय भाव-प्रथमं कर्मावच्छिन्न प्रतीतो नियोग फलकामिनियोज्यसबन्धात् फलसाधन भवन् स्वसाधनतयान्वीयमान कर्मापि फलसाधनतया विनियुङ्क्त इत्युपादानप्रमाणगम्य. कर्मण फलसबन्धो नियोगफलसबन्धोत्तर-कालीन इति।

१—यथा-नित्यानैमित्तिकाधिकारस्थले विधि. प्रयोजको भवति, तथैव कामाधिकारेऽपि विधिरेव प्रयोजक इति अनुगतमेक प्रयोजकमिति लाघवमाचार्यमते, प्राभाकरमते तु नित्यनैमित्तिकस्थले विधिः प्रयोजक, काम्याधिकारे फल प्रयोजकम्। विधिस्त्वितिकर्तव्यतास्विति प्रयोजकनानात्वकल्पने गौरवमिति ध्येयम्।

किञ्च प्रथम कर्मावच्छिन्न प्रतीतो नियोग फलकामिनियोज्यसबन्धात् फलसाधन भवति। ततस्स्वसाधनतयाऽन्वीयमानो यागादिरपि फलसाधनतया विनियुङ्क्ते, एवञ्च 'यत्तु स्वसिद्ध्यर्थमुपादीयते, तदपि विधेयमि'ति टीकाकारोक्तचातुर्थिकोपादानप्रमाणगम्यो यागादे कर्मण. फलसबन्ध. नियोगफलसबन्धोत्तरकालीन इति च गौरव स्यात्।

अपूर्वानभिधान-प्राधान्यहान्यादिदोषगणनिर्देशपूर्वकं परमापूर्वस्यैव प्रयोजकत्वम् , न तूत्पत्त्यपूर्वाणामितिरीत्या सर्वत्र विधिरेव प्रयोजक इति प्रतिपादनम् ।

ननु काम्येषु फलकरणीभूतस्य विषयत्वात्फलसाध्यत्वपुरस्सरमेव नियोगसाध्यत्वम् । नून भवान्यथाशक्तिनिर्णयेऽपि न सम्यगालोचितपूर्वी । तत्र हि नियोगसाध्यत्वनिरपेक्षस्य फलस्य कर्मसाध्यत्वे निरूप्यमाणे[1] अपूर्वानभिधान-प्राधान्यप्रहाणादिदूषणगतः प्रदर्शित एव । तेन नियोगः स्वयमेव प्रयुक्तिसामर्थ्यादव्यवधानाच्च न फलस्य कर्म प्रयुञ्जानस्य द्वारीभवितुमर्हति, अतत्प्रयुक्तत्वाच्च । उत्पत्त्यपूर्वाणि हि स्वयमकार्यरूपाणि परमापूर्वसिद्ध्युपायत्वेन प्रयुक्तकार्यत्वानि युक्त यत्परमापूर्वस्य कर्मप्रयोजकस्य द्वारं भवन्तीति परमापूर्वं तावत्कार्यम् । तच्च नर्तेऽवान्तरापूर्वेभ्यः सिद्ध्यतीति, तान्यपि कर्तव्यानि । तानि च कर्माधीनसिद्धीनीति कर्मापि कर्तव्यमित्यनेन हि क्रमेणापूर्वं साधनानुष्ठापकं भवति । न चैवम् फलकर्तव्यत्वाधीनमपूर्वकर्तव्यत्वम् । तस्य स्वयमेव कार्यत्वात् । यच्च यस्य न प्रयोजकम् तत्तद्वारेणान्यस्य प्रयोजकं भवतीति कुत एतत् । तत्सिद्धम् कामाधिकारेऽपि विधेरेव प्रयोजकत्वम्-नैमित्तिक-कामाधिकारयोः न कश्चित्प्रयुक्तिकल्पनाविशेष इति ।

नैमित्तिकाधिकारात् कामाधिकार एव दोषत्रयकल्पनमित्युपन्यासः ।

प्रत्युत—

कामाधिकारेऽभ्यधिकं त्रयं स्यादपूर्वरूपं फलसाधनत्वम् ।
यागस्य तत्साधनता च कल्प्या प्रयोजकत्वं तु समानमेव ॥ ४ ॥

प्रयुक्तिकल्पना तावत्पक्षद्वयेऽपि फलापूर्वयोः, उभयत्र वा अपूर्वस्य अविशिष्टैव ।

ननु कर्मण. फलसबन्धोत्तरकालो नियोगसबन्ध इति नियोगसबन्ध एव चरमप्रतीत इति शङ्कते—नन्विति । दूषयति—नूनमिति । निगमयति—तेनेति । अव्यवधानाच्चेति चकार प्रथमप्रतीतत्वमपि समुच्चिनोति । नियोगस्य प्रयोजकभूतफलद्वारत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—अतत्प्रयुक्तत्वाच्चेति । अत्रापि परोक्तदृष्टान्तवैषम्य प्रतिपादयति—उत्पत्त्यपूर्वाणीत्यादिना । पूर्वं नियोगस्य द्वारत्वानुपपत्तौ स्वय प्रयुक्तिसामर्थ्यं हेतुतयोपात्तम् । अत्र तु अन्याप्रयोज्यत्वमित्यपौनरुक्त्य द्रष्टव्यम् । उपसहरति—तत्सिद्धमिति ।

कामाधिकार एव नैमित्तिकाधिकारादपि दोषत्रयमधिकमित्याह—प्रत्युतेति । श्लोकस्य तुरीयपाद व्याचष्टे—प्रयुक्तीति । यद्यपि निमित्ताधिकारे अपूर्वकल्पनाप्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि तदप्यङ्गीकृत्य तस्य प्रयोजकत्वाङ्गीकार एव कामाधिकारत्वाङ्गीकारात् साधीयानिति तात्पर्यम् । पूर्वं नैमित्तिकाधिकारे अपूर्वकल्पनामङ्गीकृत्यैव प्रयुक्तिगौरवदोषो नास्तीत्युक्तम् ।

१ अपूर्वाभिधानेति मु पु पा ।

अत्रेदमवधेयम्—नियोगस्य प्रयोजकीभूतफलद्वारत्वाभावे स्वय प्रयुक्तिसामर्थ्यम् हेतुत्वेनोपन्यस्तम् । अत्र तु अन्याप्रयोज्यत्वमिति न पौनरुक्त्य दोष इति, एतत्सर्वं मनसि निधायाह—विशेष इत्यन्तेन ।

कामाधिकारे त्वप्रसिद्ध 'मपूर्वरूपम्, तस्य फलसाधनत्वम्', यागस्य तत्साधनत्वञ्च[१] कल्प्यमिति विशेषः ।

नैमित्तिकाधिकारेऽपूर्वकल्पनाद्यभावेन लाघवान्नैमित्तिकाधिकारत्वमेवाश्रयणीयमिति प्रतिपादनम् ।

अथापि नाम कामाधिकारे न प्रयुक्तिकल्पना, तथाऽप्यपूर्वस्वरूपम् धर्मि, तस्य च फलसाधनत्वम्, यागस्य तत्साधनता कल्प्या ।

नैमित्तिकत्वे तु—

क्रियारूपस्य कार्यस्य सिद्धरूपस्य [४]धर्मिणः ।
प्रयोजकत्वमात्रं स्यात्तन्नैमित्तिकता वरम् ।। ५ ।।

लोकसिद्धार्थत्यागाच्च श्रुतिबाधः स्थित एव, तस्माच्छ्रुत्यबाधात्कल्पनालाघवाच्च नैमित्तिकत्वमेव युक्तम्, न कामाधिकारत्वम्—इति ।

निमित्तप्रतिपादकयच्छब्दाद्यश्रवणेन निमित्तपरत्वम् नास्तीति शंका—तत्समाधाने ।

[५]कथं पुनर्यच्छब्दादिविरहिणो निमित्तत्वम् । न वयं श्रौतं निमित्तत्वम् ब्रूमः । किन्तु जञ्जभ्यमानवत्कामनाविशिष्टस्य नियोज्यत्वादर्थान्निमित्तत्वं कामनायाः कल्प्यते ।

इदानी प्रयुक्तिगौरवसभवेऽपि अपूर्वकल्पनाद्यभावेन लाघवात् नैमित्तिकाधिकारत्वमेवाश्रयणीयमित्याह—**अथापीति** ।

सिद्धरूपस्य—लोकप्रसिद्धरूपस्य—**प्रयोजकत्वमात्रमिति** । स्वकीयसाधनानुष्ठानयो. प्रयोजकत्वमात्र कल्प्य, नतु धर्मित्वमिति भाव । महाप्रकृतमुपसहरति—**तस्मादिति** ।

निमित्तप्रतिपादकयच्छब्दाद्यदर्शनात् कथ तत्परत्वमिति शङ्कते—**कथं पुनरिति** । वाचकशब्दाभावेऽपि कामनाया अर्थान्निमित्तत्व पर्यवस्यतीति परिहरति—**न वयमिति** ।

१—सिद्धरूपस्य—लोकप्रसिद्धरूपस्येत्यर्थ. ।

२—पूर्व नैमितिकाधिकारेऽपूर्वकल्पनामगीकृत्य प्रयुक्तिगौरवदोष नास्तीत्युक्तम् । सप्रति प्रयुक्तिगौरवसभवेऽपि अपूर्वकल्पनाद्यभावेन लाघवात् नैमित्तिकाधिकारत्वमेवाश्रयणीयमित्यभिप्रेत्याह—अथापीति ।

३— ननु 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ—निमित्तप्रतिपादकयच्छब्दाद्यदर्शनात् कथ निमित्तपरत्वमित्याशक्य, निमित्तवाचकशब्दाभावेऽपि यथा 'जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयात् मयि दक्षक्रतू, तै स ५-४-४ । इति मन्त्रोच्चारणे वाचकयच्छब्दाद्यभावेऽपि जृम्भाया अर्थान्निमित्तत्वमभ्युपगम्यते, तथैव प्रकृतेऽप्यर्थान्निमित्तत्वमिति मत्वाह—कथमित्यादिना, कल्प्यत इत्यन्तेन ।

४—'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल' इति स्वरूपेणोत्पन्नाना 'यावज्जीव दर्श-पूर्णमासाभ्या यजेते'ति विनियोगात् नित्यतापन्नाना 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इति विनियोगपृथक्त्वेन कामाधिकाराणा दर्शपूर्णमासादिकर्मणा नित्य-नैमित्तिकत्वानुपपत्त्याऽन्यतरप्रतिपादकवचनस्यानर्थक्य स्यात् इत्याशकते—नन्वित्यादिना युक्त इत्यन्तेन ।

५ शब्दशक्त्यादिवदानर्थक्य नार्थनिर्णयोपाय. । नहि वाक्यान्तरानर्थक्यप्रसगो वाक्यान्तरार्थनिर्णये हेतुर्भवितुमर्हति, किन्तु आकाक्षा—योग्यता—सन्निधानादिविमर्शसहितं वाक्यमेवेति

किञ्च यच्छब्दपाच्यत्वं न निमित्तस्य विद्यते ।
उद्देश्यत्वं ततः सिद्धयेदिह तत्सिद्धमन्यतः ॥ ६ ॥

यच्छब्दो ह्युद्देश्यत्वमात्रं प्रतिपादयति, न निमित्तत्वम् । अनुपादेयविशेषणविशिष्टस्योद्दिष्टस्य नियोज्यत्वेन गृहदाहादिमतोऽन्वयाद्विशेषणभूतस्य दाहस्यार्थिकं निमित्तत्वमुच्यते । तच्च फलकामस्यापि नियोज्यस्योद्दिष्टत्वात्तत्कामनाया अप्यविशिष्टमिति, युक्तं निमित्तत्वम् । बहुशश्च यच्छब्दादि श्रूयते 'यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्, यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादि'त्यादिष्विति न निमित्तपरत्वे कश्चिद्विशेषः ।

नैमित्तिकाधिकार-कामाधिकारयोर्मध्ये कामाधिकारत्वमिति शंका; आनर्थक्यस्य प्रमाणवर्गेऽपरिगणनेन वाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय निमित्तपरत्वमेव युक्तमिति समाधानम् ।

ननु अयमस्ति विशेषः नित्यानि दर्शपूर्णमासादिकर्माणि । न तानि नैमित्तिकानि भवितुम् प्रभवन्ति । यदि तावन्नियमेन क्रियेरन्, ततो नैमित्तिकविध्यानर्थक्यम् । अथ तद्वशेन

जञ्जभ्यमानवदिति । 'तस्माज्जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयात् मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रोच्चारणे यथा वाचकशब्दरहिताया अपि जृम्भाया अर्थान्निमित्तत्व तद्वदित्यर्थ ।

यदादिशब्दाना कुत्रचिदपि निमित्तवाचकत्व नास्तीत्याह—किञ्चेति । इहास्मिन्नुद्देश्यत्वे सिद्धे सति । तत्-निमित्तत्वम् अन्यतो युक्त्यन्तरेण सिद्धमित्यर्थ । गृहदाहादिमत 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्तस्याग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् तै स २-२' इति गृहदाहयुक्तस्य यदादिशब्दा मानान्तरप्रसिद्धि द्योतयन्ति । ततश्चोद्देश्यत्व भवेत् । तस्मिश्च सति निमित्तत्व स्वयमेव भवति । अत्र तु यदाद्यभावेऽपि उद्देश्यत्वे सिद्धे निमित्तत्व स्वयमेव भविष्यतीति यदाद्यभावे निमित्तत्वानुपपत्तिरिति वक्तुमयुक्तमित्यर्थ । निमित्तस्य यच्छब्दवाच्यत्वेऽपि यत्र यच्छब्दस्य श्रवणमस्ति, तत्र नैमित्तिकत्व प्रसजेदित्याह—बहुश इति ।

ननूत्पत्तिवाक्येषु स्वरूपेणोत्पन्नाना 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इति विनियोगान्नित्यतापन्नाना 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इति पुनर्विनियोगपृथक्त्वेन कामाधिकाराणा दर्शपूर्णमासादिकर्मणा नैमित्तिकत्वापादनमयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति । ननु कथमेकस्य नित्यनैमित्तिकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य अन्यतरप्रतिपादकवचनानर्थक्यप्रसङ्गादित्याह—यदीति । नित्यविध्यनुसारेण निमित्ते सत्यसति चानुष्ठेयतया नैमित्तिकविधिमन्तरेणापि तदर्थानुष्ठानसिद्धेः तस्य वैयर्थ्य स्यात् । नैमित्तिकविध्यनुसारे तु निमित्ते सत्येवानुष्ठानात् सदानुष्ठानाभावेन नित्यविध्यनुमतानुष्ठानासिद्धेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । कामाधिकारे तु फलार्थमेवानुष्ठितेन नित्यस्यापि सिद्धे कामनायामसत्या तु नित्यार्थमेवानुष्ठानाच्च न वैयर्थ्यम् । अत कामाधिकारत्वमेवाश्रयणीयमित्यर्थः ।

सर्वसंप्रतिपन्नोऽप्यर्थ । तस्य यदि वाक्यान्तरानर्थक्ये तदर्थवत्त्वे चार्थे स्वारस्येन नेतु शक्यते, तदा यस्मिन्नर्थे वर्ण्यमाने वाक्यान्तरार्थवत्त्वम् भवेत्, स एवार्थस्समाश्रयणीय, नान्य । प्रथमप्रवृत्ततद्वाक्यस्वारस्यभग वाक्यान्तरार्थवत्त्वाय न युज्यते, अतस्तदगीकाराज्ज्याय वाक्यान्तरानर्थक्याश्रयणमित्याशयानो दूषयति नेत्यादिना ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानम्। ततो यावज्जीवविधेरानर्थक्यम्। तस्मात्कामाधिकार एव युक्त इति। [1]नेत्युच्यते। यदि ह्युभयपक्षसाधारणं वाक्यम् स्यात्, ततोयस्मिन् पक्षेऽर्थवत् तत् समाश्रीयेत, अत्र तु श्रुत्यबाधनादियुक्तिकदम्बकेन निमित्तपरत्वमेवावसीयते। यदि तथा सत्यानर्थक्यमन्यतरस्य भवति, भवतु न ह्यानर्थक्यं नामकश्चित्प्रमाणवर्गेऽन्तर्भवति, यस्यार्थवत्त्वमवगम्यते, तस्य तदेव, यस्य त्वानर्थक्यमेव गम्यते। तस्यापि तदेव ज्यायः। [1]आवृत्तिर्वा प्रयोगस्य दाक्षायणयज्ञवदर्थवत्त्वायास्तु। न त्वर्थान्तरकल्पना शक्यते कर्तुम्।

प्रकारान्तरेण वाक्यद्वयस्यार्थवत्त्वोपपादनम्।

[2]अथ वा नैमित्तिकस्यैवानुष्ठानस्य यावज्जीवकालाभ्यासो यावज्जीववाक्येन लक्षणया विधीयते, सा हि लौकिकी। लिङ्शब्दस्य त्वर्थान्तरकल्पना इहैव। [3]अतो न कामाधिकारत्वं युक्तम्।

दूषयति—नेति। उभयपक्षयो नैमित्तिककामाधिकारत्वयो साधारणमेकरूपप्रसरम्। अर्थवद्यावज्जीववाक्यान्तरमिति शेष। इह तु स्वर्गकामस्य साधारणत्वमित्याह—तत्रेति। नहि वाक्यान्तरानर्थक्यप्रसङ्गो वाक्यान्तरार्थनिर्णये हेतु। किंतु योग्यतादिविमर्शसहित तदेव वाक्यम्। तस्य यदि वाक्यान्तरानर्थक्ये तदर्थवत्त्वे चार्थ स्वरसतया नेतु शक्यते, तदा यस्मिन्नर्थे वर्ण्यमाने वाक्यान्तरार्थवत्त्व भवेत्, स एवाश्रयणीय। नान्य। ननु वाक्यान्तरार्थवत्त्वाय प्रथमप्रवृत्ततद्वाक्यस्वारस्यभङ्गो युक्त। तदङ्गीकाराद्वर वाक्यान्तरानर्थक्याश्रयणमेवेत्यर्थ। नह्यानर्थक्यमिति। आनर्थक्य शब्दशक्त्यादिवन्नार्थनिर्णयोपाय इत्यर्थ।

यद्यानर्थक्यमवश्य परिहरणीय, तथापि श्रुतिबाधादिदोषो यथा न भवेत्, तथा वर्णयितु शक्य चेत्, स एवाश्रयणीय इत्याह—आवृत्तिर्वेति। नित्ये दर्शपूर्णमासप्रयोगेऽनुष्ठिते, स्वर्गकामनाया सत्या 'दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत' इति किंचित्प्रयोगवैषम्येण नामान्तरापन्न दर्शपूर्णमासकर्मैव यथाऽऽवृत्त्याऽनुष्ठीयते, तद्वदत्रापि नित्यनैमित्तिकयोरावृत्तिर्भविष्यति। ननु श्रुतिबाधो युज्यत इत्यर्थ।

प्रकारान्तरेण वाक्यद्वयार्थवत्त्वमाश्रीयतामित्याह—अथवेति। नैमित्तिकदर्शपूर्णमासानुवादेन यावज्जीवशब्देन तत्काल लक्षयित्वा यावज्जीवकालाभ्यासस्तस्यैव कर्मणो विहितो भवतीत्यर्थ। नत्वस्मिन्नपि पक्षे लक्षणाश्रयणेन श्रुतिबाधसाम्यात् कथमस्यैवाश्रयण युक्तमिति निर्धारणमित्यत्राह—सा हीति। यस्य शब्दस्य वाच्यार्थानुपपत्ति, तस्य तदविनाभूततया लौकिकपदार्थे पर्यवसानाय लक्षणाश्रयण युक्तम्। न त्वत्यन्ताप्रसिद्धालौकिकार्थवाचकत्वकल्पन युक्तमित्यर्थ। प्रतिपादित निगमयति—अत इति।

१—यद्यवश्यमानर्थक्य परिहरणीयमित्याग्रह, तर्हि श्रुतिबाधादिदोष यथा न स्यात्, तथा वर्णयितु शक्यश्चेत्, स एवाश्रयणीय इत्यभिप्रेत्याह–आवृत्तिर्वेति।

२—नैमित्तिकदर्शपूर्णमासानुवादेन यावज्जीवशब्देन तत्काल लक्षयित्वा यावज्जीवकालाभ्यासस्तस्य कर्मणो विहितो भवतीति प्रकारान्तरेण वाक्यद्वयस्यार्थवत्त्वमाश्रीयतामित्यभिप्रेत्याह–अथवेति।

३—यस्य शब्दस्य वाच्यार्थानुपपत्तिर्भवति, तस्य तदविनाभूततया लौकिकपदार्थे पर्यवसानाय लक्षणाश्रयण न दोषाय नत्वत्यन्ताप्रसिद्धालौकिककार्यवाचकत्वकल्पनमुपपत्तिमदित्युक्तमर्थमुपसहरति अतो न कामाधिकारत्व युक्तमिति।

भाट्टमतानुसारे अत्यन्ताप्रसिद्धालौकिकार्थवाचकत्वे दोषाभाव इति कथनम् ।

[1]आश्रीयतां वा सूत्र-भाष्यारूढं वार्त्तिककारीय दर्शनं यागाद्यवच्छिन्ना भावना विध्युपेता पुरुषाभिलषितभाव्यापेक्षिणी वाक्येन स्वर्गादिकम् भाव्यतया स्वीकरोति । न निमित्ततया, तस्यानपेक्षितत्वादिति ।

दृष्टान्तत्रयेण क्षणिकस्य यागस्यापूर्वद्वारा फलसाधनत्वस्योपपादनम् ।

[2]तत्र हि यागादेः करणत्वं कल्पितापूर्वद्वारेण संभवति, काष्ठ-कर्षणादीनामिव ज्वलन विलेखनादिद्वारेण व्रीहि-पाकादिसाधनत्वम्, आग्नेयादिषट्कस्येवोत्पत्त्यपूर्वद्वारेण परमापूर्वसाधनत्वम्, [3]अवगोरणादेर्वा शतयातनादिसाधनत्वमिति सर्वं सुस्थितं भवति ।

दर्शपूर्णमासाग्निषु यावज्जीवश्रुतेरानार्थक्यपरिहाराय फलपरत्वेऽपि सौर्यादिषु कस्याप्यानर्थक्याभावेन निमित्तपरत्वोपपादनम् ।

सौर्यादिषु निमित्तत्वं कामनायाः प्रसज्यते ।
न हि तत्र वचः किंचिदानर्थक्यमुपाश्नुते ॥ ७ ॥

भट्टमतानुसारेऽपि नैतद्दोषप्रसङ्ग इत्याह—आश्रीयतामिति । विध्युपेतेति हेतुगर्भविशेषणम् । विध्युपेतत्वात् पुरुषार्थभाव्यत्व जातमित्यर्थ । अनपेक्षितत्वादिति । भावनानाकाङ्क्षितत्वादित्यर्थ । ननु क्षणिकस्य कर्मण कथ फलसाधनत्वमित्याशङ्क्य, तादृशदृष्टान्तमुखेनोपपादयति—तत्र हीति । अवगोरणादेरिति । 'नापगुरेत्' इति निषेध्यापूर्वमेव लिङ्वाच्यम् । कार्यत्वात् । नतु दुरितापूर्वं कार्यम् । किंतु अपगोरणशतयातनयो साध्यसाधनभावाश्रयणेनावान्तरव्यापारतया कल्प्यमिति हि भवन्मतम् । तद्वदत्रापि कल्पितापूर्वद्वारेण निर्वहतीत्यर्थ ।

माभूत् दर्शपूर्णमासादिषु नैमित्तिकत्वम् । सौर्यादिषु तु नैमित्तिकत्व दुष्परिहरमिति दूषणान्तरमप्याह—सौर्यादिष्विति । ननु दर्शादिषु अपूर्वे व्युत्पत्तौ सजाताया, सौर्यादिषु

१—उक्तयुक्त्या प्राभाकरमत विधूय, आचार्यमतानुसारे नैतद्दोषप्रसग इत्याह—आश्रीयतामित्यादिना अनपेक्षितत्वादित्यन्तेन ।

२—ननु क्षणिकस्य यागादे कर्मण कथ फलसाधनत्वमित्याशक्य, लौकिक—वैदिक-दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति—तत्र हीत्यादिना ।

३—नावगोरणादेरिति—अत्रेद बोध्यम् । नावगुरेदित्यत्र लिङ् वाच्य नियोगापूर्वमेव, कार्यत्वात् । तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत्, न लोहित कुर्यादित्यादिविधिशेषभूतेन योऽवगुरेत्, त शतेन यातयादित्याद्यर्थवादेनावगोरणादीनाम् शतयातनादीनाञ्च साध्य-साधनभाव आश्रीयते । तेषा च साक्षात् तदसभवात् किन्त्ववगोरण—शतयातनयोस्साध्यसाधनभावाश्रयणेनावान्तरव्यापारतया कल्पनीयमिति शय्वधिकरणे पू द ३–४–१० प्रतिपादितम् । तथा प्रकृतेऽपि यागस्य फलसाधनत्व कल्पितापूर्वद्वारेण निर्वहतीति तृतीयदृष्टान्तभागस्याशय बोध्य इति ।

भवतु वा दर्शपूर्णमासादिषु यावज्जीवश्रुतिसद्भावात्फलपरत्वम्, येषु तु सौर्यादिषु नित्यत्वश्रुतिर्नास्ति, तत्र किमानर्थक्यपरिहारार्थं फलपरत्वमङ्गीक्रियते।

'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेते'त्यत्र लिङः क्रियातिरिक्तेऽलौकिके कार्ये शक्तिग्रहे जाते स्वर्गकामशब्दस्य फलपरत्ववत् सौर्यादि-वाक्येऽपि पक्षपातराहित्यादलौकिककार्ये शक्तिग्रहेण ब्रह्मवर्चसादिफलपरत्वमिति—शंका।

अथायमभिप्रायः—

दर्शादावेव वाच्यत्वमपूर्वस्यावधारितम्।
मा भाजि कामनालिङ्गमित्यन्यत्रापि संश्रितम्॥ ८॥

यावज्जीवश्रुत्यानर्थक्यपरिहारार्थमेव ताव'द्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः यजेते'-त्यादिषु फलपरत्वे कामशब्दस्यावधारिते सत्यतत्साधने कामिनः कार्यावगमानुपपत्तेः, कर्मणश्च क्षणभङ्गुरस्य तत्साधनभावासभवात् तदतिरिक्तमेव स्थास्नु कार्यं लिङ्शब्दः प्रतिपादयतीत्यवगते, सौर्यादिष्वपि[१] लिङ्श्रुतेः कर्मणि तदतिरिक्ते वा पक्षपाता-भावात्कामस्वभावाभङ्गार्थम् फलपरत्वमेव युक्तम्—इति।

व्युत्पत्तिबाधाभावेऽपि समानपदश्रुतिबाधात् सौर्यादीनां नैमित्तिकाधि-कारत्वमेव, न तु कामाधिकारत्वमिति निरूपणम्।

नेति वदामः—अभिधानश्रुतिर्यद्यप्येव लिङ्गं न बाधते।
समानपदरूपा तु श्रुतिरस्यापि बाधिनी॥ ९॥

यद्यपि लिङ्शब्दस्य लोके क्रियायां प्रयोगात्, दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु चापूर्वे प्रयोगादुभयानुगतकार्यसामान्यवाचिनः क्रियातिरिक्तेऽपि कार्यविशेषे नास्त्यभिधान-व्याघातः। तथाऽपि सामान्यस्य विशेषापेक्षायाम् समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्या प्रकृत्युपात्तो भावार्थ एव विशेषत्वेन सम्बध्यमानो न पदान्तरोपात्तनियोज्यविशेषणी-भूतकामनास्वभावाख्यलिङ्वशेन निवारयितु शक्यते। उच्चरन्नेव हि प्रत्ययः स्वार्थं कार्यसामान्यम् प्रकृत्यर्थानुरक्तमेवाभिधत्ते। यथोक्तम् 'अपिच प्रातिपादिकादुच्चरन्ती

लिङ्शब्देनापूर्वप्रतिपादने श्रुतिबाधाददोषाभावात् लिङ्गानुग्रहेण च तेषु कामाधिकारत्वमेवा-श्रयणीयमिति शङ्कते—**अथायमिति**। **पक्षपाताभावादिति**। उभयत्रापि व्युत्पत्तेरित्यर्थ। व्युत्पत्तिबाधाभावेऽपि समानपदश्रुतिबाधप्रसङ्गान्न कामाधिकारत्वमाश्रयणीयम्। किन्तु तदनुग्रहार्थं नैमित्तिकाधिकारत्वमेव सौर्यादीनामिति परिहरति—**नेतीति**। अभिधानश्रुति-लिङ्प्रत्ययश्रुति। विशेषापेक्षाया-क्रियारूपमिद, तदतिरिक्त वेत्यपेक्षायामित्यर्थ। तदेव दर्शयति **उच्चरन्निति**। समानपदोपादानस्य निरपेक्षसबन्धप्रतिपादकत्वे भाष्यवचनमपि सवादयति—**यथोक्तमिति**। कर्मत्वप्रतिपादिका द्वितीया प्रकृत्यर्थानुरक्तमेव कर्मत्वमाहेत्यर्थ.।

१—दर्शपूर्णमासादिषु फलपरत्वमस्तु यावज्जीववाक्यस्यानर्थक्यभयनैमित्तिकत्व मास्तु, सौर्यादिषु च कस्य चिदप्यानर्थक्याभावात् नैमित्तिकत्वम् दुष्परिहरमिति दूषणान्तरमाह—सौर्यादिष्विति।

द्वितीयाविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याहे' शा. भा. पृ ९९ इति । तेनाभिधानाविशेषेपि पदश्रुतिविरोधादेव लिङ्गबाधः।

अपूर्वकार्यत्वमेव लिङ्वाच्यम्, क्रियाकार्यत्वं लाक्षणिकम्, अपूर्ववाच्यत्वे श्रुत्यनुग्रहः लिंगानुग्रहश्चाधिक इति प्राभाकरसिद्धान्तस्यानुवादः ।

तदिदमुपहसन्ति प्राभाकराः । ते किल मन्यन्ते—

अपूर्वस्याभिधेयत्वे क्रिया लाक्षणिकी भवेत् ।
अनेकार्थत्वदोषात्तु न द्वयोरभिधेयता ॥ १० ॥

यदा हि फलकामिनियोज्यसमभिव्याहारात्क्रियातिरिक्तमपूर्व लिङाद्यभिधेयमास्थितम्, तदा न क्रियाया अपि तदभिधेयत्व सुकल्पम्, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । क्रियाप्रतीतेश्च लक्षणयाऽप्युपपत्तेः । अपूर्वकार्यता हि क्रियाकार्यत्वाविनाभूता शब्देनावगता तदुपस्थापयतीति, नाभिधेयत्वसम्भवः । न च सौर्यादिषु लक्षणाकारणमस्तीत्यपूर्वमेव तत्तद्गतैर्लिङादिभिरभिधीयते । अतो न युक्तः कामनास्वभावभङ्गेन निमित्तपरत्वाभ्युपगमः—इति ।

एकयैव शक्त्योभयोर्वाच्यत्वोपपत्तौ विशेषव्यापिशक्तिविषयत्वम्, अन्यतरलक्षणांगीकारश्च न युक्त इति प्राभाकरमीमांसकमतनिरासः ।

[1]इदं तु तेषामभिमानमात्रमिति* प्रामाणिका न श्रद्दधति ।

यद्युभयसाधारण कार्यत्वसामान्य वाच्य स्यात् तदा भवेदेवम् । नत्वेवम् । अपूर्वकार्यत्वमेव लिङ्वाच्यम् । क्रियाकार्यत्व तु लाक्षणिकम् । अत सौर्यादिषु क्रियाकार्यत्वस्य वाच्यत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् श्रुतिबाध । अपूर्ववाच्यत्वे तु श्रुत्यनुग्रह एवेति वैपरीत्यमेव । लिङ्गानुग्रहश्चाधिक इति प्राभाकरमतमनुवदति—**तदिदमिति । यदा हीति** । दर्शादिष्विति शेष । नन्वेकस्य शब्दस्याक्षादिशब्दवदनेकार्थत्व कथ नोपपद्यते । तदनुपपत्तावपि वा क्रियाकार्यत्वस्यैव वाच्यत्व किमिति न स्यात् । तस्यावाच्यत्वे वा लोके लिङ्शब्देन क्रियाकार्यत्वप्रतीति. कथमित्यत्राह—**क्रियाप्रतीतेश्चेति** । क्रियाप्रतीतेर्लक्षणयाप्युपपत्ते, न तत्रापि शक्त्यन्तर परिकल्प्य, तस्या वाच्यत्व युक्तम् । क्रियाकार्यत्वस्य लोकेऽपूर्वकार्यत्वव्यभिचारात् । तद्वाचकत्वे लक्षणयाऽप्यपूर्वप्रतीत्यनापत्ते न तस्य वाच्यता युक्ता । अपूर्वकार्यत्वस्य तु क्रियाकार्यत्वाविनाभावात् तस्य वाच्यत्वे क्रियाकार्यत्वस्य लक्षणया प्रतीत्युपपत्तेस्तस्यैव वाच्यत्वमिति भाव । अस्त्वेव प्रकृते किमायात तत्राह—**न चेति** ।

कार्यसामान्याभिधानशक्त्यैकयैवोभयोर्वाच्यत्वोपपत्तौ विशेषव्यापिशक्तिविषयत्वाङ्गीकारोऽन्यतरलक्षणाङ्गीकारश्च न युक्त इति तन्मत दूषयति—**इदं तेषामिति** । सिद्धौ प्रतीते

१—यद्युभयसाधारण कार्यत्व वाच्य स्यात्, तदा भवेदेवम्, नत्वेवम् । अपूर्वकार्यत्वमेव लिङ्वाच्यम्, क्रियाकार्यत्वन्तु लाक्षणिकम् । अय भाव—क्रियाकार्यत्वस्य लोकेऽपूर्वत्वस्य व्यभिचारात्, तद्वाचकत्वे लक्षणयाऽप्यपूर्वप्रतीत्यनापत्तेर्न तस्य वाच्यता युक्ता, अपूर्वकार्यत्वस्य क्रियाकार्यत्वाविनाभावात्, तस्य वाच्यत्वे क्रियाकार्यत्वस्य लक्षणया प्रतीत्युपपत्ते अपूर्वकार्यत्वस्य वाच्यत्वमित्याशक्य, कार्यसामान्याभिधानशक्त्यैकयैवोभयोर्वाच्यत्वोपपत्तौ विशेषव्यापिशक्तिस्वीकार, अन्यतरलक्षणास्वीकारश्च न युक्त इति प्राभाकरमीमासकमत दूषयति—इद तेषामिति ।

*भिधानमात्रमिति २. पु पा ।

तथा हि—

अनेकार्थत्वमन्याय्यं शक्त्यनेकत्वदोषतः।
एकयैवोभयोः सिद्धौ प्रतीतेरभिधेयता ॥ ११ ॥

न तावल्लौकिका गामानयेत्यादिषु लिङो लक्षणया वृत्तिं मन्यन्ते, किन्तु मुख्यतयैव। तत्र यदि क्रियाकार्ये मुख्यया वृत्त्याऽभिधीयमाने शक्त्यन्तरकल्पनाऽऽपतेत्, ततो लाक्षणिकत्वमभ्युपगम्येत, न त्वेतदस्ति। एकयैव कार्यमात्राभिधानशक्त्योभयत्र मुख्यत्वोपपत्तेः। अनेकार्थत्वं ह्यनेकशक्तिकल्पनादोषादन्याय्यम्, न स्वरूपेण। मा दूषि नानाविधनित्य-काम्यप्राकृतवैकृतनिषेधापूर्वाणां तदभिधेयत्वम्। अतो यथा तेषां कार्यस्वरूपैकोपलक्षणयोगात्तदभिधेयत्वं भवति, एवं क्रियाया अपि तपस्विन्यास्तद्योगात्तदभिधेयत्वं भविष्यति।

उभयोर्वाच्यत्वेऽनेकशक्तिकल्पनादोषः, एकस्य लक्षणया बोधे एकप्रकारासंभव इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति दूषणम्।

आह—नैकया शक्त्या क्रियापूर्वयोरभिधेयत्वं भवति, शक्त्या क्रियास्वरूपे हि प्रकृत्युपात्ते, तस्य कर्तव्यतारूपं विशेषणमेव लिङा प्रतिपादयितव्यम्। अपूर्वं तु नान्येन केनचित्प्राप्तमिति, लिङैव कर्तव्यताविशिष्टं तत्स्वरूपमभिधातव्यमिति नैकप्रकारसम्भवः। यदि विशिष्टाभिधायी, ततोऽपूर्वमेव, न क्रियामभिदध्यात्। अथ विशेषणाभिधायी, ततः क्रियामेव, नापूर्वमभिदध्यादिति। नैतदेवम्। विशिष्टाभिधाय्येवायम् शब्दः। स यदा क्रियापरो भवति, तदा तत्स्वरूपस्य प्रकृतित एव प्राप्तत्वाद्विशेषणपरो भवति। तद्यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहे'ति विशिष्टाभिधाय्यपि दण्डिशब्दो विशेषणपरो भवन्नपि न लक्षणया, तथा कार्यवचनः शब्दोऽपि यदा क्रियायां प्रयुज्यते, तदा कार्यस्वरूपविशेषणपरत्वं श्रुतिवृत्त एव सम्प्रतिपद्यते, नैतावता लक्षणा भवतीत्युभयत्रापि मुख्यमेव।

सिद्धौ इत्यन्वयः। ननु शक्तेर्भेदाभावेऽपि एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमयुक्तमित्यत्राह—**अनेकार्थत्वमिति**। ननु शक्तिभेदकल्पनामन्तरेणोभयोर्वाच्यत्व न युज्यते। एकरूपवाच्याभावात्। ततश्चानेकशक्तिकल्पनात् एकस्य लक्षणया प्रतीतिरेव युक्तेति शङ्कते—**आहेति**। विशेषण धर्ममात्रम्। अनन्यलभ्य शब्दार्थ इति न्यायादिति भाव। **विशिष्टं तत्स्वरूपमिति**। कार्यत्वविशिष्टो धर्म्यभिधातव्य इत्यर्थ.। एकप्रकारासभवमेवाह—**यदीति**। परिहरति—**नैतदिति**। नह्युभयोरपि मुख्यत्वोपपत्तौ अन्यतरत्र लक्षणाश्रयण युक्तम्। दण्डिशब्दवत् विशिष्टाभिधायित्वे तूभयत्र मुख्यत्व युज्यते। न च क्वचित् विशेष्यस्य प्राप्तत्वमात्रेण तत्र शब्दशक्तिलोपो भवति। किंतु तस्मिन्नशेऽनुवादत्वमात्रमेव। न तु तत्रापि तात्पर्यमिति वक्तव्यम्। यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहे'त्यत्र। यत्र तूभयमपि न प्राप्त, तत्रोभयत्रापि तात्पर्यमित्येतावन्मात्रम्। नैतावता मुख्यत्वहानिरित्यर्थ।

२२—अन्यार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्व लौकिककार्यत्व लाक्षणिकम्, वैदिकम् कृत्युद्देश्यत्व मुख्यमेव वाच्यमिति, न कुत्रापि लक्षणासभव।

समानपदश्रुतिबाधेन क्रियाकार्यस्य लाक्षणिकत्वमंगीक्रियते, तर्हि समानाभिधानश्रुतिबाधप्रसंगादपूर्ववाचित्वमेव लिङः उत्सीदेदित्युपहासः ।

यस्तु वदति- नन्वेवं सति कामाधिकारेऽपि समानपदोपात्तभावार्थः एवाभिधेयः स्यादित्यपूर्वाभिधानमुत्सीदेत् । तेन यदैव कामिनियोज्यसंबन्धादपूर्वाभिधायकत्वमवगतम्, तदा तन्निर्वाहार्थं क्रियाया लाक्षणिकत्वमध्यवसितमिति स एवमनुशासितव्यः हन्त किं नाश्रौषीर्यो हि पाषाणान्भक्षयति, ईषत्कर.स्तस्य मुद्गशष्कुल्यो भवन्तीति । यो हि नियोज्यसम्बधाल्लिङ्शब्दं क्रियारूपकार्यविशेषवाचिनमवगतमपि, तत उद्धृत्य अपूर्वं नयति, स कथं सामान्यवाचिनमपूर्वं नेतुं न क्षमेत । तस्मात्कर्तव्यतासामान्यवाची सन्नपि यत्र फलकामस्य नियोज्यत्वम्, तत्र तद्बलेनापूर्वमभिधत्ते । अन्यत्र तु समानपदोपादानात्क्रियाम् । तेन सामान्यवाचित्वाल्लिङ्शब्दस्य यथाऽपूर्वाणां तद्योगात्तदभिधेयत्वम्, एवं क्रियाया अपि किं नोपगम्यते । तत्कर्तव्यताभेदादिति चेत् । न । तदभावात् ।

शङ्कते—नन्विति । एव सति कार्यत्वसामान्यविशिष्टस्य वाच्यत्वे सति । उत्सीदेदिति । परिदृश्यमानस्यापूर्वाभिधानस्यातीव न्यायानुग्रहो न स्यादिति भाव । तर्हि कदा तदनुग्रह इत्याशङ्क्य, क्रियाकार्यत्वस्य लाक्षणिकत्वाङ्गीकार इत्याह—तेन यदेति । अय भाव—दर्शादौ लिङ्शब्दस्यापूर्वव्युत्पत्तिवेलाया समानपदोपात्तस्यापि भावार्थस्य परित्यागदर्शनात् तदैवैव निश्चिनोति—यद्युभयसाधारण कार्यत्वसामान्यविशिष्टमेव लिङ्वाच्य, तदा तस्यात्यन्तसनिहितक्रियापर्यवसानपरित्यागो न युज्यते । अतोऽपूर्वरूपकार्यविशेषस्यैव लिङ्वाच्यत्वम् । क्रियाकार्यत्वस्य तु लाक्षणिकत्वमिति । तत सौर्यादिष्वपि लक्षणाश्रयणायोगात् अपूर्वमेव तदर्थतयाऽङ्गीक्रियत इति ।

सोपालम्भ परिहरति—हन्तेति । अयमाशय.- यदा समानपदश्रुतिबाधभयात् क्रियाकार्यत्वस्यालाक्षणिकत्वमाश्रीयते, ततोऽभिधानश्रुतिबाधप्रसङ्गात् अपूर्वे व्युत्पत्तिरेवोत्सीदेत् । यदि नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तामपि बाधेत, तर्हि तस्या प्रत्ययव्युत्पत्तिबाधिन्या पदश्रुतिप्रतिपन्नस्यान्वयमात्रस्य बाधने कियद्गौरवम् । तस्मात् दर्शादिष्वानर्थक्यप्रसङ्गात् फलकामिनियोज्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वेन तदन्वयानुपपत्तिमभवात्, तत्रापूर्वरूपार्थ स्वीकरणीय । सौर्यादिष्वानर्थक्याभावेन फलकामिनियोज्यान्वयावश्यभावाभावेनानुपपत्त्यभावान्नैमित्तिकाधिकारत्वमेवाश्रयणीयम् । अपूर्वरूपार्थश्च न स्वीकरणीय इति । सामान्यवाची—सामान्यविशिष्टवाची । यत्र-दर्शपूर्णमासादिषु । अन्यत्र-सौर्यादौ । एवं च दर्शादिष्वपूर्वस्येव सौर्यादिषु आनर्थक्याभावेन क्रियाकार्यत्वस्य वाच्यत्व फलिष्यतीति निगमयति—तेनेति ।

ननु यदि कार्यत्वसामान्य लिङ्वाच्य स्यात्, तदा सौर्यादिषु क्रियाकार्यत्वस्य वाच्यत्व भवेत् । नैवम् । कृति प्रति प्राधान्यरूपस्य कृत्युद्देश्यतालक्षणस्य कार्यत्वविशेषस्यैव लिङ्वाच्यत्वात् । एतादृशं कार्यत्वमपूर्वाणामेव । क्रियास्वन्यार्थप्रवृत्तकृतिसाध्यतात्मक कार्यत्वम् । न तस्यापि लिङ्वाच्यत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । अत एव लाक्षणिकमेव । सौर्यादिषु

कृत्युद्देश्यतालक्षणस्य कार्यत्वस्य लिङादिवाच्यत्वेनैतादृशं कार्यत्वमपूर्वाणामेव, क्रियास्वन्यार्थप्रवृत्तकृतिसाध्यतात्मकं कार्यन्तु न लिङ्वाच्यम्, तत्तु लाक्षणिकम्, अतस्सौर्यादौ लिङ्वाच्यमपूर्वमेवेति शंका।

[1]तत्रैतत्स्यात्—कृत्युद्देश्यतात्मिका हि कर्तव्यता लिङभिधेयोपलक्षणम्, सर्वाणि चापूर्वाणि तदुपेतानीति युक्त यत् तैरभिधीयन्त इति। क्रियायास्तु फलोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यतात्मिका कर्तव्यतेति कर्तव्यताभेदान्नाभिधेयत्वसम्भवः—इति।

नैतदेवम्। कर्तव्यताभेदाभावात्। यद्यपि लौकिकानां गवानयनादीनां न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यताऽवगता। तथाऽपि वेदे सौर्यादियागानां तादृश्येव कर्तव्यता भविष्यति। स्वतन्त्रकार्याभिधायी हि लिङ्शब्दो यजिना समभिव्याहृतस्तमेव तादृश प्रतिपादयति। न लौकिकक्रियायास्तादृशी कर्तव्यताऽवगतपूर्वेति चेत्। न। नियोगस्य वा किमवगता, येनाभ्युपगम्यते। लोकानवगताऽपि वेदादेव तस्य तादृशी कर्तव्यताऽवगम्यत इति चेत्। क्रियायामपि तुल्यम्।

प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् वेदः क्रियायां कृत्युद्देश्यत्वरूपम् कृतिप्राधान्यं बोधयितुं नेष्ट इति शंका-परिहारौ।

ननु प्रत्यक्षविरुद्धा दुःखरूपायाः क्रियायाः कथमागमेनापि शक्यते कर्तव्यता प्रतिपादयितुम्। नियोगात्मा वा [2]भगवन् किमानन्दैकरसः यतः तस्य कर्तव्यता न प्रमाणान्तरविरुद्धा स्यात्। सोऽपि बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यो दुःखाकर एव न चेतनव्यापारस्योद्देश्यतामनुभवितुमर्हति। यथा तु तस्य नित्यनिरपेक्षाम्नायात्कर्तव्यता। तथा

लक्षणाकारणाभावादपूर्वमेव लिङ्वाच्यमिति प्रकारान्तरेण शङ्कते–**तत्रैतदिति**। **संभव इति**। सौर्यादिष्विति शेष।

भवतु कृत्युद्देश्यस्यैव कार्यत्वस्य लिङ्वाच्यत्वम्। सौर्यादिषु तु तदेव समानपदोपादानादनुपपत्त्यभावाच्च यागगतमेव भवेत्। अतश्च नानेकशक्तिकल्पनादोष इति किमपूर्वाङ्गीकारव्यसनेनेति परिहरति–**नैतदेवमिति**।

लोकानवगततया सौर्यादिषु कृतिप्राधान्यरूप क्रियाया कार्यत्व न वाच्यतयाऽभ्युपगन्तव्यमिति शङ्कते–**लोकेति**। नियोगस्यापि तादृशकार्यत्वस्य लोकानवगतत्वसाम्यात् तत्कार्यत्वस्यापि वाच्यत्व न स्यादिति प्रतिबन्द्या परिहरति—**नियोगस्येति**।

सौर्यादिषु मानान्तरेण तदवगति शङ्कते–**लोकेति**। साम्येन परिहरति–**क्रियायामपीति**। ननु प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् वेद क्रियाया कृतिप्राधान्य प्रतिपादयितुं न शक्नोतीति शङ्कते–**नन्विति**। प्रत्यक्षविरुद्धत्व नियोगेऽपि समानमिति परिहरति–**नियोगात्मेति**।

ननु लौकिकस्य नियोगस्य कथ प्रमाणान्तरविरुद्धतेत्याशङ्क्य, तत्स्वरूपस्य लौकिकत्वेऽपि तत्साधनस्य दुखरूपत्वात् तस्यापि दुखरूपत्व स्यादित्याह–**सोऽपीति**। ननु बलीयसापि वेदेन मानान्तरमपि बाधित्वा कृत्युद्देश्यत्व नियोगस्यावगम्यते इत्याशङ्क्य, क्रियायामपि तत्साम्येन परिहरति–**यथा त्विति**।

१—स्यादेतत् इति २ पु. पा.। २—भगवद्भक्तिमाने'ति, मु. पा.।

क्रियाया अपि भविष्यति। अपि च नियोगस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहारव्यतिरिक्तस्य क्रियावन्न स्वातन्त्र्येण कार्यत्वमुपपद्यते। कृतिर्हि चेतनप्रयत्नरूपा इच्छापूर्वकत्वात्तद्गोचरमेव गोचरयितुमर्हति। इच्छा हि सुखदुःखपरिहारगोचरैवेति, साऽपि तद्गोचरैव। अतो नापूर्वस्य प्राधान्यमुपपद्यत इति यथाशक्तिनिर्णये वर्णितम्।

लोके वेदे चैकरूपमेव कार्यमिति, न लक्षणाया अभावः सिंहावलोकनन्यायेनापूर्वप्राधान्यभंगश्चेति दूषणम्।

किञ्च—नान्यार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यतात्मिका क्रियायाः कर्तव्यतेति भवता शक्यते वक्तुम्, इष्टव्याघातप्रसङ्गात्। लोके हि क्रियाकार्याभिधायित्वे लिङादीनामवगते, क्रियारूपविशेषणपरिहारेण वेदेऽपूर्वपर्यन्ततामात्र कामपदसमभिव्याहारादवगम्यत इति भवता दर्शनम्। तत्र यदि अन्यार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यतारूपकर्तव्यतोपेता क्रिया तदर्थत्वेनावगता, हन्त तर्हि वेदेऽपि तद्रूपापरित्यागेनापूर्वपर्यन्ततामात्रं कल्पनीयमित्यपूर्वप्राधान्यमिष्टं व्याहन्येतेति।

अपूर्वप्रमाणमेव तस्य कृतिप्राधान्येऽपि प्रमाणमित्याशंक्य अपूर्वप्रमाणं तस्यान्योपसर्जनत्वानुगुणम्, नतु तत्प्राधान्यप्रतिपादकमिति समाधानम्।

स्वर्गकामपदसमभिव्याहारो हि क्रियारूपस्यैव विशेषस्य परिपन्थी, न त्वन्योपसर्जनत्वस्य। तेन लोक-वेदयोरुभयोरन्योपसर्जनकार्याभिधानान्नास्त्यनेकार्थत्वम्। प्रत्युत स्वर्गकामपदसमभिव्याहाराच्चैवमेवागम्यते यो हि स्वतन्त्रकार्याभिधायित्वं लिङादीनामिच्छति, स वक्तव्यः—किमत्र ते प्रमाणमिति। स चेद् ब्रूयात्फलकामिनियोज्यसमभिव्याहारादनन्योपसर्जनं क्रियातिरिक्त कार्यं सिध्यतीति, प्रतिब्रूयादेनम् न विपरीतसाधनत्वादिति। कामपदसमभिव्याहारो ह्यन्योपसर्जनकार्याभिधान एव

सौर्यादिषु नियोगप्रतिबन्धा क्रियाया एव कार्यत्वमुपपादितम्। इदानी वेदेन नियोगस्य कार्यत्वप्रतिपादनेऽपि, तत्र ममेद कार्यमिति चेतनस्य प्रतीतिर्नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्तु दूरतर एवेति प्रसङ्गात् दूषणान्तरमाह—**अपि चेति**। तदेवोपपादयति—**कृतिर्हीति**।

अन्यार्थप्रवृत्तकृतिसाध्यत्व लौकिकार्थत्व लाक्षणिकमेव। वैदिक तु कृत्युद्देश्यत्वमेव मुख्य वाच्यमित्यभ्युपगम्यैव सौर्यादिषु क्रियाकार्यत्वस्यैव वाच्यत्वमुपपादितम्। इदानी लोके यादृश कार्यं लिङा प्रतिपाद्यते, तादृशस्यैव दर्शादिष्वन्यत्रापि प्रतिपाद्यत्वम्। ततश्च न कुत्रापि लक्षणासमव।

अपूर्वप्राधान्य च भज्येतेति प्रसङ्गात् दूषणान्तरमाह—**अपूर्वपर्यन्ततामात्रमिति**। स्थिरापूर्वकार्यलाभमात्रेणैवानुपपत्तिशान्तेरिति भाव.।

नन्वपूर्वप्रमाणमेव तस्य कृतिप्राधान्येऽपि प्रमाण स्यादित्यत्राह—**स्वर्गकामेति**। फलितमाह—**तेनेति**। अपूर्वप्रमाण हि नियोज्यान्वयवैयर्थ्यम्। तद्धि न केवल तत्प्राधान्याप्रतिपादकम्। किंतु तस्यान्योपसर्जनत्वानुगुणम्। अतश्च तादृशकार्याभिधाने नानेकार्थत्वदोष इति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**प्रत्युतेत्यादिना**। तस्योपसर्जनत्वानुगुण्यमेव प्रतिपादयति—**नहीति**।

प्रमाणम् , न तु स्वातन्त्र्ये । स हि स्वर्गं कामयमानस्तत्कामित्वेन रूपेण तदुपसर्जनं कार्यं बोद्धुमलमित्यनेन हेतुना तत्साधन-वायोग्यक्रियापरित्यागेन तदनुकूलापूर्वाभिधानं लिङादीनामुपेयते ; तत्कथं स्वप्रमाणविरुद्धप्राधान्याभ्युपगमः ।

प्राधान्याभिधाने प्रमाणासंभवादेवमुच्यते, अथवा उपसर्जनत्वाभिधाने प्रमाणाभावादिति द्वेधा विकल्प्य क्रमेण दूषणम् ।

ननु वस्तुवृत्त्या फलानुगुणमपि न तथा शब्देनाभिधातव्यम् । किमेतावता स्वप्रधानभूतमभिधातव्यम् , न हि प्राधान्ये कश्चिदपि प्रमाणलवः समस्ति । [1]अपि च नियोज्यपदसम्बन्धादेवं कल्पयितव्यम् , यादृशं कार्यरूपम् फलकामी ममेदं कार्यमिति बोद्धुमलम्, तादृशमभिधातव्यम्, स च स्वकामानुगुणमेव बोद्धुमर्हतीति तथैवाभिधातव्यम् , अङ्गापूर्ववत् ।

प्रयाजादीनां ग्राहकान्वयानुपपत्त्या प्रधाननियोगोपसर्जनीभूतापूर्वाभिधानम् , तत्र लक्षणा, मुख्यवृत्त्या प्राप्तमन्योपसर्जनस्य वाच्यत्वमिति युक्तित्रयेण प्रधानकार्यत्वस्य वाच्यत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति कथनम् ।

*यो हि प्रयाजादिविषयापूर्वं विनियुक्तविषयतया स्वतन्त्रीभवितुमसमर्थमिति स्वशब्देनाधिकारवाक्यनिर्ज्ञातप्रधानकार्याभिधानशक्तिनाऽपि लक्षणयाऽन्योपसर्जनीभूतमभिधीयत इति वदति । स कथं कामाधिकारवाक्यादन्यत्राविदितप्रधानकार्याभिधानसामर्थ्येन प्रत्युत लोकावगतगुणभूतकार्याभिधानसामर्थ्येन कामपदसमभिव्याहाराच्च पूर्वाभिधानप्रमाणादवश्यंभावितादृक्त्वेन लिङशब्देन करणीभूतविषयतया च तद्वदेव विनियुक्तविषयतया प्रत्यूढप्राधान्यमपूर्वं प्रधानतयैव लोक स्वप्रमाण-स्वविषय-

---

तत्कामित्वेन रूपेणेति । फलकामो हि फलमेव कार्यतया बुध्यते, फलसाधनं च साध्योपसर्जनमिति, तदेव लिङाऽभिधातव्यमित्यर्थः ।

भवेन्नाम साधनं साध्योपसर्जनम् । तथापि तेन वेषेण नाभिधातव्यमिति शङ्कते—नन्विति । किं प्राधान्याभिधाने प्रमाणसभवादेवमुच्यते, उतोपसर्जनत्वाभिधाने प्रमाणाभावाद्वेति विकल्प्य, आद्यं दूषयति—किमेतावतेति । द्वितीयं दूषयति—अपिचेति । तत्र दृष्टान्तमाह—अङ्गापूर्ववदिति । प्रयाजादीनां ग्राहकान्वयानुपपत्त्या तदपूर्वमपि तदुपसर्जनमेव । तच्च तेनैव वेषेणाभिधातव्यमिति हि भवत्सिद्धान्त । तद्वत् फलकामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्या फलोपसर्जनमपूर्वं तेनैव वेषेणाभिधातव्यमित्यर्थः । अङ्गापूर्वेष्वेतयैव युक्त्या लक्षणामत्याश्रित्य अन्योपसर्जनकार्याभिधानमङ्गीकुर्वतस्तवात्र युक्तित्रयेण मुख्यया वृत्त्या प्राप्तमन्योपसर्जनत्वमपि परित्यज्य, प्रधानकार्यत्वस्य वाच्यत्वाभ्युपगमोऽत्यन्त विरुद्ध इत्याह—यो हीति । अन्यत्राविदि-

१—वेदेन नियोगस्य कार्यत्वप्रतिपादनेऽपि तत्र ममेदं कार्यमिति चेतनस्य प्रतीतिर्नोपपद्यते, प्रवृत्तिस्तु दूरत एवेति दूषयति—अपीति । एतेनापूर्वप्राधान्यभगदूषणं स्थितमेव यथाशक्तिनिर्णये, तत्र प्रस्मर्तव्यम् ।

*परिहाशेनेति. मु. पु. पा. ।

विरुद्धमभिधीयत इति वदन्हास्यो न स्यात्। तदुभयत्रापि गुणभूतकार्याभिधानशक्त्यैकयैव मुख्यत्वोपपत्तेर्न क्रियाया लाक्षणिकत्वम्।

विस्तरेणोक्तस्यार्थस्य श्लोकेन संक्षिप्य वर्णनम्।

लोकतः स्वप्रमाणाच्च फलार्थविषयत्वतः।
अन्यार्थत्वमपूर्वस्य प्राधान्यं न कुतश्चन ॥ १२ ॥

इति संग्रहश्लोकः।

गुरुमते विश्वजिदादौ नियोज्यकल्पनवन्नैमित्तिकाधिकारे नियोज्ये सत्यपि फलकल्पनं गौरवमिति दूषणम्।

एतेन नैमित्तिकाधिकारेऽपि कामाधिकारव्युत्पत्त्यनुसारादन्यार्थस्यैवापूर्वस्याभिधानात् तदुपपत्त्यर्थं [1]नियोज्यवत्फलमवश्यं कल्पनीयमिति दर्शितम्।

विशेषस्य वाच्यत्वं विहाय, सामान्यस्य वाच्यत्वस्वीकारेन्यायस्यानुकूल्यम्, अत्र भाष्यसंगतिश्चेति कथनम्।

किञ्च—प्राधान्येऽपि नियोगस्य गुणभावेऽपि कर्मणः।
विशेषद्वयहानेन सामान्यस्यैव वाच्यता ॥ १३ ॥

यद्यपि नियोगस्य कृत्युद्देश्यतया प्रधानस्यान्यादृशी कर्तव्यता, क्रियायाश्चान्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यतया गुणभावादन्यादृशी कर्तव्यता, तथापि उभयत्र प्रयुज्य-

---

तेति प्रत्युत लोकेतिपदद्वयेन लोकविरोध उक्त। एव च लोके क्रियाकार्यत्वस्य लाक्षणिकत्व त्वया नाङ्गीकार्यमित्याह—तदिति। उक्तमर्थं श्लोकेन सगृह्णाति—लोकत इति।

एव च गुरुमते दोषान्तरमपि प्रसजेदित्याह—एतेनेति। नियोज्यवदिति। यथा विश्वजिदादौ आकाङ्क्षितत्वादश्रुतोऽपि नियोज्य कल्प्यते, तद्वन्नैमित्तिकाधिकारे नियोज्ये सत्यपि फल कल्पनीयमित्यर्थं।

सर्वत्रोपसर्जनकार्याभिधानात् मुख्यत्वमुपपाद्य, ततोऽपि लघुमार्गेण सर्वत्र मुख्यत्वमुपपादयति—किंचेति। विशेषस्य वाच्यत्व परित्यज्य, सामान्यस्यैव वाच्यत्वाङ्गीकारे न्यायमाह—

*प्राभाकरमीमासकैरपूर्वप्रमाणमेव तस्य कृतिप्राधान्येऽपि प्रमाणमिति वाच्यम्। यतो हि अपूर्वप्रमाण हि नियोज्यान्वयवैयर्थ्यम्। तद्धि न केवलम् तत्प्राधान्याप्रतिपादक भवति, तस्यान्योपसर्जनानुगुणम्। यथा प्रयाजादीना ग्राहकान्वयानुपपत्त्या प्रयाजापूर्वमपि तदुपसर्जनमेव भवति, तथा तेनैव वेषेण अभिधातव्यमिति तन्मतस्थिति, तथा फलकामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्या फलोपसर्जनमपूर्व तेनैव रूपेणाभिधातव्यम्। एवञ्चागापूर्वेष्वेतयैव युक्त्या लक्षणामप्याश्रित्य अन्योपसर्जनकार्याभिधानमत कुर्वतस्तवात्र युक्तित्रयेण मुख्यवृत्त्या प्राप्तमन्योपसर्जनत्वमपि परित्यज्य प्रधानकार्यत्वस्य वाच्यत्वाभ्युपगमोऽत्यन्त विरुद्ध इत्याह—यो हिति।

१—नियोज्यवदिति-यथा विश्वजिदादावाकाङ्क्षितत्वादधिकारसिद्ध्यर्थमश्रुतोऽपि नियोज्य कल्प्यते, तथा नैमित्तिकाराधिकारे नियोज्ये सत्यपि फल कल्पनीयमिति गुरुमते दोषान्तरमिति बोध्यम्।

मानस्य लिङ्शब्दस्य गोशब्दस्येव खण्डमुण्डादिषु प्राधान्यगुणभावप्रहाणेन खण्डमुण्डत्वादिविशेषप्रहाणेनेव सर्वानुगतं कार्यत्वसामान्यम् गोत्वमिव वाच्यं स्यात्। अनेकत्र प्रयुक्तस्य शब्दस्य सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तावन्याय्या लक्षणा। तदेतत्कपिञ्जलाधिकरणे भगवता भाष्यकारेण महता प्रबन्धेन साधितमपि स्वसमयसंतमसतिरस्कृतदृष्टिभिर्नालोचतम्।

अनेनोपपादनेन क्रियाकार्यत्वस्य लाक्षणिकत्वाभ्युपगमस्य तदीयाभ्युपगमान्तरस्य च भंग इत्युपपादनम्।

एतेन गामानयेत्यादिषु कार्यान्विते प्रयोगात्, तथा 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ती'त्यादिषु सिद्धार्थान्विते प्रयोगादुभयानुगताकाङ्क्षित-संनिहित-योग्यार्थमात्रान्वितस्वार्थाभिधायित्वात् गवादिशब्दानां कार्यान्विताभिधायित्वम् निरस्तम्।

वृद्धव्यवहारे कार्यान्विते शक्तिग्रहात् कथं सामान्यस्य वाच्यत्वम्, कथं सर्वत्रमुख्यत्वमितित्याशंक्य, अन्यथा वेदस्य अप्रामाण्यप्रसंग इत्यापादनम्।

यदि त्वेतन्न मृष्येत प्रमाणान्तरगोचरः।
शब्दानामभिधेयं स्यात्ततो वेदाप्रमाणता॥ १४॥

यदि ह्यनेकत्र प्रयुज्यमानस्यापि शब्दस्य सर्वानुगतसामान्यसद्भावेऽपि तद्वाचित्वमनभ्युपेत्य, व्युत्पत्त्यवसरावगतविशेषवाचित्वेनान्यत्र लाक्षणिकी वृत्तिरभ्युपगम्येत, ततो वृद्धव्यवहारे प्रमाणेन, तदाभासेन वा वक्तृबुद्ध्यारुढ एवाऽऽर्थे शब्दप्रयोगात्तथाविध एव सर्वशब्दानामभिधेयः स्यात्। वेदे चापौरुषेये तदसम्भवादप्रतिपादकत्वम्, वेदस्य पौरुषेयत्वं वा बलादापद्यत इत्यप्रामाण्यं स्यात्।

जातेष्टौ आर्थवादिकं फलम्, तत्कामस्य नियोज्यत्वं यथा स्वीक्रियते, तथा नैमित्तिकान्तरेषु तत्कल्पनं स्यात् सामान्यस्य वाच्यत्वेऽन्वितमात्रे व्युत्पत्तौ सिद्धावपि व्युत्पत्तिसिद्धिरित्यादि कथनम्।

तथा लिङ्शब्दस्यापि व्युत्पत्तिस्थानाभिमते कामाधिकारे फलकामिनियोज्यफलानुगुणापूर्ववाचित्वम्, व्युत्पन्नमिति नैमित्तिक-निषेधाधिकारयोरपि व्युत्पत्त्यनु-

---

अनेकत्रेति। अयमेव भाष्यकाराभिमतश्चेत्याह—**तदेतदिति**। न केवलमनेनोपपादनेन क्रियाकार्यत्वस्य लाक्षणिकत्वाभ्युपगम, तदीयमभ्युपगमान्तरमपि भज्यत इति प्रसङ्गादाह—**एतेनेति**। वृद्धव्यवहारे कार्यान्वितस्वार्थ एव शब्दाना व्युत्पत्ते, सिद्धार्थपरेषु वाक्येषु तेषा लाक्षणिकत्वमङ्गीक्रियते प्राभाकरै। तदप्यन्वितमात्रे शब्दाना शक्तिमभ्युपगम्योभयत्रापि मुख्यत्वोपपत्तेर्न युज्यत इत्यर्थ.।

ननु वृद्धव्यवहारे कार्यान्वित एव व्युत्पत्ते कथ सामान्यस्य वाच्यत्वाङ्गीकार। कथ वा सर्वत्र मुख्यत्वमित्याशङ्क्य, प्रतिबन्द्योत्तरमाह—**यदि त्विति**। प्रमाणान्तरगोचर—प्रमाणान्तरेण पुरुषबुद्धिविषय। **तथाविध एवेति**। कार्यत्ववत् पुरुषबुद्धिविषयत्वमपि वाच्यकोट्यनुप्रविष्ट स्यादित्यर्थ। तथैव भवेत् को दोष ? तत्राह—**वेदे चेति**। अप्रतिपादकत्वम् अवाचकत्वम्। **अप्रमाणं स्यादिति**। अबोधकत्वे, पुरुषदोषसस्पर्शे चोभयथाप्यप्रमाण स्यादित्यर्थः।

प्रतिबन्द्यन्तरमपि गृह्णाति—**तथेति**। फलकामी नियोज्यो यस्य तत्, फलकामिनियोज्यकम्। तच्च तत् फलानुगुण च तादृशेऽपूर्वे व्युत्पत्तेरेतत्सर्व वाच्यकोट्यनुप्रविष्ट स्यादित्यर्थः।

सारेण तथाविधापूर्वाभिधानात्तदनुसारेण फलं तत्कामी च नियोज्यः कल्पयितव्य इति, सर्वत्र शब्दबलात् साधिकारत्वं जातेष्टिवत्स्यात्। तस्मात्सिद्धार्थेऽपि वेदस्य प्रमाण्याविघातादानन्दं ब्रह्मेत्यादीनाम् प्रामाण्यनिराकरणं नास्तिकतामेव फलतीत्यलमनेन।

भावनाया फलापेक्षित्वात्फलपरत्वमेव स्वर्गकामादिपादानाम्, न तु निमित्तपरत्वम्, अंशत्रयाननुप्रविष्टत्वेनानपेक्षितत्वादाचार्यमते निमित्तपरत्वनिराकरणमितिमहाप्रकृतस्य निगमनम्।

तस्मान्न क्रियाया लाक्षणिकत्वमिति, सौर्यादिषु लिङ्शब्दस्य कार्यसामान्यवाचिनः समानपदोपादानश्रुत्या भावार्थविषयत्वात्तन्मा बाधीति निमित्तत्वमेव कामनाया भवन्मते स्यात्। तस्माद्विधियुक्तायाः क्रियायाः फलापेक्षत्वात्तत्परत्वमेव कामशब्दस्य, न निमित्तपरत्वम्, अनपेक्षितत्वादित्ययमेव निमित्तपरत्वनिराकरणहेतुः। अभ्युच्चयमात्र त्वन्वि[1]तत्व भङ्गुराया अपि क्रियायाः [2]फलसाधनत्वमवान्तरव्यापारापूर्वद्वारेण प्रागेव समर्थितम्। बह्वेव हि तत्रोदाहरणं काष्ठाग्नेयावगोरणादीति, नात्र विशेषे मनः खेदयितव्यम्। न चालौकिकमभिधेयं कल्प्यम्।

[3]अत्र संग्रहश्लोकाः—

श्रुतिः समर्थिता भवेन्निमित्ततासमाश्रये।
विरुध्यते हि कामनास्वरूपलिङ्गमेव तु॥ १५॥

जातेष्टिवदिति। 'वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति नैमित्तिकस्यैव जातेष्टे 'पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुनान् भवति' इत्यार्थवादिकफलस्य विवक्षिततया फल, तत्कामस्य नियोज्यत्व च यथाङ्गीक्रियते, तद्वन्नैमित्तिकान्तरेष्वपि तत्कल्पना प्रसजेत्। एवं च सामान्ये वाच्ये सभवति, विशेषस्य वाच्यत्वकल्पनायोगादन्वितमात्र एव व्युत्पत्ते सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सिध्यतीत्यर्थ।

एव च दूषणान्तरमप्यापतेदित्याह—**तस्मादिति**। प्रसक्तानुप्रसक्ति निगमयति—**अलमनेनेति**। महाप्रकृते योजयति—**तस्मादिति**। आचार्यमते वा निमित्तत्वनिराकरण कथमित्यत्राह—**तस्मादिति**। क्रियाया, भावनाया। अनपेक्षितत्वात् अशत्रयाननुप्रविष्टत्वादिति भाव।

निमित्तस्यानाकाङ्क्षितत्वे गृहदाहादीना कथ निमित्ततयान्वय। तत्राह—**अभ्युच्चयमात्रमिति**। श्रुतस्य परित्यागायोगात् अनाकाङ्क्षितत्वेऽपि निमित्तस्यान्वय इत्यर्थ। अनाकाङ्क्षितत्वेऽपि कथचिदन्वितत्वमभ्युच्चयमात्रत्वम्। स्वमतेऽनुपपत्ति परिहरति—**भङ्गुराया इति**। श्रुतिबाध, कल्पनागौरव चास्मिन् मते नास्तीत्याह—**नचेति**।

प्रतिपादित युक्तिजात श्लोकै सगृह्णाति—**अत्रेति**। श्रुति-लिङ्श्रुति। **समर्थिता** यत्र व्युत्पत्ति तत्रैवावस्थिता। **समाश्रय इति**। फलकामनाया इति शेष। कामाधिकारत्वे

१—नित्यत्वमिति मु पु. पा।
२—फलाधिकारत्वमिति मु पु पा.।
३—विस्तरेणोपपादित युक्तिजात श्लोकैस्सगृह्णाति—अत्रेति।

फले समाश्रिते श्रुतिः प्रसिद्धमर्थमुत्सृजेत्।
अलौकिकं समाश्रयेदतश्च सा विरुध्यते ॥ १६ ॥
निमित्तताश्रये विधेः प्रयुक्तिकल्पनं तु यत्।
फले समाश्रितेऽपि तत्समं फलस्य तस्य वा ॥ १७ ॥
अपूर्वरूपमस्ति तत्फलस्य साधनं तथा।
यजिश्च तत्र साधनं त्रयं त्विदं ततोऽधिकम् ॥ १८ ॥
अथ [1]प्रयुक्तिकल्पनं निमित्त एव नो फले।
तथाऽपि तद्वरं यतस्त्रयं प्रकल्प्यमन्यथा ॥ १९ ॥
कथं तु यत्पदादिभिर्विना निमित्ततेति चेत्।
फलार्थिनो नियोगतो न तु श्रुतेर्निमित्तता ॥ २० ॥
कथं तु नित्यवच्छ्रुतं निमित्तवद्भविष्यति।
अनर्थकं प्रसज्यते वाचस्तयोर्हि किं चन ॥ २१ ॥
भवत्वनर्थकं न हि प्रयोजनात् प्रमास्थितिः।
[2]प्रयोगभेदकल्पनं निमित्ततोऽथवा भवेत् ॥ २२ ॥
निमित्तता प्रसज्यते न यत्र नित्यवच्छ्रुतिः[3]।
द्वयोः प्रसङ्गतः श्रुतिर्न लिङ्गबाधनक्षमा ॥ २३ ॥

श्रुतिर्विरोधं स्यादित्याह—फल इति। प्रसिद्ध-क्रियाकार्यत्वरूपम्। अलौकिकम् अपूर्वरूपम्। प्रयुक्तिकल्पन-प्रयोजकत्वकल्पनम्। तत्-प्रयोजकत्वम्। तस्य वा-विधेर्वा। कामाधिकारे प्रयुक्तिकल्पनाया समानायामेवान्यत्र त्रितयमधिकं कल्पनीयं स्यादित्याह—अपूर्वरूपमिति।

शङ्कते कथमिति। परिहरति—फलार्थिन इति। फलकामनायुक्तस्य नियोगतो नियोज्यत्वात् कामनाया अर्थान्निमित्तत्वमित्यर्थः। शङ्कते—कथमिति। नित्यवत् श्रुत-नियत-निमित्तयुक्ततया श्रुतम्। दर्शादिकमिति शेषः। निमित्तवत्-अनियतनिमित्तयुक्तम्। परिहरति—भवत्विति। प्रयोगभेदकल्पनं दाक्षायणयज्ञादिवदावृत्त्याऽनुष्ठानमित्यर्थः। दर्शादीनां कामाधिकारत्वेऽपि सौर्यादिषु कामनाया निमित्तत्वं प्रसजेदित्याह—निमित्ततेति।

२५— सर्वत्रोपसर्जनकार्याभिधानात् मुख्यत्वमुपपाद्य, सर्वत्र लघुमार्गेण मुख्यत्वं न्यायेन, भाष्येण चोपपादयन् क्रियाकार्यत्वस्य लाक्षणिकत्वाभ्युपगमस्तदीयं सिद्धान्तान्तरं भजयति। तथाहि—वृद्धव्यवहारे कार्यान्वितस्वार्थे एव शब्दानां शक्तिग्रहात् सिद्धार्थपरेषु वाक्येषु तेषां लाक्षणिकत्वमभ्युपगम्यते, तदप्यन्वितमात्रे शब्दानां शक्तिमभ्युपगम्योभयत्रापि मुख्यत्वोपपत्तेर्न युज्यत इति।

*जातेष्टिवदिति, पुत्रजनने निमित्ते कर्तव्याया वैश्वानरेष्टेरार्थवादिकफलस्य विवक्षिततया फलम्, तत्कामस्य च नियोज्यत्वञ्च यथा स्वीक्रियते, तथा नैमित्तिकान्तरेष्वपि फलं कल्पनीयं स्यात्। एवञ्च वाच्ये सामान्ये संभवति, विशेषस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्, अन्वितमात्रे व्युत्पत्ते सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सिद्धयतीति भावः।

१—प्रयुक्तिकल्पनम्-प्रयोजकत्वकल्पनम्।

२—प्रयोगभेदकल्पनम्-दाक्षायणयज्ञवदावृत्त्याऽनुष्ठानम्। ३—श्रुतिः-लिङश्रुतिः।

ततश्चकामलिङ्गतः फलत्वमेव चेन्न तत् ।
पदश्रुतिर्हि कामनास्वरूपलिङ्गबाधिनी ॥ २४ ॥
नपूर्वमेव चेच्छ्रुतिर्ब्रवीति न क्रियामपि ।
[1]द्वयोरपि प्रयोगतोऽनुवृत्तमेव सा वदेत् ॥ २५ ॥
यथैव गोत्वमेव [2]गोश्रुतिस्तथैव लिङ्श्रुतिः ।
द्वयोः क्रिया-नियोगयोर्ब्रवीति कार्यमात्रकम् ॥ २६ ॥
अतः श्रुतेरनुग्रहात्तथाऽल्पकल्पनादपि ।
निमित्ततैव ते [3]भवेदियं तु तन्निराकृतिः ॥ २७ ॥
अपेक्षते फलं [4]क्रिया विधिक्षमा हि नान्यथा ।
ततस्तदेव[5] गृह्यते निमित्तताऽनपेक्षिता ॥ २८ ॥
कथं फलस्य साधनं क्रिया भंगुरेति* चेत् ।
अवान्तरक्रियान्वयात्स्वरूपतस्तु नो भवेत् ॥ २९ ॥
यथैव वासनावशात्प्रमाणतः स्मृतिर्भवेत् ।
यथेन्धनैरवान्तरक्रियावशाच्च विक्लिदिः ॥ ३० ॥
यथाऽवगोरणादिना शतादियातनोद्भवः ।
यथैव कर्मणस्तत्र स्वरूपभङ्गुरादपि ॥ ३१ ॥
[6]अवान्तरक्रियावशाद्भवेदधिक्रियाविधिः[7] ।
[8]तथाऽत्र तत् फलं भवेत्किमत्र खेद्यते मनः ॥ ३२ ॥

एव तर्हि दर्शादिषु अपूर्वव्युत्पत्ते. सजातत्वेन श्रुतिबाधाभावात् लिङ्गबलात् कामाधिकारत्वमेव सौर्यादीना स्यादिति शङ्कते—**द्वयोरिति** । द्वयो प्रयोगत —लोके क्रियाकार्ये दर्शादिष्वपूर्वकार्ये च प्रयोगादित्यर्थ । अभिधानश्रुतेर्लिङ्गबाधकत्वाभावे समानपदश्रुतिर्लिङ्गबाधिका स्यात् । अत सौर्यादिषु क्रियाकार्यत्वस्यैव वाच्यत्व स्यादिति परिहरति—**न तत्पदश्रुतिरिति** ।

नन्वपूर्वमेव लिङ्वाच्य, क्रियाकार्यत्व तु लाक्षणिकम् । अत. सौर्यादिषु कामाधिकारत्वेऽपि न पदश्रुतिविरोध इति शङ्कते—**अपूर्वमेवेति** । श्रुति.-लिङ्श्रुति. । सर्वानुगतस्य वाच्यत्वसभवे, अन्यतरत्र लक्षणाश्रयण न युक्तमिति परिहरति—**द्वयोरिति** । द्वयो -क्रियाकार्यत्वापूर्वकार्यत्वयो. । तदेवोपपादयति—**यथैवेति** । उपसहरति—**अत इति** । स्वमते कामनाया निमित्तत्वनिराकरणक्रम दर्शयति—**इयन्त्विति** । क्रिया-भावना । विधिक्षमा-विधियुक्ता । तदेव-फलमेव । अवान्तरक्रियावशात्—उत्पत्तिनियोगरूपावान्तरव्यापारवशात् । अधिक्रियाविधिरधिकारनियोग । तथा—अवान्तरव्यापारकल्पनयेत्यर्थ. ।

*प्रसगत इति २ पु पा ।

१—द्वयो —क्रियाकार्यत्वापूर्वकार्यत्वयो । २—गोकृतिरिति मु पु पा । ३—क्रिया—भावना—विधिक्षमा । ४—विधियुक्ता । ५—तदेव—फलमेव । ६—अवान्तरक्रियावशात्—उत्पत्तिनियोगरूपावान्तरव्यापारात् । ७—अधिक्रियाविधि.—अधिकारनियोग । ८—तथा—अवान्तरव्यापारकलपनयेत्यर्थ ।

आचार्यमते वा निमित्तत्वनिराकरण कथमित्याशक्य, निमित्तस्याम् अशत्रयाननुप्रविष्टत्वेनानाकाक्षितत्वात् श्रुतस्य परित्यागासभवात् निमित्तस्यान्वय भवति, अनाकाक्षितत्वेऽपि कथञ्चिदन्वितत्वमभ्युच्चयमात्रमिति ग्रन्थकृताऽभिहितमिति बोध्यम् ।

[1]तदेवं फलपरत्वे सति किं तदाग्नेयादीनां तन्त्रम्, उत भेदेनेति विचार्यते। तत्रान्योन्यनिरपेक्षा एवाग्नेयादिभावना भाव्यमपेक्षन्त इति, फलेन तथैव सम्बध्यन्त इति पूर्वः पक्षः[2]। सिद्धान्तस्तु फलमुद्दिश्याग्नेयादीनामुपादीयमानानां तन्त्राभिधानावगतं साहित्यं विवक्षितम्[3]।

'एकेनाऽपि समाप्येते'तिन्यायेन तृणारणिमणिन्यायेन कारणतेति पूर्वपक्षयित्वा, दण्डचक्रादिन्यायेनांगानां समुच्चित्य कारणतेति सिद्धान्तवर्णनम्।

एकेनापि च फलेन सर्वेषां नैराकाङ्क्ष्यं भवतीति, सर्वेषामेव तन्त्रं फलमिति। [4]ततोऽङ्गानां निरपेक्षैरेव वाक्यैः क्रतूपकारसाधनत्वेन विनियोगात्, निरपेक्षाणामेव

एवमेकादशाद्याधिकरणोपयोगितया स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्व निराकृत्य, फलपरत्व साधितम्। तत्-प्रकृतोपयोगितया योजयति–तदेवमिति। तत्र पूर्वपक्षमाह–तत्रेति। षण्णा भावनाना पृथक् पृथक् विधानात्, प्रत्येकमेव फलाकाङ्क्षित्वात् पृथक् पृथगेव फलान्वयो युक्त इत्यर्थ। सिद्धान्तमाह–सिद्धान्तस्त्विति। यद्यप्युत्पत्तिवाक्येषु भावना पृथग्विहिता, तथापि तत्र फलस्याश्रुतत्वा‍त्, न तासा प्रत्येक फलान्वय। अधिकारवाक्ये तु एकफलोद्देशेन सगतयागषट्ककरणैकभावनाविधानादेकमेव फल षण्णा पर्यवस्यतीत्यर्थ। विवक्षितमिति। उपादेयविशेषणत्वादिति भाव।

ननु कथ षण्णा भावनानामेकेन फलेन भाव्याकाक्षाया परिपूर्तिरित्याशङ्क्य, श्रुतस्यैव फलस्य तासु भाव्यतयाऽन्वयात् तत्परिपूरण भविष्यतीत्याह–एकेनेति। अनन्तराधिकरणेन सकलाङ्गाना समुदितानामेकोपकारसाधनत्वलक्षणमुपकारक तन्त्रमुपपादितम्।

तदधिकरणपूर्वपक्षमारचयति–ततोऽङ्गानामिति। निरपेक्षै–प्रधानान्वये वाक्यान्तरसहायानपेक्षै। क्रतूपकारसाधनतयाऽङ्गाना विनियोगादेकैकमेवाङ्ग पुष्कलक्रतूपकारसाधनम्। अतोऽङ्गाना विकल्पेनानुष्ठान स्यादित्यर्थ।

१—एवमेकादशाद्याधिकरणोपयोगितया स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वम् निरस्य, फलपरत्व साधितम्। तत् प्रकृतोपयोगितया योजयति—तदेवमिति।

२—उत्पत्तिवाक्येषु पृथक् विहिताना भावनाना प्रत्येक फलाकाक्षित्वात् पृथक् पृथगेव फलान्वयो युज्यत इति पूर्वपक्षमाह—तत्रेत्यादिना।

३—यद्यप्युत्पत्तिवाक्येषु भावना पृथक्विहिता, तथाऽपि तत्र फलस्य अश्रवणात् तासा न प्रत्येक फलसबन्ध, 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेते'त्यधिकारवाक्ये एकफलोद्देश्येन सगतयागषड्ककरणगतैकभावनाविधानेनैकमेव फल षण्णा पर्यवस्यनीत्याशयेन सिद्धान्त वर्णयति—सिद्धान्तस्त्विति।

४—अगाना तृणारणिमणिन्यायेन विकल्पेन कारणतेति पूर्वपक्षयित्वा, दण्डचक्रादिन्यायेन समुच्चित्य कारणतेति सिद्धान्त इति द्वितीयमधिकरणार्थं वर्णयति–तत इत्यादिना–विनियोग इत्यन्तेन।

अंगार्थवादा अंगविध्येकवाक्यभूताः प्रशंसामुखेन अंगवाक्येष्व-वतीर्णायाः प्रधानविधिशक्तेस्सहायीभवन्ति तेषामन्वयोप-पादनेनांगानां सभूयकारित्वस्य निगमनम् ।

ननु यदि प्रधानविधिरेवानुष्ठापकः, नाङ्गविधयः अनुष्ठापकाः, किमर्थास्तर्हि तेष्वर्थवादाः वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्यादयः, ते हि विधेः प्रयोजकशक्तिमुत्तभ्नन्तीति स्थितिः। अप्रयोजकत्वे तु तेषां किमुत्तम्भनमेषां कार्यमिति। उच्यते। प्रधानविधेरेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानविधायिनस्तदङ्गस्तुतिद्वारेण सर्व एवार्थवादाः शेषभूता इत्यदोषः। नैतदेवम्। विध्येकवाक्यभावेन ह्यर्थवादानां तत्त्वम्। न च प्रधानविधिनाऽङ्गवाक्यस्थानामर्थवादानामेकवाक्यत्वसम्भव इति, न तच्छेपत्वसम्भव इति।

आवृत्तिप्रतियोगिकं देश-काल-कर्तृभेदेनांगानामावृत्तिप्रतिपादनम्। प्रसंगनिरूपणम्, तन्त्र-प्रसंगाप्रयोजकत्वानां सोदाहरणं वैलक्षणकथनम्।

नैप दोषः। प्रधानविधिशक्तिर्हि विशिष्ट विषयीकृत्यार्थाद्विशेषणेष्वङ्गेषु संक्रामति, तत्स्थविध्येकवाक्यभूता अर्थवादा युक्त यत्तामुत्तभ्नन्तीति। यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते' त्यनेन विशिष्टालम्भविधिशक्तेरर्थाद्विशेषणभूते [1]वायौ संक्रान्तायास्सहायकरणम्।

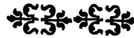
अगसमुच्चयप्रतिपादनप्रसङ्गेन प्रधानविधेरेव सकलाङ्गप्रयोजकत्वमुक्तम्। तत्र शङ्कते—**नन्विति**। 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते। वर्म यजमानाय तै स २-९-१-५' इति प्रयाजविशेषभूता अर्थवादा। तेषा च प्रशसामुखेन प्रयोजकविधेरनुष्ठापकत्वशक्त्युत्तेजनमेव कार्यम्। अङ्गविधीनामप्रयोजकत्वे तु तत्तदर्थवादानामसगति स्यादिति भाव। तेषा-विधीनाम्। किमुत्तम्भन—कस्य विधिशक्तिलक्षणप्रयोजकत्वस्योत्तम्भनम्। एषाम्—अर्थवादानाम्। अङ्गविधीनामप्रयोजकत्वेऽपि तत्तदर्थवादाना प्रयोजकभूतप्रधानविधिशेषतया सगतिर्भविष्यतीति परिहरति—**उच्यत इति**।

प्रधानविधेर्व्यवहितत्वेनाङ्गार्थवादाना तदेकवाक्यत्वाभावात् तच्छेषतयान्वयो न युक्त इति शङ्कते—**नतदेवमिति**। अर्थवत्त्व—प्रशसालक्षणप्रयोजनलाभ'। परिहरति—**नैष दोष इति**। अङ्गार्थवादा हि अङ्गवाक्यैकवाक्यभूतास्तदनुष्ठानोपयोगिनी प्रशसामुपस्थापयन्ति। सा चाङ्गवाक्येष्वतीर्णाया प्रधानविधिशक्ते सहायीभवतीत्यङ्गवाक्यैकवाक्यतैव प्रधानविध्येकवाक्यतेति तच्छेषतयाऽन्वयो युक्त इति भाव। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा 'वायव्य श्वेतमालभेत'

१—अगसमुच्चयप्रतिपादनप्रसगेन प्रधानविधेरेव सकलागप्रयोजकत्वे, अगविधीनामप्रयोजकत्वेन 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इति प्रयाजविधिशेषभूतानामर्थवादाना कथ सगतिरित्याशक्य, अगविधीनामप्रयोजकत्वेऽपि, तत्तदर्थवादाना प्रयोजकभूतप्रधानविधिशेषतया सगतिर्भविष्यति। अय भाव—अङ्गार्थवादा हि अगवाक्यैकवाक्यभूतास्तदनुष्ठानोपयुक्ता प्रशसामुपस्थापयन्ति, साचागविधिवाक्येष्ववतीर्णाया प्रधानविधिशक्तेस्सहकारिणी भवति, अंगवाक्यैकवाक्यतैव प्रधानविध्येकवाक्यतेति, तच्छेषतयाऽन्वयो युज्यत इति मनसि निधाय सदृष्टान्तमाह 'यथेत्यादिना तत्सिद्धमि'त्यन्तेन।

इयांस्तु विशेषः—यत्तत्र वायोर्वाक्येन विनियोगः, प्रयाजादेस्तु प्रकरणेन। नैतावताऽर्थवादसङ्गतेः कश्चिद्विशेषः। तत्सिद्धमङ्गानामपि सम्भूयकारित्वमिति।[1] तत एककालानां बहूनां प्रधानानामेकदेश-काल कर्तृकाणां तादृशान्यङ्गानि तन्त्रम्। यथाऽऽग्नेयादीनाम् प्रयाजादयः। यत्र त्वन्यतमस्यापि भेदः। यथा त्रिकद्वयस्य कालभेदः।[2]वरुणप्रघासेषु मारुत्याः, अन्येषाञ्च देशभेदः। तत्रैवापराग्निकानाम् कर्तृभेदः। तत्राङ्गानामावापः। आवृत्तिरित्यर्थः। एकदेश-काल-कर्तृत्वेऽपि वचनादावापः। यथा 'अग्नये पवमानाय निरूप्य, पावक शुचिभ्याम्[3]समानबर्हिषि निर्वपेदि'ति।

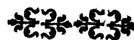
इत्येकादशाध्यायार्थः।

तै स २-१-१ इति द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधेरेव वायुरूपदेवताप्रशसार्थवाद शेषभूत, तद्वदङ्गार्थवादोऽपि विशिष्टप्रधानविधेरेव शेषभूत इत्यर्थ। ननु वायोर्वाक्येन प्रधानयागान्वयात् तद्विधिसबन्ध। प्रयाजादेस्तु प्रकरणन प्रधानान्वयात् तत्सबन्ध इति विषमो दृष्टान्त इत्याशङ्क्य, अनुपयुक्तमिद वैषम्यमित्याह—इयास्त्विति। सप्रत्यङ्गानामुपकारतन्त्र निगमयति—तत्सिद्धमिति।

इत्थ विकल्पप्रतियोगिक फलतन्त्रम्, उपकारतन्त्र चोदाहृत्य आवृत्तिप्रतियोगिक तन्त्र दर्शयति—तत इत्यादिना। तादृशान्येकदेश-काल-कर्तृक'णि। उदाहरति—यथेति। कालभेदेनानुष्ठानावृत्तिमुदाहरति—यथेति। दर्शे त्रयो यागा। पूर्णमासे त्रयो यागा। तदङ्गभूता प्रयाजादय कालभेदादावृत्त्या अनुष्ठेया इत्यर्थ। देशभेदादावृत्तिमुदाहरति—यथेति। वरुणप्रघासेष्विति। चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासो नाम द्वितीय पर्व। तत्र च 'उत्तरस्या वेद्यामन्यानि हवीष्यासादयति, दक्षिणाया मारुतीम्' इति मारुत्या अन्येषा च वेदिभेदादङ्गानामावृत्तिरित्यर्थ। कर्तृभेदेऽप्युदाहरति—तत्रैवेति। वरुणप्रघासेष्वेव दाक्षिणाग्निकानामाहवनीयकर्तव्याना चाध्वर्यु-प्रतिप्रस्थातृरूपकर्तृभेदादङ्गानामावृत्तिरित्यर्थ। आवृत्त्यन्तरमुदाहरति—एकदेश इति। पवमानेष्टिषु 'अग्नये पवमानाय, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचय' इति त्रीणि हवीषि समानदेशकाल-कर्तृकाण्युत्पन्नानि। तथापि तेषामेक निरुप्य, उत्तरे समस्येदित्याद्यस्य पृथगनुष्ठानश्रवणात् तदङ्गाना प्रयाजादीनामावृत्तिरित्यर्थ। समाने बर्हिषि—एकस्मिन् बर्हिषि।

इत्येकादशाध्यायार्थ।

१—इत्थ विकल्पप्रतियोगिक फलतन्त्रम्, उपकारतन्त्रश्चोदाहृत्य, आवृत्तिप्रतियोगिक तन्त्र निरूपयति—तत इति।

२— देशभेदे कालभेदे, कर्तृभेदे चावृत्ति क्रमेणोदाहरति—वरुणप्रघासेष्विति।

३—समाने बर्हिषि—समाने तन्त्रे—प्रयोगे इत्यर्थ।

इति एकादशाध्यायस्यटिप्पणी समाप्ता।

अथ द्वादशाध्यायार्थः

प्रसंगनिरूपणम् ।

एवं तन्त्रावापस्वरूपे प्रयोगपरिमाणे चिन्तिते, तत्परिमाणमेव प्रसङ्गरूपम् द्वादशे चिन्त्यते । [1]प्रयोगपरिमाणत्वाविशेषेऽपि तन्त्रप्रसङ्गाप्रयोजकानाम् भाष्यकारेण विशेषोऽभिहितः ।

'साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकः ।
एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके[3] विधावि' ॥ ति ।

यदनेकोद्देशेनानुष्ठीयते, तत्तन्त्रम्, यत्त्वन्यार्थमनुष्ठितम्, तदनुनिष्पन्नम् वा वा अन्यस्य साधनं भवति, प्रतिपाद्यं वा, तत्राप्रयोजकत्वम् । यथा पुरोडाशकपालं

९

अथ द्वादशाध्यायार्थः

द्वादशस्यैकादशेन सगतिमाह—**एवमिति** । प्रसङ्गस्थले प्रयोगस्य सकृदनुष्ठानम् । तदभावे तु आवृत्ति । एवमेव तन्त्राध्यायेऽपीति, तदनन्तरमस्यारम्भ इत्यर्थ । ननु प्रयोगपरिमाणत्वाविशेषेऽपि तन्त्रात प्रसङ्गस्य को भेद, यतो लक्षणान्तरारम्भ स्यादित्याशङ्क्य, प्रयोगपरिमाणहेतुभूत त्रितयमपि विविच्य दर्शयति—**प्रयोगेति** । तन्त्रप्रसङ्गाप्रयोजकत्वानि प्रयोगन्यूनत्वापादकानि । तदपवादास्तु प्रयोगाधिक्यापादका इति त्रितयस्यापि प्रयोगपरिमाणहेतुत्वमित्यर्थं । एवमेव—परार्थानुष्ठाने सत्येव । स्वके विधौ—स्वकीयप्रयुक्तिसामर्थ्ये ।

भाष्यं विवर्णोति—**यदनेकेति** । **तत्तन्त्रमिति** । अवैषम्यादनेककरणोद्देशेन सकृदङ्गानुष्ठान तन्त्रमित्यर्थं । **यत्त्विति** । यत्त्वन्योद्देशेनानुष्ठीयमानमप्यन्यस्योपकरोति, तदुपकार्यं तस्याप्रयोजकमित्युच्यत इत्यर्थः । तदप्रयोजकत्व द्वेधा-यत्रान्यार्थं सपादितमेवाङ्गमन्यस्याप्यङ्ग भवति । यथा पुरोडाशार्थं सपादिताङ्गानुष्ठाननिष्पन्नमेव कपाल तुषोपवापस्याङ्ग सम्पादित न प्रयुङ्क्ते । तथा यत्रान्यार्थसपादिताङ्गानुष्ठाननिष्पन्नमेवान्यस्यापि साधन भवति । यथाऽऽमिक्षार्थानुष्ठितदध्यानयनानुनिष्पन्नवाजिनद्रव्यसाध्यो वाजिनयागो दध्यानयन न प्रयुङ्क्ते, तदपरम् । यथा वा सोमक्रयार्थं सपादितैकहायनीनिष्क्रमणानुनिष्पन्न सप्तमपदपासुसाध्यमक्षाञ्जनमेकहायनी न प्रयुङ्क्ते । इदमपि वाजिनयागतुल्यमिति भाव ।

अप्रयोजकस्थलान्तरमप्याह—**प्रतिपाद्यं चेति** । यत्र द्रव्य प्रतिपाद्य, कर्म प्रतिपत्ति, तत्कर्म तद्द्रव्य प्रति न प्रयोजकम् । यथा हृदयाद्यवदानादिमुखेन यागोपकृतस्य पशो प्रतिपत्तिरूप शकृल्लोहितनिरसन पशोर्न प्रयोजकमित्यर्थ । उदाहरति—**यथेति** । कथमप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य, द्रव्यापचारे पुन स्वार्थं द्रव्यसपादकत्वशक्त्यभावादित्याह—**तत्रेति** ।

१— तन्त्र-प्रसगाप्रयोजकत्वानि प्रयोगन्यूनत्वप्रतिपादकानि, तदपवादस्तु प्रयोगाधिक्यप्रतिपादका इति, त्रियस्यापि प्रयोगपरिमाणहेतुत्वमित्याह—प्रयोगेति ।

२—एवमेव—परार्थानुष्ठाने सत्येव ।

३—स्वके विधौ—स्वकीयप्रयुक्तिसामर्थ्ये ।

तुषोपवापस्य। यथा च पदमक्षाञ्जनस्य। वाजिनं वाजिनयागस्य। शकलोहिते च निरसनस्य। तत्राविद्यमानमपि कपालादि तुषोपवापादिना न प्रयोक्तुं शक्यत इत्यप्रयोजकत्वम्। यत्र तूभयत्राप्यन्योन्यनैरपेक्ष्येणाङ्गविनियोगे सत्यप्येकार्थानुष्ठितैरेवाङ्गैरन्यस्यापि उपकारसंपत्तेरन्यस्य प्रयोजकत्वक्षमस्यापि तल्लोपः। यथा पश्वर्थानुष्ठितैरेव प्रयाजादिभिरुपकारसंपत्तेः पशुपुरोडाशः पशुसम्बन्धानादरेणैव स्वार्थतयाऽतिदेशेन विनियुक्तान्यपि प्रयाजादीनि न पृथगनुष्ठापयति, तत्र प्रसङ्गः। अत्र चान्यार्थालाभे स्वयमपि प्रयोजकं भवति अत एव चाज्यभागौ पशावविद्यमानौ पशुपुरोडाशेनानुष्ठाप्येते।

पश्वर्थमनुष्ठितानां प्रयाजादीनां पुरोडाशयागांगत्वम् नास्तीति शंका।

आह—यदि पश्वर्थानुष्ठिता एव प्रयाजादयः पशुपुरोडाशस्योपकुर्वन्ति, न तु तदर्थमनुष्ठीयन्ते—

कथं तर्हि तदङ्गत्वं तादर्थ्यं ह्यङ्गतेष्यते।
उद्देशेन च तादर्थ्यं नोपकारान्न चात्र सः॥ ३३॥

यदुद्देशेन यदनुष्ठीयते, तत्तदर्थम्, तदेव चाङ्गमुच्यते, न तूपकारकमात्रम्। न च प्रयाजादयः पशुपुरोडाशोद्देशेनानुष्ठीयन्त इति, कथम्[1] तदङ्गत्वम्?

मध्येऽवान्तरशंका-समाधाने।

नन्वेवं सति तुषोपवापाङ्गत्वं वा[2]।

प्रसङ्गस्य विषय विविनक्ति—यत्रेति। अन्योन्यनिरपेक्षाङ्गविनियोगे सतीत्यनेन पृथक् स्वार्थं दध्यानयनादिविनियोगरहिताना वैश्वदेवयागाङ्गभूतदध्यानयनाद्युपजीविना वाजिनयागादीना व्यावृत्ति। एकार्थानुष्ठितैरित्यनेन सर्वार्थानुष्ठेयाना तान्त्रिकाङ्गाना व्यावृत्तिः। प्रयोजकत्वक्षमस्यापीत्यनेन पृथग्विनियोगसभवेऽपि, स्वय कपालाद्यप्रयोजकाना तुषोपवापादीना व्यावृत्ति। उदाहरति—यथेति। पशुयागाङ्गभूत. पुरोडाशयाग। तत्राङ्गिभूत पशुयाग, पुरोडाशयागश्चोभयमपि दर्शपूर्णमासप्रकृतिकम्। उभयोश्च पृथगिष्टिधर्मातिदेशे सत्यपि, पुरोडाशयाग पश्वर्थान्येवोपजीवति। न तु स्वार्थमपि तान्यावृत्त्याऽनुष्ठापयति। एतादृशस्थले प्रसङ्ग इत्यर्थ। पुरोडाशयागस्य स्वयमङ्गप्रयुक्तिशक्ति पशावविद्यमानातिदिष्टाङ्गान्तरानुष्ठापकतया सुव्यक्तेत्याह—अत्र चेति।

यदि पश्वर्थमेवानुष्ठीयन्ते प्रयाजादय, तर्हि तेषा पुरोडाशयागाङ्गत्व न स्यात्। ततश्च प्रसङ्गविचारस्याङ्गविचारानुप्रवेशो न युक्त इत्याशयेन शङ्कते—आहेति। न चात्र स तत्र पुरोडाशयागोद्देशो नास्तीत्यर्थ। उपकारमात्रादिति। उपकारिणामपि गोदोहनादीना प्रणयनाद्यङ्गत्वाभावादित्यर्थ। ननु यदि तादर्थ्यं नाम तदर्थानुष्ठेयत्व तर्हि तदानी पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्व न स्यादिति मध्ये शङ्कते—नन्वेवमिति। तदर्थत्व नाम तदर्थप्रवृत्तव्यापार-

१—तदर्थत्वम्—तदर्थप्रवृत्तव्यापारविषयत्वम्। तच्च द्विधा तदर्थसपाद्यत्वेन, पूर्वम् सिद्धत्वेऽपि व्यापार्यतया वा भवति। उभयथाऽप्यगत्वमिति बोध्यम्।

२—कथमिति पूर्वेण सबन्ध।

पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्य कथं भवेत्।
व्यापार्यते तुषाणां तदुपवापप्रसिद्धये ॥ ३४ ॥

यद्यपि पुरोडाशप्रयुक्तमेव कपालस्वरूपम्। तथाऽपि तुषोपवापसिद्धौ व्यापार्यत एवेति, युक्तमेव परोद्देशप्रवृत्तव्यापारगोचरत्वलक्षणं शेषत्वम्। प्रयाजादयस्तु न कथंचिदपि पशुपुरोडाशोद्देशप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नगोचर इति, न तच्छेषत्वमेषां सम्भवतीति।

अंगत्वाभावेऽपि तद्योग्यताऽस्तीति समाधानम्।

[1]उच्यते न प्रयाजानां पुरोडाशेऽस्ति शेषता।
तद्योग्यत्वेन तेषां तु तदङ्गत्वं प्रतीयते[2] ॥ ३५ ॥

यथैवादहत्यपि वह्नौ दाहकव्यपदेशः, तथैव प्रयाजादिष्वपि पशुपुरोडाशार्थमननुष्ठीयमानेष्वपि तद्योग्यतया [3]तदङ्गत्वव्यपदेशः। शक्नोत्येव पुरोडाशस्ताननुष्ठापयितुम्। अन्यतस्तु सिद्धत्वान्नानुष्ठापयति। तेनान्यशेषभूतेष्वपि योग्यतया शेषत्वव्यवहारः।

अत्र विषये प्राभाकरमीमांसकानां सिद्धान्तनिर्देशेन प्रसंगविचारस्योपसंहारः।

[4]अन्ये तु योग्यतैव शेषत्वम्। अतः पशुपुरोडाशेऽपि प्रयाजादीनां मुख्यमेव तदस्तीति वर्णयन्ति। तथा वाऽस्तु। सर्वथा तावदुपपन्नः शेषत्वव्यवहार इति, सर्वं समञ्जसम्।

विषयत्वम्। तत्तु अन्यार्थसपादितस्यापि कपालस्य तुषोपवाप प्रत्यपि सभवति इति, तदङ्गत्व स्यादेवेति शङ्कावाद्येव परिहरति–**व्यापार्यत इति।** तदर्थप्रवृत्तव्यापारगोचरत्व द्वेधा–तदर्थसपाद्यत्वेन वा, पूर्वं सिद्धत्वेऽपि व्यापार्यतया वा। उभयथाप्यङ्गत्वमिति भाव। प्रयाजादेस्तु तद्वैषम्यमाह–**प्रयाजादयस्त्विति।**

सत्यमनङ्गभूतान्येव प्रयाजादीनि। तथापि यथा पुरोडाशयागे प्रयाजादीनामप्रयोजिकापि तत्प्रयुक्तिशक्ति., तथा प्रयाजादीनि पुरोडाशयागानङ्गभूतान्यपि तदङ्गत्वयोग्यतया तथा व्यवह्रियन्त इत्युत्तरमाह–**उच्यत इति।** प्रतीयते–व्यवह्रियते। अङ्गत्वयोग्यत्वे हेतुमाह–**शक्नोत्येवेति।**

प्राभाकराभिमतक्रममनुवदति–**अन्ये त्विति।** यथातिदेशसभवादननुष्ठीयमानानामप्यवघातादीना कृष्णलादिशेषत्व, तथा प्रयाजादीनामपीत्यर्थं। तन्मतेऽपि नास्मदुक्तविरोध इत्याह–**तथास्त्विति।** 'अङ्गस्वरूपसबन्धप्रमाण सप्रकारकम्' इति प्रक्रान्तमङ्गनिर्णय निगमयति–**सर्वं समञ्जसमिति।**

१—यद्यपि–प्रयाजादीन्यगान्येव, तथापि पुरोडाशयागानगभूतान्यपि तदगत्वयोग्यतया भाट्टमीमासकैर्व्यवह्रियन्त इति मन्वान आह–उच्यत इति।

२—प्रतीयते–व्यवह्रियत इत्यर्थ। ३—अगत्वयोग्यत्वे बीजमाह शक्नोत्येवेति।

४—प्राभाकरमीमासकास्तु मन्यन्ते–यथा अतिदेशसभवादननुष्ठीयमानानामप्यवघातादीना कृष्णलादिशेषत्वमस्ति, तथा पुरोडाशयागे प्रयाजादीना शेषत्वमुपपद्यते। शेषत्वयोग्यतायास्सत्त्वात्। अतस्तन्मतेऽपि नास्मदुक्तविरोध इत्याशय मनसि कृत्वाह–अन्ये त्वित्यादिना–तथास्त्वित्यन्तेन।

भाट्टमतेन शास्त्रार्थस्य (भावनावाक्यार्थस्य) संक्षेपेणोपवर्णनम् ।

भावनाया भाव्यनिरूपणम् ।

[1]तदेष संक्षेपार्थः—भावना तावत्स्वशब्देन [2]प्रथममभिधीयते तस्याश्च विधिना समानाभिधानेनान्वयः प्रतीयमानोऽप्ययोग्यतया [3]न द्रागेव निष्पद्यते। इयं चावस्था विधिप्रक्रम इत्युच्यते, विधिप्रक्रमाच्च तदैवं ज्ञायते यादृशैरंशैः पूर्णेयं विधानमर्हति, तादृशैः पूरयितव्येति, ततः किमस्याः भाव्यमित्यपेक्षायां समानपदोपात्तमपि धात्वर्थमयोग्यत्वादुल्लङ्घ्य, पदान्तरोपात्तं स्वर्गादि स्वीक्रियते। तच्च षष्ठाद्ये व्युत्पादितम्। तदभावे चार्थवादस्थम्, तदभावे चाध्याह्रियते। तच्च रात्रिसत्राधिकरणे, विश्वजिदधिकरणे च प्रतिपादितम्।

करणाकांक्षापूरणम् ।

ततः करणापेक्षायां समानपदोपात्तो धात्वर्थ एव करणतयाऽन्वीयत इति भावार्थाधिकरणार्थः। तस्य च करणत्वं क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलं प्रति साक्षान्न सम्भवतीति स्थिरद्वारापेक्षायां देवताराधनकर्तृसंस्कारयोर्देवताधिकरणे, 'कर्मण्यारम्भभाव्यत्वादि'त्यत्र च निराकृते, तद्द्वारत्वेनाऽपूर्वमेवाश्रयितव्यमिति, तच्छब्दमध्याहृत्य यागेन अपूर्वं कृत्वा स्वर्गं भावयेदित्यपूर्वेतिकर्तव्यतायुक्तो यागो ज्वालोपेतकाष्ठादिवत्पाकमिव फलं प्रति करणतया विनियुज्यत इत्यपूर्वाधिकरणेनोक्ते,

कथंभावस्य कथनम् ।

कथमनेनापूर्वं कर्तव्यमिति पुनरितिकर्तव्यताकाङ्क्षा काष्ठादीनामिव ज्वालासिद्ध्यर्थं अपूर्वसिद्ध्यर्थं जायते। तत्र [4]षड्विधेनोपदेशेन, [5]त्रिविधेन चातिदेशेन,

---

सकलस्यापि वेदस्याशत्रयविशिष्टो विधियुक्तो भावनैवार्थं । तदशान्वयक्रमविचाररूपैव द्वादशलक्षणी मीमासा । तदन्वयक्रम सर्वमाचार्यमतानुसारेण सक्षिप्य दर्शयति–**तदेष इति ।** स्वशब्देन लिङ्शब्देन । अयोग्यतया निर्विशेषे निष्फले प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थं । **इयं चावस्थेति ।** विध्यन्वये प्रतीते यावदशत्रयान्वयो निष्पद्यते, तत पूर्वावस्थेत्यर्थ । षष्ठाद्ये–स्वर्गकामाधिकरणे । **तच्छब्दमध्याहृत्येति ।** 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्यते' इति न्यायात् वाचकशब्द एवाध्याह्रियत इति भाव । **अपूर्वं कर्तव्यमिति ।** फलकर्तव्यतायामपूर्वसक्रान्ताया, तस्याप्यविज्ञातप्रकारतया तत्रैव प्रकाराकाङ्क्षा जायत इत्यर्थ । षड्विधोपदेशा –श्रुतिलिङ्गादय । त्रिविधातिदेशा.–वचननामधेयचोदनालिङ्गानि । श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तय. क्रमप्रमाणानि ।

१—सकलस्य वेदस्याशत्रयविशिष्टो विधियुक्तो भावनैवार्थ भावनाया अशत्रयान्वयक्रमविचारपरैव प्राची मीमासा । तदन्वयक्रममाचार्यमतेन सक्षिप्य वर्णयति–'तदेव 'सक्षेपार्थ' इति ।

२—स्वशब्देन–लिङ्शब्देन ।

३—अयोग्यतया–निर्विशेषे निष्फले प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थं ।

४—षड्विधोपदेशा –श्रुति–लिंगादय ।

५—त्रिविधा अतिदेशा –प्रत्यक्षवचन–नामधेय–चोदनलिंगानि ।

स्मृत्याचाराभ्याम्, [1]श्रुत्यर्थादिभिश्च यथायथं [2]तेन तेन द्वारेण समर्पितम् जाति-द्रव्य-गुण-क्रियाक्रमात्मकमङ्गजातमित्थं भावेन शुष्कत्रादिवत्स्वीक्रियते ।

अत एव प्रधानं फलप्रयुक्तम् । तथा प्रकल्पितेऽपूर्वे, दीक्षणीयादिवदकल्पिते चावान्तरापूर्वं प्रधानापूर्वं फलं प्रति विनियुज्यते । तेन दीक्षणीयेव परमापूर्वप्रयुक्ता फलप्रयुक्तमेव प्रधानम् । अङ्गन्तु कल्पितेऽपूर्वे तदङ्गत्वेन दीक्षणीयाङ्गवाङ्गियमवद्-वान्तरापूर्वाङ्गत्वेन विनियुज्यमानम् तद्वदेवावान्तरापूर्वप्रयुक्तम्, न परमापूर्वप्रयुक्तमिति वेदितव्यम् । [3]ततः सर्वविशेषणविशिष्टभावनानुष्ठान प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वातन्त्रावाप-प्रसङ्गतदपवादावगतपरिमाणं श्रुत्यर्थाद्यवगतक्रमसहितं फलार्थिनम्' सकलाङ्गानुष्ठानक्षमं काम्येषु । नित्य-नैमित्तिकेषु तु किंचिदङ्गानुष्ठानाशक्तमपि पुरुषं प्रति विधिर्विधत्त इति ।

उपसंहारः ।

[4]एतत्सर्वं वाक्यार्थसंग्रहरूपेण वार्तिकेन-
'भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवदि'[6]त्यादिना ।

तेन तेन द्वारेण सनिपातिना कारकसस्कारमुखेन, आरादुपकारिणामवान्तरापूर्वद्वारेण, जाति-गुणयो द्रव्यावच्छेदद्वारेण, द्रव्यस्य क्रियानिर्वृत्तिद्वारेण ।

एवमशत्रयान्वयमुक्त्वा प्रयुक्तिक्रममाह-**अत एवेति** । अपूर्वकल्पनात् पूर्वमेव करणस्य फलेनान्वयात् करण फलप्रयुक्तमित्यर्थ । तत्र दृष्टान्त-**दीक्षणीयादिवदिति** । अङ्गान्वयस्य त्वपूर्वकल्पनोत्तरकालत्वात् तेषामपूर्वप्रयुक्तत्वमित्याह-**अङ्गं त्विति** । तत्रापि दृष्टान्त-**दीक्षणीयेति** । अङ्गेषु करणेषु च सर्वत्र विधेरेव प्रयोजकत्वेऽपि, अपूर्वफलयो प्रयोजकत्वोक्तिः प्रयोजनत्वादवगन्तव्या । एवमशत्रयान्वये सति विधे. परिसमाप्तिदशामाह-**ततः सर्वेति** । फलार्थिनमित्यादिनार्थित्वसामर्थ्यलक्षणमधिकारद्वयमपि दर्शितम् ।

अत्र सक्षेपे आचार्यसमतिमपि सपादयति-**एतत्सर्वमिति** । भावनावचनो लिङ्शब्द ता स्मारयति-'पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते' श्लो वा शब्द १०७ इति न्यायेन सकेतेन-समयेनावगतं स्वार्थमवगमयतीत्यर्थ । लोकवत्-लौकिकवाक्यस्थपदवत् । प्रक्रान्तरूप-प्रक्रमावस्थापन्न । अन्यानपेक्षिणी-अशत्रयपरिपूर्णा ।

१—श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तय क्रमप्रमाणानि ।

२—तेन द्वारेणेति-सन्निपातिनो कारकसस्कारमुखेन, आरादुपकारकाणामवान्तरापूर्व-द्वारेण, जाति-गुणयोर्द्रव्यावच्छेदद्वारेण, द्रव्यस्य क्रियानिर्वृत्तिद्वारेणागजात स्वीक्रियत इत्यर्थ ।

३—एवमशत्रयान्वयमभिधाय-प्रयुक्तिक्रममाचष्टे, अत एवेति ।

४—अगेषु-करणेषु च सर्वत्र विधे प्रयोजकत्वेऽपि, अपूर्व-फलयो प्रयोजकत्वोक्तिः प्रयोजनत्वादवगन्तव्या ।

५—एवमशत्रयान्वये सति-विधे परिसमाप्तिदशामाह-ततस्सर्वेति । ८—फलार्थिन-मित्यादिनाऽर्थित्व-सामर्थ्यलक्षणाधिकारिविशेषणद्वयमपि सूचितमिति ।

अत्र सक्षेपे आचार्यसम्मतिं सम्पादयति-एतत्सर्वमिति । भावनावचनो लिङ्शब्द. ता स्मारयति-(पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते) इति न्यायेन सकेतेनावगत स्वार्थमवगमयतीत्यर्थ. ।

६—लोकवत्—लौकिकवाक्यस्थपदवत् ।

'तस्मात्प्रक्रान्तरूपोऽपि विधिस्तावत्प्रतीक्षते ।
यावद्योग्यत्वमापन्ना भावनाऽन्यानपेक्षिणी' ॥

इत्येवमन्तेन दर्शितमिति वेदितव्यम् ।

[३]भुवनत्रयविख्यातश्रीमद्यज्ञात्मनन्दनः ।
[४]तत एव श्रुतं प्राप्य विश्रुतः पार्थसारथिः ॥ ३६ ॥

[५]मीमांसाब्धिं व्याकुलं चोद्यनक्रैः मन्दप्रज्ञैर्दुर्विगाह्यं विगाह्य ।
मत्याचार्यैराहृतैर्न्यायरत्नैः मालामेनां कल्पयामास धीरः ॥ ३७ ॥

नमो जैमिनये येन धर्मो वेदनिगूहितः[१] ।
न्यायदीपैः समुत्तीर्णो ज्वलद्भिरिव भास्यते ॥ ३८ ॥

इति श्रीभद्यज्ञात्मसूरिसूनुर्महामहोपाध्यायपार्थसारथिमिश्रेण विरचितायां न्यामरत्नमालायामङ्गनिर्णयो नाम सप्तमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

समाप्ता न्यायरत्नमाला

स्वग्रन्थस्य सम्प्रदायविशुद्धि दर्शयति—भुवनत्रयेति । तत एव—स्वकीयपितृसकाशादेव । स्वप्रबन्धस्योपादेयता दर्शयति—मीमांसाब्धिमिति । मीमासैवाब्धि —मीमासाब्धि शाबर-भाष्यम् । मत्या—स्वबुद्धिकौशलेन । आचार्यै —भट्टाचार्यै । धीर —पार्थसारथिरिति शेष ।

इति धर्मपुरी श्रीरामानुजाचार्यविरचिते न्यायरत्नमालाव्याख्याने नायकरत्नेऽङ्गनिर्णये पञ्चम परिच्छेद ।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

३—स्वग्रन्थस्य सम्प्रदायविशुद्धि दर्शयति—भुवनत्रयेति ।

४—तत एव—स्वकीयपितृसकाशादेवेत्यर्थ ।

५—स्वग्रन्थस्योपादेयता दर्शयति—मीमासाब्धिमिति ।

पार्थसारथिमिश्रोऽय श्रीमद्यज्ञात्मनन्दन ।
तत एव श्रुत प्राप्य भाट्टतन्त्रनियन्त्रित ॥ १ ॥
विधूय गुरुसिद्धान्तान् श्रीमत्कौमारिलाध्वना ।
मालिका नयरत्नाना निर्ममे बुधतोषिणीम् ॥ २ ॥
व्याख्याविवादसजातव्यामोहविनिवृत्तये ।
ता शिष्यसुखबोधाय सुब्रह्मण्यो व्यवर्वरीत् ॥ ३ ॥

६—प्रत्याचार्यैरिति मु पु पा । ७—मत्येति—२. पु पा. ।

१—नोप्यभहीभियिरिति श्लोक पुस्तकद्वयेऽप्येवमेव दृश्यते ।

अरुणाचलमीनाक्ष्योस्सम्भूतश्च दृढव्रत ।
स्वदेशादागत काश्या शास्त्राध्ययनसिद्धये ॥ ४ ॥

सकलत्र कृती भाग्या(स्थितिमत्र चकार स ।
भाट्टे 'प्राभाकरे चैव प्रस्थाने सुविचक्षण ॥ ५ ॥

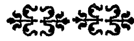
शास्त्राचार्यपद लेभे हिन्दूविश्वकलालये ।
शिष्यानध्यापयन्नास्ते विश्वेशकृपया मुदा ॥ ६ ॥

दुरूहोऽपि प्रबन्धोऽय यथामति स्फुटीकृत ।
यत्प्रसादात् स विश्वेश प्रसीदतु शिवकर ॥ ७ ॥

ग्रन्थातिरेकभीत्या यन्न निबद्ध मयाऽत्र सद्वस्तु ।
व्याख्यातृभिर्विविक्त तल्लभ्य सम्प्रदायेभ्य ॥ ८ ॥

ज्ञानेच्छुकानामपि पण्डिताना श्रद्धा भवेदत्र नितान्तमेव ।
अज्ञानिना द्वेषवशादवज्ञा भूताऽपि दु खाय न मे कदाचित् ॥ ९ ॥ इति शम् ।

समाप्ताचेयं टिप्पणी ।

न्यायरत्नमालाकारिकाणामनुक्रमणिका